

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2023 47(1) Feminist Politika Özel Sayısı

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

İlker Akcasoy

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Emel Memiş Parmaksız

Editör Yardımcıları

Aslı Yılmaz Uçar- Gülçin Özge Tan- Nuray Şahin

Tema Editörleri

Ece Kocabaçak- Yasemin Dildar- Gülçin Özge Tan

Teknik Editörler

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Yazı İşleri Müdürü

İlker Akcasoy

Koordinasyon

Elif Karakurt

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.info e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Erkan Muniroğlu

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın- Erkan Muniroğlu

Baskı

Eğiten Matbaacılık

Zübeyde Hanım Mah. Düzgün Sk. No:7 Altındağ/ANKARA, Sertifika No:47083

Basım tarihi:

8 Mart 2023

Feminist Politika Özel Sayısı 2023 47(1)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF Emekli)
Sina AkŐın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (İnsan Hakları Okulu)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Aytaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi, SBMYO,
Dif Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF Emekli)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur KocabaŐođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet HaŐım Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
Őebnem Oğuz (Başkent Üniversitesi İİBF
Emekli)

Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İŞletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gölay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz YaŐar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi, Bölge
Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Ali Somel (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Alper Yağcı (Boğaziçi Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaş Üniversitesi)
Boran Ali Mercan (Ankara Üniversitesi)
Cem Akın (KırŐehir Ahi Evran Üniversitesi)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Çağrı Kaderoğlu Bulut (Ankara Üniversitesi)
Cenk Saraçoğlu (Ankara Üniversitesi)
Dinçer Demirkent (İnsan Hakları Okulu)
Ece Kocabiçak (The Open University)
Emel Memiş (Ankara Üniversitesi)
Erdem Çolak (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Esra Sarıoğlu (Max Planck Institute)

Ferda Dönmez (Ankara Üniversitesi)
Funda Hülago (Margburg Philipps Universität)
Hasan Hüseyin Aksoy (Ankara Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)
Pınar Dönmez (De Montfort University)
Selman Saç (Dumlupınar Üniversitesi)
Ünsal Doğan BaŐkır (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)
Vedat Ulvi Aslan (Ankara Üniversitesi)
Yasemin Dildar (California State University)

İçindekiler

Özel Sayıda- 1

Makale

Latin Amerika’da Kadın Hareketi ve Toplumsal Dönüşüm: Otoriter Yönetimlere Karşı Feminist Mücadelenin İmkânları- 5

Esra Akgemci

İstanbul Sözleşmesi’nden Çekilme Kararı Bağlamında Türkiye’de Patriyarkal Devlet- 42

Ece Kocabıçak

Türkiye’de Yumurta Dondurma Politikası: Karşılaştırmalı Perspektiften Eleştirel Bir Değerlendirme- 71

Azer Kılıç

Kadın Cinselliğinin Disipline Edilmesini Kadının Genital Sakatlanması Üzerinden Okumak- 95

Çiğdem Sema Sırma

Toplumsal Yeniden Üretim Kuramı ve Kız Çocuklarının Ev İçi Bakım Emeği-118

Başak Akkan

Kaos GL “LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları” Bağlamında Türkiye’de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi- 140

Gülistan Elmacıoğlu

Türkiye’ye Yönelen Afgan Göçünü Toplumsal Cinsiyet Gözlüğüyle Okumak- 170

Çağla Ünlütürk- Fikri Topaloğlu

İslami Feminizm, Dijital Yazı ve Türkiye Örneği Olarak Reçel Blog- 198

Elifhan Köse

Parlamento, Temsil ve Kurumsal Maskülenizm: Kadın Milletvekillerinin TBMM İhtisas Komisyonlarındaki Rollerini- 222

Senem Yıldırım- Burcu Uçaray Mangıtlı

Anayasa Yapımında Kadınlar: Katılım, Talepler ve Tamamlanmamış Bir Süreçten Deneyimler- 260

Elif Gözler Çamur

Kadınların Şekli ve Maddi Adalete Erişiminde Sosyal ve Ekonomik Hak Olarak Adli Yardım Hakkı- 288

Kadriye Bakırcı

Kadın Emeğinin Örgütlenmesini Feminist Bir Mesele Olarak Yeniden Düşünmek- 325

Semiha Arı

Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Zaman Yoksulluğu- 361

Selcen Öztürk- Pınar Sezer- Dilek Başar

Türkiye’de Ataerkinin Kadın İstihdamı Tabusu: İşveren Tutumları Üzerine Bir Uygulama- 387

Aslı Şahankaya Adar- Saniye Dedeoğlu

Sürdürülebilir Tarım İçin Feminist Politikaya Çağrı- 416

Fatma Mısır- Miki Suzuki Him

Tartışma

Kadın Hakları Siyaseti: Siyasetin Eril Karakterini Değiştirmek- 447

Serpil Sancar

Tanrı Havada Savrulan Saçlarda Gizlidir... İran Kadın Hareketi Bağlamlar ve Tarihsel Süreç- 467

Sara Baherirad

In Memoriam

Var Olan Her Şeyin “Acımasız” Eleştirisi ve Feminist Yeniden İnşa İçin...- 477

Emel Memiş

Kitap İncelemesi

Küresel Güney’de Patriyarkanın Politik Ekonomisi- 486

Yasemin Dildar

“Feminizm, Ekoloji, Toplumsal Direniş” : Alternatif Bir Dünya Arayışı- 493

Gülçin Özge Tan

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları- 500

Özel Sayıda...

Sevgili Mülkiye Dergisi Okurları,

Sizlerle buluşturmakta olduğumuz bu sayı, 1965 yılından itibaren düzenli olarak yayınlayan Mülkiye Dergisi'nin eleştirel kimliğine feminist politika perspektifinden bir katkı sunma çabasıdır. Köklü bir geleneğe sahip ve eleştirel bir bilim anlayışının hâkim olduğu dergi, yayın hayatı boyunca birçok konuyu sadece akademinin değil aynı zamanda Türkiye'nin de gündemine yerleştirmeyi büyük bir ustalıklı başarmıştır. Ancak daha önce tema olarak ele alınmakla birlikte, 'Feminist Politika Özel Sayısı' başlığıyla çıkan bu sayı, dergi tarihi için bir ilk olma özelliği taşıyor: dergi 58 yıldan sonra ilk defa, feminizme odaklanan bir sayıyı okuyucusuna sunuyor.

Otoriter siyasetlerin yeniden ürettiği toplumsal cinsiyet rejiminin tekerine çomak sokmak; kadın ve LGBTİ+ bireylere yönelik baskı ve nefret söylemine karşı yeni bir mücadele kipi oluşturmak ve erkek egemen toplum yapısı karşısında eşitlik hakkını savunmak amacıyla 2022 yılında yapmış olduğumuz feminist politika özel sayı çağrısı, yukarıda saydığımız amacın akademik icracısı olma hevesinde olan pek çok isim tarafından duyulmuş ve çağrımıza çok sayıda yanıt gelmiştir. Elinizdeki bu özel sayı, Mülkiye Dergisi Yayın Kurulu'nun önerileri ve Editör Kurulu'nun onayıyla kabul edilen özetler arasından hakemlik süreci tamamlanmış olan 15 araştırma makalesi dışında; tartışma, kitap incelemesi ve anma yazısı gibi farklı yazı türlerini de içeriyor. Ancak yayın sürecinin, Kahramanmaraş merkezli Şubat 2023 depremleri sonrasına denk gelmesi, bizleri derginin yayın tarihi hakkında zor bir karar vermeye itmiştir. Gerek yazar ve okuyucularımıza verdiğimiz sözü tutabilmek gerekse de deprem felaketinin bir kere daha ispat ettiği üzere 'eşit ve iyi yaşam hakkının' eleştirel bir tavırla altının çizilmesi gerektiğine olan inancımız sebebiyle özel sayımızı, '8 Mart Dünya Kadınlar Günü'nde yayınlıyor; ülkece yaşadığımız yasin acısını kalbimizde ve aklımızda tutarak sayfalarımızı mora boyuyoruz.

2023 yılının ilk sayısı olan bu sayıda, yazı ve politika önerisiyle bizlere katkı sunan tüm yazarlarımıza, yorum yazıları ile desteklerini esirgemeyen Serpil Sancar ve Sara Baherirad'a ve dergi yayın kurulumuza teşekkür ederiz. Yine bu sayıda bize yer açan ve süreç boyunca dayanışmalarını her an hissettiğimiz dergi editörümüz Emel Memiş ve editör yardımcımız Nuray Şahin'e minnettarız. Ailesi ve yakın çevresi depremden doğrudan etkilenmiş olmasına ve kendisi de deprem bölgesinde yardım/dayanışma çalışmalarında bulunmasına rağmen bu sayının yetiştirilmesi için büyük emek veren teknik editörümüz Erkan Müniroğlu'na müteşekkirdiğimizi de ayrıca belirtmek isteriz.

Daha eşit, daha özgür, daha adil ve insan eliyle yaratılmış her türlü felaketten uzak bir dünyada buluşabilmek umuduyla...

Ve...

8 Mart Dünya Kadınlar Günü vesilesiyle sayıda yer alan tartışmaların farklılıklara değer verilen bir 'Dünya' inşasına katkı olması dileğiyle...

Tema Editörleri

Ece Kocacıçak, Yasemin Dildar ve Gülçin Özge Tan

TEŞEKKÜRLER....

Mülkiye Dergisi Feminist Politika Özel Sayısı kapsamında yayın hazırlığı sürdürülen araştırma makalelerinin hakem değerlendirme süreçlerinde, dergimize verdikleri destek ve dayanışmadan dolayı aşağıda isimleri anılan hocalarımıza teşekkürü borç biliriz, minnetle....

Aslı Şahankaya	Funda Kemahlı Garipoğlu
Aslı Zengin	Funda Hulagu
Aysun Yılmaztürk	Gülay Toksöz
Ayşe Arslan	Hande Eslen Ziya
Ayşe Burçak Kızılırmak Yakışır	İklim Tuğçe Biter
Ayşe Gündüz Hoşgör	Marella Bodur Ün
Ayşem Sezer Şanlı	Melda Yaman
Azer Kılıç	Nadire Özdemir
Berfin Emre Çetin	Onur Kılıç
Bertil Oder	Özge İzdeş
Betül Urhan	Serpil Sancar
Burcu Mutlu	Seyhan Erdoğan
Canan Aslan Akman	Sibel Utar
Coşku Çelik	Sidar Çınar
Duygu Altınoluk	Şafak Evran Topuzkanamış
Ece Göztepe Çelebi	Umut Özkaleli
Emel Coşkun	Yasemin Dildar
Emel Memiş	Zuhal Esra Bilir
Ezgi Türkçelik Türkel	Zülfikar Çetin

Latin Amerika'da Kadın Hareketi ve Toplumsal Dönüşüm: Otoriter Yönetimlere Karşı Feminist Mücadelenin İmkânları

Esra Akgemci, Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

ORCID: 0000-0003-4119-2443

E-Posta: esra.akgemci@selcuk.edu.tr

Özet

Latin Amerika'da son dönemde hızla yükselen feminist mücadele, bölgedeki toplumsal dönüşüm süreçlerinde etkin rol oynamaktadır. Özellikle de son dönemde giderek artan kadın cinayetlerini protesto etme amacıyla ilk kez 3 Haziran 2015'te Arjantin'de gerçekleşen *Ni Una Menos* (Bir Kadın Daha Eksilmeyeceğiz) eylemlerinin sağladığı dinamizm, Latin Amerika'nın birçok ülkesinde kürtajın yasallaşmasını sağlayan *Marea Verde* (Yeşil Dalga) hareketinin gelişimi için zemin hazırlamıştır. Feministlerin toplumsal adalet talebi, bu süreçte kürtaja ilişkin kamusal tartışmalarda belirleyici rol oynamış, Latin Amerika ülkelerinde geleneksel olarak tabu kabul edilen kürtaj meselesini siyasetin merkezine taşımıştır. Latin Amerikalı feministler hem toplumsal cinsiyet temelinde gündelik hayat ve kamusal mekânın anlamını sorgulamaya hem de devleti dönüştürmeye yönelik bir mücadele yürütmektedir. Bu çok yönlü mücadele, feministlerin askerî rejim döneminde militerleşmeye karşı direnişte ön saflarda yer almalarını sağladığı gibi bugün de yükselen otoriter rejimlere karşı kapsamlı bir hareket inşa etmelerini mümkün kılmaktadır. Makalenin temel argümanına göre, 2019 protestolarının ana hattını oluşturan müesses nizam karşıtlığı ve yeni-muhafazakâr ideolojiye karşı direniş, kadın hareketinin ortak bir mücadele ekseninde mobilize olmasını sağlamış, böylelikle 2015'ten bu yana *Ni Una Menos* ve Yeşil Dalga hareketleriyle kendini gösteren örgütlü kadın gücü, Latin Amerika solunun yeniden yükselmesinde başat rol oynamıştır. Bu doğrultuda makalede, kadın hareketinin 1980'lerden günümüze *karşılaşmalar* (*encuentros*) adlı ulusaşırı forum geleneği temelinde inşa ettiği kolektif kimlik ve bu kimlikle edindiği siyasal olanı belirleme gücü, bölgede solun yeniden yükselmesini mümkün kılan toplumsal dönüşüm sürecinin temel dinamiklerinden biri olarak ele alınacaktır.

Anahtar Sözcükler: Latin Amerika feminizmleri, *Encuentros*, *Ni Una Menos*, Yeşil Dalga, 2019 Protestoları.

Women's Movement and Social Transformation in Latin America: The Possibilities of Feminist Struggle against Authoritarian Rule

Abstract

The feminist struggle, which has grown considerably in Latin America in recent years, plays an active role in the social transformation processes in the region. In particular, the dynamism provided by the *Ni Una Menos* (Not One [woman] Less) protests, which took place for the first time in Argentina on June 3, 2015, to protest the increasing murders of women in the recent period, has prepared the ground for the development of the *Marea Verde* (Green Wave) movement, which has legalized abortion in many countries of Latin America. Feminists' demand for social justice has played a decisive role in public debates about abortion in this process, bringing the issue of abortion, which is traditionally considered taboo in Latin American countries, to the center of politics. Latin American feminists are engaged in a struggle both to question the meaning of everyday life and public space based on gender and to transform the state. This multifaceted struggle enables feminists to be at the forefront of resistance to militarization during the military regime, and today makes it possible for them to build a comprehensive movement against the rising authoritarian regimes. According to the main argument of the article, the anti-establishment view and the resistance against the neoconservative ideology that formed the main line of the 2019 Protests enabled the women's movement to mobilize on the axis of a common struggle so that the organized women's power that manifested itself with the *Ni Una Menos* and Green Wave movements since 2015 played a dominant role in Latin America's "second pink tide". Accordingly, in the article, the collective identity that the women's movement has built based on the tradition of *encuentros* (transnational forums) from the 1980s to the present day and the power to determine "the political" acquired through this identity will be discussed as one of the basic dynamics of the social transformation process that has made possible the re-emergence of the left in the region.

Keywords: Latin American feminisms, *Encuentros*, *Ni Una Menos*, Green Wave, 2019 protests.

Giriş

Kadın hareketi, dünyadaki en kapsamlı toplumsal hareketlerden biridir. Pek çok heterojen grubu, aktörü, perspektifi, politikayı içinde barındıran bu kapsayıcılık, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı mücadelenin farklı alanlarda sürdüğü ve direnişin hayatın her alanına yayıldığı bir sürece işaret eder. Bu sürecin kendine özgü zorluklarla, çelişkilerle, gerilimlerle, iniş çıkışlarla dolu olması

kaçınılmazdır. Sömürgecilik döneminden itibaren güçlü toplumsal hareketlere ev sahipliği yapan Latin Amerika'da, tüm bu zorluklara rağmen feminizm(ler) in toplumsal adalet ve eşitlik mücadelesi açısından büyük bir potansiyel doğurduğunu söyleyebiliriz. Özellikle 1980'lerden itibaren feminist politikayı şekillendiren *karşılaşmalar (encuentros)* adlı ulusaşırı forum geleneği, feminizm içindeki çeşitliliklerin bastırılmadan sürekli olarak tartışmaya açık tutulmasını sağlamıştır. Bu durum, hem Latin Amerika feminizmlerinin farklı mücadelelerle eklenmesi için daha fazla alan ve imkân sağlamış hem de bütün demokratik taleplerin eklenildiği ulusaşırı bir direniş hattının şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

Kapsamlı olmasının yanı sıra kadın hareketinin bir diğer önemli özelliği, çok katmanlı olmasıdır. Yine Latin Amerika örneğinde hem siyasal mücadele alanını genişletmeye hem de özerk kamusal alanlar yaratmaya yönelik feminist politikaların karşılığını görmek mümkündür. Öncelikle, son otuz yılda on iki ülkede (Arjantin, Bolivya, Brezilya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Guyana, Honduras, Kosta Rika, Meksika, Panama, Paraguay, Peru ve Uruguay) feministlerin çabalarıyla kabul edilen toplumsal cinsiyet kotaları sayesinde Latin Amerika, kadınların siyasette en yüksek temsil oranına sahip olduğu bölgelerden biri haline gelmiştir (Baldez, 2012: 327). Diğer yandan devletten, siyasi parti ve kurumlardan özerk olarak tabandan gelişen kadın hareketlerinin pratikleri, daha geniş kapsamlı bir toplumsal ve kültürel dönüşüme yöneliktir. 1960 ve 1970'lerde askerî rejim dönemi, feminist mücadelenin şekillenmesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Faşist cuntaların komünizme karşı 'Kırlı Savaş' yürüttüğü bu dönemde kadınlar, gerilla hareketleri içinde önemli rol oynamıştır. Özellikle Arjantin ve Şili'de kadın hareketi, demokrasiye geçişi sağlayan en önemli toplumsal aktör olmuştur. Bu süreçte bazı kadınlar sol hareketten özerk bir feminist hareket geliştirmenin önemine işaret ederken bazıları da kadınların sol hareket içinde kalmaları ve burada güçlenmeleri gerektiğini savunmuştur. Bu iki farklı görüş, 1980'lerin ortalarından itibaren demokrasiye geçiş sürecinde Feministler/Özerkler (*Feministas/Autónomas*) ve Politikler/Kurumsallar/Militanlar (*Políticas/Militantes*) olarak anılan iki hattın şekillenmesine yol açmıştır. 1990'lar boyunca bu iki hat iyice ayrılmaya başladıysa da ulusaşırı forumlar geleneği sayesinde ikisi arasında daimi iletişime ve etkileşime imkân tanıyan temel bir alan inşa edilmiştir. Latin Amerikalı feminist aktivistler, günümüzde yükselen otoriter yönetimlere karşı hem toplumu hem de devleti dönüştürmeyi hedefleyen, böylelikle Gramsci'ci anlamda hegemonya tesisine olanak veren bir direniş örgütleyebilmelerini, bir araya gelmelerini sağlayan söz konusu etkileşim alanına borçludur.

Bugün kadın hareketinin bölge genelinde politik bir güç olarak yükselmesini sağlayan faktörleri anlayabilmemiz için öncelikle Latin Amerika feminizmlerinin kendine özgü gelişim süreçlerini incelememiz gerekir. Her şeyden önce sömürgecilik mirası, Latin Amerika feminizmlerinin şekillendiği en temel zemindir. Latin Amerika’da üç yüzyılı aşan sömürgecilik boyunca yerlilerin marjinalize edilmesi ve Afrikalıların köleleştirilmesi, bugün bile geçerliliğini koruyan bir etnik hiyerarşiye yol açmıştır. Buna göre Avrupa’da doğmuş beyazlar (*peninsulares*) en tepededir. Bunu Amerika’da doğmuş beyazlar (*creole*) ve beyazlarla yerlilerin melezleri (*mestizo*) izler. En aşağıda ise yerliler, siyahlar ve siyah-beyaz melezleri (*mulatto*) ile yerli-siyah melezleri (*zambo*) yer alır. Neredeyse kast sistemini andıran, sınıfsal ve etnik ayrımcılığa dayalı toplumsal eşitsizliklerin kesiştiği böylesine hiyerarşik bir düzende, patriyarkadan (*despatriarcalización*) ve sömürgecilikten özgürleşme (*descolonización*) süreçleri birbirinden ayrı düşünülemez. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada sömürgecilığe karşı gelişen kadın mücadelesi, Latin Amerika’da radikal toplumsal dönüşüm süreçlerinde gelişen kadın hareketleri için her zaman referans olmuştur. Sömürgecilik döneminin ardından da eşitsizlik, ırkçılık ve cinsiyetçiliğe yol açan yapılar iç içe geçerek büyümeye devam ettiğinden ekonomik ve kültürel talepler birbirine bağlı olarak gelişmiş, bu da dışlanmış kesimleri bu talepler ekseninde birlikte mobilize etmiştir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde askerî rejimlere karşı direniş, farklı toplumsal sınıflardan kadınları bir araya getirmiş, bu mücadele içinde kimlik ve sınıf eksenli siyaset iç içe girmiştir.

Ne var ki Latin Amerikalı kadınlar, 1950’lerden bu yana devrimci hareketler ve sol partilerdeki deneyimlerine dayanarak, dekolonizasyon sürecinin ve anti-emperyalist mücadelenin kendiliğinden kadınları özgürleştirmeyeceğini, cinsiyetçiliğin sadece sömürgecilikten kaynaklanmadığını da idrak etmiştir. Bu açıdan genellikle ‘beyaz adam’ ile ilişkilendirilen maçoçluk/maçizm (*machismo*) kavramı da yeniden tartışmaya açılmıştır. Buna göre, sert, kaba, şovenist erkeklik tavrı, farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlarda farklı biçimler olsa da evrensel bir olgudur ve (kavramın ilk kullanıldığı şeklinde olduğu gibi) İspanyol sömürgecilerinin Avrupa’dan (bilhassa Akdeniz kültüründen) taşıdıkları bir unsurdan ibaret değildir. Bozgan (2020: 207), *machismo*’nun “erkek adam ahlâkına” dayalı bütün bir sisteme işaret ettiğini vurgular.

Machismo, eril tahakküm, cinsel güç ve saldırganlık üzerine kurulu, abartılı bir maskülenlik anlayışı olarak tanımlanabilir (Heep, 2014: 104). Latin Amerika toplumlarında sömürgecilğin gelişim sürecinin erken evrelerinde yerleşen *machismo*, ‘erkeklik gururu’ ve ‘şövalyelik/mertlik’ gibi maskülen algı ve

davranış biçimlerini belirleyen önemli bir toplumsal olgudur. Katolik Kilisesi'nin bu süreçteki rolü anlaşılmeden *machismo*'nun toplumsal yapılara nasıl böylesine nüfuz ettiği de anlaşılabilir. Sömürgecilik dönemi boyunca İspanyol Krallığı ile yakın iş birliği içinde olan Katolik Kilisesi, sömürgecilik sistemini meşrulaştırmakla kalmamış, Kral'ın otoritesini dayatan en güçlü kurumsal yapı olmuştur. 'Barbar' olarak görülen yerlilerin 'uygarlaştırılma' sürecinde yerlilerin Hıristiyanlaştırılmaları, melezleştirilmeleri (ya da beyazlaştırılmaları), mülksüzleştirilmeleri ve köylüleştirilmeleri birbirinden ayrı düşünülemez. Bu süreçte Hıristiyanlaştırılan yerli halklar için ideal erkeklik ve kadınlık rollerini belirleyen kilise, pre-kolonyal cinsiyet kimliklerinin yerine *machismo* ve *marianismo*'yu¹ dayatmıştır (Heep, 2014: 104).

Burada özellikle yerli kadınlara dayatılan *marianismo*'yu merkezî bir sömürgeleştirme stratejisi olarak ele almak gerekir. Zira Güney Amerika'nın *And* bölgesinde ve Meksika'da, kadim gelenekleri sürdürmek ve kendi dinlerini muhafaza etmek için direnenler esas olarak kadınlar olmuştur (Federici, 2020: 327). Peru ve Meksika başta olmak üzere bölgedeki yerli kadınların Avrupa'daki cadı avlarında olduğu gibi taşlara, dağlara ve pınarlara tapınmakla, şifalı bitkiler kullanmakla ve balmumundan heykel yapmakla suçlanmaları ve soykırıma varan saldırılara maruz kalmaları tam da bu yüzdendir (Federici, 2020: 326). Kilise, yerli kadınlara dayattığı *marianismo* ile birlikte *And* yerlilerin Tanrıçası olan Doğa Ana'nın (*Pachamama*) yerine Meryem Ana'yı koymaya çalışmıştır (Heep, 2014: 104). Böylelikle yerlileri doğadan ve doğa ile ilişkili spiritüel geleneklerinden ve dinlerinden koparmayı hedeflemiştir. Ayrıca kadınların sadece eş ve annelik rollerini benimsemeleri, kadınların yeniden üretimdeki işlevleri üzerindeki denetimlerine son verecek ve daha baskıcı bir ataerkil rejimin gelişimi için zemin hazırlayacaktır. Federici'ye göre (2020: 28), Avrupa ve Amerika'daki cadı avlarının arkasındaki temel dinamik budur.

Latin Amerika'da kilise tarafından desteklenen *machismo* ve *marianismo*, toprağın ve doğal kaynakların yağmalandığı ve sömürüldüğü, kapitalizme geçişin temellerinin atıldığı ve ağır bir kitlesel yoksullaşma sürecinin yaşandığı tarihsel koşullarda biçimlenmiştir. Bu koşullara direnen kadınlar, yerliler, topraksız köylüler gibi marjinalleştirilmiş toplumsal kesimler, tüm ayrımcılık biçimlerine karşı birlikte mücadele etmiş ve böylelikle Latin Amerika'da hem sınıfsal hem de etnik ve kültürel karakteri güçlü toplumsal hareketler doğmuştur (Utar, 2020: 178). Kadınların bu süreçte işçi hareketi ve yerli hareketi içinde verdikleri mücadele de Latin Amerika'daki kadın hareketine kendine özgü bir karakter kazandırmıştır.

Bugün, bölgedeki toplumsal dönüşüm süreçlerinde kadınlar etkin rol oynamaya devam etmektedir. Özellikle de son dönemde giderek artan kadın cinayetlerini protesto etme amacıyla ilk kez 3 Haziran 2015'te Arjantin'de gerçekleşen Bir Kadın Daha Eksilmeyeceğiz (*Ni Una Menos*) eylemlerinde ve Latin Amerika'nın birçok ülkesinde kürtajın yasallaşmasını sağlayan Yeşil Dalga (*Marea Verde*) hareketinde yine *machismo*'ya ve *marianismo*'ya karşı başkaldırıyı görmek mümkündür. Feministlerin toplumsal adalet talebi, bu süreçte kürtaja ilişkin kamusal tartışmalarda belirleyici rol oynamış, Latin Amerika ülkelerinde Katolik Kilisesi'nin etkisinden dolayı tabu kabul edilen kürtaj meselesini siyasetin merkezine taşımıştır. Günümüzde kürtaj, Latin Amerika'daki feministler için temel mesele olmaya devam etmekte ve kadın hareketinin hem siyasi ve kurumsal hem de özerk ve anti-kurumsal katmanlarını bir araya getiren temel bir zemin oluşturmaktadır.

Bu makalede, kadın hareketinin inşa ettiği kolektif kimlik ve bu kimlikle edindiği siyasal olanı belirleme gücü, bölge genelinde solun yeniden yükselmesini mümkün kılan toplumsal dönüşüm sürecinin temel dinamiklerinden biri olarak ele alınacaktır. Makalenin temel argümanına göre, 2019 protestolarının ana hattını oluşturan müesses nizam karşıtlığı ve yeni-muhafazakâr ideolojiye karşı direniş, kadın hareketinin askerî rejim döneminden sonra bir kez daha ortak bir mücadele ekseninde örgütlenmesini sağlamış, böylelikle 2015'ten bu yana *Ni Una Menos* ve Yeşil Dalga hareketleriyle kendini gösteren örgütlü kadın gücü, Latin Amerika solunun yeniden yükselmesinde başat rol oynamıştır. Makalede Latin Amerika'da feminist mücadelenin gelişimi, bölgedeki politik ve sosyoekonomik dönüşüm süreçleriyle paralel olarak ele alınacaktır. İlk bölümde sömürgecilik döneminden itibaren feminizmin tarihsel ve bölgesel kökenleri, ikinci bölümde ise 1980'lerden günümüze kadar kadın hareketinin ulusaşırı ölçekte gelişimi ele alınacaktır. Son olarak, üçüncü bölüm, *Ni Una Menos* ve Yeşil Dalga hareketlerinden 2019 protestolarına giden süreçte feminizmin toplumsal dönüşüm için sağladığı altyapının kendine özgü temellerini incelemeye yöneliktir.

Tarihsel Arka Plan: Latin Amerika'da Feminist Mücadeleyi Şekillendiren Akıntılar

Latin Amerika'da feminizm, çoğunlukla öne sürüldüğü gibi Batı'dan 'ihraç edilmiş' değil, kendine özgü tarihsel ve toplumsal kökenleri olan bir siyasal ideoloji olarak ele alınmalıdır (Miller, 1991). Bu kökenleri anlayabilmek için feminizmin dalgalar halinde geliştiğini öne süren ABD merkezli tarih anlatısını aşmak gerekir. Miller'a göre (1991), birinci ve ikinci dalga feminizm arasında yapılan ayırım, Latin Amerika örneklerine tam olarak uymamaktadır. Örneğin, eğer

birinci dalga feminizmi kadınların seçme hakkı kazanmalarıyla ilişkilendirsek Latin Amerika'da ilk dalganın Batı'dan farklı olarak 1950'lerin sonlarına kadar durulmadığını görürüz.

Bu noktada Aksu Bora'nın (2020) feminist tarih yazımında kullanılan dalga metaforu üzerine eleştirilerini hatırlamak gerekir. Bora'ya göre (2020: 507), feminizmin dalgalar halinde ilerlediği anlatısı, feminist tarihin tek boyutlu, yüzeysel ve eksik algılanmasına yol açmaktadır. Bu da feminizmin farklı toplumsal ve tarihsel bağlamlarda aldığı farklı biçimleri anlamamızı güçleştirir. Bora (2020: 511), bunun yerine akıntı metaforunu önerir: "kimyası ve formu hem kaynağıyla hem içinden geçtiği coğrafyayla belirlenen" akıntılar, toplumsal bağlamı yakalamada daha elverişli olabilir. Latin Amerika'daki feminist tarih anlatısı açısından da feminizmi dalgalara göre dönemlere ayırmak yerine bölgenin kendine özgü akıntılarını tespit etmek daha anlamlı olacaktır. Böylelikle birbirini peşi sıra izleyen ve kırılmalara işaret eden dalgaların yerine sırayla ya da eşzamanlı olarak farklı kanallardan ilerleyen akıntılar, kadın hareketlerinin gelişimindeki süreklilik ve etkileşim unsurunu daha iyi ortaya koyacaktır.

Benzer şekilde, Demet Gülçiçek (2022: 117), kadın hareketlerini "küçükük büyüük, nerede başlayıp nerede bittiği belli olmayan, renkleri birbirine karışmış bir yumak" olarak ele alır. Akıntıyı ya da yumağın ipelerini oluşturan kadın hareketlerinin tarihini yazarken hangi grupların ve hareketlerin feminist olarak tanımlanabileceğini tespit etmek, Gülçiçek'in de belirttiği gibi başlı başına bir meseledir. Geçmişte "günümüzün feminizmine yakın" örnekler aramanın ve dünden bugüne bir süreklilik kurmaya çalışmanın sınırlarına dikkat çeken Gülçiçek (2022: 118-119), böyle bir bakış açısının kadın hareketlerinin hem kendi içindeki müzakerelerini hem de kadın gruplarının başka gündemlere eklenme biçimlerini iskalayabileceğini belirtir. Latin Amerika feminizmleri söz konusu olduğunda tam da bu iki unsurun kendine özgü bir bölgesel dinamik oluşturduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla kadın hareketlerini 'feminist' ve 'feminist olmayan' şeklinde kategorize etmeye çalışmak yerine bir bütün olarak feminizmi besleyen, kimi zaman kendi içinde çeşitlenen kimi zaman da başka sulara karışan temel akıntıları izlemeye çalışacağım.

Bu makalede, Bora'nın önerdiği metaforun hakkını verebilecek bir analiz yapma imkânım olmasa da Latin Amerika'da sömürgecilikten (birinci dalgaya denk gelen) süfrajete kadar gelişen, tespit edebildiğim kadarıyla dört temel akıntıya dikkat çekmek istiyorum: (1) 17. yüzyıldan itibaren edebi eserlerle erkeklere meydan okuyan kadınların oluşturduğu akıntı, (2) 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sömürgeciliğe karşı mücadele eden kadınların meydana getirdiği

akıntı, (3) 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ezilen kadınların mücadelesi ile şekillenerek 20. yüzyılın başlarında ulusal ve uluslararası sosyalist kadın hareketleriyle bağ kuran akıntı ve (4) yine 20. yüzyılın başlarından itibaren Meksika Devrimi'nin etkisiyle eğitim hakkı ekseninde gelişen akıntı. Bu akıntılar elbette birbirinden bağımsız değildir, biri bitmiş ve yerini diğerine bırakmış da değildir. Kendilerine özgü gündemlerinden dolayı ayrı kollardan aksalar da kimi zaman birleşen ve birbirinden beslenen akıntılar halindedir. Feminizm içinde gelişen çeşitliliklerin bastırılmadan ayrı kollardan ilerlemesi halinde feminist mücadelenin diğer toplumsal hareketlerle eklemlenmesi için açılacak kanallar da böylelikle daha görünür olacaktır.

Latin Amerika'da feminist mücadeleyi şekillendiren akıntıların temel kaynaklarını tespit etmek kolay değildir. Ancak sömürgecilik döneminden itibaren bazı izlere rastlanabilir. Meksikalı yazar Francesca Gargallo'nun derlediği iki ciltlik Latin Amerika'da feminist düşünce antolojisinde (2010 a,b), bölgede feminist düşüncenin gelişimine katkı sağlayan ilk örnekler arasında 17. ve 18. yüzyıla ait eserler bulunabilir. İspanyol Altın Çağı'nın en önemli şairlerinden biri olarak kabul edilen Meksikalı rahibe Juana Inés de la Cruz'un (1648- 1695) kadına dayatılan tahakkümü sorguladığı şiirleri, bu eserlerin önde gelenlerindedir. Sor Juana olarak bilinen Juana Inés de la Cruz, eğitim alabileceği tek yer olduğu için manastıra kapanmış ve Yeni Dünya'da kadınların eğitim alması gerektiğini ilk savunulardan olmuştur. Eserleri, birçok düşünür tarafından protofeminist² olarak kabul edilmektedir. Bu noktada belirtmek gerekir ki protofeminist tanımlaması, tam da Gülçiçek'in (2022: 124) değindiği "geçmiş şimdi-merkezci bir şekilde asimile etme potansiyeli" taşır. Bu makale açısından Sor Juana'yı kadın hareketi tarihinin bir parçası yapan, onun direnişçi kişiliğinden ya da eserlerinin feminist niteliğinden ziyade o dönemde kadınların sesini duyurabilmesi için açtığı alandır. Nitekim en ünlü şiirlerinden biri olan "Ahmak erkekler" (*Hombres necios*), kadınları hor gören erkeklerle meydan okuması açısından önem taşır³ (Gargallo, 2010a: 82-83). Bununla birlikte, Portekiz dilinde roman yazan ilk Brezilyalı olan Teresa Margarida da Silva e Orta'nın (1711- 1793) 1752'de Portekiz'de yayımlanan romanı *Diófanes'in Maceraları* (*Aventuras de Diófanes*) da kadınların azmini ve zekâsını öne çıkarması açısından önemli bir eserdir. Bu eserlerle ortaya çıkan edebi akıntı, belki de en çok kabaran ve diğer akıntıları da sürekli olarak besleyen güçlü bir kaynak oluşturur. Özellikle Soğuk Savaş'ın etkisiyle Latin Amerika'da 1950'lerden 1970'lere kadar feminist akıntıların yeraltına indiği ve kadın hareketinin sönümlendiği yıllarda bu edebi akıntı güçlenmiş, kadınlar seslerini şiirler, romanlar ve öyküler aracılığıyla duyurmuştur. Venezuelalı yazar Antonia Palacios'un *Ana Isabel, una niña decente* (*Ana Isabel, edepli bir kız*, 1949), Meksikalı yazar Rosario Castellanos'un *Balún-Canán* (1957)

ve Kolombiyalı yazar Albalucía Ángel'in *Estaba la pájara pinta sentada en el verde limon* (Yeşil limonun üzerindeki benekli dişi kuş, 1975) adlı eserleri örnek olarak verilebilir (Gargallo, 2004: 98).

Bununla birlikte, Latin Amerika feminizmlerinin kökenleri, Sor Juana ve Teresa Margarida gibi 'beyaz kadınlarla' sınırlı değildir. Yazılı olmasa da sözlü gelenek kültürüyle nesilden nesle aktarılan yerli kadınların anti-kolonyalist düşünceleri ve eylemleri, Latin Amerika'da feminizmin 1960 ve 1970'lerde köklü bir düşünce olarak yerleşmesini sağlayan bir diğer akıntı olarak ele alınabilir. Özellikle de 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sömürgecilğe karşı gelişen yerli isyanlarında kadınların da erkeklerle birlikte ön saflarda yer aldığı görülür. Peru'da Micaela Bastidas Puyucahua (1744-1781), kocası Túpac Amaru II ile birlikte, Bolivya'da ise Bartolina Sisa (1750-1782), kocası Túpac Katari ile birlikte isyana önderlik eden ve bağımsızlık mücadelesinin sembolleri haline gelen yerli kadınlardandır. Diğer yandan 18. yüzyılın sonlarında yaşamış, siyah bir kadın lider olan Baraúnda'nın cinsiyetçilik ve sömürgecilik karşıtı söylemleri, günümüzde hâlâ Honduras ve Belize'deki Garífuna⁴ halkının destanlarında ve türkülerinde yaşamaya devam etmektedir (Gargallo, 2010a: 12-13).

Latin Amerika'nın feminist tarih anlatılarında öne çıkan, 19. yüzyıldaki bağımsızlık mücadeleleri sürecinin 'protofeminist ulusal kahramanları'na da bu noktada değinmek gerekir. Hem bağımsızlık mücadelesine katkılarıyla hem de kadın hakları savunularıyla Manuela Sáenz (1797-1856) ve Leona Vicario (1789-1842), sırasıyla Ekvador ve Meksika'daki bağımsızlık savaşının en önemli figürleri arasında yer alır. Ne var ki Sáenz ve Vicario, ulus-inşa sürecinin sembollerine dönüşmüş ve feminist fikirlerinden çok aşk ilişkileriyle anılmışlardır. Bir dönem 'kurtarıcı' lakaplı Sımón Bolívar'la ilişkisi olan Manuela Sáenz, onu ölümden kurtardığı için 'kurtarıcının kurtarıcısı' (*la libertadora del libertador*) olarak, Leona Vicario ise politikacı kocası Andrés Quintana Roo'nun 'sadık eşi' olarak yüceltilmiştir. Cortés'e göre (2014), bağımsızlık döneminin bu iki 'kadın kahramanı' ile ilgili melodram türünde çekilen filmler ve yazılan romanlar, Sáenz ve Vicario'yu basmakalıp karakterlere dönüştürmüştür. Bu da toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadele bağlamında ele alınmayan 'kahraman kadın' figürünün feminist akıntıların sularına karışmadığının göstergesidir.

19. yüzyılın ilk feministleri arasında, Fransız bir anneye Perulu bir babanın kızı olarak dünyaya gelen ve proleter bir kadın olarak kadın hakları ile işçi hakları arasında köprü kurmaya çalışan Flora Tristán'ın (1803-1844) ayrı bir yeri vardır. Tristán, 1832-34 yılları arasında yaptığı Peru yolculuğu sırasında gözlemlediği yerli kadınların durumunu 1838'de yayımlanan *Pérégrinations*

D'une Paria (Bir Paryanın Gezileri) adlı eserinde aktarmış ve tüm kadınları kapsayan bir dayanışma ağı kurulmasını önermiştir (Tekeli, 1988: 91). Modern feminizmin kurucularından biri olarak anılan Tristán, aynı zamanda sosyalizmin de öncülerindedir. 1840'ta (Engels'ten üç yıl önce) İngiltere'ye giderek işçilerin yaşam koşullarını incelemiş ve işçilerin kurtuluşunun kendi çabalarıyla mümkün olacağını savunmuştur (Tekeli, 1988: 91). "Erkeklerin en ezilmişinin bile karısını ezebileceğine" dikkat çeken Tristán'a göre "proleterin proleter" olan kadınların kurtuluşu, kadınların da erkekler gibi her alanda özgürce karar almalarını sağlayacak bir süreçle mümkün olabilecektir (Tekeli, 1988: 91). İleride görüleceği gibi, Flora Tristán'dan Clara Zetkin'e bağlanacak uluslararası bir akıntı, Latin Amerika'da da büyücek ve güçlenecektir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Latin Amerikalı kadınların üç temel gündemi vardı: Seçme hakkı, çalışma hakları ve eğitime erişim hakkı (Shayne, 2007: 1685). Özellikle eğitim hakkı mücadelesi, feminist akıntıya dinamizm kazandıran en temel unsur olarak öne çıkıyordu. Eğitim hakkının savunucuları, esas olarak Arjantin'den Meksika'ya Guatemala'dan Ekvador'a kadar birçok ülkede feminist fikirleri dergi ve gazeteler aracılığıyla yaymaya çalışan aktivist kadınlardı. Arjantinli yazar ve gazeteci Juana Paula Manso (1819–1875), Brezilya'da, 1852-1854 arasında Latin Amerika'nın ilk feminist gazetesi olan *Kadınların Gazetesi*'ni (*O Jornal das Senhoras*) çıkardı. Bu gazetede kadın özgürleşmesi üzerine yazı dizileri hazırlayan Manso, kadınların eşitsizliğe maruz kaldıklarının bilincine varabilmeleri ve kendilerine ait bir alan açmalarının gerekliliğine ikna olmaları için mutlaka eğitime erişmelerinin şart olduğunu savunuyordu (Gargallo, 2010a: 249-250). Benzer şekilde Meksika'da kadın hareketinin öncülerinden Cristina Farfán (1846-1880) ve Rita Cetina Gutiérrez'in (1846-1908) 1870'de Yucatán'da kurdukları *Ölmez Otu (La Siempreviva)*, yoksul kız öğrencilere seküler eğitim veren ilk kurum oldu. Kurumla aynı adı taşıyan, kurumun resmi yayın organı olan haftalık dergi ise Meksika'da feminist gazeteciliğin gelişmesi için önemli bir adım teşkil etti (Gargallo, 2010a: 260). Bu dönemde yükselen kadın mücadelesinin etkisi belki hemen hissedilmedi ancak mücadele eden kadınların maruz kaldıkları baskı ve saldırılar, örgütlü bir kadın hareketinin gerekliliğini ortaya koydu.

20. yüzyıl boyunca feminizm, uluslararası, ilerici ve barışçıl bir hareket olarak gelişmiş, 19. yüzyılda Amerika kıtasında köleciliğe karşı mücadele ile iç içe geçen kadın hakları savunusu, iki savaş arası dönemde Avrupa'da faşizme karşı direnişin örgütlenmesi temelinde sürdürülmüştür (Gargallo, 2004: 7). Dönemin önde gelen kadın hakları savunucularından Alman politikacı Clara Zetkin'in (1857-1933), 1891'den 1917'ye kadar editörlüğünü yaptığı *Eşitlik (Die*

Gleichheit) dergisi, sosyalist kadın hareketinin en önemli yayın organı haline gelmiştir. 1914 itibarıyla 124 bin abonesi olan dergi, kadın işçilerin sorunlarının ele alınmasında ve özerk bir sosyalist kadın hareketinin örgütlenmesinde kilit rol oynamıştır (Gaido ve Frencia, 2018: 278). Zetkin'in önderliğinde kurulan ve 170 binden fazla işçi kadını kapsayan bu hareket, aynı zamanda 1907'de Stuttgart'ta Uluslararası Sosyalist Kadın Hareketi'nin ilk konferansının düzenlenmesini sağlamıştır. Dünya genelinde bir Emekçi Kadınlar Günü'nün tayin edilmesi önerisi de 1910'da Kopenhag'daki İkinci Uluslararası Sosyalist Kadınlar Konferansı'nda dile getirilmiştir.

Meksikalı anarşist ve feminist gazeteci Juana Gutiérrez de Mendoza (1875-1942), kadınların kapitalist sistemin dönüşüm sürecine katılarken kendi programlarını belirlemeleri ve kendi kapasitelerini geliştirmeleri gerektiği konusunda Clara Zetkin'le hemfikirdir. Doña Juana olarak bilinen ve Meksika Devrimi (1910-1920) sürecine aktif olarak katılan Juana Gutiérrez de Mendoza'nın Zetkin'le en ufak bir teması olmamasına rağmen benzer görüşleri ileri sürmüş olması dikkat çekicidir (Gargallo, 2010a: 533). Buna göre, kadınlar küresel ölçekte güçlerini ve imkânları birleştirmeli, böylelikle devrim mücadelelerini örgütleyebilecekleri bir zemin kazanmalıdırlar. Doña Juana, Meksika Devrimi sürecinde çıkardığı gazetelerle Porfirio Díaz rejimini eleştirmiş ve devrimin fikrî altyapısına yazılarıyla katkı sağlayan önemli entelektüellerden biri olmuştur.

Meksika Devrimi'nin etkisiyle şekillenen kendine özgü bir feminist akıntıdan da söz edilebilir. 20. yüzyılın başlarında kapitalist tarım işletmelerine karşı toprak ve özgürlük talebiyle ayaklanan köylüler, Díaz'ın 34 yıllık oligarşik diktatörlüğünü yıkmış; ancak yönetimi ellerinde tutmakta ve ele geçirdikleri bölgeler üzerinde kontrol sağlamak zorlanmışlardı. Meksika Devrimi, devrimci bir rejimle sonuçlanmamış, devrim sonrasında yönetici elitler radikalleşen köylüleri yeni rejime bağlamanın bir yolu olarak temel hak ve özgürlükleri tanıyan 1917 Anayasası'nı kabul etmişlerdi. Bu bağlamda, 1910'lardan 1930'lara kadar eğitim sistemi, köylüleri ve geniş halk kitlelerini zapt etmenin ve entegre etmenin temel aracı haline geldi (Vaughan, 1975: 17). Ne var ki aynı süreçte Meksikalı feminist ve sosyalistler de anarşist pedagojiler geliştirerek devrimin özgürleştirici potansiyelini ortaya çıkarmaya çalıştılar. Başka bir ifadeyle eğitim hem devrimciler hem de karşı-devrimciler için hayati öneme sahipti. Bu süreç, sadece Meksika'da değil Latin Amerika'nın geri kalanında da feministlerin eğitim meselesine öncelik vermesini sağladı.

1945 Nobel Edebiyat Ödülü sahibi Şilili şair ve eğitimci Gabriela Mistral'in Meksika Eğitim Bakanı José Vasconcelos'un davetiyle 1922'de Meksika'ya gelişi,

önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Mistral, Meksika'nın devrim sonrası ulus-inşa sürecine eğitim reformuna ilişkin fikir ve öneriyle katkı sunması için davet edilmişti. Ancak Mistral'in pedagojisi, köylü kadınları (*campesinas*) 'ideal vatandaşlar' haline getirmektense ulus-inşa sürecinde kültürel özneler ve bilgi üreticileri olmalarını sağlamaya ve onlara alternatif bir alan açmaya yönelikti. Mistral, Meksikalı köylü kadınlara yönelik pedagojik düşüncelerini, 1923'te yayımladığı *Kadınlar için Konuşmalar (Lecturas Para Mujeres)* kitabında dile getirmiş ve kitapta geniş yer verdiği "Doğa" bölümünde kadınlara evleri dışında yeni bir alan açmıştı. Bu yeni alan, doğaydı (Finzer, 2015: 245). Mistral, kadınlar için bir "çevre ethos'u" oluşturarak hem feminist pedagoji için yol gösterici bir yöntem geliştirdi hem de doğanın ve kadının özgürleşmesini birlikte ele alan ekofeministler için bir referans oldu (Finzer, 2015: 245). Mistral'a göre, kırsal kesimdeki eğitimin amacı, köylü kadınları entelektüel ve pratik olarak toplulukları içinde özne haline getirmek ve dönüştürmek olmalıydı.

Bununla birlikte, Meksika'nın güneydoğusunda yer alan Yucatán eyaletinin, devrim sürecinde iki sosyalist valinin (1915-1918 arasında Salvador Alvarado ve 1922-1924 arasında Felipe Carrillo Puerto) yönetimi altında kadın hareketinin merkezi haline gelmiş olması dikkat çekicidir. Daha önce belirtildiği gibi, Cristina Farfán ve Rita Cetina Gutiérrez'in kurdukları *La Siempreviva*'nın etkisiyle Yucatán, 1870'lerden beri kadın hareketinin güçlü olduğu bir eyaletti. Bununla birlikte sosyalist, ilerici ve seküler iki valinin feministleri aktif olarak desteklemesi harekete ivme kazandırdı. Kadınların kilisenin kontrolünden kurtulmaları, seçme ve seçilme hakkına sahip olmaları ve eğitim almaları konusunda iki vali hemfikirdi. 1916'da Yucatán'ın başkenti Mérida'da Meksika'nın ilk feminist kongresi düzenlendi, 1923'teki eyalet seçimlerinde Carrillo'nun sosyalist partisinden aday olan üç kadın delege seçildi (Macías, 1978: 289-290).

20. yüzyılın başlarından itibaren Latin Amerika'da kadın hareketi ivme kazanmaya başladı. 1910'da Uluslararası Feminist Kongreleri ilk toplantısını 1910'da Arjantin'de kadın-erkek eşitliği meselesi temelinde gerçekleştirilirken, 1916'da Meksika'da yapılan ikinci toplantıda farklı ülkelerden kadınların sorunları ele alındı (Shayne, 2007: 1685). 1912'de Kolombiyalı kadınlar sivil hakları için protesto gösterileri düzenledi, 1916'da Panama'da ilk feminist kültür merkezi açıldı (Gargallo, 2004: 85). 1924'te Honduraslı feminist eğitmen Visitación Padilla (1882-1960), kadınların eğitim hakkı için mücadele etmek amacıyla *Kültürel Kadın Topluluğu (Sociedad Cultural Femenina)* adlı merkezi kurdu ve 1924'teki iç savaş boyunca Honduras'taki ABD donanmasının varlığını eleştirdi (Gargallo, 2010a: 495). 1928'de Ekvadorlu kadınlar oy hakkı için mücadele ettiler ve 1929'da Ekvador, kadınların oy hakkı kazandığı ilk Latin Amerika ülkesi

oldu. Ekvador'u 1932'de Brezilya ve Uruguay, 1933'te Küba, 1935'te Porto Riko ve 1939'da El Salvador izledi (Rivera-Berruz, 2018). Ne var ki birinci dalga feminizme denk gelen bu süreç, Batı'daki gibi 1930'larda tamamlanamadı, 1950'lerin sonlarına kadar uzadı.⁵

Latin Amerika'da Soğuk Savaş'ın şiddetinin hissedilmeye başladığı 1950'ler, kadınların toplumsal hareketlere ve siyasi partilere aktif olarak katılmaya başladığı, buna karşın kadın hareketinin sönümlendiği ve feminist taleplerin etkin bir biçimde dile getirilemediği yıllar oldu (Gargallo, 2004: 94). Ancak 1950'lileri, akıntının kurumaktansa yeraltına inerek orada biriktiği yıllar olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır. Zira birçok araştırmacıya göre, kadınların sol hareketlere katılmaları, Latin Amerika feminizmlerinin gelişmesini sağlayan ana faktörlerden biri olmuştur (Shayne, 2007: 1686; Baldez, 2012: 322). Gargallo'nun belirttiği gibi (2004: 94), 1950-1970 arasında bölgedeki toplumsal mücadeleler içinde kadının görünürlüğü giderek artmış, 1970 ve 1980'lerde askerî rejimlere karşı verilen hem silahlı hem de silahsız devrimci mücadelede kadınlar önemli rol oynamıştır. Kadınların direniş hareketlerine katılmaları, demokrasinin anlamının özel alan-kamusal alan ayrımını aşacak şekilde genişletilmesi ve kadının hapsediği 'özel alan'ın da demokratikleştirilmesi çağrısı için temel oluşturmuştur (Lavrin, 2008: 301). Özellikle El Salvador ve Şili örnekleri, Shayne'nin (2004) 'devrimci feminizm' olarak tanımladığı mücadele açısından dikkat çekicidir. Bu iki ülkede kadınların devrimci hareket içindeki deneyimleri, mevcut toplumsal cinsiyet rol ve davranışlarına kalıcı bir meydan okuma şeklinde gelişmiştir.⁶ Devrimci mücadele sonrasında ise feministler, temel ihtiyaçlarının çoğunun devrimci hareket içinde karşılanmadığını fark etmiş ve daha özerk bir alanda örgütlenmeleri için politik açılımlar yapmaya başlamıştır. Kısacası, devrimci mücadele, feminist bir bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Perulu feminist sosyolog Virginia Vargas (1991, 1992), süfrajyet sonrası Latin Amerika feminizmlerinin gelişimini açıklamak için akıntı⁷ kavramını kullanır. Buna göre hem Peru'da hem de Latin Amerika genelinde feminizm bu süreçte üç akıntı boyunca şekillenmiştir: feminist akıntı, yoksul halk kesimlerinden ve işçi sınıfından (*clases populares*) kadınların oluşturduğu akıntı ve siyasi partilerdeki kadınların şekillendirdiği akıntı.⁸ Öncelikle, feminist akıntı, kadını tahakküm altına alan toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı sistemi dönüştürmeye çalışır ve cinsiyetçilikle mücadele temelinde ilerler. İkinci akıntıda yer alan düşük ve sabit gelirli kesimlerden kadınlar, kendilerine dayatılan geleneksel rollerden farklı olan ihtiyaç ve taleplerini karşılamaya, bunun için de kendilerini kamusal alandan koparan rollerin dışına çıkarak yeni bir kamusal alan açmaya ve kolektif

eylem içerisinde bireysel aktivitelerini dönüştürmeye çalışırlar (Vargas, 1991: 9). Peru’da ve Bolivya’da bu akıntıyı, esas olarak gecekondu mahallelerindeki kadınlar, özellikle de madenci direnişini desteklemek için yola çıkan ancak süreç içerisinde daha özerk bir alan kazanan madenci eşleri oluşturmuştur. Vargas’ın tanımladığı bu akıntının, yukarıda değinilen ve kaynağını ezilen kadınların mücadelesinden alan akıntının da devamı niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte Vargas (1991: 9), toplumsal adalet ekseninde şekillenen bu akıntının bazı Latin Amerika ülkelerinde insan hakları mücadelesi temelinde geliştiğini belirtir. Arjantin’deki Plaza da Mayo Anneleri, bunun en önemli örneğidir. Bu tarz örgütler feminist bir gündeme sahip olmasalar da askerî diktatörlüklere karşı verdikleri insan hakları mücadelesi ile kadınlara nasıl örgütlenmeleri konusunda yol göstermektedirler (Shayne, 2007: 1687). Safa’ya göre (1990), Plaza da Mayo Anneleri gibi kadına yüklenen geleneksel eş ve anne rollerini sorgulamayan, hatta bu rolleri benimseyerek, bu roller üzerinden hak mücadelesi yürüten kadın hareketleri de uzun dönemde toplumsal cinsiyete ilişkin bir bilincin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Üçüncü akıntı, siyasi partiler ve sendikalar gibi geleneksel kamusal alanlarda ortaya çıkmış ve kadının siyasetteki temsilini artırmaya, yerel ve ulusal düzeyde karar alma mekanizmalarında kadınlara daha çok alan açmaya ve kadın haklarının resmi olarak tanınmasına yönelik bir mücadele yürüten kadınlar tarafından oluşturulmuştur. Vargas (1991: 10), siyasi partili tüm kadınları bu akıntıya dâhil etmediğinin altını çizer, zira partili kadınlar arasında kadın meselesiyle en ufak ilgisi bulunmayan, hatta Aydınlık Yol’daki (*Sendero Luminoso*) gibi muhafazakâr ve otoriter olan kadınlar da vardır.

Sonuç olarak Vargas’a göre (1991: 10), kadın hareketinin zenginliğini ve yaratıcılığını ortaya koyan bu farklı akıntılar, sürekli temas halindedir ve zaman zaman kesişir. Örneğin ikinci ve üçüncü akıntının içinde yer alan bazı kadınlar da kendilerini feminist olarak tanımlamakta ya da feminist akıntıdan kadınlar da belirli bir siyasi partiyle özdeşlik kurabilmektedir.⁹ Önemli olan, bu üç akıntıda yer alan kadınların sürekli olarak kendi politik gündemlerini oluşturmaları, kendi eylem repertuarlarını geliştirmeleri, kendilerine özgü mekanizmalar üretmeleri ve bu şekilde yeni bir kimlik inşa edebilmeleri ve kendilerine dayatılan cinsiyetçi yapıları dönüştürmeye çalışmalarıdır (Vargas, 1991: 10). Soğuk Savaş döneminde askerî cuntalara karşı birleşen bu akıntılar, demokrasiye geçiş sürecinde daha keskin bir şekilde ayrılmaya başlayacak, özellikle birinci ile üçüncü akıntı arasındaki çatışma derinleşecektir: Kadın hareketinin özerkliğini savunanlarla (*Feministas*) feminist mücadeleyi esas olarak siyasi partiler ve devlet içerisinde yürütmek isteyenler (*Políticas*) (Schild, 1998: 100; Kirkwood:

1985). Vargas'ın belirlediği ikinci akıntının da bu kutuplaşmada birinci akıntı ile benzer bir özerklik savunusu içinde olduğunu söyleyebiliriz. Zira demokrasiye geçiş süreci aynı zamanda neoliberal politikaların uygulandığı dönem olduğu için hükümetle yakın ilişki içinde olan feminist aktivistler, düşük gelirli ve yoksul kadınlar için politika üretmemekle eleştirilmiştir (Baldez, 2012: 324).

Demokratikleşme sürecinde feminist aktivizmin çoğalması ve farklılaşması, kimilerine göre olumlu bir gelişmeyken kimilerine göre kadın hareketini bölen ve zayıflatan bir unsur olmuştur. Ancak şunu söyleyebiliriz ki bundan sonraki süreçte Latin Amerika'da feminizmin politik bir güç olarak yükselmesini sağlayan temel etken, farklılıkları bastırmadan tartışmaya açan demokrasi kültürünün 1980'ler boyunca geniş çaplı forumlarla geliştirilmiş olması ve ayrı koldan ilerleyen akıntıların kesişebileceği yeni zeminlerin sürekli olarak inşa edilmesidir.

Encuentros'tan Yeşil Dalga'ya Ulusaşırılaşan Feminist Politika

Aktivizm, Latin Amerika feminizmlerinde her zaman merkezî bir unsur olmuştur. Bununla birlikte feminizmin teori ve pratikte ivme kazandığı 1980'lerden itibaren feministler, daha çeşitli aktivitelerde ve projelerde yer almaya başlamış, böylece sivil toplumda daha çok alan kazanmış ve politik aktivizmlerinin ne kadar önemli olduğunun bilincine varmışlardır. Sadece feministler değil, genel olarak dönemin toplumsal hareket aktivistleri, politikaları ile hayatları arasında keskin bir ayrım yapmamış ve politikayı özel hayatlarına içkin bir unsur olarak görmüşlerdir. Gündelik hayatın politikleştirilmesi, yeni toplumsal hareketler teorisinin de çıkış noktalarından biridir ve belki de en iyi şekilde 1970'lerin 'Özel/kişisel olan politiktir' sloganında karşılık bulmuştur. 1960'ların sonları ve 1970'lerde öne çıkan ve ikinci dalga feminizmi şekillendirmekte etkili olan bu slogan, Latin Amerika'da 1980'lerde karşılık bulmuştur. Dolayısıyla Latin Amerika feminizmlerinin 1980'lerden günümüze dalgalar değil yine akıntılar halinde geliştiğini, Vargas'ın tanımladığı üç temel akıntının bugün de etkin olduğunu belirtmekte fayda var.

Latin Amerika'da 1980'lerin başlarından itibaren gelişen feminist mücadelenin kendine özgü dinamiklerini anlayabilmek için 1981 ile 1990 arasında, iki yılda bir bölge genelinde *karşılaşmalar (encuentros)* adı altında düzenlenen geniş katımlı forumları incelemek gerekir. Bu forumlar, her şeyden önce, kadınlara fikirlerini tartışmak, dertlerini dökmek/paylaşmak ve dayanışma ağları kurmak için önemli bir platform sağlamıştır (Alvarez, vd., 2003). Bu dayanışma, bölge genelinde art arda yaşanan borç krizleri ve iflaslardan dolayı 'kayıp on yıl' olarak anılan 1980'lerde, neoliberal politikalarla mücadele eden ve zor koşullarda

ayakta kalmaya çalışan feminist örgütler açısından hayati öneme sahipti. Kız kardeşlik dayanışmasını kuvvetlendirmesinin yanı sıra *karşılaşmaların* en önemli kazanımlarından biri, feministlerin bu forumlarda teorik ve stratejik altyapılarını geliştirmelerini sağlaması ve bölgesel düzeyde tartışılan her meselenin ulusal düzeyde karşılık bulmasıydı (Horton, 2015: 82). Dolayısıyla bu forumlar, yine ulusla ilgili, ancak ulusla sınırlı olmayan yeni bir zemine işaret ediyor ve bölgeselden ziyade uluslararası (*transnational*) bir nitelik taşıyordu. Bu açıdan *karşılaşmalar*, Latin Amerika feminizmlerinin uluslararası ölçekte gelişim sürecine hem de pratik olarak katkı sundu ve Latin Amerika'ya özgü ortak bir politik feminist dilin şekillenmesini sağladı (Alvarez, vd., 2003; Sternbach vd., 1992: 209).

Öncelikle belirtmek gerekir ki 1980'lerde feminist mücadelenin gelişmesini sağlayan temel dinamik, kadınların Soğuk Savaş boyunca, ağırlıklı olarak da 1970'lerde askerî rejimlere karşı gelişen direniş içerisinde edindikleri deneyimdi.¹⁰ 1970'lerin ortalarında ortaya çıkan feminist gruplar hem patriyarkaya hem de askerî devlete meydan okudular ve toplumsal, ekonomik ve politik baskılara direnen diğer muhalefet güçleriyle birlikte mücadele ettiler (Sternbach vd., 1992: 210). Bundan dolayı, Sternbach vd.'nin de belirttiği gibi (1992: 210), Latin Amerika'da kendine özgü bir feminist praksisin biçimlenmesinde hem devlet baskısı hem de sınıf çatışması belirleyici oldu. Askerî rejim altında yaşayan Latin Amerikalı kadınlar için devlet baskısının, kurumsallaşmış şiddetin ve militarizmin patriyarkal kökenleri çok daha görünürdü. Hatta militerleşme ve otoriterleşme, patriyarkal baskının en yüksek aşaması olarak tezahür ediyordu. Buna göre, geleneksel aile içinde kadının itildiği ikincil ve bağımlı konum, toplumsal eşitsizliği kurumsallaştırmaya çalışan cunta yönetimlerinin 'ulusal güvenlik' stratejisi için merkezî bir temel oluşturuyordu (Sternbach vd., 1992: 210). Bu doğrultuda farklı sınıflara mensup kadınlar askerî rejimlere karşı gelişen tabandan mücadele içerisinde bir araya geldi. Daha geniş bir muhalif hareketin içerisinde olmak, feministlerin yoksul ve işçi sınıfından kadınlara ulaşmasını sağlıyor, böylelikle hayatta kalma mücadelesiyle feminist bilinçlenmenin iç içe geçtiği bir aktivizm şekilleniyordu. Başka bir ifadeyle, ekonomik bağımlılık ve politik baskı koşulları, feminist politikanın merkezine eril tahakküm ile birlikte baskı ve sömürünün diğer biçimlerini de yerleştirmişti.

Karşılaşmalar, işte bu koşullarda hem feminist politikaya hem de kadın hareketinin diğer toplumsal adalet mücadeleleriyle ilişkisine yönelik tartışmaların yürütüldüğü temel platform oldu. Temmuz 1981'de Kolombiya'nın başkenti Bogota'da düzenlenen ilk *karşılaşmaya* elliden fazla örgütü temsil eden iki yüzün üzerinde kadın katıldı. Dört gün süren forum hem kadın hareketinin

içinden gelen örgütlü kadınlara hem hiçbir örgütle bağlantısı olmayan kadınlara hem de siyasi partili kadınlara açıktı. Üniversite öğrencilerinden tarım işçilerine film yapımcılarından hükümet çalışanlarına kadar geniş bir katılımcı profili söz konusuydu. Kadınların gündeminde feminizm ve politik mücadele, feminizm ve emperyalizm, feminist hareketin özerkliği, cinsellik ve gündelik hayat, iş hayatı, iletişim ve kültür gibi meseleler öne çıkıyordu (Sternbach vd., 1992: 215). Burada iki temel hattın ortaya çıktığı söylenebilir. Birinci pozisyona göre sosyalizm kendiliğinden kadınları özgürleştiremezdi, o yüzden feminizm, Latin Amerika'daki geleneksel toplumsal ilişkileri gerçekten dönüştürebilecek yeni bir devrimci proje olarak kabul edilmeliydi. Bu görüşü savunan kadınlar 'politik aktivist' ya da 'militan'ın, 'feminist'e karşıt olarak konumlandırılmasına itiraz ettiler; çünkü feminizmi, başlı başına bütünlüklü ve meşru bir politik praksis olarak görüyorlardı (Sternbach vd., 1992: 217). Diğer pozisyonda ise sosyalist mücadeleye bağlılık duyan ve feminizmin siyasi partilerden ayrılmaması, parti içinde özerk bir konuma sahip olması gerektiğini savunan kadınlar vardı. Buna göre feminizmin hedefi, işçi mücadelesinin hedeflerinden ayrılmamalıydı, siyasi partilerde feministlere fırsat vermeyen cinsiyetçi yapılar olabilirdi ancak bunlar aşılmayacak sorunlar değildi. Kadınlar siyasi partilerde yer alarak bu yapıları dönüştürebilirlerdi (Sternbach vd., 1992: 217). *Feministas* ve *Políticas* olarak tanımlanan bu iki temel hat arasındaki tartışmalar, 1980'ler boyunca sürdü ve feminist gündemi belirleyen merkezî bir mesele haline geldi¹¹ (Maier ve Lebon, 2010: 8; Schild, 1998: 100; Friedman, 2010: 293). Ancak iki temel hat arasındaki esas ayrışma, 1990'larda demokrasiye geçiş sürecinde siyasi partilerin tekrar işlev kazanmasıyla başlayacaktı (Safa, 1990: 364; Kirkwood, 1986).

Birinci *karşılaşma*, Plaza de Mayo Anneleri başta olmak üzere askerî rejimle hesaplaşmaya çalışan kadın örgütleri ile dayanışma mesajlarıyla kapandı. Forumun son gününde, Dominik Cumhuriyeti'nde Trujillo diktatörlüğüne karşı direnen Mirabal kardeşlerin öldürüldüğü gün olan 25 Kasım, "Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü" ilan edildi (Lavrın, 2008: 301). Kadın hakları mücadelesine dikkat çekmek için uluslararası dayanışma ve eylem günlerinin belirlenmesi ve feminist bir takvimin oluşturulması, *karşılaşmaların* en önemli kazanımlarından biridir (Chen, 2004: 276). Bir diğer önemli gün olan 28 Eylül "Dünya Güvenli Kürtaj Günü" nün temelleri de 1990'da Arjantin'in San Bernardo kentinde toplanan beşinci *karşılaşmada* atılmıştı.¹²

1983'te Peru'nun başkenti Lima'da, altı yüzden fazla kadının katılımıyla toplanan ikinci *karşılaşmada*, patriyarka meselesini ekonomik kalkınma, sağlık, cinsellik, aile, kilise, kadına şiddet, feminist araştırma, metodoloji, tarih ve edebiyat gibi farklı bağlamlarda ele alan tartışmalar yürütüldü (Campos Carr, 1984: 26).

İkinci *karşılaşmanın* önemli kazanımlarından biri lezbiyenlerin Latin Amerika feminizmleri içindeki varlık ve rollerinin tanınmasına yönelik taleplerinin ilk kez karşılık bulmasıydı (Campos Carr, 1984: 26). Bir diğer önemli kazanım da yerli ve siyah kadınların da seslerini duyurabilmeleri idi. *Karşılaşmaları* ırkçılık meselesini ihmal etmekte eleştiren yerli ve siyah kadınlar, kadın hareketi içerisinde kendi deneyimlerinin de karşılığını görmek istiyorlardı (Sternbach vd., 1992: 220). Diğer yandan feminist strateji üzerine *Feministas* ile *Políticas* arasında yaşanan tartışmalar da devam ediyordu. Şili, Nikaragua ve Brezilya gibi ülkelerde sol siyasetin kadın hareketi üzerindeki etkisi daha güçlüydü.

1985'te Brezilya'nın Bertioga kentindeki üçüncü *karşılaşma* 850 kadını, 1987'de Meksika'nın Taxco kentindeki dördüncü *karşılaşma* ise 1500 kadını ağırladı. 1980'lerin ikinci yarısından itibaren demokrasiye geçiş süreçlerinin başladığı Latin Amerika'da, feminizm daha hızlı kurumsallaşmaya başlamış, kadınlar siyasi partilerde ve sendikalarda daha görünür hale gelmişti. Bununla birlikte katılımcılar arttıkça forumu düzenleyen ev sahibi ülkedeki küçük örgütlerin üzerinde çok ağır bir mali yük oluşuyor, katılım ücretinin belirlenmesinden konaklama koşullarına ve ulaşımına kadar birçok konuda sorunlar çıkıyordu. Taxco'da feminizmin artık daha kapsayıcı hale geldiği ve kadın hareketinin daha geniş bir kitle hareketi olarak örgütlenmesi gerektiği anlaşılmıştı. Kadın hareketinin barındırdığı çeşitlilikler, çoğu feministe göre harekete dinamizm kazandıran, feminist mücadeleyi farklı alanlara taşıyan bir unsurdu. Bu dinamik, aynı zamanda feminizmin ne olduğu ve kimin feminist olduğu konusunda karar verici ve dayatıcı olan hegemonik bir feminizmi de ortaya çıkarabilirdi (Gargallo, 2009). Ancak kadın hareketi içinde etkin rol oynamak isteyen yerli, siyah, farklı sınıflardan kadınlar ve lezbiyenlerin farklı tahakküm biçimlerine maruz kaldıkları, bu yüzden Latin Amerikalı kadınların özgürleşmesinin tek bir yolu olmayacağı ve politika yapmanın da yeni yollarının bulunması gerektiği ortadaydı (Gargallo, 2009). Belki de çeşitliliklerin bastırılmayacak ya da aşılamayacak kadar belirgin ve fazla olması, bu yönde bir çabayı en başından anlamsız kılıyor, dayatmacı bir anlayıştan ziyade çoğulcu bir demokratik tartışma ortamını teşvik ediyordu. Bu tartışmalar doğrultusunda yeni bir feminist stratejinin şekillenmeye başladığı Taxco, Latin Amerika'da feminist politikanın gelişimi açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilir (Sternbach vd., 1992: 227-229). Bundan sonraki süreçte, demokrasiye geçişle birlikte tabandan örgütlenen kadın hareketi, politik mobilizasyonu daha geniş kitlelere yaymaya çalıştı.

Mart 1990'da San Bernardo'da, kadın hareketinin toplumsal dönüşüm açısından potansiyeli, kolektif kimlik inşası, feminizmin diğer toplumsal hareketlerle ilişkisi ve politik stratejiler gibi temalara odaklanan beşinci *karşılaşma*,

yaklaşık 5 bin kadının, Buenos Aires sokaklarında yaptığı yürüyüşle sona erdi (Sternbach vd., 1992: 234). İlk beş *karşılaşma* boyunca, feminizmin ne ölçüde kapsayıcı bir hareket olacağı ve diğer toplumsal adalet mücadeleleri ile nasıl bir ilişki kuracağı meselesine odaklanılırken 1990'lardan itibaren gittikçe kurumsallaşan feminist örgütler ile tabandan gelişen feminizmler arasındaki ilişki de tartışılmaya başlandı. Zira 1990'larda demokratikleşme süreçlerinin Latin Amerika feminizmleri üzerinde dönüştürücü bir etkisi oldu ve Alvarez'in (1998: 295) feminist örgütlerin "STK'laşması" (*NGOization*) olarak tanımladığı bir dönüşüm süreci başladı.

Bu süreçte feminist politikanın kurumsal zeminiyle ilgili bir diğer tartışma, bölge genelinde düzenlenen Birleşmiş Milletler (BM) konferansları ile ilgiliydi. Ulusaşırı düzeyde ilk kez 1975'te Mexico City'de düzenlenen BM Dünya Kadınlar Konferansı (*United Nations World Conferences on Women/WCW*) feminist hareketlerin meşruluk kazanmasında ve kadın hakları taleplerinin ulusal siyasetin gündemine girmesinde etkili olmuştu (Baldez, 2012: 323). 1980'de Kopenhag ve 1985'te Nairobi'de ve 1995'te Beijing'de düzenlenen konferanslarda yine kadın hakları aktivistlerinin ulusal düzeydeki mücadeleleri için destek oluşturdu. Birçok Latin Amerika ülkesi bu süreçte ilk defa toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ilgili veri topladı, bu da hükümetlerin bu alanda adım atabilmesi için önemli bir zemin oluşturdu. Buna karşın feminist politikanın giderek daha çok BM zemininde yürütülmesinden endişe duyan feministler, 2001'de Porto Alegre'de düzenlenen Dünya Sosyal Forumu gibi platformlarda şekillenen aşağıdan küreselleşme hareketinin de etkisiyle alternatif mücadele alanları oluşturmaya başladılar (Baldez, 2012: 323). Bu hareketlerde örgütlenen feministler de alternatif bir zeminde de olsa Latin Amerika feminizmlerinin ulusaşırılaşma sürecine katkıda bulundu.

1990'lardan itibaren bölge genelinde düzenlenmeye devam eden *karşılaşmaların*¹³ yanı sıra hem BM konferansları hem de alternatif küreselleşme hareketleri, Latin Amerika feminizmlerinin ulusaşırılaşması ve farklı gruplardan kadınların tartışmalarını sürdürmesi için önemli bir alan ve daimi bir iletişim/ etkileşim imkânı sağladı. Ulusaşırı ağlar, feministlerin bu forum ve konferanslarda kişisel olarak kurdukları irtibatlarla gelişti. Bu süreç, Chen'e göre (2004: 276), kadınların farklı talepleri daha yapısal ve kolektif bir şekilde buluşturmalarını ve örgütlenme kapasitelerini arttırmalarını mümkün kıldı. Dahası, bu süreç esas olarak yerel düzeydeki farklı kimliklerin ortak noktalarını daha geniş ölçekte bir araya getiren bir "Latin Amerikalı feminist" kimliğinin inşa süreciydi (Chen, 2004: 276-277). Benzer şekilde, Benedict Anderson'a atıfta bulunan Alvarez'e (2000: 33-34) göre, 1990'lardan itibaren ulusaşırı ağlar aracılığıyla şekillenen feminist

söylem ve pratikler, “hayali bir Latin Amerikalı feminist cemaat” oluşturdu.

Diğer yandan Latin Amerika’da 1980’lerin sonlarından itibaren diktatörlüklerin sona ermesi, ortak düşmana karşı birleşen toplumsal muhalefet gruplarının içindeki farklılıkları ortaya çıkarmış, demokrasiye geçiş süreci kadın hareketi içinde *Feministas* ile *Políticas* arasındaki ayrımı keskinleşmişti. Waylen (1994) ve Friedman’a (1998) göre demokrasiye geçiş süreci, tabandan feminist örgütlerin mobilize olmasının önüne geçmiş ve merkezî feminist yapılar tarafından soğrulmalarına neden olmuştu. Şili’de 1991’de kurulan Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Ulusal Servisi (*Servicio Nacional de la Mujer y la Equidad de Género/SERNAM*) bu yöndeki tartışmalar açısından ilginç bir örnektir. Hükümet içinde bir nevi kadın bakanlığı olarak işlev gören ve 2016’da Michelle Bachelet hükümeti tarafından Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Bakanlığı’na dönüştürülen SERNAM, Franceschet’e göre (2003), neoliberal politikaların uygulandığı dönemde sağladığı kaynaklarla kadınların örgütlenmesi için alan açmış ve 1990’larda son derece sekterleşmiş olan kadın hareketi için kapsayıcı söylemler oluşturmuştur. Buna göre, Latin Amerika’da demokrasiye geçiş sürecinde feminist örgütler demobilize olmamış, sadece Şili’de olduğu gibi bölgedeki neoliberal dönüşüme paralel olarak daha farklı biçimler almıştır. Diğer yandan Ríos-Tobar (2005: 144) ve Schild (1998: 102), Şili’nin demokrasiye geçiş döneminde SERNAM aracılığıyla kadınların hükümette etkin aktörler olarak öne çıktıklarını ancak hükümetle yakın ilişki kurmanın sonucunda kürtaj hakkı gibi feminist taleplerin bastırıldığını vurgular. Bu da SERNAM’ın feminizme katkısını tartışmalı hale getirmektedir. Yine de gerek diktatörlüğe karşı mücadelede gerekse demokrasiye geçiş sürecinde kadınların etkin rol oynadığı Şili örneği, kadınların feminist taleplerini gerçekleştirebilmek için nasıl lobi faaliyeti yapmaları gerektiğini öğrendikleri önemli bir deneyim olarak ele alınabilir (Haas, 2010).

Gerek Şili’de gerekse bölgenin geri kalanında demokratikleşme süreci, feminist politikanın odağını tabandan gelişen hareketlerden resmî olarak faaliyet gösteren siyasi parti ve STK’lara kaydırdı. 1980’ler ve 1990’lar boyunca feminist aktivistler kadına yönelik şiddet, doğurganlıkla ilgili haklar, medeni hukuk ve kadınların temsil sorunu ile ilgili konuları hükümetlerin gündemine sokmak için çabalamaya devam etti. Özellikle kadına yönelik şiddetle mücadelede önemli adımlar atıldı. Meksika’nın Juárez kentinde artan kadın cinayetlerinin ardından kadına yönelik sistematik şiddeti ortaya koyan ‘kadın kırımı’ (*femicidio/feminicidio*) kavramının kullanılmaya başlanması, feministlerin verdiği uzun hukuk mücadelesi sayesinde mümkün oldu (Bozgan, 2020: 206). Kadın cinayetleri oranları bölge genelinde hâlâ yüksek olmaya devam etse de

feministler Brezilya ve Şili başta olmak üzere birçok ülkede kadına şiddetin önlenmesine yönelik yasal düzenlemelerin yapılmasını sağladı. Bu süreç aynı zamanda tabandan kadın hareketini de bölge genelinde yoğun bir şekilde yeniden mobilize etti. İlk kez 3 Haziran 2015'te Arjantin'de gerçekleşen *Ni Una Menos* (Bir Kadın Daha Eksilmeyeceğiz) eylemleri ve Ekim 2019'da Şili'de Las Tesis grubunun performansı ile yükselen "Suçlu sensin!" haykırışı, Türkiye de dâhil olmak üzere dünya genelinde birçok ülkede karşılık buldu.

Bu süreçte bölge genelinde protesto eylemleriyle gelişen kadına şiddetle mücadele, hem kadın hareketinin politik bir güç olarak yükselmesi hem de Latin Amerika soluna yeniden ivme kazandıracak bir toplumsal dönüşüm sürecinin şekillenmesi açısından çok büyük bir potansiyel oluşturdu. Bölge ülkelerinin hemen hepsinde kürtajın yasal olmaması kadınların ölümüne yol açan nedenlerden biriydi.¹⁴ Latin Amerika'da kürtaj hakkı için verilen mücadele, kilise dâhil olmak üzere birçok alanda verilmiş ve özellikle radikal köktendinci akımlara karşı direnişe önemli katkı sağlamıştı (Vargas, 2018: 157). 1990'lardan itibaren *karşılaşmalar*, kadınların doğurganlıkla ilgili haklarının genişletilmesi için verilen ulusaşırı mücadeleye önemli bir temel sağladıysa da Katolik Kilisesi ile bağlantılı muhafazakâr grupların baskısı yüzünden kürtaj, siyasetçiler için her zaman dokunulmaz, kişisel ve siyaset dışı bir konu olarak kaldı. Bugün ise Latin Amerika'daki feministler için temel mesele olmaya devam eden kürtaj hakkı, yeni-muhafazakârlara karşı kadınların şekillendirdiği direnişin temelini oluşturmaktadır.

Yeşil Dalga'dan 2019 Protestolarına: Kadın Hareketinin Politik bir Güç olarak Yükselişi

Kadınların protesto gösterilerinde kullandıkları, güvenli kürtajı sembolize eden yeşil bandanadan dolayı Yeşil Dalga olarak anılan kürtaj hakkı hareketi, esas olarak *Ni Una Menos* eylemlerinin açtığı alan sayesinde yükseldi. *Ni Una Menos* eylemleri, 14 yaşındaki Chiara Páez'in birlikte olduğu erkek tarafından canlı canlı yakılmasının ardından, 3 Haziran 2015'te Buenos Aires'te 200 binden fazla kadının, kadın cinayetlerine dur demek için Ulusal Kongre'nin önünde toplanmasıyla başlamıştı. Chiara'nın otopsi raporu, üç aylık hamile olduğuna ve kürtaja kalkıştığına işaret ediyordu. Arjantin'de *Ni Una Menos* eylemlerine katılan aktivistler, Daby ve Moseley'in (2021: 368) belirttiği gibi, kürtajın yasallaşması için önemli bir "toplumsal hareket tabanı" inşa ettiler ve yürüttükleri etkin kampanya ile "politika dışı" olarak kabul edilen kürtaj meselesini siyasetin merkezine yerleştirmeyi başardılar. Bu süreçte *Ni Una Menos*'un örgütsel altyapısı ve örgütlenme ağları, stratejik bir hamleyle kürtaj meselesi üzerine yoğunlaştırılarak genişletildi.¹⁵ Üç yüzden fazla örgüt, yasal

reform için başlatılan kampanyaya katıldı, toplumu bilgilendirmek için sosyal ağlar oluşturuldu ve kolektif eylemler için gerekli kurumsal altyapı inşa edildi (Daby ve Moseley, 2021: 368). Böylelikle tabulaşmış bir meselenin tartışılması mümkün oldu ve *Ni Una Menos* eylemlerinde öne çıkan hak talepleriyle paralel bir şekilde kürtaj toplumsal bir adalet meselesi olarak ele alındı.

Kürtaj hakkının toplumsal eşitlik ve adalet temelinde ve kamu sağlığı boyutuyla tartışılması, farklı sınıf ve politik kesimlerden kadınların ortak bir dayanışma duygusu temelinde bir araya gelmesini sağladı (Daby ve Moseley, 2021: 372). Bu çerçevede doğurganlıkla ilgili hakların, özellikle yoksul ve düşük gelirli kadınların sağlığı ve güvenliği açısından hayati önem taşıdığı vurgulanıyordu. Arjantinli feministler, 1980'lerden beri kürtajın yasallaşması talebiyle mücadele veriyorlardı ancak kürtaj hakkının toplumsal adalet temelinde, yoksul kadınları merkeze alarak savunulması yeni bir dinamik oluşturdu. “*Yasal, güvenli ve ücretsiz kürtaj*” (*Aborto legal, seguro, y gratuito*), “*Yasal kürtaj, şimdi!*” (*Aborto legal ya!*) ve “*Yasal kürtaj, hastanede*” (*Aborto legal, en el hospital*) sloganlarının öne çıktığı eylemlerde kullanılan yeşil bandana, Plaza de Mayo Anneleri ile özdeşleşen beyaz eşarptan ilham almıştı. Bu da *Ni Una Menos*'tan Yeşil Dalga'ya uzanan toplumsal adalet talebinin, tarihsel ve politik kadın hareketi geleneğine ve hafıza aktarımına dayandığının göstergesiydi. Daby ve Moseley'e göre (2021: 383), Arjantin'de *Ni Una Menos* ile Yeşil Dalga hareketlerini birbirine bağlayan ve farklı yaş¹⁶, sınıf, din ve bölgelerden birçok kadını ortak bir “yalnız olmama” (*acompañada*) hissiyle bir araya getiren süreç, Benedict Anderson'ın dile getirdiği biçimde “hayali bir kadın cemaati” inşa etmişti. Makalenin önceki bölümünde işaret edildiği gibi, bu hayali cemaat, ortak bir feminist kimlik ekseninde 1990'lardan beri Latin Amerika genelinde oluşmaktaydı.

Bunun yanı sıra, kürtaj hakkı mücadelesi, söz konusu hayali cemaat içindeki *Feministas* ve *Políticas* hatlarının da birlikte hareket ettiği ortak bir zemin oluşturdu. Bir yanda siyasi partilerden özerk olarak örgütlenmiş kadın hareketi, yasal reform için etkin bir kampanya yürütürken diğer yanda meclis içerisinde farklı partilerden kadın milletvekilleri kürtajın yasallaşmasını desteklemek için blok oluşturdular (Arslanalp, 2020: 190). Kadın hareketi böylelikle 2015'ten itibaren sağcı Mauricio Macri hükümeti üzerinde yoğun bir baskı oluşturmayı başardı ve kürtaj karşıtı olmasına rağmen Macri, yasa tasarısını tartışmaya açmayı kabul etti. Bu süreçte feministler Ulusal Kongre binasının önünde “*pañuelazo*”¹⁷ adı verilen kitlesel eylemler gerçekleştirerek yeşil bandanalarını dalgalandırmaya devam ettiler. Kürtajın yasallaşmasını kapsayan yasa tasarısı, Haziran 2018'de Temsilciler Meclisi'nde onaylandıysa da Ağustos 2018'de Senato tarafından reddedildi. Ancak kürtaj meselesini kongreye taşımayı

başaran Arjantinli feministler için mücadele yeni başlıyordu.

Arjantin'in demokrasiye geçtiği 1983'ten itibaren farklı kesimlerden kadınların geliştirdikleri farklı aktivizm biçimleriyle, Di Marco'nun (2010: 14) "*feminismo popular*" olarak tanımladığı kapsamlı bir feminizmin temelleri atılmıştı. *Karşılaşmalar* geleneği sayesinde yeni toplumsal aktörlerin katılımı ve yeni kurumsal yapıların şekillenmesi için sürekli olarak alan açan kadın hareketi, böylelikle toplumsal dönüşüm için her daim önemli bir potansiyel oluşturmuştu. Ancak bu potansiyelin tam olarak hayata geçmesi, 2015'teki *Ni Una Menos* eylemleriyle mümkün oldu. Siyasi partili aktivistlerle toplumsal hareket aktivistlerinin yeni iletişim teknolojilerini kullanarak birlikte yeni eylem repertuarları geliştirmelerini sağlayan *Ni Una Menos* ve Yeşil Dalga hareketleri, kadınları toplumsal değişim için bastıran en dinamik aktörler olarak öne çıkardı (Tesoriero, 2020: 102-103). Bununla birlikte feminist politika açısından yeni bir dönemin kapılarını açan kürtaj hakkı mücadelesinin bir diğer önemi, neoliberal politikalar uygulayan bir hükümete denk gelmesi ve 2019'da kemer sıkma politikalarına karşı ülke genelinde gelişen protestolarda da kendini göstermesiydi.

1958'den beri Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fond/IMF) ile belirli aralıklarla kredi anlaşmaları imzalayan Arjantin, Haziran 2018'de IMF'den 50 milyar dolar kredi almıştı. Ekim 2018'de 57 milyar dolara çıkarılan kredi, IMF tarihinin en büyük kredisi oldu. Bunun ardından 2019 için çok sıkı kemer sıkma politikaları öngören bir bütçe tasarısı kongrede kabul edildi. Sendikaların ulusal grevler ve geniş çaplı eylemler örgütlediği bu süreçte toplumsal adalet mücadelesi veren *Ni Una Menos* ve Yeşil Dalga aktivistleri de ön saflarda yer aldılar. Ev içi kadın emeğine ücret, sigorta ve emeklilik hakkı gibi talepleri de olan *Ni Una Menos* aktivistleri açısından, ülkenin artan dış borcu ve kemer sıkma uygulamaları kadına yönelik ekonomik şiddeti tırmandıran unsurlar olarak öncelikli meselelerdi (Nowell, 2019). Bu doğrultuda 2019 protestolarında "*Yaşamak istiyoruz*" (*Vivas nos queremos*), "*Özgür ve borçsuz olmak istiyoruz*" (*Libres y desendeudadas nos queremos*), "*Güvencesiz işe bir daha asla*" (*Ni una más precarizada*) ve "*Emekli olmadan bir kadın daha eksilmeyeceğiz*" (*Ni una menos sin jubilación*) gibi feminist sloganlar öne çıktı. Bu süreçte kürtaj hakkı yine protesto eylemlerinde toplumsal adalet meselesi olarak canlı tutuldu.

Arjantin, 2019 seçimlerine ülke çapında yükselen toplumsal hareketlerin etkisiyle girdi ve solcu aday Alberto Fernández'in seçilmesiyle 2000'lerin başlarında ülkeyi yöneten Peronistler iktidara geri dönmüş oldu. Fernández'in seçim vaatleri arasında kürtajın yasal hale getirilmesi de vardı. 17 Kasım

2020’de kongreye sunulan tasarının 30 Aralık 2020’de yasalaşmasıyla Arjantin, Latin Amerika’da kürtajın yasallaştığı en büyük ülke oldu. Bu önemli kazanım, elbette kadın hareketinin son otuz yıldailmekilmek ördüğü toplumsal dönüşüm sürecinin ürünüydü ve hem Şili, Kolombiya ve Brezilya başta olmak üzere bölge ülkelerinde benzer koşullarda mücadele eden feministler için umut kaynağı oldu hem de yeşil dalganın hızla yayılabileceği güçlü bir başlangıç noktası oluşturdu.

2019 yılı, sadece Latin Amerika’da değil dünya genelinde daha adil ve daha eşit bir düzen talebiyle aşırı sağcı, otoriter popülist rejimlere karşı protestoların geliştiği, halk ayaklanmalarının Paris’ten Moskova’ya Santiago’dan Beyrut’a kadar dünyanın birçok köşesini sardığı yıl olarak tarihe geçti. Özellikle küresel ekonomik krizin etkilerinin hissedilmeye başlandığı 2013-2014’ten itibaren yeni sağın yükselişe geçtiği Latin Amerika’da ise kitlesel protesto dalgası Şili’den Kolombiya’ya, Brezilya’dan Arjantin’e, Porto Riko’dan Haiti’ye, Ekvador’dan Honduras’a kadar uzanmıştı. Dünya genelindeki protestolarda, 2008 Küresel Ekonomik Krizi’nin derinleştirdiği adaletsizlik ve eşitsizliğe tepki, kayıt dışı çalışma ve güvencesiz istihdamın genel geçer hale gelmesinden duyulan endişe ve siyasal temsiliyet mekanizmalarındaki tıkanıklığın ve siyasetçilere duyulan güvensizliğin yol açtığı meşruiyet krizi, farklı kesimlerden insanları sokağa çıkararak nedenler arasındaydı. Çoğunluğu gençler ve kadınlardan oluşan protestocular, mevcut sorunların reformla değil ancak yapısal değişikliklerle çözülebileceğine inanıyordu. Katılımcı ve eşitlikçi temelde yeni bir anayasanın hazırlanması, farklı toplumsal kesimleri buluşturan en önemli talep olarak öne çıkıyordu. Bu yüzden Şili’deki istifası ve kabine değişiklikleri sokakları boşaltmaya yetmemişti. Her ülkede ayaklanmaları tetikleyen nedenler birbirinden farklı olsa da protestocuların isyanı, sistemin kendisine yönelikti. Örneğin, Şili’deki protestolar, her ne kadar metro ücretine yapılan yüzde 4’lük zamları başladiysa da “30 peso için değil, 30 yıllık zülüm için ayaktayız” sloganı, esas meselenin Pinochet ile hesaplaşmak olduğunu gösteriyordu.

Müesses nizam karşıtı olarak tanımlanabilecek küresel ölçekteki bu protestolarda kadınların öne çıkmasının nedenlerinden biri, otoriter rejimlerin doğrudan kadınları hedef alan söylem ve pratiklerine karşı gelişen feminist tepkiydi (Susskind, 2019). Brezilya’da 2018 seçimlerinde kadın düşmanı ve homofobik söylemleriyle öne çıkan aşırı sağcı aday Jair Bolsonaro’ya karşı muhalefet cephesinin ön safhalarında kadınlar vardı. Beş çocuğundan birinin kız olmasını “karısının zayıflığı” olarak açıklayan, hamile kalacakları için kadınlara daha az maaş ödenmesi gerektiğini savunan, kadın cinayetlerinden dolayı “mızımızlanmamak gerektiğini” söyleyen ve kadın bir milletvekiline “tecavüz edilemeyecek kadar çirkin” diyen Bolsonaro, 2019’da iktidara geldiğinde kadınlar

etkin muhalefet aktörleri olarak sokakları doldurmaya devam etti (Carranca, 2018). Ancak Susskind'e göre (2019), kadınların bu ayaklanmalarda ön planda olmaları, sadece kadın düşmanlığına karşı gelişen savunma amaçlı tepkilerden kaynaklanmıyordu. 2019 protestolarında kadınların etkin muhalefet aktörleri olarak öne çıkmalarını sağlayan esas unsur, feministlerin otoriter rejimlere karşı geniş tabanlı, barışçıl, etkin hareketler örgütleyebilme kapasiteleriydi. Latin Amerika örneklerinde daha görünür olan bu kapasite, özellikle Şili siyasetinin dönüşümü açısından merkezî önem taşımaktadır.

Kadınların hem askerî diktatörlüğe karşı mücadelede hem de demokrasiye geçiş sürecinde etkin rol oynadığı Şili, 2019 protestolarının da önemli siyasal kazanımlarla sonuçlandığı ülkelerden biriydi. 2017'den beri iktidarda olan sağcı Sebastián Piñera hükümeti, protestoların baskısıyla yeni anayasa yapım süreci başlatmıştı. Öğrenci hareketinin liderlerinden olan ve anayasa yapım sürecini destekleyen solcu aday Gabriel Boric'in 2021 seçimlerindeki zaferi, toplumsal hareketlerin siyaseti belirleme gücünü açıkça gösteriyordu. Ancak anayasa yapım sürecindeki bazı sorunlar yüzünden Pinochet döneminde yapılmış olan ve neoliberal düzeni koruyan 1980 Anayasası'nı değiştirmek mümkün olmadı.¹⁸ 4 Eylül 2022'de halkoyuna sunulan anayasa taslağı kabul edilmiş olsaydı, Şili, Latin Amerika'da kürtajın anayasal güvence altına alındığı ilk ülke olacaktı. Üstelik bu anayasa, toplumsal cinsiyet eşitliğinin gözetildiği, üyelerinin yarısı kadınlardan oluşan bir Kurucu Meclis tarafından yapılmış ilk anayasa olacaktı. Referandum yenilgisinden ders çıkararak yeni bir anayasa yapım süreci başlatan Boric hükümeti başarılı olabilirse Şili, kürtajın yasallaştığı bir diğer Latin Amerika ülkesi olacaktır. 2000'lerin başlarından beri öğrenci hareketinin öncülüğünde gerçekleşen toplumsal dönüşüm sürecinde Şilili kadınların oynadığı etkin rol bu açıdan önem taşımaktadır.

Şili'de kadınlar, özellikle de 1974'te kurulan Kayıp ve Gözaltında Tutulanların Aileleri Birliği'ne (*Agrupación de Familiares de Detenidos Desaparecidos/AFDD*) üye olan çuval kumaşı (*arpillera*) işçisi kadınlar, Pinochet diktatörlüğüne karşı açık protestolar düzenleyebilen ve örgütleyebilen tek toplumsal kesimdi (Agosin, 1989: 120-121). Kurtuluş Teolojisi'nin etkin olduğu Şili Katolik Kilisesi tarafından da desteklenen ve "Kırpıntı Ustaları" (*Arpilleristas*) olarak bilinen bu kadınlar, kendilerini Hıristiyan demokrat ya da sosyalist olarak tanımlıyor ve geleneksel annelik rollerinin sağladığı avantajlardan yararlanarak insan hakları mücadelesi veriyorlardı. Pinochet döneminde işlenen insanlığa karşı suçlara ilişkin imgeleri, kumaş kırpıntılarını kullanarak kayıp çocuklarının kıyafetlerine işleyen kadınlar hem sansüre ve baskıya direndiler hem de verdikleri insan hakları mücadelesi ile demokratikleşme sürecinde etkin rol oynadılar. İronik

bir şekilde erkeklerin kadınlara dayattığı geleneksel roller, tüm eylem yollarının erkeklere kapalı olduğu bir dönemde kadınların siyasal alana girmesine imkân tanımış ve diktatörlüğün politik baskıları, kadınların kolektif eylemleri ile sonuçlanmıştı (Boldt ve White, 2011: 34; Agosin, 1989: 121; Jaquette, 2009). Kadınlara hem özel hem de kamusal alanda dayatılan geleneksel rollerin de dönüştüğü bu süreçte Şilili feministler “Ülkede ve evde demokrasi” (*Democracia en el país y en la casa*) sloganını benimsemiş ve daha geniş çaplı sosyoekonomik reformlar talep ederek Pinochet’in neoliberal politikalarıyla da mücadele etmişlerdir. Vargas’a göre (2018: 151) bu süreç, kadın hareketinin yurttaşlığın ve demokrasinin içeriğini güçlendirdiği ve büyüttüğü tarihi örneklerden biridir.

Daha önce belirtildiği gibi Şilili kadınlar, 1990’lardan itibaren demokrasiye geçiş sürecinde SERNAM gibi kurumsal yapılarla siyasette etkili olmuş ancak bu süreç *Feministas* ile *Políticas* ayrımını derinleştirmiş ve feminist mücadeleyi sokaklardan STK’lara kaydırmıştı. Bununla birlikte devlette ve STK’larda çalışan orta ve orta-üst sınıftan kadınlarla tabandan hareketlerde yer alan işçi sınıfından kadınlar arasındaki sınıfsal ayrım da keskinleşmişti (Horton, 2015: 85). 2000’lerden itibaren ise öğrenci hareketinin adım adım yükselişi ile birlikte farklı sınıflardan feministlerin birlikte örgütlenmesi için önemli bir alan açılmış oldu. 2018’de üniversite öğrencisi kadınlar, kadına şiddete karşı ve eğitimde cinsiyetçiliğe karşı düzenledikleri kitlesel eylemler ve gerçekleştirdikleri üniversite işgalleriyle Şili tarihindeki en büyük feminist protesto dalgasını örgütlediler (Reyes-Housholder ve Roque, 2019: 193-194). 2016’dan itibaren ulusaşırı ölçekte gelişen ve Şili’de de karşılık bulan *Ni Una Menos* eylemleri, farklı feminizmleri bir araya getirdi. Şilili feministler Arjantin’deki kürtaj hakkı mücadelesine destek vermek için de kitlesel eylemler gerçekleştirdi. Üniversitelerdeki cinsiyetçi uygulamaları hedef alan protestolar, kısa zamanda kongre başta olmak üzere tüm kurumsal yapılarıdaki toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı bir mücadeleye dönüştü. Kongrede bir grup vekil, Şilili ünlü feminist sosyolog Julieta Kirkwood’un adını taşıyan bir feminist blok oluşturdu (Reyes-Housholder ve Roque, 2019: 200). Giderek yükselen feminist mücadele, tıpkı Arjantin’deki gibi sokaklardan başkanlık sarayına uzanmaya başlamıştı. Piñera hükümeti, feminist protestolara karşılık “Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Gündemi” adı altında liberal bir program belirlediğinde feministler “*Piñera feminist değil!*” (*Piñera no es feminista*) kampanyası ile buna itiraz ettiler. Julieta Kirkwood’un “Feminizm olmadan demokrasi olmaz” sözünü benimsemiş olan Şilili feministler, Pinochet rejiminden miras kalan sorunlara ilişkin farklı bakış açıları geliştirerek demokratik bir tartışma ortamı oluşturmaya çalıştı. Böylelikle cinsiyetlendirilmiş güç ilişkilerine meydan okuyan feminist direnişin, 2019 protestolarına uzanan süreçte sivil topluma ve toplumsal hareketlere nüfuz etmesinin yolu açıldı.

Bu süreçte Arjantin ve Şili'nin yanı sıra Latin Amerika'nın birçok ülkesinde kadın hareketi, toplumun en dinamik kesimleri olan farklı sınıflardan kadınlar ve gençleri mobilize etmeyi başardı. Her ülkede direnişin kendine özgü koşulları olsa da protestocular en temelinde kendi geleceklerine sahip çıkmak istiyorlardı. Kadınlara ve erkeklere, kendilerine dayatılan rollerden azade, demokratik ve özgür bir alan açmaya çalışan feminizmin bu konuda söyleyecek çok sözü vardı.

2019'dan bu yana kitlesel protestolarla yükselen toplumsal hareketin siyaseti dönüştürdüğü bir diğer ülke olan Kolombiya'da feministler, seslerini barış sürecine sahip çıkmak için yükseltti. Kolombiya'da protestoları tetikleyen, 2018'de iktidara gelen ve neoliberal politikaları derinleştirmeye çalışan sağcı lider Iván Duque'nin sosyal güvenlik ve vergi reformları oldu. Ancak kitlesel tepkinin esas nedeni, Duque hükümetinin 2016'da Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri (*Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia/FARC*) ile imzalanan barış anlaşmasını uygulamaması ve güvenlik politikasıyla barış sürecini sürekli olarak tehdit etmesiydi. Kadın ve LGBTİQ+ hareketleri, müzakerelerin başlangıcından itibaren barış sürecine çeşitli şekillerde destek olmuş, "Toplumsal Cinsiyet Alt Komisyonu" gibi yenilikçi kurumsal mekanizmaların sürece dâhil edilmesini sağlamıştı (Daşlı vd., 2018: 24-25). Böylelikle "toplumsal cinsiyet odaklı bir yaklaşımı güvence altına alan" ve "kadınların, etnik grupların, LGBTİQ+ toplulukların ve hassas konumdaki siyasi ve dini azınlıkların tahkir edilmemesini desteklemeyi vaat eden" bir barış anlaşmasının imzalanması mümkün olmuştu (Daşlı vd., 2018: 26). Barış sürecinin inşasına katkıda bulunan kadınlar ve LGBTİQ+'lar, protestoların ilk günlerinden itibaren barış sürecini savunmak ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddete karşı çıkmak için kitlesel eylemler düzenledi.

Kolombiya'da 2019 protestoları, silahlı çatışmaların otoriter rejimi meşrulaştırmak için kullanıldığı, paramiliter güçlerle iş birliğine ve neoliberal piyasa mantığına dayanan, son yirmi yıldır eski devlet başkanı Álvaro Uribe tarafından temsil edilen aşırı sağ anlayışı (*Uribismo*) aşma yönünde güçlü bir iradeye ortaya koydu. Bu iradenin feministler açısından da önemli siyasal kazanımları oldu. 2020 sonlarında Arjantin'de kürtajin yasallaşmasının ve 2021'de Meksika Yüksek Mahkemesi'nin, kürtaji cezalandırmanın anayasaya aykırı olduğuna hükmetmesinin ardından Kolombiya'da da ivme kazanan Yeşil Dalga eylemleri, kısa süre içinde, Şubat 2022'de kürtajin yasallaşmasını sağladı. Haziran 2022'deki seçimlerde barış sürecine sahip çıkan, eski gerilla Gustavo Petro devlet başkanı, eski bir ev hizmetlisi ve aktivist olan Francia Márquez başkan yardımcısı seçildi. Kolombiya'nın ilk solcu hükümetinde Afro-Kolombiyalı bir kadın olarak yer alan ve kendisini Kolombiya'nın dışlanmış kesimlerinin, kendi ifadesiyle "hiç olarak görülen kimselerin" (*los nadies y las*

nadies) temsilcisi olarak tanımlayan Márquez'in ilk işi "Eşitlik ve Kadın Bakanlığı" kurmak oldu. Latin Amerika'da feminist politikanın en önemli kazanımlarından birinin toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetken bakanlıkların kurulmasını sağlamak olduğunu bu noktada vurgulamak gerek (Haas, 2010: 28). Kolombiya'daki Eşitlik ve Kadın Bakanlığı'nın yanı sıra Bolivya'da *cholas* olarak anılan yerli kadınların mücadelesi sayesinde kurulan "Kültürler, Sömürgesizleştirme ve Patriyarkayı Ortadan Kaldırma Bakanlığı" da son dönemdeki en önemli kazanımlardan biri olarak öne çıkıyor.

2019 protestoları, Latin Amerika genelinde şekillenmekte olan yeni sağa karşı önemli bir meydan okuma olarak nitelendirilebilir. Latin Amerika sağ, 2000'lerin başlarından itibaren iktidara gelen solcuların oluşturduğu 'Pembe Dalga' hükümetlerinin iktidarı boyunca, sermaye grupları, medya, büyük toprak sahipleri ve askerî gruplarla ilişkisi sayesinde politik güç sahibi olmaya devam etmişti (Urbina, 2020: 292). Bu süreçte Batılı ülkelerde öne çıkan yeni-muhafazakâr anlayışı benimseyen sağcılar, Pembe Dalga'ya karşı sağın pozisyonunu karizmatik liderlerin öncülüğünde otoriter popülist bir çerçeveye oturttu. Son dönemde yeni-muhafazakârlık, sadece Latin Amerika'da değil dünya genelinde, aile değerleri, sert yasalarla kamusal düzenin sağlanması, yargının muhaliflere karşı baskı aracı olarak kullanılması, ulusal kimlik vurgusu ve 'yerli' (*native*) kabul edilmeyene karşı saldırgan tutumlar alınması gibi uygulamalarla hızla yükseldi. Neoliberal piyasa mantığıyla yeni-muhafazakârlığı buluşturan yeni sağın Latin Amerika'daki en temel adresi Bolsonaro olsa da Şili ve Arjantin gibi ülkelerde sağın içindeki yeni güçler, geleneksel muhafazakârları yeni sağa yaklaştırmaya çalışıyor (Urbina, 2020: 293). Bu ideoloji içerisinde sözde 'değerler meselesi' öne çıkıyor ve aile, vatan, görev, düzen ve ataerki gibi geleneksel değerlerin ne pahasına olursa olsun savunulması gerektiği yönünde milliyetçi, ırkçı, kutuplaştırıcı ve cinsiyetçi söylemler üretiliyor. Kadınlar ve LGBTİQ+ bireyler bu tarz söylemlerin tam hedefinde yer alıyor.¹⁹ Üstelik sadece muhafazakâr Katolikler değil son dönemde giderek güçlenen Evanjelikler de siyasette bu yönde güçlü bir pozisyon alıyorlar. Feministleri geleneksel değerlerin en büyük düşmanı ilan eden 'toplumsal cinsiyet ideolojisiyle mücadele' söylemi, kürtaj ve eşcinsel evliliği gibi temel hak ve özgürlükleri savunan kesimleri marjinalize etmek ve ötekileştirmek için kullanılıyor. Batı'dan ihraç bir ideoloji olarak sunulan ve küresel komplo teorileri ile sürekli olarak çarpıtılan toplumsal cinsiyet, bu yüzden dünya genelinde merkezî bir mücadele alanı haline gelmiş durumda.

2019 protestoları, işte bu sürece karşın bölgede sağa dönüşün kalıcı olmayacağını ortaya koydu ve solun yeniden yükselmesi için önemli bir alan

açtı. Kadın hareketlerinin askerî diktatörlüklere karşı geliştirdikleri direniş, tabandan örgütlenmelerin süregelmesi için gerekli altyapıyı oluşturmuş ve böylelikle toplumsal dönüşümü mümkün kılacak kolektif bir mücadele imkânı doğmuştu. Kadına yönelik şiddeti protesto eden eylemlerden kürtaj hakkı mücadelesine ve otoriter yönetimlere direnişe uzanan süreçte kadınlar, erkeklerin egemenliğindeki alanlara girmekle kalmadılar, katıldıkları her alanı toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik adımlarla dönüştürmeye çalıştılar. Bu çaba, en temelinde, otoriter rejimlerin dayandığı ana zeminlerden biri olan patriyarkayı yıkmaya yönelikti.

Sonuç

Feminist mücadele hem siyasal kurumları hem de iktidarın kamusal alanlarını dönüştürmeyi hedefleyen çok katmanlı siyasal pratikler içermektedir. Latin Amerika, feministlerin hem kaynaklarını mobilize etmek ve kurumsallaşmak hem de kolektif kimlik inşa etmek ve kamusal alanları dönüştürmek için geliştirdikleri stratejileri incelemeye elverişli bir çalışma alanı sunmaktadır. Makalede Latin Amerikalı feministlerin devleti ve toplumu aynı anda dönüştürecek hegemonik bir politika gütmelerini mümkün kılan tarihsel koşullar incelenmiş ve bu koşullar, günümüzde otoriter yönetimlere karşı mücadelede kadınları öne çıkaran güncel dinamiklerle ilişkilendirilmiştir. Buna göre, kadınların askerî diktatörlüklere karşı verdikleri mücadele birçok açıdan günümüzdeki kadın hareketleri için önemli bir altyapı oluşturmuştur.

Latin Amerika'da 1970'ler ve 1980'lerde askerî rejimlere karşı gelişen sol mücadelede kadınların edindikleri deneyim, feminist bilincin şekillenmesine nasıl katkıda bulunduysa bugün de kadın hareketleri bölge genelinde otoriter yönetimlere karşı direnişin örgütlenmesinde ve solun yeniden yükselmesinde etkin rol oynamıştır. Ancak bu karşılıklı etkileşim, feminizmin her zaman sol siyasete ivme kazandıracağı, solcu iktidarların da daima kadın hareketini destekleyeceği anlamına gelmez. Aksine güncel Latin Amerika siyaseti, feministlerle Pembe Dalga solcularının çatıştığı örneklerle doludur (Friedman, 2018; Kampwirth, 2011). Yine de Latin Amerikalı feministlerin çoğu, kendi mücadelelerinin emperyalizme karşı mücadelenin bir parçası olduğunu düşünmüştür (Sternbach vd., 1992: 213). Bunda üç yüz yılı aşkın sömürgecilik döneminin mirasından dolayı feminist mücadelenin her zaman sömürgecilik sonrası (postkolonyal) bir bağlamda gerçekleşmiş olmasının payı büyüktür. Bu bağlam, Latin Amerika'daki kadın hareketine kendine özgü bir dinamik kazandırmıştır. Kadınların sol mücadele ve yerli hareketleri içinde edindikleri deneyim, onları demokratikleşme gibi önemli toplumsal dönüşüm süreçlerinde etkin aktörler olarak öne çıkarmıştır. Bununla birlikte, makalede gösterildiği

gibi, özellikle 1980'lerden itibaren kendilerini diğer toplumsal hareketlerden daha özerk bir biçimde konumlandırmak isteyen kadınlar, sömürgecilığe ve emperyalizme karşı mücadelenin kadınları kendiliğinden özgürleştirmeyeceğini dikkate alan bir feminist politika izlemiştir. Bu şekilde ayrışan *Políticas* ile *Feministas* geleneklerinin birbirinden kopmadan gelişmesini sağlayan ulusaşırı forumlar, Latin Amerika feminizmlerinin gelişim sürecinde yine kendine özgü bir dinamik olarak öne çıkmaktadır.

Söz konusu coğrafyadaki toplumsal hareketlerin en önemli ayırt edici özelliği, ırk, sınıf ve toplumsal cinsiyet temelli eşitlik ve adalet mücadelelerinin birbiriyle sürekli ilişki içinde olmasıdır. Sömürgecilik döneminden itibaren bu mücadelelerin iç içe geçmiş olması, kadın hareketinin de 'kesişimsellik' kuramı temelinde gelişmesine imkân tanımıştır. *Ni Una Menos* örneğinde görüldüğü gibi, kadına şiddetin toplumsal adalet meselesi olarak ele alınması, feminizmin kürtaj yasaklarından devlet şiddetine, dış borçlardan piyasa ilişkilerine, LGBTIQ+ bireylere yönelik şiddetten göçmenlere yönelik şiddete kadar birçok mücadele alanına nüfuz etmesini sağlamıştır. Bu açıdan Latin Amerika'dan çıkarılacak en önemli ders, feministlerin, çeşitliliklerine rağmen birlikte hareket etmeyi sağlayacak bir zemin inşa etmedikçe etkin bir feminist politika yürütemeyecekleri ve kadın hareketinin toplumsal dönüşüm açısından en büyük potansiyelinin 2019 protestolarında olduğu gibi toplumsal muhalefetin yükselişle ortaya çıkacağıdır.

Latin Amerika'nın önde gelen feminist teorisyenlerden Isabel Largaía'ya göre, feminizm, 20. yüzyılın en önemli ve en uzun devrimiydi (Alıntılan: Vargas, 2018: 157). 21. yüzyılın neredeyse ilk çeyreğine gelmişken aynı şeyin 2000'li yıllar için de geçerli olacağını söyleyebilir miyiz? Bunun için belki çok erken ama içinde bulunduğumuz yüzyılda da feminizm, devrimci bir politik güç olarak yükselmeyi sürdürüyor. Latin Amerikalı feministler, Bozgan'ın (2020: 203) ifadesiyle "kadınlar ve devrim"den "kadınların devrimi"ne doğru yol alıyor. Akıntılarını takip ederek, çoğalarak ve çoğaltarak, birleşerek ve birleştirerek, takip ettikleri akıntılardan yeni dalgalar oluşturarak en uzun devrimi inşa etmeye devam ediyorlar.

Sonnotlar

1 Meryem Ana'yı rol model alan *marianismo*, kadınlığı 'fedakâr eş' ve annelikle özdeşleştiren ve Latin Amerika'da yerli kadınlara dayatılan Katolik Kilise merkezli bir kadınlık anlayışı olarak tanımlanabilir.

2 Modern feminizmin şekillendiği 20. yüzyıldan önce, özellikle de 18. ve 19. yüzyıllarda

yazılmış, güçlü kadın karakterler içeren ve kadına yönelik tahakküm biçimlerine meydan okuyan eserler profeminist olarak tanımlanmaktadır.

3 Şiirin ilk dörtlüğü şöyledir: *Kadınları yok yere suçlayan/ahmak erkekler/Görmezsiniz ki suçladığınız şeyin sebebi/bizzat sizsiniz (Hombres necios que acusáis/a la mujer sin razón/sin ver que sois la ocasión/de lo mismo que culpáis)*. (Gargallo, 2010a: 83), çeviri bana ait.

4 Garífuna halkı, 1797’de Britanya tarafından sürgün edilmelerinden bu yana Honduras, Belize, Guatemala ve Nikaragua’da yaşayan Afrika kökenli bir etnik azınlık grubudur. Güney Amerika yerlilerinin dillerinden Arawakan dil ailesine ait olan ve Avrupa dillerinin de etkisini taşıyan Garífuna dilini konuşurlar.

5 Venezuela ve Arjantin 1947’de, Şili 1949’da, Haiti 1950’de, Bolivya 1952’de, Meksika 1953’te, Honduras, Nikaragua ve Peru 1955’te, Kolombiya 1957’de, Paraguay ise 1961’de kadınlara oy hakkı tanıdı.

6 Latin Amerika’da kadınların gerilla hareketi içerisindeki rolü, başlı başına bir çalışma alanı olabilecek ölçüde önemli bir meseledir. Bu konuda önemli bir kaynak için bkz. (Kampwirth, 2002).

7 ‘Stream’, Türkçeye ‘akım’ olarak da çevrilebilir ancak Aksu Bora’nın önerdiği metaforla paralel olduğunu düşündüğüm için ‘akıntı’ çevirisini tercih ettim.

8 Benzer bir sınıflandırmayı Friedman (2010: 290) da yapar. Buna göre, Latin Amerika’da kadın hareketleri üç farklı biçim almıştır. Birincisi, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadele eden feminist hareketlerdir. İkincisi, otoriter rejimlere meydan okuyan ve insan hakları mücadelesine odaklanan kadınların hareketleridir. Üçüncüsü ise erkeklerin de yer aldığı ancak kadınların ana aktörler olarak yer aldığı hareketlerdir.

9 Bu noktada Molyneux’nun (1985) kadınların aktivizmi ile feminist aktivizm arasında yaptığı ayrıma dikkat çekmek faydalı olabilir. Buna göre ikisi arasındaki fark, pratik (kadınla ilgili) ile stratejik (feminist) talepler arasındaki ayrımda yatar. Örneğin, patriyarkal işbölümü çocuk bakımını kadınların üzerine yıktığı için kreşler kadınların pratik bir ihtiyacı olabilir. Diğer yandan kadınları çocuk doğurma sorumluluğundan kurtarmayı amaçlayan ‘gönüllü annelik’ ve kürtaja ücretsiz erişim hakkı stratejik taleplerdir. Bu taleplerde patriyarkal iş bölümüne meydan okuyan feminist bir duruş söz konusudur.

10 Bu noktada belirtmek gerekir ki Latin Amerika’da Soğuk Savaş boyunca askerî rejimlere karşı direnişte Kurtuluş Teolojisi’nin hâkim olduğu Katolik Kiliseleri önemli bir sığınak haline gelmiş, özellikle Şili ve Brezilya’da kilise taban cemaatleri içinde farklı sınıflardan kadınlar insan hakları mücadelesi temelinde bir araya gelmişti (Safa, 1990: 359). Bununla birlikte bu süreçte kadınların maneviyat arayışının bir ifadesi olarak ‘Kadınlar Kilisesi Hareketi’ ve ‘Feminist Teoloji’ de doğmuştu. Ayrıntı için bkz. Grey (2011).

11 Bununla birlikte üçüncü bir pozisyon yani orta yol olarak hem feminist bir harekette hem de siyasi bir partide aynı anda örgütlülükten yana olan ve kendilerini çifte militan olarak tanımlayanlar da vardı (Safa, 1990: 364).

12 Bu forumda, kürtajın yasallaşması için mücadele eden 28 Eylül Kampanyası'nın (*Campaña 28 Septiembre*) önerisiyle 28 Eylül, Latin Amerikalı ve Karayipli Kadınlar için Kürtaj Hakkı Günü ilan edildi. 2011'de ise Üreme Hakları için Küresel Kadın Ağı (*Women's Global Network for Reproductive Rights/WGNRR*) tarafından aynı gün, uluslararası eylem günü olarak belirlendi. 28 Eylül, Brezilya'da köleliğin kaldırılması sürecinde, 1871'de Rio Branco Yasası olarak da bilinen Özgür Rahim Yasası'nın (*Lei do Ventre Livre*) çıktığı gündür. Buna göre köle kadınların çocukları bundan sonra özgür olarak doğacaktır. Hem kürtajın yasallaşması hem de köleliğin sona ermesi için mücadele eden kadınlar, bu yasanın çıkmasında etkili olmuştur.

13 *Karşılaşmaların* altıncısı 1993'te El Salvador'da, yedincisi 1996'da Şili'de, sekizincisi 1999'da Dominik Cumhuriyeti'nde, dokuzuncusu 2002'de Kosta Rika'da, onuncusu 2005'te Brezilya'da, on birincisi 2009'da Meksika'da, on ikincisi 2011'de Kolombiya'da, on üçüncüsü 2014'te Peru'da ve on dördüncüsü 2017'de Uruguay'da düzenlendi. 2020'de El Salvador'da düzenlenmesi planlanan on beşinci *karşılaşma*, pandemiden dolayı ertelendi.

14 Kürtajın yasallaştığı ilk Latin Amerika ülkesi Küba'ydı. Küba'da ilk kürtaj yasası 1936'da kabul edilmiş, tecavüz ve kadın hayatını kurtarma gereği gibi durumlarda kürtaj yasallaşmıştı. Ancak kürtajın kadının isteğine bağlı olması ve herkes için ücretsiz hale getirilmesi, devrimden sonra, 1965'te gerçekleşti. Bununla birlikte 2012'de Uruguay'da, 2020'de Arjantin'de, 2021'de Mexico City'nin yer aldığı Federal Bölge eyaletinde ve son olarak 2022'de Kolombiya'da kürtaj tamamen yasal hale geldi.

15 2017'de *Ni Una Menos*'un resmi internet sitesi "*Ni Una Menos Por Aborto Inseguro*" (*Güvenli Olmayan Kürtaj Yüzünden Bir Kadın Daha Eksilmeyeceğiz*) sloganı ile iki hareket arasındaki bağı resmileştirdi.

16 Özellikle lise öğrencilerinin eylemlerde aktif rol oynamaları dikkat çekiciydi.

17 "*Pañuelazo*" kavramı, İspanyolcada "bandana" anlamına gelen "pañuelo" kelimesinden türetilmiştir. "Bandana eylemleri/isyanları" anlamına gelen bu kavram, Yeşil Dalga hareketinin protesto eylemlerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Kongre binasının önündeki ilk "*pañuelazo federal*" 19 Şubat 2018'de gerçekleşmiş, "El 19F" olarak da anılan 19 Şubat, Arjantin'de "Yasal Kürtaj için Yeşil Eylem Günü" (*Día de Acción Verde por el Aborto Legal*) ilan edilmiştir.

18 Bu konuda önemli bir kaynak: Yeğen, 2020.

19 Brezilya'da 2018'de gerçekleşen Marielle Franco suikastı, bunun en önemli örneklerinden biridir. Siyah ve eşcinsel bir kadın olan, Sosyalizm ve Özgürlük Partisi

(PSOL) Belediye Meclisi üyesi Marielle Franco, tam da Bolsonaro'nun nefret söylemlerinin hedefinde yer alıyordu. Bolsonaro'nun oğlunun Franco'nun katil zanlısıyla fotoğrafları ortaya çıktıysa da cinayet faili meçhul olarak kaldı. Bugün suikastı aydınlatmak için önemli bir toplumsal adalet mücadelesi veriliyor.

Kaynakça

Agosin M (1989). Şilili Kadınlar: Politika ve Toplum, 1971-1984. İçinde: Ü Cizre ve S Üşür (der), *Latin Amerika'da Askeri Diktatörlük ve Kadın*, İstanbul: Belge Yayınları, 114-138.

Alvarez S E (1998). Latin American Feminisms "Go Global": Trends of the 1990s and Challenges for the New Millennium. İçinde: S E Alvarez ve E Dagnino ve A Escobar (der), *Cultures of Politics, Politics of Cultures: Re visioning Latin American Social Movements*, Boulder: Westview Press, 293-324.

Alvarez S E (2000). Translating the Global Effects of Transnational Organizing on Latin American Feminist Discourses and Practices. *Meridians: A Journal of Feminisms, Race, Transnationalism*, 1 (1): 29-67.

Alvarez S E ve Friedman E ve Beckman E ve Blackwell M ve Chinchilla N S ve Lebon N ve Navaro M ve Ríos Tobar M (2003). Encountering Latin America and Caribbean Feminisms. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 28(2): 537-579.

Arslanalp M (2022). Tarihsel ve güncel örnekler ışığında Latin Amerika'da toplumsal hareketlerin sol partilerle etkileşimi. *Toplum ve Bilim*, 160: 174-197.

Baldez L (2012). Gender. İçinde: P Kingstone ve D J Yashar (der), *Routledge Handbook of Latin American Politics*, New York & London: Routledge, 319-332.

Boldt K ve White T (2011). Chilean women and democratization: Entering politics through resistance as Arpilleristas. *Asian Journal of Latin American Studies*, 24(2): 27-44.

Bora A (2020). Feminizmin "Dalgaları". İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (der), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm*, İstanbul: İletişim, 506- 511.

Bozgan D (2020). Kadınlar ve Devrimden Kadınların Devrimine: Latin Amerika'da Kadınların Gündemi. İçinde: E Akgemci ve K Ateş (der), *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, İstanbul: İletişim, 203-217.

Campos Carr I (1984). Second Feminist Conference of Latin America and the Caribbean: Two Reports. *Women's studies international*, 3: 26-29.

Carranca A (2018). The Women-Led Opposition to Brazil's Far-Right Leader. *The Atlantic*, 2 Kasım, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/11/brazil-women-bolsonaro-haddad-election/574792/> (Erişim: 09.09.2022).

Chen Y Z (2004). De los encuentros feministas a las campañas transnacionales: surgimiento y desarrollo de los movimientos transnacionales de mujeres en América Latina. *Revista de Estudios de Género: La ventana*, 20: 267-292.

Cortés C P (2014). Dos aplicaciones del modelo melodramático: Manuela Sáenz y Leona Vicario en el imaginario contemporáneo sobre las independencias. *Letras de Hoje*, 49(4): 414-423.

Daby M ve Moseley M W (2021). Feminist mobilization and the abortion debate in Latin America: Lessons from Argentina. *Politics & Gender*, 18: 359–393.

Daşlı G ve Alıcı N ve Figueras J P (2018). *Barış ve Toplumsal Cinsiyet: Kolombiya Barış Süreci*, Ankara: Demos Yayınları.

Di Marco G (2010). Los movimientos de mujeres en la Argentina y la emergencia del pueblo feminista. *La Aljaba*, 2 (XIV): 51-67.

Federici S (2020). *Caliban ve Cadı: Kadınlar, Beden ve İlksel Birikim*, çev. B Tanrısever vd., İstanbul: Otonom.

Finzer E (2015). Mother Earth, Earth Mother: Gabriela Mistral as an Early Ecofeminist. *Hispania*, 98(2): 243-251.

Franceschet S (2003). “State Feminism” and Women’s Movements: The Impact of Chile’s Servicio Nacional de la Mujer on Women’s Activism. *Latin American Research Review*, 38(1): 9-40.

Friedman E J (1998). Paradoxes of Gendered Political Opportunity in the Venezuelan Transition to Democracy. *Latin American Research Review*, 33(3): 87-135.

Friedman E J (2010). Seeking rights from the left: Gender and sexuality in Latin America. İçinde: A. Barsu (der) *Women’s Movements in the Global Era*, Routledge, 265-298.

Friedman E J (der). (2018). *Seeking rights from the left: gender, sexuality, and the Latin American pink tide*, Duke University Press.

Gaido D ve Frenca C (2018). “A Clean Break”: Clara Zetkin, the Socialist Women’s Movement, and Feminism. *International Critical Thought*, 8(2): 277-303.

Gargallo F (2004). *Las ideas feministas latinoamericanas*, Mexico City: Universidad de la Ciudad de México.

Gargallo F (2009). El feminismo y su instrumentalización como fenómeno de mestizaje en nuestra América. *Revista Venezolana de Estudios de la Mujer*, 14(33): 27-36.

Gargallo F (2010a). *Antología del pensamiento feminista nuestroamericano: tomo 1 del anhelo a la emancipación*. Venezuela: Biblioteca Ayacucho.

Gargallo F (2010b). *Antología del pensamiento feminista nuestroamericano: tomo 2*

movimiento de liberación de las mujeres. Venezuela: Biblioteca Ayacucho.

Grey M (2011). Feminist Teoloji: Eleştirel Bir Kurtuluş Teolojisi. İçinde: C Rowland (der), *Kurtuluş Teolojisi*, İstanbul: Ayrıntı, 107-125.

Gülçiçek D (2022). Feminist Tarih ile İlişkilenmek: Dönemler, Tanımlar, Eklemeler. İçinde: D Gülçiçek ve E Erdoğan (der), *Feminist Eleştiri: Arayışlar ve Müzakereler*, İstanbul: Metis, 105-125.

Haas L (2010). *Feminist Policymaking in Chile*. University Park, PA: The Pennsylvania State University Press.

Heep, H (2014). Catholicism and Machismo: The Impact of Religion on Hispanic Gender Identity. *Cultural and Religious Studies*, 2(2): 100-108.

Horton L (2015). Women's Movements in Latin America. İçinde: *Handbook of Social Movements Across Latin America*, P. Almeida ve A. Cordero Ulate (der), Springer: 79-87.

Jaquette J S (der.) (2009). *Feminist agendas and democracy in Latin America*. Duke University Press.

Kampwirth K (2002). *Women and Guerrilla Movements: Nicaragua, El Salvador, Chiapas, Cuba*, Pennsylvania State University Press, University Park.

Kampwirth K (2011). *Latin America's New Left and the Politics of Gender*, New York: Springer.

Kirkwood J (1985). Feministas y políticas. *Nueva Sociedad*, 78: 62-70.

Kirkwood J (1986). *Ser política en Chile: Las feministas y los partidos*, Santiago de Chile: FLASCO.

Lavrin A (2008). Feminist Encounters of Latin American and Caribbean Women. İçinde: B G Smith (der), *The Oxford Encyclopedia of Women in World History Volume 2*, Oxford: Oxford University Press, 300-301.

Macías A (1978). Felipe Carrillo Puerto and women's liberation in Mexico. İçinde: A Lavrin (der), *Latin American women: historical perspectives*, Greenwood Publishing Group, 286-301.

Maier E ve Lebon N (2010). *Women's activism in Latin America and the Caribbean: engendering social justice, democratizing citizenship*. Rutgers University Press.

Miller F (1991). *Latin American women and the search for social justice*, Hanover, N. H., University Press of New England.

Molyneux M (1985). Mobilization Without Emancipation? Women's Interests, the State, and Revolution in Nicaragua. *Feminist Studies*, 11: 227-54.

Nowell C (2019). Argentina's Ni Una Menos turns focus to economic crisis, abortion. *Al Jazeera*, 3 Haziran, <https://www.aljazeera.com/economy/2019/6/3/argentinas-ni-una-menos-turns-focus-to-economic-crisis-abortion> (Erişim: 09.09.2022).

Reyes-Housholder C ve Roque B (2019). Chile 2018: Desafíos al Poder de Género desde la Calle hasta La Moneda. *Revista de Ciencia Política*, 39(2): 191-215.

Ríos-Tobar M (2005). Chilean Feminism(s) in the 1990s: Paradoxes of an Unfinished Transition. İçinde: J Howell ve D Mulligan (der), *Gender and Civil Society: Transcending Boundaries*, New York: Routledge, 139-162.

Rivera-Berruz S (2018). Latin American Feminism. İçinde: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, E. N Zalta (der), Stanford, CA: Metaphysics Research Lab, Stanford University.

Safa H I (1990). Women's Social Movements in Latin America. *Gender and Society*, 4(3): 354-369.

Schild V (1998). New Subjects of Rights? Women's Movements and the Construction of Citizenship in the 'New Democracies'. İçinde: S Alvarez ve E Dagnino ve A Escobar (der), *Culture of Politics, Politics of Cultures: Re-visioning Latin American Social Movements*, Boulder: Westview, 93-117.

Shayne J (2007). Feminist Activism in Latin America. İçinde: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, G Ritzer (der), Blackwell Publishing, 1685-1689.

Shayne J (2004). *The Revolution Question: Feminisms in El Salvador, Chile, and Cuba*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Sternbach N S vd. (1992). Feminisms in Latin America: From Bogota to San Bernardo. İçinde: A Escobar ve S E Alvarez (der), *The Making of Social Movements in Latin America: Identity, Strategy, and Democracy*. New York: Routledge, 207-239.

Susskind Y (2019). Opinion: Women are behind the most successful uprisings of 2019. Here's why. *Los Angeles Times*, 26 Aralık, <https://www.latimes.com/opinion/story/2019-12-26/women-lead-uprisings-2019> (Erişim: 09.09.2022).

Tekeli Ş (1988). Proleterin Proleteri: Flora Tristan. İçinde: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Tarihi Ansiklopedisi Cilt 1*, İstanbul: İletişim, 90-91.

Tesoriero V (2020). La Marea Verde como nuevo actor político: Cambios en el movimiento feminista argentino. *Plaza Pública: Revista de Trabajo Social*, (22): 101-107.

Urbina M L (2020). Pembe Dalga Sonrası Dönemde Yeni Latin Amerika Sağı. İçinde: E Akgemci ve K Ateş (der), *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, İstanbul: İletişim, 291-302.

Utar, S (2020). Umudun ve İsyanın Coğrafyasında Tarihi Sokakta Yapanlar: Latin

Amerika'da Toplumsal Hareketler. İçinde: E Akgemci ve K Ateş (der), *Dünyanın Ters Köşesi Latin Amerika: Tarih, Toplum, Kültür*, İstanbul: İletişim, 173-186.

Vargas V (1991). The Women's Movement in Peru: Streams, Spaces and Knots. *Revista Europea de Estudios Latinoamericanos y del Caribe/European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 7-50.

Vargas V (1992). The Feminist Movement in Latin America: Between Hope and Disenchantment. *Development and Change*, 23(3): 195-214.

Vargas V (2018). Küresel Adalet, Demokrasi ve Latin Amerika'da Kadın Hareketi. İçinde: *Duvarları Yıkarak, Köprüleri Kurmak: Yeni Küresel Feminizmin Yükselişi ve İmkânları*, Heinrich Böll Stiftung Derneği Bildiri Kitabı, İstanbul, 150-161.

Vaughan M K (1975). Education and class in the Mexican Revolution. *Latin American Perspectives*, 2(2): 17-33.

Waylen G (1994). Women and Democratization: Conceptualizing Gender Relations in Transition Politics. *World Politics*, 46(3): 327-54.

Yeğen O (2020). Şili'de Yeni Anayasa Yapma Deneyimi. *Toplum ve Bilim*, 160: 198-220.

İstanbul Sözleşmesi'nden Çekilme Kararı Bağlamında Türkiye'de Patriyarkal Devlet¹

Ece Kocacıçak, The Open University, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0003-4056-3345

E-Posta: ece.kocacicak@open.ac.uk

Özet

Patriyarkal devlet karakterinin belirleyenlerini ele alan bu çalışma, cinsiyetsiz devlet kuramlarının eleştirel bir tahlilini sunarken, cinsiyet rejimini konu alan feminist çalışmalara da katkı sunmaktadır. Türkiye örneğinden yola çıkarak hem nitel hem de nicel araştırma yöntemlerini kullanan araştırma, patriyarkal devlet karakterindeki değişimi kuramsallaştırarak, devletin çoklu ajandalarının, demokratikleşme sürecindeki sorunların ve natrans heteroseksüel aile yapısının devlet yapısını nasıl şekillendirdiğini incelemektedir. Türkiye'nin 2021 yılında İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme sürecine odaklanarak, şu bulgulara varılmıştır. Demokratikleşme sürecinin tıkanıdığı koşullarda, kadınlar kamusal karar mekanizmalarından dışlanmışken, patriyarkal politik aktörler hem ırkçı devlet ajandasını yeniden tarifleyerek hem de küçük ama etkili bir grup seçkin erkeğin desteği ile devletin erkek egemen karakterini şekillendirmektedir. Buna karşılık, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarına yönelik biyolojik özcü anlayışlar, kadınların mücadelesini bölmüş, gücünü zayıflatmış, böylelikle devlet üzerinde kurulan etkinin zayıflamasına yol açmıştır.

Anahtar kelimeler: Devlet; Toplumsal Cinsiyet, İstanbul Sözleşmesi, Patriyarka, Kadın Mücadelesi.

The Patriarchal State in Turkey in Light of the Country's Withdrawal from the Istanbul Convention

Abstract

By investigating the determinants of the patriarchal state, this paper critically engages with ungendered accounts of the state and contributes to gender regime scholarship. Drawing on the case of Turkey and using the mixed methods of qualitative and quantitative analyses, the paper (1) theorises varieties of the patriarchal state, and

¹ Bu makale, Women's Studies International Forum dergisinde 2023 yılında yayınlanan çalışmama dayanarak yeniden kaleme alınmıştır.

(2) investigates the significance of the multiple state agendas, (3) de-democratisation process, and (4) cis-gender heterosexual family in shaping the patriarchal character of the state. Focusing on the country's withdrawal from the Istanbul Convention (in 2021), I find that the patriarchal political actors maintain the patriarchal state character by adopting the racist state agenda. Under the conditions in which the de-democratisation process has excluded women from public decision making, a particular group of elite men have provided significant support to the men's rights-based mobilisations thereby increasing their influence over the state. Meanwhile, the biological essentialist accounts of sex and gender have divided women's struggle, and as such, weakened women's capacity to challenge the patriarchal state character.

Keywords: The state, Gender, Istanbul Convention, Patriarchy, Women's struggle.

Giriş

Sosyal bilimlerde genel kabul gören kuramlar, devlet yapısını belirleyen etmenlerin cinsiyetsiz olduğunu varsayar. Örneğin Weberyan yaklaşım, Batı dışı toplumları belirleyen temel faktörün geleneksel toplumlara özgü irrasyonel nitelikler olduğunu öne sürerek küresel Güney'deki otoriter devlet yapısını şekillendiren faktörleri açıklamak yerine, istisnacı ve/veya özcü bir yaklaşıma sıkışır (Weber, 1947; Moore, 1966; Tilly, 1990; Heper, 1985; Mardin, 2006 [1967]). Marksist düşünürler ise kapitalist devletin değişen biçim ve işlevlerine odaklanırken, devlet oluşum sürecinin kapitalist olmayan belirleyicilerini göz ardı eder (Poulantzas, 1969; Wood, 1981; Offe ve Keane, 1984; Jessop, 2002, 1990; Oğuz, 2015). Öte yandan, Dünya Sistemi ve bağımlılık okulları, toplumsal değişimin dinamiklerini küresel ekonomi ve periferileşme (çeperleşme) sürecine indirgeyerek, ulusal düzeydeki cinsiyet, sınıf ve etnisiteye dayalı çatışma ve mücadeleye gereken önemi vermez (Wallerstein, 2004, 1974; Amin, 1976; Alavi, 1972; Keyder, 1987; Boratav, 2011).¹ Aralarındaki ayrışmalara rağmen, yukarıda bahsi geçen kuramlar, devlet oluşum sürecini belirleyen temel dinamikleri, ya modernleşme sürecinin farklı güzergahlarına ya da kapitalist dönüşüme indirger. Ancak her iki durumda da devletin patriyarkal (ve ırkçı) belirleyeni ve işlevi göz ardı edilmiş olur.

Yukarıda bahsettiğim kuramsal kısıtların üstesinden gelecek alternatif bir yaklaşım geliştirmek için cinsiyet rejiminin farklı türlerine odaklanan çalışmaların elverişli bir zemin sunduğunu düşünüyorum. Söz konusu feminist kuramlar, cinsiyet, sınıf ve etnisite temelinde yükselen farklı eşitsizlik rejimlerinin toplumsal dönüşümü belirleme açısından eşit önemde olduğunu savunur.² Bu yaklaşım, aynı zamanda toplumsal cinsiyete dayalı şiddet ile anti-demokratik süreçler, feminist ve patriyarkal siyasal projeler ve devlet arasındaki ilişkiyi inceler. Patriyarkal devlet karakterini belirleyen etmenleri incelediğim bu makale kapsamında, bir yandan geniş kabul gören cinsiyetsiz devlet

kuramlarının eleştirisini sunarken, bir yandan da cinsiyet rejimi çalışmalarının Batı merkezci odağını genişletmeyi amaçlıyorum. Türkiye örneğinden yola çıktığım bu araştırma dahilinde, nitel ve nicel yöntemlerden faydalanarak (1) hem patriyarkal devletin türevlerini kuramsallaştıracak, (2) hem de devletin çoklu ajandalarının, (3) demokratikleşme sürecindeki tıkanmanın ve (4) heteroseksüel natrans aile yapısının devletin patriyarkal karakterini nasıl şekillendirdiğini inceleyeceğim.

Yöntem Üzerine

Çoklu devlet ajandalarının (kapitalist, ırkçı ve patriyarkal) karşılıklı etkileşimini inceleme imkânı sunduğu için Türkiye örneğine odaklanmayı tercih ettim. Görece yüksek düzeyde olan üretim kapasitesine ve küresel rekabet gücüne rağmen ülkede kadınların büyük çoğunluğu, kırsal ve kentsel hane içi ücretsiz üretim ilişkilerine hapsolmuş durumda. Örneğin, 2020 yılında yarı zamanlı ve geçici işler dahil olmak üzere tüm ücretli işlerde çalışanların sadece yüzde 29'u kadın idi (ILOSTAT, 2022). Yine, kadınların siyasal temsiliyeti değerlendirildiğinde, Türkiye 188 ülke içerisinde 130'uncu sırada yer alıyor (UN Women, 2021). Üstelik yukarıda saydığım güçlü patriyarkal düzenlemeler, Sünni Müslüman ve Türk olmayan nüfusa yönelik süregiden bir saldırganlıkla iç içe geçmiş durumda. Bunun yanı sıra, Türkiye örneği anti-demokratik düzenlemelerden güç alan farklı politik aktörlerin bir değerlendirmesini yapmayı da mümkün kılıyor.

Nitel ve nicel analiz yöntemlerini bir arada kullandığım bu makalede, ilk olarak 2000'lerden bu yana ekonomi, sivil toplum ve şiddet alanlarındaki devlet müdahalelerini inceliyor ve Türkiye'de devletin patriyarkal karakterinin ne ölçüde değiştiğini tartışıyorum. Makalenin devamında, Türkiye'nin 2021 yılında İstanbul Sözleşmesi'nden tek taraflı olarak çekilmesine odaklanarak şu soruların yanıtını araştırıyorum. (1) Demokratik kanalların tıkanması patriyarkal politik aktörlerin devlet üzerindeki etkisini artırmada nasıl bir rol oynuyor? (2) Erkek haklarına dayalı hareketler ne ölçüde ırkçı devlet ajandasından istifade ediyor? (3) Cinsiyet kavramının biyolojik özcü bir zeminde ele alınması kadınların mücadelesini nasıl zayıflatıyor? Nitel analiz için devlet arşivlerinden alınan kanun ve yönetmelikler gibi yasal dokümanların yanı sıra sosyal medya paylaşımları, gazete yazıları ve basın bültenlerini inceliyorum. Nicel analiz içinse, Türkiye İstatistik Kurumu, Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler, İktisadi İş Birliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) ve Dünya Çalışma Örgütü'nün (ILO) kamuya açık veri tabanlarından ve Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından toplanan verilerden yararlanıyorum.

Bir sonraki bölüm, cinsiyet rejiminin farklı türlerine odaklanan literatürün

kapsamlı bir değerlendirmesini ve bu makalede geliştirdiğim kuramsal çerçevenin ana hatlarını sunuyor. Üçüncü bölüm, ekonomi, sivil toplum ve şiddet alanlarına yapılan devlet müdahalelerinin toplumsal cinsiyet açısından karakterini incelediğim veri analizine odaklanıyor. Dördüncü bölüm ise Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilme sürecini, patriyarkal ve feminist aktörlerin mücadelesini ve anti-demokratikleşme sürecinin etkisini tartışıyor. Son bölüm, bir yandan yaptığım araştırmanın devlet kuramlarına ve cinsiyet rejimi literatürüne katkısını özetlerken, bir yandan da etkili feminist stratejiler üzerine bir tartışma yürütüyor.

Devleti Nasıl Kuramsallaştırabiliriz?

Cinsiyet rejiminin farklı türlerini inceleyen çalışmalar, sivil toplumun devlet oluşum süreci dahil olmak üzere siyasa alanını şekillendirmede oynadığı rolün altını çizerek, patriyarkal devleti belirleyen etmenlerin kapsamlı bir değerlendirmesini mümkün kılar (Moghadam, 2023; Lombardo, Alonso ve Ciccia, 2023; Verloo, 2022; Walby, 2009, 2011). Bu çalışmalar aynı zamanda anti-demokratikleşme süreci, patriyarkal politik aktörler ve cinsiyete dayalı şiddet arasında bir köprü kurar. Örneğin, Walby (2009) demokratikleşme süreci ve azınlıkların siyasal temsiliyeti ile toplumsal cinsiyete dayalı şiddete karşı alınan önlemler arasında doğru orantılı bir ilişki olduğunu vurgular. Lombardo ve diğerleri ise feminist ve anti-feminist politik aktörler arasındaki mücadelenin doğrudan cinsiyete dayalı şiddetin yaygınlığı ve düzenlenmesini belirlediğini iddia eder (Lombardo, Alonso ve Ciccia, 2023).

Cinsiyet rejimi kuramları aynı zamanda patriyarkal devlet karakterindeki değişimi inceler. Bu açıdan, Moghadam (2020, 2003) *neopatriyarkal devletin*, kadınlara atfedilen tam zamanlı ev kadını rolünü pekiştirmek amacıyla muhafazakâr aile hukukunu kullandığını öne sürer. Walby (2011, 2009) ise tüm kurumsal alanları şekillendiren iki temel patriyarkal tahakküm biçimini birbirinden ayırır: (1) cinsiyete dayalı dışlayıcı stratejiler ile (2) cinsiyete dayalı ayrıştırma ve tabiiyet. İlki kadınları ekonomi, siyasa ve sivil toplum alanlarından dışlar ve hane içine kapatırken, toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti suç kapsamına almayarak meşrulaştırır. İkinci patriyarkal tahakküm biçimi ise kadına yönelik şiddeti suç kapsamına alır ve kadınları kamusal alandan (ekonomi, siyasa ve sivil toplum) dışlamaz ancak içererek ayrıştırır. Örneğin, tarım-dışı ücretli emeğe erişimde cinsiyet eşitliği yakalansa da kadın işçiler güvencesiz ve düşük ücretli işlerde gettolaşır. Cinsiyete dayalı dışlayıcı stratejilerin egemen olması patriyarkanın (premodern ve modern) *hane içi* biçimlerine atfedilirken, cinsiyete dayalı ayrıştırma ve tabiiyet patriyarkanın (neoliberal veya sosyal demokrat) *kamusal* biçimleri ile bağlantılı olarak görülür (Kocacıbağ, 2020).

Patriyarkal devleti kuramsallaştırmaya elverişli bir zemin sunmakla birlikte, kanımca cinsiyet rejimi literatürü, aşağıda tartışacağım kavramsal kısıtların ötesine geçmelidir. *İlk olarak*, Walby hem toplumsal eşitsizlik rejimlerini hem de dört temel alanı birer 'sistem' olarak kuramsallaştırır. Ona göre, her bir alan (ekonomi, siyasa, sivil toplum ve şiddet) kendi kendini yeniden üretebilir ve yeniden üretim için ilave bir girdiye ihtiyaç duymaz (Walby, 2020a). Bu bakış açısı, bana göre, toplumsal cinsiyete, sınıfa, ırka ya da etnisiteye dayalı eşitsizlik rejimlerinin nedenleriyle sonuçlarını birbirine karıştırmak anlamına gelir. Öne sürdüğüm kavramsal çerçeveye göre, birbirinden farklı emek sömürüsü ilişkilerini hedef alan toplumsal mücadeleler, bahsi geçen dört alan dahil olmak üzere, toplumsal değişimin tüm yönlerini belirler. Bu sebeple, söz konusu dört alanı birer sistem olarak değil ancak farklı derece ve biçimlerdeki sosyal eşitsizlikleri barındıran analitik kategoriler olarak ele alıyorum.

İkinci olarak, cinsiyet rejimi teorileri, aile içindeki patriyarkal emek sömürüsünü, cinsiyet eşitsizliğinin sonuçlarından biri olarak görür. Walby (2020b) geleneksel olarak aileye atfedilen cinsiyet temelli pratikleri yukarıda bahsi geçen dört kurumsal alana bölüştürürken; Shire ve Nemoto (2020) ile Moghadam (2020), ailenin sosyal politika alanında oynadığı merkezi role dikkat çeker. Moghadam bir adım öteye giderek ailenin beşinci bir kurumsal alan olarak kavramsallaştırılması gerektiğini vurgular. Bu yaklaşımdan yola çıkan Verloo (2022), toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile cinsellik temelindeki eşitsizliğin iç içe geçmesinin önemini vurgular ve Moghadam'ın geliştirdiği beşinci alanı ifade etmek için - Connell'dan ödünç aldığı - kateksis (*cathexis*) kavramını kullanır. Cinsiyet rejiminin farklı türleri söz konusu olduğunda ailenin ve cinselliğin çok önemli olduğunu kabul ediyorum. Ancak bu kuramcılardan farklı olarak ben, natrans heteroseksüel ailenin, emeğe el koyan erkekle doğrudan üretici kadın arasındaki ilişkiyi *dolayım*ladığını ileri sürüyorum. Hegelyan Marksist bir bakış açısıyla ele aldığım dolayım kavramını, sosyal bir olguya ait görüngünün gerçek işlevini gizleyecek şekilde başkalaşmasını ve bu başkalaşmış görüngüyü yeniden üreten kategorileri tanımlamak için kullanıyorum (detaylar için bkz. Kocacıçak, 2022b içinde 8. bölüm). Bana göre, patriyarkal sömürünün aile-dolayım güçleri, bedenlerin toplumsal inşasını, cinselliği, insanın üremesini, aşk, sevgi ve akrabalık ilişkilerini ve daha fazlasını şekillendirir. Bu nedenle, patriyarkal sisteme dair en karmaşık dolayım kategorilerinden biri olarak gördüğüm ailenin rolü ilave bir kurumsal alana indirgenemez veya diğer alanlar arasında bölüştürülemez.

Üçüncü olarak, hane içi patriyarkayı aileye, kamusal patriyarkayı ise devlete indirgeyerek Moghadam (2023; 2020), hem devletin hane içi patriyarkaya dair önemini, hem de aile içindeki aktörlerin kamusal patriyarkadaki rolünü

yadsır. Bu kuramsal sorunlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde kamusal patriyarkanın egemen olduğu yanılımasına yol açar. Walby'nin geliştirdiği kuramın izinden giderek, (premodern ve/veya modern) *hane içi patriyarkanın* hegemonyası altında, kadınların büyük çoğunluğunun emeğinin kırdı ve kentte ücretsiz hane içi üretim faaliyetlerine hapsediğini, (neoliberal ya da sosyal demokratik) *kamusal patriyarkanın* egemenliği altında ise ücretli/ücretsiz emek kıskacının kadınların çoğunluğunun deneyimi olduğunu öne sürüyorum (Kocacıbağ, 2022b). Dolayısıyla, neoliberal kamusal patriyarkanın baş göstermesine rağmen, ücretli emeğe erişimdeki ciddi cinsiyet eşitsizliği düşünüldüğünde Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde hane içi patriyarkanın hegemonyasını incelememiz gerektiğini düşünüyorum.

Son olarak, Dünya Sistemi tahlilinden yola çıkarak, Walby (2009) ve Moghadam (2023), küresel hegemonların, özellikle ABD ve Avrupa Birliği'nin, cinsiyet rejimlerine olan etkisini inceler. Öne sürdükleri yaklaşım, bir yandan kapitalist dünya sisteminin dinamikleri ile sınırlı iken, bir yandan da çok merkezli dünya sisteminin, ulusal aktörlerin pazarlık gücünü arttırmadaki etkisini göz ardı eder. Bu durum, küresel patriyarkal hegemonların kapitalist hegemonlardan farklı olabileceği ihtimalini yadsır. Uluslararası ve ulus-ötesi ilişkilerin tahlilinde kapitalist, patriyarkal ve ırkçı politik aktörlerin yerel, ulusal ve küresel ölçekte eşit düzeyde etkili olduğu hatırlanmalı ve biri diğerinden daha üstün görülmemelidir. Türkiye örneğine dayanan bu çalışmada ulusal aktörlerin küresel kapitalist hegemonlar olarak bilinen ABD ve Avrupa Birliği'ne karşı gelmek pahasına politik gücünü nasıl muhafaza ettiğini ve cinsiyet rejimi türlerini nasıl biçimlendirdiğini inceleyeceğim.

Yeni Bir Kavramsal Çerçeve

Cinsiyet rejimi kuramından yola çıkarak önerdiğim kavramsal çerçeve kapsamında, patriyarkal, kapitalist ve ırkçı siyasi projeler ile cinsiyet, sınıf ve etnisiteye dayalı egemen kesimlerin kolektif eylem kapasitesi arasında süregiden güçlü bir bağ olduğunu iddia ediyorum. Devlet oluşum sürecini de bu temelde kuramsallaştırıyorum. Buna göre, *patriyarkal, kapitalist ve ırkçı kolektif öznelerin* her biri devlet üzerinde tarihsel ve coğrafi koşullara göre değişen bir etkiye sahip ve bu durum birbiri ile etkileşim içinde olan çoklu devlet ajandalarının oluşmasına neden olur. Aynı zamanda, ezilen grupların verdikleri mücadele de devlet oluşum sürecini şekillendirir. Türkiye örneğinden yola çıkan bu makalede, Türklük ve Sünni-Müslümanlık temelinde şekillenen ırkçı devlet ajandasının *patriyarkal kolektif öznenin* devlet üzerindeki etkisini artırmasında ne derece etkili olduğunu inceleyeceğim.

Öne sürdüğüm kavramsal çerçeveye göre, her sistem kendine has *dolayım* kategorilerine sahiptir ve bu kategoriler cinsiyet, sınıf, ırk ya da etnitise temelinde gerçekleşen baskı ve sömürü ilişkilerine göre değişir. Dolayım kategorileri bir yandan sistemlerin sürekliliğini sağlarken, bir yandan da dolayımın karmaşıklık seviyesi *üst-belirlenim* ilişkilerini tarifler.³ Buradan hareketle, natrans heteroseksüel ailenin patriyarkal emek sömürüsünün en karmaşık dolayım kategorilerinden biri olduğunu iddia ediyorum. Bana göre, patriyarkal devletin amacı aile içerisindeki cinsiyetçi iş bölümünü muhafaza etmektir. Ne var ki, patriyarkal devlet karakteri biçim ve derece açısından değişkenlik gösterir. Cinsiyetçi emek ilişkileri ekseninde iki temel patriyarkal devlet biçimini kavramsallaştırmayı öneriyorum: (1) bakım emeği dahil olmak üzere kadın emeğini büyük ölçüde ücretsiz hane içi üretimle sınırlandıran *hane odaklı patriyarkal devlet* ve (2) kadınların ücretli/ücretsiz emek kıskacının sürekliliğini kısmi metalaştırma dahil olmak üzere çeşitli yollarla garanti altına alan *kamusal patriyarkal devlet*. İlk tür patriyarkal devlet, cinsiyete dayalı dışlayıcı stratejilere başvururken, ikincisi ekonomi, siyasa ve sivil toplum alanlarında toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılığı ve tabiiyet ilişkilerini düzenler. Bu makale kapsamında, Türkiye’de hane odaklı patriyarkal devlet karakterinin ne ölçüde kamusal patriyarkal devlete doğru kaydığını inceleyeceğim. Toplumsal cinsiyete dayalı dışlayıcı devlet stratejilerinin ağır basıyor olması, patriyarkal hane odaklı devlet karakterine işaret ederken, toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık ve tabiiyet, patriyarkal kamusal devlete doğru bir kaymaya işaret ediyor olacak.

Son olarak, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimine ışık tutan kuramlar, geç kapitalistleşen ülkelerde sosyo-ekonomik dönüşümün hem kapitalist hem de kapitalist olmayan sınıflar tarafından belirlendiğine dikkat çeker. Söz konusu kuramlardan yola çıkarak küresel Güney’deki patriyarkal, kapitalist ve ırkçı kolektif öznelerin küresel Kuzey’den farklılık gösteren grupları barındırdığını savunuyorum. Daha önceki çalışmalarımda, Türkiye’deki patriyarkal kolektif öznenin erkek hane reisleriyle sınırlı olmadığını, kır ve kentte küçük üretici ve esnaf pozisyonunda olan erkekleri de kapsadığını ve bu durumun hane içi patriyarkanın premodern ve modern biçimlerine yol açtığını öne sürmüştüm (Kocacıbağ, 2020). Bu makalede ise anti-demokratikleşme süreci sonucu ortaya çıkan ve patriyarkal kolektif öznenin hegemonyasını muhafaza etmede etkili olan farklı bir grubu inceleyeceğim.

Demokratikleşme sürecindeki tıkanmanın cinsiyet rejimine olan etkisini inceleyen çalışmalar, Batı dışında kalan koşulları incelemekte yetersiz kalır (Lombardo, Alonso ve Ciccia, 2023; Paternotte ve Verloo, 2021). Kadınların ve azınlıkların kamusal karar alma mekanizmalarından dışlandığı koşullarda, Batı’daki toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlere ya da sağcı politik aktörlere

nazaran devlet üzerinde daha fazla etkili olan seçkin bir erkek grubunun ortaya çıktığını düşünüyorum. Siyasal temsiliyet ve karar alma mekanizmalarına erişimde cinsiyet eşitsizliğinin artması, rejim üzerinde belli bir düzeyde etkili olabilen kadınların örgütlenip politik bir aktör olarak ortaya çıkmasına engel olur. Bu kadınların bireysel kalmaya mahkum edilen mücadelesi, söz konusu olan devletin patriyarkal ajandası olduğunda, hızlıca dışlama, ceza ve gerektiğinde şiddet yoluyla etkisizleştirilir. Bu nedenle, örgütlenmelerinin önünde hiçbir engel olmayan, politikacılar, gazeteciler, köşe yazarları, dini liderler, akademisyenler, sanatçılar ve rejim liderlerinin aile üyelerinin de dahil olabildiği bu seçkin gruba rejimin insanları değil, *rejimin adamları* adını veriyorum.

Makalenin devamında, ekonomi, sivil toplum ve şiddet alanlarındaki devlet müdahalesini ele alarak Türkiye’de patriyarkal devlet karakterindeki dönüşümü inceliyorum. Aynı zamanda, ülkenin İstanbul Sözleşmesi’nden tek taraflı olarak çekilmesi sürecine odaklanarak patriyarkal kolektif öznenin ırkçı devlet ajandasını ne ölçüde sahiplendiğini ve kendi çıkarına uygun olarak nasıl yeniden inşa ettiğini araştırıyorum. Bunlara ilave olarak hem rejimin adamlarının oynadığı rolü hem de aile kavramının biyolojik özcü temelde ele alınmasının kadınların devlet üzerindeki etkisini zayıflatıldığını tartışacağım.

Devletin Patriyarkal Karakterindeki Değişim

Ekonomi Alanında Devlet Müdahalesi

Öncelikle, ekonomi alanına yönelik devlet politikasının, kadınları kırsal ve kentsel hane içi ücretsiz emekçiler olarak mı tutmayı hedeflediğini, yoksa ücretli/ücretsiz emek kıskacının sürekliliğini mi garanti altına almaya çalıştığını araştıracağım. İlk müdahale biçimi devletin hane odaklı patriyarkal karakterindeki kalıcılığa işaret ederken; ikincisi kamusal patriyarkal karaktere doğru bir kaymaya işaret ediyor olacak.

2000’lerden bu yana, ücretli kadın istihdamının önündeki engeller kısmen kaldırılmış görünüyor. Anayasa, ceza kanunu, medeni kanun ve iş kanunundaki toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcı maddeler iptal edildiği gibi, işyerinde toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılık ve cinsel taciz kanunen yasaklandı. İş kanunu ve yönetmelikleri de kadınların doğumdan sonra işgücüne katılımını teşvik edecek şekilde değiştirildi. Örneğin, ücretli doğum izni uzatıldı (2003) ve ücretli babalık izni getirildi (2016). İstihdam ettiği kadın çalışan sayısı 150’nin üstünde olan işverenler, işyerinde gündüz bakım/kreş hizmeti sağlamakla sorumlu tutuldu ve işverenleri teşvik etmek için vergi muafiyeti getirildi (2018). Sayıları yetersiz de olsa ihracata yönelik üretim yapan sanayi bölgelerinde hem devlet hem de işveren tarafından finanse edilen kreşler açıldı (2013- 2019).

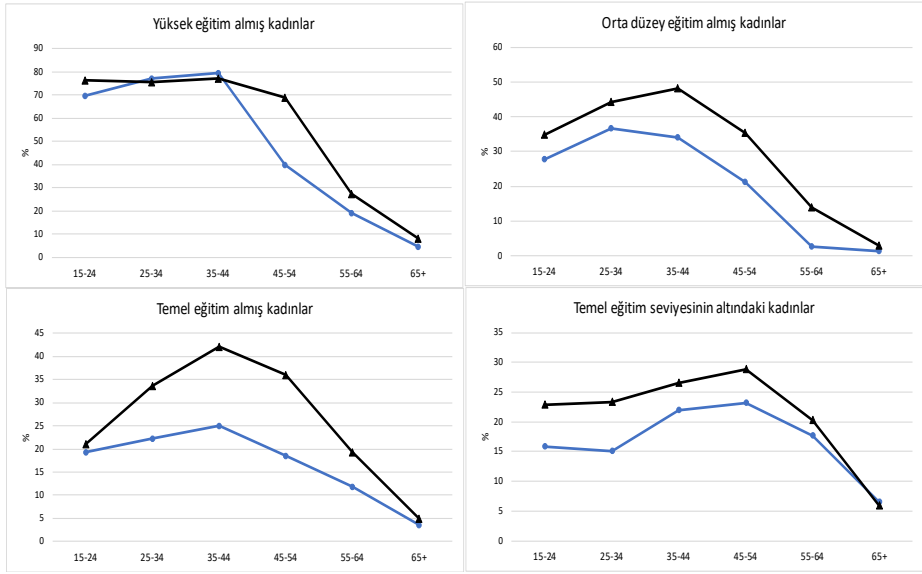
Ayrıca, özel sektöre devredilen çocuk bakım hizmetinin yaygınlaşması için kısıtlı da olsa belli bir düzeyde devlet desteği getirildi.

Yukarıda saydığım devlet müdahaleleri, çocuk bakımının hane içinden piyasa odaklı olacak şekilde kamuya aktarılmasında etkili olmuş görünüyor. 1970'lerden 1980'lerin ortalarına kadar okul öncesi kayıt oranı %1'in altında iken 2005'te bu rakamın %10'a yükseldiği, 2017 yılında ise 3-5 yaş grubundaki okul öncesi eğitime kayıtlı çocukların oranının %40'ı bulunduğu görülüyor (OECD. Stat, 2020; WDI, 2022). Büyükanneler, kayınvalideler ve başka kadın akrabalar çocuk bakımını üstlenmeye devam etseler de bulgular, geniş aile içindeki ücretsiz bakım emekçi kapasitesinin çeşitli nedenlerle – örneğin yaşlılık, yoksulluk veya emeklilik yaşının uzaması gibi – sınıra dayandığını gösteriyor. Aile içindeki diğer kadınların ücretsiz emeğine bel bağlayan kadınların oranı 2013 ile 2018 yılları arasında değişmemiş (HUIPS, 2013, 2008). 2016 yılında anneleri isteyken anneanne veya babaanneleri tarafından bakılan okul öncesi küçük çocukların oranı da yalnızca %11 düzeyinde kalmış (TÜİK, 2016). Bu veriler, çocuk bakımının geçmişe oranla artan derecede hane içinden çıktığını ve kamu tarafından sağlanmaya başladığına işaret ediyor.

Ne var ki daha detaylı bir tahlil çocuk bakımına yönelik devlet müdahalelerinin eğitim seviyesi görece daha düşük kadınların işgücüne katılımını destekleyecek şekilde tasarlanmadığını gösteriyor. Kadınların eğitim ve yaşa göre işgücüne katılımındaki değişimi gösteren bulgular, çocuk bakımını hedef alan sosyal politikalardan yararlanan kesimin ağırlıkla yüksek eğitim seviyesine sahip kadınlar olduğuna işaret ediyor. 2006 ile 2019 yılları arasında, yüksek eğitimli kadınların doğumdan sonra işgücüne katılımı keskin bir şekilde artsa da alt ve orta seviyede eğitim almış kadınlar doğum sonrasında işgücünden ayrılmaya devam etmiş ve çalışmaya geri dönememişler (Bkz. Şekil 1).

Kadınların eğitim düzeyine göre işgücüne katılımını gösteren veriler de eğitim düzeyi daha düşük olan kadınların tarım dışı sektörde ücretli istihdamdan dışlanmakta olduğunu gösteriyor. 2020 yılında çalışma çağındaki nüfus içinde yüksek eğitimli kadınların işgücüne katılımı %65 iken, aynı oran alt/orta düzey eğitim almış kadınlar için %25'e düşmüştü. Erkek istihdamı ise düşük eğitim seviyesinden etkilenmiyor, 2020 yılında alt/orta düzey eğitim almış erkeklerin işgücüne katılım oranı %64 (WDI, 2022).

Şekil 1. Kadınların yaşa ve eğitime göre işgücüne katılım oranı (15 yaş ve üzeri, %)

Kaynak: Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından sağlanan veri tabanı temel alınarak hazırlanmıştır (ILOSTAT, 2020).

Daha detaylı bir inceleme, sosyal politikalar aracılığı ile yapılan devlet müdahalelerinin aşağıda ele aldığımız yollarla kadınların büyük çoğunluğunun emeğini ücretsiz hane içi üretime hapsedmekte olduğunu gösteriyor:

1. Kısıtlı oranda devlet desteği sağlansa dahi çocuk bakımı, ağırlıklı özel sektöre dayanan metalaştırma yolu ile (özel kreşler ve gündüz bakım evleri) hane içinden kamuya devrediliyor. Haliyle bu politika, alt ve orta düzey eğitim almış ve daha düşük ücret alan kadınların doğum sonrası ücretli işe erişimini desteklemiyor.
2. Toplumun yaşlı ve engelli üyelerinin bakım ihtiyacını karşılamak için devletin hayata geçirdiği yegâne stratejinin *aile temelli ücretsiz bakım sistemi* olması kadın emeğine olan egemen yaklaşıma ışık tutuyor. Çocuk bakımının özel sektör eliyle kamuya aktarılmasından farklı olarak, Türkiye’de yaşlı ve engelli bakımının piyasa tarafından sağlanmasına yönelik sosyal politikalar oldukça sınırlı kalmış görünüyor. Örneğin, 2016’da kamu ve özel bakım evlerinin toplam kapasitesi, 65 yaş üstü yaşlı nüfusun yalnızca %0,5’ine denk geliyor idi. Engelli bakım evlerinin

toplam kapasitesi ise, ihtiyaçlarını kendi başına karşılamakta ciddi anlamda güçlük çeken 15 yaş üstü engelli nüfusun sadece %0,2'sini karşılamakta.⁴ Aynı şekilde, evde verilen özel bakım hizmetleri ülke çapında fazlasıyla sınırlı kalmış durumda. 2005'ten bu yana devlet tarafından yürütölen şartlı nakit transferi uygulamaları da aile temelli bakım sisteminin yaşlı ve engelli bakımı anlamında uygun görölen tek strateji olduğunu gösteriyor.

3. Devlet politikalarının kırsalda kadın emeğini ücretsiz tarım işçiliğine yönlendirdiği görölmöyor. Bu alanda, Dünya Bankası öncölüğündeki uluslararası politikayı benimseyen Türkiye devleti “kırsal kesimdeki kadınları ücretsiz aile işçisi konumundan çıkararak sosyal ve ekonomik olarak güçlendirmeyi” amaçlamakta (Türkiye Cumhuriyeti, 2019: 70). Buna bağlı olarak devlet, küçük ölçekli tarım arazilerinin miras yoluyla paylaşımında kadınlara yönelik yasal ayrımcılığı kaldırdı (Kocabaık, 2018) ve tarımda kadın kooperatiflerini desteklemeye başladı. Bu müdahaleler sonucunda, kadınların ücretsiz aile işçisi olmaktan çıkmaları ve kendi hesabına çalışan olmaları beklendiği halde bulgular tam tersini göstermekte. 2010- 2019 yılları arasında tarımda kendi hesabına çalışan kadınların oranının %16'dan %11'e düşerken, tarımda ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadınların oranının %76'da sabit kaldığı görölmöyor (ILOSTAT, 2020). Bu veriler devlet politikalarının, kırsal kesimdeki kadınların görece yüksek eğitime ve tarım dışı sektörde ücretli istihdama erişimini arttırmak yerine, kadın emeğini ücretsiz tarım üretimine hapsettiğini gösterir.

Şu ana kadar incelenen kanıtlar ışığında, Türkiye'de devletin ücretli/ücretsiz emek kıskacının sürekliliğini garanti altına alabilmek için çocuk bakım hizmetlerini metalaştırma yoluyla belli bir düzeyde hane içinden kamuya kaydırđı söylenebilir. Ancak, bu müdahalenin kapsamı yüksek eğitimli kadınlarla sınırlı. Devlet güdümlü sosyal politika, kadınların çoğunluğunu kırsal ve kentsel hane içi üretimde ücretsiz emekçi olarak tutmaya devam ediyor. Alt ve orta düzeyde eğitim almış kentli kadınlar evde kalıp ücretsiz çocuk, yaşlı ve engelli bakımını üstlenmeye itilirken, kırsal kesimdeki kadınlara küçük ve orta ölçekli çiftliklerde ücretsiz aile işçisi olarak çalışmak dışında bir seçenek sağlanmıyor. Dolayısıyla sosyal politikalar aracılığı ile yapılan müdahaleler, tüm kadınların ücretli istihdama erişimini artırmak yerine, kadın emeğinin büyük kısmını kırsal ve kentsel hane içi ücretsiz üretime hapsetmekte. Özetle, ekonomi alanından edindiğim mevcut göstergeler, Türkiye devletinin hane odaklı patriyarkal karakterini muhafaza ettiğini ortaya koyuyor.

Sivil Toplum Alanı ve Devlet

Bu bölümde, patriyarkal devlet karakterindeki değişimi ele almak için sivil toplum alanındaki devlet müdahalesini (i) eğitimde, kamusal karar alma süreçlerine katılımında ve siyasal temsiliyette toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve (ii) bireylerin doğurganlık kapasiteleri ve cinsellikleri üzerindeki kontrollerine odaklanarak inceliyorum. Son yirmi yıldır, devlet politikaları kız çocuklarının okullaşma oranını artırmaya yönelik programların önünü açmış olsa da 25 yaş üzeri toplam nüfusun eğitimindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliği ihmal edilmiş görünüyor. Alt ve orta eğitim seviyesindeki kadınların tarım-dışı ücretli istihdama katılımının aynı eğitim seviyesindeki erkeklere oranla ne denli düşük olduğu göz önünde bulundurulduğunda, eğitimdeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin önemini koruduğunu söyleyebiliriz.

Geçtiğimiz otuz yıl, kadınların kamusal karar alma süreçlerine katılımında ve siyasi temsiliyetinde mütevazı ama önemli bir değişikliğe tanık oldu. 1990'ların ortasından 2005'e kadar, mecliste kadınların sahip olduğu sandalye oranı %4'ün altında kaldığı halde, bu oran 2020'de %17'ye ulaştı (WDI, 2022). Meclisteki sandalye bazındaki bu artışın, kadınların toplumsal hareketler içerisinde karar mekanizmalarına erişiminin artması ile ilişkili olduğunu düşünüyorum. Dini ve etnik azınlık haklarına dayalı toplumsal hareketler, feminist ve LGBTİ+ hareketleri ve çevre mücadelesi içerisinde etkilerini arttıran kadınlar, ana muhalefet partilerini gönüllü parti kota sistemini hayata geçirmeye zorlamış ve bu yolla kadınların meclisteki siyasi temsiliyetini arttırmış görünüyor. Ancak, son dönem araştırmaların gösterdiği gibi 2014- 2015 yıllarından itibaren demokrasi kanallarının gittikçe tıkanmasıyla birlikte meclis kamusal karar alma süreçlerindeki önemini gittikçe yitirmeye başladı (Gülel, 2021; Özgür Keysan ve Özdemir, 2020; Aksoy 2018, Coşar 2021). Dolayısıyla anti-demokratik rejimin meclisin etkisini azalttığı ve toplumsal hareketleri bastırdığı koşullarda, kadın vekillerin oranındaki artış, kamusal karar alma mekanizmalarında ve siyasal temsiliyetteki cinsiyet eşitsizliğinin azaldığı anlamına gelmiyor.

Öte yandan, kadınların doğurganlık kapasitesi üzerinde sahip olduğu kontrolün zamanla iyileştiği çıkarımında bulunulabilir (Bkz. Tablo 1'deki A, C, D, E maddeleri). Fakat 2010'dan bu yana güçlenen pronatalist (doğumu teşvik eden) politikalar bu iyileşmeye galebe çalmış görünmekte. Feminist hareketin direnişi kürtaja erişimde yasal kısıtlamayı (mesela gebeliğin sonlandırılabilabileceği süre sınırının indirilmesi) engellemiş olsa da kürtaj karşıtı düzenlemeler kadınların üreme kapasiteleri üzerindeki kontrollerini sınırlamaya devam ediyor. Örneğin, devlet politikaları kadınların ücretsiz kürtaj hizmetine erişimini engellemekte. Özel hastaneler hala kürtaj yapıyor olsa da yalnızca maddi koşulları elveren

kadınlar bu hizmete erişebiliyor (KİH-YÇ, 2021). İstanbul'da kürtaj hizmeti veren devlet hastanelerinin sayısı bu makalenin yazıldığı zaman diliminde sadece bire düşmüş durumda idi. Ücretsiz ya da düşük ücretli kürtaj hizmetine erişimi neredeyse tamamen ortadan kaldıran devlet politikaları, aynı zamanda Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmaların hükümleriyle çelişmesine rağmen, kürtaj için kocanın iznini talep eden kanunu halen yürürlükte tutmakta.

Tablo 1. Kadınların üreme kapasiteleri üzerindeki kontrolü (1998- 2018)

	1998	2003	2008	2013	2018
(A) Modern yöntemlerle yapılan aile planlaması talebi (aile planlaması talep eden evli kadınların yüzdesi)	49	56	57	56	62
(B) Karşılanmayan doğum kontrol ihtiyacı (15-49 yaş arası evli kadınların yüzdesi)	14	10	9	6	12
(C) Genç anneler (çocuğu olan ya da hali hazırda hamile olan 15-19 yaş grubu kadınların yüzdesi)	10	8	6	4	..
(D) Genç doğurganlık oranı (15-19 yaş grubu kadınların yüzdesi)	..	40	39	29	19
(E) Doğum kontrol yaygınlık oranı - modern yöntemler (15-49 yaş grubu kadınların yüzdesi)	34	38	42	42	43

Kaynak: Dünya Bankası (WDI, 2022) ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020) tarafından sağlanan veri tabanlarından hesaplanmıştır.

Kadınların cinselliği üzerindeki kontrol, üreme ve doğurganlıkla sınırlı kalmaz, cinsel tercih ve yönelim konusunda karar verme kapasitesini de kapsar. Türk Ceza Kanunu, yetişkinler arasında rızaya dayalı eşcinsel ilişkiden söz etmez; yani Türk Ceza Kanunu'nda bu eylemler ne ceza kapsamına sokulur ne de güvence altına alınır, ancak eşcinsel evlilik yasal değildir. Cinsiyet uyum ameliyatı ve psikiyatri raporu alınması gibi belirli koşullar altında kişilere yasal olarak cinsiyet değiştirme hakkı verilir. Bunlara ilaveten, 2000'lerden bu yana, bir yandan yasal çerçevede eşcinsel ilişkilere yönelik kısıtlamalar pekiştirilirken, bir yandan da LGBTİ+ hareketine karşı getirilen baskı ve yasaklamalar, bireylerin kendi cinsellikleri üzerinde kontrol sahibi olmalarının önünde önemli bir engel teşkil etmekte. 2017'den bu yana Onur Yürüyüşü ve festivaller de dahil olmak üzere LGBTİ+ etkinlikleri yasaklanmakta ve aktivistler hapis cezalarına çarptırılmaktadır (ILGA World, 2020; Çağatay, Liinson, ve Sasunkevich, 2022).

Özetle, sivil toplum alanındaki devlet politikaları yetişkin nüfusun eğitimindeki cinsiyet eşitsizliğine karşı kayıtsız kalırken, devletin homofobik, transfobik ve pronatalist müdahaleleri kadınların üreme kapasiteleri de dahil olmak üzere kendi cinsellikleri üzerindeki kontrollerini kısıtlar. Yine, son yıllarda güçlenerek yaygınlaşan anti-demokratik uygulamalar, hem kadınları kamusal karar alma süreçlerinden ve siyasal temsiliyetten dışlamaya hem de toplumsal hareketleri bastırmaya hizmet etmiştir. Bu veriler ışığında, sivil toplum alanına yapılan devlet müdahalelerinin toplumsal cinsiyete dayalı dışlayıcı stratejilere dayandığı dolayısıyla ülkede hane odaklı patriyarkal devlet karakterinin muhafaza edildiği söylenebilir.

Şiddet Alanında Devlet Müdahalesi

Devlet politikalarının aile-içi şiddeti suç kapsamına alma konusunda aldığı yol, patriyarkal hane odaklı devletten patriyarkal kamusal devlete geçişin önemli göstergelerinden biri. Türkiye’de devlet, 2000’lerden bu yana töre ve namus cinayetlerinin yanı sıra kadın ve çocuklara yönelik şiddeti önlemek için çeşitli önlemler almış ve Belediye Kanunu (2000), İş Kanunu (2003), Türk Ceza Kanunu (2005), Anayasa (2011) ve Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun (2007, 2012 ve 2014) dahil olmak üzere gerekli yasal değişikliklere gitmiştir. Ayrıca, sosyal politika çerçevesinde aile içi şiddete maruz kalan kişileri korumak için sunulacak hizmet ve sığınakları gündemine almıştır (2008- 2019). Polislere, sağlık profesyonellerine ve hukukçulara toplumsal cinsiyete dayalı şiddetle mücadele konusunda eğitimler verilmiş, medya, inanç örgütleri ve orduyla iş birliği içinde bir dizi program hayata geçirilmiştir (2006-2017).

Kadına yönelik şiddeti suç kapsamına alma konusunda belli bir yol alınmış olsa da aşağıda ele aldığımız bulgulara göre bu alandaki devlet müdahalesinin temel niteliği natrans heteroseksüel aile yapısını korumak gibi görünüyor. Her şeyden önce, geçtiğimiz yirmi yıl boyunca, sığınakların toplam kapasitesi ve sığınaklarda kalma süresi asgari düzeyde tutulmuş. Kadın sığınaklarının kapasitesinin sınırlı ve yetersiz bırakılması, devletin heteroseksüel aileye hayata geçirilebilir alternatifler sunmaktan kaçındığı anlamına gelir. Aynı zamanda, Adalet ve Kalkınma Partisi milletvekilleri, “kadınları kocalarının şiddetine karşı korumaya çalışmanın dolaylı ve kasıtsız bir sonucu olarak boşanma oranlarının artmasını” istemediklerini vurgularken (Akdoğan, Yıldız, ve Çiner, 2017: 404), devlet memurları da aileyi korumaları gerektiğine inanmakta ve bu kavrayış şiddetin özel ve ailevi bir mesele olarak algılanmasına yol açmakta (Yücel, 2017). Özellikle, kanun uygulayıcılar, savcılar ve hakimler kadını bir birey olarak değil, ailedeki rolleri kapsamında eş ya da anne olarak gördükleri için, kadına yönelik

şiddetin ortadan kaldırılmasına yönelik 6284 sayılı yasanın uygulanmasında ciddi sorunlar yaşanmakta (Güneş, 2021). Yine, devlet politikaları heteroseksüel aile merkezli bir yaklaşımı benimsediği için bekar, boşanmış ya da ayrılmak isteyen kadınların öldürülmesine karşı önleyici ve koruyucu önlemlere yer verilmemekte. Uluslararası kurumlar Türkiye’de kadın cinayetlerinin önemine işaret etse de devlet şu ana kadar kadın cinayetlerine ilişkin herhangi bir anket, araştırma veya eğitim girişiminde bulunmadı. Bu makalenin yazıldığı zaman diliminde kadın cinayetlere dair resmi istatistiksel veri dahi bulunmamakta; kadın cinayetlerini önlemek şöyle dursun, haksız tahrik uygulaması sebebiyle failler indirimli hapis cezasına çarptırılmakta, hatta bazen hiç hapis cezası almamakta. Bu yaklaşımın bir diğer sonucu da LGBTİ+ bireylere yönelik şiddetin hoş görülmesidir.

Kadına yönelik ve aile-içi şiddet bir düzeyde suç kapsamına alınmış olsa da bu alandaki devlet müdahalesinin temel karakterinin natrans heteroseksüel aileye alternatif olabilecek ilişki biçimlerine yönelik şiddetin doğallaştırılması olduğu söylenebilir. Böylelikle bekar, boşanmış veya ayrılmış kadınlara yönelik erkek şiddetine ve LGBTİ+ bireylere yönelik şiddete göz yumarak devlet, kadınları natrans heteroseksüel aileye hapsedmektedir.

Buraya kadar incelediğim bulgulara göre, 2000’lerden bu yana, devlet politikaları (1) kadın emeğini kırsalda ve kentte ücretsiz hane içi üretimle sınırlamakta, (2) kadınların siyasal temsiliyetini, kendi doğurganlık kapasitesi ve cinselliği üzerindeki kontrolünü kısıtlamakta ve (3) kadınları şiddete maruz kaldıkları natrans heteroseksüel aile ortamına hapsedmektedir. Ülkede kamusal patriyarkal devlet karakteri ortaya çıkmış olsa dahi sınırlı kalmış ve hane odaklı patriyarkal devlet karakteri baskın olmaya devam etmiştir.

Peki Türkiye’de patriyarkal hane odaklı devletin direncini nasıl açıklayabiliriz? Bu soruya kapsamlı bir yanıt verebilmek için tarihsel süreçte patriyarkal kolektif öznenin pazarlık gücünü arttıran etmenler ile kadın mücadelesini zayıflatan faktörlerin detaylı bir incelemesini sunmak gerekir. Bu makalenin sınırları içerisinde, ülkenin İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme sürecine odaklanarak patriyarkal kolektif özne, ırkçı devlet ajandası ile anti-demokratikleşme süreci arasındaki ilişkiyi ve kadınların sözleşme için verdiği mücadeleyi inceleyeceğim.

Toplumsal Cinsiyet Savaşları: İstanbul Sözleşmesi Örneği

İstanbul Sözleşmesi olarak da bilinen Kadına Yönelik Şiddet ve Aile İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye Dair Avrupa Konseyi Sözleşmesi, kadına

yönelik şiddeti ve aile içi şiddeti önlemeyi, kovuşturmayı ve toplumsal cinsiyet eşitliğini yaygınlaştırmayı amaçlar. Türkiye, sözleşmeyi 2011 yılında imzalayan ve onaylayan ilk ülke olmasına rağmen, 2021 yılında ani bir karar ile sözleşmeden çekildi. Bazı çalışmalar, devlet politikasındaki bu U-dönüşü özellikle ekonomik ve toplumsal kriz zamanlarında muhafazakâr erkek seçmenden destek almaya yönelik siyasi bir manevra olarak açıklasa da (Cerami, 2021), anketler iktidardaki AKP seçmenleri de dahil olmak üzere halkın çoğunluğunun Temmuz ile Ağustos 2020 arasındaki dönemde sözleşmeden çekilmeye karşı olduğunu gösteriyor (Konda, 2020). Bana göre, sözleşmeden çekilme kararı iktidar partisinin siyasi manevralarına indirgenemez. Bunun yerine, patriyarkal kolektif öznenin Türklük ve Sünni-Müslümanlık temelindeki ırkçı devlet ajandasından faydalanarak devlet üzerindeki etkisini başarılı bir şekilde arttırdığını, bunu yaparken adına *rejimin adamları* dediğim seçkin bir grubun desteğini de arkasına aldığını iddia ediyorum. Aynı zamanda, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının biyolojik özcü yorumlarının kadınların patriyarkal devlet karakterine karşı çıkma kapasitesini zayıflattığını öne sürüyorum.

İrkçi Devlet Ajandasının Benimsenmesi

Kadın haklarına karşı örgütlenen patriyarkal hareketleri incelerken Kandiyoti'nin (2016: 109) "erkekliğin restorasyonu" olarak adlandırdığı döneme odaklandım. Yaptığım değerlendirme, erkek hakları mücadelesinin iki aşaması olduğunu gösteriyor. İlk aşama 2010'ların başından 2018'e kadar olan dönemi kapsıyor. Bu dönemde, söz konusu erkek hakları hareketleri, çocuk evliliklerine kısıtlama getiren, nafaka hakkını güvence altına alan ve çocukların velayetini düzenleyen yasal düzenlemelere karşı örgütleniyor. Sosyal medyada çeşitli tartışma grupları kurarak, dezenformasyon kampanyaları yürüterek ve sokak eylemleri düzenleyerek, erkeklerin yapılan yasal düzenlemelerin mağduru olduğunu iddia ediyorlar. Tek bir siyasi partinin tabanına indirgenemeyecek olan bu gruplar, çocuk yaşta kişilerle evlenen adamlar için af talep ederken bir yandan da nafakanın kaldırılmasını istiyor ve çocukların velayetinin 'tek taraflı' olmasına karşı çıkıyorlar. Bu süre zarfında, İstanbul Sözleşmesi'nin uygulanması için çıkarılan 6284 sayılı kanunu da Türk-Müslüman aile yapısının bütünlüğünün savunmak için gittikçe eleştirilerinin merkezi haline getirdiklerini görüyoruz. İlk aşamada, iktidar rejimine yakın bazı kesimlerin desteğine rağmen, erkek hakları hareketinin yukarıda saydığım talepleri kadın mücadelesi tarafından başarıyla engelleniyor.

Ancak incelediğim veriler, 2019'dan itibaren erkek hakları hareketinin Türk Sünni-Müslüman ırkçı devlet ajandasını amaçlarına ulaşmak için yeniden tarifleyerek giderek daha fazla kullanmaya başladığını gösteriyor. Basın açıklamalarına ve

sosyal medya paylaşımlarına ilişkin analizlerim, Elmas vd.'nin (2021) bulgularını destekler nitelikte. Elmas, Overdorf ve Aberer'in erkek gruplarının Facebook gönderileri ve Google trendlerine dair yaptıkları araştırma, bu örgütlerin yürüttüğü sosyal medya kampanyalarının ve anlatılarının değiştiğini gösterir. 2019 öncesinde İstanbul Sözleşmesi'nden söz etmeyen bu gruplar, bu tarihten itibaren sözleşmenin Batılı güçlerin bir başka dayatması olduğunu ve eşcinselliği teşvik ederek Türk aile yapısını ve toplumsal değerlerini yok etmeyi amaçladığını iddia etmeye başlar. Hareket içindeki gruplar da bu strateji değişikliğini yansıtmak üzere isimlerini değiştirir. Örneğin, "Boşanan Kişiler Platformu", adını "İstanbul Sözleşmesi ve 6284 sayılı kanunla Mücadele Platformu" olarak yeniler. Aynı zamanda, erkek hakları hareketinin, devletin ırkçı ajandasından yola çıkarak talep ve stratejilerini yeniden formüle etmesi sürecine, demokratik kanalların giderek tıkanması sürecinin eşlik ettiğini görüyoruz.

Rejimin Adamlarının Etkisi

Bana göre, 2014-2015'ten bu yana artan anti-demokratik uygulamalar, kamusal karar alma süreçlerindeki ve siyasal temsiliyetteki cinsiyet eşitsizliğini arttırırken, bir yandan da ülkedeki yasal ve sosyal politika çerçevesi üzerinde etkili olan seçkin bir erkek grubunun ortaya çıkmasına neden oldu. Bu grubu, yalnızca rejime hizmet eden bir piyon olarak görmek yanlış olur. Hükümetle yaptıkları müzakereler, bu seçkin grubun devlet oluşum sürecinde rol oynayan etkin bir aktör olduğunu gösteriyor. Yukarıda bahsettiğim patriyarkal kolektif öznenin rejimin adamları gibi bir politik aktörü içermesinin önemli sonuçları olduğunu düşünüyorum.

2019'un ikinci yarısına gelindiğinde, nüfuzlu gazete ve TV programlarında önemli görevler üstlenen yorumcu ve gazeteciler, bir anda ülkenin en büyük sorununu bulduklarını ilan etti: İstanbul Sözleşmesi. Erkek egemenliğini aile yapısının ayrılmaz bir parçası olarak gösteren bu kesim, sözleşmenin kadınları erkeklere karşı kıskırttığını ve dolayısıyla da aile düşmanı olduğunu savunarak işe koyuldu. Türk Sünni-Müslüman aile yapısını biyolojik özcü bir temelde yeniden tanımlayan bu kesim, sözleşmenin Malthusçu nüfus kontrolü fikrinden beslendiğini de iddia etti. Bu iddialara göre sözleşme, 'erkek' ve 'kadın' kategorilerini ortadan kaldıran eşcinsel ilişkileri ve transseksüelliği teşvik ederek Türk Sünni-Müslüman nüfusun tamamen ortadan kalkmasını amaçlıyordu. Bu yorumculardan birkaçı kadına yönelik şiddeti ve aile içi şiddetin önlenmesini amaçlayan bir sözleşmeyi İstanbul'un yabancı güçler tarafından işgal edilmesiyle bir tutacak kadar ileri gitti. Yukarıda saydığım bu temelsiz iddialar, dini liderler, farklı siyasi partilerden milletvekilleri ve bazı sanatçılar tarafından da sahiplenildi ve savunuldu.

Dahası, bu seçkin erkek grubuna dahil olan akademisyenler dekolonizasyon (sömürgeleştirme) tartışmasından yola çıkarak, yukarıda saydığım mantıksız ve temelsiz fikirleri kuramsallaştırmaya ve meşrulaştırmaya çalıştı. Savundukları görüşler bizzat Katolisizmin öğretilerine yaslansa da Batı-merkezci kolonyal bilgi üretiminin baskıcı doğasını vurgulayan bu akademisyen grubu, bireyci Batı toplumlari ile aile merkezli Türk Sünni-Müslüman toplumu arasındaki farka işaret etti.⁵ Bu akademisyenler, İslami ilkeleri yeniden tanımlamanın yanı sıra bağımsızlığa dair feminist fikirleri kasıtlı olarak çarpıtarak, cinsiyet eşitliğinin Batılı kadınlara mutluluk getirmediğini öne sürdü. Rejimin adamları kategorisine dahil olan gazeteciler, yorumcular ve akademisyenler böylece kendi çevrelerini, Avrupa merkezli metodoloji ve epistemolojilere alternatif bir bilgi üretim alanı olarak tasvir ettiler.⁶

Demokratik kanalların tıkanığı koşullar altında, bir yandan kadınlar kamusal karar alma mekanizmalarından dışlanırken, bir yandan da benim adına rejimin adamları dediğim iktidar odağına yakın olan bu seçkin erkek grubu, ırkçı devlet ajandasını (1) Türk Sünni-Müslüman kesimin biyolojik yeniden üretimi, (2) erkek egemenliği ve (3) dekolonizasyon temelinde yeniden tariflemekte önemli bir rol oynadılar. Böylelikle, erkek hakları hareketinin patriyarkal taleplerini meşrulaştırdılar. Özellikle rejimin liderleri nezdinde kampanyalarının görünürlüğünü ve etkisini artırdılar ve İstanbul Sözleşmesi'ne karşı bir 'dava' icat ettiler.

Kadınlariin Mücadelesi

Kadınlari, sokak eylemleri ve sosyal medya kampanyaları düzenleyerek ve dezenformasyon kampanyalarına karşı doğru bilgileri yaygınlaştırarak sözleşmeye yönelik örgütlü saldırılara birçok farklı yoldan karşılık verdi. Sadece feminist hareket değil, KADEM (Kadın ve Demokrasi Derneği) gibi muhafazakâr kadın örgütleri de Türkiye'nin İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesine karşı çıktı. Mevcut rejimle olan ilişkilerindeki ciddi farklılıklara rağmen, kadınlar İstanbul Sözleşmesi'nin arkasında birleşti. Rejimin lider kadrolarına yakın birkaç kadın dahi sözleşmeyi destekledi ve akabinde rejimin adamları tarafından sözlü saldırıya ve tacize maruz kaldı (Bianet, 2020). Muhalefet partileri üzerinde daha güçlü bir etkiye sahip oldukları için, kadınlar bu partilerin lider kadrolarının da sözleşmeyi savunmasını sağladı (örneğin Halkların Demokratik Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve İyi Parti).

Kadınlariin sert ve örgütlü tepkisiyle karşılaşan rejimin sözleşmeden çekilme kararı kolay olmadı. Devlet yetkililerinin beyan ve eylemlerine daha yakından baktığımızda, sürecin (2020-2021) çok da istikrarlı ilerlemediğini görüyoruz.

Örneğin, iktidara yakın etkili bir düşünce kuruluşu olan Türkiye Düşünce Platformu, Adalet ve Kalkınma Partisi'yle yaptığı istişare toplantısını iptal etti ve İstanbul Sözleşmesi görüşmelerinden çekildiğini duyurdu. Parti aynı zamanda, Ağustos 2020'de kadına yönelik şiddetle ilgili 6284 sayılı Kanun'u kaldırmayacağını, İstanbul Sözleşmesi'ni destekleyenleri de desteklemeyenleri de dinlemeye devam edeceğini duyurdu. Dönemin Cumhurbaşkanı Erdoğan, Batı'dan alınmış ve tercüme edilmiş yasal metinlere güvenmek yerine milli bir çerçeve geliştirmekte ısrar ederken, Ekim 2020'de Pekin'de düzenlenen Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nın 25. yıldönümü toplantısında Türkiye'nin kadına yönelik şiddeti asla hoş görmeyeceğini belirtti. Buna müteakip, Aralık 2020'de yaptığı şu açıklama, ülkenin İstanbul Sözleşmesi üyeliğinin güvende olduğuna dair yorumlarına yol açtı: "İstanbul Sözleşmesi başta olmak üzere, bu çerçevede zaman zaman yaşanan tartışmaların işin özünden ziyade hala süren yanlış uygulamalarla ilgili olduğunu düşünüyorum. Kimi yanlışları düzeltirken kimi yanlışlara yol açacak savrulmalara meydan vermeyeceğiz" (DuvaR.English, 2020). Ancak Mart 2021'de Erdoğan, İstanbul Sözleşmesi'nin Türkiye'nin toplumsal değerleriyle ve aile yapısıyla bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmek için kullanıldığını vurgulayarak ülkenin sözleşmeden çekildiğini resmen ilan etti.

Peki bu yenilgiyi nasıl açıklayabiliriz? Verdikleri mücadeleye rağmen, kadın hareketi devlet üzerindeki etkisini neden koruyamadı? Bana göre, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının biyolojik özcü bir temelde tanımlanması kadınların mücadelesini bölerek etkisizleştirdi. 2010'dan bu yana, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin lider kadroları kadın erkek eşitliğini sürekli reddetmekte ve kadın erkek arasındaki farklılığın önemini vurgulamakta. Kadınların üreme kapasiteleri üzerinden doğaya vurgu yapan bu yaklaşım, kadın ve erkek arasında keskin bir iş bölümü tarifler ve kadınların aile içi sorumluluklarını doğallaştırır. Dolayısıyla, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarına dair özcü bir anlayıştan beslenerek, kadınla erkeğin biyolojik olarak farklı olmaları sebebiyle eşit olmayacaklarını ileri sürer. Böylesi bir eşitlik mi farklılık mı tartışmasının, feminist cinsiyet eşitliği anlayışını kesintiye uğrattığı ve kadınları iki kampa böldüğü kanaatindeyim. Bunun sonucunda, bazı kadınlar toplumsal cinsiyet eşitliği kavramında ısrar ederken, diğerleri toplumsal cinsiyet adaleti kavramını yeniden dolaşıma soktu.

Yapılan araştırmalar, etkili muhafazakâr kadın örgütlerinin, özellikle KADEM'in, İslami öğretileri savunmak ve iktidar rejimine destek sağlamak için toplumsal cinsiyet adaleti kavramının orijinal anlamını manipüle ettiğini öne sürer (Bodur Ün ve Arıkan, 2021; Bodur Ün, 2019; Koyuncu ve Özman, 2019). Oysa ki bana göre, bu kavramın yerelleştirilmiş hali, uluslararası feminist kuramda halen

etkili olan biyolojik özcülüğe dayanmakta (güncel feminist kuramda biyolojik özcülüğün eleştirisi için bkz. Kocabaşak, 2022a). Örneğin KADEM, ev içi rol ve sorumlulukların toplumsal cinsiyete dayalı kalıplarını doğaya atfla açıklar ve cinsiyete dayalı işbölümüne karşı çıkmadan toplumsal cinsiyet adaleti talep eder (Gümrükçüoğlu, 2021). Biyolojik özcülüğe dayalı olarak kurulan ‘cinsiyet’ ve ‘toplumsal cinsiyet’ anlayışı, muhafazakâr kadınların natrans heteroseksüel ailenin toplumsal cinsiyete dayalı baskı ve eşitsizlikte oynadığı rolü dikkate almalarına engel olur. Buna karşılık, toplumsal cinsiyet eşitliği talep eden kadınlar, ailenin cinsiyete dayalı baskı ve eşitsizliği sürdürmede oynadığı rolü giderek daha fazla sorunsallaştırırken, LGBTİ+ toplulukların haklarını gözetmeye de devam ettiler (Kaos GL, 2021; Kabasakal-Arat, 2020).

Toplumsal cinsiyet eşitliği ve toplumsal cinsiyet adaleti hareketleri arasındaki bu ayrım ve kadınlar için neyin iyi olduğuna dair yapılan tartışmanın kutuplaşması, patriyarkal kolektif öznenin İstanbul Sözleşmesi aleyhine harekete geçmesi için elverişli bir zemin sundu. Kadınların bölünmüşlüğüne hedef alan ve rejimin adamlarının desteğini kazanan bu patriyarkal hareketler, İstanbul Sözleşmesi’ni eşcinsel ilişkileri ve ‘üçüncü cinsiyeti’ (yani trans, non-binary veya kuir bireyler) teşvik ederek (natrans heteroseksüel) aileyi tehlikeye atmakla suçladı (Yeniden Refah Partisi, 2019; DKV, 2020). Yerleştirilen toplumsal cinsiyet adaleti kavramının biyolojik özcü bir temelde inşa edilmesi nedeniyle, nüfuzlu muhafazakâr kadın örgütleri bu suçlamaya etkili bir yanıt geliştiremedi. Örneğin KADEM, İstanbul Sözleşmesi’ni savunurken LGBTİ+ topluluklarının haklarını yadsıdı ve biyoloji ile cinsiyete dayalı işbölümü arasındaki bağa vurgu yaparak natrans heteroseksüel ailenin önemi üzerinde ısrarcı oldu (KADEM, 2020). Çekilme kararının ardından ise hemen “[KADEM] LGBT lobilerinin kadın hakları mücadelesine zarar vermesine izin vermeyecek” diye açıklama yaptı (Erdoğan Bayraktar, 2021). Dolayısıyla, etkin konumda bulunan muhafazakâr kadın örgütleri, İstanbul Sözleşmesi’ne yönelik saldırılar karşısında güçlü bir tepki geliştiremedi. Buna karşılık, toplumsal cinsiyet eşitliği hareketi hem toplumsal cinsiyet hem de cinsel tercih ve yönelim ile ilgili hakları savunmanın gerekliliği konusunda giderek daha fazla fikir birliğine varsa da son tahlilde biyolojik özcülük temelindeki bu bölünme, kadınların devlet üzerinde etki kurabilme kapasitelerini zayıflatmış oldu.

Özetleyecek olursak, İstanbul Sözleşmesi’nden çekilme süreci, patriyarkal kolektif öznenin Türk Sünni-Müslüman devlet ajandasını biyolojik özcülük, erkek egemenliği ve dekolonizasyon temelinde yeniden tarifleyerek benimsediğini ve bu sayede devlet üzerindeki etkisini arttırdığını gösteriyor. Bu siyasi manevradan

önce, kadın mücadelesi çocuk evlilikleri, nafaka, çocukların velayeti ve 6284 sayılı Kanun'la ilgili patriyarkal taleplere engel olabiliyordu. Ne var ki, 2019'dan bu yana erkek hakları grupları (1) sadece eşcinsel ilişkileri değil, trans, kuir veya non-binary deneyimleri de aile yapısına en büyük tehdit olarak yaftalamaya, (2) natrans heteroseksüel aile yapısının Türk Sünni-Müslüman nüfusun maddi ve toplumsal varlığı için bir ön koşul olduğunu öne sürmeye ve (3) Batı'nın Türkiye'yi yıkmayı amaçladığı yönündeki bilindik vesveseyi yaygınlaştırmaya devam ediyor. Bu stratejik manevraya rejimin adamlarının desteği eşlik ediyor ve bu yolla erkek hakları hareketi devlet üzerindeki etkisini artırıyor. Öte yandan, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının biyolojik özcü bir zeminde tanımlanması kadınları bölerek patriyarkal devlet karakterine meydan okuma kapasitelerini zayıflatmış görünüyor. Biyoloji ve doğanın toplumsal ilişkiler üzerinde belirleyici olduğunu kabul ederek, kadınlar kendilerini biyoloji temelindeki patriyarkal saldırı karşısında daha zayıf bir konuma sürüklemiş oldu. Bu koşullar altında, patriyarkal kolektif öznenin, kadın haklarını koruyan en önemli anlaşmalardan birini sonlandırarak ilk önemli kazanımını elde ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Bu makale, 2000'lerden bu yana Türkiye'de patriyarkal kamusal devlet karakterindeki gelişimin, hane odaklı patriyarkal devlet karakterinin egemenliğini sarsma anlamında yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Ülkenin tek taraflı olarak İstanbul Sözleşmesi'nden çekilmesine odaklanan makale, patriyarkal kolektif öznenin, Türk Sünni-Müslüman ırkçı devlet ajandasını yeniden tarifleyerek benimsediğini ve bu yolla devlet üzerindeki etkisini arttırdığını göstermektedir. Demokratik kanalların tıkanması süreci bir yandan kadınları kamusal karar alma mekanizmalarından dışlarken, bir yandan da benim rejimin adamları olarak adlandırdığım seçkin bir erkekler grubunun oluşmasına izin vermiştir. Bu grubun rejim üzerindeki etkisi de patriyarkal kolektif özneyi güçlendirmektedir. Aynı zamanda, biyoloji temelindeki özcü kavrayış kadınların mücadelesini bölmüş ve patriyarkal hane odaklı devlete karşı çıkma kapasitesini zayıflatmıştır.

Devletin cinsiyetsiz olduğu varsayımına dayanan yaklaşım ya modernleşme temelli özcülüğe veya istisnacılığa ya da kapitalizm bazında indirgemeciliğe yol açarak devlet oluşum sürecinin toplumsal cinsiyete dayalı belirleyenlerini görmezden gelir. Cinsiyet rejiminin farklı türlerine odaklanan kuramlar ise patriyarkal devleti irdelemek için değerli bir çerçeve sunsalar da patriyarkal emek sömürsünün natrans heteroseksüel aile dolayimli güçlerini ve küresel Güney bağlamında patriyarkal kolektif özneyi oluşturan farklı aktörleri göz ardı eder. Burada sunduğum araştırma, devlet teorilerine odaklanan literatürün sınırlarını

genişletiyor ve cinsiyet rejimi kuramına üç ayrı açıdan katkıda bulunuyor: (1) patriyarkal devletin iki temel (hane odaklı ve kamusal) biçimi arasında ayırım yapıyor; (2) patriyarkal devletin natrans heteroseksüel aile içindeki toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü nasıl pekiştirdiğini detaylandırıyor ve (3) toplumsal dönüşüm sürecinde, patriyarkal kolektif özne ile ırkçı devlet ajandası arasındaki ilişkinin, yerel aktör ve süreçlerin önemini vurguluyor.

Bu makalede sunduğum tartışma ışığında, feminist hareketin daha etkili olabilmek için politik stratejilerini üç farklı açıdan gözden geçirmesi gerektiğini öneriyorum. Her şeyden önce feminist hareketin, patriyarkal, kapitalist ve ırkçı devlet ajandaları arasındaki karşılıklı etkileşimin değışen koşullarını gözetererek stratejik ittifaklara önem vermesi gerekiyor. Her ülkede böyle değıl, ancak Türkiye’de ırkçı devlet ajandası erkek egemenliğı ve biyolojik özcülük temelinde inşa ediliyor. Bir başka deyişle, toplumda üstün olarak görülen kesimin biyolojik yeniden üretimi önemini korurken, bu yeniden üretimin yegâne mekanı olarak da erkek hane reisinin egemenliğı altındaki natrans heteroseksüel aile görülüyor. Dolayısıyla, feminist hareketin Alevi ve Kürt kesimler başta olmak üzere, din ve etnisite temelinde ezilen grupların direnişini ile kurduğı ittifakin güçlendirilmesi patriyarkal devlet karakterini zayıflatmak için önemli görünüyor.

İkincisi, demokratik kanalların tıkanması bir yandan kadınları siyasal temsiliyetten ve kamusal karar alma süreçlerinden dışlarken, bir yandan da küresel Kuzey’deki toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlere kıyasla devlet üzerinde daha fazla etkili olan rejimin adamlarının ortaya çıkmasına sebep oluyor. Bu grup “sadece mevcut bilgi üretim kurumlarını ortadan kaldırmayı amaçlamaz ... aynı zamanda neyin geçerli bilgi olduğunu ve en nihayetinde neyin doğru olduğunu gösteren yeni yapılar ve uygulamaların inşasını da destekler” (Paternotte ve Verloo, 2021: 558). Bu yüzden, dezenformasyonla mücadele stratejileri geliştirmeyi ve toplumsal cinsiyete dair eleştirel bilginin yaygınlaştırılmasını önemli görüyorum.

Toplumsal cinsiyete dair eleştirel bilginin nasıl yaygınlaştırılacağı sorusu, üçüncü stratejiye ışık tutabilir. Verloo’nun da (2022) öne sürdüğü gibi, feminist kurama başvurarak cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarını biyolojik özcülükten uzaklaştırmamız gerekiyor. Bunun için yalnızca söylem analizi üzerinde yükselen yaklaşımlar değıl, kanımca tarihsel maddeci yaklaşımlar da dikkate alınmalı (örneğin Fransız Maddeci Feminizmi, özellikle Wittig, 1992; ve Guillaumin, 1995). Erkeklerin kadın emeğı üzerinde kurduğı denetimi ve kadınların bir dizi üretim ilişkisi içerisinde artı değıer üretme potansiyelini doğıallaştıran mantığa, ancak cinsiyet (sex) kavramını biyolojik özcü anlayıştan uzaklaştırarak meydan okuyabiliriz. Bu sayede, patriyarkal emek sömürüsü ilişkilerini dolayımlayan

natrans heteroseksüel ailenin rolünü de ifşa edebiliriz. Böylesi bir politik strateji, bireylerin birbirinden farklı yollarla ‘kadın’ olduklarının (Beauvoir, 1969) ön kabulünü getirdiği için, trans ya da değil tüm kadınların farklı talep ve stratejilerini de ortaklaştıracaktır.

Teşekkür

Makaleye sundukları katkılardan ötürü Emel Memiş, Yasemin Dildar, Nuray Şahin, Gülçin Özge Tan ve Mülkiye dergisi hakemlerine teşekkür ederim.

Sonnotlar

1 Yaygın kabul gören devlet kuramlarındaki özcülük ve istisnacılığın yanı sıra devlet oluşumunda uluslararası dinamiklerin rolüne dair eleştirel bir değerlendirme için bkz. (Düzgün, 2022).

2 Bkz. (Walby, 2020b, 2009; Shire ve Nemoto, 2020; Moghadam, 2020; Lombardo ve Alonso, 2020; Hearn vd., 2022; Kocabiçak, 2020, 2022b).

3 Detaylar için bkz. (Kocabiçak, 2022b).

4 Karakuş (2018) ve TÜİK (2020, 2016) tarafından sağlanan verilerden hesaplanmıştır.

5 Bkz. (Akuduman, 2020).

6 Alternatif bir bilgi üretim biçimi olarak “trol bilime” dair ayrıntılı bir tartışma için bkz (Esen-Ziya, 2020).

Kaynakça

Akdoğan, A. A., M. Yıldız, ve C. U. Çiner (2017). An Analysis of Policy Transfer the Policy on Protecting Women Against Domestic Violence in Turkey. İçinde: R J Lewis (der), Public Policy Making in a Globalized World, London, New York: Routledge, 402-417.

Akuduman, D (2020). İstanbul Sözleşmesi: Disiplinler Arası bir Soruşturma. Tire kitap.

Aksoy, H. A (2018). Gendered Strategies between Democratization and Democratic Reversal: The Curious Case of Turkey. Politics and Governance, 6 (3), 101-111

Alavi, H (1972). The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh. New Left Review 74, 59- 81.

Amin, S (1976). Unequal Development: an Essay on the Social Formation of Peripheral Capitalism. New York: Monthly Review.

De Beauvoir, S (1969). *The Second Sex*: New England: Library press.

Bianet (2020). Women from AKP file a complaint against columnist over İstanbul Convention remarks. Bia News Agency. 11 Ağustos. Son erişim tarihi: 24.08.2021. <https://m.bianet.org/english/print/228820-women-from-akp-file-a-complaint-against-columnist-over-istanbul-convention-remarks>.

Bodur Ün, M (2019). Contesting Global Gender Equality Norms: The case of Turkey. *Review of International Studies*, 45(5), 828-847.

Bodur Ün, M, ve H Arıkan (2021). Europeanization and De-Europeanization of Turkey's Gender Equality Policy: The Case of the İstanbul Convention. *Journal of Common Market Studies*, 60 (4), 945-962.

Boratav, K (2011). *Türkiye İktisat Tarihi (1908- 2009)*. Ankara: İmge Kitabevi.

Cerami, C (2021). Turkey, Europe and Women's Rights: The Controversial Debate on the İstanbul Convention. *NAD – Nuovi autoritarismi e Democrazie: Diritto, Istituzioni e Società*, 3 (1), 1- 42

Coşar, S (2021). Turkish Nationalism and Patriarchy. İçinde: J Jongerden (der), *The Routledge Handbook on Contemporary Turkey*, London, New York: Routledge, 213-233

Çağatay, S, M Liinason, ve O Sasunkevich (2022). *Feminist and LGBTI+ Activism across Russia, Scandinavia and Turkey: Transnationalizing Spaces of Resistance*, Springer Nature.

DKV (2020). İstanbul Sözleşmesi Bir Aldatmacadır. Davet ve Kardeşlik Vakfı. 5 Ağustos. Son erişim tarihi: 24.08.2021 <https://dkv.org.tr/blog/istanbul-sozlesmesi-bir-aldatmacadir/>

DuvaR.English (2020). İstanbul Convention back on Erdoğan's agenda with emphasis on 'family unity. *Gazete DuvaR*. 30 Aralık. Son erişim tarihi: 23.08.2021. <https://www.duvarenglish.com/istanbul-convention-back-on-turkish-president-recep-tayyip-erdogans-agenda-with-emphasis-on-family-unity-news-55319>

Düzgün, E (2022). Debating 'uneven and combined development': Beyond Ottoman Patrimonialism. *Journal of International Relations and Development*, 25, 297–323.

Elmas, T, R Overdorf, ve K Aberer (2021). Tactical Reframing of Online Disinformation Campaigns Against The İstanbul Convention. *ICWSM 2021 Workshop on Data for the Wellbeing of Most Vulnerable: Promises and Challenges*.

Erdoğan Bayraktar, S (2021). Sümeyye Erdoğan'dan İstanbul Sözleşmesi açıklaması.

ABC gazetesi. 5 Nisan. Son erişim tarihi: 25.08.2021 <https://abcgazetesi.com/sumeyye-erdogandan-istanbul-sozlesmesi-aciklamasi-387441>

Eslen-Ziya, H (2020). Right-wing Populism in New Turkey: Leading to All New Grounds for Troll Science in Gender Theory. *HTS Teologiese Studies / Theological Studies*, 76 (3), 1-9.

Guillaumin, C (1995). *Racism, Sexism, Power and Ideology*. London, New York: Routledge.

Güneş, A (2021). Legal Implications of Turkey's Accessions to the Istanbul Convention by Enacting and Refining its Laws on Violence Against Women. *Women & Criminal Justice*, 31 (3), 210-224.

Gümrükçüoğlu, S (2021). Söyleşi. G Sonakalan (der). *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 7-12.

Gülel, D (2021). Feminist Movement and Law-making in Turkey: a Critical Appraisal from 1998 to 2018. *Women's History Review*, 30 (1), 2-27.

Hearn, J, S Strid, A L Humbert, D Balkmar, ve M Delaunay (2022). From Gender Regimes to Violence Regimes: Re-thinking the Position of Violence. *Social Politics*, 29 (2), 682-705.

Heper, M (1985). *The State Tradition in Turkey*. Walkington: Eothen Yayınevi.

HUIPS (2008). *Population and Health Survey*. Hacettepe University Institute of Population Studies. Ankara: Hacettepe University Institute of Population Studies.

HUIPS (2013). *Population and Health Survey*. Ankara: Hacettepe University Institute of Population Studies.

ILGA World (2020). *State-Sponsored Homophobia: Global Legislation Overview Update*, Geneva: ILGA.

ILOSTAT (2020). *Employment by sex and age — ILO modelled estimates*. The International Labour Organisation. Son erişim tarihi: 02.11.2022 https://ilostat.ilo.org/?_afrLoop=179391199685571&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D179391199685571%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dhwim9684w_3574

ILOSTAT (2022). *Employment by sex, status in employment and economic activity (thousands, annual)*. The International Labour Organisation. Geneva. Son erişim tarihi: 02.11.2022 https://ilostat.ilo.org/?_afrLoop=179391199685571&_afrWindowMode=0&_afrWindowId=null#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D179391199685571%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dhwim9684w_3574

afrWindowMode=0&_afrWindowId=null#!%40%40%3F_afrWindowId%3Dnull%26_afrLoop%3D179391199685571%26_afrWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dhwim9684w_3574

Jessop, B (1990). *State Theory : Putting the Capitalist State In Its Place*. Cambridge, U.K.: Polity Yayınevi.

Jessop, B (2002). *The Future of The Capitalist State*. Oxford: Polity.

Kabasakal-Arat, Z (2020). *Women’s Struggle in Turkey and a New Transnational Declaration*. 31 Aralık. Son erişim tarihi: 02.02.2021 <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/womens-struggle-turkey-and-new-transnational-declaration>

KADEM (2020). *İstanbul Sözleşmesi Hakkında*. 20 Ocak. Son erişim tarihi: 26.08.2021 <https://kadem.org.tr/istanbul-sozlesmesi-hakkinda/>

Kandiyoti, D (2016). *Locating the Politics of Gender: Patriarchy, Neoliberal Governance and Violence in Turkey*. *Research and Policy on Turkey*, 1 (2), 103-118.

Karakuş, B (2018). *Türkiye’de Yaşlılara Yönelik Hizmetler, Kurumsal Yaşlı Bakımı ve Kurumsal Yaşlı Bakımında İllerin Durumu*. Ankara: Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.

Kaos GL (2021). *İstanbul Sözleşmesi’nen, eşit ve özgür yaşama hakkımızdan vazgeçmiyoruz*. Kaos GL. 1 Temmuz. Son erişim tarihi: 01.09.2021 <https://kaosgl.org/haber/istanbul-sozlesmesi-nin-feshi-kadinlarin-ve-lgbti-larin-yasam-haklari-yok-saymak-demek>

Keyder, Ç (1987). *State and Class in Turkey: a Study in Capitalist Development*. London: Verso.

Kocabiçak, E (2018). *What Excludes Women From Landownership in Turkey? Implications for Feminist Strategies*. *Women’s Studies International Forum*, 69 (July–August), 115–125.

Kocabiçak, E (2020). *Why Property Matters? New Varieties of Domestic Patriarchy in Turkey*. *Social Politics*, 28 (4), 812–830.

Kocabiçak, E (2022a). *Gendered Property and Labour Relations in Agriculture: Implications for Social Change in Turkey*. *Oxford Development Studies*, 50 (2), 91-113.

Kocabiçak, E (2022b). *The Political Economy of Patriarchy in the Global South*, Routledge Series of Gender and Economy. London, NY: Routledge.

Konda (2020). *Only 7 Percent Say Turkey Should Withdraw from İstanbul Convention*. Konda Research. BIA News Desk. 2 Eylül. Son erişim tarihi: <https://m.bianet.org/english/>

Kocabiçak E (2023). *İstanbul Sözleşmesi’nden Çekilme Kararı Bağlamında Türkiye’de Patriyarkal Devlet*. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 42-70.

women/230104-only-7-percent-say-turkey-should-withdrawfrom-istanbul-convention

Koyuncu, B, ve A Özman (2019). Women's Rights Organizations and Turkish State in the Post-2011 Era: Ideological Disengagement versus Conservative Alignment. *Turkish Studies*, 20 (5), 728-753.

KİH-YÇ (2021). Kadınların Üreme Sağlığı Hizmetleri ve Kürtaj Deneyimleri Araştırma Raporu, İstanbul: Kadının İnsan Hakları ve Yeni Çözümler derneği

Lombardo, E ve A Alonso (2020). Gender Regime Change in Decentralized States: The Case of Spain. *Social Politics*, 27 (3), 449-466.

Lombardo, E, A Alonso ve R Ciccina (2023). A Southern European model? Gender regime change in Italy and Spain and the Interplay of Polity, Civil Society and Gender-based Violence. *Women's Studies International Forum*, March- April 97, baskıda.

Mardin, Ş (2006 [1967]). Historical Thresholds and Stratification: Social Class and Class Consciousness. İçinde: S. Mardin (der), *Religion, Society and Modernity in Turkey*, New York: Syracuse University Yayınevi: 102- 135

Moghadam, V (2023). Gender Regimes, Politics and the World-System: Comparing Iran and Tunisia. *Women's Studies International Forum*, March- April 97, baskıda.

Moghadam, V (2003). *Modernising Women: Gender and Social Change in the Middle East*. London: Lynne Reinner.

Moghadam, V (2020). Gender Regimes in the Middle East and North Africa: The Power of Feminist Movements. *Social Politics*, 27 (3), 467-485.

Moore, B (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Yayınevi.

OECD.Stat. (2020). Family veritabanı. OECD. Son erişim tarihi: 28.10.2022 https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=TIME_USE#

Offe, C ve J Keane (1984). *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.

Oğuz, Ş (2015). Rethinking Globalization as Internationalization of Capital: Implications for Understanding State Restructuring. *Science & Society*, 79 (3), 336-362.

Özgür Keysan, A ve Z Özdemir (2020). Civil Society and State Relations in Turkey: Opposing Trajectories of Two Islamist Women's Civil Society Organizations. *Asian Journal of Women's Studies*, 26 (3), 301-325.

Paternotte, D, ve M Verloo (2021). *De-democratization and the Politics of Knowledge:*

- Unpacking the Cultural Marxism Narrative. *Social Politics*, 28 (3), 556-578.
- Poulantzas, N (1969). The Problem of the Capitalist State. *New Left Review* 58, 32-53.
- Shire, K, ve K Nemoto (2020). The Origins and Transformations of Conservative Gender Regimes in Germany and Japan. *Social Politics*, 27 (3), 432-448.
- Türkiye Cumhuriyeti (2019). Turkey's 2nd Voluntary National Review (VNR) Sustainable Development Goals. New York.
- Tilly, C (1990). *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*. Cambridge, Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- TÜİK (2016). Aile Yapısı araştırması. Türkiye İstatistik Kurumu. Son erişim tarihi: 20.10.2022. <https://data.tuik.gov.tr>
- TÜİK (2020). Adrese dayalı nüfus araştırması, Türkiye İstatistik Kurumu. Son erişim tarihi: 20.10.2022. <https://data.tuik.gov.tr/>
- UN Women (2021). Women in Politics. The United Nations. Son erişim tarihi: 20.10.2022. <https://gender-data-hub-2-undesa.hub.arcgis.com/>
- Verloo, M (2022). Gender Regimes and Cathexis. *Varieties of Gender Regimes Workshop*. 24-27 April. Berlin: Humboldt University
- Walby, S (2009). *Globalisation and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. London: Sage Publications Ltd.
- Walby, S (2011). *The Future of Feminism*. Cambridge: Polity Yayınevi.
- Walby, S (2020a). Developing the Concept of Society: Institutional Domains, Regimes of Inequalities and Complex Systems in a Global Era. *Current Sociology*, 69 (3), 315–332.
- Walby, S (2020b). Varieties of Gender Regimes. *Social Politics*, 27 (3), 414-431.
- Wallerstein, I M (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Yayınevi.
- Wallerstein, I M (2004). *World-Systems Analysis*. Durham N.C.: Duke University Yayınevi.
- WDI (2022). World Development Indicators. The World Bank. Son erişim tarihi: 01.11.2022. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators>
- Weber, M (1947). *The Theory of Social and Economic Organisation*. New York: Free
- Kocabiçak E (2023). İstanbul Sözleşmesi'nden Çekilme Kararı Bağlamında Türkiye'de Patriyarkal Devlet. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 42-70.

press.

Wittig, M (1992). *The Straight Mind, and Other Essays*. London; New York : Harvester.

Wood, E M (1981). *The Separation of the Economic and the Political in Capitalism*. *New Left Review* I (127), 32- 63.

Yeniden Refah Partisi (2019). *Yeniden Refah Partisi Toplumda Üçüncü bir Cins Yaratma Amacı Taşımaya Rest Çekti*. AHA news. 13 Temmuz. Son erişim tarihi: 28.02.2021 <https://www.akbahaber.com.tr/yeniden-refah-partisi-toplumda-ucuncu-bir-cins-yaratma-amaci-tasimaya-rest-cekti/32027/>

Yücel, Ö (2017). *Efficiency and Expediency of Preventive and Protective Measures against Domestic Violence Taken by the Family Courts in Ankara*. *International journal of law, policy, and the family*, 31 (3), 311-327.

Türkiye’de Yumurta Dondurma Politikası: Karşılaştırmalı Perspektiften Eleştirel Bir Değerlendirme

Azer Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
ORCID: 0000-0002-8786-9563
E-posta: azer.kilic@bilgi.edu.tr

Özet

Tıbbi teknolojilerdeki gelişmeler sayesinde tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma son on yılda dünya genelinde etkin ve yaygın bir yöntem olarak belirmeye başladı. Böylelikle doğurganlıkta yaşa bağlı azalma durumuna karşı bir kadının önceden yumurtalarını dondurması ve ileride tüp bebek yöntemiyle hamile kalabilmesi amaçlanıyor. Türkiye’de ise 2014 yılında yapılan mevzuat değişikliğiyle yumurta dondurmaya izin verilen tıbbi zorunluluk halleri daha geniş tanımlandı. Daha önceden kemoterapi gibi üreme hücrelerine zarar verebilen tedaviler ve yumurtalıkların alınması gibi üreme fonksiyonlarının kaybedilmesine yol açabilecek ameliyatlara öncesinde yumurta dondurmaya izin veriliyordu. Mevzuattaki değişiklikle ve klinik uygulamaya göre, yumurtalık rezervleri azalmış, ailesinde erken menopoza öyküsü olan veya belirli bir yaşın üstünde olan, dolayısıyla doğurganlıkta yaşa bağlı azalma riskiyle karşı karşıya olan kadınlar da artık yumurta dondurabiliyor. Ancak mevzuata göre bekârken yumurta dondurabilen bu kadınların, dondurulmuş yumurtalarını tüp bebek yoluyla kullanmak istediklerinde evli olmaları gerekiyor. Diğer yandan, ülkemizde sperm ve yumurta bağışının mümkün olmadığını hatırlamakta fayda var. Bu kısıtlamalar dikkate alındığında, mevcut yumurta dondurma politikası nasıl değerlendirilmeli? 2014’teki mevzuat değişikliği ilk bakışta kadınların üreme haklarının genişlemesi olarak görülebilir ama gerek başka ülkelerdeki politika yaklaşımları ile karşılaştırmalı düşünüldüğünde gerekse ülkemizde yumurtalarını donduran kadınların deneyimleri ve tercihleri düşünüldüğünde konunun sorunlu olduğu görülmektedir.

Makalede, önce yumurta dondurma literatürüne ve “tıbbi – tıbbi olmayan” ayrımına değiniliyor. Ardından başka ülkelerde görülen politika yaklaşımlarının çeşitliliğine dikkat çekiliyor. Daha sonra ülkemizdeki uygulamalara eğilip, mevzuatın mevcut araştırmalarda beliren yumurta donduran kadın profiline uygunsuzluğuna işaret ediliyor. Bu doğrultuda, 2014 yılı mevzuat değişikliği, iktidarın çocuk yapmayı teşvik etmesi (pronatalizm) ve kültürel muhafazakârlık kaynaklı kaygıları ile açıklanıyor: genç yaşta ve henüz yumurtalar sağlıklı ve bolken yumurta dondurmaya izin verilmemesinin

ardında evliliğin ve anneliğin ötelenmesi konusundaki endişelerin yattığı iddia ediliyor. 2014 düzenlemeleri ancak sınırlı bir grup kadına belirli şartlar çerçevesinde bir nevi son çare olarak yumurta dondurmaya izin verilmesi olarak yorumlanıyor. Yoksa bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebilecekleri düşünülüyor olabilir ki bu da pronatalist gündem ve toplumsal normlar açısından arzu edilebilir bir ihtimal olarak görünmüyor. Dolayısıyla, bu zamana kadar toplumsal normlara uygun yaşamamış kadınlara, mevcut yumurta dondurma politikası gecikmiş olarak da olsa normlara uyabilmek için bir fırsat sunuyor, ekstra zaman tanıyor denilebilir. Yazıda, son olarak bir feminist politika konusu olarak yumurta dondurma konusunda dikkate alınması gereken kurumsal meselelere işaret ediliyor.

Anahtar kelimeler: Yumurta Dondurma, Üremeye Yardımcı Teknolojiler, Üreme Sağlığı Politikaları, Pronatalizm, Toplumsal Cinsiyet

Egg Freezing Policy in Turkey: A Critical Take in Comparative Perspective

Abstract

Egg freezing for non-medical reasons has emerged as an effective and increasingly common procedure thanks to recent advances in cryotechnologies. This procedure aims to enable women to get pregnant in the future by having their eggs frozen as a measure against age-related decline in fertility. Until 2014, egg freezing was allowed in Turkey for medical reasons such as chemotherapy treatment and fertility-threatening operations. Since then, women can also have their eggs frozen in case of diminished ovarian reserves, a family history of premature menopause and the risk of age-related decline in fertility. While single women can have their eggs frozen, only the married ones can use their frozen eggs via *in vitro* fertilization. It is important to note that gamete donation is not legally allowed in Turkey. How should we then explain the egg freezing policy in Turkey given such limitations? At first look, the 2014 policy change might seem like an expansion of women's reproductive rights. However, it looks problematic when we consider it in comparison to policy approaches from other countries and in relation to women's experiences of egg freezing and preferences concerning the use of reproductive technologies.

The article first provides an overview of the egg freezing literature, with a focus on the binary of the medical and the non-medical. It then points at the diversity of policy approaches from across the world. This is followed by an elaboration on the egg freezing policy in Turkey and how it does not seem conducive to the profile of women who have their eggs frozen according to the extant studies. Accordingly, the

2014 policy change is linked to anxieties stemming from the government’s pronatalist and culturally conservative agendas. Egg freezing is not allowed for women who are young and healthy with plenty eggs, because of, it is argued, concerns about the postponement of marriage and childbearing. Hence, egg freezing is only allowed as a last resort for a small group of women under certain circumstances. Otherwise, this group of women could have no chances of pregnancy, a scenario which would be undesirable from the perspective of pronatalism and social norms. In other words, the current egg freezing policy provides extra time for women to conform to social norms. Finally, the article points at institutional issues concerning egg freezing as a matter of feminist policy advocacy.

Keywords: Egg Freezing, Assisted Reproductive Technologies, Reproductive Health Policies, Pronatalism, Gender

Giriş

Tıbbi kaynaklara baktığımızda insan üreme hücrelerinin dondurulması ve daha sonra doğumla sonuçlanması yeni bir olgu olarak belirmiyor. Dondurulmuş sperm kullanarak gerçekleşmiş ilk doğum, 1953’te, dondurulmuş yumurta ile ilk doğum ise 1986’da (ASRM, 2013) görülmüş. Buna karşın yumurta dondurma teknikleri geriden gelmiş ancak iki binli yılların başından itibaren ultra hızlı bir dondurma tekniğinin (vitrifikasyon) kullanımıyla yumurta dondurma daha etkin bir teknoloji halini almıştır (Daar vd., 2018). Dolayısıyla 2012 yılına kadar yumurta dondurma teknolojisi, önde gelen mesleki kuruluşlar Amerikan Üreme Tıbbi Derneği ve Avrupa İnsan Üremesi ve Embriyoloji Derneği tarafından deneysel bir teknoloji olarak görülmüştür. Bu tarih öncesinde yumurta dondurma teknolojisine ağırlıklı olarak tıbbi durumlarda (örneğin kanser hastaları için) başvurulduğunu tahmin edebiliriz.

Yumurta dondurma teknolojisinin deneysel statüsünden çıkarılması ile ise söz konusu tarihten sonra “tıbbi olmayan” durumlar için yumurta dondurma seçeneği daha fazla gündeme gelir oldu. Böylelikle doğurganlıkta yaşa bağlı azalma durumuna karşı bir kadının önceden (tercihen yumurtaları hâlâ bol ve sağlıklıyken) yumurtalarını dondurması ve ileride tüp bebek yöntemiyle hamile kalabilmesi amaçlanıyor. Teknolojinin bu şekilde kullanımı, özellikle 2014 yılında Apple ve Facebook gibi Amerikan şirketlerinin kadın çalışanlarının yumurta dondurma masraflarını belli bir miktara kadar karşılayacaklarını duyurması ile dünya genelinde gündeme geldi diyebiliriz. Ayrıca yine bu dönemde ülkemiz de dahil birçok ülkede tıbbi olmayan durumlar için yumurta dondurmaya izin vermek üzere mevzuat değişiklikleri yapıldı.

Türkiye’de 2014 yılında yapılan mevzuat değişikliğiyle yumurta dondurmaya izin verilen haller daha geniş tanımlanmış, böylece yaşa bağlı doğurganlık düşüşü ve benzeri nedenlerle yumurta dondurmaya belirli şartlar çerçevesinde izin verilmeye başlanmıştır. Bu mevzuat değişikliği ilk bakışta kadınların üreme haklarının genişlemesi olarak görülebilir ama gerek başka ülkelerdeki politika yaklaşımları ile karşılaştırmalı düşünülürken gerekse ülkemizde yumurtalarını donduran kadınların deneyimleri ve tercihleri düşünülürken durum, özellikle bazı açılardan sorunlu görünmektedir. Makalenin geri kalanında önce yumurta dondurma literatürüne ve özellikle de “tıbbi – tıbbi olmayan” ayrımına değineceğiz. Ardından başka ülkelerde görülen politika yaklaşımlarının çeşitliliğine dikkat çekeceğiz. Daha sonra ülkemizdeki uygulamalara eğilip mevzuatın önemli unsurlarına ve mevcut araştırmalar çerçevesinde beliren yumurta donduran kadın profiline uygun(suz)luğuna işaret edeceğiz. Söz konusu politikanın ne anlama geldiğini ve kısıtlarını feminist bir perspektiften tartışarak yazıyı bitireceğiz.

Literatürde Yumurta Dondurma

Gerek literatürde gerekse yasa metinlerinde yumurta dondurmaya dair şöyle bir ayrım görülüyor: tıbbi nedenlerle yumurta dondurma ve tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma (ikinci tür sosyal, tercihe bağlı, planlı vb. olarak da anılıyor). Tıbbi nedenler kabaca üreme sağlığı açısından riskli sayılan tedavilere ve ameliyatlara işaret ediyor. Tıbbi olmayan nedenler için ise Batı’da ana akım medyada eğitim ve kariyere odaklanma nedeniyle anneliğin ötelenmesi vurgulanırken (Martin, 2010; van de Wiel, 2014) literatürde birlikte çocuk yapmak için uygun bir eş olmayışı (Baldwin, 2018; Inhorn vd., 2018a) gibi faktörlere işaret ediliyor. Aslında bu ayrım tartışmalı çünkü hem farklı ülkelerin mevzuatlarında farklı şekillerde tanımlanabiliyor (Rimon-Zarfaty vd., 2021) hem de kadınların deneyimleri daha fazla çeşitlilik gösteriyor (Gürtin vd., 2019). Ancak kategorik olarak böyle bir ayrım olmasının önemli sonuçları oluyor: bir takım ihtiyaç ve hak ediş hiyerarşileri varsaymak, kapsam, erişim, finansman, saklama süresi ve benzeri konularda farklı muameleye ve eşitsizliğe zemin sağlayabiliyor.

Aslında tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma, temelde doğal bir süreç olan yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybına bağlanıyor. Dolayısıyla bu doğal sürecin tıp sosyolojisindeki tabirle “tıbbileştirilmesi” ve önceden tıbbi müdahale konusu olması demek (Martin, 2010). Bu durum tıp kaynaklarında şöyle ifade ediliyor: yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybı ileride tıbbi bir durum sayılan kısırlığa yol açar; yumurta dondurma bu tıbbi durum vücut bulmadan önce bir planlama aracı olarak yapılabilir – yani “planlı yumurta dondurma” (Daar vd.,

2018). Ülkemizdeki mevzuatta da yaşlanma nedeniyle doğurganlıkta azalma durumu bir tıbbi durum olarak tanımlanıyor ve yumurta dondurmaya bu tıbbi durum belirmeye başladığında izin veriliyor. Dolayısıyla tıbbi – tıbbi olmayan ayrımı, ülkemizdeki uygulama için de çok uygun görünmüyor.

Tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurma üzerine yapılan çalışmalara odaklanırsak mevcut araştırmaların özellikle yumurta donduran kadınların motivasyonlarını incelediğini görebiliriz. Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İngiltere ve İsrail gibi farklı ülkelerde yapılan birçok araştırmada kadınlar, birlikte çocuk yapmayı düşünebilecekleri bir partnerleri olmadığından yumurtalarını dondurmaya yöneldiklerini belirtiyor (Waldby, 2015; Baldwin vd., 2019; Inhorn vd., 2018a; Carroll ve Kroløkke, 2018). Ayrıca iş-yaşam dengesini güçleştiren ve kadınların yapabilirliklerini kısıtlayan yapısal şartlara işaret eden çalışmalar da bulunuyor (Zeno, 2022; Göçmen ve Kılıç, 2018). ABD ile İsrail’de kadınların yumurta dondurma kararını hangi şartlarda verdiğini irdeleyen bir çalışmada, partneri olmayan kadınlar için şöyle şartlar sıralanıyor: “bekâr olmak, boşanmış olmak, ayrılmış olmak, yurtdışında çalışıyor olmak, bekâr anne olmak, kariyer planlamak.” Yumurta dondurduğu sırada bir partneri olan kadınlar için ise şöyle şartlar sıralanıyor: “ilişkinin çok yeni ya da belirsiz olması, partnerin çocuk için hazır olmaması, partnerin çocuk istememesi veya partnerin birden fazla partner sahibi olması” (Inhorn vd., 2018b).

Çalışmalarda yumurtalarını donduran kadınlar, genellikle eğitim seviyesi yüksek, otuzlu ve kırklı yaşlarda, üst orta sınıfa özgü mesleklerden heteroseksüel kadınlar olarak beliriyor (Waldby, 2015; Baldwin vd., 2019; Inhorn vd., 2018a; Brown ve Patrick, 2018; Carroll ve Kroløkke, 2018; Gürtin vd., 2019b). Bu doğrultuda, bazı araştırmacılar yumurta donduran kadınların bahsettiği uygun partner yokluğunu eğitimsel kazanımlardaki cinsiyet farklılıklarına dayandırabiliyor. Dolayısıyla bu durum eğitim seviyesi yüksek kadınlarla aynı oranda yüksek eğitim seviyesine sahip erkek bulunmaması ve toplumsal normların yüksek eğitilmiş erkek – düşük eğitilmiş kadın birlikteliğini desteklerken tersi bir durumu desteklememesine bağlıyor (Inhorn vd., 2018a; Gürtin, 2017; Pennings, 2021). Başka bir çalışma ise partner sorununu açıklamak amacıyla Londra gibi küresel şehirler bağlamında romantik ilişkilerin nasıl yaşandığına, söz gelimi internet aracılığıyla tanışma kültürü ve flört deneyimlerinin geçiciliğine işaret ediyor (Waldby, 2015). Ayrıca yapısal kısıtlamalar da kadınların uzun süreli ilişki kurmasını güçleştirebiliyor (Göçmen ve Kılıç, 2018) ve “hayat boyu bekârlık” gibi olgulara yol açabiliyor (Bellani, Esping-Andersen ve Nedoluzhko, 2017).

LGBTQ+ bireylere gelince, öncelikle transerkeklerin görüşlerine ve deneyimlerine odaklanan çalışmaları anabiliriz. Örneğin, Avusturalya’da yapılmış bir çalışmada

trans bireyler ile kendini ikili cinsiyet kategorileri çerçevesinde tanımlamayan bireyler arasında yumurta dondurma teknolojisi genetik bağa dayalı ebeveynlik ilişkisini mümkün kılması nedeniyle cazip görünürken, işlemin yüksek maliyeti önemli bir çekince konusu olarak belirmiş (Riggs ve Bartholomaeus, 2018). Ayrıca klinik uzmanlar, yumurta toplamak amacıyla standart olarak uygulanan bazı işlemlerin – hormon ilaçlarıyla yumurtalıkların uyarılması ve vajinal yoldan ultrason muayenesi – trans bireyler üzerinde olumsuz psikolojik etkilere yol açabildiğini gösteriyor (Armuand vd., 2017).

Son olarak, yumurta dondurma teknolojisi ile ilgilenebilecek diğer bir sosyal grup olan lezbiyen ve biseksüel kadınlara odaklanan bir çalışma henüz mevcut değil. Ancak bazı nitel araştırmaların dayandığı, olasılıklı olmayan ve dolayısıyla temsili niteliği olmayan örneklerde birkaç lezbiyen ve/veya biseksüel katılımcının da yer alabildiğini görebiliyoruz. Örneğin, yumurta dondurma üzerine yapılmış mülakata dayalı en büyük araştırmada, ABD ve İsrail’den görüşülen toplam 150 kadın arasında sadece ikisi biseksüel, birisi de lezbiyen olduğunu ifade etmiş ama araştırma sonuçları cinsel yönelimle ilişkilendirilmemiş ve bu katılımcıların hikayelerine yer verilmemiş (Inhorn vd., 2018b; benzer bir durum için bkz. Brown ve Patrick, 2018). Öte yandan, Waldby (2015) İngiltere’de görüştüğü lezbiyen bir katılımcının, birçok heteroseksüel kadınla aynı nedenle yumurta dondurmaya yöneldiğini gösteriyor: çok yeni bir ilişki içinde olmak ve yumurta dondurarak zaman kazanmaya çalışmak.

Dünyadan Politika Yaklaşımları

Yumurta dondurmanın görece yeni bir teknoloji olması nedeniyle de olsa gerek, dünya genelinde politika yaklaşımları çok çeşitli görünüyor. İlgili yasalar şu eksenler çerçevesinde farklılaşıyor: yumurta dondurmaya izin verilen durumlar, yaş sınırları, medeni durum, aile yapısı ve cinsiyet kimliği, saklama süresi, sigorta kapsamı, hizmet sunumu (kamu veya özel), kullanılmayan yumurtaların akıbeti (örn. araştırma için ya da üçüncü kişilerce kullanılmak üzere “bağış”¹ imkânı) vb. Ayrıca, diğer üremeye yardımcı teknolojilere (örn. tüp bebek, sperm ve yumurta bağışı, taşıyıcı annelik) dair politikaların da üreme hakları açısından önemi düşünüldüğünde farklı yasaların birbirini tamamladığı veya birbiriyile çeliştiği ulusal politika ortamları düşünebiliriz. Haliyle bu makalenin sınırlarını aşan bir çeşitlilik ve çok boyutluluk söz konusu. Biz genel duruma ilişkin bazı göstergelere göz atıp Türkiye örneğini tartışmamıza yardımcı olabilecek birkaç örnek verelim.

Avrupa İnsan Üremesi ve Embriyoloji Derneği tarafından 2020’de yayınlanan bir çalışmaya göre üremeye yardımcı teknolojilerin kullanıldığı 43 Avrupa

ülkesinden 41'inde sperm bağı, 38 ülkede yumurta bağı ve 29 ülkede embriyo bağına izin veriliyor (Calhaz-Jorge vd., 2020). Öte yandan, yine aynı yıl bu 43 Avrupa ülkesi arasında sekiz ülke tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin vermiyordu: Avusturya, Macaristan, Litvanya, Malta, Norveç, Sırbistan, Slovenya ve Fransa. Bu çalışmanın üzerinden bir sene geçtikten sonra Fransa da tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin vermeye başladı (De Proost ve Johnston, 2022).

Avrupa dışında tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin veren ülkeler çoğunlukta görünüyor ama yine izin vermeyen ülkeler de var (IFFS, 2022). Bu ikinci grup ülkeler arasında Çin ilginç görünüyor: Çin'de bekâr kadınların tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin verilmiyor (Zhu, 2021). Ayrıca tüp bebek gibi diğer sağlık hizmetlerinden de bekârken faydalanmalarına izin verilmiyor. Çin'in geçtiğimiz yıllarda tek çocuk politikasına son verip 2021 yılında üç çocuğa kadar izin verdiğini hatırlayalım. Bu politika değişikliğinin arkasında süregelen demografik değişim (yani, azalan doğurganlık oranı ve hızlanan nüfus yaşlanması) ve bunun hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde beklenen politik, ekonomik ve mali sonuçları olsa gerek. Bu durumda bekâr kadınların tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmalarına izin verilmemesi kadınların bu teknoloji sayesinde anneliği öteleyeceği ve sonuçta daha az çocuk doğurulacağı endişesine dayandırılıyor (Shao, 2020). Bu da Çin'in mevcut nüfus politikasıyla – çocuk yapmayı teşvik etme (pronatalizm) – çelişiyor. Öte yandan, Çin'de bazı düşünce kuruluşlarından uzmanların, 35 yaş üzerindeki evlenmemiş kadınlar için yumurta dondurmaya izin verilmesi yönünde çağrıda bulunup, böyle bir uygulamanın nüfus artışına katkıda bulunacağını, yoksa bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebileceklerini savundukları görülüyor (CNN, 2021).

Çin örneği iki nedenle ilginç: (1) pronatalizm otomatik olarak yumurta dondurmaya desteklemek anlamına gelmiyor aksine pronatalist kaygılar yumurta dondurmaya yasaklamaya yol açabiliyor. (2) 35 yaş üzerindeki kadınlar için bu yasağa son verilmesi çağrısı, yine pronatalist bir perspektiften yumurta dondurmaya son çare olarak izin verilebileceğine işaret ediyor.

Zıt bir örnek için ise pronatalist politikaları ile ünlü İsrail'i düşünebiliriz. İsrail'de üremeye yardımcı teknolojiler konusunda gayet serbest bir rejim görüyoruz. Ayrıca tüp bebek uygulamaları için kamu finansmanı söz konusu. Bu ülkede medeni duruma bakılmaksızın hem tıbbi hem de tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin veriliyor. Böylece kadınlar dondurdukları yumurtalarını daha sonra isterlerse kamu desteklerinden faydalanarak tüp bebek yöntemiyle hamile kalmak için evlenmeden kullanabiliyor (Rimon-

Zarfaty vd., 2021). Pronatalist söylemlerin görüldüğü ülkemiz için bu iki örnek de önemli görünüyor ve aşağıda tartışma bölümünde bu örnekleri tekrar anacağız.

Dünya etrafında 93 ülkeden verinin derlendiği bir rapora göre üremeye yardımcı teknolojilere dayalı sağlık hizmetleri çoğunlukla özel sektörde yer alan klinikler tarafından sunuluyor (IFFS, 2022). Bu rapora göre son üç yılda üremeye yardımcı teknolojiler ile ilgili gerçekleşen mevzuat değişikliklerinin en çok görüldüğü iki alandan biri dondurma teknolojileri. Dolayısıyla görece yeni bir teknoloji olması nedeniyle yumurta dondurma politikalarının halen oluşma sürecinde olduğunu düşünebiliriz. Yumurta dondurma da dahil tıbbi nedenlerle üreme hücresi, doku ve embriyoların dondurulması birçok ülkede sigorta kapsamında görünürken, tıbbi nedenlerle olmayan yumurta dondurma hizmetleri sadece beş ülkede kamu ya da özel sigorta kapsamında yer alabiliyor: ABD, İran, Polonya, Uruguay ve Fransa (De Proost ve Johnston, 2022; IFFS, 2022). Dolayısıyla, tıbbi nedenlerle olmayan yumurta dondurma hem hizmet sunumu hem de finansman açısından çoğunlukla bir özel sektör konusu olarak beliriyor. Hatta yazının başında bahsettiğimiz gibi ABD gibi ülkelerde yumurta dondurma uygulaması şirket sponsorluğu ile yapılabiliyor ve finansallaşma konusu olabiliyor (van de Wiel, 2020). Öte yandan, bu ticarileşme trendi karşısında Fransa'da 2021'de tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin veren yeni biyoetik yasasıyla söz konusu hizmetin sunumunun sadece kamu sektöründe yer alan ve kâr amacı gütmeyen hastanelerle sınırlandırıldığını ve şirket sponsorluğunun yasaklandığını görüyoruz. Ayrıca finansman açısından kısmi bir kamu desteği sağlanıyor (De Proost ve Johnston, 2022).

IFFS (2022) raporunda yer alan 93 ülkenin yarısından biraz fazlasında üremeye yardımcı teknolojilerden faydalanmak için evlilik gibi düzenli bir ilişkide olunması gerekiyor. Öte yandan geçmişe kıyasla bekâr bireyler ve eşcinsel çiftlerin de söz konusu hizmetlere erişim haklarını tanıma yönünde genel bir eğilim görülüyor. Avrupa özelinde düşünürsek zaten çoğu Avrupa ülkesinde evlilik gibi bir ilişki şartı bulunmuyor. Trans ve interseks bireylerin ilgili hizmetlere erişimi ise şimdilik daha az tanınıyor. İsveç gibi bazı ülkelerde trans bireylere geçiş süreci öncesinde yumurta dondurma hakkının tanınıp bunun kamu tarafından finanse edildiği de not düşelim (Birenbaum-Carmeli, Inhorn ve Patrizio, 2021).

Yaş şartlarına gelince, Avrupa ülkelerinde üremeye yardımcı teknolojiler için minimum yaş genellikle 18 olarak belirlenirken, maksimum yaş için 45 – 51 yaş aralığı görülüyor (Calhaz-Jorge vd., 2020). Yaş kriterleri işleme göre değişebiliyor: mesela yumurta toplama için daha erken bir yaş sınırı (örn. Hollanda'da 40 yaş), dondurulmuş yumurtanın çözülüp kullanılması ve embriyo transferi için ise daha geç bir yaş sınırı (örn. yine Hollanda'da 50 yaş) olabiliyor. Ayrıca

finansman imkânlarından faydalanabilmek için de yaş sınırları belirlenebiliyor (Rimon-Zarfaty vd., 2021).

Avrupa İnsan Üremesi ve Embriyoloji Derneği, 2012 yılında yumurta dondurma yaşı için birtakım önerilerde bulunmuştu. Dernek yumurta toplama işleminin genç yaşlarda ve mümkünse 35 yaşından önce yapılmasını ve 38 yaşından sonra yumurta dondurulmasının genel olarak tavsiye edilmemesini öneriyordu. Ayrıca dondurulan yumurtaların kullanımı için yaş sınırı olarak “50 yaş civarını” öneriyor, bunu da çocuğa yetişkinliğe kadarki büyüme sürecinde rehberlik edilmesi ihtiyacına bağlıyordu (ESHRE, 2012). Yumurta dondurmaya ilişkin en yakın tarihli Amerikan Üreme Tıbbi Derneği etik yönergesi ise bir yaş sınırı belirtmemekle birlikte ileri yaşta hamileliğin anne ve çocuk için risklerini hatırlatarak yumurtalarını dondurmaya düşünen kadınların bu konuda bilgilendirilmesini tavsiye ediyor (Daar vd., 2018).

Saklama süresine ilişkin limitler de yaş normlarına ve beklentilerine dayanabiliyor ve ülkeden ülkeye değişiklik gösteriyor. Bazı ülkelerde dondurulmuş yumurtaları saklamak için 2, 5 ve 10 yıl gibi limitler söz konusu iken, bazı ülkelerde herhangi bir limit bulunmuyor. Ayrıca saklama süreleri yumurtaların neden dondurulduğuna göre değişebiliyor. Mesela tıbbi nedenlerle dondurulmuş yumurtaların saklanması için süresiz izin veren bazı ülkelerin (örn. Danimarka) tıbbi olmayan nedenlerle dondurulmuş yumurtalar söz konusu olduğunda limit koyduğu görülebiliyor (IFFS, 2022). Ya da dondurulmuş sperm ile dondurulmuş yumurta için farklı limitler de olabiliyor. Mesela Danimarka’da tıbbi olmayan nedenlerle dondurulmuş spermler sınırsız bir süre için saklanabiliyor, tıbbi olmayan nedenlerle dondurulmuş yumurtalar en fazla 5 yıl süre ile saklanabiliyor (IFFS, 2022). Genellikle tıbbi dayanağı olmayan bu uygulamalar ayrımcı olmakla eleştiriliyor: hem erkeklere kıyasla kadınlara yönelik hem de tıbbi bir durumu olan kadınlara kıyasla sağlıklı kadınlara yönelik bir ayrımcılık olarak görülebiliyor (Pedersen, 2022).

Türkiye’de Mevzuat, Uygulama ve Kullanıcı Profili

Türkiye’de yumurta dondurma teknolojisine ilişkin düzenlemeler 1987 yılından beri üremeye yardımcı tedavi merkezleri ve tedavi uygulamalarına ilişkin yönetmelikler ile yapılıyor. Bu yönetmelikler çerçevesinde 2014 yılına kadar ancak “tıbbi zorunluluk hallerinde” üreme hücreleri saklanabiliyordu. Ayrıca saklanmış üreme hücrelerinin evlilik dışında ve başka şahıslar için kullanılamayacağı belirtiliyordu. 2010 yılında yayınlanan yönetmelik ile tıbbi zorunluluk halleri net tanımlanıyor, kemoterapi gibi üreme hücrelerine zarar verebilen tedaviler ve yumurtalıkların alınması gibi üreme fonksiyonlarının

kaybedilmesine yol açabilecek ameliyatlar öncesinde yumurta dondurmaya izin veriliyordu.

Son olarak 2014 yılında gerçekleşen mevzuat değişikliğiyle yumurta dondurmaya izin verilen tıbbi zorunluluk hallerinin daha geniş tanımlandığını görüyoruz. Yeni yönetmelik ile düşük yumurtalık rezervi olup henüz doğurmamış veya ailesinde erken menopoz öyküsü olan kadınlar da yaşa bakılmaksızın artık yumurta dondurabiliyor. Klinik uygulamada düşük yumurtalık rezervi göstergesi olarak anti-Müllerian hormon gibi göstergelere bakılıyor. Ayrıca yine klinik uygulamaya göre belirli bir yaşın üstünde olup (≥ 38), yumurta sayısı azalmış olmasa bile yaş itibarıyla yumurta kalitesinde düşüş olduğu varsayılan kadınlar da yumurta dondurabiliyor. Dolayısıyla yeni mevzuat yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybı riskiyle karşı karşıya olan kadınların da yumurta dondurmasına izin vermektedir. Ülkemizden tıp uzmanları arasında bu yeni uygulamayı “sosyal” yumurta dondurma kategorisi çerçevesinde düşünenler olduğu gibi (Yakin, Urman ve Balaban, 2022), ara bir kategori olarak düşünen ve dolayısıyla tercihe bağlı (“elektif”/“planlı”) yumurta dondurma kategorisine uygun görmeyenler de bulunuyor (Gurbuz vd., 2021).

Mevzuata göre kadınların yumurtalarını dondurabilmeleri için evli ya da bekâr olmaları gerekmiyor. Uygulamada evli kadınlar için yumurta dondurmak yerine embriyo dondurmak tavsiye ediliyor (boşanma ihtimali olan kadınlara aşağıda değineceğiz). Bekâr kadınlar için ise dondurulmuş yumurtalarını tüp bebek yoluyla kullanmak istediklerinde evlilik şartı aranıyor. Aslında bu şart yumurta dondurmaya özgü değil. Ülkemizde genel olarak tüp bebek uygulamasına yalnız evli çiftler için izin veriliyor. Bu noktada ülkemizde sperm, yumurta ve embriyo bağışına izin verilmediğini ve hatta yurt dışına giderek bu tür bağış hizmetlerinden faydalanılmasının yasaklandığını hatırlatmakta fayda var (Gürtin, 2011). Aynı şekilde taşıyıcı annelik de ülkemizde yasal olarak mümkün değil.

Yasal sınırlamalar karşısında bazı kadınların Türkiye’de sunulmayan üremeye yardımcı teknolojiler için bu hizmetlerin sunulduğu başka ülkelere seyahat ettiği biliniyor (Mutlu, 2018). Yumurta donduran kadınlar arasında ileride uygun bir partner olmaması durumunda sperm bağışıyla hamile kalma seçeneğini korumak için yurt dışına (örn. Yunanistan, Almanya, ABD) giden kadınları sahada² gözlemlene imkânı bulduk (ayrıca bkz. Kılıç ve Göçmen, 2018). Ayrıca saha araştırmalarımızda evliliklerinin geleceği konusunda şüpheli olan bazı evli kadınların da yumurta dondurmak için Kıbrıs gibi başka ülkelere gittiği görülebiliyor. Mevzuata göre dondurulan embriyolar eşlerden birinin ölümü ya da boşanma halinde imha edilirken, evli kadınların dondurulmuş yumurtalarının boşanma durumundan etkilenebileceğine dair mevzuatta bir

ifade bulunmadığını not düşelim. Yumurta sahibi kişinin ölümü halinde ise dondurulmuş yumurtaların da imha edilmesi öngörülüyor.

Türkiye’de 110 tane özel, 45 tane üniversite ya da devlet hastanesinde olmak üzere toplam 155 üremeye yardımcı tedavi sunan sağlık merkezi olduğu biliniyor (Yakin, Urman ve Balaban, 2022). Bu merkezlerin yaklaşık üçte biri İstanbul’da yer alıyor. Yumurta dondurma hizmeti de ağırlıklı olarak özel sektör klinikleri tarafından sunuluyor. Ayrıca sınırlı sayıda devlet hastanesi ve üniversite hastaneleri de yumurta dondurma hizmeti sunuyor. Örneğin kliniklerin sayıca yoğunlaştığı İstanbul için sadece iki devlet hastanesinin adı anılıyor (Süleymaniye ve Zeynep Kâmil kadın doğum hastaneleri). İşlem kamu sektöründe yapıldığında ücretsiz değil ama özel sektöre kıyasla daha düşük bir fiyata sunuluyor. Özel sektörde ilaç masrafları dahil bir deneme 1600–2250 dolar arası bir fiyata mal olabiliyor (Yakin, Urman ve Balaban, 2022).³ Türkiye’de mevzuat gereği düşük yumurtalık rezervi ya da ileri yaş nedeniyle yumurta dondurabilen kadınların yeterli sayıda yumurta dondurmak için birden fazla deneme yapması gerekebildiğini not düşelim. Öte yandan, ileride dondurulmuş yumurtalar tüp bebek yöntemiyle kullanılacak olursa en fazla üç denemeye kadar Genel Sağlık Sigortası kapsamında destek söz konusu. Bu destekten faydalanabilmek için üst limit olarak 40 yaş belirtiliyor. Tüp bebek uygulamalarında yumurtaların kırklı yaşlar gibi ileri yaşlarda toplanması durumunda canlı doğum başarı şansının daha az olduğunu ama genç yaşta toplanmış yumurtalardan elde edilen embriyoların ileri yaşlarda rahme yerleştirilmesi durumunda başarı şansının yumurta toplanan yaşa bağlı olduğunu dolayısıyla canlı doğum başarı şansının daha az olmadığını belirtmekte fayda var.

Saklama süresine gelince, standart izin beş sene için veriliyor, ancak Bakanlık izni ile bu süre uzatılabilir. Bu konuda da mevzuatta boşluk var: saklama süresinin toplamda en fazla ne kadar süre uzatılabileceğine dair net bir bilgi yok. Dolayısıyla bürokratik bir engel çıkmazsa teoride sınırsız bir süre için saklama mümkün görünüyor. Türkiye’de saklama süresine ilişkin şartların dondurulmuş yumurta ve dondurulmuş sperm için aynı olduğunu not düşelim.

Dondurulmuş üreme hücrelerinin yurt içinde başka bir merkeze transferine izin verilirken (ve ilginç bir şekilde kimi zaman bunu kadınların bizzat kendileri yaparken), yurt dışı transfer seçeneğine mevzuatta yer verilmiyor. Dolayısıyla Türkiye’de yumurtalarını dondurmuş bir kişi, artık Türkiye’de yaşamıyorsa dahi dondurulmuş yumurtalarını Türkiye dışına çıkarıp kullanma imkanına sahip değil. Aslında yurt dışı transfer seçeneği sperm bağışi gibi üremeye yardımcı teknolojilere izin vermeyen ve bu amaçla yurt dışına seyahati de yasaklayan mevcut politika yaklaşımına uygun görünmüyor. Ancak dondurulmuş olarak

saklanan yumurtaların bir ülkeden başka ülkeye taşınması teknik olarak mümkün ve başka ülkelerde bu hizmeti sunan firmalar söz konusu (Sussman, 2022). Böyle bir hizmet hem uluslararası göç olgusuyla uyumlu görünüyor hem de üremeye yardımcı teknolojiler ve üremeyle ilgili diğer hizmetler konusunda ulusal düzenlemelerin kısıtlarını aşmayı ve uluslararası bir medikal piyasada fiyatlandırmayı mümkün kılıyor görünüyor.

Mevzuatta değinilmeyen ama uygulama açısından önemli bir diğer konu ise yumurta toplama yöntemi: yumurta toplamak için tıbbi açıdan en uygun yöntem vajinal yöntem olarak düşünülüyor ve yaygın uygulama bu şekilde. Ancak daha önce cinsel birliktelik deneyimi olmamış bazı kadınlar bu yöntemle “kızlık zararını” zarar göreceğinden endişe duyduklarından (ve dolayısıyla bekârete ilişkin toplumsal normlara uymak adına) karından iğne yoluyla yumurta toplatmayı tercih edebiliyor. Ancak tıbbi açıdan verimsiz sayılan bu ikinci yöntem yumurta dondurma hizmeti sunan her klinikte ve/veya her doktor tarafından uygulanmayabiliyor.

Bu noktada Sağlık Bakanlığı'nın yumurta dondurma da dahil olmak üzere Türkiye'de üremeye yardımcı teknoloji hizmetlerinin hacmine dair (örn. deneme sayısı, hasta sayısı, dondurulan yumurta sayısı, vajinal yoldan ya da karından yumurta toplama sayısı) bir bilgi paylaşmadığını not düşelim. Öte yandan İstanbul'da en eski ve en büyük tüp bebek merkezlerinden birinin 25 yıllık klinik verisinin incelendiği bir çalışmada, 2015'ten itibaren yumurta dondurma talebinin hızla arttığı ve bugün gelinen noktada her 10 yumurtalık uyarma denemesinden birinin yumurta dondurma amaçlı olduğu belirtiliyor (Yakin, Urman ve Balaban, 2022).

Yumurta donduran kadın profiline gelince, bu konuda ulusal ölçekte temsili niteliği olan bir çalışma henüz yok. Yumurta donduran kadınların gizli bir nüfus olduğunu ve hasta gizlilik hakkı gibi faktörleri düşünürsek Bakanlık ve/veya ülkedeki kliniklerin iş birliği olmadan temsili veri edinmek pek mümkün görünmüyor. Mevcut çalışmalara göre yumurtalarını donduran kadınların çoğunlukla üniversite mezunu, profesyonel meslek sahibi, genelde daha önce evlenmemiş ama evlenip boşanmış ya da halen evli olanların da yer aldığı, çoğu 38 yaş üstü bir gruba işaret ettiğini söyleyebiliriz (Cil vd., 2019; Seyhan vd., 2021; Kılıç ve Göçmen, 2018; Gurbuz vd., 2021).

2019 yılında İstanbul'da iki tüp bebek merkezinde yumurtalarını dondurmuş kadınlarla yaptığımız anket çalışması, söz konusu kadınların üreme teknolojilerine (ve üreme davranışı ile aile kurma yollarına) ilişkin yaklaşımları açısından ilginç bulgular sunuyor. Bu merkezlerde 2014-2019 yılları arasında 552 kadın en az

bir yumurta dondurma denemesi tamamlamıştı. Anket bu kadınlardan 468'ine iletilebilmiş ve 162 kadın anketteki soruların tamamına cevap vermiştir. Bu çalışmaya katılan kadınların ortalama yüzde 40'ı sperm bağıışı, yüzde 35'i ise yumurta bağıışı gibi uygulamalardan yararlanmayı düşünebileceklerini belirtiyor. Ayrıca kadınların yüzde 76'sı dondurulmuş yumurtalarını evlenmeden kullanma fikrine açık olduklarını belirtiyor (Gurbuz vd., 2021). Ülkemizde bu üç seçeneğe de yasal olarak izin verilmediğini ve bu nedenle fiilen yurt dışına seyahat yapılabildiğini hatırlayalım.

Yumurtalarını dondurmuş kadınlarla yapılan mülakata dayalı çalışmalara göre, evli olmayan kadınlar yumurta dondurma sebebi olarak genellikle evlenip çocuk yapmak için uygun bir partner olmayışını dile getiriyorlar. Ancak kadınların hayat hikayeleri, yapısal kısıtlamaların yumurta dondurmaya giden yolda önemli bir rol oynamış olabileceğini düşündürüyor. Bu hikayelerde uzun süren mesleki eğitim deneyimleri (örn. tıp doktorları), sık sık yerel/uluslararası iş seyahatleri gerektiren işler (örn. özel sektörde yönetici rolünde çalışan ve yılın üç ayını seyahatte geçiren mühendisler), kısa süreli istihdam biçimleri (örn. bir senelik doktora sonrası araştırmacı pozisyonlarıyla bir yerden başka yere sürüklenen akademisyenler) ve ailevi sorumluluklar (örn. ailenin tek çocuğu veya tek kızı olarak kronik sağlık problemi olan yaşlı ebeveynin bakan beyaz yaka çalışanlar) görülebiliyor. Bu kadınların bazıları söz konusu şartların uzun süreli bir ilişki kurmayı ve hatta flört için yeni insanlarla tanışmayı güçleştirdiğini belirtiyor (Göçmen ve Kılıç, 2018).

Sıralanan prestijli meslek grupları yanıltmasın: kredi çekerek yumurta donduran veya dondurulmuş yumurtalarını kullanmak üzere geri döndüğünde yeni beliren sağlık masrafları bütçesini zorlayan kadınlar da görülüyor. Halen devam eden saha çalışmasında görüşülen ve İstanbul'da bir devlet kurumunda memur olarak çalışan üniversite mezunu 39 yaşında bir kadın, bekârken özel bir hastanede yumurta dondurup daha sonra evlenmiş ve dondurulmuş yumurtalarını kullanmak üzere geri dönmüş ama bu yumurtalarla hamile kalamamıştı. Kendisiyle son görüşmemizde bir süre doğal yollardan hamile kalmaya çalışacağını söyledi çünkü aile bütçeleri yeni bir tüp bebek denemesini karşılamaya el vermiyordu. Mayıs 2022'de yaptığımız görüşmede özel sektörde rutin kontrol amaçlı muayene ücretinin bile artık çok pahalı olduğunun gündeme geldiğini düşünürsek, son yıllarda yaşanan ekonomik krizin ücretli çalışanlar üzerindeki olumsuz etkileri arasında yumurta dondurma gibi üremeye yardımcı sağlık hizmetlerine erişim sorununun ve bu nedenle borçlanmanın da yer yer aldığını varsayabiliriz.

Uluslararası literatür düşünülürse, kadınların yükselen eğitim düzeyleri, iş

gücüne artan oranlarda katılımı, emek piyasalarında görülen esnekleşme ve sosyal politikaların kadınların yeni rolüne uyum sağlamada gecikmesi gibi trendler evliliğin ve ilk kez doğum yapma yaşının ertelenmesine katkıda bulunan faktörler arasında görülüyor (Esping-Andersen, 2009; Streeck, 2009). Avrupa ülkelerine kıyasla zayıf olmakla birlikte Türkiye’de de son yıllarda “erteleme” yönünde bir eğilim görülüyor. Yine de yumurta donduran kadınların yaygın demografik eğilimler ve toplumsal normlar açısından “azınlık” bir grup olarak belirdiğini düşünmek mümkün.

Örneğin, Hacettepe Üniversitesi tarafından 2018’de yapılan Nüfus ve Sağlık Araştırması’na göre, 25–49 yaş aralığındaki kadınlar için ortanca ilk evlenme yaşı 21.4, ortanca ilk doğum yaşı ise 23.3 olarak görünüyor. Ayrıca 35–49 yaş aralığındaki kadınların yüzde 7.4’ü çocuksuz, yüzde 4.3’ü ise hiç evlenmemiş görünüyor (HÜNEE, 2019). Geleneksel cinsiyet normlarını ise daha iyi biliyoruz: kadınlar için evlilik öncesi cinsellik, hayat boyu evlenmemek, çocuksuzluk, bekârken ebeveyn evinden ayrı eve çıkmak, biriyle evlenmeden birlikte yaşamak, evlenmeden çocuk doğurmak ve eşcinsel birliktelikler damgalanabiliyor (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2012; Gökner, 2015; Ünal, 2020; Engin, Hürman ve Harvey, 2020).

Dolayısıyla, mevcut çalışmalarda beliren yumurta donduran kadın profili gerek demografik özellikleri nedeniyle gerekse üremeye yardımcı teknolojiler, hamile kalma ve aile kurma konusunda alternatif yollara açıklığıyla ülke genelinde görülebilen demografik eğilimlere, toplumsal normlara ve yasal düzenlemelere pek uygun görünmüyor. Ya da diğer taraftan bakarsak, üremeye yardımcı teknolojilere ilişkin mevcut politikalar bu kadın profiline uymuyor, onun isteklerine cevap vermiyor ve kadınların geneli için ancak sınırlı imkânlar sunuyor.

Nasıl Değerlendirmeli?

2014 yılında yapılan mevzuat değişikliği nasıl değerlendirilmeli? Çin ve İsrail örneklerini düşünürsek, pronatalizm ile yumurta dondurma politikası arasında tek tip bir ilişki olmadığını hatırlayabiliriz. Türkiye’de mevcut iktidarın “en az üç çocuk” çağrısıyla ünlenen pronatalist söylemine eşlik eden diğer unsurları da hatırlayalım: kadınları anne olarak tanımlama, geleneksel aileye yapılan vurgu, erken yaşta evlenmenin teşvik edilmesi ve cinsiyet eşitliğine yönelik eleştirel bir bakış (Kılıç, 2017). Bu siyasi ortamı düşündüğümüzde tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya neden pek yanaşmadığını daha iyi anlayabiliriz. Bir diğer deyişle, tıbben daha anlamlı bir şekilde, genç yaşta ve henüz yumurtalar sağlıklı ve bolken yumurta dondurmaya izin verilmemesinin ardında evliliğin

ve anneliğin ötelenmesi konusundaki endişe yatıyor olmalı. Buna ek olarak, üremeye yardımcı teknolojilere erişimde görülen normatif kısıtlamalar (örn. bekâr kadınların dondurulmuş yumurtalarını tüp bebek yöntemiyle kullanamamaları ve genel olarak sadece evli çiftlere tüp bebek uygulaması için izin verilmesi) ile bir arada düşünüldüğünde Türkiye’de yumurta dondurma politikasının dayandığı rasyonel, İsrail’den ziyade Çin örneğini akla getiriyor.

Ayrıca mevzuat değişikliği ile izin verilen haller (yani yumurtalık rezervi düşüklüğü, erken menopoz ihtimali veya yaşlanma nedeniyle doğurganlık kaybı riskiyle karşı karşıya olma halleri), yumurta dondurmaya ancak sınırlı bir gruba belirli şartlar çerçevesinde bir nevi son çare olarak izin verildiği anlamına geliyor. Yoksa bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebilecekleri düşünülüyor olabilir ki bu da pronatalist gündem ve toplumsal normlar açısından arzu edilebilir bir ihtimal olarak görünmüyor. Dolayısıyla, hayat seyirleri açısından bu zamana kadar toplumsal normlara uygun yaşamamış kadınlara, yumurta dondurma teknolojisi ve politikası gecikmiş olarak da olsa normlara uyabilmeleri için bir fırsat sunuyor, ekstra zaman tanıyor denilebilir. Bu sadece bir perspektif ve muhtemelen politika yapımcılar açısından daha anlamlı olan bir perspektif.

Yumurtalarını donduran kadınlar açısından ise daha çeşitli perspektifler mümkün: yumurta dondurmanın gelecekteki partnerlerin beklentilerini karşılamaya yardımcı olacağını ve uzun süreli ilişki/evlenme şanslarını artıracaklarını düşünen kadınlar olabildiği gibi toplumsal normlara ve kanunlara rağmen sperm bağışi ile bekâr anne olma seçeneğini düşünen ve bunun için yollar arayan kadınlar da olabiliyor (Kılıç ve Göçmen, 2018; Gurbuz vd., 2021). Bu noktada üremeye yardımcı teknolojiler konusunda daha serbest düzenlemelere sahip ABD ve İsrail gibi ülkeler üzerine yapılan çalışmalarda başlangıçta uygun partner olmadığından yumurta donduran kadınlar arasında bekleyip hâlâ uygun bir partner olmayınca sperm bağışi ile anne olan kadınlar görüldüğünü not düşelim (Brown ve Patrick, 2018; Carroll ve Krolokke, 2018; Baldwin, 2019; Inhorn vd., 2022).

Yumurta dondurma teknolojisinin toplumsal bir soruna tıbbi bir çözüm sunduğu eleştirisi literatürde dile getiriliyor (Cattapan vd., 2014; Göçmen ve Kılıç, 2018; Zeno, 2022). Ayrıca bu tıbbileştirme süreci çoğu ülke örneğinde ticarileşme ve hatta finansallaşma ile bir arada gidiyor. İşin içine kâr odaklı ekonomik faaliyetler girdiğinde hizmet kullanıcılarının “boş umutlarla” sömürülmesi riski de haliyle gündeme geliyor. Ayrıca yumurtalarını dondurmaya düşünen kadınlar da sağlık çalışanları tarafından bilgilendirilmelerine rağmen bu teknolojinin etkinliği konusunda gerçekçilikten uzak bir iyimserlik sergileyebiliyor (Greenwood vd.,

2018; Akın vd. 2019; Kılıç ve Göçmen, 2018; Gurbuz vd., 2021). Türkiye’de bir yandan yumurta dondurma hizmetinin ağırlıklı olarak özel sektöre bırakılmış olması ve işlemin pahalılığı bir yandan da yumurta dondurma yaşı için üst sınır olmaması bu açıdan endişe verici görünüyor. Bu noktada yakın zamanda Fransa’da görülen yasama faaliyetinin yumurta dondurma alanında ticarileşmeye karşı adım atmış olması önemli bir zıt örnek.

Ticarileşme bağlamında, yumurta dondurma teknolojisi ile ilgili bir diğer mesele ise neoliberal döneme özgü birtakım fikirleri ve öznellikleri yansıtır pekiştiriyor olması. Bu teknoloji gelecekte karşılaşılabilecek bir doğurganlık sorununu tıbbileştirmekle kalmıyor, kadınlar için bir risk ve sorumluluk da tanımlıyor. Yaşlanmaya bağlı doğurganlık kaybı bir risk olarak tanımlanırken, kadınlardan geleceğe yönelik risk yönetimi ve stratejik planlama bekleniyor. Bu risk bireysel bir sorun olarak görülüp bu sorunla baş etme sorumluluğu da bireysel görülüyor ama ilginç bir şekilde bu pratikler aynı zamanda kadınların güçlenmesi ve üreme sağlığı alanında özerklik gibi feminist meselelere bağlanabiliyor. Rottenberg (2017) gibi yazarlar bu bağlantıyı neoliberal feminizm olarak adlandırıyor. Dolayısıyla, neoliberal dönemde toplumsal hayatın farklı alanlarında teşvik edilen riskin ve sorumluluğun bireyselleşmesi olgusu (Rose, 2004) yumurta dondurma örneğinde de görülebiliyor. Yumurtalarını donduran kadınlarla yapılan mülakata dayalı çalışmalarda da “beşeri sermaye” gibi neoliberal dönemde vurgulanmış ekonomik yaklaşımların izini görebiliyoruz: örneğin, yumurta dondurmaya “kendine yaptığı bir yatırım” olarak gören kadınlar olabiliyor (Kılıç ve Göçmen, 2018). Böylece insan üreme potansiyeli yatırım yapılabilecek ve ileride belirli bir fayda amacıyla seferber edilebilecek bir kaynak olarak görülebiliyor. Bu fayda basitçe yumurta dondurmanın en bariz amacı da olabilir (yani çocuk doğurmak), toplumsal hiyerarşide daha iyi bir konum elde edebilmek de olabilir (yani annelik ve/veya evlilik normuna uymak, bkz. Kılıç ve Göçmen, 2018).

Yumurta dondurma teknolojisi ile toplumsal bir soruna tıbbi, ticari ve bireysel bir çözüm sunulduğu eleştirisinden devam edersek, alternatif olarak toplumsal bir soruna toplumsal ve siyasi bir çözüm getirilmesi gerektiği fikri üzerinde durmasak olmaz. Önceleri refah devleti, şimdilerde ise demografi alanında paradigma belirleyen çalışmalar yapan Gøsta-Esping Andersen (2009), günümüz toplumlarında kadınların rolünün değiştiğini, ama bunun henüz tamamlanmamış bir devrim anlamına geldiğini söylüyor. Kadınların eğitim düzeylerinin ve iş gücüne katılımlarının artması, doğurganlık ve evlilik gibi demografik davranış biçimlerini etkileyebiliyor. Ancak toplumun kadınların bu değişen rolüne ne kadar uyum sağladığı bu demografik etkinin niteliği açısından belirleyici bir rol oynuyor. Hem kurumların (örn. refah devleti kurumları, emek

piyasası kurumları) hem de erkeklerin⁴ (örn. ev işlerinde ve çocuk bakımında adil bir iş bölümüne yaklaşımları) kadınların yeni rolüne uyum sağladıkları bir ortamda kadınların yapabilirlikleri artıp demografik davranışları farklılaşabiliyor (Esping-Andersen ve Billari, 2015).

Öte yandan, kurumlar ve ilişkiler alanında kadınların yeni rolüne uyum sağlanmaması veya uyum sağlamada gecikme durumunda özellikle eğitim seviyesi yüksek kadınlar arasında “hayat boyu bekârlık” daha fazla görülebiliyor (Bellani, Esping-Andersen ve Nedoluzhko, 2017). Hayat boyu bekârlık, 40 yaşına kadar birlikte yaşamaya dayalı bir ilişki deneyimi olmaması şeklinde tanımlanıyor. Daha önce andığımız gibi Türkiye’de evlenmeden partner ile birlikte yaşamak ve evlenmeden yalnız yaşamak için anne-baba evinden ayrılmak toplumsal normlar açısından uygun görünmüyor ve bunlara söz gelimi Batı ülkelerinde görüldüğü kadar sık rastlanmıyor. Yumurtalarını donduran kadınlarla yapılan çalışmalarda da bu kadınların birçoğunun 40 yaş üstünde olduğu ve hiç evlenmemiş olduğu görülüyor (Göçmen ve Kılıç, 2018; Gurbuz vd., 2021). Mülakata dayalı çalışmalarda halihazırda bekâr olan 40 yaş üstü bu kadınlar arasında nadiren sevgilileri ile yaşayan (ya da geçmişte yaşamış) kadınlar görülüyor; bir diğer deyişle, kadınlar çokça aileleriyle birlikte yaşıyor. Ayrıca daha önceden hiç romantik ilişkisi olmamış ve hiç cinsel ilişki deneyimi olmamış kadınlar da görülüyor ki bu da hayat boyu bekârlık olgusuna bağlanabilir (Kılıç ve Göçmen, 2018; Göçmen ve Kılıç, 2018).

Daha önceden yapısal kısıtlamaların kadınların uzun süreli ilişki kurmada yapabilirliklerini kısıtladığını belirtmiştik. Yine yapısal kısıtlamalar ve geleneksel normlar çerçevesinde tezahür eden ilişki dinamikler nedeniyle Türkiye’de yumurtalarını donduran kadınlar arasında hayat boyu bekârlığın önemli bir özellik ve mesele olduğunu varsayabiliriz. Dolayısıyla hayat boyu bekârlığa yol açan sorunlar çözülmeden (yani kurumlar ve ilişkiler düzeyinde kadınların değişen rollerine uyum sağlanmadan) böyle bir bağlamda yumurtalarını dondurmaya yönelmiş kadınlar için ileride dondurulmuş yumurtalarını kullanmak için de uygun bir partner bulmanın aynı şekilde zor olacağı varsayılabilir. Nitekim İstanbul’da üç merkezde yumurtalarını dondurmuş kadınlara ilişkin klinik verinin incelendiği bir çalışma beş sene zarfında dondurulmuş yumurtalarını kullanmak üzere geri dönen kadın oranının yüzde 4 civarı olduğunu gösteriyor (Cil vd., 2019). Elbette bu kadınların bir kısmı doğal yoldan hamile kaldıklarından geri dönmemiş olabilir ama önemli bir kısmının uygun partner olmadığından dönmediğini varsaymak mümkün.

Yumurta dondurma teknolojisinin sosyal kullanım ve sınırlılıklarını ve bu konudaki politika yaklaşımlarını böyle geniş bir perspektiften düşünmek

anlamli görünuyor. Türkiye’de sosyal politikaların ve emek piyasası kurumlarının kadınların toplumda değişen rolüne ve yumurta dondurma açısından tipik kadın profiline (yani şehirli, eğitim seviyesi yüksek, çalışan kadın profiline) uygunluğu ise oldukça tartışmalı. Tarihsel olarak sosyal politikalar kadınları aile çerçevesinde tasavvur etmiştir. Neoliberal dönemde sosyal politikalar kadının kentsel alanda artan oranlarda iş gücüne katılmasını inkâr etmemiş olsa da bu dönemde çalışma hayatı ile aile hayatının uzlaştırılmasını kolaylaştıracak güçlü politika araçlarının geliştirilmediğini, aksine özellikle 2000’li yıllarda kadınların üzerindeki bakım yükünü artıracak türden politika yaklaşımlarının belirlediğini ve aileye yapılan vurgunun arttığını görüyoruz (Kılıç, 2008; Kılıç, 2010; Buğra, 2014; Akkan, 2018). Dolayısıyla, sosyal koruma ve çalışma hayatı açısından kurumsal şartlar kadınların toplumda değişen rolüne uygun görünmüyor.

Sonuç

2014 yılında yapılan mevzuat değişikliği ile yumurta dondurma teknolojisi Türkiye’de daha fazla bilinir ve daha geniş kapsamda uygulanır hale geldi. Böylece daha önceden sadece belirli tedavi ve ameliyatlar öncesinde izin verilen uygulama, artık düşük yumurtalık rezervi ve yaşa bağlı doğurganlıkta azalma riski ile karşı karşıya kalınan durumlar için de mümkün hale geldi. Yumurta dondurmaya izin verilen şartları daha geniş tanımlayan bu mevzuat değişikliği uluslararası alandaki gelişmelere paralel olarak gündeme geldi. 2012 yılında ABD ve Avrupa’dan meslek örgütleri yumurta dondurma teknolojisinin deneysel olmaktan çıktığını duyurmuş, Batı medyasında da yumurta dondurma daha fazla tartışılır hale gelmişti.

Ancak Türkiye’de tıbbi olmayan nedenlerle yumurta dondurmaya izin verilen haller oldukça sınırlı olarak tanımlandı. Bu sınırlı izin ise iç siyasetten kaynaklanıyor görünüyor, özellikle de iktidarın pronatalizm ve kültürel muhafazakârlık kaynaklı kaygıları ile açıklanabilir: genç yaşta ve henüz yumurtalar sağlıklı ve bolken yumurta dondurmaya izin verilmemesinin ardında evliliğin ve anneliğin ötelenmesi konusundaki endişeler yatıyor olmalı. Dolayısıyla yeni yumurta dondurma politikası ile ancak sınırlı bir grup kadına belirli şartlar çerçevesinde bir nevi son çare olarak yumurta dondurmaya izin veriliyor. Aksi türlü bu kadınların hamile kalma şanslarını büsbütün kaybedebilecekleri düşünülüyor olabilir ki bu da pronatalist gündem ve toplumsal normlar açısından arzu edilebilir bir seçenek olarak görünmüyor. Böylelikle hayat seyirleri açısından bu zamana kadar toplumsal normlara uygun yaşamamış kadınlara, gecikmiş olarak da olsa normlara uyabilmek için bir fırsat sunuluyor ve ekstra zaman tanınıyor.

Bir feminist politika konusu olarak yumurta dondurma konusunda dikkate

alınması gereken başka meseleler de var. Yumurta dondurma teknolojisi bir yandan doğal bir süreç olan yaşlanmaya bağlı doğurganlık düşüşünü tıbbi müdahale konusu haline getiriyor. Diğer yandan, evliliğin ve hamileliğin ötelenmesi gibi çeşitli toplumsal boyutları olan demografik trendlere bağlanan ve ileri yaşta hamile kalma girişimlerinde karşılaşılan doğurganlık düşüşü meselesini bir risk olarak tanımlayıp bu riskle baş etme sorumluluğunu tekil kadınlara veriyor. Hatta üreme sağlığı alanında özerklik gibi meselelere bağlanarak neoliberal feminizm tartışmalarına da bir örnek oluşturuyor. Dolayısıyla, yumurta dondurma teknolojisi ile toplumsal bir soruna tıbbi, ticari ve bireysel bir çözüm sunulduğu eleştirileri getiriliyor.

Buna karşılık toplumsal bir soruna toplumsal ve siyasi bir çözüm getirilmesi gerektiği fikri de beliriyor. Yapısal kısıtlamalar – başka faktörlerle birlikte – kadınların uzun süreli ilişki kurmada yapabilirliklerini azaltabiliyor, evlilik ve doğurganlık davranışlarını olumsuz etkileyebiliyor. Özellikle de günümüz toplumlarında kadınların değişen rolüne, kurumlar (yani refah devleti ve emek piyasası kurumları) ve ilişkiler (yani erkeklerin daha adil bir iş bölümünü kabul etmeleri) düzeyinde her yerde aynı derece uyum sağlanmaması önemli bir sorun olarak görünüyor. Bu türden kısıtlamalar özellikle şehirli, eğitim seviyesi yüksek ve profesyonel meslek sahibi olarak çalışan kadınların bazılarını yumurta dondurmaya yönelttiği gibi bu kadınların ileride dondurulmuş yumurtalarını kullanma şanslarını da olumsuz etkileyebilir.

Yumurta dondurma teknolojisi belirli şartlar altında bazı kadınlara birtakım somut faydalar sağlayabiliyor. Ayrıca birçok kadın Türkiye’deki mevzuatın sınırlamalarına rağmen geleneksel aile, evlilik kurumu içinde annelik ve genetik süreklilik beklentilerinin dışındaki seçeneklere de ilgi duyuyor. Dolayısıyla bir feminist politika konusu olarak Türkiye’de yumurta dondurma uygulamalarını değerlendirirken hem üremeye yardımcı hizmetlere ilişkin mevzuatın normatif kısıtlamalarını dikkate almada hem de mevcut ve ideal diğer politika araçları ve çalışma hayatı gibi toplumsal hayatın çeşitli alanlarında görülen gelişmeler ile birlikte düşünmekte fayda var.

Sonnotlar

1 Literatürde donasyon olarak da anılabiliyor. Ancak bilimsel araştırmalar için yapılan bağışları saymazsak uygulamada genellikle bağıştan ziyade ticari bir faaliyet söz konusu: yani ücret karşılığı üreme hücresi satılıyor ve alınıyor. Toplumsal ve ahlaki nedenlerle üreme hücrelerinin metalaşması ve serbest piyasa konusu olmasına yönelik itirazlar olabildiğinden, hükümetler ve meslek örgütlerince bu alanda ancak sınırlı şartlarda piyasa faaliyetlerine izin veriliyor ve uygulama yaygın bir şekilde (ve yanlış bir şekilde)

“bağış/donasyon” kavramı ile anılıyor.

2 Yumurtalarını donduran kadınlarla görüşmeye ilk olarak 2016 yılında bir meslektaşımın birlikte başladık. İstanbul’da üst gelir grubuna hitap eden özel bir klinik aracılığıyla yaptığımız 21 mülakatın bulgularını başka mecralarda yayınladık (bkz. Kılıç ve Göçmen, 2018, Göçmen ve Kılıç, 2018). Ayrıca 2019 yılında çoğunluğu tıp uzmanlarından oluşan bir ekiple İstanbul’da iki özel klinik çerçevesinde bir anket çalışması gerçekleştirdik (Gurbuz vd., 2021). Şu an tek başıma yürüttüğüm çalışma ise yine mülakat odaklı ve yumurtalarını dondurmuş kadınlarla yumurta dondurma sonrası hayat deneyimleri üzerine görüşmeler içeriyor. 2021 yılının ikinci yarısından beri 17 kadınla 22 görüşme gerçekleştirildi. Bu kadınların önemli bir kısmı İstanbul’da ikamet ediyor; ayrıca Ankara, Çanakkale, Muğla, Mersin, Münih ve Berlin gibi şehirlerde yaşayan kadınlar da var. Kadınlara çoğunlukla internet üzerinden ulaşıldı; birkaçına da yumurta dondurma işlemleriyle ilgilenen bir tıp doktoru yardımıyla ulaşıldı. Bu zamana kadar görüşülen kadınlar yumurtalarını Türkiye’de ya da yurt dışında (Almanya, Yunanistan ve Kıbrıs) özel kliniklerde dondurtmuştu. Bu yazıda ağırlıklı olarak daha önceki araştırmalarımın bulguları anılıyor.

3 Süregelen enflasyon ve kur oynaklığı şartları nedeniyle ücreti atıfta bulunulan kaynaktan yer aldığı gibi dolar üzerinden belirtmekte fayda var. 2016’dan bu yana İstanbul’daki üst gelir grubuna hitap eden klinikler çerçevesinde edindiğim gözlem yumurta dondurma ücretlerinin dolar bazında güncellendiği şeklinde.

4 Eşcinsel çiftler durumunda başka kurumsal ve ilişki dinamiklerin de dikkate alınması gerekir. Bu yazıda Esping-Andersen’i takiben heteroseksüel ilişkilerde görülebilecek kadınların değişen rolüne uyum sağla(ya)mama sorununa işaret etmekle yetineceğiz.

Kaynakça

Akin O D vd. (2019). Awareness of Fertility and Reproductive Aging in Women Seeking Oocyte Cryopreservation, Reproductive Aged Controls, and Female Health Care Professionals: A Comparative Study. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 233, 146–150.

Akkan B (2018). The Politics of Care in Turkey: Sacred Familialism in a Changing Political Context. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 25(1), 72–91.

Armund G vd. (2017). Transgender Men’s Experiences of Fertility Preservation: A Qualitative Study. *Human Reproduction*, 32(2), 383–390.

ASRM (American Society for Reproductive Medicine) (2013). Mature Oocyte Cryopreservation: A Guideline. *Fertility and Sterility*, 99(1), 37–43.

Baldwin K (2018). Conceptualising Women’s Motivations for Social Egg Freezing and

- Experience of Reproductive Delay. *Sociology of Health & Illness*, 40(5), 859–873.
- Baldwin K (2019). *Egg Freezing, Fertility and Reproductive Choice: Negotiating Responsibility, Hope and Modern Motherhood*. Emerald Publishing Limited.
- Baldwin K vd. (2019). Running out of Time: Exploring Women’s Motivations for Social Egg Freezing. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 40(2), 166–173.
- Bellani D, Esping-Andersen G ve Nedoluzhko L (2017). Never Partnered: A Multilevel Analysis of Lifelong Singlehood. *Demographic Research*, 37, 53–100.
- Birenbaum-Carmeli D, Inhorn M C ve Patrizio P (2021). Transgender Men’s Fertility Preservation: Experiences, Social Support, and the Quest for Genetic Parenthood. *Culture, Health & Sexuality*, 23(7), 945–960.
- Brown E ve Patrick M (2018). Time, Anticipation, and the Life Course: Egg Freezing as Temporarily Disentangling Romance and Reproduction. *American Sociological Review*, 83(5), 959–982.
- Buğra A (2014). Revisiting the Wollstonecraft Dilemma in the Context of Conservative Liberalism: The Case of Female Employment in Turkey. *Social Politics*, 21(1), 148–166.
- Calhaz-Jorge C vd. (2020). Survey on ART and IUI: Legislation, Regulation, Funding and Registries in European Countries: The European IVF-Monitoring Consortium (EIM) for the European Society of Human Reproduction and Embryology (ESHRE). *Human Reproduction Open*, 1, 1–15.
- Carroll K ve Krolokke C (2018). Freezing for Love: Enacting ‘Responsible’ Reproductive Citizenship through Egg Freezing. *Culture, Health & Sexuality*, 20(9), 992–1005.
- Cattapan A vd. (2014). Breaking the Ice: Young Feminist Scholars of Reproductive Politics Reflect on Egg Freezing. *IJFAB: International Journal of Feminist Approaches to Bioethics*, 7(2), 236–247.
- Cil A P vd. (2019). A 5-year Analysis of Demographics, Cycle Characteristics and Reproductive Outcomes of 907 Egg Freezing Cycles in Patients with Diminished Ovarian Reserve and Age-Related Fertility Decline. *Fertility and Sterility*, 112(3), e108.
- CNN (2021). Beijing Wants Women to Have More Babies. So Why Isn’t It Loosening Rules on Egg Freezing? 21 Ağustos. Son erişim tarihi, 15/10/2022.
- Çarkoğlu A ve Kalaycıoğlu E (2012). *Türkiye’de Aile, İş ve Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: İstanbul Politika Merkezi.
- Daar J vd. (2018). Planned Oocyte Cryopreservation for Women Seeking to Preserve Future Reproductive Potential: An Ethics Committee Opinion. *Fertility and Sterility*, 110(6), 1022–1028.

De Proost M ve Johnston M (2022). The Revision of the French Bioethics Law and the Questions It Raises for the Future of Funding for Egg Freezing. *Reproductive BioMedicine Online*, 44(4), 591–593.

Engin C, Hürman H ve Harvey K (2020). Marriage and Family in Turkey: Trends and Attitudes. İçinde: D N Farris ve E H Threatt (der). *International Handbook on the Demography of Marriage and the Family*. Cham: Springer, 105–119.

ESHRE (European Society for Human Reproduction and Embryology) (2012). Oocyte Cryopreservation for Age-Related Fertility Loss. *Human Reproduction*, 27(5), 1231–1237.

Esping-Andersen G (2009). *Incomplete Revolution: Adapting Welfare States to Women's New Roles*. Cambridge: Polity.

Esping-Andersen G ve Billari F C (2015). Re-theorizing Family Demographics. *Population and Development Review*, 41(1), 1–31.

Göçmen İ ve Kılıç A (2018). Egg Freezing Experiences of Women in Turkey: From the Social Context to the Narratives of Reproductive Ageing and Empowerment. *European Journal of Women's Studies*, 25(2), 168–182.

Gökmar M D (2015) *Achieving Procreation: Childlessness and IVF in Turkey*. New York, Oxford: Berghahn Books.

Greenwood E A vd. (2018). To Freeze or Not To Freeze: Decision Regret and Satisfaction Following Elective Oocyte Cryopreservation. *Fertility and Sterility*, 109(6), 1097–1104. e1.

Gurbuz A vd. (2021). Decision Regret and Associated Factors following Oocyte Cryopreservation in Patients with Diminished Ovarian Reserve and/or Age-Related Fertility Decline. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 38(6), 1469–1479.

Gürtin Z B (2011). Banning Reproductive Travel: Turkey's ART Legislation and Third-Party Assisted Reproduction. *Reproductive BioMedicine Online*, 23(5), 555–564.

Gürtin Z (2017). Why are Women Freezing Their Eggs? Because of the Lack of Eligible Men. *The Guardian*, 7 Temmuz.

Gürtin Z B vd. (2019). Reconciling Egg Freezing: Insights from An Analysis of 5 Years of Data from a UK Clinic. *Reproductive BioMedicine Online*, 38(2), 272–282.

HÜNEE (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü) (2019). *2018 Turkey Demographic and Health Survey*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

IFFS (2022). Global Trends in Reproductive Policy and Practice. *Global Reproductive Health*, 7(e58).

Inhorn M C vd. (2018a). Elective Egg Freezing and Its Underlying Socio-Demography: A Binational Analysis with Global Implications. *Reproductive Biology and Endocrinology*, 16(1), 70.

Inhorn M C vd. (2018b). Ten Pathways to Elective Egg Freezing: A Binational Analysis. *Journal of Assisted Reproduction and Genetics*, 35(11), 2003–2011.

Inhorn M C vd. (2022). Egg Freezing at the End of Romance: A Technology of Hope, Despair, and Repair. *Science, Technology, & Human Values*, 47(1), 53–84.

Kılıç A (2008). The Gender Dimension of Social Policy Reform in Turkey: Towards Equal Citizenship? *Social Policy & Administration*, 42(5), 487–503.

Kılıç A (2010). Gender, Family and Children at the Crossroads of Social Policy Reform in Turkey: Alternating between Familialism and Individualism. İçinde: M Ajzenstadt ve J Gal (der). *Children, Gender and Families in Mediterranean Welfare States*. Dordrecht: Springer, 165–179.

Kılıç A (2017). Abortion Politics and New Pronatalism in Turkey. *The Progressive Post*, 28 Nisan. Son erişim tarihi, 5/2/2023.

Kılıç A ve Göçmen İ (2018). Fate, Morals and Rational Calculations: Freezing Eggs for Non-Medical Reasons in Turkey. *Social Science & Medicine*, 203, 19–27.

Martin L J (2010). Anticipating Infertility: Egg Freezing, Genetic Preservation, and Risk. *Gender & Society*, 24(4), 526–545.

Mutlu B (2018). Gizleyerek Aile Olmak: Yurtdışında Yasaklı Biyoteknolojilerle Çare Arayışları. *Toplum ve Bilim*, 144, 161–193.

Pedersen V M L (2022). Freeze the Biological Clock: Discrimination, Disrespect, and Fertility Preservation via Social Freezing. *Journal of Applied Philosophy*, 39(3), 456–470.

Pennings G (2021). Elective Egg Freezing and Women’s Emancipation. *Reproductive Biomedicine Online*, 42(6), 1053–1055.

Riggs D W ve Bartholomaeus C (2018). Fertility Preservation Decision Making amongst Australian Transgender and Non-Binary Adults. *Reproductive Health*, 15(1), 1–10.

Rimon-Zarfaty N vd. (2021). Between “Medical” and “Social” Egg Freezing: A Comparative Analysis of Regulatory Frameworks in Austria, Germany, Israel, and the Netherlands. *Journal of Bioethical Inquiry*, 18(4), 683–699.

Rose N (2004). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rottenberg C (2017). Neoliberal Feminism and the Future of Human Capital. *Signs* 42 (4), 329–348.

- Seyhan A vd. (2021). A Survey of Women Who Cryopreserved Oocytes for Non-Medical Indications (Social Fertility Preservation). *Reproductive Sciences*, 28(8), 2216–2222.
- Shao C (2020). The Social and Cultural Implications of the Egg Freezing Policy in China. *International Journal of Social Science Studies*, 8(6), 86–97.
- Sussman A L (2022). I Took an International Trip with My Frozen Eggs to Learn about the Fertility Industry. *MIT Technology Review*, 12 Eylül. Son erişim tarihi, 15/10/2022.
- Streeck W (2009). *Flexible Employment, Flexible Families, and the Socialization of Reproduction*. Köln: Max Planck Institute for the Study of Societies.
- Ünal R A (2020). Undoing Patrilineality: New Maternal Families and The Politics of Naming in Turkey. *Hawwa*, 1(aop), 182–205.
- van de Wiel L (2014). For Whom the Clock Ticks: Reproductive Ageing and Egg Freezing in Dutch and British News Media. *Studies in the Maternal*, 6(1), 1–28.
- van de Wiel L (2020). The Speculative Turn In IVF: Egg Freezing and The Financialization of Fertility. *New Genetics and Society*, 39(3), 306–326.
- Waldby C (2015). “Banking Time”: Egg Freezing and the Negotiation of Future Fertility. *Culture, Health & Sexuality*, 17(4), 470–482.
- Yakin K, Urman B ve Balaban B (2022). Dynamic View of Assisted Reproduction in Turkey from 1996 to 2020. *Reproductive BioMedicine Online*, 44(4), 747–754.
- Zeno E (2022). Synchronizing the Biological Clock: Managing Professional and Romantic Risk through Company-Sponsored Egg Freezing. *Social Problems*, 69(2), 527–543.
- Zhu L (2021). Procreative Rights Denied? Access to Assisted Reproduction Technologies by Single Women in China. *Journal of Law and the Biosciences*, 8(1), Isaa084.

Kadın Cinselliğinin Disipline Edilmesini Kadının Genital Sakatlanması Üzerinden Okumak

Çiğdem Sema Sırma, Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-0839-2390

E-Posta: csemapolat@gmail.com

Özet

Beden, ontolojik yönünün yanı sıra din, sağlık, politika, ekonomi ve sosyal bilimler perspektiflerinin kesişme alanında yer almaktadır ve buzdağının görünür kısmına benzer şekilde fizyolojik boyutun dışında toplumsal uzamda çeşitli anlamlar taşımaktadır. Beden, ikili karşıtlıklar bağlamında, özellikle kadın bedeni odak alındığında; 'sağlık'/'hastalık', 'güzellik'/'çirkinlik'/'ideal'/'ideal olmayan' ve 'doğurgan' / 'kısır' gibi çeşitli yan anlamlarla değerlendirilebilmektedir. Ayrıca bedenin duruşu otorite ve statünün de göstergesi olabilmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında ataerkil toplumda kadınlar, yemek masasında oturdukları yer, beden dilleri veya ses tonları gibi davranışları konusunda çeşitli kısıtlamalara maruz kalmaktadırlar. Kadın bedenini kontrol ve disipline etme yöntemleri bir taraftan korse, küçük ayakkabı ve zayıf beden baskısı iken diğer taraftan kadının hayatı pahasına beden bütünlüğünü bozarak cinselliğini yaşamasını disipline etmek olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadının genital sakatlanması hem bedensel bir işaretleme hem de toplumun kadının cinselliğine dair beklentilerinin somut bir göstergesi olma özelliğini taşımaktadır. Feminist politika içerisinde kadının politik, ekonomik ve gündelik hayattaki hakları için yapılan mücadele ve kazanımlar, dünyanın farklı coğrafyalarındaki kadınlar için genital sakatlanmaya karşı mücadele ile devam etmektedir. Her ne kadar feminist politikalarla birlikte çeşitli kazanımlar elde edilmiş olsa da hala genital sakatlanma bekâretin kanıtı ve cinsel isteği azaltma gerekçeleriyle varlığını sürdürmektedir. Ayrıca kadının genital sakatlanması kuşaklararası aktarım yoluyla da gerçekleşebilmekte ve genellikle de kadınlar tarafından uygulanmaktadır. Çocuk bedeninden genç kadın bedenine geçiş aşamasında kadının bedensel bütünlüğünün genital sakatlanma ile elinden alınarak cinsel yaşamının disipline edilmesi, günümüzde hala önemli bir problem alanını oluşturmaktadır. Kadının öncelikle beden bütünlüğünü bozan genital sakatlama, psikolojik sonuçlarına ek olarak kadının hayatı süresince devam edecek sağlık problemleriyle ve hatta ölümlerle sonuçlanabilmektedir. Diğer taraftan kadının genital sakatlanmasının kültürel kabul edilirliliğinin kırılması gerektiği de açıktır. Bu noktada, sosyolojik olarak kadının genital sakatlanmasının neden ve sonuçları ile ele alınması önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın konusunu, sosyolojik bakış açısıyla insan hakları ve beden bütünlüğünün korunması temelinde kadının genital sakatlanmasının sembolik anlamlarının ve sosyal inşasının

kuramsal olarak ele alınması oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: Kadın, Kadın sünneti / Kadının Genital Sakatlanması, Kadın Cinselliği, Beden, Disiplin.

Reading The Disciplining Of Female Sexuality Through Female Genital Mutilation (Fgm)

Abstract

In addition to its ontological aspect, the body is located at the intersection of religion, health, politics, economics and social sciences perspectives and similar to the tip of the iceberg, it has various meanings in social space apart from the physiological dimension. In the context of dual oppositions, especially in the focus of the female body, the body can be evaluated with various connotations such as health/non-healthy, beauty/ugliness/, ideal/non-ideal, and fertile/infertile. In addition, the posture of the body can be an indicator of authority and status. In the context of gender roles, in the patriarchal society, women have been restricted about their behaviours in the society such as the place where they sit at the dinner table, body languages or their tone of voice while they are talking. On one hand the methods of controlling and disciplining the female body are corsets, small shoes and weak body expectation. On the other hand, it is to discipline the woman's sexuality by disrupting her body integrity at the expense of her life. FGM is both a bodily marking and a concrete indicator of society's expectations of women's sexuality. The struggle and achievements for women's rights in political, economic and daily life within feminist politics continue with the struggle against FGM for women in different geographies of the world. Although gains have been made on the female body with feminist policies, FGM practices still exist on the grounds of evidence of virginity and reducing sexual desire. In addition, FGM occurs through intergenerational transmission and is generally practiced by women. During the transition from a child's body to a young woman's body, the discipline of sexual life by taking away the physical integrity of the woman with FGM still constitutes an important problem area today. FGM, which primarily disrupts the body integrity of the woman, can result in health problems that will continue throughout the woman's life, and even death, in addition to its psychological effects. On the other hand, it is clear that the cultural acceptability of FGM must be broken. At this point, it becomes important to deal with the causes and consequences of FGM sociologically. The subject of this study is the theoretical consideration of the symbolic meanings of FGM and its social construction on the basis of the protection of human rights and bodily integrity from a sociological perspective.

Keywords: Female, Female Circumsition / Female Genital Mutilation (FGM), Female Sexuality, Body, Discipline.

Giriş

Gündelik yaşam içerisinde hem özel alanda hem de kamusal alanda kadınların davranışları ve bedenlerinden çeşitli beklentiler söz konusudur. Bu beklentiler, kadınların; 'alabileceği eğitim', 'yapabileceği iş', 'giyebileceği kıyafet', ses tonu, konuşma şekli, evleneceği kişi ve yaş şeklinde şekillenebilirken beden odağında, bedenine yönelik dışarıdan müdahaleler şeklinde olabilir. Kadının genital sakatlanması da kadının cinselliği odağında bedenine yapılan müdahalelerden birisidir. Genital sakatlama aracılığıyla kadının cinselliğinin disipline edilerek kontrol edilmesi söz konusudur. Altınay (2021: 324) cinselliğin, günlük pratiklerimizden devletle ilişkimize, çocukluğumuzdan yaşlılık günlerimize, isyan ettiğimiz baskılardan içselleştirdiğimiz fikirlere, kadın-erkek ilişkilerinden kadınların birbirleriyle ilişkilerine kadar hayatımızı her alanda belirlemeye devam ettiğini belirtmiştir. Kadının genital sakatlanmasıyla mücadele edilmesinde üzerinde durulan bir nokta genital sakatlamanın saygı duyulması gereken kültürel bir uygulama olarak değerlendirilmesidir. Feminist harekette kadın genital organına yapılan müdahale biçimlerinin tamamı erkek egemenliğinin ve erkeğin kadın cinselliği üzerindeki kontrolünün tanınması olarak değerlendirilmektedir (cad 1993).

Kadının genital sakatlanması kavramının gündelik dilde ve literatürde farklı şekillerde kullanımı söz konusudur. En yaygın kullanılan haliyle kadının genital organına yapılan dışarıdan müdahale, kadın sünneti ('female circumcition'/ fc), kadının genital kesilmesi (female genital cutting / fgc) veya kadının genital sakatlanması (female genital mutilation / fgm) olarak isimlendirilebilmektedir.

Kavram, uluslararası örgütler tarafından öncelikle kadın sünneti ('female circumcition') olarak kullanılmıştır. Fakat kadın sünneti ('female circumcition') kavramı erkek sünneti (male circumcition) kavramıyla benzerlik göstererek iki uygulama arasında karışıklığa yol açması gerekçeleriyle eleştirilmiştir. Kadının genital sakatlanması ('female genital mutilation') pek çok kadın sağlığı ve insan hakları örgütü tarafından kullanılmakta ve erkek sünneti uygulamasından açık / net bir ayırım getirmektedir. Sakatlamak (mutilasyon) kavramının kullanılması uygulamanın ciddiyetini vurgulayarak uygulamanın kadın ve kız çocukları açısından insan haklarına aykırı olduğunu pekiştirmektedir. Sakatlamak kavramı, 1970'li yılların sonunda yaygın olarak kabul görüp kullanılmaya başlanmıştır. 1994 yılından itibaren de sakatlamak kavramı birçok Birleşmiş Milletler belgesinde kullanılarak bir politika ve savunuculuk kavramı haline gelmiştir. Birleşmiş Milletlere Üye Devletler, 65 / 170 sayılı kararda, kadın sünneti kavramına atıfta bulunmak için sakatlamak kavramının kullanılması gerektiğini açıkça belirtmişlerdir. Bazı organizasyonlar tarafından kavram, kadının genital

sakatlanması / kesilmesi “female genital mutilation / cutting” (FGM/C) olarak birlikte kullanılabilir (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2022).

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organisation [WHO / DSÖ], 2023) tarafından kadının genital sakatlanması (female genital mutilation / fgm) kadının genital organının tamamının veya bir kısmının çıkarılması veya tıbbi olmayan nedenlerle kadın genital organına zarar verilmesini içeren uygulamalar şeklinde tanımlanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü’nün dışında bir başka uluslararası örgüt olan Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (United Nations Population Fund [UNFPA], 2022)’da kadının genital organının sakatlanmasını, kültürel veya tıbbi olmayan nedenlerle kadın genital organının bir kısmının veya tamamının çıkarılmasını veya kadın genital organına farklı şekilde zarar verilmesini içeren uygulamaların tamamı olarak tanımlanmaktadır.

Bu çalışmada, Dünya Sağlık Örgütü ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu’nun kadının genital sakatlanması tanımı kabul edilmiştir. Kadının genital sakatlanması kavramı her ne kadar dilimize ‘kadın sünneti’ olarak çevrilse de uluslararası literatürde kullanıldığı şekilde uygulamanın erkek sünneti ile karıştırılmaması ve kadının ‘sağlığı’ için yapılan bir eylem olarak görülmesini önlemek ve mevcut kullanımın dışına da çıkmamak için metnin tamamında genital sakatlanma şeklinde kullanılmıştır.

Kadının genital sakatlanmasının tarihsel kökenleri net olmamakla birlikte Hristiyanlık ve İslamiyet öncesi uygulamanın var olduğu anlaşılmaktadır (Gruenbaum 2001 ve Mackie 1996, 2000 aktaran Yount 2004: 1063-64). Kadının genital sakatlanmasının ilk nerede ortaya çıktığını ve ilk olarak nasıl yapıldığını gösteren kesin bir kanıt olmadığını belirten Kouba ve Muasher (1985) Eski Mısırlıların mumyaları arasında genital sakatlanmış kadınlar olduğunu ve Yunan tarihçi Herodot’un, MÖ. 5. yüzyılın ortalarında Mısır ziyaretinde Mısırlıların erkek ve kadınlara uygulamayı yaptıklarını ifade etmiştir (Kouba ve Muasher, 1985: 95). Sünnet kavramı, çeşitli dillerde yer almaktadır. Örneğin Arapça’da erkeklerin sünneti için ‘khitan’, kadının genital sakatlanması için ‘khafq’ kullanılmaktayken; Mısır ve Sudan’da da sünneti ifade etmek için ‘tahara / tahir’ kullanılmaktadır. Makhoul Obermeyer (1999: 84) “arınmak” anlamına gelen bir fiilden türeyen bu kavramların hem operasyona hem de onu çevreleyen törene atıfta bulunduğunu belirtmektedir.

Kadının genital sakatlanması uygulaması farklı yaş aralıklarında yapılmaktadır. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu genital sakatlanmanın Gambiya’da 3 yaşından önce, Nijerya’da 1 yaşından önce

Kenya’da ise 9 yaş civarındaki kız çocuklarına uygulanmakta olduğunu ifade etmektedir (Delivering and Sustaining in the New Normal 2021: 13).

Dünya Sağlık Örgütü (2023) tarafından uygulamanın zararlarına odaklanılan dört sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmalar, klitoris bölgesi ve etrafındaki derinin tamamının ya da bir kısmının kesilip alınması (tip 1, klitoridektomi); klitorisin bir kısmı veya tamamıyla birlikte vajinadaki iç dudakların (labya minora) kesilip alınması (tip 2, eksizyon); kadın genital organında vajinal açıklığın bırakılması (tip 3, infibülasyon) ve son olarak da tıbbi olmayan amaçlar dışında kadın genital organına yönelik örneğin genital bölgenin delinmesi, kesilmesi, kazılması ve yakılması / dağlanması gibi diğer zararlı tüm uygulamaların tamamını içeren (tip 4, ‘sınıflandırılmamış’) sınıflandırma şeklindedir.

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (2023), 200 milyondan fazla kız çocuğu ve kadının, Afrika, Orta Doğu ve Asya kıtasındaki 31 ülkede genital sakatlama uygulamasına maruz kaldığını belirtmektedir. Kadının genital sakatlanması uygulamasının Atlantik kıyısından Afrika’ya kadar çok sayıda ülkede, Irak ve Yemen gibi Orta Doğu bölgelerinde ve Asya’daki bazı ülkelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Uygulamadan Kamerun ve Uganda’da kız çocukları ve kadınların yüzde 1’den fazlası etkilenmezken; Somali, Gine ve Cibuti’de neredeyse yüzde 90’ın üzerinde kız çocuğu ve kadın genital sakatlanmaya maruz kalmaktadır. Etiyopya’da da kadının genital sakatlanması uygulamasının yaygın olup, 2005 yılı itibariyle doğurganlık çağındaki kadınların %74’üne uygulandığı anlaşılmaktadır (Etiyopya Merkezi İstatistik Kurumu ve ORC Makro 2006 aktaran Rahlenbeck ve Mekonnen, 2009: 443). Batı’da ise uygulamanın ağırlıklı olarak göçmenlerde devam ettiği görülmektedir (Heger, Boyle ve Preves, 2000: 709). Fakat göçmen kadınların genital sakatlanmasına dair görüşlerinde değişimler yaşandığı söylenebilir. Örneğin Afrika’nın çeşitli ülkelerinden Almanya, Hollanda ve İsveç’te yaşayan göçmenlerle yapılan araştırmada göçmenler tarafından genital sakatlama uygulamasının onaylanmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca Sudanlı göçmenlerinde genital sakatlama uygulaması geçirmemiş kızlara yönelik daha olumlu görüş bildirdikleri ifade edilmektedir (Barrett, Bedri ve Krishnapalan 2021: 199).

Uygulamadan etkilenen bireylerin sayısına bakıldığında Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (2022) dünya genelinde tahmini olarak 200 milyon kız çocuğu ve kadının genital sakatlama maruz kaldığını belirtmektedir. Kadının genital sakatlanması uygulamasının mevcut hızıyla devam etmesi halinde 2015-2030 yılları arasında 68 milyon kız çocuğunun daha uygulamadan etkilenmesi beklenmektedir. 2020 ve 2022’de Covid-19 Salgını, özellikle genital sakatlanma

riski taşıyan kız çocukları ve kadınların savunmasızlığını arttırmıştır. Covid-19 Salgını, kadınların ve kız çocuklarının karşılaştığı cinsiyet eşitsizliklerini, ekonomik eşitsizlikleri ve sağlık risklerini daha da arttırarak kadınların genital sakatlanmasıyla birlikte kız çocukları ve kadınlara yönelik zararlı uygulamaları önleme programlarını sekteye uğratmıştır (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu 2022). Covid-19 Salgını nedeniyle, önümüzdeki on yıl içinde fazladan iki milyon kadın genital sakatlama vakasının meydana gelebileceğini Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (2022) tahmin etmektedir.

Kadının genital sakatlanması üzerine yapılan araştırmalarda, uygulamanın sağlık açısından ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlara yer verilmektedir. Dünya Sağlık Örgütü 1979 yılında, uygulamayı bir sağlık tehlikesi olarak kınamış ve hükümetlerden uygulamanın önlenmesi için politikalar benimsemelerini istemiştir ayrıca Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu da kadının genital sakatlanmasını, bir sağlık tehlikesi olarak görmektedir (aktaran Berkovitch ve Bradley 1999: 489). Uygulama kısa vadede şiddetli ağrı, kanama ve enfeksiyona neden olurken uzun vadede skar oluşumu, vajinal açıklığın tıkanması, fistül, kronik pelvik enfeksiyonlar ve doğumun uzun sürmesine ek olarak daha yüksek anne ve bebek ölümü riskleriyle ilişkili jinekolojik sorunlara yol açmaktadır (Dünya Sağlık Örgütü Çalışma Grubu 2006 aktaran Hayford ve Trinitapoli 2011: 253). Genital olarak sakatlanmış kadınların doğum sırasında zorluk yaşama ve bebeklerinin ölme olasılığının daha yüksek olduğunu belirten bir araştırma sonucunu Dünya Sağlık Örgütü (2006) yayınlamıştır (aktaran Prazak ve Coffman 2007: vii). Belirtilen yan etkilere ek olarak Heger Boyle ve Preves (2000: 709) ve Salmon (1997)'da uygulamanın şok, kanama, enfeksiyon, adet dönemi ağrısı, idrar yolu enfeksiyonları, ağrılı cinsel ilişki ve doğurganlığın azalmasına yol açabileceğini belirtmişlerdir. Diğer taraftan kız çocuğu ve kadınların genital sakatlanmasıyla mücadelede öncelikle uygulamanın tanımlanması önemli bir basamak olmuştur. 1990'lı yıllarda insan hakları ihlalleri aktörler tarafından gerçekleştirilen şiddet eylemlerini içerecek şekilde yeniden tanımlanmıştır. Kız çocukları ve kadınların genital sakatlanması şiddet içeren bir eylem, ilerlemenin önündeki bir engel ve kelimenin tam anlamıyla olmasa da kavramsal olarak kadınlara yönelik daha genel bir baskı biçimi olarak tanımlanmıştır. Kadının genital sakatlanmasının hem bir şiddet eylemi hem de bir sağlık tehlikesi olarak yeniden tanımlanması genital sakatlanmayla küresel mücadelede hız kazanılmasını sağlamıştır (Berkovitch ve Bradley, 1999:494). Crips (2000:603) de genital sakatlamayı kadına yönelik bedensel şiddetin bir türü olarak değerlendirmekte ve kız çocuklarına yönelik şiddeti, coğrafi, kültürel ve politik sınırları aşan ve yalnızca tezahürleri ve şiddeti bakımından farklılık gösteren küresel bir olgu olarak görmektedir. Kadınlar köken aileleri ve/veya evlilik yolu

ile kurdukları aile içerisinde şiddetin farklı türlerinin (bedensel, sözel, duygusal, psikolojik, dijital ve ekonomik) mağduru konumunda olabilmektedirler. Ayrıca kadınlar bir taraftan cinsel taciz, istismar ve tecavüzle karşılaşabilmekteyken diğer taraftan hamileliklerini devam ettirmeleri ve/veya ettirmemeleri, yönünde baskıya uğrayabilmekte ya da fuhuşa zorlanabilmektedirler. Chinkin (1995:24)'de kadına yönelik şiddeti, rastgele, tesadüfi veya özel bir konu olmanın ötesinde hem erkeklerle kadınlar arasındaki güç dengesizliğinin bir yansıması olarak hem de kadınların bağımlı olarak görünmesi şeklinde ele almaktadır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından (2005) şiddet, Binyıl Kalkınma Hedefleri arasında yer alan sosyoekonomik kalkınma ve siyasi yetkilendirmenin önündeki kritik bir engel olarak kabul edilmektedir (aktaran Perry ve Jaggernath, 2012: 21). Kadınları ve kız çocuklarını toplumsal yaşama eşit bir şekilde dahil etmeye yönelik eylemler devam etmektedir.

Birleşmiş Milletler 1 Ocak 2016 yılından itibaren Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarını oluşturarak ve bu amaçları 2030 yılına kadar gerçekleştirmek için çalışmalar gerçekleştirmektedir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları Madde 5, toplumsal cinsiyet eşitliğini kapsamaktadır. Bu maddeyle toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak ve tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek amaçlanmaktadır. Bu amacın alt amaçlarından 5.3. *çocuk evliliği, erken yaşta zorla evlendirilme ve kadın sünneti gibi bütün zararlı uygulamaların ortadan kaldırılması amacını taşımaktadır* (Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar).

Kadının genital sakatlanmasıyla mücadele konusunda Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, 2021 yılında 17 ülkede gerçekleştirilen faaliyetleri belirtmiştir. Kadının genital sakatlanmasının olumsuz sonuçları hakkında 3,46 milyondan fazla birey kamuoyunu bilgilendirmiştir. Ayrıca 216,853 kız çocuğu genital sakatlama uygulamasından korunmuştur. Kadının genital sakatlanmasını ortadan kaldırmaya yönelik olarak ulusal eylem planları hazırlayan ülke sayısı 2018 yılında 8 iken; 2021 yılında bu sayı 14'e yükselmiştir (Delivering and Sustaining in the New Normal 2021: 9).

Kadının genital sakatlanması kavramsal açıdan her ne kadar farklı şekillerde isimlendirilse de genital sakatlanmanın kız çocukları ve kadınlar üzerindeki bedensel ve psikolojik açıdan kısa, orta ve uzun süredeki etkileri açıktır. Genital sakatlama, dünya genelinde kız çocukları ve kadınlara dair önemli bir eşitsizlik alanını oluşturmaktadır.

Kadının Genital Sakatlanmasının Sosyal İnşası

Kadının genital sakatlanması uygulamasına devam etme nedenlerini Gruenbaum (2005: 430), bir filin farklı taraflarını hissederek hayvanın neye benzediği (ağaç gövdesi, kamçı, yılan, duvar, yelpaze) hakkında birbirinden farklı sonuçlara ulaşılması örneğiyle açıklamaktadır. Kadının genital sakatlanmasının açıklanmasına yönelik yapılan araştırmalarda kültür, inanç, cinsiyet gibi faktörler bağlamında açıklamalar yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kız çocuklarının ve kadınların genital sakatlanmalarının pek çok nedeni olduğunu Kouba ve Muasher (1985:107) de belirterek uygulamanın yaşandığı toplumların sosyokültürel sistemlerinin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünü ifade etmektedirler. Ayrıca kadının genital sakatlanmasının nedenlerini Maina Ahlberg vd. (2000: 40), geleneksel yönden uygulamanın; 'arınma', 'aile onuru', 'temizlik', 'sağlık', evlilik, doğurganlık, bekâret, fuhuştan korunma, eşin (erkeğin) cinsel ilişkiden aldığı zevki arttırma ve olgun olma anlamlarını taşıdığını belirtmektedir. Benzer şekilde uygulamanın devam ettiği toplumlarda 'aile onuru', bekâret, 'iffet', 'safılık', 'evlenilebilir olma' ve çocuk sahibi olmanın oldukça önemli görüldüğü de ifade edilmektedir (Kouba ve Muasher, 1985: 107). Diğer taraftan 'güzellik' ve 'safılık' hakkındaki düşüncelerinde uygulamanın devamı için belirleyici olduğu üzerinde durulmaktadır (El-Bushra, 2000: 57).

Gruenbaum (2005: 436), bekâret beklentisinin, kız çocukları ve kadınların 'ahlakıyla' birlikte 'aile onurunu' koruma arzusuna gömülü olduğunu belirtmiştir. Daha açık bir ifadeyle kız çocukları ve kadınların genital olarak sakatlandığı toplumlarda genital sakatlanmanın hem kız çocuğunun hem de 'ailenin ahlakını' koruyarak 'aile onurunu' sağlamlaştırdığı düşünülmektedir. Özellikle bekâretin, kadınların evlilik yapabilmeleri için ön koşul olduğu toplumlarda aileler, kızlarını genital sakatlamama kararları sonucu kızlarının evliliklerini riske atma sorunuyla karşılaşmaktadırlar (Gruenbaum, 2005: 436). Mackie (1996, 2000 aktaran Yount 2004), ebeveynlerin başkalarının da kendi kızlarına genital sakatlama yapmayacaklarını bilmedikleri sürece, kendi kızlarının sosyal konumunu garanti altına alabilmek için genital sakatlama ile ilgili toplumsal normlara uymak zorunda hissedeceklerini belirtmektedir. Kız çocuğunun evlenebilmesi ve çocuk sahibi olabilmesi özellikle tarım toplumlarında (hayvana, toprağa veya gelire erişimin büyük ölçüde erkeklere bağlı olduğu ve çocukların yaşlılıkta ebeveynlerinin bakımını üstlendiği toplumlarda) çoğu kadının uzun vadeli ekonomik ve sosyal güvenliği için önem taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle, ebeveynlerin vereceği genital sakatlamama kararı çocuklarının gelecekteki sosyal refahını ve ekonomik güvenliğini tehlikeye atma riskini beraberinde getirebilmektedir (Gruenbaum, 2005: 436-437). Kız çocukları ve kadınların

genital sakatlanmaları toplumların cinsiyetlerine göre ayrımcı statü sisteminin bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu toplumlarda kadınların genellikle mülk sahibi olmalarına veya başka bir şekilde geçimlerini sağlamalarına izin verilmediği için evlen(e)meme durumu kadınları ekonomik anlamda ciddi tehlike altına atmaktadır. Evlenebilmek için 'gerekli olan' bekâretin sorgulandığı ve bu nedenle de uygulamaya maruz kalmayan kız çocukları ve kadınların bu toplumlarda evlenme şanslarının çok az olduğu belirtilmektedir (Berkovitch ve Bradley, 1999: 488).

Genital sakatlama bekâretin korunarak, 'evlenilebilir olma' onayıyla birlikte ailenin başlık parası almasını sağladığı için de önem taşımaktadır. Örneğin Somali'de, damadın ailesi evlenmeden önce gelinin vücudunu inceleme hakkına sahip olabilir ve anneler, kızlarının hala 'kapalı' (genital olarak sakatlanmış) olduklarından emin olmak için düzenli olarak kız çocuklarını kontrol etmektedir. Bu bağlamda, ebeveynler hem genital sakatlamayı hem de erken evliliği kızlarının 'saf' ve dolayısıyla başlık parasına layık kalmasını sağlamanın bir yolu olarak görmektedir (Althaus 1997: 131). Genital sakatlama uygulaması kız çocuğunu evlenilebilir kılarak kadın olmanın armağanı olarak görülen doğurganlığı kullanabilmenin gerekli bir koşulunun sağlanması olarak ifade edilmektedir (Boddy, 1982: 683). Uygulamanın olduğu toplumlarda genital sakatlama bekâretin korunarak 'temizlik'/ 'saflık', 'namus' göstergesi olması dolayısıyla da kadının evlenebilmesi ve çocuk sahibi olabilmesi böylece de aile onurunu pekiştirmesi bağlamında ele alınmaktadır (Kouba ve Muasher 1985; James 1998 ve Althaus 1997).

Kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmalarının nedenlerini belirlemeye yönelik yapılan araştırmalarda, bekâret odağında kadınların genital sakatlanmalarının bedenlerinin disipline edilerek evlilik öncesi cinselliğe olan ilgilerinin azaltılması dolayısıyla da cinsel yaşamlarının denetlenmesi amacıyla yapıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan evlenebilmek için gerekli olarak görülen genital sakatlama kadının evlendikten sonra da eşine karşı 'sadakatini koruyabilmesi' için gerekli bir uygulama olarak görülebilmektedir (Mackie 1996, 2000 aktaran Yount 2004: 1064). Bireyin toplumsal konumunun baba soyu tarafından belirlendiği toplumlarda, genital sakatlama uygulamasının evlilik dışı cinsel yaşamdan caydırıcı olması sonuç olarak da babalık konusundaki belirsizliği azalttığına inanılmaktadır (Althaus, 1997: 131).

Geleneksel açıdan genital sakatlamaya atfedilen diğer bir anlam ise genital sakatlamanın genç kızlıktan yetişkin kadınlığa geçiş 'töreni' olarak görülmesi yani kız çocuğunun evlenebilecek yaşa gelmiş olması ve doğurganlığının

göstergesi olmasıdır (Gruenbaum, 2005: 436-437). Chege, Askew ve Liku (2001) kadının genital sakatlanmasının reşit olma ritüeli olarak değerlendirilebildiğini belirtmektedirler. Belirtilen nedenlerle kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmalarının toplumsal cinsiyet hiyerarşisinin karmaşıklığına gömülü olan ataerkil bir uygulama olarak kabul edildiğini James (1998: 1043) de açıkça vurgulamaktadır.

Kadının genital sakatlanmasının devam etmesine neden olan bir diğer faktör ise genital sakatlama işlemini yapan bireyin nakit veya mal olarak uygulamadan elde ettiği ekonomik faydadır. Ekonomik faydayla birlikte uygulayıcının yaşadığı yerde elde ettiği statüde uygulamanın devam etmesini teşvik etmektedir (Kouba ve Muasher, 1985: 107). Bu durum kadının genital sakatlanmasının yalnızca mağdur açısından değil uygulayıcı açısından da gelir ve toplumsal statüsü bağlamında ele alınmasının önemini göstermektedir.

Genital sakatlamanın grup veya topluluk dayanışmasını sağlaması açısından rolü de önem taşımaktadır. Kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmasının devam etmesinde sosyal çevre ve grup dinamiklerinin etkisi ele alınmaktadır. Genital sakatlama yapılmayan genç kızın akranları tarafından etiketlenmesi ve gruptan dışlanarak hem kendisinin hem de aile üyelerinin yalnız bırakılması söz konusu olabilir. Bu durumu Gruenbaum (2001), kadının genital sakatlanmasının yaşandığı Arap-Sudan etnik grubundaki kızların hem kendi gruplarından hem de Zabarma'dan genital sakatlama yapılmayan kızlarla alay ederek “*Ya, Ghalfa! (Hey, kirli!)*” şeklinde etiketlemeleriyle örneklendirmektedir (aktaran Gruenbaum, 2005: 432). Benzer şekilde Berkovitch ve Bradley (1999: 488) de genital sakatlanma yapılmayan kadınların toplumda ‘kirli’ olarak görüldüklerini belirtmektedir. Althaus (1997), birçok kültürde genital sakatlama geleneğine uymaya direnen ailelerin üzerinde önemli bir toplumsal baskı olduğunu ifade etmektedir. Kenya Samburu’nda genital sakatlama yapılmayan kızların ‘kirli’ ve ‘sıradan’ olarak görülerek kızların genellikle evlenmeden hemen önce 14 veya 15 yaşlarında uygulamaya maruz kaldıkları aktarılmaktadır. Ayrıca genital sakatlama yapılmayan ablası olan bir erkek çocuğunun savaşı sınıfına alınmayabileceği gerekçesiyle erkek kardeşi olan bir kız çocuğuna 10’lu yaşlarında uygulamanın yapılabileceği belirtilmektedir (McKinley 1996 aktaran Althaus 1997: 132).

Özetle, kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmasının nedenleri arasında kültürel beklentiler çerçevesinde geleneksel uygulamalar gösterilmektedir. Bu nedenlerin, kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmalarının kadın bedenine yüklenen kültürel anlamların ve kadının cinsel yaşamının kontrolünün kadın bedeni üzerinden sağlanmak istenmesi olarak somutlaşmakta olduğu

söylenbilir. Belirtilen nedenlerin çoğunun erkeğin cinsel yaşamı ('bakire', 'namuslu', 'evlenilebilir', 'sadık', 'çocuk doğurabilir') için bir bağı olduğu barizdir. Yapılan çalışmalardan da anlaşıldığı gibi genital sakatlanmanın gerekçesi dolaylı olarak kadınların cinsel yaşamlarını disipline etmek olarak karşımıza çıkmaktadır. Açıklanan nedenlerin kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmalarının devam etmesinde kilit rol oynadığı değerlendirilebilir.

Kadının Genital Sakatlanmasıyla Mücadeleye Kadın Hakları Odağından Bakmak

Kadın hakları hareketini DeVault (1996), temelde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini sorunsallaştıran bir hareket olarak kadınların statüsünü iyileştirmek için mücadele edilmesi olarak açıklamaktadır. Kadın hakları ülkelerin koşullarına bağlı olarak ekonomik bağımsızlık, ücret eşitliği, doğum ve çocuk bakımı gibi konularla ilgili olabilir. Diğer bir ifadeyle kadın hakları hareketi küresel olmanın yanı sıra yerel koşullara göre yapılan kendine özgü bir yol izlemektedir (Margolis Rothbard, 1993: 379). Kadınlar açısından kadın hakları hareketindeki mücadele konusu değişse de mücadele eylemi içinde olma hali değişmemektedir. Tarihsel açıdan kadınların mücadele noktası öncelikle oy kullanabilmek olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri anayasasındaki değişikliklerle kadınlar, ilk kez başkanlık seçiminde Amerika Birleşik Devletleri'nde oy kullanmışlardır. 1840'lardan 1920'ye kadar kadınların oy hakkına sahip olması için yapılan mücadele dönemi geriye dönük olarak Birinci Dalga Feminizm olarak adlandırılmaktadır (Hewitt, 2012: 658). Kadınlarla ilgili sorunların çözümüne yönelik uluslararası mücadeleler 19. yüzyılda başlamış olsa da savaş sonrası dönemde hız kazanmıştır (Berkovitch ve Bradley, 1999: 481). İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, insan hakları dünya genelinde temel normatif bir unsur haline gelmiştir. İnsan hakları, devletler ve bireyler arasındaki ilişkiyi, bireylere karşı temel hak iddiaları ile donatarak düzenleyen, düzenlediği varsayılan evrensel standartlar, ilkeler ve değerlerdir (Cole, 2012: 1132).

Kadınların eşit haklara sahip olabilmek için yaptıkları mücadeleler toplumun kurumsal yapısının yanı sıra kalıplaşmış geleneksel uygulamalara karşıda olmaktadır. Kültür politik bir özellik taşımaktadır. Toplumdaki güç dinamikleri ve sosyal hiyerarşiler, toplumun kendine özgü 'yaşam tarzına' yansımaktadır. Toplumun kurumları ve uygulamalarındaki fikir ve inanç sistemlerinden oluşan ağlar, ilişki kalıpları, davranış normları, maddi ürünler, aslında, kurumsallaşmış davranış kalıplarına, ilişki yapılarına, üretim süreçlerine, maddi ürünlere ve sembolik anlamlara gömülü güç dinamikleri ve farklı çıkarları oluşturmaktadır (Kuumba, 2006: 112).

Kültürel ve sosyal bağlamlar arasında farklılıklar olabileceğini, kültürel değerlerin düşünce ve eylemi yapılandırmada hem güçlü etkileri olduğunu hem de aktörler olarak bireylerin kültürel ve dini değerleri yeniden yorumlayarak değiştirme güçlerinin olduğunu Gruenbaum (2005) belirtmektedir. Dünya Kadınlar Günü'nü Ruby ve Mantilla (1997: 8), kendi mücadelelerimize bakmak ve dünyadaki kadın mücadeleleri arasındaki bağlantıları görmek için bir fırsat olarak değerlendirmektedir.

Kadın hakları mücadelesinde, kadının bedeni ve bedenine dair söz hakkını kullanabilmesi yer almaktadır. Bedenin, kültürel anlamlandırmalar aracılığıyla toplumsal düzende kavranabileceği (Hugh-Jones 1979; Theweleit 1987) ve genellikle iktidarın kadın bedenine odaklandığı belirtilmektedir (Levi-Strauss 1966, 1969; Ortner 1974; A. Cormack ve Strather 1986 aktaran Linke, 1992: 579). Bu noktada feminist araştırmacılar da bedenin hem maddi hem de sembolik olarak taşıdığı anlamlar için mücadele etmektedirler (Weber 2013: 671). Belirtilen mücadele Altınay (2021: 324)'ın,

İktidar ve kimlik haritaları olarak bedenlerimiz feminist politikaların birçok anlamda merkezinde duruyor. Türkiye'de de dayağa karşı kampanyada, cinsel tacize hayır (mor iğne) kampanyasında, fahişelere yönelik tecavüzde ceza indirimi öngören 438. maddeye karşı kampanyada hep bedenlerimizde buluştuk. 'Bedenimiz bizimdir' 1980'lerin sonunda popülerleşmiş bir slogan. Yani ondan önce kadınların bedenlerine dair bu derece net bir sözleri bile yok. En azından ortak bir söz yok. Halbuki bu kampanyalarda üretilen sloganlar ve politikalar son on yılda Türkiye'deki kadınların hayatlarında çok önemli bir yere oturdu,

ifadesiyle örneklendirilebilir.

Tüm dünyada feminist hareketin kampanyaları ve müdahaleleri, 'insan hakları' kavramını yeniden tanımlayarak köklü bir değişime zorlamıştır. Feminist aktivistler ve akademisyenler, 'evrensel insan hakları' kavramına bağlı olmalarına rağmen yine de insan haklarının durağan ve sabit olmadığını, tarihsel anlar ve mücadeleler tarafından belirlendiğini savunmaktadırlar. Feminist aktivistler, 'haklar' kavramının dayandığı siyasal ve toplumsal temelleri sorgulamaktadırlar. Bu yeniden değerlendirme ile aile ilişkilerinin cinsiyetçi bir hiyerarşi açısından doğallaştırıldığı ileri sürülmektedir (Bahar, 1996: 105-107). Kadının genital sakatlanmasının da ataerkil otoritenin, kadın cinselliğinin ve doğurganlığının kontrolünü sağlamayı amaçlayan toplumların ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünü Althaus (1997:131) vurgulamaktadır. Berkovitch ve

Bradley (1999: 494) de kız çocuklarının ve kadınların genital sakatlanmasına yönelik mücadelenin kadınlara, ‘anne’ ve ‘cinsel obje’ olarak atfedilen kültürel anlamdan doğmakta olduğunu belirtmektedir. Genital sakatlanmanın önlenmesine yönelik küresel eylem arasındaki bağlantı, dünya siyasetinde insan hakları kavramının ve kadının genital sakatlanması uygulamasının yeniden tanımlanmasıyla mümkün olabilmıştır (Berkovitch ve Bradley 1999: 491). Hukukun, gerçekliğin sosyal inşasında anahtar bileşen olduğunu ise Boyle ve Preves (2000: 704) ifade etmektedir. Bu noktada imzalanan sözleşmeler ulusal ve uluslararası mücadele açısından oldukça önem taşımaktadır. Kadınların yasal haklarının korunması ve geliştirilmesine yönelik uluslararası mücadelenin çeşitli aşamalardan geçtiğini Cook (1995) belirtmektedir. Kadınlar için hazırlanan politikalar, herhangi bir politikanın oluşturulma sürecinde etkili olan güçlerle şekillenmektedir. Örneğin, Kadınlar İçin Gece Çalışması Sözleşmesi (Night Work Women Convention, 1919) ve Anneliğin Korunması Sözleşmesi (Maternity Protection Convention, 1919) gibi sözleşmelerle belirli durumlar için haklar kazanılmıştır. Cinsiyete dayalı ayrımcılığın yasaklanması da İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi (1948) ile sağlanmıştır (Cook, 1995: 9).

Genital sakatlanmanın öznesi konumunda olan kız çocukları ve kadınların haklarına yönelik olarak Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations International Children’s Emergency Fund [UNICEF]) Çocuk Hakları Bildirgesi (1959) bulunmaktadır. Taraf Devletler, 19. Madde ile *çocuğun ana–babasının ya da onlardan yalnızca birinin, yasal vasi veya vasilerinin ya da bakımını üstlenen herhangi bir kişinin yanında iken bedensel veya zihinsel saldırı, şiddet veya suistimale, ihmâl ya da ihmalkâr muameleye, ırza geçme dâhil her türlü istismar ve kötü muameleye karşı korunması için; yasal, idari, toplumsal, eğitsel bütün önlemleri alırlar* ifadesini kabul etmiştir.

Kadının genital sakatlanması uygulamasına yönelik uluslararası hareket, Birleşmiş Milletler’in ilk kez 1964 yılında kadının genital sakatlanmasını onaylamadığını bildirmesiyle başlamıştır. 1970’li yıllarda feministler ve uluslararası aktivistler aracılığıyla kadının genital sakatlanmasına yönelik protestolar artmıştır. Bu süreçte, 1975 yılı Uluslararası Kadın Yılı, 1975-1985 yılları arasındaki dönem, Uluslararası Kadın On Yılı ilan edilmiştir (Özenç, 2006: 156).

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 1979 yılında kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women [CEDAW]) kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olması gerektiğini vurgulaması nedeniyle önem taşımaktadır. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu da 1994 yılında Mısır’da Uluslararası

Nüfus ve Kalkınma Konferansı'nı (International Conference on Population and Development, ICPD) düzenlemiştir. Eylem Programı'nda kadınların eğitim, beceri geliştirme, istihdam, sağlık hizmetleri, politika ve karar alma süreçlerine katılımlarının sağlanarak güçlendirilmesi anahtar konumdur. Kız çocuklarının ihtiyaçlarına yönelik tespit edilen eylemler arasındaysa genital sakatlamanın son bulması yer almaktadır. Metinde *“hükümetler genital sakatlamayı yasaklamaya... ve sivil toplum kuruluşları ve toplum örgütleri ile dini kurumlar arasında bu tür uygulamaları ortadan kaldırmaya yönelik çabalara güçlü destek vermeye”* çağrılmaktadır (Yount, 2004: 1085).

1995 yılında Pekin'deki Birleşmiş Milletler Dördüncü Dünya Kadın Konferansı'nda, kadının genital sakatlanması; dayak, tecavüz, cinsel saldırı ve zorla fuhuş dâhil olmak üzere kadınlara yönelik bir şiddet biçimi olarak tanımlanmıştır (Shell-Duncan ve Hernlund 2000 aktaran Hayford, 2005: 121).

2010 yılında Dünya Sağlık Örgütü, diğer Birleşmiş Milletler kuruluşları ve uluslararası kuruluşlarla iş birliği içinde “Sağlık Hizmeti Sağlayıcılarının Kadının Cinsel Sakatlanması Uygulamasını Engellemek İçin Küresel Bir Strateji” belgesini yayımlamıştır. Aralık 2012'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, kadının cinsel sakatlanmasının ortadan kaldırılmasına ilişkin bir kararı kabul etmiştir. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, 2013 yılında yayımlanan bir önceki raporu temel alarak, 2016 yılında, inançları, tutumları, eğilimleri gibi sebeplerle 30 ülkede kadının cinsel sakatlanması uygulamasının yaygınlığını ve uygulamaya yönelik küresel çapta program ve politikalarını belgeleyen güncellenmiş bir rapor yayımlamıştır. Mayıs 2016'da Dünya Sağlık Örgütü, Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu iş birliğiyle bir ortak program gerçekleştirerek, kadının cinsel sakatlanması uygulamasından kaynaklanan sağlık komplikasyonlarının yönetimine ilişkin ilk delile dayalı prensipler kılavuzu hazırlamıştır (Dünya Sağlık Örgütü, aktaran Seymen Çakar 2021: 377). 2021 yılında Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu, Dünya Sağlık Örgütü ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu'nun desteğiyle genital sakatlama için bir araştırma gündemi belirlemiştir. Bu kapsamda Dünya Sağlık Örgütü, kadının genital sakatlanması ile ilgili araştırmaların yürütülmesi için etik rehber geliştirmiştir. 2022 yılında da Dünya Sağlık Örgütü, sağlık hizmeti sağlayıcılarını kadının genital sakatlanması ile ilgili tutumlarını sorgulamaya ve genital sakatlamayı önleme danışmanlığı sağlamak için çalışmalar planlamıştır (Dünya Sağlık Örgütü, 2022).

Uluslararası sözleşmelerin yanı sıra 1981 yılında kabul edilen ve 1986 yılında yürürlük kazanan Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi'nin 4.

Maddesinde de yaşam hakkına yer verilmiştir. Her bireyin kendi yaşamına ve vücut bütünlüğüne saygı gösterilmesini isteme hakkına sahip olduğu ve hiç kimsenin keyfi olarak bu haktan yoksun bırakılamayacağı ilgili sözleşmede belirtilmektedir (Özeler, 2017: 49). Kız çocukları ve kadınlara yönelik sorunların çözümleri için yapılan mücadeleler sorunların bölgesel / yerel bir sorun olarak ele alınmasını önleyerek yasal zeminde düzenleme yapılmasını hızlandırmaktadır. Özellikle uluslararası organizasyonlarca konunun gündeme alınması mücadele yöntemlerinin belirlenerek kız çocuklarının ve kadınların genital sakatlanmasının küresel olarak önlenmesi için önem taşımaktadır.

Kadınların genital sakatlamalarına yönelik 1990'lardan günümüze kadar kamuoyunun kayıtsızlığına rağmen Amerika Birleşik Devletleri'nde ve uluslararası örgütlerce tartışmalar genişletilmiştir. Afrika merkezli örgütler, özellikle Afrika'daki Kadın ve Çocukların Sağlığını Etkileyen Geleneksel Uygulamalar Komitesi (the Inter- African Committee on Traditional Practices Affecting the Health of Women and Children) ve ayrıca Afrika Birliği Örgütü (the Organization of African Unity), Dünya Sağlık Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu gibi uluslararası örgütler, etkili örgütlenme ve eğitim yöntemleri kullanmışlardır (Gruenbaum, 2005: 434).

Kadın hakları konusundaki mücadele bireylerin değişime ve dönüşüme açıklık noktasında aktif olmalarıyla başlamaktadır. Kadının toplumsal yaşam içerisindeki en küçük ilişkisinde dahi bu mücadelenin var olduğu gerçektir. Bu bağlamda da kız çocuklarının ve kadınların genital sakatlanmasının önüne geçilmesine yönelik bireysel mücadele oldukça önem taşımaktadır. Bireysel mücadeleye örnek olarak Mısırlı Doktor Nawal el-Saadawi'nin, 1980 yılında Kopenhag Konferansı'nda genital sakatlanma deneyimini anlatarak uygulamaya karşı çıkması verilebilir (Dullea 1980 aktaran Heger Boyle ve Preves, 2000: 713). Diğer bir örnekte kendisine 6 yaşındayken genital sakatlama uygulaması yapılan Etiyopya kökenli ABD vatandaşı Meserak Ramsey'in göç yoluyla ABD'de de olan genital sakatlama uygulamasının devam etmesini önlemek için verdiği mücadeledir. Meserak Ramsey'e uygulamayı devam ettirme gerekçesi olarak, uygulamayla kızlarının 'Amerikalı kızlar gibi' olmasını önleyeceklerini belirten babalara Meserak Ramsey, hırsız olmasınlar diye oğullarının ellerini kesmediklerini söylemektedir (cad 1996: 7). Diğer taraftan görücü usulü evlilik ve evlilik töreninin bir parçası olan genital sakatlamayı yaşamamak için ülkesinden kaçan Kassindja'nın hikâyesi de bireysel mücadele örneğini oluşturmaktadır. Sahte pasaportla Amerika Birleşik Devletleri'ne gelip sığınma talebinde bulunduktan sonra bir süre gözaltı merkezine yerleştirilen Kassindja, sığınma hakkı elde etmiştir (Althaus, 1997: 130).

Kadınların toplumsal yaşam içerisinde eşitlik mücadeleleri; toplumsal hayatın farklı yönlerinde değişen ihtiyaçlara ve elde edilen kazanımların hızına göre şekil almaktadır. Kadınlar ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda eşit şekilde temsil edilebilmek için mücadele etmeye devam etmektedirler. Kadınların mücadeleleri sonucu elde edilen haklar ulusal ve uluslararası sözleşmelerle teorik bir zemine yerleşirken pratikte beklentileri karşılayamadığı durumlar yaşanabilmektedir. Bu nedenle kadın hakları konusunda elde edilen bir kazanım yerini koşullarının iyileştirilmesi ve daha eşitlikçi hakların kazanımı noktasındaki yeni mücadelelere bırakılmaktadır.

Kadının Genital Sakatlanmasının Önlenmesi

Kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmalarının nedenlerini feminist araştırmacılar sosyal koşullarla ilişkilendirirken toplumsal değişimin en önemli bileşeni olarak kadının statüsüne odaklanmaktadırlar (Althaus 1997 ve Yount 2002). Bu görüşü destekler şekilde Althaus (1997: 131) da uygulamanın görüldüğü toplumlarda birçok yönden farklılık görülse de bu toplumlarda genellikle kız çocuklarının eğitim fırsatlarına erişim şanslarının düşük olduğu ve kız çocuklarının öncelikle birer emek kaynağı ve çocuk bakımından sorumlu oldukları noktasında benzerlikler gösterdiklerini belirtmektedir. Rahlenbeck ve Mekonnen (2009: 443) tarafından eğitim ve kendini güçlendirme, uygulamayı reddetmekle ilişkili faktörler olarak ele alınmaktadır. Daha önce bir okula devam etmiş kadınların uygulamayı onaylamama olasılığı, hiç okula gitmeyen kadınlara göre dört kat daha fazla bulunmuştur. Bu uygulamayı ortadan kaldırmaya yönelik gelecekteki çabalar arasında özellikle kırsal alanlardaki okuma yazma bilmeyen nüfusun eğitime yönlendirilmesi ve kadınların güçlendirilmesi üzerinde durulması gerektiği belirtilmektedir.

Kadın hakları mücadeleleri sonucunda, ataerkil düşünce yapısında olan ailelerin genital sakatlamaya yönelik atfettiği anlamların değişmeye başladığı söylenebilir. Örneğin, Africa News Service (1997), artan sayıda kırsal Kenyalı ailenin alternatif bir ritüel olan 'Ntanira na Mugumbo' veya "Sözlerle Sünnet"e ('Circumcision Through Words') katıldığını bildirmiştir. Aileler, kızlarını genital sakatlanmayı içeren geleneksel geçiş törenlerine tabii tutmak yerine alternatif törenler geliştirmişlerdir. Bu törenlerde kadın olmak, ebeveyn olmak ve yetişkin olmaya dair geleneksel öğretileri aktarmak için kız çocukları yaklaşık bir haftalarını inzivada geçirmektedirler. Ayrıca bu süreçte kendilerine, kişisel sağlık, hijyen, üreme sorunları, iletişim becerisi, benlik saygısı ve akran baskısıyla nasıl başa çıkacakları hakkında da bilgi verilmektedir. İlgili inziva haftası, şarkı, dans ve ziyafetten oluşan bir topluluk kutlamasıyla tamamlanmaktadır (James, 1998: 1046).

Ekonomik kaynaklar üzerindeki erkek egemenliği, kadınlar açısından özellikle ekonomik açıdan erkeğe bağımlı kalmaları ve yaşlılıkta kendi çocukları dışında alternatif sosyal desteklerinin eksikliği gibi önemli problem alanlarını oluşturmaktadır (Gruenbaum, 2005: 437). Kadınlar ekonomik açıdan eşlerine ve evliliğe daha az bağımlı hale geldikçe evliliğin n koşulu olarak görülen genital sakatlanmanın rolünün daha az belirgin hale geleceği belirtilmektedir. Ayrıca kadınların artan statüsü aynı zamanda kadınların kendi bedenleri ve kızlarının bedenleri hakkında kararlar alabilmeleri ve bu kararları daha iyi uygulayabilmeleri anlamına gelmektedir (Hayford, 2005: 122).

Bu noktada kadın bedenine yüklenilen anlamların kültürel inşası ve bu anlamların kuşaklararası aktarımının anlaşılması gerekmektedir. Dolayısıyla kız çocuklarına ve kadınlara verilen değer oldukça önemlidir (Hayford, 2005: 122). Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik atılan adımlar, ataerkil yapı kaynaklı eşitizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik bir adım niteliğini taşımaktadır. ğrenilmiş eşitizliklerin bir kuşaktan diğer kuşağa aktarılması mevcut eşitizlikleri derinleştirmekte ve bu eşitizliklerin kırılımını sağlamak zorlaşmaktadır. Çocukluğundan itibaren sosyalizasyon sürecinde hem birincil hem de ikincil ajanlar tarafından kız çocuklarına verilen değerin yükseltilmesi gerekmektedir. Kadının genital sakatlanmasının yalnızca bedensel bir işaret bırakmanın ötesinde toplumsal yaşam içerisinde kadının konumunu da işaretlemekte olduğu söylenebilir. Bu nedenle pek çok disiplinin (tıp, sosyoloji, psikoloji, sosyal hizmet, ekonomi ve siyaset bilimciler) birlikte çalışması gerekmektedir.

Cook (1995), insan haklarının korunması ve geliştirilmesinin lkelerin kalkınma gündemlerinde ilk sıralarda yer alması gerektiğini ifade etmektedir. Kadınların kendi adlarına banka hesabı açmalarının yasaklanması, hamilelikte önlenebilir sebeplerle lme terk edilmeleri ve aile içi haklarının korunmaması durumlarında kalkınmanın anlamının sorgulanması gerektiği belirtilmektedir (Cook, 1995: 8).

Kültür, bireylerin dünyayı anlamlandırmalarını sağlayan bir kaynak olma özelliğini taşımaktadır. Aktörler anlamlara meydan okudukça, diğer kültürlerden dnc aldıkça, diğer bireylerle müzakere ettikçe, ekonomik, politik ve teknolojik değişime tepki verdikçe kültür kaçınılmaz olarak değişmektedir (Wade 2011: 520). Yaşanan / yaşanması istenen sosyal değişime konusunda Hayford (2005: 123), sosyal değişimin, birkaç ebeveynle yavaş yavaş başlarken, sonunda kritik bir çoğunluk aracılığıyla mevcut dengeden uzaklaştığı bir “devrilme noktasını” belirtmektedir. Kültürel değişimin sosyal inşaya tabi olduğunu belirten Wade

(2011: 523), bir kültürün değişip değişmediği algısının, ideolojik ve söylemlerin yanı sıra uygulamaların ve somut gerçekliklerin ürünü olduğunu açıklamıştır. Bu noktada geleneksel bir uygulama olarak 'kültürel' bir uygulama olan genital sakatlamaya yönelik bireysel olarak yapılan her bir mücadele birey açısından bir hak kazanımı olmanın yanı sıra sosyokültürel sistemde uygulamanın ortadan kalkması için önem taşımaktadır. Bu noktada kuşaklararası olarak kadınların anlatımları, deneyimleri, duygu ve düşüncelerine yönelik sosyokültürel dinamikler bağlamında yapılan ve yapılacak olan her bir araştırma anlamlı ve önemlidir.

İnternet siteleri ve konferanslar aracılığıyla uygulamanın olumsuz sonuçlarının paylaşılmasıyla değişim çabalarının hız kazanabileceği Gruenbaum (2005:439) tarafından belirtilmiştir. Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu uygulamanın olumsuz sonuçları hakkında bireyleri bilgilendirici eğitimlerin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca 2012 yılından itibaren 6 Şubat Uluslararası Kadının Genital Sakatlanmasına Karşı Sıfır Tolerans Günü (International Day of Zero Tolerance for Female Genital Mutilation) olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (2023), kız çocukları ve kadınların sağlık, eğitim, gelirden eşitlik kazanmaları ve genital sakatlama uygulamasının son bulması için köklü toplumsal normlarla birlikte toplumsal cinsiyet normlarının dönüştürülmesini amaçlamaktadır. Belirtilen amaç çerçevesinde, Kadının Genital Sakatlanmasını Sonlandırmak İçin Sosyal ve Toplumsal Cinsiyet Normlarını Dönüştürmek için Yetişkin Erkeklerle ve Erkek Çocuklarla Ortaklık (Partnership with Men and Boys to Transform Social and Gender Norms to End FGM) temasını belirlemişlerdir. Bu tema ile yetişkin erkeklerin ve erkek çocukların katılımı teşvik edilerek genital sakatlama uygulamasının son bulmasının hızlandırılarak kadınların ve kız çocuklarının seslerinin yükseltilebilmesi amaçlanmıştır. Yani, erkekler ve erkek çocuklarla kurulan ortaklıkların, 2030 yılına kadar kadınların genital sakatlanmalarının sona ermesinde en büyük küresel etkiyi yaratabilir düşüncesi söz konusudur. Bu noktada, konu, sosyal medyada #MenEndFGM etiketiyle çevirim içi olarak ele alınmaktadır.

Sonuç

Birçok durumda, kültüre bağlı olduğu düşünülen sorunlar diğer toplumların üyeleri tarafından tüm grubun inançları, değerleri ve gelenekleriyle ilgili kültürel uygulamalar olarak tanımlanabilmektedir (Wade, 2011: 522). Genital sakatlama ise geleneksel bir uygulama olarak ele alınmanın ötesinde pek çok açıdan hak ihlalleri içermektedir. Ayrıca uluslararası örgütler tarafından da uygulamanın yarattığı olumsuz sonuçlar hakkında ortak görüşler bulunmaktadır. Bu metin etnosantrik bakış açısından uzak genital sakatlamanın kız çocukları ve

kadınlar açısından yarattığı olumsuzlukları anlama çabasıyla yazılmıştır.

Genital sakatlama, kız çocukları ve kadınlara yönelik aşırı ayrımcılık biçimini oluşturmakla birlikte cinsiyetler arasındaki köklü eşitsizliği yansıtmaktadır. Erkeğin güçlü, kadınınsa erkeğe özellikle ekonomik açıdan bağımlı olarak konumlanması ve zayıf olarak değerlendirilmesi kadın açısından yeni eşitsizlikler yaratmaktadır. Diğer bir ifadeyle kadın toplumda kendisine uygun olarak görülen rolleri oynamak durumunda kalmaktadır. Bu nedenle de genital sakatlama annelerin kız çocuklarının 'namusunu', 'aile onurunu' koruma ve geleceklerini güvence altına alma pratiği olarak kız çocuğu ve kadın için kaçılması mümkün olmayan bir eylem haline gelmektedir. Ataerki tarafından şekillendirilen kadın cinselliği bekâretin korunması odağında ailedeki erkekler (baba, abi, erkek kardeş, amca, dayı, dede) açısından da itibar görme noktasında inşa edilebilmektedir.

Kadın hakları mücadelesinde genital sakatlamanın sadece dünyanın belli bir coğrafyasında yaşanan bir sorun olarak ele alınmaması gerektiği açıktır. Uygulamanın bazı ülkelerde az yaşanması veya hiç yaşanmaması uygulamanın yalnızca bölgesel diğer bir ifadeyle lokal bir sorun olarak değerlendirilmemesi gerekliliğini var etmektedir. Kadına yönelik ayrımcı ve hak temelli eşitsizlikler dünyanın farklı coğrafyalarında farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Farklı sorunlar ve farklı ayrımcı uygulamalarla karşılaşılsa bile kadına yönelik ayrımcı her bir uygulamada kesişen benzerlikler söz konusudur.

Kadının genital sakatlanmasının uygulandığı ülkelerde kız çocuğu ve kadınların üstündeki bekâret baskısının, kadınları ve kız çocuklarını, evliliğin ön koşulunu sağlama ve ekonomik olarak hayatta kalabilme durumu, 'aile onurunun korunması', hem kendisinin hem de ailesinin etiketlenmemesi sarmalı içinde bıraktığı görülmektedir. Ataerki yapı kaynaklı toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri nedeniyle kız çocuğunun ve kadının bu sarmaldan çıkabilmek için gerekli olan beceri donanımlarıysa kısıtlıdır. Gelenekle yoğrulmuş uygulamanın yasaklarla ve cezalarla kısa süre içinde ortadan kalkmasının mümkün olmadığı söylenebilir. Temel değerler bağlamında geniş sosyokültürel zeminde söylemlerin geliştirilmesi önemlidir. Bu noktada da değişimin hızının yavaş olabileceği unutulmamalıdır.

Genital sakatlamanın sembolik anlamları ve sosyal inşasını kuramsal olarak ele alan bu çalışmanın sonucu olarak kız çocukları ve kadınların genital sakatlanmasının son bulması için daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulduğu açıktır. Mesleki olarak akademik hayat içerisinde konumlanan bir kadının

gözünden, metnin yazarı olarak bu yazıyı yazmak için yaptığım okumaların hissettirdikleri, kız çocuğu annesi olarak okudukça ve yazdıkça yaşadığım değişim ve son olarak metnin siz okuyanlara neler hissettirdiklerinin de anlaşılabilmesi ayrıca önemlidir. Kadınlar açısından nasıl ki mücadele edilen cam tavanlar varsa kazanılan hakların kaybının kolay olduğunu akılda tutarak yürünen yolun kolayca kırılabilir bir zemin olduğunu; hep dikkatli, sağlam ve kararlı adımlar atılması gerektiğini önce kendime sonrasında da siz değerli okuyuculara hatırlatmak isterim.

Kaynakça

Altınay A. G, (2021). Bedenimiz ve Biz: Bekâret ve Cinselliğin Siyaseti. İçinde: A Bora ve A. Günel (der), *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 323-345.

Althaus F. A, (1997) Female Circumcision: Rite of Passage or Violation of Rights?. *International Family Planning Perspectives*, 23, (3), 130-133.

Bahar S, (1995) Human Rights Are Women's Right: Amnesty International and the Family. *Hypatia, The Family and Feminist Theory* 11(1), 105-134.

Barrett H. R, Bedri N, ve Krishnapalan N, (2021) The Female Genital Mutilation (FGM) – Migration Matrix: The case of the Arab League Region, *Health Care for Women International*, 42 (2), 186-212.

Berkovitch N, ve Bradley K, (1999) The Globalization of Women's Status: Consensus / Dissensus in the World Polity. *Sociological Perspectives*, 42 (3), 481- 498.

Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2022 (United Nations Population Fund [UNFPA]) <https://www.unfpa.org/resources/female-genital-mutilation-fgm-frequently-asked-questions#whatisfgm>. Son erişim tarihi: 10.01.2023.

Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2023 (United Nations Population Fund [UNFPA]) <https://www.unfpa.org/female-genital-mutilation#readmore-expand>. Son erişim tarihi: 27.02.2023.

Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, 2023 (United Nations Population Fund [UNFPA]), International Day of Zero Tolerance for Female Genital Mutilation, <https://www.unfpa.org/events/international-day-zero-tolerance-female-genital-mutilation> Son erişim tarihi: 27.02.2023.

Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (United Nations Population Fund [UNFPA]) ve Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations International Children's Emergency Fund [UNICEF]), Delivering and Sustaining in the New Normal, Joint Programme on the Elimination of Female Genital Mutilation: Accelerating Change , 2021 Annual Report.

Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi

(Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women [CEDAW], 1979), <https://www.aile.gov.tr/media/35256/kadinlara-karsi-her-turlu-ayrimciligin-onlenmesi-sozlesmesi-ve-ihiyari-protokolu.pdf> Son erişim tarihi: 26.02.2023.

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations International Children's Emergency Fund [UNICEF]) <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme>. Son erişim tarihi: 10.11.2022.

Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (United Nations International Children's Emergency Fund [UNICEF], 2023) 'Female Genital Mutilation (FGM) Statistics.' <https://data.unicef.org/topic/child-protection/female-genital-mutilation/> Son erişim tarihi: 27.02.2023.

Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma İçin Küresel Amaçlar, <https://www.kureselamaclar.org/amaclar/toplumsal-cinsiyet-esitligi/> Son erişim tarihi: 27.02.2023.

Boddy J, (1982) Womb as Oasis: The Symbolic Context of Pharaonic Circumcision in Rural Northern Sudan. *American Ethnologist, Symbolism and Cognition II*, 9 (4), 682-698.

Boyle, E. H., ve Preves, S. E, (2000). National Politics as International Process: The Case of Anti-Female-Genital-Cutting Laws, *Law and Society Review*, 34(3), 703-737.

cad. (1993). Netherlands: Feminists Oppose Genital Mutilation. *Off Our Backs*, 23(6), 4-4.

cad. (1996). U.S.: Fighting Female Genital Mutilation. *Off Our Backs*, 26(2), 7-7.

Chege J. N, Askew I, ve Liku J, (2001). An Assessment of the Alternative Rites Approach for Encouraging Abandonment of Female Genital Mutilation in Kenya. *Frontiers in Reproductive Health*. Washington DC, Population Council.

Chinkin C, (1995) Violence against Women: The International Legal Response. *Gender and Development, Rights*, 3 (2), 23-28.

Cook R. J, (1995) Enforcing Women's Rights through Law. *Gender and Development, Rights*, 3 (2), 8- 15.

Cole M. W, (2012) Human Rights as Myth and Ceremony? Reevaluating the Effectiveness of Human Rights Treaties, 1981-2007. *American Journal of Sociology*, 117 (4), 1131-1171.

Crisp J, (2000) A State of Insecurity: The Political Economy of Violence in Kenya's Refugee Camps. *African Affairs*, 99 (397), 601-632.

DeVault L. M, (1996) Talking Back to Sociology: Distinctive Contributions of Feminist Methodology. *Annual Review of Sociology*, 22, 29-50.

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organisation, 2022 [WHO/ DSÖ]), Female Genital Mutilation. https://www.who.int/health-topics/female-genital-mutilation#tab=tab_1. Son erişim tarihi: 27.02.2023.

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organisation, 2023 [WHO/ DSÖ]), Female Genital Mutilation. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/female-genital-mutilation>. Son erişim tarihi: 31.01.2023.

El-Bushra J, (2000) Rethinking Gender and Development Practice for the Twenty-First Century. *Gender and Development, Globalization and Diversity*, 8 (1), 55-62.

Gruenbaum E, (2005) Socio-Cultural Dynamics of Female Genital Cutting: Research Findings, Gaps, and, Directions. *Culture, Health & Sexuality, Themed Symposium: Female Genital Cutting*, 7 (5), 429-444.

Hayford S. R, (2005) Conformity and Change: Community Effects on Female Genital Cutting in Kenya. *Journal of Health and Social Behavior*, 46 (2), 121-140.

Hayford S. R, ve Trinitapoli J, (2011) Religious Differences in Female Genital Cutting:A Case Study from Burkina Faso. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 50 (2), 252–271.

Heger E. Boyle, ve Preves E. S, (2000) National Politics as International Process: The Case of Anti-Female-Genital-Cutting Laws. *Law & Society Review*, 34 (3), 703-737.

Hewitt A. N, (2012) Feminist Frequencies: Regenerating the Wave Metaphor. *Feminist Studies*, 38 (3), 658-680.

James M. S, (1998) Shades of Othering: Reflections on Female Circumcision / Genital Mutilation. *Signs*, 23 (4), 1031-1048.

Kouba J. L, ve Muasher J, (1985) Female Circumcision in Africa: An Overview. *African Studies Review*, 28 (1), 95-110.

Kuumba M. B, (2006) African Women, Resistance Cultures and Cultural Resistances. *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, 68, 112-121.

Linke U, (1992) Manhood, Femaleness, and Power: A Cultural Analysis of Prehistoric Images of Reproduction. *Comparative Studies in Society and History*, 34 (4), 579-620.

Maina Ahlberg B, Njau W, Kiiru K, ve Krantz I, (2000) Gender Masked or Self-inflicted Pain: Female Circumcision, Eradication and Persistence in Central Kenya. *African Sociological Review / Revue Africaine de Sociologie*, 4 (1), 35-54.

Margolis Rothbard D, (1993) Women's Movements around the World: Cross-Cultural Comparisons. *Gender and Society*, 7 (3), 379-399.

Makhlouf Obermeyer C, (1999) Female Genital Surgeries: The Known, the Unknown,

and the Unknowable. *Medical Anthropology Quarterly*, 13 (1), 79- 106.

Özeler N, (2017) İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Karşılaştırılması. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*, 2, 43–62.

Özenç B, (2006) Kadın Sünneti: Etnomerkezci Önyargılardan Kültürel Dinamikleri Dikkate Alan Bir Yaklaşımına Doğru. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 64 (2), 145-166.

Perry E. C, ve Jaggernath J, (2012) Violence against Women, Vulnerabilities and Disempowerment: Multiple and Interrelated Impacts on Achieving the Millennium Development Goals in South Africa. *Agenda: Empowering Women for Gender Equity, Meeting the Challenges of the Millennium Development Goals*, 26 (91), 20- 32.

Prazak M, ve Coffman J, (2007) Anthropological Perspectives on Female Genital Cutting: Embodying Tradition, Violence, and Social Resilience. *Africa Today Female Genital Cutting*, 53 (4), v-xi.

Rahlenbeck SI, Mekonnen W, (2009) Growing Rejection of Female Genital Cutting among Women of Reproductive Age in Amhara, Ethiopia. *Culture, Health & Sexuality*, 11 (4), 443-52.

Ruby J, ve Mantilla K, (1997) Why We Need International Feminism. *Off Our Backs, The International Women's Issue* 27, (3), 8.

Salmon H. M, (1997) Ethical Considerations in Anthropology and Archaeology, or Relativism and Justice for All. *Journal of Anthropological Research*, 53 (1), 47-63.

Seymen Çakar A, (2021) Kadının İnsan Haklarından Bir Sapma Örneği: Kadının Cinsel Sakatlanması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 34 (157), 361-380.

Wade L, (2012) Learning from “Female Genital Mutilation”: Lessons from 30 Years of Academic Discourse. *Ethnicities*, 12 (1), 26-49.

Weber R. B, (2013) Masculinity, American Modernity, and Body Modification: A Feminist Reading of American Eunuchs. *Signs*, 38 (3), 671-694.

Yount M. K, (2002) Like Mother, like Daughter? Female Genital Cutting in Minia, Egypt. *Journal of Health and Social Behavior*, 43 (3), 336-358.

Yount M. K, (2004) Symbolic Gender Politics, Religious Group Identity, and the Decline in Female Genital Cutting in Minya, Egypt. *Social Forces*, 82 (3), 1063-1090.

Toplumsal Yeniden Üretim Kuramı ve Kız Çocuklarının Ev İçi Bakım Emeği

Başak Akkan, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
ORCID: 0000-0002-5680-3553

E-Posta: basak.akkan@bilgi.edu.tr

Özet

Kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin, toplumsal yeniden üretim kuramı içerisinde fazla yer bulmadığı söylenebilir. Bunun bir sebebi feminist literatürde ‘yaş’ kategorisinin çocukluk dönemini kapsayacak şekilde sınırlanmış olmasıdır. Diğer sebebi ise konunun çocukluk çalışmaları ile sınırlı kalmasıdır. Son yıllarda kız çocuklarının bakım emeğinin toplumsal yeniden üretim kuramı içerisindeki yerine odaklanan tartışmalar önem kazanmaya başlamıştır. Çocukların bakım veren konumunda olmalarının yarattığı toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler ve bu bağlamda kız çocukları ve ev içi emek ilişkisini ortaya koyma yönünde çalışmalar toplumsal yeniden üretimin karmaşık yapısını gösterir niteliktedir. Toplumsal cinsiyet, sınıf, yaş (çocukluk) gibi kategorilerin kesişimselliği, kız çocuklarının bakım emeğinin boyutlarını belirlemede ve yaşam fırsatlarını şekillendirmektedir. Kesişimsellik yaklaşımı çerçevesinde toplumsal yeniden üretim kuramının kız çocuklarını da kapsayacak şekilde ele alınması, bakım emeğinin, özellikle düşük sosyoekonomik gruplara mensup ailelerden gelen kız çocuklarının topluma eşit katılımları üzerindeki belirleyici etkisini tartışmaya açabilir. Bu bağlamda makale, toplumsal yeniden üretim kuramına ‘yaş’ kategorisini getirmekte ve ev içi bakım emeğinin yarattığı kesişimsel eşitsizlikleri toplumsal cinsiyet ve sınıf kategorileri ile birlikte ‘çocukluk’ kategorisini de dikkate alarak tartışmaktadır. Feminist yazında kesişimsel eşitsizliklerin daha az kavramsallaştırılmış bir kategorisi olarak ‘yaş’ı toplumsal cinsiyetle iç içe geçmiş bir sosyal kategori olarak ele alınmaktadır. Türkiye’de kız çocuklarının ev içi bakım emeğine odaklanan makale, Rai ve vd.’nin (2014) önerdiği “toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenme” kavramsal çerçevesi içerisinde, İstanbul’da kardeş bakımlarını üstlenmiş kız çocukları ile yapılan niteliksel bir çalışmaya dayanarak, ev içi bakım emeğinin kız çocukları için yarattığı kırılma noktaları ve eşitsizlikleri tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Yeniden Üretim, Kardeş Bakımı, Kız Çocukları, Kesişimsel Eşitsizlikler, Ev İçi Bakım Emeği

Social Reproduction Theory and Unpaid Care Labour of Girls

Abstract

The social reproduction theory has overlooked the unpaid care labour of girls within the family. One reason is the non-problematization of 'age' (childhood) as a social category in feminist literature. The studies on children's unpaid care labour have been limited by the childhood literature. Recently, studies focusing on the exploration of children's care labour within the social reproduction theory have gained importance. Revealing the experiences of unpaid care labour of girls and the gender inequalities concerning their care labour, the studies demonstrate the complex structure of social reproduction. The intersectionality of gender, class and age(childhood) defines the boundaries of girls' care labour and shapes their life chances. Tackling social reproduction theory with the inclusion of girls' care labour within a framework of intersectionality could open a discussion on the role of unpaid care concerning the equal participation of girls in society, particularly those from low socio-economic groups. In this context, the article introduces the category of 'age' to the social reproduction theory. By doing so, it discusses the intersectional inequalities of not just gender and class but also age concerning unpaid care labour. Accordingly, age as a less-conceptualised category of intersectional inequalities in feminist literature is being explored. Dealing with girls' unpaid care labour in Turkey, the article draws on the notion of "depletion through social reproduction" suggested by Rai et al. (2014) and by exploring the qualitative work carried out with children who provide care to their siblings in Istanbul; the article discusses the vulnerabilities and inequalities that the unpaid care labour generates for girls.

Keywords: Social Reproduction, Sibling Care, Girls as Young Carers, Intersectional Inequalities, Unpaid Care Labour

Giriş

Çocuklar, ağırlıklı olarak kız çocukları, aile bireylerinin bakımında önemli roller üstlenirler. Kız çocuklarının ev içi bakım emeği, çocukluk yaşamlarını belirler ve toplumsal cinsiyetleştirilmiş bir çocukluk inşa eder (O'Dell vd., 2010). Kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin toplumsal yeniden üretim kuramı içerisinde yer bulması gerekir; ancak, çocukluk çağındaki ev içi bakım emeği feminist literatürde yeteri kadar dikkate alınmamıştır (Camilletti vd., 2018; Miller, 2005). Toplumsal yeniden üretim kuramı, toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk ve diğer eşitsizlik

üreten sosyal kategorilere yerleşik ev içi bakım emeğini tarihsel olarak ortaya koymuş; ancak bir sosyal kategori olarak 'yaş' ve dolayısıyla kız çocuklarının toplumsal yeniden üretimi kuramsallaşmamıştır. Çocukların ev içi bakım sorumluluklarını dikkate alan çalışmaların çocukluk yazını ile sınırlı kaldığı söylenebilir. Ekseriyetle Büyük Britanya'yı odağına alan, 'bakım veren çocuklar' (young carers) olarak tanımlanan ve engelli aile bireylerine bakan çocukların sosyal refah sistemi içerisindeki durumlarını ele alan çalışmalar söz konusudur. Bu çalışmaların toplumsal cinsiyet boyutunu göz ardı ettiğine dair eleştiriler de gelmiştir (Boyle vd., 2021).

Son yıllarda kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin toplumsal yeniden üretim kuramı içerisindeki yerine odaklanan çalışmalar önem kazanmaya başlamıştır (Camilletti vd., 2018). Çocukların bakım veren konumunda olmalarının yarattığı toplumsal cinsiyet temelli eşitsizlikler ve bu bağlamda kız çocukları ve ev içi emek ilişkisini ortaya koyma yönünde çalışmalar toplumsal yeniden üretimin sadece kadınların değil, çocukların da yaşam fırsatlarını belirleyen karmaşık yapısını gösterir niteliktedir (Boyle vd., 2021; Akkan, 2019a). Bu bağlamda, kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin yarattığı kırılma noktaları ortaya koyabilmek için toplumsal cinsiyet, sınıf, yaş (çocukluk) gibi kategorilerin yarattığı kesişimsel eşitsizlikleri anlamak önemli bir çıkış noktasıdır. Toplumsal cinsiyet ve sınıf gibi kategoriler, yaş (çocukluk) kategorisi ile kesişerek kız çocuklarının toplumsal yeniden üretim içindeki yerlerini belirlemek ve yaşam fırsatlarını şekillendirmektedir (Alexander, 2021a; Akkan, 2019a). Feminist yazın ve çocukluk yazının son yıllardaki diyalogu çocukların, özellikle kız çocuklarının ev içi bakım emeklerinin boyutlarını anlama yönünde açılımlar sağlayacaktır (Camilletti, vd., 2018).

Bu çerçevede makale çocukluk yazınında bakım veren çocuklara eğilen çalışmalar ve feminist yazın arasında bir diyalog kurarak, kız çocuklarının ev içi bakım emeğini toplumsal yeniden üretim kuramı içerisinde tartışmaya açmaktadır. Makalede özellikle toplumsal cinsiyet ve yaş kategorilerinin bir araya gelerek, kız çocukları için toplumsal cinsiyetleştirilmiş bir çocukluk deneyimi yaratması, toplumsal yeniden üretim kuramı içerisinde ele alınmaktadır. Ev içi bakım emeğinin yarattığı katmanlı eşitsizlikler toplumsal cinsiyet ve sınıf kategorileri ile kesişen 'çocukluk' kategorisi de dikkate alarak, tartışılmaktadır. Ev içi bakım emeğini odağına alan feminist yazında kesişimsel eşitsizliklerin daha az kavramsallaştırılmış bir kategorisi olarak 'yaş' toplumsal cinsiyetle iç içe geçmiş bir sosyal kategori olarak analiz edilmektedir. Makalede ilk olarak feminist literatürün toplumsal yeniden üretim ve bakım kavramlarını nasıl ele aldığı tartışılacak ve bakım veren çocuk nitelemesi üzerinde durulacak; ikinci

olarak Türkiye'nin bakım rejimi bağlamında kız çocuklarının ev içi emeğinin yarattığı kesişimsel eşitsizlikler, yaş kategorisi de dikkate alınarak ele alınacaktır. Bu bölümde, Rai ve vd.'nin (2014) ortaya attığı toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenme (depletion through social reproduction) kavramsal çerçevesi kullanılarak, İstanbul'da kardeş bakımlarını üstlenmiş kız çocukları ile yapılan niteliksel araştırma ele alınacak ve ev içi bakım emeğinin yarattığı kırılğanlıklar tartışılacaktır. Niteliksel araştırma İstanbul'da iki ayrı semtte ortaokul 7. ve 8. sınıfta okuyan ve kardeşlerinin bakımını üstelenmiş kız çocuklarının katılımı ile yapılmıştır. Saha çalışmasında 20 kız çocuğu ile görüşülmüştür. Araştırmaya katılan kız çocuklarının anlatıları, ev içindeki toplumsal cinsiyetçi bakım emeğinin daha az görünür olan bir resmini, yani kız çocuklarının bakım rollerini gösterir niteliktedir. Bu bağlamda makale, toplumsal yeniden üretimin yarattığı kesişimsel eşitsizliklerin yeni bir boyutunu çocukluk literatürü ile diyalog içinde sorunsallaştırarak feminist yazına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Kesişimsel eşitsizlik unsuru olarak kız çocuklarının toplumsal yeniden üretim emeği

Toplumsal yeniden üretim kuramı, üretimin tarihsel olarak yerleşik sınırlarına ve karşılıklı emeğin karşılıksız emek yoluyla toplumsal yeniden üretimine ilişkin süreçlere dikkat çeker (Bakker ve Gill, 2003; Bhattacharya, 2017; Ferguson, 2017). Ekonomik bir değer atfedilmeyen toplumsal yeniden üretim emeği, üretim emeğinin sürdürülebilirliğinin arka planını oluşturur ve kadının karşılıksız emeği üzerine inşa edilir (Bakker ve Gill 2003; Bezanson ve Luxton 2019; Bhattacharya, 2017). Toplumsal yeniden üretimin daha geniş bir tanımı, yaşamın bir süreklilik içinde üretilmesine vurgu yapar (Bakker ve Gill, 2003; Mezzadri, 2019). Toplumsal yeniden üretim, hane içi emeğin ötesine geçerek, yaşamın ve toplumun iyi olma halinin sürekliliği için tüm yeniden üretim emeğine (sağlık, eğitim, vd.) işaret eder (Bakker, 2003; Bakker ve Gill, 2003; Ferguson, 2017). Bu bağlamda toplumsal yeniden üretim, hane dışı toplumsal alanı da kapsayabilir (Fraser ve Jaeggi, 2018).

Toplumsal yeniden üretim ve bakım kavramları çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılırlar ve toplumsal cinsiyetleştirilmiş ve özel alana hapsedilmiş karşılıksız kadın emeğine işaret ederler (Dowling, 2021; Fraser, 2017). Ancak, yukarıda değinildiği üzere, toplumsal yeniden üretim, yaşamın yeniden üretimini kadının karşılıksız emeği üzerinden kavramsallaştırdığı ve üretim ilişkilerini odağına aldığı için bakımdan daha farklı, hatta daha geniş bir tanımlama gerektirir. Buna karşın, Dowling (2021) bakımın toplumsal yeniden üretimin bir parçası olduğuna vurgu yapar. Ancak bakım tanımı gereği ilişkiselliğe (relationality) ve karşılıklı bağımlılığa (interdependency) dikkat çeken, başkasının ihtiyaçlarına

duyarlı olmayı önceleyen bir emek sürecidir (Dowling, 2021). Başkalarının ihtiyaçlarına gösterilen özen, bakım emeğini diğer toplumsal yeniden üretim biçimlerinden ayıran temel özelliştir (Tronto, 1993). Ancak, bakım da toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk gibi güç ilişkilerine yerleşik kategoriler ile şartlanır (Dowling, 2021; Tronto, 1993). Kittay (1999) 'bağımlılık emeği' olarak adlandırdığı bakım emeğinin bireyin içinde yaşadığı toplum ile kurduğu ilişkide belirleyici olduğunu, hayatımızın her noktasında bakım veren veya alan konumunda olabileceğimizi ve ilişkiselliği ve karşılıklı bağımlılığı kamusal alandaki sosyal adalet ve eşit vatandaşlık arayışlarında toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetecek şekilde göz önünde bulundurmamız gerektiğini savunur.

Kesişimsellik

Bu bağlamda toplumsal yeniden üretim ve kesişimsellik beraber düşünülmesi gereken kavramlardır; keza karşılıksız bakım emeği, toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin sınıf, ırk gibi sosyal kategoriler ile bir araya gelerek katmanlı eşitsizlikler yarattığı bir süreci doğurur. Kesişimsel eşitsizlikler kavramı, toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk, engellilik gibi eşitsizlik sistemlerinin kesişerek kendine özgü dinamikler ve sonuçlar doğurduğu düşüncesine dayanır (Anthias, 2012; Collins, 1998; Crenshaw, 1989; Davis, 2008; Lykke, 2010; McCall, 2005; Walby vd., 2012; Winker ve Degele, 2011; Yuval-Davis, 2006, 2010). Bu kavramsal yaklaşım, eşitsizlik yaratan unsurları birbirleri ile etkileşim içerisinde değerlendirmeyi şart koşar. Toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler çoğu zaman sınıf ve ırk temelli eşitsizlikler ile kesişerek, eşitsizlik olgusunu daha karmaşık hale getirir (Winker ve Degele, 2011). Öte yandan, kesişimsellik kuramında, daha az üzerinden durulmuş bir sosyal kategori olarak yaş yapısal olarak çocukluğa tekabül eder (James vd., 1998; Jenks, 1996; Prout ve James, 2005; Qvortrup, 2011; Wyness, 2006). Yapısal bir kategori olarak çocukluk her daim toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk gibi kategoriler ile kesişerek farklı çocukluk deneyimleri yaratır ve yeni bir analiz kategorisi olarak ortaya çıkar (Alanen, 2011; Prout ve James, 2005; Qvortrup, 2011; Wyness, 2006). Bu bağlamda, karşılıksız bakım emeğinin eşitsizlik üreten yapısını kız çocuklarını de içerecek şekilde sorunsallaştırdığımız noktada yaş (çocukluk) kategorisinin sınıf ve toplumsal cinsiyet kategorileri ile kesişimselliği dikkate alınmalıdır.

Bakım Veren Çocuklar ve Toplumsal Yeniden Üretim

Son 20 yıl içerisinde çocukların üstlendikleri bakım yükü üzerine kapsamlı bir literatür oluşmuştur. Bu literatür ağırlıklı olarak Büyük Britanya'da 'bakım veren çocuklar' olarak nitelenen ve engelli ve kronik hastalığı olan aile bireylerinin bakımını üstlenmiş çocukları içerir. Bugün bakım veren çocuklar üzerine

uluslararası literatür ebeveyn ve kardeşler başta olmak üzere aile bireylerine bakım sağlayan çocukların, yaşadıkları coğrafyaya ve sosyal refah modellerine göre de farklılaşan tecrübelerine odaklanmaktadır (Akkan 2019a, 2019b; Alexander 2021a, 2021b; Aldridge, 2008; Aldridge ve Becker, 2003; Becker, 2007; Dearden ve Becker, 2000; Morrow, 2008; Newman, 2002; Olsen, 1996; Orellana, 2001; Payne, 2012; Ridge, 2006; Roche ve Tucker, 2003). Literatür, çocukların bakım rollerinin sadece olumsuz etkilerine odaklanmamıştır. Kimi ampirik çalışmalar aynı zamanda aile içinde bakım sorumluluğu alan çocukların daha fazla söz sahibi olduğunu göstermiş ve bunun bakım veren çocuklar için güçlendirici bir rol oynadığına dikkat çekmiştir (Dearden ve Becker, 2000; Morrow, 2008; Olsen, 1996; Orellana, 2001; Warren, 2007). Bakım sorumluluğunun derecesi ile ilintili olarak çocuğun bakım veren konumunun güçlendirici yanı tartışmaya açık bir konudur ki belirli coğrafyalarda çocuklar evin reisi konumunda aile bireylerinin bakımından sorumludurlar (Payne, 2012). Öte yandan, ilgili literatür bakım veren çocukların ihtiyaçlarının kamusal alanda görünür kılınmasının ve sosyal politikalar yoluyla desteklenmelerinin gerekliliğine vurgu yapar (Leu ve Becker, 2017; Nap vd., 2020). Örneğin, İngiltere veya İsveç gibi ülkelerde bakım veren çocukların kamusal alanda tanınmasının, onlara ayrılan kaynakların artması ve yaşamlarını iyileştirmesi yönündeki etkisinden söz edilebilir (Alexander, 2021a; Nap vd., 2020). Birçok ülkede refah devletlerinin bakım veren çocukların ihtiyaçlarını karşılamadaki eksikliği tartışma konusudur ve çocukların üzerlerindeki bakım yükünü hafifletecek kamusal bakım hizmetlerine olan ihtiyaca dikkat çekilmektedir (Evan ve Becker, 2019; Grugel vd., 2021).

Toplumsal yeniden üretim süreçlerinde çocukların ev içi bakım emeğinin önemli bir rolü vardır (Camiletti vd., 2018; Miller, 2005; Morrow, 2008). Öte yandan, çocukların bakım emeğinin toplumsal cinsiyetleştirilmiş yapısı söz konusudur (Akkan, 2019a; Boyde, vd., 2021; Eley, 2008). Kız çocuklarının toplumsal yeniden üretim süreçlerindeki toplumsal cinsiyetleştirilmiş bakım emeklerinin, ailenin diğer kadınlarının yüklerini üstlerinden alacak şekilde gerçekleştiğini dikkate almak gerekir (Akkan, 2021b).

Toplumsal cinsiyet ile birlikte, sınıf ve yaş (çocukluk) kategorilerinin kesişimselliği bağlamında çocukların karşılıksız emekleri şekillenir ve bir eşitsizlik unsuru olarak ortaya çıkar (Akkan, 2019a; Alexander, 2021b; Hamilton ve Cass, 2019). Çocukların ev içi bakım emeği toplumsal yeniden üretim sistemlerine dayanan kalkınma süreçlerinin anlaşılması için de önemlidir (Camiletti vd., 2018; Grugel vd., 2020).

Toplumsal Yeniden Üretim Yoluyla Tükenme

Bu noktada, Rai vd.'nin (2014) 'toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenme' yaklaşımı kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin yol açtığı kesişen eşitsizlikleri ve kırılgenlikleri anlamak açısından yararlı bir kavramdır. Rai vd.'ye göre (2014:4) tükenme, toplumsal yeniden üretimin sürekliliğinin sağlanması adına toplumsal kaynakların çıkışının, bu kaynakların girişini aştığı noktada oluşur ve toplumsal yeniden üretim sürecinde bakım emeği verenler için olumsuz koşullar yaratır, bir nevi zarar (harm) oluşturur. Burada Fineman'ın (2014) ileri sürdüğü 'ikincil bağımlılık' kavramı da toplumsal yeniden üretim ile ilişkili tükenme tartışmasına ışık tutabilir. İkincil bağımlılık, bakım verenler için bakım temelli erişilebilirliğine dikkat çeker ki hane içinde bakım temelli ihtiyaçların karşılanması için dışarıdan hangi kaynaklara (çocuk bakım hizmetleri gibi) erişimin olduğu önemlidir. Toplumsal yeniden üretimin toplumun sürdürülebilirliği için bir kaynak teşkil ettiği göz önünde bulundurulursa ve kadınların karşılıksız bakım emeğinin bu kaynağı yarattığı düşünülürse, bakım hizmetleri gibi toplumsal kaynaklar tarafından desteklenmeyen ev içi bakım emeği, kadınların ve kız çocuklarının ev içi bakım emeğini bir sömürü nesnesi haline getirerek kesişimsel olarak tanımlanabilecek eşitsizlikleri doğurur. Grugel, vd. (2020), 'toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenme' çerçevesinde, Meksika'da bakım veren kız çocukları üzerine yaptıkları araştırmada toplumsal yeniden üretimin bakım sorumluluğu olan kız çocukları için nasıl bir kırılgenlik mekanizması olarak işleyebileceğini göstermektedirler. Çocukluk çağında aile bireylerinin bakım sorumluluğu, çocukların gelecekteki yaşamları üzerinde de etkileri olan bir süreçtir ki bakımın gizli maliyeti olarak belli yaşam fırsatlarından yararlanamama durumunu doğurabilir (Stamapoulos, 2018). Keza, çocukluk literatürünün gösterdiği gibi, çocukların yaşam fırsatları o günkü çocuklukları ve gelecekteki yetişkinliklerinin ilişkisi üzerinden kurulur (Prout ve James, 2005; Uyan-Semerci vd., 2012). Örneğin, bakım yükü çocuğun okul yaşamını etkileyebilir, okul ile zayıflayan ilişkiler gelecekte emek piyasası ile kurulacak ilişkilere yansiyabilir. Bu bağlamda çocukluğun ev içi bakım emeği bağlamında toplumsal cinsiyetleştirilmesi toplumsal yeniden üretim kavramına ve eşitsizliklerin katmanlı ve karmaşık yapısına dair yeni tartışma alanları açtığı söylenebilir.

Rai vd. (2014) toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenmeye yol açan zararın dört unsuruna atıfta bulunurlar; bu dört unsur söylemsel zarar, duygusal zarar, bedensel zarar ve vatandaşlık hakkının zarar görmesi olarak sıralanır. Rai vd.'ye göre (2014: 92), toplumsal yeniden üretim ile ilişkili bu dört zarar unsuru şöyle gelişir: Toplumsal cinsiyet ve kadının toplumdaki rolüne ilişkin belirli söylemler kaynakların akışı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunda söylemsel zarar oluşur. Örneğin, çocuk bakımının kadının aile içi sorumluluğu olduğu

yönünde toplumsal kabul, bakım politikalarını şekillendiren bir söylemsel alan oluşturabilir. Kadınların çalışan anneler olarak rolleri, ev içi bakım emeği ile çatıştığında, bir nevi çalışan anne olmak suçluluk duygusuna dönüştüğünde, duygusal zarar oluşabilir. Bedensel zarar, evde karşılıksız emeğin bir sonucu olarak bedensel yıpranma meydana geldiğinde, ancak bu zarar toplumsal cinsiyet rejiminin bir parçası olarak görüldüğünde, yani doğallaştırıldığında meydana gelebilir. Vatandaşlık hakkının zarar görmesi, ev içi bakım emeğinin artı değer yaratmadığı fikri ile ve kadının vatandaşlığının ev içi bakım emeği ile ilişkisi dikkate alınmadığında ortaya çıkar. Kadın vatandaşlığının ev içi bakım emeği ile ilişkili sınırları, feminist siyaset bilimcilerinin de kamu ve özel alan ayrımı üzerinde tartıştığı bir konudur (Pateman, 1988; Tronto, 1993). Toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenme bağlamında farklı zarar unsurları, bakıma ayrılan toplumsal ve ekonomik kaynaklar ve bu kaynakların toplumsal cinsiyet ve sınıf temelinde dağıtımı ile ilişkili olarak şekillenirler. Bu bağlamda, bakım sorumluluğunun paylaşımı ve bakıma ayrılan maddi kaynakların eşitlikçi dağılımı ev içi bakım emeğinin yol açtığı eşitsizlikleri anlama adına önemlidir (England, 2005; Ferguson ve Folbre, 2000; Folbre, 1994, 2001). Bakımla ilişkili kaynakların adil dağıtımı, yani kamusal alanda bakım kurumlarının hizmetlerinin artması, ev içi bakım emeğinin adil paylaşımını da belirler niteliktedir. Kreş hizmetleri ile ev içi çocuk bakımının adil paylaşımı arasındaki ilişki ampirik çalışmalar ile de çarpıcı bir şekilde ortaya konmuştur (Memiş ve Kongar, 2020).

Türkiye’de Kız Çocuklarının Toplumsal Yeniden Üretim Emeği

Ev İçi Emeğin Paylaşımı ve Kız Çocuklarının Rolü

Türkiye’de bakım alanına tarihsel olarak baktığımızda, aile içinde ihtiyaç sahibi bireylerin bakım sorumluluğunun aile ve akraba ağlarına bırakıldığı ve kamu bakım hizmetlerinin sınırlı kaldığı, ‘aileci’ bir bakım rejiminden bahsetmek mümkündür (Akkan, 2018; Buğra ve Keyder, 2006; Eder, 2010; Gal, 2010). Devletin bakım alanındaki geride duran yaklaşımı, ailenin bakım işlevini yerine getiremediği durumlarda devlet kurumlarının müdahil olması vaziyetine işaret eder ki Türkiye’de tarihsel olarak bakım hizmetleri geniş nüfusa hizmet edecek şekilde kurumsallaşmamıştır (Buğra, 2014; Candaş ve Silier, 2014; Ecevit, 2012). ‘Aileci’ bakım rejimi kadınların ev içi bakım emeği üzerine kurulmuştur (Akkan, 2018). Annelerin çocuklarının bakımından sorumlu olmaları toplumdaki aile temelli bakım eğilimini yansıtan bir anlayıştır (Dünya Bankası, 2015). TÜİK’in son *Aile Yapısı Araştırması*’na göre de hanelerdeki çocuk bakımından %95 oranında kadınlar sorumludur (TÜİK, 2022). Bu verilere 0-3 yaş için neredeyse tamamen yok denebilecek kamuya ait çocuk bakım hizmetleri eksikliğine eşlik etmektedir. 2000’lerde ise kreş hizmetlerinin, özel sektör tarafından nispeten yüksek ücretlerle yaygınlaştığı söylenebilir (Akkan, 2018; Dedeoğlu vd., 2021;

Dünya Bankası, 2015). Öte yandan küresel bir olgu olan göçmen bakım çalışanları, Türkiye’de de yüksek sosyo-ekonomik gruplardaki ailelerin bakım ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar (Akalin, 2007). Çocuk bakım hizmetlerine sınıf temelli erişim katmanlı eşitsizlikleri pekiştirmektedir.

Ev içi bakım emeğinin hane içi eşitsiz paylaşımı da çocuk bakımının toplumsal cinsiyetleştirilmiş yapısını göstermektedir. Babaların çocuk bakımında rolleri yok denecek kadar azdır; hanede çocuk bakımının sadece %2,3 oranıyla babalar sorumludur (TÜİK, 2022). Zaman Kullanımı Anketleri de ev içi emeğin paylaşımındaki eşitsizliği göstermektedir. Kadınlar (10+ yaş) günde ortalama ev ve aile bakımına ortalama 4 saat harcarken, erkekler bu tür faaliyetlere ortalama 51 dakika harcamaktadır (TÜİK, 2016). Öte yandan, veriler ev içi bakım emeğinin ailenin kadın üyeleri arasında paylaşıldığını göstermektedir. Çocuklar, özellikle kız çocukları toplumsal yeniden üretimin içindedirler. Kız çocuklarının (6-17) %51,3’ü ev işleriyle uğraşmaktadır ki, %28’inin ev işlerine haftada 8 saatten fazla vakit ayırdığı görülmektedir (TÜİK, 2020). 15-17 yaşları arasındaki kız çocuklarında ev işleri ile uğraşanların oranı %73’e çıkmaktadır (Kaya ve Memiş, 2019). Özellikle kentsel alanda annenin çalışması durumunda kız çocuklarının ev içi emeklerinde artış görülmektedir (Susanli vd., 2016). Kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin sınıfsal boyutu da önemlidir. Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması – TNSA (2013) orta ve alt sınıf ailelerin %33’ünde küçük kardeşlerine bakma sorumluluğunun ailedeki yaşça daha büyük kız çocuklarında olduğunu göstermektedir. Ailenin refah düzeyi arttıkça, kız çocuklarının bakım sorumluluğu yani ev içi emeğe katkısı azalmaktadır (Dildar, 2020; Uyan-Semerci vd.,2021). Sosyo-ekonomik olarak düşük gelirli ailelerde ev içi bakım emeği kız çocukları ve anneleri arasında paylaşılmaktadır ve kız çocuklarının bakım emeği ev temelli bakımın bir parçası olarak kabul görmektedir (Akkan, 2019b). Yukarıda da bahsedildiği üzere çocuk bakım hizmetlerinin kamusal alandaki zayıflığı ile de kız çocuklarının toplumsal yeniden üretim içindeki rolleri pekişmektedir (Akkan, 2019a). Öte yandan Türkiye’de aile bireylerine bakım veren çocuklar bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi sosyal politikaların hedef grubu olarak da tanınmamaktadırlar. Büyük Britanya’da, örneğin, bakım veren çocuklar kategorize edilmiş bir ihtiyaç sahibi grup olarak sosyal politikaların hedef grupları arasındadır (Alexander, 2021b).

Kız Çocuklarında Toplumsal Yeniden Üretim Üzerinden Tükenmişlik

Bu bölümde, kız çocuklarının ev içi bakım emeği Rai vd.’nin (2014) ortaya koydukları kavramsal çerçeve içerisinde İstanbul’da kardeşlerine bakan kız çocukları ile yapılan niteliksel saha çalışmasına dayanarak ele alınacaktır. Zararı belirleyen dört unsur (söylemsel zarar, duygusal zarar, bedensel zarar ve

vatandaşlık hakkının zarar görmesi) dikkate alarak Türkiye’de kız çocuklarının toplumsal yeniden üretiminin yarattığı kırılmalıklar tartışılacaktır. Başta ortaya konan kesişimsel eşitsizlikler yaklaşımı kız çocukları açısından ‘toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenmenin’ sonuçlarına arka plan oluşturmaktadır. Toplumdaki tüm kız çocuklarının yaşam fırsatlarını belirleyecek şekilde ev içi bakım emeğinden bahsetmek mümkün değildir. Kız çocuklarının ev içi bakım emeği, toplumsal cinsiyet, sınıf (sosyo-ekonomik durum) ve yaş (çocukluk) kategorilerinin kesişimselliği bağlamında ele alınmalıdır ki makale bu yaklaşımı benimsemiştir. Rai vd. tarafından kategorik olarak tanımlanmış zararlar sonucu toplumsal yeniden üretim üzerinden tükenmişlik belli sınıfsallığa sahip kız çocuklarının yaşam fırsatlarını belirler ve ev içi bakım emeği kesişimsel eşitsizlik unsuru olarak ortaya çıkar.

i) Veri ve yöntem

Bu makalenin tartışmasının dayandığı niteliksel araştırma İstanbul’da iki ayrı mahallede ortaokul 7. ve 8. sınıfta okuyan ve farklı yaşlardaki kardeşlerinin bakımını üstlenmiş ailenin büyük kızı konumundaki kız çocuklarının katılımı ile yapılmıştır. 2014 yılında Şubat ve Haziran ayları arasında gerçekleştirilen saha çalışmasında 12-14 yaşları arasında 20 kız çocuğu ile görüşülmüştür. Kesişimsellik yaklaşımı doğrultusunda, sosyo-ekonomik olarak düşük gelirli ailelerin yaşadığı mahallerin okullarına gidilmiştir. İstanbul’da yapılan çalışmalar, yoksul mahallelerde yaşayan grupların çocuklarını aynı mahalle içinde kaynakları kısıtlı okullara yolladığını göstermektedir (Candaş vd., 2011). Bu veriyi dikkate alarak ve kız çocuklarının toplumsal yeniden üretiminin sınıfsallığını göz önünde bulundurarak düşük gelirli iki mahalle okulunda derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırma katılımcısı kız çocukları gönüllülük yöntemine göre araştırmaya davet edilmiş, yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yoluyla araştırma gerçekleştirilmiştir. NVIVO niteliksel araştırma programı kullanılarak veriler analiz edilmiştir. Araştırmaya katılan çocukların isimleri gizli tutulmaktadır, makalede takma isimler kullanılmıştır.

Kardeşlerine Bakan Kız Çocukları

Araştırma katılımcısı çocuklar aile içerisinde kardeşlerinin bakım sorumluluklarını üstlenmişlerdir. Bu sorumluluk, kardeşlerinin yaşına da bağlı olarak, üstlerini değiştirme, yedirme, uykuya yatırma, yıkama, oyun oynama, parka çıkarma gibi gün içinde kız çocuklarının zamanlarının ciddi bir kısmını ayırdıkları bakım faaliyetlerini içermektedir. Annesi hasta olan 13 yaşındaki Zeynep günlük kardeş bakım pratiğini şöyle anlatmaktadır:

“Okuldan çıktıktan sonra 1’e giden kardeşimi okula götürüyorum. Onu okula götürdükten sonra geliyorum, annem sporunu [fizik tedavi] yapıyor, ben kardeşimin yemeğini hazırlıyorum. Altını pisletmişse bez taktığı için temizliyorum. Ondan sonra üstünü çok kirletiyor üstünü değiştiriyorum. Cumartesi, pazar günleri banyo yaptırıyorum, bazen pazar günleri yaptırıyorum. Bayağı bakımı ile ben ilgileniyorum annem fizik hareketleri yapması gerekiyor.”

Araştırmaya katılan kız çocuklarının anlatıları toplumsal yeniden üretim süreçlerinde ev içindeki toplumsal cinsiyetçi iş bölümünün daha az görünür olan bir resmini, yani kız çocuklarının ev içi bakım emeğini ortaya koymaktadır. Aşağıda, Rai vd.’nin (2014) kavramsal çerçevesi bağlamında dört zarar unsuru kız çocuklarının anlatıları üzerinden tartışılmaktadır.

i) Söylemsel Zarar: Kız Çocuklarından Kardeş Bakımı Beklentisi

Türkiye’de kız çocuklarının ev içi bakım emeği düşünüldüğünde, kendilerine atfedilen toplumsal cinsiyet rolleri ve kamu söylemlerine de yansıyan aile temelli bakım anlayışı, kardeş bakımıyla uğraşan çocukların toplumsal cinsiyet temelli kimliklerini de belirler niteliktedir. Niteliksel saha çalışmasındaki anlatıların ortaya koyduğu nokta, kız çocuklarının kültürel beklentileri karşılayacak şekilde bir toplumsal cinsiyet kimliği geliştirdikleridir. Erkek çocukları ve kız çocuklarına atfedilen farklı toplumsal roller ve kardeş bakımı söz konusu olduğunda kız çocuklarının bir nevi içselleştirilmiş bakım veren aile bireyi sorumluluğuna yönelik anlatıları ailenin ve kadının toplumdaki yerine yönelik söylemler ile desteklenmektedir. Bu da kız çocukları için ev içi bakım emeği ile ilişkilendirilmiş bir toplumsal cinsiyet kimliği müzakere sürecine işaret etmektedir. 13 yaşındaki Zelal’e göre, evin en büyük kızı olarak ondan kardeşlerine bakması beklenmektedir. Görüşme sırasında 7. sınıfta olan Zelal, 5.sınıftan beri kardeşlerine baktığını ifade etmektedir. 13 yaşındaki Bade’ye göre erkekler kardeşlerine bakamaz ve ev işi yapamaz, onlar futbol ile ilgilenir. Bade erkek olmayı dilediğini, böylece arkadaşları ile dışarıya daha rahat çıkabileceğini ifade etmiştir. Kız çocuklarının kardeşlerine bakma yükümlülüğü, toplumdaki genel kabulü yansıtmaktadır ve bu bağlam içerisinde kız çocukları sürekli kendilerini erkek çocuklar ile karşılaştırarak toplumsal cinsiyet kimliklerini müzakere etmektedirler.

“Herkes kızların bakmasını düşünüyor ama erkekler de bakmalı benim kuzenim bakıyor. Bir kız çocuğu da erkeklerin olduğu kadar özgür yaşmalı, üzerine gidilmemeli.” Elif, 13

Toplumsal yeniden üretimin söylemsel alanı bağlamında, ev içi bakım emeği toplumsal cinsiyete dayalı kimliklerini müzakere eden kız çocuklarının yaşamsal sınırlarını belirlemektedir. Örneğin, bakım yükü olan kız çocukları çoğu zaman kardeşlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya öncelik vermektedirler ki bu da kendilerini 'yarı anne' konumunda görmek gibi bir süreci doğurmaktadır. 12 yaşındaki Havva'nın anlatısı çarpıcıdır:

"Anne yarısıyım çünkü ablasıyım. Anneler kadar biz bakıyoruz, üstünü değiştiriyoruz, yemeğini yediriyoruz. Çoğunlukla biz vakit geçiriyoruz anneler değil."

Kız çocukları kardeşlerinin ihtiyaçlarının karşılanması durumunda aile içinde temel sorumluluğu kendilerinde görürler. Anneleri ile paylaşılan bu sorumluluk, annenin üzerinden yükü alma şeklinde gelişir. Sadece bakım verdikleri kardeşlerinin değil, annelerinin ihtiyaçlarını da kendi ihtiyaçları önünde tutma eğilimi çocukların anlatılarına yansımıştır. 12 yaşındaki Seda, aslında kardeşine bakmaktan keyif almadığını ancak annesini üzmemek ve hayal kırıklığına uğratmamak istemediğini dile getirmektedir. 14 yaşındaki Ece okul ödevlerini bitirme konusundaki stresine vurgu yaparken, aynı zamanda da annesini mutlu etmek istediğini ifade etmektedir:

"Anneme de patlayamıyorum, annem de ona bakarken çok sıkılıyor çünkü. Ben olunca daha rahat bakıyor, benle oyalanıyor falan. Öyle şeylere üzülsem de anneme pek belli edemiyorum. Çünkü o benden daha fazla bakıyor. Hiç sesimi çıkarmıyorum. Ona haksızlık yaptığımı düşünüyorum ona kızınca..."

Bakım veren kız çocukları için kardeşlerine bakma pratiği, sürekliliği olan bir müzakere sürecidir. Kendi çocukluklarından doğan ihtiyaçlarını karşılamak ile annelerinin ev içi emeğini paylaşmak ve kardeşlerinin ihtiyaçlarına karşılık vermek arasında durmaksızın tercih yapmak durumunda kalmaktadırlar. Kendi zaman kullanımları da bakım yükleri ile şekillenmektedir. 12 yaşındaki Melike gününü kardeşlerinin uyku saatine göre şekillendirmekte ve arkadaşları ile dışarı çıktığında da kardeşlerine göz kulak olmak durumunda kalmaktadır:

"Her şeyi kardeşimin uyuduğu vakte denk getiriyorum. Diyorum, saat 3'te uyuyor. Diyorum 3'te çıkarız falan... Mesela arkadaşlarımla kardeşleri yanında değil. Onlar ebelemece oynuyor, koşuyorlar benim kardeşim var koşamıyorum. Bir yere bıraksam biri alır götürür. En iyisi evde durması ama olmuyor durmuyorlar."

Evin büyük kızından ev içi bakım emeğine katılım yönündeki toplumsal beklenti ve kadının ev içi bakım emeği çevresindeki politik söylemler bakım pratiklerine

içkin olarak toplumsal cinsiyet kimliklerinin sınırlarını belirlemektedirler. Öte yandan dışarıdan gelen kaynakların kısıtlılığı (çocuk bakım hizmetleri gibi) dikkate alındığında, kız çocuklarının sınırları toplumsal yeniden üretim ilişkileri bağlamında çizilir. Toplumsal cinsiyete dayalı bir kimlik inşa süreci kız çocuklarının ev içi bakım emeğine yerleşiktir.

ii) Duygusal ve Bedensel Zarar: Çocukluk Çağında Bakım Yükü

Duygusal ve bedensel zararlara bakıldığında özellikle kardeş bakımına dair kaygılar, annenin beklentileri doğrultusunda doğan çatışmalar, kendini yetersiz hissetme, bakım pratiğinin getirdiği yorgunluk ve kesintiye uğrayan eğitim ve sosyal yaşam kız çocukları için toplumsal yeniden üretim sürecinin yarattığı kırılmalıklardır.

Niteliksel araştırma, anneler ile paylaşılan bakım emeğinin bakım veren kız çocukları için sürekli bir endişe konusu ve fiziksel yorgunluk kaynağı olduğunu göstermektedir. Kardeş bakımı ile gelen yorgunluk sıkça dile getirilmektedir.

“Yoruyor beni peşinden koşuyorum. Nereye giderse oturmak isterim yani yoruluyorum. Evimizde balkon da olduğu için hani annem bir yere gidince balkona gitmesin diyor ona da çok dikkat etmeye çalışıyorum.” Elif, 12

“Kardeşim yoğurt kovasını başından aşağıya dökmüştü. Hem de yeni almıştık, içi doluydu, başından aşağıya döktü. Onu temizleyene kadar canım çıktı. Yorulmuştum bayağı, sus artık diye kızdım ona sonrada niye kızdım diye üzüldüm. Yorgunluktan ona kızdım.” Meltem, 13

Kız çocuklarının anlatılarına kardeşlerinin zarar görmesinden endişe duyma hali yansımaktadır. Ev içi kazalar bakım veren kız çocuklarını kardeşlerinin sağlığı konusunda endişe ve korkuya sevk eder.

“Bir kere annem gitmişti yine bir yere, kardeşim elini yaktı ütü ile o zaman ne yapacağımı şaşırdım. Çok endişelendim.” Elif, 12

“O sırada yemek yapıyordum kardeşime makarna yapıyordum. Tam koyarken içeri gittim sonra koyarım dedim çünkü işte kardeşim içerideydi. Onlar oyun oynuyorlardı falan bir tane kardeşim gitti mutfağa açmış aygazi, o çakmağı yakmayı bilmediği için onu yakmamış. Böyle gelmiş içeri ondan sonra ben de böyle içerideydim. Mutfaka geri gittim bir baktım aygazın altı açık öyle korktum ki...” Sümeyra, 13

Küçük kardeşe bakmak ve bunun getirdiği sürekli kaygı hali, kız çocuklarının üstünde duygusal bir yükür. Bakım görevlerini anneleriyle paylaşmak,

ister istemez kız çocuklarını anneyle çatışmaya sokar. Çocukların anlatıları, kardeşlerinin başına gelenlerden sorumlu tutulduklarını ve bir şeyler ters giderse suçlanacaklarını hissettiklerini ortaya koyar. Bu, kendilerini yetersiz hissetmelerine neden olur.

“Annem kızıyor diyor ki niye bakmıyorsun diyor? Sorumluluk hep bende, bana kızılıyor o yüzden. Bir kere yere düşmüştü bacağı acıdı, annem bana kızdı sen niye çocuğa bakmıyorsun sen bakmadığın için düştü dedi, kızmıştı. O yüzden düşmemesi için daha çok uğraşıyorum.” Meltem, 13

Havva'nın alıntısı toplumsal yeniden üretim emeğinin çocuk üzerindeki duygusal ve fiziksel yükünü çok çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Annem geldiği zaman normal ben gibi oluyorum. Annem gelince içimde böyle kocaman bir yük boşalıyor. Rahatlıyorum. İki tane de kardeşim olduğu için 2 çocuk. Böyle bakıyorum falan annem gelince içimden büyük bir yük boşalıyor zaten annem bir yere gidince diyorum ona saat kaçta gelicen falan işte o saatin hemen gelmesini istiyorum.” Havva, 13

iii) Vatandaşlık Hakkının Zarar Görmesi: Okula Katılım ve Sosyalleşmenin Sınırları

Ev içi bakım emeği, kız çocuklarının çocukluk alanlarına katılımlarını da belirler niteliktedir. Bu noktada toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenmişlik çerçevesinde, vatandaşlık deneyimi olarak ortaya konan dördüncü unsur, kız çocuklarının bakım emeği söz konusu olduğunda çocukluk alanlarına katılımları olarak da kavramsallaştırılabilir. Keza ev içi bakım emeği, kız çocuklarının okul ile ilişkilerini ve arkadaşları ile sosyalleşmelerini belirler niteliktedir. Kardeşlerinin bakım sorumluluğunu üstlenen kız çocukları, baktıkları kardeşlerinin gün içerisindeki bakım ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarının önünde tutma eğilimindedirler. Kimi zaman sosyalleşme ile ilgili etkinliklerini erteledikleri (kardeşinin uyku saatine denk geldiği için) kimi zaman da arkadaşları ile buluşurken kardeşlerini yanlarında götürmek durumunda kaldıkları görülür. Kardeşlerine göz kulak olmaları gerektiğinden sosyal etkileşimlerinde zorluklar yaratabilir.

“Mesela mahalleye mi çıkacağım arkadaşlarım ile buluşmaya hemen annem beni çağırıyor. Hemen yanıma Ecenur veya Melike'den birini almak zorundayım yani. Onları da götürmek zorundayım.” Havva,13

Bu bağlamda, kardeş bakım sorumluluklarının olmadığı bir kamusal alan olarak okul, kız çocuklarının kendilerini daha rahat ve özgür hissettikleri bir alandır.

Okul, kız çocukları için özgürleştirici etkisi üzerinde düşünülmesi gereken bir unsurdur.

“Okulda arkadaşlarımla daha rahat olabiliyorum. Evde öyle değilim, arkadaşım eve gelse de rahat durmaz, onun evine gitsem de rahat durmaz. Dışarıda da durmaz. İlla bir şey yapar o yüzden zor oluyor, okulda daha özgürüm.” Dilara, 13

Kardeşlerine bakmak zorunda olmasaydı, ne yapmak isterdi sorusuna Zeynep’in verdiği cevap da kız çocuklarının bakım sorumluluklarının okul süreçlerinin ve arkadaş ilişkilerinin üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Bakım sorumluluğunun olmaması özgürleştirici ve iyileştirici bir süreçtir çocuklar için.

“Gezmek isterdim arkadaşlarımla. Arkadaşlarımla gezemiyordum. Bir odada tek başıma sakin sakin durmak isterdim. Ödevlerimi düzgün bir şekilde yapıp götürmek isterdim. Bir şeyi yerken rahat rahat yemek isterdim.” Zeynep, 13

Kız çocuklarının ev içi bakım emeği sadece arkadaşlarıyla sosyalleşmelerini etkilemekle kalmamakta; aynı zamanda okula dair sorumluluklarını yerine getirme süreçlerini de belirlemektedir. 14 yaşındaki Zeynep’in belirttiği gibi kız çocukları, okul sonrası aktivitelerini kardeşlerinin yanında yapmak zorunda kalabilmektedirler:

“Ben senin kucağında oturacağım diyor, yere de inmek istemiyor. Onu bir elimle kucayımda tutuyorum, diğer elimle de ödevimi yapıyorum. Biraz zor oluyor ama yapıyorum.”

Okuldan eve geldiklerinde ev ödevlerini ve okulla ilgili diğer görevleri bitirmek için zaman bulmakta güçlük çekmektedirler. 13 yaşındaki Ayşe ödevlerini bitirmek için kendisini odasına kilitlemektedir. Ancak annesi kapıyı açtırmakta ve kardeşleri ile ilgilenmesini istemektedir. Ev içi bakım emeği zaman kullanımı açısından kız çocukları üzerine baskı unsurudur. Kardeşlerinin anlık bakım ihtiyaçları ile okul ile ilgili sorumluluklar çoğu zaman çatışabilir. Niteliksel çalışmanın ortaya koyduğu üzere, ev içi bakım emeği kız çocukları için katımlı temelli süreçlerinde de bir zarar ve kırılabilirlik unsuru olarak ortaya çıkmaktadır.

Sonuç Yerine...

Makalede kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin toplumsal yeniden üretim süreçleri içerisindeki yeri ele alınmıştır. Toplumsal yeniden üretim kuramı içerisinde toplumsal cinsiyet ve sınıf kategorileri gibi eşitsizlik üreten kategoriler ile kesişen ‘yaş’ kategorisine dikkat çekilmiş ve çocukluk döneminde kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin yaşamlarının temel belirleyici olduğu

tartışılmıştır. Bu bağlamda ‘toplumsal yeniden üretim yoluyla tükenmişlik’ bir analitik çerçeve olarak makalede sunulmuş ve aileye bırakılan ve dolayısıyla kadına bırakılan ev içi bakım emeğinin sadece kadınlar için değil, kız çocukları için de yarattığı kırılma süreci ortaya konmuştur. Kız çocuklarının ev içi bakım emeğinin toplumsal yeniden üretim kuramı içerisinde yer almasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Kız çocuklarının bakım sorumluluklarının yaygın olduğu Türkiye gibi ülkelerde, kız çocuklarının toplumsal yeniden üretim emeğinin feminist kuram çerçevesinde sorunsallaştırılması gerekir. Salt sınıf ve toplumsal cinsiyet temelli değil, yaş kategorisini de dikkate alarak ev içi bakım emeğinin eşitsizlik üreten yapısı tartışılmalıdır. Bu bağlamda makale ev içi bakım emeğinin temel taşıyıcılarından biri olarak kız çocuklarının bakım emeğinin de toplumsal yeniden üretim süreçlerinin belirleyicisi olduğuna dikkat çekmektedir. Öte yandan makalede niteliksel çalışmaya atıfla ortaya konmaya çalışıldığı üzere, makro düzeyde bakım temelli toplumsal kaynakların eksikliği, yani evrensel bakım hizmetlerinin yokluğu mikro düzeyde kız çocuklarının ev içi bakım emeği yüklerini de arttırmaktadır. Dolayısıyla Rai vd’nin(2014) kavramsallaştırması çerçevesinde, makale toplumsal yeniden üretim yoluyla çocuklar için söylemsel, duygusal, fiziksel ve katılım temelli olmak üzere dört alanda tükenmişlik yaratan bir süreci tartışmaktadır. Kız çocuklarının toplumsal yeniden üretim emeği bir yandan çocukluk alanı içerisinde toplumsal cinsiyetleştirilmiş süreçleri pekiştirirken diğer yandan okul ve arkadaşlar ile sosyalleşme gibi çocukluk alanlarına katılımı zorlaştıran ve getirdiği fiziksel ve duygusal yük ile kız çocukları için kırılma yaratan bir sürece tekabül eder. Bu bağlamda da toplumsal yeniden üretim kuramının yaş kategorisini de dikkate alarak, yani sadece kadınların değil kız çocuklarının da ev içi bakım emeğini dikkate alarak kesişimsel eşitsizliklerin sorunsallaştırılması gerekmektedir. Bir diğer unsur da bu alanda araştırma eksikliğidir ki kız çocuklarının ev içi emeğinin boyutlarını anlamaya yönelik araştırmaların sayısının da artmasının gerekliliği yadsınamaz bir durumdur. Son yıllarda feminist yazın ile çocukluk yazını arasında kurulan diyalog, uluslararası insan hakları söyleminde kadınlar ve kız çocuklarının haklarının beraber telaffuz edilmesi bu yönde önemli gelişmeler olarak düşünülebilir.

Kaynakça

Akalın A (2007). Hired as a Caregiver, Demanded as Housewife: Becoming a Migrant Domestic Worker in Turkey. *European Journal of Women’s Studies*, 14(3), 209–25.

Akkan B (2018). Politics of Care in Turkey: Sacred Familialism in a Changing Political Context, *Social Politics*, 25(1), 72-91.

Akkan B (2019a). Care as an Inequality-Creating Phenomenon: Intersectional Analysis of the Care Practices of the Young Female Carers in Istanbul, *Journal of Gender Studies*, 28(8), 895-905.

Akkan B (2019b). Contested Agency of Young Carers within Generational Order: Older Daughters and Sibling Care in Istanbul, *Child Indicators Research*, 12(4), 1435-1447.

Alanen L (2011). Generational Order. İçinde: J Qvortrup, W Corsaro ve MS Honig (der), *Palgrave Handbook of Childhood Studies*, London: Palgrave Macmillan, 159-174.

Aldridge J (2008). All Work and No Play?: Understanding the Needs of Children with Caring Responsibilities, *Children & Society*, 22, 253-264.

Aldridge J ve Becker S (2003). *Children Caring for Parents with Mental Illness*, Bristol: The Policy Press.

Alexander C (2021a). Unequal Conditions of Care and the Implications for Social Policies on Young Carers, *Child and Adolescent Social Work Journal*, 38, 505-518

Alexander C (2021b). Affects of Policy Design: The Case of Young Carers in the Care Act 2014 and the Children and Families Act 2014, *Social Policy & Administration*, 55(5), 968-980.

Anthias F (2012). Intersectional What? Social Division, Intersectionality and Levels of Analysis, *Ethnicities*, 13(1), 3-19.

Bakker I (2003). Neo-liberal Governance and the Reprivatization of Social Reproduction: Social Provisioning and Shifting Gender Orders. İçinde: I Bakker ve S Gill (der), *Power, Production and Social Reproduction: Human Insecurity in the Global Political Economy*, London: Palgrave MacMillan, 66-82.

Bakker I ve Gill S (2003). Ontology, Method and Hypothesis, İçinde: I Bakker ve S Gill (der), *Power, Production and Social Reproduction: Human Insecurity in the Global Political Economy*, London: Palgrave MacMillan, 17-46.

Becker S (2007). Global Perspectives on Children's Unpaid Caregiving in the Family: Research and Policy on "Young Carers" in the UK, Australia, the USA and Sub-Saharan Africa, *Global Social Policy*, 7(1), 23-50.

Bezanson K ve Luxton M (2006) der. *Social Reproduction: Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism*, McGill-Queen's University Press.

Bhattacharya T (2017). Introduction: Mapping social reproduction theory, İçinde: T Bhattacharya (der), *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentring Oppression*, London: Pluto Press, 1-20.

Boyle G, Constantinou G, ve Garcia, R (2022). Does Gender Influence Children's and Young People's Caring? A Qualitative, Systematic Review and Meta-Ethnography,

Children & Society, 37(2), 404-423.

Buğra A ve Keyder C (2006). The Turkish Welfare Regime in Transformation, *Journal of European Social Policy*, 16 (3), 211–28.

Camilletti E, Banati P, ve Cook S. (2018). Children’s Roles in Social Reproduction: Re-examining the Discourse on Care through a Child Lens, *Law, Social Justice and Global Development*, 21, 33-48.

Candaş A, Akkan B, Günseli S ve Deniz BM (2011). *Devlet İlköğretim Okullarında Parasız Öğle Yemeği Sağlamak Mümkün mü?* İstanbul: İstanbul Açık Toplum Vakfı.

Candas A ve Silier Y (2014). Quietly Reverting Public Matters into Private Troubles: Gendered and Class-based Consequences of Care Policies in Turkey, *Social Politics*, 21 (1), 103–23.

Collins, P (1998). It is All in the Family: Intersections of Gender, Race and Nation, *Hypatia*, 13(3), 62–82.

Crenshaw K (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics, *University of Chicago Legal Forum*, 140, 139-167.

Davis K (2008). Intersectionality as Buzzword: a Sociology of Science Perspective on What Makes a Feminist Theory Successful, *Feminist Theory*, 9(1), 67–85.

Dearden C ve Becker S (2000). *Growing up Caring: Vulnerability and Transition to Adulthood — Young Carers’ Experiences*, Leicester: Youth Work Press.

Dedeoğlu S, Şahankaya A ve Sıralı Y (2021) *Supporting Women’s Employment through Institutional Collaboration on Early Childhood Care and Education*, Ankara: International Labour Organization.

Dildar Y (2020) Gender Differences in Children’s Domestic Work: Evidence from Turkey, *Politica Economica Società editrice il Mulino*, 3, 365-388.

Dowling E (2021). *The Care Crisis: What Caused It and How Can We End It?* London: Verso.

Ecevit Y (2012). Feminist Sosyal Politika Bağlamında Türkiye’de Çocuk Bakımı ve Erken Çocukluk Eğitimine İki Paradigmadan Bakmak. İçinde: A Makal ve G Toksöz (der), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadim Emeği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayın Evi, 220-65

Eder M (2010). Retreating State? Political Economy of Welfare Regime Change in Turkey, *Middle East Law and Governance*, 2: 152–84.

Eley S (2004). ‘If They don’t Recognize it, You’ve Got to Deal with it Yourself’: Gender,

- Young Caring and Educational Support, *Gender and Education*, 16(1), 65–75.
- England P (2005). Emerging Theories of Care, *Annual Review of Sociology*, 31, 381–399.
- Evans R ve Becker S (2009). *Children Caring for Parents with HIV and AIDS*, Bristol: Policy Press.
- Fineman M (2004). *The Autonomy Myth: a Theory of Dependency*. New York: The New Press.
- Ferguson A ve Folbre N (2000). Women, Care and Public Good: A Dialogue. İçinde: Anatole A, Fisk M ve Holmstrom N (der), *Not for Sale: in Defense of Public Goods*, Boulder, CO: Westview Press, 95–108.
- Ferguson S (2017). Children, Childhood and Capitalism: A Social Reproduction Perspective, İçinde: T. Bhattacharya (der), *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*, London: Pluto Press, 112-130.
- Folbre N (1994). *Who Pays for the Kids? Gender and the Structures of Constraint*, New York: Routledge
- Folbre N (2001). *The Invisible Heart: Economics and Family Values*, New York: New Press.
- Fraser N (2017). Crisis of Care? On the Social-Reproductive Contradictions of Contemporary Capitalism. İçinde: T. Bhattacharya (der), *Social Reproduction Theory: Remapping Class, Recentering Oppression*, London: Pluto Press, 21-36.
- Fraser N ve Jaeggi R (2018). *Capitalism: A Conversation in Critical Theory*. Medford: Polity Press
- Gal J (2010). Is There an Extended Family of Mediterranean Welfare States?, *Journal of European Social Policy*, 20(4), 283–300.
- Grugel J, Macias S ve Rai S (2020). Depletion, Intersectionality and the Limits of Social Policy: Child carers in Mexico City, *European Journal of Politics and Gender*, 3(2), 221-236.
- Hamilton M ve Cass B (2017). Capturing the Centrality of Age and Life-course Stage in the Provision of Unpaid Care, *Journal of Sociology*, 53(1), 79-93.
- James A, Jenks C ve Prout A (1998). *Theorizing Childhood*. Cambridge: Policy Press.
- Jenks C (1996). *Childhood*, London, Routledge.
- Jones A, Jeyasingham D ve Rajasooriya S (2002). *Invisible Families : The Strengths and Needs of Black Families in which Young People have Caring Responsibilities*, Bristol: Policy Press.

- Kaya, S A ve Memiş E (2019). Türkiye’de Çocuk Emeği: İşgücü Anketlerinden ve Zaman Kullanım Anketlerinden Gözlemler. *Çalışma ve Toplum*, 4(63), 2539-2564.
- Keith L ve Morris J (1995). Easy Targets: A Disability Rights Perspective on the “Children as Carers” Debate, *Critical Social Policy*, 15(44–45), 36–57.
- Kittay EF (1999). *Love’s Labour: Essays on Women, Equality and Dependency*. New York: Routledge.
- Leu A ve Becker S (2017). A Cross-National and Comparative Classification of In-country Awareness and Policy Responses to Young Carers, *Journal of Youth Studies*, 20(6), 750-762.
- Lykke N (2010). *Feminist Studies: A Guide to Intersectional Theory, Methodology and Writing*. New York: Routledge.
- Mezzadri A (2019). On the Value of Social Reproduction: Informal Labour, the Majority World and the Need for Inclusive Theories and Politics, *Radical Philosophy*, 2(4), 33-41.
- McCall, L (2005). The Complexity of Intersectionality, *Signs*, 30(3), 1771–1800.
- Memiş E ve Kongar E (2020). Potential Impact of Daycare Closures on Parental Childcare Caregiving in Turkey. The Levy Economics Institute Working Paper 978. http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_978.pdf.
- Miller P (2005). Useful and Priceless Children in Contemporary Welfare States, *Social Politics*, 12(1), 3-41.
- Morrow V (2008). Responsible Children and Children’s Responsibilities? Sibling Caretaking and Babysitting by Schoolage Children. İçinde: J Bridgeman, H Keating ve L Craig (der), *Responsibility, Law and the Family*, Hampshire: Ashgate Publishing Company, 105–124.
- Nap HH, Hoefman R ve De Jong N. (2020) The Awareness, Visibility and Support for Young Carers across Europe: A Delphi Study, *BMC Health Serv Res*, 20, 921.
- Newman T (2002). Young Carers and Disabled Parents: Time for a Change of Direction? *Disability and Society*, 17(6), 613–625.
- O’Dell L, Crafter S, de Abreu G ve Cline T (2010). Constructing ‘Normal Childhoods’: Young People Talk About Young Carers, *Disability & Society*, 25(6), 643-655.
- Olsen R (1996). Young Carers: Challenging the Facts and Politics of Research into Children and Caring, *Disability and Society*, 11, 41–54.
- Orellana MF (2001). The Work Kids Do: Mexican and Central American Immigrant Children’s Contribution to Households and Schools in California, *Harvard Educational Review*, 71, 366–389.

Payne R (2012). 'Extraordinary Survivors' or 'Ordinary Lives'? Embracing 'Everyday Agency' in Social Interventions with Child-headed Households in Zambia, *Geographies*, 10, 399–411.

Pateman C (1988). *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity Press.

Prout A ve James A (2005). A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems İçinde: J Allison ve A Prout (der), *Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, London: Falmer Press, 1–32.

Qvortrup J (2011) Childhood as Structural Form. İçinde: J Qvortrup, W Corsaro ve M. S. Honig (der), *Palgrave Handbook of Childhood Studies*, London: Palgrave Macmillan, 21–33.

Rai S, Hoskyns C ve Thomas D (2014). Depletion, *International Feminist Journal of Politics*, 16(1), 86-105.

Ridge T (2006). Helping out at Home: Children's Contribution to Sustaining Work and Care in Lone-Mother families, içinde: C Glendinning ve PA Kemp (der), *Cash and Care: Policy Challenges in the Welfare State*, Bristol: The Policy Press, 203–216.

Roche J ve Tucker S (2003). Extending the Social exclusion Debate: An exploration of the Family Lives of Young Carers and Young People with me. *Childhood*, 10(4), 439–456.

Stamatopoulos V (2018). The young Carer Penalty: Exploring the Costs of Caregiving Among a Sample of Canadian Youth, *Child & Youth Services*, 39 (2-3),180-205.

Susanli Z B, Inanc-Tuncer, O ve Kologlugil S (2016). Child Domestic Labour and Mothers' Employment in Turkey. *Economic Research-Ekonomiska Istraživanja*, 29 (1), 967-979.

TNSA (2013) Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması, Hacettepe Üniversitesi: Ankara. https://fs.hacettepe.edu.tr/hips/dosyalar/Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar%20-%20raporlar/2013%20tnsa/TDHS_2013_main.report_compressed.pdf Son erişim tarihi, 8 Şubat 2023.

Tronto J (1993). *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York: Routledge.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2016). Zaman Kullanım Araştırması 2014-2015, Ankara: TÜİK. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Zaman-Kullanim-Arastirmasi-2014-2015-18627> Son erişim tarihi, 8 Şubat 2023.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2020). Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları, 2019, Ankara: TÜİK. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Child-Labour-Force-Survey-2019-33807> Son erişim tarihi, 8 Şubat 2023.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2022). Türkiye Aile Yapısı Araştırması, 2021, Ankara: TÜİK. https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/turkiye_aile_yapisi

[ara%C5%9Ffirmasi_2021.pdf](#) Son erişim tarihi, 8 Şubat 2023.

Uyan-Semerci, P, Muderrisoglu, S, Karatay, A, Akkan, B, Kılıc, Z, Oy, B ve Uran, S (2012). *Eşitsiz Bir Toplumda Çocukluk: Çocuğun İyi Olma Halini Anlamak İstanbul Örneği*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Walby S, Armstrong J ve Strid S (2012). Intersectionality: Multiple Inequalities in Social Theory, *Sociology*, 46(2), 224–240.

Warren J (2007). Young Carers: Conventional or Exaggerated Levels of Involvement in Domestic and Caring Tasks?, *Children and Society*, 21, 136–146.

Winker G ve Degele N (2011). Intersectionality as Multi-level Analysis: Dealing with Social Inequality, *European Journal of Women's Studies*, 18, 51–66.

Wyness M (2006). *Childhood and Society: An Introduction to the Sociology of Childhood*, NY, Palgrave Macmillan.

Yuval-Davis N (2006). Intersectionality and Feminist Politics, *European Journal of Women's Studies*, 13(3), 193–209.

Yuval-Davis N (2010). Theorizing Identity: Beyond the Us and Them Dichotomy. *Patterns of Prejudice*, 44(3), 261–280.

Kaos GL “LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları” Bağlamında Türkiye’de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi

Gülistan Elmacıoğlu, Haliç Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü

ORCID: 0000-0002-5209-3187

E-Posta: gulistanelmacioglu@halic.edu.tr

Özet

Bu çalışmada, Türkiye’de LGBTİ+ hakları ve hareketinin kurumsal homofobi açısından durum tespiti ve değerlendirmesi amacıyla Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği’nin 2007-2021 yılları arasında yayınladığı LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları incelenmiştir. Raporlarda, temel hak ve özgürlükler, hak ihlalleri, anayasal eşit yurttaşlık talepleri, dayanışma ve örgütlenme pratikleri, LGBTİ+ bireylerin maruz kaldıkları ayrımcı politika ve uygulamalar, nefret suçları ve nefret söylemi temel konu başlıkları analiz edilmiştir. Analiz sonucunda Türkiye’de LGBTİ+ bireylerin temel haklar ve özgürlükler bağlamında hak ihlali yaşadıkları, eşit yurttaş olarak tanımlanmadıkları, medyada nefret söylemine maruz bırakıldıkları, sosyal/kültürel yaşamda toplumla bütünleşemedikleri ve ayrımcılığa uğradıkları anlaşılmıştır. Kaos GL Derneği’nin diğer LGBTİ+ paydaşlarıyla yıllık olarak yayınladıkları bu raporlarda LGBTİ+ haklarının tanınması, hak ihlallerinin önlenmesi, ayrımcılık yasağı ile anayasal eşit yurttaşlığı için yasal düzenlemelere “cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği” ibarelerinin eklenmesi gerektiği belirtilmiştir. LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları (2007-2021)’nin kurumsal homofobi açısından durum analiziyle, LGBTİ+ hareketin öncüsü Kaos GL Derneği’nin, ulusal ve uluslararası insan hakları mekanizmalarıyla dayanışma ve iş birliği içinde olduğu ve LGBTİ+ bireylerin anayasal eşit yurttaşlık taleplerini ve yaşamış oldukları hak ihlallerini düzenli olarak izleyerek ve kayıt altına alarak kamusal alana taşıdığı açığa çıkarılmıştır. Ayrıca, Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği, 2007 yılından itibaren her yıl yayınladığı LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporlarıyla sivil topluma LGBTİ+ bireylerin hakları konusunda duyarlı olma çağrısında bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kaos GL, LGBTİ+ Hakları, Ayrımcılık, Nefret Suçları, Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği.

Situation Analysis of LGBTI+ Movement and Rights in Turkey in Terms of Institutional Homophobia in the Context of Kaos GL “Human Rights Reports of LGBTI+s”

Abstract

In order to assess the situation and the LGBTI+ movement in Turkey in terms of institutional homophobia, the Human Rights Reports of LGBTI+s produced by the Kaos Gay and Lesbian Cultural Research and Solidarity Association between 2007 and 2021 were analyzed. Fundamental rights and freedoms, violations of rights, constitutional demands for equal citizenship, solidarity and organization practices, discriminatory policies and practices that LGBTI+ individuals are exposed to, hate crimes and hate speech are analyzed in the reports. The analysis revealed that LGBTI+ people in Turkey experience rights violations in relation to fundamental freedoms and rights, are not considered equal citizens, are exposed to hate speech in the media, are unable to integrate into society in social and cultural life, and are subjected to discrimination. The phrases “sexual orientation and gender identity” should be added to the legal regulations for the recognition of LGBTI+ rights, prevention of rights violations, prohibition of discrimination, and constitutional equal citizenship, according to these reports, which are published annually by Kaos GL Association with other LGBTI+ stakeholders. The founder of the LGBTI+ movement, Kaos GL Association, is in solidarity and cooperation with national and international human rights mechanisms with the situation analysis of LGBTI+’s Human Rights Reports (2007-2021) in terms of institutional homophobia. It has also been revealed that LGBTI+ individuals regularly monitor, record, and bring to public attention the rights violations they have experienced. The Human Rights Reports of LGBTI+s, which have been published annually since 2007, are another way that the Kaos Gay and Lesbian Cultural Research and Solidarity Association has urged civil society to be considerate of the rights of LGBTI+ people.

Keywords: Kaos GL, LGBTI+ Rights, Discrimination, Hate Crimes, Sexual Orientation and Gender Identity

Giriş

Türkiye’de LGBTİ+ hareketi ve haklarının kurumsal homofobi açısından durum analizi, Kaos GL (Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği)’nin 2007-2021 yılları arasında işbirliği ve dayanışma içinde olduğu ulusal ve uluslararası LGBTİ+ paydaşların desteğiyle yayınladığı LGBTİ+ (lezbiyen,

gey, biseksüel, trans ve interseks)ların insan haklarını izleme raporlarında yer verilen temel haklar ve özgürlükler, hak ihlalleri, nefret suçları/nefret söylemi, ayrımcılık uygulamaları, dayanışma ve örgütlenme pratikleri, ulusal/uluslararası mevzuatın düzenlenmesi ve LGBTİ+ bireyler ve örgütlerinin anayasal eşit yurttaşlık talepleri konuları çerçevesinde yapılmıştır. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde kurumsal/toplumsal homofobi kavramı açıklanmış ve raporlarda konu edilen temel kategoriler/konular LGBTİ+ hareketi ve haklarının Türkiye'deki durumunu anlamak adına homofobi açısından incelenmiştir.

Kaos GL Derneği, Türkiye'de LGBTİ+ hareketin yasal olarak tanındığı ilk tüzel kişiliktir. Bu nedenle Türkiye'de LGBTİ+ hareketin ve hak mücadelesinin durum tespiti için derneğin faaliyetleri çalışmanın ikinci bölümünde anlatılmıştır. Dernek, 1994'te Kaos GL Dergisi'ni çıkarmış ve sesini kamusal alanda duyurmaya başlamıştır. 2005'te ise dernek statüsü ile tüzel kişiliğini kazanmıştır. Kaos GL Derneği'nin LGBTİ+ hareketin ve haklarının durum analizi için tercih edilme sebebi, hareketi kamusal alana taşıyan ve 2007 yılından günümüze LGBTİ+ haklarını, hak ihlallerini ve anayasal eşit yurttaşlık taleplerini izleyerek raporlayan ve dolayısıyla kayıt altına alarak arşivleyen Türkiye'deki öncü sivil toplum örgütü olmasıdır. Benzer şekilde Kaos GL Dergisi üzerine İdil Engindeniz (2019)'in "Kaos GL Magazine's Role in the Emergence of the LGBTI Public Sphere in Turkey" adlı çalışması kamusal alan ve sivil toplum ekseninde, Kaos GL Dergisi'nin LGBTİ+ hareketinin yeni toplumsal hareketlerin bir temsili olarak toplumsal kamusal alanın dönüşümündeki rolüne odaklanmıştır. Cihan Alan (2019) "Türkiye'deki Eşcinsel Hareketin Kaos GL Dergisi Aracılığıyla Tematik Ve Söylemsel İnşası" adlı doktora tezinde eşcinsel hareketin tematik ve söylemsel inşasını ilk gey ve lezbiyen yayını Kaos GL Dergisi'nde yer alan metinler üzerinden ele almıştır. Bu çalışmada ise sözü edilen araştırmalara paralel olarak Kaos GL Derneği'nin insan hakları raporları baz alınarak, LGBTİ+ hareketinin homofobi açısından durumunu ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümü Türkiye'de kurumsal homofobinin sosyo-politik arka planına, LGBTİ+ hareketinin anayasal eşit yurttaşlık taleplerine ve ulusal ve uluslararası yasal mevzuata odaklanmıştır. Kamu otoritelerinin, yasama ve yürütme organlarının LGBTİ+ hareketle ve paydaşlarla olan ilişkileri dayanışma, iş birliği ve mücadele açılarından ele alınmıştır.

Türkiye'de LGBTİ+ hareketi ve haklarının kurumsal/toplumsal homofobi açısından durumunun ortaya çıkarılmasının amaçlandığı bu çalışmanın dördüncü ve son bölümünde, Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları (2007-2021), raporlarda yer alan kategoriler/konular etrafında incelenmiştir. Çalışmada bu

kategoriler, temel haklar ve özgürlükler, hak ihlalleri, nefret suçları/söylemi ve ayrımcı uygulamalar, ulusal ve uluslararası mevzuatın LGBTİ+ hakları açısından düzenlenmesi, LGBTİ+ kişilerin ve örgütlerinin anayasal eşit yurttaşlık talepleri ve LGBTİ+ hareketin ulusal ve uluslararası insan hakları mekanizmalarına vermiş oldukları tavsiyeler olarak yer almaktadır. Durum analizinde bu kategorilerin kurumsal homofobiyle olan ilişkiselliği ve hareketin bu bağlamda mücadele pratiği olarak geliştirdiği kolektif yapılanma insan hakları raporları ışığında ele alınmıştır.

Homofobi ve Kurumsal Homofobi

Kaos GL Derneği (2020)'nin LGBTİ+ hakları alanında hazırlamış olduğu Çeviri Sözlüğü'nde homofobi, eşcinsellere karşı olumsuz tutum, davranış ve duyguların geliştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Kişisel bir korku ya da inanç olmasının ötesinde homofobinin politik alanda kurumlar, toplumsal gelenekler, kültür ve anlam sistemleriyle oluştuğu ifade edilmiştir. Bu noktada eşcinsellerin “normal” kabul edilenin dışında bir “öteki” olarak görüldüğü ve bu ideolojinin kurduğu toplumsal düzeni tanımlayan heteroseksizmi doğurduğu anlatılmaktadır (LGBTİ+ Hakları alanında Çeviri Sözlüğü, 2020: 34). Başka bir deyişle, homofobi “heteroseksizmin yansıması ya da görüngüsü” olarak tanımlanmaktadır (Bolat, 2016: 1103). Homofobi, eşcinsellere karşı korku, tiksinti, nefret hissetmek veya onları aşağılayıcı, yargılayıcı ve suçlayıcı tutum sergilemek anlamlarına gelmektedir (Fone, 2001 aktaran Başar, 2013: 60). Kişisel, kişilerarası, kültürel ve kurumsal homofobi gibi farklı çeşitlerde görülebilmektedir. Kişisel homofobi, cinsel azınlıkların acınası ya da nefret objesi olarak görülmesini; kişilerarası homofobi, kişilerarası ilişkilerin önyargıyla kurulmasını; kültürel homofobi, toplumsal normların cinsel azınlıklar üzerinde baskı kurmasını ve son olarak kurumsal homofobi, “devlet, iş, eğitim, sağlık, güvenlik ve din gibi kurumsal yapılarda yaşanan ayrımcılığı tanımlamakta ve hukuk ile hayata geçirilmektedir” (Aşçı, 2013: 13). Eşcinseller “dışlanmaya, damgalanmaya, sözel-fiziksel saldırılara ve nefret söylemine” maruz kalmaktadır (Orta ve Camgöz, 2018: 409-10).

LGBTİ+'ların yaşamış oldukları ayrımcılık ve dışlanma pratikleri onların kültürel ve toplumsal yaşamda “homofobi, transfobi, bifobi” gibi nefrete dayalı tutum ve önyargılara maruz kalmalarına neden olmaktadır. Bu ise kültürel olarak bütünleşme ve topluma entegre olabilmelerinin önündeki engel olarak karşımıza çıkmaktadır. LGBTİ+'ların yaşamış oldukları bu ayrımcı ve dışlayıcı pratikler, “heteroseksist ideoloji ve heteronormatif sistem” ile politik bir rejim haline gelmiş ve kurumsallaşmıştır. Heteroseksizm, “karşı cinsten kişiler arasındaki ilişkiyi anlatan heteroseksüelliği tek “normal ve meşru” cinsel kimlik

olarak tanımlayan, heteroseksüellik dışındaki cinsel kimlik ve yönelimleri yok sayan ve dışlayan ayrımcılık ideolojisi olarak tanımlanmaktadır. İkili cinsiyet rejimi, heteroseksüelliğin doğal ve toplumsal norm olarak kabul gördüğü, bütün bireylerin heteroseksüel olarak tanımlandığı ve toplumu oluşturan/kuran kültürel yapının bu argümandan hareket edilerek biçimlendirildiği ataerkil cinsiyet iktidarını olumlayan heteronormativiteyi tarif etmektedir (Altunpolat, 2017: 2).

Nilgün Toker (2017), heteroseksist ideolojinin cinsiyet ve cinsel yönelim temelli ayrımcılığı üreten tek biçimci toplumsal yapılara içkin olduğunu belirtmektedir. LGBTİ+ varlığına karşı gelişen korkunun aslında cinselliği heteroseksist kuran toplumsal düzenin bozulma tehlikesine karşı duyulan korku şeklinde ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu nedenle, bu korkuya sebep olan varlığın yok sayılmasından, yok edilmesi gerekliliğine kadar varan şiddetin toplumsal düzeni korumak temelinde meşru kılındığına dikkat çekmektedir. Heteroseksizmin mülkiyet ve aile yapılanmaları üzerinden mal ya da türün yeniden üretimine dayalı olarak fayda bazında örgütlendiğini ve heteroseksüel olmayan yönelimlerin toplumsal yapıda bu yararı üretmediği için yeri olmadığını ve “en iyi ihtimalle tedavi edilmeleri; en kötü ihtimalle de yok edilmeleri” gerektiği inancına dayandığını anlatmaktadır. Heteroseksüel olmayan cinsiyet kimliği ve cinsel yönelimlerin maruz kaldıkları şiddet ve hak sahibi olarak görülmediklerinde uğradıkları ayrımcılık homofobiye açığa çıkaran durumlar olarak nitelendirilmektedir. Toker, hiçbir fiziksel ya da biyolojik farklılığın insanlık onurunu ve insanın değerini ölçmek için kullanılamayacağını aksine insan onurunun farklılıklarıyla bu onura değer gördüğünü açıklamakta ve onur eşitliğini herkes için savunmaktadır (Toker, 2017: 2-4).

İrem Metin Orta ve Selin Metin Camgöz (2018), 2002-2017 yılları arasında Türkiye’de homofobi üzerine yapılmış olan (eşcinsellere karşı önyargıların, düşmanca tutumların ve davranışların araştırıldığı) otuz beş çalışmayı incelemiş ve Türkiye’de eşcinsellere yönelik davranışların ve tutumların olumsuz olduğunu bulgulamışlardır. Orta ve Camgöz, araştırmaların psikoloji ve sosyoloji alanında yoğunluk kazandığını fakat iş yaşamı ve eğitim alanında sınırlı sayıda kaldığını, buralara yönelmek gerektiğini ifade etmektedir (Orta ve Camgöz, 2018: 432-433). Bu çalışma, bu minvalde kurumsal yapılarda açığa çıkan homofobiye insan hakları raporları ışığında ortaya çıkmayı ve LGBTİ+ hareketi ve haklarının durumunu değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Kaos GL Derneği, ilki 17-21 Mayıs 2006 tarihinde Ankara’da olmak üzere diğer sivil paydaşlarla birlikte Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma’yı düzenlemiştir.

Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma'nın 2006, 2007, 2008 ve 2009 olmak üzere dört etkinliğinde sunulan bildiriler ve tartışmalardan oluşturulan ilk Anti-Homofobi Kitabı, Açık Toplum Vakfı'nın katkılarıyla Eylül 2009'da yayınlanmıştır. Kaos GL Derneği bu kitapta, Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma'yı "LGBTİ+ topluluğunun örgütlenme, ifade hürriyetinin geliştirilmesi ve ayrımcılığa uğramamaları yönünde atılan önemli bir adım olarak görmekte" ve buluşmalarda sunulan bildiri ve tartışmalardan oluşan kitap içeriğiyle insan haklarının yaygınlaştırılmasını hedeflediklerini ifade etmiştir. Ali Erol (2009), homofobinin cinsel kimliklerin gizlenmeden yaşandığında toplumda şiddet ve ayrımcılık biçiminde açığa çıktığını söylemektedir. Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma'yla Türkiye'de LGBTİ+'lara yaşatılan ayrımcılığın tartışılması, görünür kılınması ve her türlü fiziksel, ahlaki ve sembolik şiddete karşı durmak amaçlanmıştır (Birinci Anti-Homofobi Kitabı 1, 2009: 7). İkinci Anti-Homofobi kitabı Mart-Mayıs 2010'da beşincisi düzenlenen Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma'dan "seçilen bildiri, tartışma ve kitap için gönderilen makalelerden" oluşturulmuş ve "Homofobi Kimin Meselesi?" başlığıyla yayınlanmıştır. "Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma'nın beşincisi Judith Butler'in "Queer-Yoldaşlığı ve Savaş Karşıtı Siyaset" başlıklı konferansı ile Ankara'da" sonlanmıştır (Anti-Homofobi Kitabı 2, 2010: 7). Üçüncü Anti-Homofobi kitabı "Heteroseksizme Karşı Gökkuşuğu" başlığıyla Mart-Mayıs 2011'de Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma'nın altıncısından derlenen bildiri, tartışma ve makalelerden hazırlanmıştır. Üçüncü kitap Açık Toplum Vakfı'na ek olarak Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ve Norveç Büyükelçiliği'nin mali desteği ile yayınlanmıştır (Anti-Homofobi Kitabı 3, 2011).

Kaos GL Derneği'nin homofobiyle mücadelede Uluslararası Homofobi Karşıtlığı Günü (17 Mayıs)'ne paralel olarak her yıl Mayıs ayında hayata geçirdiği Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma, bu mücadeleye dayanışma gösteren birey, örgüt, kurum ve kuruluşların dayanışmasıyla düzenlenmiştir. Bu çalışma da LGBTİ+ haklarının kurumsal homofobi açısından durumunu, Kaos GL'nin LGBTİ+'ların insan hakları raporlarına odaklanarak anlama ve ortaya çıkarma çabası içinde olmuş ve bu çaba buluşmaların temel amacı olan ayrımcılığın ve şiddetin görünür kılınması ve önlenmesi hususuyla ortaklaşmıştır.

Kaos GL Derneği

Türkiye'nin ilk resmi LGBTİ+ derneği¹ olan Kaos GL'nin 1990'larda başladığı hikâyesi, ilk olarak 20 Eylül 1994'te çıkardığı Kaos GL Dergisi ile kamusal alana taşınmıştır. 1 Mayıs 2001'de Ankara'da kendi bayrağı ve pankartlarıyla alana çıkan Kaos GL (Cantek, 2013: 225), 2003'te "Lezbiyen ve Geylelerin Sorunları ve Toplumsal Barış İçin Çözüm Arayışları" şiarıyla çalışmalarına başlamış ve

komisyonlarını da kurarak 15 Temmuz 2005'te tüzel kişilik kazanmıştır. Dernek çalışmalarını dört program halinde yürütmektedir: Akademik ve kültürel çalışmalar programı, insan hakları programı, medya iletişim programı ve mülteci hakları programıdır.² Bu programlar ile esas olarak ayrımcılıkla mücadele ve eğitim, homofobi karşıtı dayanışma/buluşma, nefret söylemi ve medyada temsil, insan hakları eğitimleri ve hak ihlalleri gibi konularda çalışmalar yapmakta; LGBTİ+ mültecilere danışmanlık, eğitim ve sosyal etkinlikler planlanmaktadır.

Kaos GL Dergisi 25 yıldır yayın hayatına devam etmektedir ve derneğin Kasım 2014'te 6 ayda bir çıkarılan hakemli dergisi KaosQueer+ KaosQ+ da süreli yayınları arasına kazandırılmıştır. "Daha çok insan var ulaşmamız gereken, ulaşılmayı bekleyen" çağrısıyla Kaosgl.org websitesini 2007'de kuran Kaos GL, 2008'den itibaren bu siteyi haber portalı³ olarak kullanmaktadır. Kaos GL, ayrıca derginin paralelinde 1999'da Kültür Merkezi de kurmuş, bu merkezde LGBTİ+'lara önyargı, nefret ve ayrımcılığı sonlandırmak için paneller, konferanslar, söyleşiler, seminerler ve film gösterileri düzenlemiştir. 1998'den itibaren Kaos GL Lambdaistanbul'un⁴ iş birliğiyle "Türkiyeli Eşcinseller Buluşmaları"nda ortaya çıkan bir fikirle 23-24 Mayıs 2003'te "Lezbiyen ve Geylerin Sorunları ve Toplumsal Barış İçin Çözüm Arayışları Sempozyumu"nu organize etmiştir. Dernek bu sempozyumun "*Kaos GL politikalarını belirlemek ve cinsel yönelim ile cinsiyet kimliği taleplerine ilişkin taleplerini oluşturmak ve kamuoyu ile paylaşmak açısından büyük önem taşıdığını*" aktarmaktadır.⁵

10 Aralık Dünya İnsan Hakları Günü'nde ilki 2012 olmak üzere, "Ayrımcılık Karşıtı Sempozyumu" organize eden Kaos GL, bu sempozyumda hak ihlalleriyle beraber, her yıl "*insan hakları felsefesi ve özgürlükler tartışmasına*" öncülük etmektedir. Kaos GL Derneği seminer, panel, sempozyum ve konferanslar yanında konserler, partiler ve piknikler gibi dayanışmayı ve bütünleşmeyi sağlayacak etkinlikleri de düzenlemektedir (Cantek, 2013: 227). Dernek, heteroseksizm ve ataerkiye karşı dayanışmayı büyütme için ise "Feminist Forumu" her yıl organize etmeye devam etmektedir. 2008'den itibaren de LGBTİ+ mültecilerin yaşadıkları sorunları raporlaştıran dernek, bu çalışmada konu edilen ve incelenen *LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları*'nı iş birliği içinde olduğu diğer LGBTİ+ örgütleriyle 2007 itibarıyla düzenli olarak yayınlamaktadır.⁶

Kaos GL Dergisi, LGBTİ+'ların sorunlarını ve bu sorunlara çözüm arayışlarını kendi sesleriyle duyurabilecekleri alternatif bir mecra olarak yayın hayatına başlamış ve merkezi medyanın aksine nefret söylemlerinin uzağında LGBTİ+ hareketinin ilk basılı alternatif medya organı olma özelliğini taşımaktadır. LGBTİ+ haklarının kamusal yaşamda ve kamu politikalarında yer alabilmesi ve daha

146 Elmaccioğlu G (2023). Kaos GL "LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları" Bağlamında Türkiye'de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 140-169.

adil ve eşit bir zeminde temsiliyet kazanabilmelerinin mücadele pratiklerini ve LGBTİ+'ların yaşadıkları eşitsizlikler ve adaletsizlikler karşısında vermiş oldukları hak mücadelesini anlatan ve duyuran Kaos GL Dergisi, aynı zamanda toplumsal dönüşüme aracılık edecek kültürel bütünleşme süreçlerine de aktif katılımın önünü açmaktadır. Kurumsallaşmış toplumsal kodlara, meşrulaştırılmış ikili cinsiyet rejimine⁷ ve sosyal ilişkilerin zedelenmesine neden olan nefret konuşma ve söylemlerine karşı söylenmeyi söylemeye duyulmayı duyurmaya çalışmak ve kültürel ve toplumsal dönüşüm için kamu yaşamına aktif katılımı teşvik etmek amacıyla hem aktivist hem yurttaş hem de eleştirel medya olma özelliklerini bir arada taşımaktadır (Öztürk, 2017: 59-63). Eşcinsel, biseksüel ve transların sesi olma fikri ile çıkan Kaos GL Dergisi, sadece Kaos GL Derneği'nin değil, Türkiye LGBTİ+ hareketinin de yayını olarak kabul görmüş ve "*milliyetçilik, ırkçılık, faşizm, cinsiyetçilik ve heteroseksizm başta olmak üzere hiçbir ayrımcı ideoloji derginin sayfalarında yer bulmamıştır*" (Cantek, 2013: 226-7).

LGBTİ+ Hareketi'nin Anayasal Eşit Yurttaşlık Talepleri ve Sosyo-politik Bağlam

Uluslararası LGBTİ (İLGA) Derneği 2019 yılında yapmış olduğu LGBTİ+⁸ haklarının Avrupa sıralamasında Türkiye, "en kötü ülkeler" içinde ikinci sırada bulunmaktadır. Ayrımcılık yasağı ulusal ve uluslararası mevzuatta yer almakta; Avrupa Birliği ayrımcılıkla mücadelede "*ırk, etnisite, ten rengi, din veya inanç, dil, cinsiyet, cinsel yönelim, genetik özellikler, engellilik, yaş, azınlık, mülkiyet, doğum, siyasi veya herhangi bir farklı dünya görüşü, sosyal ve ekonomik köken gibi farklı etkenler temelli ayrımcılığı*" yasaklamaktadır (Yılmaz, 2020: 305). Avrupa Birliği'nin ayrımcılıkla mücadele ilkesi, AB Temel Haklar Şartı'yla ve yönergeler aracılığıyla mümkün olmuştur. Türkiye'de 2016'da kabul edilen "İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu" ayrımcılığa karşı ilk yasa olma özelliğini taşısa da cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ayrımcılığının kanunda yasaklanmadığı görülmektedir (Yılmaz, 2020: 306-308). Bu kanun öncesinde ayrımcılık yasağının düzenlendiği Türk Ceza Kanunu madde 122'de ve Anayasanın eşitlik ilkesini tanımlayan 10. maddesinde⁹ "cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği" yer almamaktadır; bu nedenle LGBTİ+ hakları konusunda Avrupa Birliği'nin oldukça geniş alanda belirlendiği ayrımcılıkla mücadele ilkeleri ulusal hukuki mevzuatta henüz eklenmemiştir.

LGBTİ+ hareketi, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 10. maddesine cinsiyet kimliği ve cinsel yönelim ibarelerinin eklenmesini talep etmektedir. Bu talepleri Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 22 Temmuz 2007 genel seçimleri sonrasında darbe anayasasından sivil bir anayasa hazırlanması konusunda vermiş olduğu görüşler neticesinde oluşmaya başlamıştır. Elbette LGBTİ+ hareketi, 1990'lardan itibaren hak ve tanınma mücadelesi vermekteydi fakat sivil bir anayasanın hazırlanacağı girişimlerinin iktidar partisi tarafından dile getirilmesi ile birlikte LGBTİ+

örgütlerinin anayasal eşit yurttaşlık talebi, LGBTİ+ hareketi açısından farklı bir aşamaya geçildiğinin göstergeleri olmuştur (Cantek, 2013: 223-228; Yılmaz, 2014: 169-171). Sivil anayasaya, T.C. Anayasası'nın 10. maddesinde ayrımcılık uygulanamayacağını beyan eden bütün farklı kimliklere ek olarak "cinsiyet kimliği" ve "cinsel yönelim" ibarelerinin de eklenmesi Kaos GL Derneği başta olmak üzere 2000'lerle birlikte güçlenen ve pek çok dernek, platform, dayanışma ağlarının eşit yurttaşlık taleplerinin göstergesi olmuştur. Bu taleplerin, kamu siyasetlerine eklenmesi ve anayasal zeminde güvence altına alınması konusunda mücadele eden LGBTİ+ hareketi¹⁰ bu amaçla "*Cumhurbaşkanı, TBMM Başkanı ve TBMM'deki ilgili komisyon başkanlarına taleplerini bildiren bir mektubu*" 4 Ekim 2007'de göndermiştir (Depeli, 2013: 41-43). TBMM'de "*20 Kasım 2007'de kurulan Anayasa LGBT Komisyonu 16 Şubat 2008'de meclise kart gönderme eylemi*" yapmıştır (Depeli, 2013: 43-4). LGBTİ+ örgütlerinin bir diğer talep eylemi ise "*14 Kasım 2011'de TBMM'ye bir mektup daha yazarak Anayasa'ya 'cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği' ibarelerinin eklenmesi*" noktasında hayata geçirilmiştir (Ege, 2012 aktaran Depeli, 2013: 44).

LGBTİ+ hareketinin sivil anayasa hazırlığı çalışmaları dönemindeki talepleri, TBMM Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na iletilmiş olmasına ve hareketin bu minvaldeki bütün eylemliliğine rağmen 13 Eylül 2012'de Anayasa Uzlaşma Komisyon toplantısında LGBTİ+ hareketin "cinsel yönelim" ve "cinsiyet kimliği" ibarelerinin Anayasaya eklenmesi talepleri reddedilmiş ve 2013 yılında da sivil anayasa süreci başarı şansını yakalayamadan sonlanmıştır (Yılmaz, 2014: 180; Depeli, 2013: 46). Siyasal iklimin, darbe anayasası yerine sivil bir anayasanın bütün farklılıkları kapsayarak hazırlanması planlarını yaptığı 2007'de başlayan demokratikleşme çabaları uzun sürmemiş; LGBTİ+'ların eşit yurttaşlık taleplerinin kabul edilerek anayasada güvence altına alınması bir yana varoluşları inkâr edilmeye başlanmıştır. Bu inkâr aslında Türkiye hukuk sisteminde 1980'lerde LGBTİ+ bireylerle ilk yasal düzenlemede yer alan "kadın kıyafet giyen ve gece kulüplerinde çalışan erkeklere" getirilen yasakla başlamıştır. 1988 tarihli ikinci bir düzenlemede trans varoluşlar "psikolojik bir sorun" olarak tanımlanmış ve yasaklarla başlayan süreci "hastalık" tanımlaması takip etmiştir. Bu iki yasal düzenleme dışında LGBTİ+ öğretmenleri "iffetsiz" olarak niteleyen "*İlk ve Orta Tedrisat Muallimlerinin Terfi ve Tecziyeleri Hakkında Kanun*" LGBTİ+ varoluşu ahlaki açıdan ele almış ve kişisel bir tercihe indirgeme hatasıyla cezalandırma yolunu açmıştır. Bu düzenlemelere istinaden denilebilir ki Türkiye hukuk sisteminde, LGBTİ+ özneler "hastalık", "iffet", "genel ahlak", "ahlaksızlık", "sapıklık" ve "anormallik" gibi anlamı muğlak çerçevelerden ayrımcılığa uğramaktadır (Yılmaz, 2020: 310; Yılmaz, 2014: 172-3). Bu sürecin yeni bir sivil anayasayla değiştirilebileceği mücadelesini veren LGBTİ+ örgütlerin hak talepleri,

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bizzat kendi bakanları ve milletvekilleri aracılığıyla hem yasal olarak hem de kamusal söylemle sekteye uğratılmıştır. 2010 yılında Aileden ve Kadından sorumlu Devlet Bakanı Selma Aliye Kavaf, *"eşcinselliği bir hastalık olarak gördüğünü ve tedavi edilmeleri gerektiğini"* belirtmiştir (Yılmaz, 2014: 176; Yılmaz ve Demirbaş, 2015: 241). TBMM'de kabul edilen ve ilk imzacısı Türkiye Hükümeti olan 2011 tarihli İstanbul Sözleşmesi ise (Kadınlara Yönelik Şiddet ve Hane İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadeleye İlişkin Sözleşme) hükümet tarafından sadece "aile içi şiddet" olarak hukuk sistemine uyarlanmış ve eşcinsellerin birlikteliklerinde görülebilecek şiddeti yok saymıştır (Yılmaz, 2014: 177); 20 Mart 2021'de ise 3718 sayılı Cumhurbaşkanlığı kararıyla sözleşmenin feshine¹¹ karar verilmiştir.

Başlangıçta kadın haklarının güçlendirilmesini teşvik etmeyi amaçlayan İstanbul Sözleşmesi, Türkiye'nin toplumsal ve ailevi değerleriyle bağdaşmayan eşcinselliği normalleştirmeye çalışan bir kesim tarafından manipüle edilmiştir. Türkiye'nin sözleşmeden çekilme kararı alması da bu nedene dayanmaktadır" (Cumhurbaşkanlığı Çekilme Kararı, Kaos GL İnsan Hakları 2021 Yılı Raporu, 2022: 18).

Bütün zorluklara, yasaklara ve nefret söylemlerine varan ayrımcı uygulamalara rağmen, LGBTİ+ hareketi, direnişini hem toplumsal yaşam ve kültürel süreçlerde verdiği mücadeleyle hem de kamu mekanizmaları ve siyasal elitlere karşı yürütmektedir. LGBTİ+ varoluş, 1990'larda Lambdaistanbul'un ve Kaos GL'nin liderliğinde 1 Mayıs'a gökkuşağı bayraklarıyla katılması ve 2003'te ilk LGBTİ+ Onur Yürüyüşü'nün İstanbul'da düzenlenmesi sayesinde kamusal alanda görünür kılınmıştır. 2010'dan itibaren İstanbul LGBTT Derneği'nin düzenlediği "Trans Onur Haftası" etkinlikleri ve "Trans Onur Yürüyüşleri" LGBTİ+ hareketin politik olarak eylemliliğini göstermektedir (Yılmaz, 2014: 174).

Toplumsal/kültürel yaşamda ve kamusal alanda gösterilen eylemlilik hali TBMM'de LGBTİ+ hakları için soru ve araştırma önermeleri¹² veren milletvekillerinin dayanışmasıyla devam etmiştir. LGBTİ+ hakları hareketinin hem söylemsel hem de fiili mücadelesinin bir sonucu olarak ulusal mevzuatta ve yasama süreçlerine uzayan hak arayışı ve eşit yurttaşlık talebi, LGBTİ+'ların kimliklerini açıklayamamaları ve varoluşlarını gizlemek zorunda kaldıkları iş yaşamlarında, toplumsal ve kültürel yaşamlarında, özel hayatın mahremiyetinde, medyada ve pek çok mecrada önyargılara maruz kalmalarına karşı ve hatta nefret cinayetlerinin ortaya çıkmasına sebebiyet veren durumlara karşı verilen mücadeleden doğmuştur. LGBTİ+'ların maruz bırakıldıkları bu ayrımcı ve dışlayıcı pratiklerin özel ve kamusal alanda azaltılması ve anayasal haklarının

güvence altına alınması için TBMM’de onlarla dayanışan milletvekilleri soru ve araştırma önermeleri vermiştir (Yılmaz ve Demirbaş, 2015: 234). LGBTİ+’ların sesini TBMM’ye ilk kez taşıyan isim Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) Milletvekili Sabahat Tuncel olmuştur. Eşcinsel haklarını parti programlarına ilk alan parti BDP ve “cinsel yönelim ayrımcılığını yasaklayacağını” dile getiren ikinci parti de Demokrat Parti olmuştur (Cantek, 2013: 225).

LGBTİ+ haklarını cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği tanımlamalarını kapsayacak şekilde anayasaya eklemeyen Türkiye Cumhuriyeti Devleti böylelikle LGBTİ+ bireylere uygulanan ayrımcılığı ve nefret suçlarını yasal olarak tanınamamaktadır (Yılmaz ve Demirbaş, 2015: 235). İlk meclis görüşmesini 2004’te yapan LGBTİ+ hareketi öncüleri Lambdaistanbul ve Kaos GL, bu görüşmede “*Türk Ceza Kanunu’nun ayrımcılık yasağını düzenleyen 122. maddesine ‘cinsel yönelim temelli ayrımcılığın’ eklenmesi ve TCK’de eşcinseller ile translara yönelik ayrımcılığa temel oluşturan kavramların temizlenmesi taleplerini TCK Alt Komisyonu*”na iletmıştır (Yılmaz ve Demirbaş, 2015: 238).

Yöntem

Türkiye’de LGBTİ+ hareketi ve haklarının kurumsal homofobi açısından durum analizi Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporları (2007-2021)’ndan elde edilen verilerle yapılmıştır. Bu konular/kategoriler raporlarda temel hak ve özgürlüklerin tanınması, anayasal güvence altına alınması, hak ihlallerinin önlenmesi, nefret suçları/söylemleri, ayrımcılık ve şiddet uygulamaları, hak ihlallerine karşı ulusal ve uluslararası mevzuatın düzenlenmesi, sivil toplumla dayanışma, örgütlenme ve kamusal alanda mücadele pratikleri ile anayasal eşit yurttaşlık talepleri olarak yer almıştır. Bu konu başlıkları LGBTİ+ hakları ve hareketinin kurumsal homofobi açısından durumunu ve dolayısıyla homofobiyle ilişkisini anlamak adına irdelenmiştir. Bu çalışmada LGBTİ+ bireylerin kurumsal/toplumsal homofobi karşısında maruz kaldıkları ayrımcılığın ve şiddetin uygulanma biçimlerini ortaya çıkarmak amaçlandığı için durum analizi yöntemi tercih edilmiştir. Durum analizi (situation analysis) nitel araştırma verilerini çözümlemek için başvurulan yöntemlerden biri olup, araştırılan “durum”un bir bütün halinde ele alınması ve bu bütünü oluşturan unsurların birbirleriyle olan ilişkisini açığa çıkarmanın yöntemi olarak, bu çalışma özelinde sözü edilen konuların/kategorilerin homofobiyle ilişkisini açığa çıkarmak için kolaylık sağlamıştır. Araştırmada “durum”, tek bir nesne veya olay değildir; durum, tüm bileşenleri ile bir bütün halinde kavranan bir olguyu anlatmaktadır (Clarke, Washburn ve Friese, 2022: 18; Aytaçlı, 2012: 4). Böylece durum, belirli bir zamansal ve uzamsal ekolojideki parçaların ilişkisini içeren kendine özgü bir varlık haline gelmektedir. Böylelikle bu çalışma sözü edilen kategorileri/

konuları “durumun” parçaları/bileşenleri olarak ele almış, Türkiye’de LGBTİ+ hareketinin ve haklarının “homofobi”yle ilişkiselliğini ve homofobi karşısındaki konumlanışını analiz etmeyi hedeflemiştir.

Durum analizinde toplanan veriler, belgeler, anlatı ve/veya görsel materyaller, tarihi belgeler, web siteleri, yıllık raporlar, ilgili bilimsel literatür kaynakları vb. olabilmektedir (Subaşı ve Okumuş, 2017: 420). Araştırılan “durum”un analizi için toplanan verilerin dört farklı şekilde analitik çalışması yapılabilmektedir: İlki, “durumda” bulunan tüm ana bileşenlerin detaylandırılmasını anlatan durum çalışmasıdır. İkincisi, tüm bileşenlerin aralarındaki ilişkilerin açığa çıkarılmasıdır. Üçüncüsü araştırılan duruma ilişkin sosyal alanların belirlenmesi ve bu alandaki kolektif yapıların irdelenmesidir. Son olarak ise tartışmalı/çekişmeli durumlarda farklı konumlanmaların/pozisyon almaların izinin sürülmesidir. Bu amaçla araştırılan durumu bir bütün olarak ama bütünü oluşturan tüm unsurların/ bileşenlerin detaylandırılması sonrasında, bu bileşenlerin ilişkiselliği, sosyal alanlardaki kolektif yapılanması ve duruma ilişkin farklı konumlanmalar analiz edilmektedir (Clarke, Washburn ve Friese, 2022: 17). Durum analizi/çalışması, “durum” olarak saptanan olgunun ya da sosyal gerçekliğin detaylandırılarak çalışılması, betimlenmesi, açıklanması veya değerlendirilmesi anlamlarını taşımaktadır (Subaşı ve Okumuş, 2017: 425). Durum analizi yönteminin sağladığı bu olanaklar sayesinde bu çalışmada, LGBTİ+ hareketi ve haklarının raporlardan elde edilen konular/kategoriler ışığında detaylandırılması, kurumsal/toplumsal homofobiyle ilişkisinin açıklanması, homofobiyle mücadelede Kaos GL Derneği ve dayanışma içindeki bütün paydaşların kolektif yapılanması ve son olarak kamu otoriteleri ile kurumsal yapılar karşısındaki mücadelenin ve karşıt konumlanmaların irdelenmesi yapılabilmektedir.

Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları (2007-2021): LGBTİ+ Hareketi, Yasal Mevzuat, Haklar, Hak İhlalleri ve Talepler

2006 yılı itibariyle Kaos GL Derneği, her yıl LGBTİ+ bireylerin insan hakları raporunu¹³ hazırlamaktadır. İlki LGBTT (lezbiyen, gey, biseksüel, travesti ve transseksüel) bireylerin İnsan Haklarını İzleme ve Hukuk Komisyonu tarafından hazırlanan “LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu¹⁴ 2007 dosyası”dır. 2007 yılında LGBTİ+ bireylerin yaşadıkları hak ihlallerinin incelendiği raporda, raporun ilk rapor olması nedeniyle hak ihlallerine ilişkin yasal mevzuat da anlatılmıştır. Rapor, “*LGBTT bireylerin İnsan Haklarını İzleme ve Hukuk Komisyonu üye örgütlerinin¹⁵ izleme faaliyetlerinden, medya taramasından ve yargıya intikal etmiş olaylardan oluşmuştur.*” (Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu, 2007).

LGBTT İnsan Hakları Raporu 2007'de altı hak ihlali kategorisi altında izleme sonuçlarının raporlandığı görülmektedir: Adil yargılanma hakkı, yaşama hakkı, işkence ve kötü muamele yasağı, özgürlük ve güvenlik hakkı, mahremiyet hakkı ile düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü hakkıdır. Bu hakların koruma altına alındığı yerel ve uluslararası hükümler¹⁶ de raporda sunulmuştur.

Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu 2008 “Buradayız Alışın!” başlığını taşıyan dosyayla yayınlanmıştır. 2007 raporunu hazırlayan LGBTT Bireylerin İnsan Haklarını İzleme ve Hukuk Komisyonu adını değiştirmiş ve 2008 raporunu yeni adıyla LGBTT Hakları Platformu yayına hazırlamıştır. Türkiye’de yaşayan LGBTT (lezbiyen, gey, biseksüel, travesti ve transeksüel) bireylerin maruz kaldıkları ayrımcılık ve şiddet pratiklerini raporlayan platform, LGBTT örgütlerinin (“Kaos GL Derneği’nin, Kaos GL İzmir Oluşumu, Lambdaistanbul ve Pembe Hayat LGBTT Dernekleri ve MorEl Eskişehir LGBTT Oluşumu) ulusal ve uluslararası insan hakları mekanizmalarını yetkin kılmak ve yaşanan hak ihlallerini izlemek ve kayıt altına almak amacıyla “İnsan Hakları Mekanizmalarının LGBTT Bireyler için Etkin Kullanımı” adlı projeyi işbirliğiyle hayata geçirdiklerini dile getirmektedir. 2008 yılında LGBTT Hakları Platformu’na “Piramid LGBTT Diyarbakır Oluşumu ve İzmir Travesti ve Transeksüel İnsiyatifi (İTTİ)” dâhil olmuştur. Bütün bileşenleriyle LGBTT Hakları Platformu 2007’ye kıyasla daha da güçlenmiş ve hak ihlallerini izleyerek raporlaştırmıştır.

Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu 2008 dosyasında LGBTT Hakları Platformu “Görünmeyen Şiddet ve Ayrımcılık” temasıyla lezbiyen ve biseksüel kadınların, trans bireylerin, geylek ve biseksüel erkeklerin yaşadıkları hak ihlalleri, aşağılanma, taciz ve gündelik şiddet olayları, siyasi otoritelerin “genel ahlak” söylemlerini ve LGBTİ+ bireylerin eşit yurttaşlık taleplerine “Eşcinseller de eşitlik istiyor, verecek miyiz?” ifadelerini, “LGBTT’lerin İnsan Haklarına Yönelik Birleşmiş Milletler Bildirisi”ni ve son olarak TBMM Başkanlığı’na sunulan Barış ve Demokrasi Partisi Milletvekili Sabahat Tuncel’in soru önergesini kaleme almıştır. 2008 yılında ayrımcı dilin teşvik ettiği nefret cinayetleri ile yaşama hakkının; “polis şiddeti ve ev kapatmaları” nedeniyle işkence ve kötü muamele hakkının; özgürlük ve güvenlik hakkının, adil yargılanma hakkının ve mahremiyet hakkının ihlal edildiğine dair olay ve uygulamaların izlendiği ve “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”nin 60. Yılında “en temel insan haklarını” elde edemeyen LGBTİ+ bireyler için anayasal eşit yurttaşlık taleplerinin dile getirilmeye devam edildiği bir yıl olarak kayıt altına alınmıştır (Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu, 2008).

Kaos GL LGBT Bireylerin İnsan Hakları Raporu 2009, LGBTT Hakları Platformu

152 Elmacıoğlu G (2023). Kaos GL “LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları” Bağlamında Türkiye’de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 140-169.

tarafından 2009 yılı süresince platforma üye örgütlere yapılan başvurular ve platform bileşenlerinin izlediği medya verileri baz alınarak hazırlanmıştır. 2009 yılı dosyasında, LGBTİ+ bireylerin yaşam hakkı ihlalleri, maruz kaldıkları kötü muamele uygulamaları, özgürlük ve güvenlik hakkı, ayrımcılık yasağı ve 2007-2008 raporlarında izlenmeyen ve 2009 raporuna yansıyan barınma-çalışma hakkı ihlalleri ve 2009 yılında TBMM Başkanlığı'ndan yanıtlanması istenilen soru önermeleri ile Avrupa Komisyonu'nun Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nden yanıtlanmasını talep ettiği önermeler yer almıştır (Kaos GL LGBT Bireylerin İnsan Hakları Raporu, 2009).

Kaos GL LGBT Bireylerin İnsan Hakları Raporu 2010, Kaos GL, Siyah Pembe Üçgen İzmir ve Pembe Hayat LGBT Dernekleri tarafından "LGBT Nefret Suçları Raporu 2010" başlığını taşıyan dosya ile yayınlanmıştır. İlgili derneklerin iş birliğiyle hayata geçirdikleri "Bir Daha Asla" Projesiyle "Nefret Suçları"¹⁷ konusu hukuki talepler ve bu minvalde yaşanan hak ihlalleri çerçevesinde ele alınmıştır. Nefret suçları kavramının neredeyse LGBT bireylerle özdeşleştirildiğinin dile getirildiği raporda, nefret suçları kapsamında düşünülmesi gereken "nefret söylemi ve nefret olayı" kavramları açıklanmıştır. 2009-2010 yılları arasında incelenen bu kavramlarla ilintili uygulamalar bağlamında yargının, kolluk kuvvetlerinin tutumu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM)'nin bu konudaki bakış açısına yer verilmiştir. Ulusal hukuk mevzuatında "cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği"nin ayrımcılık yasağı kapsamına alınmayarak koruma altında olmaması, nefret olaylarına (nefret söylemleri ve nefret cinayetleri) maruz kalan hedef gruba mensup kişilerin güvende hissetmemelerine neden olmaktadır (Nefret Suçları Raporu, 2010: 6). Raporda nefret cinayetleri dâhil olmak üzere, "cinsel dokunulmazlığa karşı suçlar", "vücut dokunulmazlığına karşı suçlar" ve "mala karşı işlenen suçlar", LGBTİ+ bireylerin maruz bırakıldıkları suçlar olarak yer almıştır (Nefret Suçları Raporu, 2010: 22). Raporda ayrıca "*nefret söylemi sayılan ayrımcı, ırkçı, homofobik, transfobik unsurlar*" taşıyan ifadelerin, "ifade özgürlüğü"¹⁸ ile "nefret söylemi"¹⁹ arasındaki farkın bulanıklaştırılması sebebiyle²⁰, açıkça hedef gösterilen, ayrımcı dille dışlanan LGBTİ+ kişilerin "nefret suçlarının" önlenmesi konusundaki yasal boşluğa takılarak hukuki süreçlerde mağduriyet yaşamalarına neden olduğu açıklanmaktadır (Nefret Suçları Raporu, 2010: 29-36).

Kaos GL İnsan Hakları Raporu 2011, 2011 yılında LGBTİ+ kişilere yönelik medyaya yansıyan hak ihlallerini, Kaos GL Derneği'ne yapılan başvuruları ve kaosgl.org haberlerini izleyerek kayıt altına almıştır. Raporda yaşam hakkı ihlalleri ve vücut dokunulmazlığı ile cinsel dokunulmazlığı karşı ihlaller yer almaktadır. 2011 yılı içerisinde sonuçlanan "nefret cinayeti davaları" ve 2012 yılında devam eden

LGBTİ+'ların çeşitli hak ihlallerine ilişkin davalar anlatılmıştır. Ulusal mevzuatta ayrımcılık yasağının cinsel yönelim ve cinsiyet kimliğini kapsamaması nedeniyle yaşanan hak ihlalleri yanında, Kaos GL Derneği web sitesinin erişime kapatılması ve üniversitelerde LGBTİ+ öğrencilerin yaşamış oldukları ayrımcı uygulamalar ve nefret söylemlerine istinaden verilmiş bilgi edinme dilekçeleri ile son olarak medyada LGBTİ+ bireylerin uğradığı nefret söylemlerine karşı tekzipler 2011 yılı raporunda yer alan konu başlıklarıdır. Raporda ilk defa ayrımcılık yasağına ilişkin yasal bir düzenlemenin vaat edildiği "Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik Kanun Tasarısı Taslağı"nın hazırlanmaya başladığı 2009 yılı sonlarından itibaren umut verici gelişmelerin "cinsel kimlik" ibaresinin taslaktan çıkarılmasıyla 2011 yılında sonlandığını anlatmaktadır (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2011).

Kaos GL İnsan Hakları Raporu 2012, "Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Temelli İnsan Hakları İhlallerini İzleme Raporu" olarak yayınlanmıştır. 2011 dosyasıyla başlayan ve hak ihlallerine yeni bir kategori olarak eklenen "nefret suçları" konusu, "Kaos GL Derneği'nin haber sitesi kaosgl.org'un Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma ve Ayrımcılıklara Karşı Sempozyum" sonrasında hacklenmesi, LGBTİ+ bireylerin ifade özgürlüğünü ihlal etmiş ve nefret saldırısı olarak yeni bir ihlal kategorisi olarak rapora dahil edilmiştir. 2012'de "Cinsel yönelim ve Cinsiyet Kimliği Temelli İnsan Hakları İhlallerini İzleme Raporu" olarak sunulan dosyada, nefret suçları, nefret söylemi ve ayrımcılık uygulamaları, LGBTİ+ kişilerin hak ihlallerinde devam eden ve sonlanan davalar ve LGBTİ+ hakları açısından olumlu görüşler konu edilmiştir. 2012 yılında Trans Onur Yürüyüşü'nün saldırıya uğraması, medyaya yansıyan nefret söylemi, cinsiyet kimliği nedeniyle işini kaybeden polis memurunun yaşadığı ayrımcılık, vicdani ret davası devam eden LGBTİ+ bireyin askerler tarafından saçlarının zorla kesilmesi ile başlayan AİHM davasında "insanlık dışı veya küçük düşürücü muameleyi yasaklayan 3.madde ile düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne ilişkin 9.maddenin ihlaline" karar veren Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Türkiye'yi tazminat ödemeye mahkûm eden kararı gibi gelişmeler yanında, CHP Bursa Milletvekili Aykan Erdemir'in nefret suçları yasa teklifini meclise sunması ve İzmir'de öldürülen trans kadınların davasında mahkeme Siyah Pembe Üçgen LGBT Derneği'nin davaya müdahillik talebinin kabulü gibi olumlu gelişmeler de yaşanmıştır. Böylelikle sivil toplumun LGBTİ+ bireylerin nefret cinayeti hukuki sürecine dâhil olması sağlanmıştır. Raporda Avrupa Konseyi'nin 2010'da yayınlamış olduğu cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ayrımcılığı konusundaki mücadele tavsiye kararına istinaden, ulusal otoritelere yasal ve siyasal düzenlemeleri yapma yükümlülüğü hatırlatılmıştır. Ayrıca ayrımcılık yasağının, Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'nin görüşleri alınarak LGBTİ+ bireyleri de kapsayacak şekilde düzenlenmesi gerekliliği dile getirilmiştir (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2012).

Kaos GL İnsan Hakları İzleme Raporu 2013-2017 dosyası beş yılı içine alacak şekilde birleştirilmiş dosya olarak “Ayrımcılığa Karşı Gökkuşakı Koalisyonu Projesi kapsamında Avrupa Birliği Sivil Düşün Programı’nın finansal desteğiyle” Pembe Hayat LGTT Dayanışma Derneği ve Kaos GL Derneği tarafından hazırlanmıştır. 2013-2017 yıllarında yaşanan LGTT+ hareketin gündemi, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli nefret suçları, hak ihlalleri, ayrımcılık ve nefret söylemi ile davalar ve olumlu gelişmeler bağlamında değerlendirilmiştir. Dosya konusu 2012’ye benzer şekilde “cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli insan hakları”na odaklanmıştır. 2013, 2014, 2015, 2016 ve 2017 yıllarına “genel bakış” başlıklarıyla sınıflandırılan birleştirilmiş dosyada, 2013 ve 2014 yıllarında nefret suçları, ayrımcılık ve nefret söylemi, örgütlenme ve ifade özgürlüğü, LGTT+’ların yaşamış oldukları hak ihlalleri açısından yıl içinde devam eden ve sonuçlanan davalar ile LGTT+ hakları açısından olumlu gelişmeler ele alınmıştır. 2015-2017 yılı konu başlıkları, nefret suçları ve yaşam hakkı ihlalleri, ayrımcılık ve nefret söylemi, ifade özgürlüğü ile ilgili yıllar içinde devam eden ve sonuçlanan davalar olmuştur (*Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 1-3*).

2013 yılında, Anayasa Uzlaşma Komisyonu heteroseksüellerin daha eşit yurttaş tanımlaması konusunda uzlaşmış ve değişen Türk Silahlı Kuvvetleri Disiplin Kanunu eşcinselliği “gayri tabi mukarenet” olarak etiketlemeyi sürdürmüştür. LGTT+’lara karşı işlenen nefret cinayetlerinde sanığa eşcinsel teklifte bulunulması cinayeti işleyen sanığın “haksız tahrik” indiriminden yararlanmasına sebebiyet vermektedir; çünkü hukuki süreçte cinayetin “nefret saikiyle” işlenmiş olmasını araştıran yasal düzenleme²¹ bulunmamaktadır. (*Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 4*). 2013 yılında 11.si düzenlenen Onur Yürüyüşü, geniş katılım nedeniyle 74 muhafazakâr örgütün imzaladığı bir metinle “genel ahlaka ve öz değerlere” saldırı olarak tarif edilmiştir (*Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 11*).

2014 yılında kabul edilen ve TBMM’de “Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapan Kanun Tasarısı” “nefret suçu”nu Türk Ceza Kanunu’nda tanımlamasına rağmen, değişiklik yapılan yeni düzenlemede, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli nefret saikiyle işlenen suçlar nefret suçu olarak tanımlanmamış ve sadece “*dil, ırk, milliyet, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi düşünce, felsefi inanç, din veya mezhep farklılığından kaynaklanan*” nefret suçları cezai yaptırıma bağlanmıştır. Kanun maddesinde “nefret” saikiyle işlenip işlenmediği ve bunun hukuki süreçte nasıl kanıtlanacağı hüküm dışı bırakıldığı için LGTT+ bireylerin yaşayacakları nefret suçlarında ve bilhassa nefret cinayetlerinde “nefret” kaynaklı ayrımcı pratiğin görmezden gelinmesine sebep olacağı belirtilmiştir. Ayrıca suçu işleyen kimse, suçunu

kendisine eşcinsel teklif edildiği için tahrik olduğunu iddia ederek, “haksız tahrik” indiriminden faydalanmaktadır (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 25). Bu durum nefret saikiyle işlenen suçların tespiti noktasında hukuksal düzenlemelerin yapılmaması nedeniyle LGBTİ+ bireylerin hak ihlali yaşamalarına ve nefret kaynaklı ayrımcılığa maruz kalmalarına neden olmaktadır. Bütün bunlara rağmen, 2014 yılında öne çıkan olumlu bir gelişme yaşanmıştır: *“Anayasa Mahkemesi, eşcinsellere sapkın denilmesini nefret söylemi olarak değerlendirmiş ve ilk kez cinsel yönelim temelli nefret söylemi Anayasa Mahkemesi kararlarında yer almıştır”*²² (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 40).

2015 yılında önceki yıllara benzer şekilde nefret suçları ve yaşam hakkı ihlalleri, nefret söylemi ve ayrımcılık uygulamaları, Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı (TİB) tarafından 7 LGBT sitesinin erişime kapanması idari tedbir kararları, 2 üniversitede LGBT afişleri ve gökkuşağı bayrağı sebebiyle öğrencilerin saldırıya uğraması, 12. Onur Yürüyüşü’nün kolluk kuvvetlerince engellenmesi ve Anayasa Mahkeme’sinin eşcinsel ilişkiyi “doğal olmayan ilişki” şeklinde tanımlaması gibi öne çıkan olaylar yaşanmıştır (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 42).

2016 yılında kabul edilen Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu’nda²³ “cinsel yönelim, cinsiyet kimliği ve interseks durum temelli” ayrımcılık yasaklanmamıştır. İstanbul, Ankara ve İzmir Onur Yürüyüşlerine il valilikleri tarafından “toplumsal hassasiyetler” gerekçesiyle izin verilmemiştir (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 70). 2008 yılından itibaren düzenlenen Homofobi ve Transfobi Karşıtı Yürüyüş 2016 yılında Ankara Valiliği tarafından engellenmiştir (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 130). Kaos GL, Lambdaistanbul, SPoD (Sosyal Politikalar Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelim Çalışmaları Derneği) LGBTİ ve Kırmızı Şemsiye 2015 İstanbul LGBTİ Onur Yürüyüşü’nde kolluk kuvvetlerinin yargılanmaları adına *“kasten yaralama, işkence, eziyet, kötü muamele, cebir, zor kullanma yetkisine ilişkin sınırın aşılması, görevi kötüye kullanma, kanuna aykırı emir vermek ve yerine getirmek, ifade özgürlüğünün kullanımını engelleme, toplantı ve gösteri yürüyüş hakkının kullanımını engelleme hürriyeti tehdit suçlarından”* 2015’te suç duyurusunda bulunmuş ve bir buçuk yıl sonra 15 Kasım 2016’da İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı “kovuşturmaya yer olmadığı” ve “işlemden kaldırma” kararı ile kolluk kuvvetlerinin “meşru savunma hakkını” kullandığını beyan etmiştir (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 146).

2017 yılında önceki yıllara benzer şekilde İstanbul LGBTİ Onur Yürüyüşü

156 Elmaccioğlu G (2023). Kaos GL “LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları” Bağlamında Türkiye’de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 140-169.

engellenmiş ve Ankara ve Bursa’da LGBTİ+ film gösterimleri yasaklanmıştır. Ankara Valiliği ayrıca 2017 yılında bütün LGBTİ+ etkinliklerine “genel ahlak” gerekçesiyle izin vermemiştir (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 149).

Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları 2018 Yılı Raporu, “İsveç Uluslararası Kalkınma İş Birliği Ajansı’nın desteğiyle hazırlanmıştır. Bu dosyada önceki yıllara kıyasla hak ihlalleri ve temel hakların kapsamı genişletilmiştir:

Yaşam hakkı, nefret cinayetleri, suçları ve söylemi, cinsel şiddet kaynaklı suçlar, işkence ve kötü muamele yasağı, kişi özgürlüğü ve güvenliği, özel hayatın korunması, ifade özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüş hakkı, çalışma hakkı, eğitim hakkı, sağlık hakkı, seyahat ve yerleşme özgürlüğü ile mülkiyet hakkı, mal ve hizmetlere erişim hakkı, interseks bireylerin üreme hakları ve hukuki süreç, evlenme ve aile kurma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, tutuklu ve hükümlü kişilerin hakları, yabancılar ile sığınmacı-göçmen-mülteci hakları, siyasi katılım hakkı, bilimsel ilerlemelerden yararlanma hakkı, bilgi edinme hakkı ve askerlik konusundaki uygulamalardır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporu, 2018).

Kaos GL, 2018 yılı raporunda nefret suçlarını kolluk kuvvetlerine, yargı organlarına, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu’na ve Kamu Denetçiliği Kurumu’na az sayıda bildirmiş olmalarını, ilgili kurumların ve birimlerin LGBTİ+ hakları ve ihlalleri konusunda olumsuz yaklaşımlarına bağlamıştır. 2017 yılında olduğu gibi 2018 yılında da Ankara Valiliği LGBTİ+ etkinliklerini süresiz olarak yasaklamıştır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporu 2018, 2019: 6). 2018 yılı raporunda homofobi, bifobi ve transfobiden kaynaklanan nefret suçlarını önlemek için LGBTİ+’ların haklarının yasal düzenlemeler, uygulamalar, siyasalar, farkındalık eğitimleri ve çalışmalarıyla koruma altına alınmasının elzem olduğu vurgulanmıştır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporu 2018, 2019: 8). Nefret söyleminin suç olarak kabul edilmediği ve sadece Türk Ceza Kanunu madde 216’da “*Halkı kin ve düşmanlığa tahrik ve aşağılama düzenlemesi ile belirli şartlar altında suç kapsamına alındığı*” anlatılmaktadır. TCK. Madde 216 cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği kaynaklı nefret söylemlerini suç olarak kabul etmemektedir (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporu 2018, 2019: 18-19). LGBTİ+ kişilerin, derneklerin, kurum ve kuruluşların “ahlaksız”, “sapkınlık”, “hastalık”, “günah” gibi nefret söylemlerine haber metinlerinde maruz bırakıldığı raporda aktarılmış ve 782 haberde “ayırıcı bir dille” hedef gösterildikleri bulgulanmıştır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporu 2018, 2019: 20). 2018 yılında LGBTİ+ Yürüyüşü 2014 yılından beri olduğu gibi engellenmiştir (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları 2018 Yılı Raporu, 2019: 50).

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2019 Yılı Raporu, İsveç Uluslararası Kalkınma Ajansı desteğiyle hazırlanmıştır. 2018 yılı raporunda hak ihlalleri konuları genişletilmiş ve 2019 yılında benzer kapsam devam etmiştir fakat 2019 yılı raporuna Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu²⁴ (TİHEK) ile Kamu Denetçiliği Kurumu²⁵'nin söylem ve uygulamaları temel haklar ve özgürlükler bağlamında eklenmiştir (Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporu 2019, 2020: 5). 2019 yılında LGBTİ+'ların yaşadıkları hak ihlallerinde “doğrudan yasa koyucular/ uygulayıcılar ve kamu otoritelerinden kaynaklı” olayların sayısında artış olduğu belirtilmiştir. LGBTİ+ bireylerin ve bilhassa transların kamusal mekânlarda kimlik kontrolü, para cezası, gözaltına alınma ve gözaltı süreçlerinde kötü muamele ve işkence gördükleri ve bu uygulamalarda trans bireylerin şikâyetçi olmaları durumunda şüpheli duruma düşürüldükleri anlatılmıştır. Bu uygulamalarda “Kabahatler Kanunu”²⁶ gerekçe gösterilmiştir (Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2019 Yılı Raporu, 2020: 26).

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2020 Yılı Raporu, İsveç Uluslararası Kalkınma Ajansı desteği ve iş birliğiyle hazırlanmıştır. 2020 raporu 2018'de kapsamı genişletilen temel haklar ve ihlallere ilaveten 2019 raporuna eklenen Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu ile Kamu Denetçiliği Kurumu'nun LGBTİ+ bireyler hakkındaki uygulama ve söylemleri de 2020 raporunda yer almıştır. LGBTİ+'ların hak ihlallerini önlemek adına herhangi bir kamu politikası ve yasal düzenlemenin 2020 yılında da geliştirilmediği raporda altı çizilen bir husustur. Bu nedenle LGBTİ+ bireyler yaşama, barınma, eğitim, sağlık, kişi özgürlüğü ve güvenliği, ifade özgürlüğü, toplantı ve gösteri yürüyüşü, çalışma özgürlüğü, evlenme ve aile kurma ve siyasi katılım hakları konusunda hak ihlali yaşamaya devam etmektedir. 2020 yılında ilk kez LGBTİ+'ların sembolü olarak kullanılan gökkuşağı bayrakları eylem alanlarında yasaklanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 17 Mayıs 1990'da eşcinselliği, 2018'de ise trans varoluşu hastalık listesinden çıkarmasına rağmen, LGBTİ+ bireyler hasta ve sapkın olarak tanımlanmaya ve cinsel yönelimleri kişisel bir tercihmiş gibi algılanmaya ve gösterilmeye devam edilmektedir. Bu durum ise sağlık hakkına erişimlerinde “önyargıların, ayrımcılığın ve aşağılayıcı uygulamaların” yaşanmasına neden olmaktadır. 2019 ve 2020 yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın LGBTİ+'ları “dini referanslarla” tanımlaması, bu bireylerin kültürel yaşamda toplumla bütünleşmelerinin önünde engel oluşturmaktadır. (Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2020 Yılı Raporu, 2021).

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2021 Yılı Raporu, “Her Şeye Rağmen!” dosyasıyla, İsveç Uluslararası Kalkınma Ajansı desteğiyle yayınlanmıştır. 2018, 2019, 2020 yılı raporlarıyla aynı kapsamda hak ihlalleri ve konu başlıklarına

ilaveten, 2021 yılı raporunda TBMM'ye, T.C. Cumhurbaşkanlığı'na, uluslararası paydaşlar olan Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği'ne ayrı ayrı olmak üzere LGBTİ+ bireylerin hak ihlallerinin önlenmesi ve temel hak ve özgürlüklerinin anayasal güvence altına alınabilmesi adına öneri ve dilekler eklenmiştir. 2021 yılı raporunda Kaos GL, LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporu'nun, 1982 tarihli Uluslararası İnsan Hakları Bilgi ve Dokümantasyon Sistemleri (HURIDOC) veri tabanına araştırma sonucu elde edilen bilgilerin aktarılmasıyla hazırlandığını aktarmaktadır. Bu veri tabanında "itibarın korunması hakkı" başlığı altında devletin pozitif yükümlülükleri bağlamında nefret suçları ve söylemlerinin hak ihlali olarak değerlendirildiği ve "özel hayat" başlığı altında ise Avrupa Konseyi denetim mekanizmalarında bulunan özel hayata saygı hakkı kapsamında ihlallerin verildiği anlatılmaktadır. 2020 yılında yasaklanan gökkuşağı bayraklarının 2021 yılında ise ceza soruşturmaları ve davalarında yer aldığı görülmektedir. LGBTİ+ örgütlerinin 2021 yılındaki bütün etkinlikleri yasaklanmıştır. 2021'de toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının LGBTİ+ bireyler ve örgütler tarafından kullanımı engellenmiştir. 2021 yılında ayrıca 6251 sayılı İstanbul Sözleşmesi'nden Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle çekilme kararı alınmıştır. 2021 yılında daha önce de olduğu gibi, nefret söylemine ilişkin LGBTİ+ bireylerin bireysel başvurularında Anayasa Mahkemesi'nin hak ihlali kararı vermediği ve nefret suçlarına karşı güvencesizliğin devam ettiği belirtilmiştir. 2021 yılı raporunda 2021 Medya İzleme Raporu'na atıfta bulunulmuş ve yazılı basında LGBTİ+ kimliklerin "ahlaksız", "hasta", "sapkın", "suçlu" ve "günahkâr" olarak temsil edildiğine değinilmiştir. 21.01.2021'de değişiklik yapılan Dernekler Kanunu ve Yönetmeliği sebebiyle LGBTİ+ dernekleri "riskli" olarak tanımlanmış ve denetimi artırılmıştır. Bu da LGBTİ+ birey ve örgütlerinin sivil toplumla dayanışmasını zayıflatacak bir engel olarak değerlendirilmiştir. 2021 yılı raporu uluslararası paydaşlara ve T.C. Cumhurbaşkanlığı'na LGBTİ+'ların anayasal eşit yurttaşlığı ve temel hak ve özgürlüklerinin koruma altına alınması adına yönelttikleri tavsiyeler ile sonlanmıştır (Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2021 Yılı Raporu, 2022).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Türkiye'de LGBTİ+ hareketinin ve haklarının kurumsal homofobi açısından durumu, Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları (2007-2021) incelenerek açıklanmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. LGBTİ+ bireylerin temel hak ve özgürlükleri, hak ihlalleri, nefret suçları/söylemi, ayrımcılık ve şiddet uygulamaları, anayasal eşit yurttaşlık talepleri ile dayanışma pratikleri, LGBTİ+ hareketin durumsal bileşenlerin kabulüyle incelenmiş ve bu bileşenlerin bütünü (durumu) oluşturan LGBTİ+ hareketinin kurumsal homofobiyle ilişkiselliğini ve homofobiyle mücadelede kolektif yapılanmasını ortaya çıkarmıştır.

LGBTİ+ hareketinin ve haklarının kurumsal homofobi açısından Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları (2007-2021) üzerinden yapılan durum analizi sonucunda, LGBTİ+ bireylerin temel haklar ve özgürlükler bağlamında hak ihlaline ve ayrımcılığa uğradıkları görülmüş ve bu hak ihlallerinin önlenmesi için LGBTİ+ bireylerin Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın eşitlik ilkesini düzenleyen 10. Madde ile Türk Ceza Kanunu'nda ayrımcılık yasağının düzenlendiği 122. maddesi kapsamına "cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği" ibarelerinin eklenmesi taleplerinin anayasada LGBTİ+'ların eşit yurttaş olarak tanınmalarını sağlayacağı anlaşılmıştır.

Türkiye ulusal yasal mevzuatında LGBTİ+'ları tanıyan, haklarını koruyan ve ayrımcılığa uğramalarını engelleyen düzenleme bulunmamaktadır. Bu nedenle, LGBTİ+ hareketi kamusal alanda ve insan hakları raporlarıyla "cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli" farklılıkları nedeniyle ayrımcılığa ve nefret suçlarına/söylemine maruz kaldıklarını dile getirmektedir. LGBTİ+ hareket ve hareketin Türkiye'deki ilk tüzel kişiliği Kaos GL Derneği ibirliği içinde olduğu ulusal ve uluslararası LGBTİ+ örgütleri ve insan hakları paydaşlarıyla seslerini duyurmaya çalışmakta ve "eşit yurttaşlık" için haklarının tanınmasını talep etmektedir.

LGBTİ+ hareketin ve haklarının kurumsal homofobi bağlamında durumsal analiziyle, 1990'lar itibarıyla kamusal alanda eylemlilikleri ve çalışmalarıyla görünür olan ve güçlenen LGBTİ+'ların ve örgütlerinin, 2000'ler ile birlikte tüzel kişilik kazandıkları ve 2010'lardan itibaren ise "anayasal eşitlik taleplerini" Kaos GL Derneği ve derneğin ulusal ve uluslararası paydaşlarıyla beraber izlediği ve hazırladığı LGBTİ+'ların insan hakları raporlarıyla hem yasama, yürütme ve yargı organlarına iletme mücadelesi içinde olduğu ve aynı zamanda sivil topluma LGBTİ+ bireylerin yaşadığı ayrımcılık ve hak ihlallerine karşı duyarlı olma çağrısında bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sonnotlar

1 Kaos GL Derneği, "Neler Yapıyoruz?" <https://kaosgldernegi.org/hakkimizda/neler-yapiyoruz>, Erişim Tarihi: 24.05.2022.

2 Kaos GL Derneği, "Neler Yapıyoruz?" <https://kaosgldernegi.org/hakkimizda/neler-yapiyoruz>, Erişim Tarihi: 24.05.2022.

3 Bkz. Kaos GL, LGBTİ+ Haber Portalı, <https://kaosgl.org/>

4 Lambdaistanbul LGBTİ+ Dayanışma Derneği 1993'te kurulmuş fakat tüzel kişiliğini 2006'da kazanmıştır. 1993'te ILGA (Uluslararası Lezbiyen ve Gey Derneği)'nin üyesi

160 Elmacıoğlu G (2023). Kaos GL "LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları" Bağlamında Türkiye'de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 140-169.

olmuştur. Dernek, eşcinsel bireyleri bilinçlendirmek ve onların fikir alışverişlerini geliştirmek için faaliyetlerde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lambdaistanbul LGBTİ+ Dayanışma Derneği, “Tarihçe”, <http://www.Lambdaistanbul.org/s/hakkinda/ozetle-Lambdaistanbul-ne-yapti/>, Erişim Tarihi: 24.05.2022.

5 Kaos GL LGBTİ+ Haber Portalı, <https://kaosgl.org/>, Erişim Tarihi:24.05.2022.

6 Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporlarının tamamı Kaos GL Derneği web sitesinden alınmıştır, “Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporları”, <https://kaosgldernegi.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

7 LGBTİ+ hareketi, cinsiyet kimliği ve cinsel yönelim konusunda norm haline gelmiş olan sadece karşı cinsle ilişki kurma pratiğini anlatan heteroseksüelliğe karşı diğer cinsel yönelim ve cinsiyet kimliklerinin kişisel bir tercih olmadığını, bireylerin cinsel yönelimlerini isteğe bağlı olmaksızın seçtiklerini, *“arzu edildiğinde, kaçınıldığında ya da tıbbi tedavi görüldüğünde eşcinselliğin heteroseksüelliğe dönüştürülemeyeceğini”* anlatmakta ve bunun mücadelesini vermektedir. (Altunpolat, 2017: .4). Judith Butler *Cinsiyet Belası* (1990) adlı kitabında *“bedenin ve cinsiyetin birer inşa olduğunu”* dile getirmiş ve biyolojik bedenin uzantısı olarak toplumsal cinsiyet kategorilerinin ikili cinsiyet rejimine evrilmesini, söylemsel ve performatif kurulma olarak tanımlamaktadır (akt. Altunpolat, 2007: 4).

8 Çalışma boyunca kullanılan LGBTİ+ hakları ve LBGTİ+ tanımlaması metin boyunca LGBT ve LBGT gibi farklı kısaltmalarla da ifade edilmiştir. Bunun nedeni, Kaos GL'nin insan hakları raporlarının yıllık olarak hazırlanan dosyalarında kullanılan farklı kısaltma ve tanımlamalara sadık kalınarak metne yansıtılmasıdır. LGBTİ+ tanımlaması için Kaos GL'nin “LGBTİ+ Temel Kavramlar Atölye Kolaylaştırıcı Kılavuzu”nda yer alan tanımlama ışığında hareket edilmiş fakat çalışma metni boyunca LGBTİ+, LGBT veya LBGT gibi farklı kısaltmaların kullanım nedeni raporlarla eşgüdüm sağlanması nedeniyledir. İlgili temel kavramlar klavuzunda LGBTİ+ tanımlaması *“Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Trans ve İnterseks kimliklerinin baş harflerinden oluşan kısaltmadır. Lezbiyen, Gey, Biseksüel, cinsel yönelim; Trans, cinsiyet kimliği; İnterseks ise cinsiyet durumu/karakteristiğidir. Bu tanımlar dışındaki cinsel yönelim ve cinsiyet kimliklerini kapsama açısından son yıllarda kısaltmanın sonuna “daha fazlası” anlamında + işareti de konulmuştur. + işareti cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği çeşitliliğinin bu kısaltmada yer alan kimliklerden çok daha fazla olduğunu işaret etmektedir”* şeklinde açıklanmıştır. Çalışmada bu tanımlama ışığından hareket edilerek, rapor analizinin yapıldığı bölümlerde rapordaki kısaltmalar aynen verilmiş; bu bölüm dışında LGBTİ+ kullanımı tercih edilmiştir (Bkz. Kaos GL LGBTİ+ Temel Kavramlar Atölye Kolaylaştırıcı Kılavuzu, 2021:8-9).

9 T.C. Anayasası Madde 10: “Herkes dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir” (Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu, 2007).

10 LGBTİ hareketinde anayasal hak talepleri için mücadele eden belli başlı örgütler; “Ayrımcılığa Karşı Gökkuşaklı Koalisyonu, Anayasa LGBTT Komisyonu ve Sosyal Politikalar Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelim Çalışmaları Derneği (SPoD), Kaos GL, Lambdaistanbul, ilk trans hakları derneği Pembe Hayat, LGBT Aileleri İstanbul Grubu (LİSTAG), Siyah Pembe Üçgen Derneği (Altunpolat, 2017: 10-11; Yılmaz ve Demirbaş, 2015: 237-241; Depeli, 2013: 43)’dir; ayrıca 2000’li yıllar itibarıyla LGBTİ+ hareketinin dernekleşerek tüzel kişilik kazandığı İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropollerde yer alan dernekler; “İstanbul LGBTT Dayanışma Derneği, Kırmızı Şemsiye Cinsel Sağlık ve İnsan Hakları Derneği ve Trans Danışma Merkezi Derneği (T-DER)’dir (Yılmaz, 2014: 174).

11 TBMM tarafından 24 Kasım 2011’de 246 oyla kabul edilerek yasallaşmış sözleşme, 6251 sayılı onay kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti sözleşmeye 10 Şubat 2012 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla taraf olmuştur. Meclisin kanunla kabul ettiği bir antlaşmadan yürütme kararıyla çekinilemeyeceğini belirten hukukçular bunun anayasaya aykırı olduğunu söylemektedir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti sözleşmeden fiilen çekildiğini beyan etmiştir. Çekilme kararı 1 Temmuz 2021 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Danıştay’da açılan yürütmeyi durdurma talebi ise reddedilmiştir. Bu karar LGBTİ+’lar için de “daha savunmasız ve güvencesiz” ortamı yaratmaktadır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları 2021 Yılı Raporu, 2022: 18).

12 Volkan Yılmaz ve Hilal Başak Demirbaş “Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Trans (LGBT) Hakları Gündeminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi: 2008-2014” başlığını taşıyan araştırma makalesinde, 2008-2014 yılları arasında toplamda 25 adet soru ve araştırma önergesinin TBMM Başkanlığı’na sunulduğunu bulgulamıştır. İlk soru önergesi 2008’de Demokratik Toplum Partisi (DTP) Milletvekili Sabahat Tuncel tarafından dönemin Adalet Bakanı Mehmet Ali Şahin’e sorulmuştur. Önergede Tuncel, hükümete ve bakanlığa LGBTİ+’leri iş hayatlarındaki ve barınma konusundaki haklarına erişimini ve onların kültürel ve toplumsal yaşamda ayrımcılığa uğramalarını engelleyecek yasal düzenlemelerin yapılması hususunda çalışmaların yapılıp yapılmadığını sormuştur. 2009’da Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Milletvekili Mehmet Sevigen, Adalet Bakanı’nın homofobik açıklamalarını sormuştur. Aynı yıl Tuncel, LGBTİ+ hakları adına üçüncü önergeyi TBMM Başkanlığı’na sunmuştur. 2011 yılında CHP Milletvekili Aylin Nazlıka, Uluslararası Af Örgütü LGBT hak ihlalleri raporunu baz alan bir soru önergesi vermiştir. 2012’de CHP Milletvekili Melda Onur, trans kadınlara uygulanan ayrımcılığın kolluk kuvvetleri tarafından kurumsallaştırılması üzerine soru önergesi vermiştir. Aynı yıl DTP Milletvekili Tuncel, askerlikten muafiyet talep eden bireylerin yaşadığı haysiyet

zedeleyici uygulamaları hakkında önergeyi TBMM Başkanlığı'na sunmuştur. 2012'de iki soru önergesi daha sunan Tuncel toplamda aynı yıl üç soru önergesi vermiştir. Bu önerelerde Tuncel, trans bireylerin yaşadığı saldırıları ve 2006'dan itibaren insan hakları temelli hazırlanan raporlar kapsamında "etnik köken, inanç, farklı cinsel yönelim ve cinsel kimliğe sahiplikten" kaynaklanan nefret suçlarının kayıt altına alınıp alınmadığını eğer alınıyorsa bunların kamuoyuyla paylaşılma durumunu sormuştur. 2013'te CHP Milletvekilleri Binnaz Toprak ve Melda Onur araştırma ve soru önergeleri vermiştir. Toprak, 59 CHP milletvekilinin imzasıyla verdiği araştırma önergesi LGBTİ+ bireylerin yaşadıkları ve maruz bırakıldıkları durumların tespitini ve çözüm önerilerini kapsamıştır. Onur'un verdiği soru önergesi ise mahpus LGBTİ+ bireylerin sorunlarına odaklanmaktadır. Bu soru önergesini CHP Milletvekili Veli Ağbaba kendi soru önergesinde özetleyerek yeniden sormuştur. Son olarak, 2013'te Barış ve Demokrasi Partisi Milletvekili Ayla Akat Ata, CHP Milletvekili Binnaz Toprak ve Milliyetçi Hareket Partisi Milletvekili Özcan Yeniçeri soru önergeleri vermiştir. 2014 yılında verilen soru önergelerinde LGBTİ+ bireylerin yaşadıkları hak ihlallerine ve nefret suçlarına ilişkin kişisel bazda göndermeler yapılmış ve LGBTİ+ hareketi raporlarına işaret edildiği görülmüştür (Yılmaz ve Demirbaş, 2015: 243-251).

13 Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporlarının tamamı Kaos GL Derneği web sitesinden alınmıştır, "Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporları", <https://kaosgldernegi.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

14 Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporlarının tamamı Kaos GL Derneği web sitesinden alınmıştır: Bkz. "Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları", <https://kaosgldernegi.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022.

15 Pembe Hayat LGBTT Derneği, Lambdaistanbul LGBTT Derneği, Eskişehir Morel LGBTT Oluşumu, Kaos GL İzmir (Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu, 2007).

16 Ulusal ve uluslararası insan haklarını koruma sağlayan hükümler, Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'dir. Yaşama hakkı, T.C. Anayasası 17.maddesinde, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 3.maddesinde, BM Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi 6.maddesinde ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi 2.maddesinde koruma altına alınmıştır. Raporda yaşama hakkının nefret cinayetleriyle ihlal edildiği bulgulanmıştır. Ayrıca bu ihlallerin cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ayrımcılığını iç hukukta yasaklayan bir düzenlemenin olmaması nedeniyle etkin bir şekilde soruşturulamadığı da belirtilmiştir. İşkence ve Kötü Muamele yasağının koruma altına alındığı maddeler yukarıdaki aynı ulusal ve uluslararası mevzuatta sırasıyla 17.madde, 5.madde, 1.madde ve 3.maddede koruma altına alınmıştır. İşkence ve kötü

muamele olaylarının yaşandığı olaylar raporda T.C. Anayasası “Kabahatler Kanunu”na dayandırılarak yaşandığı ve hak ihlallerine sebebiyet verdiği açıklanmıştır. Özgürlük ve güvenlik hakkı sırasıyla ilgili mevzuatların 19.maddesi, 3.maddesi, 9.maddesi ve 5.maddesinde koruma altına alınmıştır fakat bu hakkın kötü muamele hak ihlalleriyle benzer şekilde “Kabahatler Kanunu” uygulamalarıyla yaşandığı ve özgürlük hakkının kısıtlandığı belirtilmiştir. Mahremiyet hakkı ilgili mevzuatların sırasıyla 20.maddesi, 12.maddesi, 17.maddesi ve 8.maddesinde koruma altına alınmıştır. Mahremiyet hakkının LGBTT bireylerin evlerine yapılan baskınlarla ihlal edildiği bulgulanmıştır. Adil yargılanma hakkı ilgili mevzuatların sırasıyla 36.maddesi, 8, 10, 11.maddeleri, 14.maddesi ve 6.maddesinde koruma altına alınmıştır. Adil yargılanma hakkının LGBTT bireylerin cinsel yönelimlerinin hukuki süreçte “haksız tahrik” indirimiyle davacı oldukları kimselere uygulanan cezasızlık ile ve benzer şekilde transseksüellerin mağduriyet yaşadıkları davalarda “cinsiyet kimliklerinin aleyhlerine kullanılabilir bir veri” olarak kabulüyle ihlal edildiğini bulgulanmıştır. Düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü hakkı ilgili mevzuatların 26.maddesi, 19.maddesi, 19.maddesi ve 10.maddesinde koruma altına alınmıştır. Bu hakkın ihlaline sebep olan olaylar dizisi raporda şu şekilde açıklanmaktadır: Lambdaistanbul LGBTT Derneği ve Pembe Hayat LGBTT Derneği Kapatma Davaları, Kaos GL Dergisi Davası ile internet ve Cosmopolis sansürleridir. Dernek kapatma davalarının cinsel yönelim ve cinsiyet kimliklerinin “hukuka ve ahlaka aykırı” şeklinde iddialarla açılmış olması, Kaos GL Dergisi’nin “Pornografi” başlıklı dosyasının Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından “Genel Ahlakın Korunması” gerekçesi ile toplatılması fakat ilgili dosyanın “pornografik olmadığı bilakis pornografi eleştirisi üzerine yazıların yer aldığı bir dosya olması” nedeniyle ifade özgürlüğü kapsamına alınmaması, internet sansürüyle LGBTT derneklere erişimin kısıtlanması ve son olarak CNN Türk’te yayınlanan Cosmopolis Programı’nın 2 Nisan 2007 tarihli yayında “eşcinsellik” konusu konuşulduğu için yayınlanmaması düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü hakkının ihlal edildiğinin göstergeleri olmuştur (Kaos GL LGBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu, 2007).

17 Nefret Suçlarına odaklanan 2010 Raporunda, nefret suçu kavramı tanımı ve açıklaması şu şekilde aktarılmıştır: “Mülklere karşı işlenen suçlar da dâhil olmak üzere, kurbanın ya da mülkün ya da suç hedefinin; üye olduğu, bağlantısı bulunduğu, desteklediği, bağlı bulunduğu veya ilişkisinin olduğu, gerçek ya da farz edilen ırkı, etnik kökeni, dili, rengi, dini, cinsiyeti, yaşı, akıl ya da fiziksel engeli, cinsel yönelimi ve benzer bir diğer faktörden dolayı işlenen suçlar” olarak tanımlanmıştır. T. C. Anayasası’nın 10.maddesi olan eşitlik ilkesinin bozularak ayrımcılığa ve nefret suçlarına neden olduğu belirtilmiş ve “ayrımcılığın belli bir grubu haklarından mahrum etmek”, nefret suçunun ise “belirli bir grubu suç hedefi haline getirmek” olduğu vurgulanmıştır. Her iki durumun da insanların eşit olduğunu ilkesine dayalı ulusal ve evrensel hukuka aykırı olduğu anlatılmıştır. Nefret suçlarının fiilen nefret saiki (motivasyonu) ile işlendiğinin iki ayrı

model (Düşmanlık modeli ve Ayrımcı Seçim Modeli) ile anlaşılabilceği anlatılmış; düşmanlık modelinde *“failin suçu işlerken nefret duygusu içinde olduğunun ispatını zorunlu gören yasaları mevzuatına dâhil edilmektedir”*; ayrımcı seçim modelinde ise, *“failin suçu işlerken belirli bir kimliğe sahip kişileri hedef aldığı ancak nefret duygusunun ispatının aranmadığı bir yasal düzenleme”* mevcuttur. İlk Nefret Suçu Yasası'nın 1978'te Californiya'da kabul edilmiş ve 1990'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği üye ülkelerde yayılmıştır (Kaos GL İnsan Hakları- Nefret Suçları Raporu, 2010: 2-5).

18 Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 10 ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası madde 25 *“İfade Özgürlüğü”*nü koruma altına almaktadır: *“Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun, kimse düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz”* (Kaos GL İnsan Hakları- Nefret Suçları Raporu, 2010: 29-30).

19 Nefret söylemi, *“ırkçı nefret, yabancı düşmanlığı, anti-Semitizm ve hoşgörüsüzlüğe dayalı diğer nefret biçimlerini yayan, teşvik eden, savunan ya da haklı gösteren her tür ifade biçimi. Hoşgörüsüzlüğe dayalı nefret, saldırgan milliyetçilik ve etnik merkezîyetçilik, ayrımcılık ve azınlıklara, göçmenlere ve göçmen kökenli kişilere karşı düşmanlık yoluyla ifade edilen hoşgörüsüzlüğü içermektedir”* (Kaos GL İnsan Hakları- Nefret Suçları Raporu, 2010: 29).

20 Nefret söyleminin yasaklanması gerekliliği ile ifade özgürlüğü kapsamında düşünülmesi iddiası iki ayrı çerçeveden tartışılmaktadır. Yasaklanmasını savunanlar, nefretin yönlendiği grubun dışlanacağını, kendi kimliğini gizlemek zorunda kalacağını ve güvende hissetmeyeceğini dile getirmektedir. İfade özgürlüğü kapsamında ele alınması argümanını savunanlar ise, nefret söyleminin toplumsal yaşamda görünür kılınması ile ancak bu söylemle mücadele edilebileceğini iddia etmekte ve söylemin bastırılması nedeniyle şiddet şeklinde bir tepkiye dönüşebilme potansiyelidir ((Kaos GL İnsan Hakları Raporu (Nefret Suçları Raporu), 2010: 31).

21 02.03.2014'te TBMM'de *“Temel Hak ve Hürriyetlerin Geliştirilmesi Amacıyla Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapan Kanun Tasarısı”* kabul edilmiştir. Bu kanun tasarısı ile Türk Ceza Kanunu'nda ayrımcılığı tanımlayan madde 122 değiştirilmiş; nefretin *“dil, ırk, milliyet, renk, cinsiyet, engellilik, siyasi düşünce, felsefi inanç, din veya mezhep farklılığından kaynaklanıyorsa”* şeklinde düzenlenerek nefret suçları tanımlanmış fakat nefret suçları dahiline *“cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği”* eklenmemiştir. *“Bu kanun ile sadece mal ve hizmetlere erişim ile ekonomik faaliyetler koruma altına alınmıştır. Yaşam, vücut bütünlüğü, barınma, eğitim gibi temel haklara karşı işlenen nefret suçlarına ilişkin koruma sağlamamıştır”* (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 5-11).

22 Habervaktim.com internet sitesinde kullanılan “Kaos GL isimli sapkınların derneğinin de avukatlığını yürüten Ankara Barosu’na kayıtlı Sinem Hun” ifadesini Anayasa Mahkemesi 16 Temmuz 2014’te ilk kez cinsel yönelim temelli nefret söylemi olarak karara bağlamıştır (Kaos GL İnsan Hakları Raporu 2013-2017, 2017: 40).

23 TBMM’de 6 Nisan 2016’da kabul edilen ve ayrımcılıkla mücadelede cinsel yönelimin ve cinsiyet kimliğinin görmezden gelindiği kanuna göre “cinsiyet, ırk, renk, dil, din, inanç, mezhep, felsefi ve siyasi görüş, etnik köken, servet, doğum, medeni hal, sağlık durumu, engellilik ve yaşa dayalı ayrımcılık” yasaklanmıştır (Kaos GL İnsan Hakları Raporu, 2013-2017, 2017: 114).

24 TİHEK, 20.04.2016’da Resmî Gazete’de yayınlanan 06.04.2016 tarih ve 6701 sayılı yasayla insan haklarının korunması ve geliştirilmesi amacıyla kurulmuştur ve bireylere eşit muamele ile yasal güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklere erişimde ayrımcılığı önlemek için ulusal bir mekanizma görevini üstlenmiştir. Fakat cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği temelli ayrımcılık, ayrımcılık türleri kapsamına alınmadığı için LGBTİ+ bireyler hukuken korunmasız durumda kalmıştır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporu 2019, 2020: 82).

25 29.06.2012’de Resmî Gazete’de yayınlanan 14.06.2012 tarih ve 6328 sayılı yasayla kamu hizmetlerinde “bağımız ve etkin bir şikâyet mekanizması oluşturmak, insan hakları temelli adaleti sağlamak ve hukuka uygunluk açısından idarenin eylem, tutum ve davranışlarını incelemek, araştırmak ve tavsiyede bulunmak” amacıyla kurulmuştur (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları 2019 Yılı Raporu, 2020: 86).

26 Genellikle trans bireylere uygulandığı ifade edilen raporda, bu kanunun 32.maddesinde düzenlenmiş olan “Emre aykırı davranış”, 36.maddesinde bulunan “Gürültü” ve 37.maddesinde yer alan “Rahatsız Etme” fiilleri translara para cezası kesilmesi, gözaltına alma ve kişiyi özgürlüğünden alıkoyma gibi hak ihlalleri yaşamalarına sebep olmaktadır (Kaos GL LGBTİ+’ların İnsan Hakları 2018 Yılı Raporu, 2019: 35).

Kaynakça

Alan C. (2019). “Thematic and Discursive Construction of Homosexual Movement in Turkey Through Kaos GL Magazine” (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara: Hacette Üniversitesi SBE.

Altunpolat R. (2017). LGBTİ’lere yönelik ayrımcılığı tarihsel ve politik temelde kavramak. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 17(64), 2-14.

Aşçı S. (2013). *Yazılı basında LGBT temsili: Onur haftası haberlerinde Türkiye ve ABD karşılaştırması* (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.

166 Elmacioğlu G (2023). Kaos GL “LGBTİ+’ların İnsan Hakları Raporları” Bağlamında Türkiye’de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 140-169.

Aytaçlı B. (2012). Durum çalışmasına ayrıntılı bir bakış. *Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3(1), 1-9.

Bolat D. (2016). Zorunlu heteroseksüellik ve türkiye muhalefet alanı üzerine bir tartışma. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(4), 1091-1117.

Başar K (2013). "Homofobi", Ş. Yüksel ve N. Yetkin (ed.) *Eşcinsellik Bilgilendirme Dosyası* içinde, ss.60-62, İstanbul: CETAD.

Cantek F. (2013). Herhangi bir toplumsal kesimin özgür olmadığı bir toplumda aslında hiç kimse özgür değildir. *Mülkiye Dergisi*, 37(4), 223-230.

Clarke A. E. vd. R. (2022). *Situational analysis in practice: Mapping research with grounded theory*. London: Routledge.

Depeli G. (2013). Anayasa yazım sürecine LGBT müdahilliğinin merkez medyadaki görünümü. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (18), 37-60.

Engindeniz İ. (2019). Kaos GL Magazine's Role in the Emergence of the LGBTI Public Sphere in Turkey. *In LGBT+ Studies in Turkey* (pp. 115-130). Transnational Press London.

Kaos GL *LGBTİ+ Hakları Alanında Çeviri Sözlüğü* (2020), Ankara: OnAda Tanıtım Basım.

Kaos GL Derneği, "Hakkımızda- Biz Kimiz", <https://kaosglderneği.org/hakkimizda/biz-kimiz>, Erişim Tarihi: 05.06.2022.

Kaos GL Derneği, "Kaos GL LGBTİ+ İnsan Hakları Raporları", <https://kaosglderneği.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2020.

Kaos GL Derneği, "Neler Yapıyoruz?" <https://kaosglderneği.org/hakkimizda/neler-yapiyoruz>, Erişim Tarihi: 05.06.2022.

Kaos GL LBTT İnsan Hakları Raporu 2007. (2007). <https://kaosglderneği.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LBTT Bireylerin İnsan Hakları Raporu 2008 "Buradayız Alışın!". (2009). <https://kaosglderneği.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LGBT Bireylerin İnsan Hakları Raporu 2009. (2010). <https://kaosglderneği.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LGBT Bireylerin İnsan Hakları Raporu–Nefret Suçları Raporu 2010. (2010). <https://kaosglderneği.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL İnsan Hakları Raporu 2011. (2011). <https://kaosglderneği.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL İnsan Hakları Raporu- Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Temelli İnsan Hakları İhlalleri İzleme Raporu 2012. Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Elmacioğlu G (2023). Kaos GL "LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporları" Bağlamında Türkiye'de LGBTİ+ Hareketi ve Haklarının Kurumsal Homofobi Açısından Durum Analizi. *167 Mülkiye Dergisi*, 47(1), 140-169.

Kaos GL İnsan Hakları Raporu- Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Temelli İnsan Hakları İzleme Raporu 2013-2017. (2017). <https://kaosgldernege.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları Raporu 2018. (2019). <https://kaosgldernege.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2019 Yılı Raporu. (2020). <https://kaosgldernege.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2020 Yılı Raporu. (2021). <https://kaosgldernege.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL LGBTİ+'ların İnsan Hakları 2021 Yılı Raporu, "Her Şeye Rağmen!"(2022). <https://kaosgldernege.org/e-kutuphane>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL, "Kaos GL haber portalı" <https://kaosgl.org/>, Erişim Tarihi: 25.05.2022.

Kaos GL *Anti-Homofobi Kitabı 1* (2009), Hazırlayan: Ali Erol, Ankara: Ayrıntı Basımevi.

Kaos GL *Anti-Homofobi Kitabı 2* (2010), Hazırlayan: Ali Erol & Nevin Öztop, Ankara: Ayrıntı Basımevi.

Kaos GL *Anti-Homofobi Kitabı 3* (2010), Hazırlayan: Ali Erol, Ankara: Ayrıntı Basımevi.

Kaos GL "*LGBTİ+ Temel Kavramlar Atölye Kolaylaştırıcı Kılavuzu*" (2021), Hazırlayan: Umut Güven, Editör: Kerem Dikmen ve Yasemin Öz, Ankara: Atalay Konfeksiyon Matbaacılık.

Lambdaistanbul LGBTİ+ Dayanışma Derneği, "Tarihçe", <http://www.Lambdaistanbul.org/s/hakinda/ozetle-Lambdaistanbul-ne-yapti/>, Erişim Tarihi: 04.06.2022.

Orta İ. M. ve Camgöz S. M. (2018). Türkiye'de yapılan homofobi çalışmalarına genel bir bakış. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 58(1), 409-439.

Öztürk E. S. Gender and Media in Turkey Alternative Media: A Study on Kaos GL, Voice of the Turkish LGBTs. *Global Media Journal TR Edition*, 7(14), 52-65.

Subaşı M. ve Okumuş, K. (2017). Bir araştırma yöntemi olarak durum çalışması. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 419-426.

Toker N. (2018). Ayırımın Yarattığı Korku Ve Şiddet: Homofobi. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 17(65), 2-4.

Yılmaz G. (2020). Türkiye'nin Avrupalılaşması ve LGBTİ hakları. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 19(1), 301-325. <https://doi.org/10.32450/aacd.771089>.

Yılmaz V. (2014). Yeni anayasa sürecinde LGBTİ hakları hareketi'nin eşit yurttaşlık mücadelesi: Çoğunlukçu demokrasiye karşı anayasal demokrasi. A. Kaya (Der.),

Farklılıkların Birlikteliği kitabı içinde (s. 169-183). İstanbul: Hiperlink Yayınları.

YılmazV.,&Demirbaş,H.B.(2015).TürkiyeBüyükMilletMeclisi'ndeLezbiyen,gey,biseksüel ve trans (lgbt) hakları gündeminin ortaya çıkışı ve gelişimi:2008-2014. *Alternative Politics/Alternatif Politika*, 7(2), 230-257.

Türkiye'ye Yönelen Afgan Göçünü Toplumsal Cinsiyet Gözlüğüyle Okumak

Çağla Ünlütürk Ulutaş, Pamukkale Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-4589-5659

E-posta: caglau@gmail.com

Fikri Topaloğlu, Pamukkale Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-7544-0532

E-Posta: ftopaloglu.pau@gmail.com

Özet

Türkiye uzun yıllardır Afgan sığınmacılara ev sahipliği yapmasına rağmen gerek resmi kaynaklarda gerekse akademik literatürde Afgan sığınmacılar hakkında yeterli bilgi ve veri bulunmamaktadır. Gerçekleştirilen çalışmalarda ise Afgan göçmenlerin göç süreçleriyle toplumsal cinsiyet arasında nadiren ilişki kurulmuştur. Bu çalışmada toplumsal cinsiyet bir analitik kategori olarak ele alınmış ve Denizli'de yaşayan Afgan göçmenlerin göç nedenleri, göç süreçleri, sınır geçişleri, işgücü piyasasına ve sosyal yaşama uyum süreçleri toplumsal cinsiyet merceğiyle analiz edilmiştir. Denizli'de 19 Afgan erkek ve 11 Afgan kadın ile yarı yapılandırılmış yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Denizli, 1990'lı yıllardan itibaren dünya tekstil sanayi ve üretim zincirine entegre olmuş bir sanayi kentidir. İlk görüşmeler Özbek Afgan Göçmenler Dayanışma Derneği'nde gerçekleştirilmiş, ardından kartopu yöntemiyle diğer görüşmecilere ulaşılmıştır. Araştırma bulgularımız yalnızca yoksulluk ve çatışmanın değil ağır ataerkil normlar, zorla evlilikler ve toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin de gerek Afgan kadınların gerekse erkeklerin göç etmelerine neden olabildiğini göstermiştir. Toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, boşanma veya eşin vefat etmesi gibi nedenlerle göç eden Afgan kadınlar için göç görece özgür koşullarda yaşamalarını olanaklı kılmaktadır. Buna karşın özellikle tek ebeveyn olan kadınlar için sosyal koruma ve gelirden yoksunluk yeni ve zorlu bir mücadeleye kapı açmaktadır. Araştırmaya katılan genç Afgan erkekler içinse göçün bir erkeklik inşası aracı olduğu söylenebilir. Pek çoğu yoksul ailelerine göndermek üzere para kazanmak için tehlikeli sınırlardan kaçakçılar aracılığıyla geçiş yaptıklarını ifade etmişlerdir. Ne olursa olsun haneye para gönderme yükümlülüğü, onları her tür ağır çalışma koşuluna boyun eğmeye zorlamaktadır. Bazı katılımcılar bir Müslüman

ülke olması nedeniyle Türkiye’de yaşamayı tercih etmekte, bazıları ise Türkiye’de bir gelecekleri olmadığını düşünmeleri nedeniyle bir başka ülkeye iltica etmek istemektedirler.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Göç, Afgan Göçmenler, Afgan Sığınmacılar, Ataerki.

Reading the Afghan Migration to Turkey through a Gender Lens

Abstract

Although Turkey has been hosting Afghan refugees for many years, there is not enough information and data on Afghan refugees in both official sources and academic literature. In this study, gender was used as an analytical category and the reasons for migration, migration processes, border crossings, adaptation to the labor market and social life of Afghan immigrants living in Denizli were analyzed through a gender lens. We conducted semi-structured face-to-face interviews with 19 Afghan men and 11 Afghan women in Denizli. Denizli, is an industrial city that since the 1990s has been integrated into the global textile industry, and production chain. We held our first interviews at the Uzbek Afghan Migrants Solidarity Association, then we reached the other interviewees with the snowball method. According to our research results, not only poverty and conflict but also heavy patriarchal norms, forced marriages and gender-based violence can cause either Afghan women or men to migrate. Immigration makes it possible to live in relatively free conditions for Afghan women who migrate for reasons such as gender-based violence, divorce, or the death of a spouse. On the other hand, social protection, and lack of income sources, open the door to a new challenge, especially for women who are single parents. It can be said that migration is a means of masculinity building for the young Afghan men participating in the research. Many have crossed dangerous borders through smugglers to earn money to send to their poor families. Regardless, the obligation to send money to the household compels them to submit to harsh working conditions. Some of our participants prefer to live in Turkey while others want to seek asylum in another country, because they think that they have no future in Turkey.

Keywords: Gender, Migration, Afghan Immigrants, Afghan Asylum Seekers, Patriarchy.

Giriş

Afganistan’da uzun yıllar farklı aktörlerin rol oynadığı savaş ve çatışma ortamının sonucunda şiddet, derin yoksulluk, işsizlik ve yaşam tehdidi insanları

göçe zorlamaktadır. Ülke, gerek Küresel Barış Endeksi'nde (2022:4), gerekse Küresel Cinsiyet Uçurumu Endeksi'nde (WEF, 2022: 10) sonuncu sırada yer almaktadır. Ülkenin ekonomik koşullarının yol açtığı derin yoksulluğun yanı sıra, toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sürekli yeniden üretildiği katı bir ataerkillik hüküm sürmekte ve halkın önemli bölümü için temel refah hizmetlerine erişim güçlükleri söz konusu olmaktadır (Bozok ve Bozok, 2020b: 175).

Afganistan'dan Türkiye'ye yönelen göçlerin 4 aşamasından bahsedilebilir: İki 1978'deki Saur devriminden sonra, Marksist Halkın Demokratik Partisi'nin hükümeti devirip yeni bir rejim kurmasıyla başlayan süreçte yaşanmıştır. Sovyet ordusu ile Mücahitler arasındaki savaş, yaklaşık 4 milyon kişinin komşu ülkelere göç etmesine neden olmuştur. Bu dönemde Türk kökenli 4000 civarında Afgan Türkiye'deki altı şehre yerleştirilmiş ve 1934 İskân Kanunu'na göre hepsine Türk vatandaşlığı verilmiştir. İkinci büyük akım 1996'da Taliban Afganistan'ın başkenti Kabil'in kontrolünü ele geçirdiğinde gerçekleşmiştir. Üçüncü dönem 11 Eylül saldırısından sonra 2001 yılında ABD öncülüğündeki işgalin yol açtığı göçlerdir. Dördüncü dönem en yüksek Afgan nüfusu barındıran İran ve Pakistan'ın Afgan göçmenleri sınır dışı etmeye başlamalarıyla 2007'den itibaren rotalarını Türkiye'ye çevirmeleriyle açılmıştır. Afgan göçmenler, Türkiye'ye ulaşmak için çoğunlukla düzensiz yolları kullanmaktadırlar (Habibullah, 2021: 44; İçduygu ve Karadağ, 2018, Geyik Yıldırım, 2018: 143). Örneğin MMC (2020:13) tarafından 6 ilde Afgan göçmenlerle gerçekleştirilen anketlerde %83,3'ünün Türkiye'ye düzensiz biçimde göç ettikleri ortaya konmuştur.

Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) 2021 Ağustos ayında Afganistan'dan çekilmesi ve Taliban'ın egemenlik ilanı ile birlikte Afgan kadınlara yönelik baskı ve zulmün artışı medyada sıklıkla yer almıştır. Medyada Afganlara yönelik öne çıkan haberlerden biri de "genç erkek göçünün" yoğunluğuydu. Öte yandan Afgan göçmenlerin kesin sayıları hakkında güvenilir veri olmadığı gibi, cinsiyete göre ayrıştırılmış herhangi bir veri de bulunmamaktadır. Afgan göçmenleri göçe zorlayan nedenler, yaşam koşulları, göç yolları ve sınır geçişleri hakkında sınırlı sayıda değerli saha çalışması bilgi vermektedir (Eryurt ve Koç, 2017; Geyik Yıldırım, 2018; Bozok ve Bozok, 2020; MMC, 2020; GAR, 2021; Augustova, 2021; Buz vd., 2021). İlgili çalışmalarda Afganistan'dan Türkiye'ye yönelen göçün başlıca nedenleri yoksulluk ve silahlı çatışmalar ile aile birleşimi olarak ortaya çıkmaktadır. Ne var ki Afganistan'dan Türkiye'ye yönelen göçe yer veren çalışmalar toplumsal cinsiyet rollerinin göç ve göçmenler üzerindeki etkisine, göç kararında ve göç yollarındaki erkeklik ve kadınlık rollerinin biçimlenişine, göçün Afgan göçmenlerin üzerinde yarattığı etkilerin toplumsal cinsiyet açısından farklılaşmasına nadiren odaklanmaktadırlar (Coşkun ve Eski, 2022).

Bu çalışma, söz konusu boşluğu bir nebze doldurmayı amaçlayarak, Afgan göçünü toplumsal cinsiyet merceğiyle analiz edebilmek üzere gerçekleştirilen bir saha araştırmasına dayanmaktadır. Bu çalışmada Denizli’de yaşayan 19 Afgan erkek ve 11 Afgan kadın ile yarı yapılandırılmış yüz yüze derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmayla ‘toplumsal cinsiyet farklılıklarının Afgan göçmenlerin göç kararları, göç süreçleri ve göç sonrası yerleşme, eğitim, istihdam ve uyum süreçleri üzerindeki etkileri nelerdir’ ve ‘göç süreçleri Türkiye’deki Afgan topluluğunun toplumsal cinsiyet ilişkilerini nasıl etkilemektedir’ sorularına cevap bulmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde göç ve toplumsal cinsiyet ilişkisine yer verilecek arından Türkiye’ye yönelen Afgan göçünün nedenleri üzerinde durulacaktır. Afgan Göçünün Cinsiyeti bölümünde Afgan göçmenler, göç nedenleri ve süreçleri toplumsal cinsiyet merceği ile incelendikten sonra alan araştırması bulguları ilgili literatür ışığında analiz edilecektir.

Göç ve Toplumsal Cinsiyet

Göç üzerine yapılan ilk araştırmalar, öncelikle erkeklere odaklanmış, kadınlar erkeklerin pasif takipçileri ve göç sürecinin ikincil katılımcıları olarak görülmüşlerdir. Bu cinsiyet körü göç analizleri sadece kadınların göç sürecindeki rolünü göz ardı etmekle kalmamış, aynı zamanda toplumsal cinsiyetin erkeklerin göç deneyimlerini nasıl şekillendirdiğini tam olarak keşfetmekte de başarısız olmuştur (Hibbins ve Pease, 2009: 4). Gerek uluslararası gerek ulusal göç yazınında uzunca bir süre görünmez olan kadınlar, feminist sosyal bilimcilerin bu alana dikkat çekmeleri, kadın emek göçünün hızlanması, düşük ücretli hizmet işlerinin küreselleşmesi, bakım açığının şiddetlenmesi ve göçmen kadın emeğiyle kapatılması, bölgesel ve ulus aşırı göç akınlarının yükselmesi, küresel seks ticaretinin hızlanması gibi etkenlerle görünürlük kazanmıştır (Morokvasic 1984, Kofman vd, 2005, Hondagneu- Sothelo ve Cranford, 1999, Pessar 1999). Ayrıca kesişimsellik teorisinin, tek bir kadınlık deneyimi olmadığına, farklı kadınlık performanslarının varlığına ve bu farklılaşmada cinsiyetin yanında sınıf ve etnik aidiyet gibi etkenlerin önemine çektiği dikkat, göçmen kadınların deneyimlerine yönelik ilgiyi artırmıştır. Crenshaw (2001), kesişimselliği, bir azınlık grubundan bir kadın olarak şehirdeki ana geçitte gezinmeye çıktığında ortaya çıkan şey olarak tanımlar. Anayol ırkçılık yoluyla ara sokaklardan biri sömürgecilik, biri ataerkillik sokağı olabilmektedir. Dolayısıyla bu kadının baskının tüm biçimleriyle, çok katmanlı bir baskı biçimiyle mücadele etmesi gerekecektir. Feminist akademisyenler, kadınların göç akımı içindeki konumunun heterojenliğini, işgücü piyasasındaki varlıklarını, refaha katkılarını ve artan siyasi faaliyetlerini vurguladılar ve birçok disiplinde kadınların göçünü

ve özgün göç deneyimlerini gün yüzüne çıkarmayı başarmışlardır (Kofman vd, 2005: 3). 1990'lı yıllarda kadınların göçüne odaklanılmasına rağmen, toplumsal cinsiyet ve göç ilişkisi yeterince ilgi görmemiştir. Toplumsal yaşamın düzenleyici bir ilkesi olarak toplumsal cinsiyet kavramı başlangıçta göç araştırmalarında direnç veya kayıtsızlıkla karşılandı. Göç ve göçmenlik araştırmalarının çoğu, 'ekle ve karıştır' yaklaşımına saplanmış durumdaydı. Bu yaklaşımda kadınlar, eklenecek ve ölçülecek bir değişken olarak 'eklendi' veya kadın göçmenler istihdam, doğurganlık gibi bir alandaki bilimsel çalışmanın odağına koyularak incelendi. Göç kalıplarını organize eden bir dizi sosyal ilişki olarak toplumsal cinsiyet, genellikle göz ardı edildi ve yalnızca kadınlar odak noktası olduğunda dikkate alındı (Hondagneu-Soetelo ve Cranford, 1999: 106; Kaşka, 2022: 38).

Öte yandan feminist göç araştırmacıları, göçün daha karmaşık teorik ve analitik araçlar gerektiren toplumsal cinsiyete dayalı bir fenomen olduğunu, toplumsal cinsiyet analizinin artık yalnızca ailelerin, hanelerin veya kadınların yaşamlarının analiziyle sınırlı olmadığını ortaya koydular. Erkekler ve kadınlar arasındaki tarihsel olarak inşa edilmiş güç ilişkileri kalıplarına ve belirli bir toplumda erkeklik ve kadınlığın yerleşik tanımlarına atıfta bulunan toplumsal cinsiyet düzeninin aynı zamanda kimin ve neden göç ettiğini, kararların nasıl alındığını, göçün, göçmenlerin kendileri ve gönderen ve alan ülkeler üzerindeki etkilerini de belirlediğini daha yüksek sesle ifade etmeye başladılar (Mahieu vd., 2017: 11). Böylece kadın, erkek, LGBTQ+ göçmenlerin yaşamlarında, göçün siyasetinde ve yönetiminde, göçmenlerin işyerlerinde, göçe veya yabancı kökenli nüfuslara yönelik neoliberal politikalar veya refah devleti politikalarında, diasporalarda ve hatta kapitalist dünya sistemi içinde toplumsal cinsiyet analiz edilmeye başlandı (Donato vd. 2006:4- 6).

Toplumsal cinsiyeti göçün nedenleri ve sonuçlarını incelemek için merkezi bir analitik kavram olarak kullanmanın gerekliliği çok sayıda araştırmacı tarafından fark edildi. Böylece erkeklerin ve kadınların göçü nasıl farklı biçimde deneyimlediklerini, farklı kültürlerde ve ulus ötesi göç süreçlerinde ataerkil ideolojilerin ve kurumların nasıl yeniden ürettiklerini, yeniden yapılandırıldıklarını veya sorgulandıklarını ortaya koyan çok sayıda çalışma gerçekleştirildi (Hibbins ve Pease, 2009: 4). Uluslararası yazındakine benzer bir seyir izleyen Türkiye göç yazınında da toplumsal cinsiyetle göç arasında sıkı bir ilişki kurulması 1990'lı yılları bulmuştur. Türkiye'nin göç veren bir ülke konumundan göç alan ülkeye dönüşmeye başladığı bu yıllarda, göç araştırmaları artarken Türkiye'ye yönelen göçmenler içinde Post- Sovyet ülkelerinden yönelen kadın göçmenlerin baskınlığı, feminist araştırmacıların konuya ilgisini artırmıştır. Özellikle ev ve bakım hizmetlerindeki göçmen kadınların koşullarını analiz eden

araştırmalarda çarpıcı bir yoğunluk görülmüştür. Göçmen kadınların ataerkil toplumsal süreçler içindeki durumlarını analiz eden araştırmalar, Suriye’den yönelen kitlesel gle daha da artmıştır (şenses ve Gencoğlu, 2022: 21). Ne var ki uluslararası yazının aksine, Türkiye’de g olgusunu toplumsal cinsiyet merceğiyle ele alan çalışmaların pek azı göçmen kadın deneyimlerinin yanı sıra g sürecindeki toplumsal cinsiyet ilişkilerine, göçmen erkekliğin kuruluş biçimlerine ve LGBTQ+ göçmenlere yönelik deneyimlere de yer vermekte ve g araştırmalarında toplumsal cinsiyet kavramını cinsiyetler arası ilişkisel bir mercek olarak kullanmaktadır (Kaşka, 2022: 37). İlerleyen bölümlerde Afganistan’dan Türkiye’ye yönelen g böyle bir mercekten incelenmeye çalışılacaktır.

Afganistan’dan G Nedenleri: Yoksulluktan, Savaştan ve Ataerkiden Kaçış

Eryurt ve Koç (2017) tarafından gerçekleştirilen *Türkiye’de Afganistan Uyruklu Uluslararası Koruma Başvurusu ve Statüsü Sahipleri zerine Analiz*, toplumsal cinsiyet boyutu eksik olmakla birlikte Afgan göçmenlere ilişkin nc nicel araştırmalardan biridir. Bu alışma Türkiye’de bulunan Afganların Türkiye’ye gelmeden önce yaşadıkları ülkeyi terk etme nedenlerinin başında yüzde 17 ile savaş ve i çatışmanın geldiğini ortaya koymuştur. Bunu ‘etnik nedenler (%14), ekonomik nedenler (%13), ikamet tezkeresinin uzatılmaması (%12), ülkede güvenliğin sağlanamaması (%11) ve siyasal nedenler (%9)’ takip etmektedir. Bu nedenler cinsiyete göre kayda değer bir farklılık göstermemektedir (Eryurt ve Koç, 2017: 91). MMC (2020: 27) tarafından gerçekleştirilen nicel ve nitel araştırmaya katılan Afgan göçmenler ise aileleri ile yeniden bir araya gelmek için; güvenli olduğu, daha iyi yaşam standartlarına sahip olduğu ve çocukları için iyi istihdam ve eğitim fırsatları olması nedeniyle Türkiye’ye göç ettiklerini ifade etmişlerdir.

Mikro düzeyde, kişisel g nedenleri ve kararları toplumsal cinsiyet rolleri ve konularından etkilenmektedir. Örneğin aile içi şiddet, boşanmış veya eşi vefat etmiş kadınlar üzerindeki denetim veya cinsiyete dayalı şiddet ve istismar biçimleri kadınlara özgü g nedenleri olabilmektedir (Mahieu vd., 2017: 12). Eryurt ve Koç (2017: 92) araştırmasına katılanların %46’sı g etmeden önce aile yeleri arasından öldürülenler, %43’ yaralananlar olduğunu, dörtte üç ttehdit edildiklerini, dörtte biri ailelerinden kaırılanlar olduğunu, beşte biri aile üyelerinin cinsel tacize/tecavüze uğradığını, üçte biri ailesinden gözaltına alınanların, dörtte biri tutuklananların olduğunu, %17’si ise ailesinde aile içi şiddet yaşandığını belirtmişlerdir (Eryurt ve Koç, 2017: 92). Söz konusu araştırma cinsel şiddet ve aile içi şiddetin oldukça yaygın bir deneyim olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle zorla veya erken yaşta evlendirilmeye yönelik

koru, Afgan kadınların göç nedenleri içinde ön plana çıkmaktadır. Kendi başlarına ya da diğer aile üyeleriyle birlikte Türkiye'ye sığınan Afgan kadınlar için kendilerini veya çocuklarını genellikle kendilerinden büyük erkek aile üyeleri ve tarafından uygulanan şiddet, istismar ve zorla evlilik tehdidi gibi tehditlere maruziyetten korumak sıklıkla ifade ettikleri göç gerekçeleri arasındadır (MMC, 2020). Bir başka göç gerekçesi ise kadınların yaşam tarzlarına yoğun müdahale ve temel hizmetlere erişimleri önündeki yoğun engellerdir. Taliban kadınları burka giymeye zorlamakla ve yanlarında erkek olmadan dışarı çıkmalarını engellemekle kalmamakta aynı zamanda kadınların ve kız çocuklarının sağlık ve eğitim gibi hizmetlere ve istihdama erişimlerini yoğun biçimde kısıtlamaktadır (Habibullah, 2021: 40). Habibullah (2020) tarafından Afgan kadınlarla gerçekleştirilen araştırmada Afgan kadınlar Türkiye'ye göç nedenlerini güvenlik yoksunluğu, derin ekonomik sorunlar, kişisel düşmanlık, namus sorunları, aile içi şiddet, çocuklarının eğitim ve istihdam olanakları ile açıklamışlardır. Habibullah (2020) tarafından gerçekleştirilen bu araştırmaya katılanlardan eşi tarafından terk edilmiş ve iki çocuğuyla yalnız kalan bir kadın, Afganistan'da çevresindeki insanlar tarafından cinsel ve duygusal istismara uğrama riskinin çok yüksek olması nedeniyle her şeyi geride bırakıp, kendisinin ve çocuklarının geleceğini kurmak için Türkiye'ye göç ettiğinden söz etmiştir: "Afganistan'da bir kadın yalnızsa, erkekler onu takip ediyor, hatta duvarlardan atlayarak evine girmeye çalışıyorlar" (Habibullah, 2011: 59). Yalnızca çatışmalar sırasında bir zulüm biçimi olarak değil, aynı zamanda göç, uçuş ve yer değiştirme sırasında da cinsiyete dayalı şiddet yaygındır (Turner, 2017: 44).

Afgan Göçünün Cinsiyeti

Afgan göçü gerek medyanın gerek akademinin gündemine sıklıkla genç erkek göçü olarak geldi. Cinsiyete dayalı ayrıştırılmış resmi verilere sahip olmasak da alanda gerçekleştirilen nicel ve nitel çalışmalar Türkiye'deki Afgan nüfus içinde genç erkeklerin baskın olduğunu doğruluyor. Eryurt ve Koç (2017) tarafından 434 Afgan kökenli hanede gerçekleştirilen çalışma Afganistan uyruklu uluslararası koruma başvurusu ve statüsü sahibi nüfus içinde erkeklerin payının %54 olduğunu ve %53'ünün 18 yaşından küçük olduğunu tespit etmiştir. MMC (2020) tarafından 6 ilde gerçekleştirilen 341 ankete katılan Afganların çoğunluğu da erkeklerden (%66) ve gençlerden oluşuyor (%65'i 18 ila 30 yaşları arasında). Öte yandan genç erkeklerin Afgan göçmen nüfus içinde görece yüksek sayıda olmasının medyada öne çıkartılması, Afgan erkeklerin 'tehlikeli öteki' olarak damgalanmasına, Afgan kadınların deneyimlerinin ve sorunlarınına göz ardı edilmesine yol açmıştır. Ağustos ve Ekim aylarında Van şehir merkezi ve ilçelerinde yapılan bir saha araştırması sınır geçişlerinde kaçakçıların yakalanmaya karşı önlem olarak farklı hızlarda yürüyen genç erkeklerle kadınları

ve çocukları ayrı gruplara ayırdığını; bu durumun da kalabalık gruplar halinde sınırı geçen genç erkekleri ön plana çıkardığını ortaya koymuştur (Ünay, 2022: 8). MMC (2020: 37) tarafından gerçekleştirilen araştırmaya katılan 141 katılımcı da sınır geçişinde kadınlarla erkekleri ayırdıkları için aile üyelerinin birbirinden ayrıldığını ifade etmiştir.

Afgan göçünün bilinen yüzünün genç erkeklerden oluşması toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayanmaktadır. Freedman (2015) tarafından ifade edildiği gibi, sığınma arayışındaki kadınların sayıca erkeklerden az olması onların göç kararlarını etkileyen sosyal, ekonomik ve politik engellerden kaynaklanmaktadır. Bu engellerin ilki kaynak ülkedeki toplumsal cinsiyet normlarıdır. Bazı ülkelerde kadınların bir erkeğin koruması olmadan yaşamaları, çalışmaları ve seyahat etmeleri, toplumsal olarak kabul görmemektedir. Bu durumda bir kadının evinden çıkıp, uzun bir yolculuğun sonunda bir başka ülkeye sığınması hayal dahi edilememektedir. Bir başka engel kadınların pek çoğunun yolculuk için gereken ekonomik kaynaklara sahip olmamasıyla ilişkilidir. Göç rejimlerinin katılaşmasıyla birlikte artan insan kaçakçılığı ve kaçakçılara ödenen yüksek bedeller, kadınların başka bir ülkeye sığınma olanaklarını daha da güçleştirmektedir. Uzun göç yolculukları kadınların şiddet ve cinsel istismara maruz kalma ve kimi zaman fuhuşa zorlanma riskini de beraberinde getirmektedir. Bu riskler pek çok kadının evde kalma eğilimini güçlendirmektedir. Öte yandan göç yolculuğunun çocukları için taşıdığı tehlikeler, çocuk sahibi kadınları ülkelerini terk etmekten alıkoyabilmektedir. Söz konusu etkenler neden sığınmacılar arasında kadınların sayısının daha az olduğunu ortaya koymaktadır (Freedman, 2015: 256).

Afganistan'dan Türkiye'ye yolculuk ölüm, taciz, tecavüz, hırsızlık, yakalanma, geri gönderilme, caydırma amaçlı açılan ateşlerde vurulma, kaybolma, açlık, susuzluk gibi çok sayıda tehlike içeren uzun soluklu ve meşakkatli bir yolculuktur. Yüksek dağlardan ve çöllerden geçen bu zorlu rota, bir kaçakçıdan diğerine taşınma aşamalarını içerir ve Türkiye'ye ulaşması haftalar kimi zaman ise aylar alır. Göçmen kaçakçılarına ortalama 1200-1500 Amerikan Doları civarında para ödenir (GAR, 2021: 21- 25). Evlerde kalınan süre uzadıkça fiyat artar. Kışın çok daha uzun sürer. Türkiye'ye seyahat, çoğu zaman yolda sayısız beklenmedik olayı da beraberinde getirir ve her adımda, ölümcül coğrafi koşulların yanı sıra kaçakçılar, haydutlar, sınır güçleri ile müzakereler ve mücadeleler yürütülmektedir. İran-Türkiye sınırını geçme girişimi, sınır muhafızları tarafından açılan ateşler, kurt ve tilki saldırıları ve ayrıca donma ihtimali de dahil olmak üzere her türlü öngörülemeyen olaya gebe dir (GAR, 2021: 21- 25; Ünay, 2022: 12).

Göç, bazı toplumlarda çocukluktan erkeklığe bir geçiş törenidir ve göç etmeyi

başaramayanlar, sürekli çocuklukta kalırlar. Bu ilke kadınlar için geçerli değildir. Aksine ataerkil toplumlarda kadın göçmenler, çocukluk yaşını çoktan geçmiş veya evli dahi olsalar bağımlı nüfus kategorisi içinde görülmektedirler (Schover ve Moloney, 2013: 256). Genç Afgan erkekler için göç, sosyal ağlarını dar akrabalık ve komşuluk bağlarının ötesine genişletme fırsatı sunmaktadır. Monsutti (2007: 169) Afgan genç erkek göçünün varoluşlarında gerekli bir aşama, kanatlarını açıp kendilerini kanıtladıkları bir tür erkekliğe geçiş ayını ve yetişkinliğe doğru bir adım olarak algılandığını ifade etmektedir. Yolculuğun tehlikeleri aileden ve evden zor bir ayrılık olarak anlaşılırken, zorluklarla yüzleşme ve para biriktirme kapasitelerini kanıtlamak zorunda oldukları yurtdışında kalış dönemleri bir sınır dönemini temsil ediyor. Afganistan'a dönüşleri ise genellikle evlenip sosyal statülerini değiştirdikleri bir kişilik kazanma dönemi olarak görülebilir (Monsutti, 2007: 169; 177).

Ataerkilliğin tüm toplumsal ilişkiler üzerinde baskın bir düzenleyici role sahip olduğu Afganistan toplumu, erkeklerin geçimi sağlayanlar olarak ve ailelerinin sorgulanamaz ve otoriter reisleri olarak kabul edildikleri ve ev ve bakım işlerinin yaygın olarak kadınlara bırakıldığı bir yapıya sahiptir. Bu durum Afgan erkek göçmenlerin hayatta kalma stratejilerini günlük işlerde en düşük ücretlerle, en kötü ve fiziksel olarak en güvensiz koşullarda çalışarak inşa etmelerine yol açıyor (Bozok ve Bozok, 2020a: 97). Bununla birlikte, göç aynı zamanda geleneksel cinsiyete dayalı iş bölümünün bulanıklaşmasına da katkıda bulunur. Monsutti (2007: 185), yalnız göç eden Afgan erkeklerin aileleri olmadan yemek, çamaşır ve bulaşık, dikiş gibi kadınlara özgülenmiş tüm işleri yerine getirdiklerine dikkat çeker. Afganistan'da eşi olmayan çok sayıda kadın da yeni sorumluluklar üstlenir, haneyi yönetmeye ve kararları tek başlarına almaya başlarlar. Tarlaları tek başlarına ekip biçerler. Göçün yarattığı zorluk bazen geride kalan kadınlar için yeni bir özerklik alanı elde etmelerine ve daha fazla hareket alanı kazanmalarına olanak verir (Monsutti, 2007: 185).

Afgan nüfusu genel olarak kol gücüne dayalı zor koşullar altında çalışan en büyük güvencesiz işgücünü temsil eder. Araştırmalar, inşaattan tamirhaneye, imalattan çobanlığa, nakliyeden araba tamirciliğine, garsonluktan atk toplamaya kadar geniş bir yelpazede bedensel iş yaptıklarını gösteriyor. (GAR, 2021). Sürekli olarak bir kentten başka bir kente, bir işten diğerine geçerler. Bir Afgan için çalışmak her şey demektir. Para biriktirmek, Afganistan'daki ailelerine para göndermek, daha iyi bir hayat hayal etmek veya hayatta kalmak için durmadan çalışmak zorundalar. Pasaport ve vize sahibi olmanın yüksek bedelini karşılayamadıkları veya pasaport sahibi olsalar da vize alma olanağına sahip olmadıkları için önemli bölümü düzensiz göç yollarına başvurmaktadır (GAR, 2021: 31). Eryurt ve Ko'un (2017: 99) araştırmasına katılanların %2'si Türkiye'ye pasaportlu ve

vizeli bir şekilde, %11'i pasaportlu ama vizesiz, %5'i resmi geçiş noktasından pasaportsuz olarak, %82'si ise gayri-resmi geçiş noktasından pasaportsuz olarak giriş yaptıklarını ifade etmişlerdir. Belgesiz olmak Afganları sürekli sınır dışı edilme korkusuyla yaşamaya zorladığı gibi, istihdamda da ücret hırsızlığı, uzun saatler çalışma, ağır ve tehlikeli işlere sürülme, düşük ücretlerle çalışma gibi her tür sömürü biçimine açık hale getirmektedir. Bu genellikle herhangi bir sosyal etkileşim, boş zaman etkinliği veya dışarıda toplanma olmadan görünmez bir yaşam sürmek anlamına gelir (GAR, 2021: 31). Çileci bedenleri hayatta kalmak ve Afganistan'daki ailelerine geri dönmek için tek sermayeleri haline gelir. Görünmez ve içe dönük yaşamları içinde, yeni gelenleri nispeten daha eskilere bağlayan kendi aralarında yakın bir ağ kurarlar (GAR, 2021: 20). Genç erkeklerin baskın olduğu Afgan zorunlu göçü, homososyal dayanışma ağlarının oluşturulmasını sağlamaktadır. Bu ağlar aracılığıyla güvenliklerini sağlamaları, iş bulmaları, tehlikelere karşı koymaları ve hayatlarını idame ettirmeleri mümkün olabilmektedir (Bozok ve Bozok, 2020a: 97). Çalışan kişilerin cinsiyetine bakıldığında, hanelerin %83'ünde en az bir erkek çalışan bulunmasına karşın sadece %13'ünde en az bir çalışan kadın bulunmaktadır (Eryurt ve Koç, 2017: 68). Ne var ki bizim araştırmamızı gerçekleştirdiğimiz Denizli kenti, kadın emeğinin egemen olduğu tekstil üretiminin yaygın olduğu bir kent olduğu için Afgan kadınların ve kız çocuklarının da daha yaygın biçimde işgücü piyasasına girdikleri gözlemlenmiştir. Bu durum Bozok ve Bozok (2020a) tarafından tespit edilen homososyal dayanışma ağlarının Afgan kadınlar arasında da kurulmasını sağlamıştı. Örneğin Afganların sosyalleşmek ve buluşmak için yaygın biçimde kullandıkları İncilipınar Parkı'nda Afgan kadınlar birbirleriyle tanışıp birbirlerine iş bulmaktadırlar. Nitekim Denizli'deki Afgan kadınların %16,1'i düzensiz bir işte çalışmaktadır (Eryurt ve Koç, 2017: 82). Diğer araştırma illeri arasındaki bu en yüksek rakamın kentteki yoğun kadın istihdamı ve tekstil sektörünün baskınlığıyla açıklanması mümkündür. Kadınların %56,8'i çalışmama nedenlerini çocuk bakımıyla açıklamıştır.

Denizli'deki Afganistan Göçmenleri Üzerine Toplumsal Cinsiyet Merceğiyle Gerçekleştirilen Bir Araştırma

Araştırmanın Metodolojisi

Denizli'de 19 Afgan erkek ve 11 Afgan kadın ile yarı yapılandırılmış soru formu eşliğinde, Farsça çevirmen aracılığıyla derinlemesine yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma toplumsal cinsiyet farklılıklarının Afgan göçmenlerin göç kararları, göç süreçleri ve göç sonrası yerleşme, eğitim, istihdam ve uyum süreçleri üzerindeki etkilerini keşfetmek amacını taşımaktadır. Araştırmamızı yürüttüğümüz Denizli ili, 1990'lı yıllardan itibaren küresel tekstil üretim zincirine entegre olmuş bir sanayi şehridir. Tekstil üretimiyle küresel

piyasalara eklenilen ve “Anadolu Kaplanı” olarak anılmaya başlayan bu kent zamanla makine sanayinden, gıdaya, mermerden cam ve çimentoya kadar pek çok alanda ulusal ve uluslararası piyasalar için üretim yapmaya başlamıştır. Turizm, sağlık ve eğitimin başı çektiği hizmetler sektöründeki gelişmelerle birlikte hızla büyüyen bu kent iç ve dış göç için bir çekim merkezi haline gelmiştir (Karadeniz ve Durusoy Öztepe, 2018). Denizli’de sürekli genişleyen imalat ve inşaat sektöründe ucuz işgücü arayışı, kentteki göçmen işgücü arzının da her geçen gün artmasına neden olmaktadır (Ünlütürk Ulutaş ve Akbaş, 2020). Böylece kent, başta Suriyeli, İranlı ve Afganlar olmak üzere çok sayıda sığınmacıya da ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu araştırma kapsamında Özbek Afgan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği’nde başlayan görüşmelerin ardından kartopu yöntemiyle diğer görüşmecilere ulaşılmıştır. Görüşmeler derneğin yanı sıra Afgan göçmenlerin yaygın olarak bulunduğu İncilipınar Parkı’nda, Çaybaşı Camii avlusunda, göçmenlerin evlerinde ve Afgan göçmenlerin çalıştığı fabrika, kafe, bakkal gibi işyerlerinde gerçekleştirilmiş ve 35 dakika ile 2 saat aralığında sürmüştür. Görüşmeler, katılımcılardan izin alınarak kayda alınmış ve sonra yazarlar tarafından çözümlenmiştir. Katılımcılardan her birine yazarlar tarafından bir kod numarası verilmiştir. Aşağıdaki tabloda demografik bilgileri yer alan katılımcıların yaşları 18 ile 63 arasında değişmektedir ve tamamına yakını imalat sanayiinde çalışmaktadır. Elde edilen veriler betimleyici analiz ve içerik analizi gerçekleştirilerek sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırma Katılımcılarına İlişkin Demografik Bilgiler

	Katılımcı Kodu	Cinsiyeti	Yaşı	Medeni Durumu	Çocuk Sayısı (Varsa)
1	11	Erkek	30	Evli	2
2	12	Kadın	27	Evli	2
3	13	Erkek	32	Bekar	-
4	22	Kadın	40	Eşi vefat etmiş	3
5	31	Erkek	19	Bekar	-
6	42	Kadın	22	Eşinden ayrılmış	1
7	44	Kadın	19	Bekar	-
8	51	Erkek	19	Bekar	-
9	62	Kadın	41	Evli	3

10	72	Kadın	25	Eşinden ayrılmış	-
11	74	Kadın	28	Evli	-
12	75	Erkek	29	Evli	-
13	91	Erkek	24	Bekar	-
14	102	Kadın	25	Bekar	-
15	104	Kadın	50	Eşi vefat etmiş	1
16	111	Erkek	25	Bekar	-
17	112	Kadın	30	Eşi vefat etmiş	2
18	131	Erkek	26	Bekar	-
19	141	Erkek	63	Evli	7
20	143	Erkek	28	Bekar	-
21	145	Erkek	23	Bekar	-
22	147	Erkek	20	Bekar	-
23	149	Erkek	18	Bekar	-
24	151	Erkek	33	Evli	-
25	155	Erkek	21	Bekar	-
26	157	Erkek	43	Evli	5
27	159	Erkek	30	Evli	2
28	171	Erkek	23	Bekar	-
29	231	Erkek	22	Bekar	-
30	262	Kadın	40	Eşinden ayrılmış	2

Araştırmanın Bulguları

i. Sınır Geçışı

Araştırmaya katılanlardan yalnızca üçü Türkiye'ye vize alarak düzenli göç etmiştir. Vize almanın bedeli yüksek olduğu gibi aynı zamanda çok sayıda kişiye rüşvet vermek gerekmesi nedeniyle vize almak çok güçtür. Bunlardan biri Afgan gıda ürünleri satan bir bakkaldır. 4-5 yıl önce 2700 Dolar ödeyerek vize aldığını ifade etmiştir: "Sizin konsül orda var ama biz konsüle gidene kadar, görüşene kadar 10 kişiyi görmemiz lazım (rüşvet vermemiz lazım) ...O, 200 istiyor öteki 500 istiyor. Ama aslında sizin sefir (sadece) 50 dolar istiyor."

Afganistan'dayken Kabil Bankası'nda çalışan Ahter ise, annesi ve kendisi için gereken vize giderlerini karşılayabilmek üzere aylarca maaşını biriktirmiş ve borç almıştır: "Türkiye'de bizi destekleyen bir Afgan arkadaşım 1000 Dolar gönderirsen size davet gönderirim dedi ve onun davetiyle geldik. Kaçakçılarla gelemeydik, saldırıya uğradık. (102)". Ahter gibi çok sayıda kadın için sınır geçişinde kaçakçılar veya hırsızlar tarafından cinsel saldırıya uğrama korkusu bulunmaktadır. Cinsel şiddetin yanı sıra düzensiz sınır geçişlerinin barındırdığı çok sayıda tehlike ailelerin ve yalnız kadınların göçünü güçleştirmektedir:

Türkiye sınırından geçerken tüm varlığımızı hırsızlar çaldı. Hırsızların elinde 2 ay esir kaldık. İran Türkiye sınırında hem kaçakçılar hem hırsızlar hem de teröristler olur. Hırsızlar kişi başı 6000 TL istedi ve zorunlu olarak verdik. O hırsız bizi başka bir hırsızın eline teslim etti, o da her şeyimizi elimizden alıp Van'da bir yere bıraktı. Sınırdan geçiş çok zordu, soğuk, çocuklar ve anamla. Özellikle de 8 saat çocuklarla yürüyüş çok zordu. En çok zorlanan çocuklarla karım oldu. Eşim sınırı geçerken hamileydi. (11, erkek)

Sözü edilen iki katılımcının dışındaki katılımcıların tamamı Afganistan'dan veya İran'dan göçmen kaçakçıları aracılığıyla Türkiye'ye geçiş yapmıştır. Yolculuklarının 4 gün ila 3 ay arasında sürdüğü görülmüştür. Katılımcıların aktarımlarına göre ödenen bedel arttıkça yolculuk süresi kısalmaktadır. Süre ne kadar kısa olursa olsun yolculuk zorlu ve risklidir. Katılımcıların tamamına yakını kaçakçılara ödeyecekleri paranın bir bölümünü borçlanmışlardır ve Türkiye'deki çalışmalarını karşılığında elde ettikleri ücretin bir bölümüyle bu borçlarını ödemektedirler:

İran'dan kaçakçılar aracılığıyla geldim, 4 gün sürdü. Bir arabanın arkasında 7 kişiyle birlikte kaldım 4 gün boyunca. İran'da parayı arkadaşşıma verdim. Yanıma eski Nokia bir telefon aldım. Çalınacağı için kimse yanına yeni telefon almaz. Kaçakçı parayı gönder diyor, sen arayıp arkadaşşını parayı göndermelerini istiyorsun. Ama bazen para eline geçse bile, bana para gelmedi deyip seni serbest bırakmayabiliyorlar ya da yarı yolda bırakabiliyorlar. Bu iş genelde böyle işliyor. 600 Dolar vermiştim. Paranın yarısını biriktirip yarısını arkadaşşımdan borç aldım. Çalışıp ödeyeceğim... Ödemezsene seni rahat koyarlar mı, mecbur ödemek zorundasın. (81, erkek)

Katılımcıların ifadelerinde yer aldığı gibi, düzenli göç kapılarının kapanması ve vize almanın giderek güçleşmesi ile birlikte sınır geçişlerinin büyük ölçüde kaçakçılar tarafından gerçekleştirilmesi, göç yolculuğunun her tür şiddet biçimi ve hatta ölümü göze alarak gerçekleşmesine yol açmaktadır. Sınır geçişlerinde şiddet ve cinsel saldırı biçimlerinin sıkça görülmesi, kadınlar açısından yalnızca saldırıya uğrama korkusu değil, sınırı geçtikten sonra 'cinsel saldırıya uğramış

bir kadın' olarak damgalanma korkusu da yaratmaktadır. Aynı biçimde sınır geçişlerindeki ağır koşullar çocuklu haneler için de daha çok risk içermektedir. Öte yandan kaçakçılara veya vize almak için görevlilere ödenecek yüksek bedelleri biriktirebilmek Afgan toplumunda ücretli istihdam olanağına nadiren sahip olabilen kadınlar için çok daha güçtür. Bu nedenlerin Freedman (2015) tarafından dile getirildiği gibi söz konusu koşulların pek çok Afgan kadını göçten alıkoyduğu öngörülebilir.

ii. Göç Nedenleri: Ataerkiden, Şiddetten ve Yoksulluktan Kaçış

Savaş ve şiddetin yanı sıra yoksulluktan kurtulmak ve hanelerine para göndermek hiç kuşku yok ki Afganistan'dan gelen çok sayıda göçmenin başlıca göç saikidir ve bu, Monsutti'nin (2007) söz ettiği gibi özellikle genç Afgan erkeklere hanenin yüklediği bir görev, hane yaşam stratejisinin de bir parçasıdır. Bir kadın katılımcının Afgan gençlerinin göç motivasyonlarına ilişkin açıklaması son derece çarpıcıdır:

Gençler niye geliyor? Afganistan'da ellerinden hiçbir şey gelmiyor. Sonunda diyorlar ki, gideyim, orada elemanlık bir şey yapayım, 100 TL, 200 TL de olsa aileme göndereyim, bir ekmek de olsa alsınlar. O kadar parası yok ki insanların, ailesiyle birlikte göç edemiyor. Elindeki parasıyla kaçıyor mu, göç mü ediyor ancak onu yapabiliyor. Ve ölümüne yola çıkıyor. Ya yaşayacağım ya yaşamayacağım ya ailemin yaşamını temin edebileceğim diyor. Bunun için ailem kalsın, ben kendim çalışırım diyor. Kendi canını kurtarmak için değil, ailesini kurtarmak için geliyorlar. Bir kişi gelsin diye 5000 dolar istiyorlar. 5000 doları olsa o aile orada rahat rahat yaşıyordu zaten. (42, Kadın)

Katılımcıların tamamının anlatılarından göç öncesinde şiddetin gündelik hayatlarının bir parçası haline geldiği anlaşılmaktadır. Hemen hepsi bu şiddet ortamını göçlerinin temel nedenlerinden biri olarak ifade etmektedirler. Pek çoğu aile ve arkadaşlarını savaş ve terör nedeniyle kaybettiklerini, bazıları arkadaşlarının başlarının kesilişine, aile bireylerinin öldürülmesine dahi şahitlik ettiklerini belirtmişlerdir.

Kofman ve arkadaşları (2005) kadınların karşılaştığı sosyal kısıtlamaların göç akışlarındaki cinsiyet kalıplarını da etkilediğini ifade etmektedir. Evlilik içi uyumsuzluklar ve fiziksel şiddet, mutsuz ve bozulan evlilikler ve boşanmanın imkansızlığı çoğu zaman kadınları göçe zorlamaktadır. Göç aynı zamanda kadınlara ve erkeklere toplumlarında kendilerine yüklenmiş cinsiyet rollerini aşma fırsatı sunar, ancak bu, özellikle kadınlar için önemlidir. Çünkü kadınların davranışları üzerindeki kısıtlamalar genellikle erkeklerden daha fazladır.

Göç, gittikleri ülkelerde kadınların ayrımcılığa uğramalarına neden olabildiği gibi, kendi ülkelerinde maruz kaldıkları baskı ve ayrımcılıktan da kaçmalarını sağlamaktadır. Kadınlar göçü bir direnme aracı olarak kullanabilmekte ve içinde buldukları baskıcı yapıların en azından bazı yönlerinden kaçarak hayatlarını yeniden kurabilmektedirler (Kofman vd, 2005: 21- 22). Afganistan'dan Türkiye'ye göç eden kadın katılımcıların pek çoğunun da göç nedeni göç öncesi maruz kaldıkları yoğun baskı ve erkek şiddetidir. Erkek katılımcılardan 51, şiddet ve ataerkil muhafazakâr baskı sarmalının Afganistan'daki kadınlar ve kız çocukları için ne denli güvensiz, zorlu bir iklim oluşturduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

Benim ablam vardı annem uyuyamıyordu, korkuyordu gece birisi gelip kıza tecavüz edecek diye. Biz geceleri evde hep dolaşıyorduk biri gelip girdi mi eve diye. Birinin başına böyle bir şey geldi mi de o sonsuza dek evde kalacak demek. İstemezler, almazlar. Ya da birinin ikinci veya üçüncü eşi olacak ancak. Taliban'ın yeni kurallarına göre 14-40 yaş arasındaki kızlarını Taliban'a teslim etmek zorundasın. O evlerde Taliban bayrağı asacaksın, onlar gelip kızını alacak. Mesela gündüz bir kıza beğendiler, gece zorla alıp götürürler silah zoruyla. (51, erkek)

Zorla evlilikler de katılımcılar tarafından sıklıkla göç nedenleri arasında sayılmıştır. Çoğunlukla aileler çocuklarını evliliğe zorlasalar da ailenin karşı çıkışına rağmen tehdit ve baskıyla kız çocuklarıyla zorla evlenme girişimleri de söz konusu olabilmektedir. Görüşme gerçekleştirdiğimiz kadın katılımcılardan biri (62) göç nedenini bir yıl önce iki küçük kızıyla zorla evlenmeye çalışan 80 yaşın üzerinde iki erkeğin baskı ve tehditleri olduğunu söylemiştir. Kızlar henüz küçük yaşta, 8. Sınıfta olmalarına rağmen 80 ve 90 yaşlarında çok güçlü ve zengin iki erkek kızlara talip olup istemeye gelmişlerdir. Hatta ebeveynleri, ilk başta, bu yaşlı erkeklerin kızlarını kendi torunlarına isteyeceklerini düşünmüşlerdir. Kızların yaşı küçük olduğu için baba vermeyi kabul etmemiş ancak kızlara talip olan bu iki erkek, kızların peşini bırakmamışlardır. Kızlar, sürekli tehdit edildikleri için polise şikâyetle bulunsalar da hiçbir sonuç alınamamış. Okullarına gelip rahatsız etmeye, yolda önlerini kesmeye başlamışlar. Ardından daha da ileri gidip arabayla kızları kaçırmaya çalışmışlar. En sonunda babalarına arabayla çarpmışlar. Çarpma sonucu iki metre sürüklenen babanın ayakları kırılmış ve beli sakatlanmış. Bu olaydan sonra yaşlı adamların ne kızları ne de ebeveynlerini rahat bırakmayacaklarını anlayıp göç etmeye karar vermişler. Geçimlerini sağladıkları bakkalı devredip borç alarak kaçakçılarla anlaşmışlar ve yola çıkmışlar (62, kadın).

Babası bir kuma alan ve annesini babasının şiddetinden, kız kardeşlerini ise zorla evlendirilmekten kurtarmak istediği için annesi ve kardeşleriyle göç

ettiğini ifade eden bir erkek katılımcımız da bulunmaktadır:

Denizli'ye geleli 1,5 sene oldu. Babamdan kaçtık biz. Annem çocuklarım eğitimsiz kalacak diye çok ağladı. Annem de eğitimsiz ama kızların eğitim almasını çok istiyor. Gerçekten bir kardeşimin İngilizcesi çok iyi. Kız kardeşim hep okul birincisi... Türkiye ile Afganistan anlaşma yapıp bizi geri gönderirse ben denizde kendimi boğarım ama oraya geri gitmem. Beni tutuklar öldürürler Afganistan'da. Ben hayatımı aileme verdim ama kardeşlerimin hayatı mahvolur. Zorla evlendirirler onları, eğitim alamazlar. Annemin göz yaşlarını ben sildim, kardeşlerim o kederi yaşamamasın. (111, erkek)

Bazı erkek göçmenler ise Türkiye'de çalışırlarken hiç yüzünü görmedikleri kadınlarla uzaktan nişanlanabilmektedir. Ataerkil normlar nedeniyle evlenecek çiftin önceden tanışması ve vakit geçirmesi Afgan toplumunda çoğunlukla kabul görmemektedir. Bu durum bazı erkek katılımcılar tarafından içselleştirilmişken, bazıları buna karşı çıkmış ve hatta bu nedenle göç etme yolunu seçmiştir: "Sözlümü ben hiç tanımıyorum, yengem beğendi. Ben fotoğrafını gördüm. Yengem gidip benim için beğendi. Afganistan'da böyle oluyor zaten. Herkes böyle evlenir. Sen onunla tanışıp evlenirsen zaten adı kötüye çıkmış demektir. Annenin babanın eşin konusundaki kararına saygı duyman gerekir." (81, erkek); "Uzaktan evlendirmek için annem baskı yapıyor ama ben reddediyorum. Ben onu beğenir miyim, o beni beğenir mi hiç bilmiyorum. Birbirimizi görmeden olacak gibi değil". (131, erkek)

Bir erkek katılımcı, sevgi bağına sahip olmadığı kuzeniyle zorla evlendirileceği gerekçesiyle Afganistan'dan ayrılarak önce İran'a ardından da Türkiye'ye göç etmiştir: "Ben zorla evlenmemek için kaçtım. Amcamın kızıyla evlendirmek istediler, istemedim. İran'da çalışmaya gittim o nedenle. Anne babam benden izin almadan, bana sormadan evlenmem için karar vermiş." (251, erkek)

Hayatlarını değiştirmek amacıyla göç edenler yalnızca erkek katılımcılar değildir, çok sayıda kadının da Türkiye'ye göçünün arkasında bu gerekçe yatmaktadır. Çünkü göçmen kadınlar, çaresiz ve baskıcı ataerkil yapılara boyun eğmiş pasif kurbanlar değildir. Örneğin eşlerin vefatı, bir dizi sosyal ve ekonomik sorunu beraberinde getirdiğinde göç, kadınlar için bunu değiştirecek bir tür kaçış yolu olmaktadır (Kofman vd. 2005: 26). Bu noktada faillik kavramı, kadın göçmenleri pasif, savunmasız ve bağımlı bir kurban rolüyle sınırlayan klişelerin ötesine geçmemize izin verir. Göç süreçlerinin toplumsal cinsiyet analizi de kadınların kendi göçlerinde ve farklı aşlar içinde dönüştürücü rollerini ortaya koyabilir (Freitas vd. 2015: 214). Bizim çalışmamıza katılan kadınların dikkate değer bir bölümü de eş veya babalarının vefatından veya boşanmadan sonra maruz

kaldıkları ataerkil baskıdan ve şiddetten kaçmak ya da çocuklarının kaderini değiştirmek üzere göç kararı vermişlerdir:

3 yıl önce babam köyden şehre giderken Taliban babamı öldürdü. Babam ölünce annemle bir kadın, bir kız yaşamak, çalışmak çok zordu. Üniversiteye gidip bir yandan da çalışıyordum. Annem de evlere temizliğe gidip çocuk bakıyordu. Ama iki yalnız kadının çalışmasına çok kötü bakıyorlardı. Bizi istismar etmek için bize yaklaşmaya başladılar. Ben saldırmalarına izin vermedim ama telefonla çok eziyet edildi... Biz kadın olarak özgür yaşamak için, kendimizi özgürlüğe kavuşturmak için buraya geldik. (102)

25 Sene önce Taliban işgalinde ailem İran'a gelmiş. Orada büyüdüm, 5 yıl önce halamın oğluyla evlendim. Kendi isteğimleymiş ama bambaşka biri çıktı. Çok kötü günlerden geçtim. Arkamda bıraktım. Şiddet gördüm, ihanet... Orada eşimden boşandım. Ama erkek istemeyince boşanmak çok zor ve uzun sürüyor. Pişmanım dedi ama sonra yine aynı şeyleri yaptı. Benim için bitti her şey. Orada beni çok rahatsız ettiği için buraya geldim. Sonra orada beni tehdit etti, "ben asla başkasıyla evlenmene izin vermiyorum" dedi. Arabayla bana çarpmaya çalıştı birkaç kez. Üzerime hızla sürerek beni korkutup ona dönmemi sağlamaya çalıştı. Afganlar için boşanmak zor. Sanki katilsin. İnsanlar bir şey söyleyecek diye ben evden çıkamıyordum. Bu nedenle babam da asla dışarı çıkmama izin vermiyordu. Evlenmeyi hiç düşünmüyorum, öyle kötü şeyler gördüm ki... Eşimden kurtulduktan sonra dayımla buraya geldim. (82, kadın)

Afgan kadınların önemli bölümü Türkiye'deki ataerkil kalıplara ve ayrımcı uygulamalara karşın göç sonrası kendilerini güvende ve görece daha özgür hissettiklerini ifade etmişler: "Allah Taliban'ın cezasını versin, bütün kadınlar evden çıkamaz oldu... Türkiye'de kendimi özgür hissediyorum, Türkiye devletine milletine teşekkür ediyorum. Dışarı çıkabiliyorum, alışveriş yapabiliyorum." (22, Kadın)

Afganistan'a göre burası daha iyi. Orada abi, baba, koca, kadını bir köşede susturuyor. Çocukları köle gibi çalıştırıyorlar. Kadını eve kapatıyorlar. Kadın için orada yaşamak zor, çünkü farklı gözle bakıyorlar. Geceleri çok rahatsız ediyorlar. Çocuk için de burası daha iyi. Orada insanı intihar etmeye mecbur ederler dul kalınca. Kocam ölünce abileri gelip "çocukları alacağım" diye tehdit etti... Götürseler çocuklarımı köle olarak kullanacaklar. Kızsız evde hizmet ettirecekler erkekse dışarıda çalıştırıp parasını alırlar. Taliban da çocukları kaçırıp köle ediyor. 12 yaşında kızları alıp götürüyor.(112, kadın)

Buraya gelince hayatımız değişti, özgürlük ve demokrasi olan bir ülkeye gelmek

çok güzel. Afganistan'da kadın olarak hayatımız çok zordu. Ev hapsi, dışarı çıkmak yok, gezmek yok, kuaföre gitmek yok. Zorla başörtüsü taktırmaları da çok zor. (62, kadın)

Türkiye'de de bir göçmen kadın olarak yoğun baskı ve ayrımcılığa maruz kaldığını ifade eden Peride (82, kadın), buna karşın Afganistan'da kadınlara bisiklete binmek ve araba kullanmak yasak olduğu için, Türkiye'de ulaşımını bisikletle sağlıyor olmasının dahi önemli bir özgürlük alanı olduğunu ifade etmiştir.

Araştırmamıza katılan bazı kadınların kendilerinin veya kızlarının hayatlarını dönüştürmek üzere her tür zorluğu göze aldıkları görülmüştür. Türkiye'deki her tür ayrımcılık deneyimine rağmen, eğitim ve istihdam yoluyla kendilerinin ve çocuklarının hayatlarını dönüştürme olanağı yaratmaya çalışmaktadırlar.

iii. Göç Yoluyla Erkeklik İnşası

Afganistan'daki kronik yoksulluk ve işsizlik ile sürekli çatışma ortamı, Afganistan'daki birçok genç erkek gibi, henüz reşit olmayan oğlan çocuklarını da hanenin geçimi için sorumluluk almaya ve göç etmeye zorlamaktadır. Türkiye'ye, bu rolü gerçekleştirmek için uzun mesafeler kat ederek gelen ve çocuk işçiler olarak Türkiye işgücü piyasasına katılan pek çok Afgan çocuk bulunmaktadır (Bronstein, Montgomery ve Eleanor, 2012; Bozok ve Bozok). Bizim araştırma katılımcılarımız arasında da Türkiye'ye 15 ve 17 yaşındayken giriş yapmış olan 2 genç erkek vardı:

Ben kimsesizim, tek başına yaşamak zorundayım. Annem hayatta ama başka birisiyle yaşıyor, babam 2 yaşındayken ölmüş. Eskiden savaşta yaralanmış ve sonra ölmüş... Herhangi bir sınıra yaklaşırsan ya çoban ya kaçakçı, bir adam seni bulur, para karşılığında herkes yolu gösterir... Güvenmesen de orada yaşama şansın yok, güvenmeyip ne yapacaksın? Ben kendi hayatımı kurmak, kendi ayaklarım üzerinde durmak istiyorum. Afganistan'da ne ailem var, hiçbir şeyim yok. Ben Türkiye Cumhuriyeti çatısı altında kendi hayatımı kurmak istiyorum... Haberlerde Afgan erkekler niye geliyor diyor ama kimse bu Afgan erkeklerinin kalbini bilmiyor, neler hissetmiş, neler görmüş, neler yaşamış? Herkes yaşadığını kendisi bilir. Ben Afganistan'a dair hiçbir şey hissetmiyorum burada yaşamak istiyorum. (31, erkek)

Diğer bir katılımcı, 5 yaşındayken Taliban başhekim olan babasını öldürmüştü. 6 yaşında çiftçilere yardım ederek çalışmaya başlamış ve 17 yaşındayken göç etme kararı almış. Küçük kardeşini de yanına alıp kaçakçılara 1500 Dolar ödeyerek Türkiye'ye geçiş yapmışlar. Yol 45 gün sürmüştü ve daha fazla para isteyen kaçakçılar

tarafından Van'da 12 gün esir tutulmuşlar. Daha sonra kardeşiyle birlikte Erzincan'a gitmişler ve orada polise yakalanınca reşit olmadıkları için yurda yerleştirilmişler. Kendisi 7 ay, kardeşi de 1 yıl orada kalmış. 18 yaşını doldurunca Göç İdaresi Erzincan İl Müdürlüğü tarafından Denizli'ye gönderilmişler:

Geleceğimizi bilmiyoruz, bi karanlık dünyasında yaşıyoruz. Türk milleti bizi istemiyor, medyalarda duyuyoruz eziyet ediyorlar. İnsanlık krizi var maalesef savaş var. Zor durumda olduğumuz için sığındık. Düşünün 3 ülkeden geçerek geliyoruz, bi yanlış yaparsanız direkt gidirsiniz. Kimse orda sizi kurtaramaz. (231, erkek)

Afgan göçmen erkek çocukların temel çabaları evlerine göndermek ve ailelerinin istediği bir kadınla evlenmek üzere çeyiz yapmak için para kazanmaktır. Bu nedenle her tür koşula boyun eğerek iş bulmak ve istihdamda kalmak için büyük çaba harcamaktadırlar (Bozok ve Bozok, 2020: 105):

Benim annem babam yok, yengem ve sözlüm var. Onlara para yolluyorum. Benim sözlüm Türkiye'ye gelmek istemiyor ama ben orada iş bulup geçinemeyeceğim için evlenince buraya getirmek isterim. Sözlüm kaçak yolla gelmekten çekiniyor. Sözlümü de kaçak yolla getirmek zorundayım ama kaçak yoldan gelirse de arkasından konuşurlar, başına neler gelir bilmiyorum. Çok kötü laflar ediyorlar. Kız tek başına gelemez, başına kötü şeyler gelir, onun için gidip kendim getirmek zorundayım... Eşimin çalışmasına izin vermem. Kendim çalışsam yeter ikimize. Afganistan'da kızlar çalışmamalı. Afgan kızlar çalışırsa ona kötü gözle bakarız. Ben onu işe koyarsam, patron bana yaptığı gibi gelip ona bağırsam benim gururum incinir. Herkesin görüşü değişik. (81, erkek)

iv. Afgan Göçmenlerin Çalışma Koşulları

Afgan göçmenler çoğunlukla en ağır işleri gerçekleştiren beden işçileri olarak Türkiye işgücü piyasasında yer almaktadırlar (Öztürk, 2022: 126). GAR (2020) tarafından "çileci beden emeği" olarak adlandırılan Afgan emekçiler, Denizli'de de ağır işlerde uzun süre çalıştıklarını ifade etmişlerdir:

Geldiğim vakit arkadaşlarım çalışıyormuş fırında öyle. 2 yıl o işi yaptım. İstanbul'da hasta oldum. Verem hastası oldum. Orda İstanbul'da bize bakmıyorlardı. Arkadaşım burdaydı "buraya gösterelim" dedi, geldim. Burda baktılar. Bayağı bir tedavi gördüm; 75 gün falan hastanede kaldım. Masraflarım olmadı, zaten devlet hastanesinde bakıyolar ihtiyaç olmadı. Denizli'de öyle her türlü dükkân olsun, fabrikalar olsun karışık işlerde çalıştım. Şimdi taş fabrikasında çalışıyorum. Ağır, zor bir iş. Verem geçireli 2 yıl oldu, şükür iyiyim. Taş işidir yaptığım, makineden alıyorum, makineye veriyorum. Taşı

elle kaldırıyoruz, her türlü var 4-5 kilo var; 20 kilo var. 8'den 5 buçuğa kadar çalışıyoruz. Fazla çalıştığımız oluyor ama ücretini veriyorlar. Aylık asgari ücret veriyorlar. (171)

Ağır çalışma koşulları ve gördükleri kötü muameleye rağmen hanelerinin yoksullukla mücadelelerinin yegâne yolu olan bu koşullara boyun eğmektedirler:

Bazı yaşlı adamlar “bizim ülkemize gelmişler, çalışıyorlar, bizim ülkemizi doldurdular” gibi laflar söylediğini biliyorum. Biz ülkemize dönersek ne iş var ne güç. Ailemize verebileceğimiz hiçbir şey yok. Mecburen diğerlerinin ayak altlarını silerek bir kuruş kazanıp ailemize eklemek götürmeye çalışıyoruz (81).

Çoğu ev tekstil üretimi yapan fason üretim firmalarında kayıt dışı biçimde çalışan kadın katılımcıların önemli bölümü hızlı üretim baskısı, kimi zaman 16 saate uzayan çalışma süreleri ile işçi sağlığı ve iş güvenliği önlemlerinin yoksunluğunu sıklıkla dile getirmişlerdir:

Ben tekstilde çalışıyorum. 5-6 aydır. Çok yoğun ve çok ağır tekstil işi. Ben makineciyim, yetenek sayesinde öğrendim. Ben bir kere elim değince öğrendim. İş ağır, sayı istiyorlar. Mesela yastık dikiyorsan bir günde 1000'den fazla yastık dikmen gerek. Sayaç var, yetiştirmezse maaşın etkileniyor. Saat 10'a kadar mesai oluyor. Ben çok yorulduğum için en çok 900 yapabiliyorum, daha az yapabiliyorum diye bana diğerlerinden daha az ödeme yapıyorlar. Normalde saat sabah 6 akşam 7 arası ama mesai 10'a kadar oluyordu çoğunlukla. Ama fasoncu maaşı azaltıyordu, bazen ödemişti. Biz de bir şey diyemiyoruz ki... Bir gün gitmedin, bir günden daha eksik ödeme olur. (42, kadın)

Bize çalışma izni ve sigorta yapmıyorlar. Benim diğer kız kardeşime 4 bin ceza yazıyorlardı, yalvarınca bir sefer yazmadılar. Ama çalışma izni almıyorlar, izinsiz çalışmak yasak, sosyal yardım da almıyoruz, o zaman hayatımızı nasıl kazanıp nasıl geçineceğiz. O zaman bize bir yol gösterebilir misiniz? (44, kadın)

Katılımcılarımızdan biri işyerinde iş kazasına uğradığı gibi, aynı işyerinin sahibi tarafından dolandırılmıştır. Çalışırken eline dikiş makinesi iğnesi batmış, kemiğine kadar zarar vermiştir. Patron kadını kayıt dışı bir biçimde özel bir doktora götürmüş, doktor ise yalnızca merhem vermiştir. Aylar geçmesine rağmen merhem işe yaramamış, kadın şiddetli ağrı çekmeye devam etmiş ve o elini kullanamaz hale gelmiştir. İş kazası olarak kayıtlara geçmeyen bu kaza sonrası aynı işyerinde çalışmaya devam etmiştir. Patron (Mustafa) herhangi bir tazminat ödemediği gibi ikamet izni alacağı gerekçesiyle kadından 3000 TL para almış ve bu parayı iade etmemiştir: “Vıcdansız Mustafa ne paramızı verdi ne de izin aldı” (104, kadın)

Afgan göçmenler ağır beden işçiliği ve uzun çalışma saatlerinin yanı sıra, kimi zaman yöneticilerden kimi zaman iş arkadaşlarından yönelen kötü muamele ile de karşı karşıya kalmaktadırlar:

İstanbul'da tekstilde hayli uzun sürelerle çalıştık, orada çalışanlar çok terbiyesizdi, çok küfrediyorlardı. Ben benim burada ne işim var diye çok sordum. Aralarında öyle bir konuşuyorlardı ki, kendimle ilgili olduğunu alıyordum. Sabah 8 akşam 7 çalışıyoruz, arada sadece su izni vardı. Yerimizden kalkmak yasaktı. Tuvalet için izin verseler bile söyleniyorlardı. Biri namaza gitti, patron kızdı. (102, kadın)

İş ne kadar zor olursa olsun ne olursa olsun yaparım ama kötü söz işitince o zaman çok canım yanıyor. Şükür şimdiki işyeri çok iyi ama önceki işyerinde herkes çok kötü davranıyordu. Hem patron hem usta hem iş arkadaşları çok kötü davranıyordu. Orası da bir tekstil fasoncusuydu. (72, kadın)

Katılımcıların tamamına yakını göç için kaçakçılara ödeyecekleri parayı borçlanmışlardır ve bir bölümü elde ettikleri gelirin önemli bölümünü borçlarına yatırmaktadırlar: "2mkişinin geliriyle borçlarımızı ödüyoruz, 1 kişinin parasıyla kira elektrik, su." (62, kadın)

v. Türkiye'de Yalnız Bir Göçmen Kadın Olmak

İstanbul'da kendisi de bir Afgan olan eşiyile tanışıp imam nikahıyla evlenerek çocuk sahibi olan bir katılımcımız, eşinden ayrıldıktan sonra Türkiye'de yalnız bir kadın olarak yaşamının ne denli güç olduğunu ifade etmiştir:

Ben hamileyken kocam deport oldu. Denizli'ye geldim. Geri Türkiye'ye gelmedi, aramadı da. Ben ayrılmak istedim, ayrılmamızı kabul etmedi. Afganistan'da ayrılma olmaz dedi. Sonra öğrendim ki zaten Afganistan'da bir hanımı ve çocuğu varmış. Biz imam nikahı yapmıştık. Onun kimliği olmadığı için bekar belgesi alamamıştık. Ben de sonra onun işlemlerini yaparız diye düşünmüştüm. Sonra hanımından haberim olunca da ayrılmama izin vermedi. Hamileyken hep çalıştım. Aile de anlıyor ama kavgalar da oluyor. Yusuf doğunca çocuğumu almaya geldim diye geldi, 1 ay kaldı, geri kayboldu ve Afganistan'a döndüğünü öğrendik. Sonra da çocuğum hanımım ne yapıyor diye aramadı. Ben de ailemle yaşamayı başaramadım. Alt kata taşındım. Emniyetli oluyor, çünkü yalnız bir kadına hem Türk insanlar güzel bakmıyor hem de Afganistanlılar. (42, kadın)

Yalnız yaşayan Afgan kadınlar hem ailelerinin ve çevrelerinin ataerkil baskısıyla hem de çevrelerindeki erkeklerin tacizleriyle karşı karşıya kalmaktadırlar:

Üç ülke arasında çok fark yok. Burada da hakkınız yok. Hepsi sıkıntı. Afganistan'da daha beter. Bunu Türk kadınlar için söylemiyorum, bizim için söylüyorum. Sürekli çevredekiler ne söylüyor? Sürekli rahatsız etme. Türkler en azından polisi arayabilir bir sorun yaşadıklarında, bizim için daha zor. Polisi aramak için Türkçem yeterli değil. Bazı cümleleri anlamıyorum. Bir de telefonda konuşmak daha stresli. Hem de biri bana kötülük yapınca polisi ararsam düşman kazanırım diye korkuyorum. 2 buçuk yıl önce İl Göç İdaresi'ne gittiğimde ne tür sorunların var diye sordular bize. İşin var mı diye sordular. Oradaki bey beni bir işe yönlendirdi ama kötü bir muhitte olduğu için oraya başlamadım. Benden numaramı istedi. Ben sana iş buldum, bir gece geleceğim sen de bana Afgan yemekleri yap dedi. Ben de biz böyle rahat insanlar değiliz dedim. O da iyiliğim karşılıksız mı kalacak dedi. Tekrar online görüşme yaptık, bu olanları anlattım Göç İdaresi'ne. Mülteci kadın olunca devlet dairesinde de polisle de komşuyla da sorun yaşıyorsun. Eşimden kurtulduktan sonra dayımla buraya geldim ve dayımın ailesi buradaydı zaten. 2 Ay onlarla kaldım ama onlardan da baskı gördüm. "Dışarı gitme, böyle giyme, aman bize emanetsin" diyorlardı. Ben İran'da da böyle giyiniyordum ama "biz kapalıyız, sen de kapalı giyin" diyorlardı. O yüzden rahatsız oluyordum. Tek başıma yaşamak da zor oldu. Düşündükçe ağlayasım geliyor. Tek başına bir ev kiraladım komşularım bunu biliyorlar, bu evde tek bir kadın yaşıyor diye erkekler kötü gözle bakıyordu "benimle arkadaş olur musun, benim evime gelir misin" diyorlardı. Gece vakti kapımı çalıp, "bir ses geldi senin evinden bakayım dedim", "evde şu bitti, bu bitti" gibi bahanelerle gelenler oldu. Bazen açmıyordum, biliyordum çünkü. Çok yaşadım. 4 kez ev değiştirdim, kötü mahallede olduğu için ve böyle rahatsız edildiğim için. Burada çok şükür çok rahatım. (82, kadın)

Coşkun ve Eski (2022) tarafından kadın ve LGBTİ sığınmacılarla gerçekleştirilen görüşmelerde de Rebab (82) tarafından dile getirildiği gibi İGİM çalışanları ve tercümanlarının kadın sığınmacılara yönelik suiistimal ve istismarlar ortaya konmuştur.

vi. Göçmenlik, Annelik, Yoksulluk

Tek ebeveyn olarak Türkiye'de yaşayan Afgan sığınmacı kadınlar, tek başlarına yabancı bir ülkede var olma mücadelesini yalnızca kendileri için değil, çocukları için de yürütmektedir. Pek çoğu herhangi bir yerden yardım alamayan bu kadınlar için yoksullukla savaş çok daha çetindir. Eşinin kız çocuğunu satmaya çalışması nedeniyle kaçarak Türkiye'ye sığınan iki çocuk sahibi bir kadın katılımcı, hiç Türkçe bilmediğini, tekstilde kimseyle iletişim kuramadan çok uzun saatler çalıştığını ifade etmiştir. Türkiye'de ne olup ne bittiğine dair hiç haberi

olmadığını, haberleri izleyemediğini, Türklerin kendisine karşı tutumu hakkında dahi bir fikri olmadığını söyleyen Ayişa'nın az uyku ve uzun süreli çalışmayla, içi tekstil ürünleriyle dolu ağır çuvaları taşıyarak geçen günlerinin tek motivasyonu çocuklarını aç ve çatisız bırakmadan hayatlarını sürdürbilmelerini sağlamaktır: "Ben Türkçe bilmiyorum, tek derdim çocuklarımı aç bırakmamak, işe gidip işten geliyorum, bir şeyden haberim yok." (262, kadın)

Çocuğu henüz 3,5 yaşında olan bir başka katılımcı ise, çocuk bakım sorumluluğu nedeniyle düzenli bir işte çalışamamakta, bu nedenle yoksulluk sorununu çok daha ağır biçimde deneyimlemektedir:

Çalışamıyorum. Birkaç yere çocukla gittim. Doğumdan 1 hafta sonra çalışmaya başladım. Hiç yardım almadım. Bebekken kıpırdamıyordu, çok güzel çalıştım. Annelerden de destek almadım. Kendi hayatımı kendim çözebiliyordum. Onlar da 7 kişi 1 çalışanla onlar da zor geçiniyordu zaten. Ama M. Yusuf büyüyünce kıpırdamaya başladı. Bir eve gittik bardakları kırdı. Para vermediler bardakları kırdı diye. O gece çok kötüydü. Ağlayarak eve geldim. Bezi bitmişti. Çok kötüydü, zordu, şükür ki geçti. M. Yusuf'un hassasiyeti var, bazı bezleri bağladığında alerji yapıyor. Her markayı bağlayamıyorum. Bir merhemi var, 19 TL. Gece alerji oldu, kime söyleyeyim dedim. Karşımızda yazlı bir hanım oturuyor. Bazen ona yemek yapıyorum, biz de o yemekten yiyoruz. Hayat öyle geçiyor. O hanıma gittim, dedi ki bana banyo yaptır, onu yıkadım, 20 TL verdi. Koşa koşa nöbetçi eczaneden merhemi aldım, iyileşti. (42, kadın)

Hanedeki erkeklerin vefatı, engelli olmaları, sınır dışı edilmeleri veya sınır dışı edilmekten korkmaları, kadınları ve kız çocuklarını hanenin temel gelir getiricisine dönüştürmektedir. Bu durum egemen toplumsal cinsiyet rollerinde bir kırılma yaratmaktadır. Örneğin katılımcılarımızdan birinin hanesinde kendisinin yanı sıra iki kız çoğu çalışmakta idi, eşi engelli olan katılımcının 16 yaşındaki oğlu ise çalışırken polis tarafından yakalanarak serbest bırakılmıştı. Tekrar yakalandığı koşullarda sınır dışı edilmekten korkan erkek çocuk, bu korku nedeniyle evden dışarıya adım atmamaya başlamıştı. (62, kadın)

Eşinin vefatından sonra tekstilde çalışarak iki çocuğunu büyötmeye çalışan bir kadın katılımcı ise, babasının vefatının ardından çocuklarının ağır psikolojik sorunlar yaşadıklarını, bir yandan da okulda uyum sorunlarıyla karşı karşıya kaldıklarını ifade etmiştir. Gelir getirmek için çalışmak zorunda olan Zarife, bu zor zamanlarda çocuklarına yeterince destek veremediği için kaygılanmaktadır: "Bir yandan çocuklarımın yanında olmalıyım ama bir yandan çalıştığım için zor. Devletten yardım alıyorum ama o da kiraya gidiyor. Çocukların okul masraflarını, defter, kalem, kitap masrafını bile borç alarak yaptım." (112)

vii. Hayat Planları

Eğitimi yarıda kalmış genç Afgan kadınların hepsinin gelecek hayali eğitimlerini tamamlayıp vasıflı bir iş sahibi olmaktır. En çok doktor, mühendis ve öğretmen olma hayallerini paylaşmışlardır. Bazıları fasonda çalışırken bir yandan açık liseyi okumakta, bazıları ise fasonda kazandıkları paranın bir kısmını üniversite eğitimi için biriktirmeye çalışmaktadır. Katılımcılarımızdan birisi, tekstil işçiliğinden elde ettiği gelirin bir bölümünü üniversite sınavına hazırlık için matematikten ders almaya ayırmaktadır.

Katılımcıların birçoğu Kanada ve Almanya gibi üçüncü bir ülkeye giderek daha yüksek bir refaha kavuşacakları, güvenceli biçimde yaşayacakları bir hayat sürmeyi hayal etmektedirler: “Bu hayat daha iyi olsun istiyorum. Başka bir ülkeye gitmezsem hayat çok zor. Benim hayatım zaten mahvoldu, çocuklarımla kurtulsun.” (112)

Canada’ya gitmek istiyorum. Türkiye’de kalmaya devam etmek zorunda kaldığımı bile düşünemiyorum, gözlerim yaş doluyor. Bir an önce üçüncü bir ülkeye gitmek istiyoruz. Hedefim tüccar olmak. Gittiğim ülkeye bağlı ihracat yapmak istiyorum. (102)

Kendilerinin ve/veya çocuklarının hayatlarını dönüştürme hedefiyle göç yollarına düşen Afgan kadınların bir bölümü, Türkiye’de işgücü piyasasında ve gündelik hayatta karşılaştıkları güçlükler nedeniyle daha özgür olabilecekleri, temel haklara daha kolay ulaşabilecekleri ülkelere gitmenin hayalini kurmaktadırlar.

Sonuç

Türkiye’ye yönelen Afgan göçü bir erkek göçü olarak görünmektedir ve bunun arkasında yatan nedenlerin önemli bölümü toplumsal cinsiyet ilişkilerine dayalıdır. Bu çalışmada Afganistan’dan Türkiye’ye yönelen göçü anlayabilmek üzere, toplumsal cinsiyet, yalnızca kadınlar için değil; erkekler için de analitik bir araç olarak kullanılmıştır. Çalışmamızda, yoksulluk, işsizlik ve Taliban tehdidine ek olarak, güçlü ataerkil kültürün de göçe zorlayıcı bir etki yarattığı görülmüştür. Örneğin bazı katılımcıların göç nedenlerinin aile içi şiddetten ve zorla evlendirmeden kaçmak olduğu ortaya konmuştur. Bu çalışma kapsamında mevcut literatürden farklılaşan bir bulguya da rastlanmıştır: Zorla evlendirmelerin ve aile içi şiddetin sadece kadınları ve kız çocuklarını göçe zorlamadığı, erkeklerin de bu nedenlerle göç edebildiği tespit edilmiştir. Katılımcıların arasında zorla evlendirildiği için kaçan bir erkek ve kızlarının kaçırılarak zorla evlendirilmesine engel olmak için göç kararı alan bir baba da vardır. Aynı şekilde eşlerinin şiddeti nedeniyle Türkiye’ye sığınan kadın katılımcıların yanı sıra annesini ve kız

kardeşlerini babasının şiddetinden korumak için göç eden bir erkek katılımcı da olmuştur. Eşlerinin ve babalarının öldürülmelerinin ardından kadınların tecavüz ve ölümlerle tehdit edilmeleri de göçün bir başka nedenidir. Göç nedenlerinin yanı sıra sınır geçişi, göç sonrası uyum, iş ve ev arama deneyimlerinin de kadınlar ve erkekler için çarpıcı biçimde farklılaştığı tespit edilmiştir. Birçok katılımcı, Afgan toplumunda kaçakçılar aracılığıyla göç eden kadınlara genellikle taciz ve tecavüze uğradıkları için olumsuz bir bakış açısının olduğunu ifade etmiştir. Erkeklerin aile geçimini sağlamak amacıyla erkeklik rollerinin bir uzantısı olarak göç etmelerinin yanı sıra, kadınların göç yollarında karşılaştıkları zorlukların ve sonrasında damgalanmalarının da Afgan erkeklerin kadınlardan daha çok göç etmelerinde etkili olduğu görülmüştür. Özellikle genç Afgan erkekler için kültürel olarak 'erkeklığe adım atma' anlamını taşıyan göç, sırtlarına henüz genç yaşlarında geride bıraktıkları ailelerinin ve çoğunlukla hiç yüzünü görmeden nişanlandıkları kadınların hayatlarını idame ettirme yükümlülüğü yüklemektedir. Bu sorumluluk işgücü piyasasındaki her tür zorluğa boyun eğerek çalışmalarına yol açmaktadır.

Göç nedenlerinin, süreçlerinin ve göç sonrası işgücü piyasasına eklenme biçimlerinin de toplumsal cinsiyet temelli olarak farklılaştığı görülmüştür. Afgan toplumdaki ataerkil normların baskınlığı, göç sürecinde değişebilmekte, toplumsal cinsiyet ilişkileri göçle birlikte yeniden kurulabilmektedir. Kadınların çalışmasına yönelik olumsuz bakışa karşın, yoksulluk, eşlerin veya erkek çocukların vefatı ya da sınır dışı edilmesi, kadınları işgücü piyasasına katılmaya yönlendirmekte ve hanenin temel getiricilerine dönüştürebilmektedir. Cinsiyetçi kalıplar göç sonrasında da varlığını sürdürmekle birlikte, göç, kadınların şiddetten kaçabilmeleri, boşanabilmeleri ve hayatlarının yönetimini ellerine alan birer aktöre dönüşmeleri için olanak sunabilmektedir. Eşlerinin şiddetinden kaçarak Türkiye'ye gelmiş olan araştırma katılımcılarının hepsinin tekstilde çalışarak ve bazılarının yarıda kalan eğitimlerini sürdürerek hayatlarını yeniden inşa ettikleri görülmüştür. Öte yandan yalnız bir kadın olmak damgalanmaya ve tacize maruz kalmalarına yol açabilmektedir.

Kaynakça

Augustova K. (2021). The Border Landscape in Eastern Turkey after the Taliban's Takeover of Afghanistan, *IPC–Mercator Analysis*, September 2021.

Bozok M. ve Bozok, N. (2019). The household, the street and the labour market: masculinities and homosocial solidarity networks of Afghan migrant boys in a squatter neighbourhood in Istanbul. *NORMA*, 14 (2), 96-111.

Bozok N. ve Bozok, M. (2020). "Pandemi Mevcut Sorunları Derinleştirdi": İstanbul'da

Kayıtdışı Afgan Göçmenler, Sağlık, Hastalık ve Kovid-19 Pandemisi. *Göç Dergisi*, 7 (2), 165 – 188.

Bronstein I., Montgomery P. ve Dobrowolski S. (2012). PTSD in asylum-seeking male adolescents from Afghanistan. *Journal of Traumatic Stress*, 25(5), 551–557.

Buz S., Canlı M. ve Aygüler E. (2021). *Trabzon’da Yaşayan Afgan Sığınmacıların Profili ve Gereklerinin*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Coşkun E. ve Eski B. (2022) Toplumsal cinsiyet Perspektifinden Türkiye’nin Sığınma Sistemi. İçinde: Emel Coşkun, Selmin Kaşka, Lucy Williams (Der.). *Göçmen ve Mülteci Kadınlar Türkiye’de Araştırma, Politika ve Uygulamada Toplumsal Cinsiyet Farkındalığı*, İstanbul: Bağlam.

Crenshaw K. (2001). “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Color”, *World Conference Against Racism*, www.hsph.harvard.edu/grhf/WoC/ feminisms/crenshaw.html. Son erişim tarihi, 17.10.2022.

Donato K vd. (2006). A Glass Half Full? Gender in Migration Studies, *International Migration Review*, 40 (1): 3-26.

Eryurt M. A ve Koç İ. (2017). *Türkiye’de Afganistan Uyrıklı Uluslararası Koruma Başvurusu ve Statüsü Sahipleri Üzerine Analiz: Türkiye’ye Geliş Sebepleri, Türkiye’de Kalışları, Gelecek Planları ve Amaçları*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Freitas A, vd. (2012). Explaining Female Migration and Integration Patterns: A Transversal Analysis. İçinde: T.Christiane, M. Martiniello, A. Rea, J. Wets. (Der), *Femigrin*, Brussels: Ghent Academia.

Freedman J. (2015). Gendering the International Asylum and Refugee Debate. New York: Palgrave.

GAR (2021). *Ghosts of Istanbul: Afghans at the Margins of Precarity*, İstanbul: Gar.

Geyik Yıldırım, S. (2018). Immigration and Afghans: ‘Consistent Refugees’, *The Journal of Migration Studies*, 4(2), 128-159.

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2021), <https://www.goc.gov.tr/duzensiz-goc-istatistikler>. Son erişim tarihi (30.09.2021).

Habibullah F. (2021). *Social Integration of Afghan Migrant Women Living In Zeytinburnu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Hibbins R. ve Pease, B. (2009). Men and Masculinities on the Move. İçinde: Donaldson, Mike; Hibbins, Raymond; Howson, Richard; Pease, Bob (Der.). *Migrant Men: Critical Studies of Masculinities and the Migration Experience*. New York: Routledge, 1-19.

Hondagneu-Sotelo P. ve Cranford C. (1999) Gender And Migration, İçinde: J.Saltzman Chafetz (Der.). *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Kluwer Academic/

Ünlütürk Ç ve Topaloğlu F(2023). Türkiye’ye Yönelen Afgan Göçünü Toplumsal Cinsiyet Gözlüğüyle Okumak. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 170-197. 195

Plenum Publishers.

Karadeniz O. ve Durusoy Öztepe N. (2018). *Denizli’de Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma*, Ankara: Gazi.

Kaşka S. (2022). “Kadın” ve “Toplumsal Cinsiyet”in Keşif Süreci: Türkiye’de Göç Araştırmalarının Yörüngeleri. İçinde: Emel Coşkun, Selmin Kaşka, Lucy Williams (Der.). *Göçmen ve Mülteci Kadınlar Türkiye’de Araştırma, Politika ve Uygulamada Toplumsal Cinsiyet Farkındalığı*, İstanbul: Bağlam.

Kofman E. ve Phizacklea A., Raghuram, P. and Sales, R. (2005) Gender and international migration in Europe. *Employment, Welfare and Politics*, London: Routledge.

Küresel Barış Endeksi (2022). <https://www.visionofhumanity.org/maps/#>, Son ziyaret tarihi 27.11.22

Mahieu R., Timmerman C. ve Heyse P. (2015). New Dynamics in Female Migration and Integration. İçinde: C.Timmerman, M. Martiniello, A. Rea, J. Wets (Der.). *Gender-Sensitive Migration Research Theory, Concepts and Methods*, New York: Routledge.

MMC (2020), Destination Unknown-Afghans on the move in Turkey, Available at https://mixedmigration.org/wpcontent/uploads/2020/07/115_destination_unknown_research_report.pdf. Son ziyaret tarihi 29.09.2021.

Monsutti A. (2007). Migration as a Rite of Passage: Young Afghans Building Masculinity and Adulthood in Iran, *Iranian Studies*. 40:2, 167-185.

Morokvasic M. (1984). Birds of Passage are also Women. *International Migration Review*, 18 (4), 886-907.

Pessar P. R. (1999). Engendering Migration Studies. *American Behavioral Scientist*, 42(4), 577–600.

Öztürk, M. (2022). Göçmen Kadınlarla Ortak Bir Politika Mücadele İçin Doğru Soruları Sormak. İçinde: Emel Coşkun, Selmin Kaşka, Lucy Williams (Der.). *Göçmen ve Mülteci Kadınlar Türkiye’de Araştırma, Politika ve Uygulamada Toplumsal Cinsiyet Farkındalığı*, İstanbul: Bağlam.

Turner S. (2017). Victims of Chaos and Subaltern Sexualities? Some Reflections on Common Assumptions about Displacement and the Prevalence of Sexual and Gender-Based Violence. İçinde: S. Buckley-Zistel and U. Krause (Der.). *Gender, Violence, Refugees*. New York ve Oxford: Berghahn Books.

UNHCR (2020), <https://www.unhcr.org/refugee-statistics/download/?url=DR9QoF>

Ünay H. (2022). Türkiye’ye Yönelik Afganistan Göçüne Yerelden Bakmak: Van Saha Araştırması Çalışma Raporu. Ankara: GAV.

Ünlütürk Ulutaş Ç. ve Akbaş S. (2020). The Most Invisibles of the Invisibles: Female Syrian Labour in a Global Factory City, içinde: L.Williams, S. Kaşka ve E. Coşkun (Der.). Women, Migration and Asylum Seeking in Turkey: Developing Gender-Sensitivity in Migration Research, Policy and Practice. Switzerland: Palgrave Macmillan, 193-212.

Schrover M ve Moloney D. (2013). Gender, Migration and Cross-Categorical Research. İçinde: M. Schrover ve D. M. Moloney (Der.). Gender, Migration and Categorisation: Making Distinctions between Migrants in Western Countries, 1945-2010, Amsterdam: Amsterdam University Press, 255 – 264.

Şenses N. ve Gençoğlu F. (2022). Türkiye'deki Göç Araştırmalarında Göçmen Kadın Öznelliği Tartışmaları. *Fe Dergi*. 14 (2), 17- 32.

WEF (2022). Global Gender Gap Report, <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2022>, Son ziyaret tarihi 27.11.22

Wojnicka K. ve Pustułka P. (2017). Migrant men in the nexus of space and (dis) empowerment. *NORMA*. 12 (2) , 89-95.

Yıldırım S. G. (2018). Göç ve Afganlar: İstikrarlı Mülteciler. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 128-159.

Yuval-Davis N. (2006). Intersectionality and Feminist Politics. *European Journal of Women's Studies*. 13(3), 193–209.

İslami Feminizm, Dijital Yazı ve Türkiye Örneği Olarak Reçel Blog

Elifhan Köse Çal, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler
Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0001-9909-1923

E-Posta: elifhank@yahoo.com

Özet

Bu çalışma Türkiye’de ve dünyada İslami feminizmin oluşması ve güncel politik bir akım haline gelmesinde dijital uzamın önemli etkenlerden biri olduğu iddiasına dayanmaktadır. Günümüzde geleneksel medya araçlarının ekonomi-politik düzeyde tekçi bir biçim alması ve okuryazarlık açısından oluşan toplumsal cinsiyet eşitsizliği, kadınların başta blogculuk(bloggerlık) olmak üzere otobiyografik aktarımları anonim yapmasını mümkün kılan dijital araçlara ilgisini arttırmıştır. Ancak blogculuk başta olmak üzere sosyal medya araçları, yaygınlaşmış ahlaki otoritelerin gözetiminin kadınlar üzerinde yaygın olduğu İran ve benzer Ortadoğu ülkelerinde kadınların kendi öykülerini aktarabilmesi hususunda çok daha popüler olmuştur. Bu metinde İran’da blogculuğun İslami Feminizmi şekillendirme konusundaki ivme etkisi ortaya konulacak; ardından Türkiye’de kendisini Müslüman Feminist olarak adlandıran ve 2014’ de kurulan REÇEL bloğun gelişiminde benzer etkiler olup olmadığı sorgulanacaktır. Açık ki internet birçok açıdan, feminist mesajların “gerçek” (dijital olmayan) alanlara göre daha az gözetim ve müdahale ile yayınlanabileceği cinsiyetten nötr bir platform olarak görülmekte ve toplumsal cinsiyet farkındalığını artırmak için bu yeni teknolojinin olumlu ve güçlendirici yönleri vurgulanmaktadır. Bu minvalde Reçel Blog örneğinde görüldüğü gibi dijital uzamın, geleneksel ve muhafazakâr dindarlık görüşlerinin müzakeresinde Türkiye’de de serbestleştirici bir ortam sağladığı ve Müslüman feminizmin yaratılmasında olumlu anlamda etkisi olduğu ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Reçel Blog, İslami Feminizm, Blogculuk (Bloggerlık), Dijital Medya, Dijital Feminizm.

Islamic Feminism and Digital Text: The Case Of Recel Blog In Turkey

Abstract

This study is based on the claim that digital space is one of the important factors in the formation of Islamic feminism and becoming a current political movement in Turkey and worldwide. The development of communication technologies and their widespread use by technological devices encourage individuals to become digital content pro-

ducers. Additionally, traditional media's monist form in terms of political economy and gender inequality in literacy have increased women's interest in digital media namely blogging that enable women to write autobiographical texts anonymously. Moreover digital media especially blogging has become much more popular for women who write their own stories in Iran and similar Middle Eastern countries where the surveillance of moral authority is prevalent on women. In this study, the acceleration effect of blogging in shaping Islamic Feminism in Iran is analyzed; then it is questioned whether there are similar effects of the REÇEL blog, founded in 2014, on the formation of Muslim Feminism in Turkey. It is clear that in many ways the internet is considered as a gender-neutral platform where feminist messages can be broadcasted with less surveillance and interference than in "real" (non-digital) spaces. This paper also highlights the positive aspect of this new technology to disseminate feminist ideas and raise gender awareness. Thus as seen in the example of "RECEL Blog", the digital space provides a liberating environment to challenge traditional religious views and has a positive effect on the creation of Muslim feminism as well.

Keywords: Recel Blog, Islamic Feminism, Blogging, Digital Media, Cyber Feminism/ Digital Feminism.

Giriş

Sosyal bilimlerde özcü yaklaşım sosyal hareketleri, aktörlerden ziyade aktörlerin dayandığı ve sabit bir veri olarak düşünülen ideolojiler ya da düşünce sistemleri olarak tanımlarken, bu özcü yorumların İslami aktörlerin söylemlerini ihmal ettiği belirtilmekte; İslami romanların ise "zaman ve mekân içinde konuşan insanlar ve olaylarla "uzlaş, anlaşmazlık ve çatışmaları yüzeye" taşıdığı ifade edilmektedir (Çayır, 2008:5). Bu anlamda kişisel bir yazı dili olan edebiyat, özellikle dindar kadınların özcü yaklaşımların görmezden geldiği suskun gerilimleri açmaya ve sessizliklerini söylemeye yönelik güçlü ve etkili bir araç oldu (Köse, 2014). Diğer yandan ortada dindar kimliği ve tesettürlü kadın *imgesini* tutarlı kılan, çelişkileri gizleyen bir *sessizlik* olduğu ve konuşulursa kıyaslanan diğer kadın gruplarıyla ortaklıkların ortaya çıkacağı dindar yazar Halime Toros tarafından da dile getirilmişti (2000). Belki bu yüzden Virginia Woolf'un "Kendine Ait Bir Oda" kitabında belirttiği gibi 19.yüzyılda edebiyat tarihinde erkek isimleri kullanarak ya da dindar yazar Cihan Aktaş'ın dile getirdiği şekliyle "hayasız bulunma" riskini göze almış dindar kadınların çoğu zaman daktilolarını kocalarından habersiz yatak odasında gizleyerek yazma çabası¹; kadınların bir şekilde görülmek istenmeyen varlıklarını şu ya da bu şekilde "kelimelerle" ardında bırakma direncine dönmekte; bugün anonim rumuzlarla yazılan dijital platformlar/ kadın bloglarıyla benzer direnç yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Türkiye'de ve dünyada İslami feminizmin dijital görünülük şekillerinin yarattığı direnç, tam da suskun dişil imgeleri bozucu anonim bir konuşma faali-

yeti üretmek olarak görülebilir. Bu açıdan dijital uzamın ve özellikle blogculuğun hem yazmak hem de okumak/yorumlamak açısından kolaylaştırıcı ses çoğulluğunun, gelenekselci söylemin İslamcı feminizme evrilmesinde etkili olduğunu henüz ilk evrede söylemek gerekiyor. Muhafazakâr/ gelenekçi İslamcı ya da oryantalist/ seküler yaklaşımların ortaklaştığı suskun, tektip, özneliği reddeden ve öz-hikayeleri yansıtmayan Müslüman kadın imgelerinin, Müslüman kadınların otobiyografik öykülerinin dijital uzamda hızla çoğullaşması, yayılması ve kamusallaşması sürecinde yapı bozuma uğradığı ve sonuç olarak “İslami feminist” yeni bir dindar kadın faili yaratma sürecinde dijital uzamın etkili olduğu iddiası bu metinde ileri sürülecektir. İlerleyen bölümlerde kadın yazısının kamusallaşması sürecinde feminist alternatif medya (FAM) ve dijitalleşme sürecinin gelişimine kısaca değinilecek, ardından özel bir dijital yazı biçimi olan blogculuğun FAM sürecindeki özgün rolü konumuz çerçevesinde özellikle İran ve Ortadoğu ülkeleri bazında ele alınacaktır. Son bölümde ise Türkiye’de Müslüman feminist REÇEL Blogun gelişiminde benzer tarihsel gelişmelerin etkili olduğu iddia edilecektir. Reçel blogla ilgili yapılan çalışmalar dindarlık ve feminizm bağlamında Reçel’in özgünlüğünü ortaya koymaktayken, bu çalışma Reçel Blogun dijital bir metin olmasından dolayı İslami Feminizm düşüncesindeki kurucu rolünü öne çıkaran farklı bir bakış açısı sunmaya çalışır. İslami feminizm ve Reçel Blog tartışmalarına geçmeden önce bu nedenle, özellikle Müslüman toplumları içine alan kamusal alan tartışmaları kapsamında *blogculuğun* ve *dijital failliğin* olanak ve sınırlarına bakmak faydalı olacaktır.

Kadın Yazısından Dijital Feminizme

Türkiye’de kadınların kitle iletişim araçlarıyla buluşmasının Osmanlı modernleşmesine dek uzanan tarihi pek çok sosyal bilim araştırmasında söz konusu edilmekte ve kadınların kendi dergicilik ve gazetecilik tarihini başlatması aynı zamanda kadın hakları mücadelesinin bir parçası olarak yorumlanmaktadır (Çakır, 2016; Demirdirek, 2016; Dalaman, 2021). Diğer yandan güncel siyasal bir ideoloji olan feminizmin küresel gelişimi ve kamusal alanın gerçek ve dijital düzeyde küresel aktörlerle biçimlenen son hali kadın yayıncılığın formlarını, amaçlarını ve etkileşim doğalarını biçimlendirebilmektedir. Örneğin Eslen-Ziya, 1980’lerde Türkiye’de başlayan feminist hareketin genişleyen uluslararası kadın hareketlerinden ve 2000’lerin başlarında Avrupa Birliği’nden etkilenecek değişen mecralara yol aldığından bahsetmekte, ancak 2000’lerin ikinci on yılında azalan Avrupa Birliği umutlarıyla birlikte sosyal aktivizmde etken olan şeyin giderek sosyal medya olmaya başladığını söylemektedir (2013: 861). Böylelikle “kırk yılı aşkın bir zamanda feminist hareket, klasik medya dönemi kabul edilebilecek yüzyılı aşan döneminden daha fazla kart- postal, dergi, broşür gibi içeriği alternatif medya aracılığıyla milyonlarca insana sunabilmiştir” (Dalaman, 2021: 39).

Endüstrileşen ve tekelleşen geleneksel kitle iletişim araçlarına karşı 1970'lerden itibaren sınıf, cinsiyet, cinsel yönelim ve etnik temelli eleştirilerin yükseldiği alternatif medya araçlarından biri de feminist alternatif medya (FAM) olarak tanımlanan iletişim araçları olmaktadır. Özellikle 2000'lerden sonra dağıtım ve yayın alanındaki tekelleşmelerle birlikte "mali kaynak problemleri" de artan FAM'lar dijital uzama yönelmişlerdir (İlhan, 2014: 5). Ancak FAM sadece mali kısıtları aşmayı hedeflemeyen ve "kâr amaçlı olmamak, olumlu ayrımcılık ve otoritenin sorgulanması" gibi (İlhan, 2014:8) ataerkiyi eleştiren yeni işlevleri ile geleneksel medya tarafından görülmeyen veya önemsenmeyen, kadınların yaşadığı özel alana ait bilgileri ortaya çıkarmayı, paylaşmayı ve bu anlamda ortak bir kadın hafızası ve bilgisi yaratmayı da hedefleyen araçlar üretmek amaçındadır. "Feminist medyanın mesajın oluşturulmasındaki kolektif ve katılımcı yapısı otoriteyi tek merkezli olmaktan çıkarıp tek tek her bireye yayar" (İlhan, 2014:4). Ataerkinin hem kamusal alanda hem de özel alandaki yaygın iktidarına yönelik olarak feminist bilgi üretmeyi hedefleyen FAM, aynı zamanda "özel alan politiktir" şiarından yükselen feminist politikaya dayanır. Ayrıca kamusal-özel alan ayrımını ortadan kaldıran dijital uzama kadınların ilgisinin ve çoğul katılımının bu açıdan araç-amaç düzeyinde yeni ortaklık düzeyleri yarattığı görülebilmektedir. "Fraser, yeni olarak betimlediği araçlar, aktörler ve adreslerde, işitsel ve görsel mecralarda feminist hareketin yine, yeni sayılabilecek dil ve örgütlenme modelleri oluşturabildiğini ileri sürmektedir" (Dalaman, 2021:40). Bu belirleme dijital uzamın feminist politika amaç ve araçlarıyla uygun şekilde demokratik araçlar üretme konusunda daha yaratıcı olduğunun da altını çizer.

Bunun yanında kadın yazısından bağımsız olarak dijital uzam ve blogculuk "modern edebiyatın öznesinden çok farklı bir özne oluşumunu mümkün kılmakta; siber ağda sadece kamusal-özel alan değil özne-nesne gibi dikotomik ayrımları ortadan kaldıran yeni bir öznelleşme deneyimi mümkün olmaktadır" (Depeli, 2015: 272). "Ağdaki özne dijital medya teknolojileri ile ortaya çıkan yeni epistemolojinin bir sonucu olarak "yeni"dir: Yeni özne ağın içinde biçimlenmiştir." (Depeli, 2015: 272) Bloggerliğin "kamusal günlük" olarak adlandırılmasına dikkat çeken Depeli'den yola çıkılarak kadın deneyimi ve sözünü değerli kılan yeni bir etkileşim ortamı olarak dijital uzama ve bloggerliğe kadınların yoğun ilgisi de anlam kazanabilmektedir. Küresel düzeyde bir etkileşim alanı sağlayan internetin yeni siyasal akımlar ya da yeni kollektif kimlikler oluşturulması yönünde bir etkide bulunabileceği gerçeği de ayrıca bu çalışma bağlamında önem kazanır. Örneğin Tunus ve Türkiye'de Feminist Alternatif Medya mecraları olarak tanımlanan "web siteleri, bloglar, sosyal medya (özellikle Facebook sayfaları) kullanımlarını inceleyen Dalaman "iki ülkede bir önceki kuşaktan farklı ya da iki ülkede aynı özelliklerde yeni kuşak bir kadın kimliğinin" çıktığı tespitini yapmak-

tadır (Dalaman, 2021:39).

Türkiye’de FAM’lar üç grup altında incelenebilir (Dalaman, 2021:45): Birinci grupta dernek/vakıf gibi tüzel kişiliğe sahip organizasyonların yayın organları bulunmaktadır. 1990’lı yıllarda, ikinci dalga feminizmin içinde sayılabilecek çok sayıda dernek (Kadın Adayları Destekleme Derneği (KADER), Mor Çatı Sığınağı Vakfı, Kaos-GL Derneği, Uçan Süpürge Vakfı, Bianet (Bağımsız İletişim Ağı), Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu Derneği ve Cinsel Şiddetle Mücadele Derneği) tüzel kişilik kazanmışlar ve daha sonra internet platformlarını kullanmışlardır (Dalaman, 2021; İlhan, 2014, Eslen-Ziya, 2013). “İkinci grupta yeni nesil aktivistlerin yer aldığı platformlar ve inisiyatifler gibi tüzel kişiliği bulunmayan oluşumlar bulunmaktadır. Üçüncü grup ise yeni ve yaygın internet kuşağına ait web siteleri, portallar, e-dergiler, internet TV ve radyo kanallarından oluşmaktadır” (Dalaman, 2021:45). Dalaman’a göre “birçok kadın hareketi inisiyatif veya platform olarak kalmaya devam etmiş, dernekleşme sürecine girmemiştir. Bu oluşumlar, çıkarılan kâğıt ya da elektronik yayınlarının isimleriyle kendilerini tanımlamayı yeğlemiştir. “Çatlak Zemin, 40tilki, 5Harfliler, Erktolia, Sen de Anlat Platformu, Reçel-Blog, Kadına Şiddete karşı Müslüman İnişiyatifi (KŞKMİ), Kampüs Cadıları bu niteliktedir” (Dalaman, 2021:45). “Feminist hafıza platformları olarak kişisel ve kolektif hafızaları hikâye anlatıcılığı ve tanıklıklar yoluyla birleştiren ve internetin olanaklarını feminist kazanımları hatırlamak, bu hafızayı çevrimiçi ve çevrimdışı platformlarla bağlantılı bir feminist politika üretmek için kullanan” Reçel Blog da dijital feminizm tanımı altına sokulabilmektedir (Kama-Özelkan, 2021). Bu noktada FAM’ların çeşitlenmesi ve yayılımı ile doğrudan politik metinler amaçlanmasa da kadınların kişisel-yazılı anlatıları dijital feminizmin bir parçası olarak görülebilir, “kişisel olan politik”tir şiarını doğrulayacak şekilde dijital feminizmin yayılmasını sağlayabilirler.

Blogculuk: İnan İslami Feminizmi Üzerinden Gitmek

1997’de yayıma başlayan web günlükleri veya bloglar, “genellikle ters kronolojik sırayla bir dizi arşivlenmiş gönderi içeren ve sık sık güncellenen” metin, fotoğraflar veya diğer multimedya içeriklerden oluşan web sayfalarıdır” (Zareie, 2013: 67). “Kullanıcılar, ilgi duyduğu ve merak ettiği alanlarda çevrimiçi olarak yazılar yazıp yayınlamaya internet ortamında seslerini geniş kitlelere duyurabilmektedir” (Yıldırım, 2015: 516). Öte yandan “iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve toplumda yaygınlaşması teknolojik cihazlara erişimi kolaylaştırmış, bireyler yeni medya ortamlarında izleyici ve tüketici olma durumlarının ötesine geçerek içerik üreticisi konumuna gelmişlerdir” (Yıldırım 2015:515). Her ne kadar “internet ve mobil araçları kullananların ağırlıklı olarak kentli, orta ve üst sınıf gençler olduğunu hatırlamak gerekmektedir de internetin ve sosyal medyanın

giderek daha geniş nüfus kesimlerince ulaşılabilir olduğu da bir başka gerçektir.

Kullanıcıların günlük yaşamda deneyimlediği ve ilgi duyduğu alanlara ilişkin günlük konuşma dilinde samimi bir dille yazdığı blogların “temeli var olan olaylarla ilgili bir hikâye anlatmaya dayanmakta; olaylar bloglarda hikâyeleştirilerek daha cazip bir biçimde, samimi ve arkadaşçıl bir dille okuyuculara aktarılmaktadır. Bu anlamda sıkıcı ve uzun gazete makalelerinden ayrılmakta ve okuyucuları bloglara çekmektedir” (Yıldırım, 2015: 517). Özellikle yaşam tarzı bloglarında yazarların tamamen ilgi alanları ile ilgili, dışarıdan etkilenmeden, farklı beklentiler olmadan ve hobi niteliğinde yazdığı ortaya çıkmaktadır (Yıldırım, 2015: 524). Küçüksaraç araştırması için *Yaşam tarzı*² bloglarından yaptığı rastlantısal seçimlerde blogların hemen hepsinin kadın blogları olduğunu ortaya koymaktadır (2015: 560). Kadınların otoriter bir editoryal içeriğe sahip olmayan dijital medyada geleneksel medyaya oranla daha fazla yazdığını ve iletişime geçtiğini söylemek mümkün görünmektedir.³

“Etkileşimli yapısı ve anlık akış özellikleriyle ‘agora’ işlevi gören sosyal medya” siyasi kutuplaşmanın aşırılaştığı ve otoriter gözetimin güç kazandığı ulusal mecralarda “karşı- kamu” olarak ayrıca önem kazanmaktadır (Göker, 2015: 446). Amir-Ebrahimi anti-demokratik devletlerde sosyal medyanın üç önemli ihtiyacı karşıladığını söylemektedir: “Kendini ifade, iletişim ve bilgi” (2009: 325). Bu minvalde Reçel Blog’un blog yazılarına, farklı kimlikleri ve düşünceleri olan bilhassa muhafazakâr erkeklerin bıraktıkları yorumlara bakıldığında bu görüş çoğulluğun bugün Türkiye’nin kamusal alanında somut bir karşılık bulması neredeyse imkânsız görünmektedir. Ayrıca farklı grupların “kamusal alanda kaale alınmadan önce dijital kamusal alanda ses- güç kazanmaları” söz konusu olabilmekte⁴ ayrıca Göker’in mülakat yaptığı bireyler dijital uzamın “gerçek yaşamda şiddet bile görme ihtimalleri olan diğer aktörlere düşüncelerini anlatma fırsatı verdiğini” söylemektedirler (Göker, 2015). Bu noktada 2014 yılında kurulan Reçel Blog’un dijital düzeyde yarattığı müzakereler sonucu 2018 yılında Müslüman feminist *Havle Kadın Derneği*ni kurmaları karşı-kamunun dijitalden kamusal alana doğru örgütlenmesine bir örnek teşkil edebilir.

Kamusal alanın tektipleştiriciliğinde zaten buluşma olanağı baştan iptal olan dışlanmışlar, dijitalde kendilerini ifade ederken benzerle buluşmakta, üstelik dijitalin olanaklarıyla kamuyu fiziksel ve dijital olanaklarla yeniden yapılandırma talebi de öne sürebilmektedirler. Örneğin pek çok farklı ülkede benzerleri 1990’larda karşımıza çıkan (Parlak, 2020: 253), Türkiye’de ise ilk kez 2017’de dijital ortamda kendini ifade eden *Kadınlar Camide* hareketi; Türkiyeli dindar kadınların fotoğrafıladıkları camileri farklı sosyal medya araçlarında paylaşma-

sı yoluyla mekân aracılığıyla eril iktidarın kadınları nasıl marjinalleştirdiğini göstermekte ve mekân politikalarının iktidarın işleyişindeki rolü dolayısıyla da ataerkilliği sorunsallaştırmaktadır (Nas, 2021). Burada dindar kadınların diğer kadınlarla dijital buluşma ve destek arayışına, cami deneyimlerine ilk başta dışlayıcı ve sert tepkiler veren cemaat ve imamlar neden olmuş gibi görünüyor (Nas, 2021; Parlak, 2020). Dindar kadınlar dijital platformlarda giderek daha fazla “saf mekansallık” olarak fotoğrafladıkları camileri paylaşıp yorumlayarak “görsel kapital”lerini artırmakta ve de 1980’lerden bu yana karşımıza çıkan eril iktidarın mekanlar yoluyla işleyişini konu eden feminist çalışmalarla da böylelikle bağ kurmaktadır (Nas, 2021). Bu noktada sadece buluşmayı kolaylaştıran işlevsel bir araç olarak değil, feminist bilgi üretebilmek açısından dijital kamuların kadınlar için önemi ortaya çıkmaktadır.

Yine farklı otoriter yapıların egemen olduğu ülkelerde blogculuğun ayrı bir önem kazandığını İran örneğiyle göstermek mümkün görünmektedir. İran, “İranlı siber-aktivistlerin internet’i repertuarlarına dahil etmeleriyle aktivizm, topluluk, kolektif kimlik, demokratik alan ve siyasi strateji olarak kabul edilen şeyleri büyük ölçüde değiştirmesi” (Batmanghelichi & Mour, 2017: 52) açısından feminizmle İslamcılığın kendine özgü tarihsel buluşmasında özgün bir yer teşkil eder. İran’ın kadın hakları açısından, Türkiye’dekine benzer devlet aktörlüğündeki inişli çıkışlı modernleşme tarihi, İslami Feminizmin oluşmasında ayrıca etkili olmuş gibi görünmektedir. İran İslam Devrimi devlet eliyle modernleştirilen kamusal alan ve kadın hakları söylemine, 1979’da İslami devrimle birlikte “bütün vücudu örten kara çarşaf giymiş ve elinde silah tutan kadın görüntüsü akıllardan hiç çıkmayacak olağanüstü bir sembol”le son verdi (Zareie, 2013: 51). İran kadınları devrime aktif şekilde katılmışlardı ve “devrimin amaçlarından biri de Batının kültürel emperyalizmine direnmek” ve “modernitenin ve ilerlemenin yerel ve otantik İslamî bir modelini inşa etmek” yoluyla kültürel bağımsızlığı temin etmekte (Zareie, 2013: 51). İslamcı rejimin ilk hareketi 26 Şubat 1979’da 1967 tarihli Aile Koruma Kanununun yürürlükten kaldırılması oldu ve ardından Arıkan Sinkaya’nın belirttiği şu tarihsel değişiklikler gerçekleşti: Kadınlar için yasal evlilik yaşı 13’e düşürüldü, çok eşliliğe yasal izin verildi ve kadınların vesayet haklarına ciddi sınırlamalar getirildi. Meclis tarafından Ocak 1981’de kabul edilen Kısas Yasasına göre taşlama ve kırbaçlama gibi cezalar kabul edildi; Madde 33’te belirtildiği üzere bir dürüst erkeğin şahitliği iki dürüst kadının şahitliğine denk kabul edildi ki bu da bir kadının bir erkeğin yarısı olduğu anlamına geliyordu; ayrıca erkek kendi çocuğunun sahibiydi çünkü Madde 6’ya göre eğer baba veya babanın babası çocuğunu öldürürse kısastan muaf tutulacağı kabul edilmekteydi (2010:52). Devrimle birlikte aşama aşama “hijap” (örtü) zorunluluğu getirildi ve kadın haklarıyla ilgili STK’ların çoğu bu süreçte etkisiz hale

geldi, kapatıldı veya ortadan kaldırıldı; bağımsız dergilerin çoğu kapatıldı veya yasaklandı ve birçok kadın aktivist takip edildi tutuklandı, pasif hale geldi veya İran'dan göçmen olmaya zorlandı (Zareie, 2013: 67).

1979 İslam devriminden sonra Hatemi'nin reformcu başkanlık yıllarında (1997–2005) kadınların toplumsal hak talepleri görece ciddiye alınmaya başlanmış; böylelikle “1990’lı yıllardan itibaren bir yandan İran’da fikrî ve siyasi ortamın yumuşaması diğer yandan muhtelif İslam ülkelerinde dindar kadınların başlattığı feminizm hareketi İran’da kadın hareketine yeni bir soluk için zemin hazırlamıştır” (Başar, 2020: 7). Başar’a göre yeni kadın hareketinde hem sol ve seküler eğilimli kadınlar hem de dindar kadınlar birlikte yer almaktadır ve *İrani Feminizm* ve *İslami Feminizm* terimleri bu hareket için kullanılmaya başlanmıştır. Başar bu isimlendirmede mecburi bir pragmatizm bulunduğunu “çünkü İran’da devlet, meşruiyetini dinden almaktayken; kadın hakları savunucularının meşruiyet kaynağı olarak dine yönelmesi”nin bir tür kendilerini koruyucu refleksi de barındırdığını söyler (2020). “İslami Feminizm’in düzeltmek istediği pek çok konunun doğrudan muhatabı nihayetinde devlet adamları ve İslam hukukçularıdır. Dolayısıyla bu hâkim sınıfla çatışmamak veya iyi geçinmek hareketin kazanım elde edebilmesi açısından önemlidir” (Başar, 2020: 8).

Bununla birlikte, 2005 yılında muhafazakâr Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedi-Nejad’ın cumhurbaşkanı seçilmesiyle (2005-2013), İslami düzenleme ve sokak kontrolü geniş çapta eski haline getirilmiştir (Amir-Ebrahimi, 2009: 327). İran’da cumhurbaşkanlığı seçimini izleyen 2009 ayaklanması, kadın hakları liderlerinin hemen tüm dünyaya dağılmasına yol açtı; sürgünde yaşayan aktivistler, sahadaki projeleri takip etmek, çevrimiçi kampanyalar başlatmak ve feminist farkındalığı artırmak için faaliyetlerini çevrimiçi ortama taşıdılar (Batmanghelichi ve Mour, 2017: 51-2). Ancak blogculuk başta olmak üzere dijital uzam mecrası sadece devlet iktidarının değil yaygınlaşmış ahlaki otoritelerin gözetiminin de kadınlar üzerinde yaygın olduğu İran ve benzer Ortadoğu ülkelerinde, kadınların kendi öykülerini yazması konusunda çok daha popüler oldu⁵. Örneğin yakın zamana kadar, İran kültüründe kamusal alanda otobiyografi şeklinde kendini anlatmak duyulmamışken; yüzyıllar boyunca kadınlar, örf [sözleşmelere] ve şeri’ye [dini kanun] göre güvende kalmak için hayatlarını ve iç benliklerini duvarların, perdelerin, görünüşlerin ve performansların arkasına saklamışken” artık dijital ortamda kendilerini yazarak ifade edebilmektedir (Amir-Ebrahimi, 2009: 327). Kamusal alanda ve evlerde devletin devriyeleriyle kesin bir ahlaki kontrol uyguladığı İran’da, internetin sağladığı bu özgürlük çok daha büyük bir anlam bulmuştur. Zareie erkeklerden farklı olarak kadınların İran gibi kültürel kısıtlayıcı toplumlarda iletişim kurmak için nadiren fırsatları olduğundan bah-

seder (2013): “Geleneksel medyaya büyük ölçüde erişimleri yoktur ve “sesleri duyulmamaktadır.” Türkiye’de muhafazakarlığın artan ataerkil söylemine rağmen İran İslami modelin kadın yaşamı üzerindeki totaliter gözetimiyle yarışamayacak pozisyonu İranlı kadınların blogculuk ve dijital feminizm konusundaki aktörel girişkenliğini de kısmen açıklamaktadır: “Birçok İranlı kadın için, siber feminizm aracı yalnızca cinsiyet eşitliği konuları ve ayrımcılıkla mücadele yasaları ile ilgili yerel ve uluslararası tartışmalara erişime ve bunlara katılmaya izin vermekle kalmaz, aynı zamanda kişisel hikayeleri anlatmak ve alışveriş yapmak için bir alan sağlar: cinsellik, boşanma, örtünme ve dini öğretiler gibi tabu yüklü konulardaki sorgulayıcı görüşler ortaya çıkar” (Batmanghelichi ve Mour, 2017: 52). Dalaman, Türkiye ve Tunus karşılaştırmalı feminist alternatif medya araştırmasında benzer bir sonuca ulaşmaktadır; iktidarın basın ve kamusal özgürlükler konusunda otoriter olduğu ülkelerde blogculuk başta olmak üzere sosyal medya araçlarına ve dijital aktivizme ilgi artmakta; ülke demokratikleştirme blogculuğu ilgi azalmaktadır (Dalaman, 2021: 45).

İnternet “birçok açıdan, feminist mesajların “gerçek” (dijital olmayan) alanlara göre daha az hükümet gözetimi ve müdahalesi ile yayınlanabileceği cinsiyetten bağımsız bir alan ve platform olarak görülmekte ve pek çok İranlı feminist, feminist fikirleri iletmek ve toplumsal cinsiyet farkındalığını artırmak için bu yeni teknolojinin olumlu ve güçlendirici yönlerini vurgulamaktadır (Batmanghelichi & Mour, 2017: 52). Sanal alan özellikle İslami mahremiyet katı sınırları çerçevesinde düzenlenen kamusal yaşama karşı, “cinsiyetten bağımsızlığı, anonimliği ve bu açıdan “yeni bedensiz kendilikler” potansiyeli ile kadınlara dair yeni bir özgürleşme ve kimlik kurma pozisyonu sağlamakta ve “şu kendilik kurucu soraları arttırabilmektedir: Ben kimim? Ne istiyorum? Başka bir yerde olsaydım nasıl yaşardım? Nasıl giyinirdim? Kiminle ilişki kuracağım? Günlük hayatımın alanlarında ne ölçüde kendimim?” (Amir-Ebrahimi, 2009: 327-330). Görünüşe göre blog, “aynı zamanda blogcunun kimliğini yansıtan refleksif bir ortamdır. Kendini ifade ederek, blog yazarı düşüncelerini ortaya çıkarır ve okuyucuların yorumlarıyla kendini değerlendirir. Bu nedenle blog, blog yazarının kendisinin ve kimliğinin farkında olmasına yardımcı olur” (Zareie, 2013: 69). Klasik anlamıyla günlük, el yazısıyla ve yalnız başına yazılırken, klavye başındaki blogger yazarken odasında yalnız olsa dahi ağda yer almaktadır:

O günlüğünü gelecekte kendi hayatına dönüp bakmak veya öldükten sonra okunmak motivasyonu yazmaz; ağdaki başkalarının okunmak üzere yazdığının hep farkındadır. Blogger okurlarının huzurunda oluşaduran bir “kendilik” kurar; onu okuyanlar olduğunun farkındalığıyla, okurları karşısındaki temsiliyi bilinçle ve dikkatle dizayn eder (Depeli, 2015: 273).

Kadınların kamusal alana benlik anlatılarını sansürsüzce aktaramadığı durumlarda görülmektedir ki dijital uzam çok daha kolay bir şekilde edimselliği artmış güçlü bir kimlik müzakeresi alanına dönüşebilmektedir.

Amir-Ebrahimi'ye göre web-bloglar benliğin inşası sürecinde üç önemli rol oynar: günlük yazılar, bir arşivin varlığı ve yorum bölümü aracılığıyla yazarlar başkalarının görüşlerine kalıcı olarak maruz kalırlar (2009): “Bu günlük ve devam eden anlatılar aracılığıyla blogcular, hayatlarının ve kişiliklerinin kendilerinin bile bilmediği yeni açılarını keşfederler. Bu yeni benlik katmanlarını keşfetme eğilimi özellikle İranlı kadınlar için önemlidir” (Amir-Ebrahimi, 2009: 342). İranlı kadın blogcular kendilerini şöyle ifade ederler: “Sahte bir kimlik altında, kamuoyunda ifşa etmeyeceğim yanlarımı, nostaljik, açık sözlü ve duygusal yönlerimi web günlüğümde gösterdim. Sonra bu yanımı çok sevdiğimi keşfettim ve kendimde geliştirmeye karar verdim” (Amir-Ebrahimi 2009: 342). Başka bir deyişle “blog yazmak, kadınların sosyal/ politik/ ekonomik alanlardaki durumlarının bilincinde olmaları, kendi fikirlerini paylaşmaları ve diğerleri arasında yayılmaları için önemli bir araç” rolünü görür ve kadınlarda “toplumdaki statüleri hakkında farkındalık yaratır ve onları birleştirir” (Zareie, 2013: 70). Diğer yandan “blog metinleri parçalı, sıçramalı ve kısımidir: Öznelliğe, çağrışıma, duyguya ve kurgusal yaratıcılığa açıktır, aynı metinde hem fikir hem duygu hem satırlar hem dizeler vardır”; bloglar bu haliyle mono-türsel metinden uzak bir yazınsal forma sahiptir (Depeli, 2015: 274). Bir kez daha dijital yazının ve blogculugun mono-kültürel yazından farklı olarak akışkan benlikler yaratma konusunda çok daha etkili olduğu ifade edilebilir. Güncel bir siyasal akım olarak İslami feminizm, Müslüman kadınlıkları anlatma konusunda dijital yazının sağladığı çoğulluk ve akışkanlık avantajlarından ayrıca beslenmektedir.

Böylelikle dolaşımdaki söylemlerin ve bedenlerin doğrudan denetlendiği otoriter kamusalda, kadınlar evden çıkmadan ya da gerçek kimliklerini ortaya çıkarmadan görece özgür bir müzakere alanına ulaşabilir. Yine benzer şekilde “Suudi Arabistan dışında yayınlanan basılı kitaplarda ve internet tartışma panolarında -ülkede olduğundan- daha açık ve dürüst bir tartışma geliştiği belirtilmekte”; Suudi Kültür ve Enformasyon Bakanlığı sözcüsü, blogları düzenleyememe nedenini “kontrol edilemezlik” ile açıklamaktadır (Tschirhart, 2014: 56). Tam da dijitalin kadınlar için bir alternatif kamu yaratma potansiyeli arttıkça internetin, iktidar dilinde feminizm ve aşırı batılılaşmayla bir tutan klişelerle tanımlanması dikkat çekicidir. “Kuveyt ve İsrail'deki yasa koyuculara benzer şekilde internet'i yerel kültür, ahlak veya dini hassasiyetlere yönelik bir tehdit olarak kınar,” İranlı yetkililer, İran'ın ulusal güvenliğine potansiyel olarak zarar verebilecek her türlü faaliyeti engellemeye çalışır (Batmanghelichi& Mour, 2017: 57-8). Buna

bağlı olarak İran’da muhafazakâr Mahmud Ahmedinejad’ın göreve başlamasıyla sadece kadın hareketi dramatik bir şekilde askıya alınmamış, aynı zamanda Ahmedinejad çok sıkı bir internet sansürü de getirmiştir (Batmanghelichi ve Mour, 2017: 57-8). İran İslam Devrim Muhafızları Kolordusu (Sepah-e Pasdaran), “devletin saldırı kolu olarak çalışan ve faaliyetlerde bulunan herhangi bir yerel web sitesine saldırmak ve onu düşürmekle suçlanan Siber Ordu olarak bilinen siber savaş birimi ve gölge örgütü” kurmuş; bu örgüt yabancı olarak algılanan düşmanların web sitelerini *hack*lemekte ve bozmakla görevlendirilmiştir (Batmanghelichi ve Mour, 2017: 57-8). Bu düşman siteler tanımına İranla ilgili kadın hakları savunuculuğunu yapan e-platformlar, e-dergiler ve bloglar da sokulmuşlardır.

Kadının temsili, gerçek dünyadaki kültürel ve geleneksel koşullar tarafından bastırıldığında, sanal dünya onlara bloglar yazarak direnişi üretme ve kendilerini temsil etme fırsatı vermektedir. “Çoğu blog, bir dereceye kadar kendi kendini sunmaya yöneliktir ve bu bir yaşam yazısı veya otobiyografi biçimi olarak görülmelidir” (Zareie, 2013: 67). Özellikle “2011 Arap baharıyla ortaya çıkan ve küresel-batının Müslüman kadın imgelerinden tümüyle farklı, cesur, bağımsız ve teknolojik olarak becerikli kadınlar”ın (Eltantawy, 2013: 765) yarattığı “web siteleri ve bloglar dünyanın dört bir yanındaki Müslüman kadınlar tarafından görüşlerini ifade etmek, *mitleri ve stereotipleri patlatmak* ve onları kontrol etmeyi amaçlayan baskın söylemlere karşı çıkmak için yaygın olarak kullanılmaktadır” (Batmanghelichi ve Mour, 2017: 55). Avrupa’nın oryantalist kadın imge ve klişelerinin hidayet romanları aracılığı ile Müslüman zihniyete dahi egemen olduğunu ortaya koyan dindar yazar Aktaş’ın eleştirileri düşünülürse (Aktaş, 2016); bloglar yoluyla *konusan* Müslüman kadınların bu ses çoğulluğunun sadece oryantalist Müslüman kadın imgesine değil, benzer otantik bir kadın imgesine dayanan muhafazakar ataerkil arayışlara karşı da yapıbozumcu hale geldiği görülebilir. Siyasal iktidarın ve ataerkilliğin stereotipleştirdiği kadınlar üzerinden süregiden otoriterliğinin dijital uzamın doğasına uygun şekilde kolektivist sorgulanması yeni bir toplumsal hareket olarak İslami feminizmin ortaya çıkışının koşullarını yaratmaktadır. Bu açıdan hidayet romanlarında ve kısmen de dindar yazında ana tema olan “tesettür”lü Müslüman kadın imgesine⁶ karşı; bloglarla “duygularını daha açık bir şekilde ifade ederek özel alanda ataerkillik kavramlarına meydan okuyan” kentli, eğitilmiş ve genç Müslüman kadınların, yeni bir özne edimselliği içerisinde olduğu görülmektedir (Batmanghelichi ve Mour, 2017: 55). Türkiye’de ise Reçel Blog kentli, eğitilmiş genç dindar kadınlar olarak benzer soruları kendi otobiyografik hikayeleriyle dijital bir zeminde sormaktadır. Sonraki bölümde İslami feminizmin Türkiye’deki tarihsel ve düşünsel gelişiminin izleri, kendisini Müslüman feminist olarak tanımlayan Reçel Blogun

oluşumu merkeze alınarak ortaya konmaya çalışılacaktır.

İslami Feminizm Düşüncesi ve Reçel Blog

“Müslüman kadın denen tekil görülen şeyi çoğullaştırmak” isteyen ve “kolektif Müslüman kadın kimliğini, saklı kalan farklılıkları ön plana çıkararak yapıbozuma uğratan” Reçel Blog, sık sık kendi aralarında da farklılık olduğunu dile getiren altı kişilik eğitimli kadın editör kadrosu tarafından 2014 yılında online bir platform olarak kurulmuştur (Uludağ, 2017: 297). “Türkiye’nin önde gelen üniversitelerinde farklı alanlarda eğitim görmüş, -şimdilerde- *30lu yaşlarda*”, altı Müslüman kadın; Rümeysa Çamdereli, Fatma Büşra Helvacıoğlu, Huri Küçük, Büşra Eser, Zişan ve Feyza isimli kişiler” kadınları geleneksel rollerine çağırarak muhafazakar eril dile karşı kendisini “müslüman kadınlar” olarak tanımlayan Reçel blogu yaratmışlardır (Akyılmaz, 2015: 119).⁸ “Reçel Blog bir gösteren olarak reçelin farklı bağlamlarda farklı anlamlara geleceğini vurgulayarak yapıbozuma uğrattığı reçel kavramıyla, bir yandan Müslüman kadınların mutfak ve ev içi alanla ilişkisini yani toplumsal cinsiyet rollerini sorgulamaya açmış; diğer yandan tekil değil çoğul deneyimlerini vurgulamıştır” (Uludağ, 2017: 295-304). Kaldı ki dijital uzamda bir mecra olan Reçel Blog özel alanda saklı kalan hikayeleri yazarak ve paylaşarak mutfakla dışarı arasındaki ayrımı da yapıbozuma uğrattı. Reçel Blog okura çağrı niteliği taşıyan “Açık Mutfak Yazısı”nda “Reçellerimizi yaptığımız mutfakla, lafladığımız salonun arasındaki duvarı yıktırdık, yerine açık mutfak yaptırдық. Yemeğin kokusu salona, salonun sesi mutfaka doldu. Muhabbetimize siz de buyurmaz mıydınız?” demektedir⁹.

Müslüman feminist *Reçel*’in feminizmle olan ilişkisi üzerinden tarihselliğini oluşturma denemesi için öncelikle İslami Feminizmin gelenekselci düşünceden kopuşunun pek çok kaynakta benzer şekilde aktarılan küresel ve yerli dinamiklerine bakmak gerekebilir. Tuksal “İslami feminizm”in tarihini, başka bir deyişle İslamla feminizm buluşmasını kendilerini “İslami feminist” olarak tanımlamaları bile Osmanlı modernleşmesi gibi erken bir zamanda Müslüman kadınların hak arayışlarında ve Osmanlı feminizminde; Yıldırım ise İslam dünyasında 19. yüzyılda Kadriye Hüseyin, Zeynep Amiliye ve Melek Hafni Nasıf gibi kadınların hak mücadelelerini veren erkek ve kadınların öncü çalışmalarında bulur (Şefkatli Tuksal, 2020; Yıldırım, 2019). *İslami feminizm* kavramı ise ilk kez Tahran’da 1992’de kurulan kadın dergisi *Zanan*’da ve Suudi Arabistanlı Mai Yamani’nin 1996 yılında yayımladığı *Feminist ve İslam* adlı kitapta geçmektedir (Şefkatli Tuksal, 2020; Badran, 2017). Moghadam ise benzer fikirlerin *İslamcı feminizm* kavramı olarak 1994 yılında Londra Üniversitesi’nin *School of Oriental and African Studies* bölümünde yaptığı konuşmada İranlı akademisyen Afsaneh Najmabadi tarafından telafuz edildiğini; terimin seküler feminizm ile din arasında diyalog

sağlayan reformist bir hareket olarak tanımlandığını belirtir (Badran, 2019).

“İslami Feminizm, birincil İslami kaynakların kadınlar tarafından ve kadınlar lehine yeniden okunması ve yorumlanması anlamına gelmektedir” (Başar, 2020: 4). İslami feminist olan Emami Salih’in tanımıyla İslami Feminizm “temeli Kur’an, Sahih Sünnet ve içtihadı dayanan İslam’ı referans alarak kadın-erkek eşitliğini İslam’ın içinden sağlamaya çalışan düşünsel bir harekettir” (Aktaran Yıldırım, 2019: 127). Konuyu bu perspektiften ele alan genellikle şehirli orta seviyeye mensup iyi eğitilmiş dindar Müslüman kadınlar Malezya’da Müslüman Kız Kardeşler (Sisters in Islam-SIS), Endonezya’da Rahime Vakfı (Rahime Foundation), Yemen’de Arap Kız Kardeşler Forumu (Sisters Arabic Forum), Mısır’da Arap Kadınları Dayanışma Vakfı (AWSA), Irak’ta İslamcı Feminist Hareketi ve İran’da *Kadınlar* (Zenan) dergisi gibi örgütlü bir İslami Feminizm hareketi olarak kendini göstermeye başlamıştır (Başar, 2020: 4). Yine İslami feministler içinde sayılan Amina Wedud, Ziba Mir-Hosseini, Asma Barlas gibi isimler Kur’an’ın kadın hakları merkezli okuma çalışmalarına öncülük ederek toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından daha eşitlikçi bir İslam yorumu geliştirmeye gayret etmişlerdir (Yılmaz, 2017).

Kendisini Müslüman feminist olarak tanımlayan Reçel blogun kurucularından Rumeysa Çamdereli’nin belirttiği gibi Türkiye’de İslami Feminizm denildiğinde zikredilecek ilk ve önemli isim Konca Kuriş’tir (Değer ve Çamdereli, 2020). İslamın ataerkilliğini teolojik zeminde Türkiye’de ilk kez sorgulayan kişi olmak cesareti; radikal dinci Hizbullah örgütü tarafından 1998’de kaçırılmak ve öldürülmek suretiyle sadece İslamcılık içerisinde değil bütün Türkiyeli feminist aktörlerin üzerinde hissettiği otoritenin tehditkâr tutumun boyutunu ele verecek biçimde bastırıldı. Bugün Konca Kuriş’in adının bile dile getirilmesinin yarattığı içkin ithamlar nedeniyle Kuriş ancak belli çevrelerde açıkça anılabilmektedir. Diğer yandan “başlangıçta çelişkili olsa da seküler feminist ve İslamcı feminist düşünce akımları, Hidayet Şefkatli Tuksal’ın öncü çalışmasında örneklediği gibi, 1990’larda ve 2000’lerde sistematik teolojik ve felsefi yansımalarda birleşmeye başladı” (Dorroll, 2016: 158). Dorroll’ın haklı analiziyle Şefkatli Tuksal’ın eseri, Türk İslam feminist teolojisinin belki de en etkili örneğidir.

İslami feminizm teriminin ortaya çıkması için İslam’da kadın-erkek eşitliği tartışmasının odakta olduğu bir dönemi, 1990’ları beklemek gerekmiştir. Bu anlamda “İslami feminizm”in söylemleri küresel dolaşıma 1990’lardan sonra çıkmış, kendilerine açıkça “Müslüman feminist” diyen aktörlerin kamusal alanda görünür olması ise Türkiye’de 2014 yılında Reçel Blogla olmuştur. Tuksal’ın biraz da nahif şekilde ifade ettiği “dinin kamusal hayatta etkili bir meşrulaştırma gücüne

sahip olduğu” toplumlar (2020: 222), esasında ise kamusal kadar özel alanın da kesin şekilde denetlenmesini gerektiren şeri hükümlerin egemen olduğu İran gibi pek çok İslam devleti; farklı İslami feminizmlerin filizlenmesine tanıklık etti (Ali, 2019; Yıldırım, 2019). Daha sonra batı da post kolonyal söylemlerin etkisiyle kamusal düzeyde İslami feminist tartışmalar hayat buldu. Bu noktada İslam toplumlarındaki İslami feminizmin kuruluşuna önderlik eden kadınların başta ABD olmak üzere seküler toplumları tecrübe eden ve seküler toplumlarda yaşayan Müslüman kadınlar olduğuna dikkat çekmek gerekir. Şer’i bir düzenin olmadığı Türkiye’de İslami feminizm/Müslüman feminizm ise, “kadınların yeni İslam yorumu hukuki düzenlemeler yapabilmek için değil, daha çok cinsiyetler arası eşitliğe dayalı hukuki düzenlemelere rağmen, dini referans olarak kullanıp toplumsal hayatta kadınları ikincileştirmeleri nedeniyle İslamcı erkeklere karşı bir eleştiri niteliği taşımaktadır (Yılmaz, 2017). Cantek ve Bora (2021) Reçel blogcuların daha baştan kendilerini başka kadınlardan/ başka feministlerden ayırdetmekten çok erkeklere duydukları öfkeyi ve radikalizmi ortaya koymalarını ve “gelenek”le hesaplaşmayı öncelikli bir mesele olarak görmelerini feminist eşik olarak görmektedir: İslami feministler “böylece, kendilerinden farklı feministlere dönüp “biz de feministiz ama aynı zamanda dindarız” demekten çok, dindarlara dönüp “biz de dindarız ama feministiz” demektedir.

Reçel Blog ağırlıklı olarak kendi içinde çeşitlilik barındıran Müslüman kadınların yazdığı, gündelikte tam da saklı tutulan konuşulamayan dertlerini kamuya açarak, konuşulmasını sağlayarak -blog yazıları yoruma açıktır- bir hayat bilgisi haline getirebilmektedir; ki bu, kadınların kolektif bir bellek yaratmasına ve dayanışmasına çelme takan suskunluğun kırılması ve “özel alan politiktir” düsturunu eşzamanlı olarak mümkün kılması açısından pek de kolay bir süreç değildir.¹¹ Reçel aynı zamanda dünyadaki İslami Feminizm gündemleriyle bazı farklılıklar ve benzerlikler taşır: Kürtaj, taciz-tecavüz, erkeklik ve bilhassa da annelik, dünyadaki İslami feminizm içerisinde etkili bir tartışma konusu olarak yer almazken, belli ki Türkiye’nin erilleşen kamusal alanın ve makbul kadınlığın her daim mesai sorunlarının uzantısı olarak Türkiye’deki İslami feminizmin ve Reçel’in yazı gündeminde ağırlıklı yer tutmaktadır (Akyılmaz, 2015: 122). Bir zamanlar edebiyatta evlilik konusunda anlam kaybı yaşayan dindar kadınların iç sesleri varken, bugün artık evlense de evlenmese de anneliğin toplumsal/kültürel/dini söylemini sorgulayan; anne olmak istememenin de bir seçenek olduğunu kendi duyguları yoluyla ortaya koyan dindar genç kadınların varlığı Reçel’de göze çarpmaktadır (Köse, 2014).¹² Söz gelimi blogun konuk yazarlarından biri olan Zeynep Ö. “Annelik Aslında O Kadar da Kutsal Olmayabilir mi” başlıklı yazısında toplum tarafından anneliğe nasıl bir anlam yüklendiğini şu şekilde ifade ediyor (Tuğrul, 2018: 76):

Siyasi otoritelerimiz de dahil olmak üzere doğurganlık yaşına gelip de doğurmadıysan milletin gözünde yürümeyen araba, çekmeyen telefon, ısıtmayan kombi gibisin. Bir erkek için büyük başarı sayılabilecek şeylere, mesela eğitime, kariyere, paraya ya da özgüvene sahipsen bile anne değilsen bir hiçsin. Hatta hiçliğin de ötesinde sorunlusun, psikopatsın, zavallısın (Zeynep Ö.).

“Evli mutlu çocuksuz” adlı yazı ise annelik söyleminin ataerkiyi üreten katmanlı hallerini kendi hikayesi ile ortaya koymaktadır (*Reçel*, 24 Aralık 2014)²³:

Boğaziçi’nde okurken bu yaşta evlenilmez, kariyerin çok parlak sonra hiçbir şey yapamazsın diyen sosyalist profesöre de okulla birlikte medrese eğitimi almak için yalvardığım ama programına kızlar hemen evlenip, doğurunca dersi bırakıyor diye sırf erkekleri kabul eden tefsir alimine de ona bir çocuk vermezsen kocan senden soğur kızım, dul kalırsın diyen İslamcı teyzeye de yıllar sonra söylüyorum işte korkmuyorum, hepimiz aynıyız! Hem bu dünyada—en az- annelik kadar güzel başka şeyler de var! Oh dedim, rahatladım.

Diğer yandan *Kadınlar Camide* ya da *Reçel Blog* gibi insiyatiflerin gelenekselcilerden farklı olarak, eleştiriyi seküler devletten çok, açıkça muhafazakâr erkekliğe ve feminist bir refleks göstererek İslami/seküler ataerkiye yöneltmeleri; Türkiye’nin İslamlaşan ve kadınları otoriter bir dille geleneksel rollere çağırın muhafazakâr rejiminin 2000’lerin sonlarından itibaren güçlenen söylemi ile de ilgilidir. 1990’larda ve 2000’lerde gelenekselci dindar kadınların edebiyatında fark edilebilen ancak kamusal alanda görülmeyen ve “feminizm”le aralarına koydukları açık mesafede tecelli eden dindar erkeklere yönelik *mahrem* eleştirinin, bu nedenle 2010’lı yıllarda itibaren gelenekselcilerde bile kısmen çözüldüğü; Müslüman Feministler tarafından ise kamusal bir kabulüyle feminist eleştirinin açıkça sahiplenildiği görülebilmektedir. Bu noktada feminizmle ilişkisi açısından Türkiyeli İslamcı feministleri/Reçel Blogu önceki kollektif dindar yazın belleğinden ayırıcı vasıflardan biri kendilerini feminist tanımlama (ve tanımlamama) konusunda özgür bir tavır geliştirmeleri, çoğulluğunu¹⁴ dijital platformun yukarıda sağladığı belirtilen avantajlarını da kullanarak monolitik bir sese doğru otoriteyle uyuma kitleyici değil, çoğu zaman birbirinin sözünü blog yorumlarıyla tamamlayan baştan kolektivist bir fail olarak kurması olabilmektedir. Blogun farklı ve hatta birbirine zıt şeyleri söyleyen dindar kadın okuyuculardan gelen yazıları içermesi, bu yazıların gündelik hayattaki deneyim aktarımlarının söze gelmesi olarak zaman zaman *dindar makbul kadın imgesini* bozan bir hal alabilmektedir. Bunun yarattığı öfke ise muhafazakâr erkekler ve bazen de kadınların blog yorumlarında açıkça izlenebilmektedir. Bu öfkenin yarattığı

erkeklik Reçel'in *tatlılığının* karşına ismiyle yüz ekşiten ama iştah da açan bir isimle, pek de popüler olmayan *Turşu blog* isminde bir blog bile kurdu muştur.

Türkiye'de İslami feminizmin kamusal görünürlük kazanmasında ilk göze çarpan olgu, farklı ve bağımsız gelişmelerin tarihsel bir aradalığının yarattığı keşiflerdir. 2013'te kadınların¹⁵ başörtülü çalışma hakkını kazanmasının akabinde kadınları eve ve geleneksel rollere çağıran muhafazakâr söylemin de otoriterleşmesi söz konusu olmuştur. Yine 2013'te, "dindar kadınların ve laik feministlerin Gezi'ye ve ardından gelen protestolara yan yana katılımıyla potansiyel ittifakların pekişmesine yardımcı olan" kamusal bir ortam oluşmuştur (Dorroll, 2016: 158). Bu keşifleri kolaylaştıran temel dinamiklerden birinin siyasal otoritenin belirleyiciliğinden görece uzak dijital uzamdaki söylemlerin küresel dolaşımının mevcut kıldığı özgürlükler olduğu, sosyal bilim çalışmalarının ışığı altında açıklık kazanmaktadır. Yeni toplumsal hareketler içerisinde ve özellikle Arap baharında farklı dijital platformların ve dijital aktörlerin siyasal rollerini ortaya koyan çalışmalar buna bir örnek teşkil eder (Castells, 2013). Ayrıca tektipleşen siyasal, toplumsal ve ekonomik güç¹⁶, yasaklar ve cezalar, internetin yaygın kullanımı ve sağladığı küresel ifade ve özgürleşme olanakları yeni toplumsal hareketlerde dijital aktivizmin payını küresel düzeyde arttırmıştır. "Diğer yandan küreselleşmenin etkisiyle feminist hareketin ekonomi politik odağı kaybeden kültürel bir eleştiri formuna dönüşmesinin İslami Feminizmin ortaya çıkışında da etkili olması; demokratikleşme, sivilleşme ve kadın haklarını savunan İslamcı kadın sivil toplum örgütlerinin internet ağlarının yaygınlık kazanması, İslamcı hareketin bugünün ihtiyaçları gereğince ulus-ötesi etki yaratmak üzere yeniden örgütlenmesiyle de yakından ilişkisi bulunmakta ve eleştirilmektedir" (Yılmaz, 2017: 275). Yılmaz, gelenekselci dindar kadınlara karşılık kullandığı anlaşılabilir "İslamcı feminizm"e, İslamcılığın küresel ve ahlaki-kültürel bir formu olarak kazandığı yaygınlık ve bu açıdan post-kolonyal müslüman kadını yeniden ürettiği haklı eleştirisini yapmaktadır (2017). İslami feminizm örneği olarak Reçel Blog ise müslüman kadın imgeyi ayakta tutan suskunluklar yaratmak yerine, blogculuğun doğasına uygun şekilde mizah dolu alaycı bir dille dindar kadın imgeyi sarsıntıya uğratmaktadır: "Muhtemelen, kamusal alanda kadın olarak varolmanın sadece fiziksel olarak örtünmeyi değil, dilin de örtülmesini gerektirdiğini hissettiklerinden, son derece ciddi, ağırbaşlı, sabırlı... bir tutumu benimseyen önceki kuşaklardan kadınlarla karşılaştırıldığında, Reçel'e hakim olan dil çok genç, çok kentli ve öfkeli bir dildir" (Cantek ve Bora, 2021). Reçel Blog ile 90'lı yıllarda ilk kez çıkan popüler, didaktik olmayan ve alaycı dile sahip feminist *Pazartesi* dergisi arasında bağ kuran Cantek ve Bora'nın; feminist dergicilikte bulunan "feminist örgütlenmenin yetişemediği yerlere erişebilmek, kadınların kendilerini bir hareketin parçası olarak hissetmelerini sağlaması" be-

cerisinin bugün bloglara geçtiğini söylemesi dikkat çekici bir tespittir (2021). Bu anlamda Türkiye'deki hidayet edebiyatı karşısında hala bilinirliği güçlü olmasa da Reçel'in mizahi söylemi ile genç dindar kadınlara karşılık gelen eleştiri kapasitesi; klişeler üzerinden özgün bir ötekileştirme olarak çalışarak kadınları sesizliğe boyun eğdiren "feminist" bulunma endişesinden de uzaklaşmasından ileri gelmektedir. Çamdereli'nin ifade ettiği gibi Müslüman Feministler'in, Reçel ya da Havle Kadın Derneği'nin önceki Müslüman kadın Hareketinden farkı feminizm konusunda tavırlarının onu tarihi bir miras olarak kabul etme konusunda açık olmasıdır.¹⁷ Blogda hakim olan her türlü ataerkiye yönelen alaycılık ve mizah, sarkastik olmanın ötesinde, kullanılan dilin edimsel gücünü arttırmakta ve gelenekselci öfkeye mazhar olurken aynı zamanda kudretli bir gerçekliği de ifşa etmektedir: Sadece kendilerine sunulan makbul kadın imgesini reddetme değil, aynı zamanda *dile gelerek* müzakere etme iradesine sahip olduklarını.

Sonuç

"İslam ve kadın hakları" tartışmaları İslam'ın doğuşu kadar eskiye götürülse de "İslami feminizm" kavramı, İslam'da kadın ve eşitlik tartışmalarının etkisiyle 90'lı yıllarda başlamış ve birtakım küresel düşünce ve örgütsel oluşumlara kaynaklık etmiştir. Özellikle dijital uzam/blogculuğun yayılması, kadınların dijital uzama ulaşabilirliğinin kamusal alana göre fazla olduğu İran gibi Ortadoğu ülkelerinde gündelik hayat politikalarının dijital kişisel anlatılarda müzakere edilmesine yol açmış, dijital alanda bir kadın kolektif hafızası yaratarak dijital feminizmin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca dijital yazının FAM (Feminist Alternatif Medya) olarak sağladığı avantajlar İslami geleneklerin dijital alanda müzakere edilerek farklı dindar kadın benlikleri yaratılmasında ve İslami feminizmin ortaya çıkıp yayılmasına ivme etkisi yaratmıştır. Bloglar yoluyla *konuşan* Müslüman kadınların ses çoğulluğunun sadece oryantalist Müslüman kadın imgesine değil, benzer otantik bir kadın imgesine dayanan muhafazakâr ataerkil arayışlara karşı da yapıbozumcu hale geldiği görülebilir. Türkiye'de kendisini Müslüman feminist olarak tanımlayan bir insiyatifin ilk kez 2014 yılında ortaya çıkması merkeze alınarak bu yazıda, blogculuğun ve İslami Feminizmin oluşmasının tarihsel koşulları değerlendirilmekte, İran Blog dünyası ile Türkiye'deki İslami feminizm ve dijital uzam örneği olarak Reçel Blogun ortaya çıkış koşulları karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmektedir. Bu yazı, geleneksel İslamı müzakere etme amacıyla olan İslami feminizmin bir siyasal akım olarak oluşmasında ve yayılmasında dijital yazının ve blogculuğun yarattığı yeni kolektif ve akışkan özne edimselliklerinin ayrıca etkili olduğunu da işaret etmektedir.

Sonnotlar

1 "1980'lerin başlarında kendi adımla yazı yazdığım için "İslami haya" endişesiyle kınamalara maruz kalmıştım, ancak artık Müslüman kadınlar çeşitli alanlarda yazar olarak kendilerini kabullendirdiler. Elbet olumsuz adımlardan da söz edilebilir. Aile yapıları sarılıyor ve bunun başlıca sorumlusu da kamusal talepleri olan kadın sayılıyor" (Aktaş, 2018: 136).

2 "Gündelik yaşam, bireyin rutin halde gerçekleştirdiği etkinliklerden oluşmaktadır. Ev hayatı ve onun dekorasyonu, iş yaşamı, tatil, alışveriş, beslenme tarzı, zamanın kullanımı, boş zaman eğlenceleri, nesnelere, nesnelere kullanımı vb. gibi düzenli olarak yapılan bu eylemlerin tamamı ve daha fazlası gündeliklerdir. Gündelik yaşam pratikleri zamanla bireyin kimliğinin, sınıfının ve statüsünün tanımlayıcısı haline dönüşmekte ve bireyin yaşam tarzını oluşturmaktadır (Küçükşaraç 2015, 551). Buna göre yaşam tarzı bir kimşenin bedeni, giysileri, konuşması, boş zamanı kullanma şekli, yiyecek içecek tercihleri, ev, otomobil, tatil seçimleri vb. gibi tüketicinin beğeni üslubunun bireysel işaretleridir (Featherstone'dan alıntılan Küçükşaraç 2015, 551). Bu noktada günümüzde giderek gizli reklam anlaşmaları ve ürün tanıtımlarıyla ticarileşerek genişleyen bir blogculuk evreninden bahsedilebilir.

3 Analiz sitesi ComScore'un, dünyada blog okuma oranları ile ilgili yayınladığı ilk raporlardan birine göre dünyada Asya ülkelerinden sonra en çok blog okuma sayısı Türkiye'ye aittir. Blog okurken harcanan ortalama süre ve blog okuyucularının internet kullanıcılarına oranının yer verildiği raporda Türkiye, Tayvan, Brezilya ve Kore'nin ardından dördüncü sıradadır (Yıldırım, 2015, 518).

4 LGBTİ'li birey: "Yüz tane partili, sendikacının olduğu bir toplantıda belki bugün söz alabiliriz ama daha düne kadar söz almak sifıra yakındı. Ama yüz tane ilgili kişinin üye olduğu bir e-grupta kendi sözünü sansürlenmeden ona iletebiliyorsun. Dolayısıyla o insanlar da kanlı canlı bir eşcinselle muhatap olmadan bir eşcinselin sözünü alabiliyor, okuyabiliyor." (Göker, 2015)

5 Suudi Arabistan, Orta Doğu'da İnternet içeriğinin en aktif üreticilerinden ve tüketicilerinden biri haline geldi. Nitekim, Suudi blog okuyucularının büyümesi 2000-2009 arasında yüzde 650 patladı ve "[Orta Doğu] feminist bloglarının muhafazakâr tahmini 240.000'e yükseldi" (Tschirhart, 2014).

6 Burada İslami Feminizm içerisinde tartışamayacağımız ve bu yazının çerçevesini aşan, Türkiyeli "<https://yalnizyurumeyeceksin.com/>" dijital platformundan ve İranlı benzeri bir platform olan *Gizli Özgürlüğüm (Azadi-ye Yavaşaki Zanan dar Iran)* den kısaca bahsetmek gerekir. "Yalnız yürümeyeceksin" blogu daha çok bir dönem tesettüre girmiş ancak "açılmayı" tercih etmiş kadınların rumuzlarla yazdıkları yazılardan oluşurken; "Gizli özgürlüğüm, "şimdilerde New York'ta yaşayan İranlı gazeteci ve aktivist Masih Ali-nejad tarafından kurulan ve yönetilen" ve "İranlı kadınların başörtülerini çıkardıklarını gösteren fotoğraflarını yayınlamaları için bir alan sağlayan"- ki bu, hükümetin İslami

kıyafet yönetmeliğini ihlal eden bir eylemdir - online bir platformdur. Kampanya kendisini “İranlı kadınların başörtüsü takmadan kendi fotoğraflarını paylaştıkları bir çevrimiçi sosyal hareket” olarak tanımlamaktadır (Batmanghelichi ve Mour, 2017, 62). Türkiye’de de sosyal medyada başlatılan ‘#10yearschallenge’ akımının sonucunda yaygın şekilde başını açan kadınların her hangi bir politik amaç gütmekten fotoğraflarını paylaşmalarıyla “başını açan örtülüler sosyal bir gündem” oldu ve muhafazakar yazarlar böyle bir durumun hakikatını kabul ederek politik uyarılarda bulundular (Örneğin Yusuf KAPLAN, “İddialarımızı ve gençliği yitirsek, geleceği de kaybederiz!” Yeni Şafak Gazetesi, <https://www.yenisafak.com/yazarlar/yusuf-kaplan/iddialarimizi-ve-gencligi-yitirsek-gelecegi-de-kaybederiz-2055895>. Erişim Tarihi: 15.03.2021). *Yalnız yürümeyeceksin* bu minvalde tekrar gündeme gelen online platformlardan biri olmuştu. *Yalnız yürümeyeceksin*’in çağrı mektubu, Türkiye’de de kamusal alanın kadın ahlaki açısından İran’a benzer tehditkâr tutumunu gözler önüne seriyor. *Yalnız yürümeyeceksin* hem troll saldırılara maruz kaldıklarını ancak kişisel olarak da bazıları şiddetle sonuçlanmış pek çok tehdit aldıklarını platformlarında dile getirmekteler.

7 Yazarın notu: Akyılmaz’ın çalışmasının tarihi göz önüne alınarak bilgi değiştirildi. Orijinal metinde “20li yaşların ortalarında” olarak geçiyor (2015).

8 “Sitenin adı, İslamcı bir yazar olarak bilinen Düccane Cündioğlu’nun 2004’te “Reçel Yapamayan İslamcı Kadınlar” başlıklı yazısına gönderme yapmaktadır. Cündioğlu’nun ortaya attığı bu konu başka birçok yazar tarafından da kaleme alınmış ve tartışma yaratmıştır. Cündioğlu söz konusu yazısında “reçel” kavramını ailevi değerleri (aile ortamını) sembolize edecek şekilde kullandığını, Müslüman kadınların gelenekten uzaklaşarak modernleşmelerini ailenin çözülmesinin sebebi olarak gördüğünü belirtir. Reçel Blog, modern, eğitilmiş Müslüman kadınlara İslamcı erkekler tarafından yöneltilen bu ve bunun gibi eleştirilere kendi tarzları ile cevap vermektedirler. Geleneksel İslam anlayışını sorgulayan tavırları ile bu anlayışa alternatif olma amacıyla kurulan Reçel Blog’un yazarları hangi amaçla blogu açtıklarını ise şu şekilde ifade etmektedirler: “Kadınların ve bilhassa Müslüman kadınların; gündelik deneyimlerine, toplumsal meseleleri algılayışlarına, ilgilerine, meraklarına, dertlerine, umutlarına, kaygılarına, mücadelelerine dair kendi sözümüzü söyleyeceğimiz bir mecramız olsun istedik. Kale-mimizi, klavyemizi, tenceremizi, meyvelerimizi, şekerimizi aldık geldik. Reçel zamanla size kendisini anlatacaktır.”

9 Açık Mutfak.<http://acikmutfak.recel-blog.com/>,2022. Son Erişim Tarihi, 3/9/2021.

11 Reçel kurucularından Rümeyşa Çamdereli *Kadına Şiddete Karşı Müslümanlar İnisyatifi, Reçel Blog* ve son olarak da *Havle Kadın Derneği*’ni Müslüman Feminist bir zeminde tanımlayarak, düşünsel kaynaklarını tüm zorluklara rağmen kadın meselesine dair zamanında sesini çıkarmış ve İslami bir örgüt tarafından ölümle cezalandırılmış *Konca Kuriş* ve *Başkent Kadın Platformu* gibi referanslara bağlamaktadır. <https://hemhal.org/kadin/rumeysa-camdereli-nerden-cikti-bu-musluman-feministler/>, Ulaşım tarihi 15.03.2021.

12 Artık blog dünyasında görünmeyen *Müslüman Anneler* blogu gibi İslami ve fetva

sitelerinin tamamında, eril iktidar diliyle uyumlu, kadına çeki düzen veren ve onu eve çağırın fitri annelik söylemi aslında çok daha yaygındır. Bu bakış açısını ifade etmek için şu alıntı önemli: "(...) şunu çok iyi biliyorum ki, insan çok iyi bir öğretmen/ eğitici olabilir, bir pedagog veya psikolog olabilir, anaokulları yönetebilir, okullar açabilir, projeler, sunumlar, konferanslar düzenleyebilir. Ama aynı insan anneliği beceremeyebilir! Maalesef bugün etrafımızda çokça görürüz; evdeki iki çocuğundan bunalıp da bir an önce okuluna, hastanesine, iş merkezine dönen başarılı eğitimciler (...). Bu sebeple bir bayanın iş merkezindeki başarısı, bizim annelik gündemimize giremez. Ama 'ev merkezli' her başarı mutlaka gündem edilmelidir (Ummu Reyhane-*Müslüman Anneler* blogundan alıntılanan Tuğrul, 2018). Yine sitede yayınlanan mektuplara yanıt veren İsmail Yıldız, "Sinir Küpü Annelere Mektup"a şöyle başlıyor: "Allah'ın insan makinesi (...) Çok çocuk doğurmuş ve doğurmayı cihat olarak görmüş mücahide hanımlardan nasihatler alın. İki çocukla kendinizi daraltmayın. Allah'ın yaratmasına engel olmayın; birkaç çocuğunuz daha olsun. Bunları rahat karşılamaya başlarsınız. Sabredin" (Alıntılanan Tuğrul, 2018, s.80). Anneliğin İslamcılıkla sınırlı kalmayacak, modern Türkiye'deki gelenek kurucu rolüne ilişkin ilk çalışmalardan biri için Bkz. Aksu Bora (2001). Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü. A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe (ed.), *Yerli bir Feminizme Doğru* (ss.77-107). İstanbul: Sel.

13 Evli Mutlu Çocuksuz., <http://recel-blog.com/evli-mutlu-cocuksuz/>. Son Erişim Tarihi, 14/6/2022.

14 "En başta feministlikle suçlandık. Her ne kadar feminizmin suçlanacak bir ideoloji olmadığını anlatmaya çalışsak da başarılı olmadık. Kaldı ki biz bu yola feminist bir blog olarak da çıkmadık. Blogun altı editörü varsa, bunların üçü feminist, diğer üçü değil" (Rümeysa Çamlıdereli ile Reçel blog hakkında Agos röportajı, Aktaran Yıldırım 2019: 338).

15 Önce başörtülü kadın üniversite öğrencilerinin üniversitelere başörtülü girmeleri mümkün oldu; ardından 2013 yılında açıklanan bir demokratikleşme paketi ile devlet dairelerinde başörtüsü takma yasağı kaldırıldı. Buna göre savcılar, hakimler ve askeri personel dışındaki kamu görevlileri, devlet dairelerinde başörtüsü takma hakkını elde etti.

16 Bu iktidar ağına ekonomik bileşimi de eklemek gerekir: Geleneksel medya sahipliği ve basım yayın dağıtım sürecinin giderek tekelleşmesinin bağımsız ve alternatif yayıncılığın maddi ve siyasi maliyetini daha da arttırdığı zamanlar için siberuzam ve blogculuk kamusal alan özeliği kazanmaya başlayacaktır (Yüksel 2020).

17 Rumeysa Çamdereli; KIRAATHANE İSTANBUL EDEBİYAT EVİ konuşmaları: <https://www.youtube.com/watch?v=VmrhsvVKyzU>, Erişim Tarihi, 17-05-2021.

Kaynakça

Aksu B (2001). Türk modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü. İçinde: A. İlyasoğlu ve N. Akgökçe (der.) *Yerli bir Feminizme Doğru*. İstanbul: Sel, 77-107.

Aktaş C (2009). *Kusursuz Piknik*. İstanbul: İz.

Aktaş C (2013). İslamcı Harekette Roman'tik Huzursuzluk. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyumu Tebliğleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 640-652.

Aktaş C (2016). *Eksik Olan Artık Başka Bir şey: İslamcılık*. İstanbul: İz.

Aktaş C (2018). Müslüman Kadın: Ev, Sokak, Emek Ve Cehd. *Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 4, Cilt 4, Sayı 1, Bahar, 119-144.

Akyılmaz Ö (2015). Bloglarda İslami-Feminist Yaklaşımla Yeni Bir Kadın Kimliğinin İnşası: Reçel Blog Örneği (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi.

Ali Z (ed.) (2019). *İslami Feminizmler*. İstanbul: İletişim.

Amir-Ebrahimi M (2009). Weblogistan: The Emergence of a New Public Sphere in Iran. *SSRC -Publics, Politics and Participation - Location the Public Sphere in the Middle East and North Africa*, 325-358.

Arıkan Sinkaya P(2010). İran İslam Cumhuriyeti'nde Kadın Meselesi ve İslami Feminist Hareket. *Akademik ORTA DOĞU*, Cilt 5, Sayı 1, 43-67.

Aydın Satar N (2016). Müslüman Kadının Sesi: İslamcı Romanların Kadın Yazar ve Anlatıcıları. *Muhafazakâr Düşünce*, Cilt 13, Sayı 49, 295-313.

Badran M (2019). İslami Feminizm: Nedir? İçinde: Z. Ali (der.), *İslami Feminizmler*, İstanbul: İletişim, 37-51.

Başar U (2020). *İran'da İslami Feminizm Hareketleri*. İran Araştırmaları Merkezi Yayınları, https://iramcenter.org//d_hbanaliz/iranda-islami-feminizm-hareketi.pdf. Erişim Tarihi: 12.06.2021

Batmanghelichi, S& L Mour (2017). Cyberfeminism, Iranian Style: Online Feminism in Post-2009 Iran. *Feminist Media Histories*, Vol. 3, Number 1, 50-80. <https://doi.org/10.1525/fmh.2017.3.1.50>

Cantek F& A Bora (2021). Akacak Mecra Bulmak: www.5harfliler.com ve www.recel-blog.com. İçinde: A. Bora A(der.), *İradenin İyimserliği*. İstanbul: İletişim, 173-197.

Castells M (2013). *İsyen ve Umut Ağları: İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Çakır S (2016). *Osmanlı Kadın Hareketi*. Metis: İstanbul.

Çamdereli R(2021).*Rümeysa Çamdereli: Nerden Çıktı Bu Müslüman Feministler?*,

(<https://hemhal.org/kadin/rumeysa-camdereli-nerden-cikti-bu-musulman-feministler/>, Erişim tarihi: 17/01/2021

Çayır K (2008). *Türkiye’de İslamcılık ve İslami Edebiyat: Toplu Hidayet Söylemlerinden Yeni Bireysel Müslümanlıklara*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Dalaman ZB (2021). Feminist Alternatif Medyanın Yarattığı Yeni Kadın Kimlikleri: Türkiye ve Tunus İncelemesi. *Yıldız Social Science Review*, 7(1), 36–57. DOI: 10.51803/yssr.901742

Değer A ve R Çamdereli (2020). Konca Kuriş (1961-1998). İçinde: F. Saygılıgil ve N. Berber (haz.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm*, 10. Cilt. İstanbul: İletişim, 224-230.

Demirdirek A (2016). *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi*. Ankara: Ayizi.

Depeli G (2015). Kadın Bloggerlar: Yeni Dil, Yeni Kadınlık, Yeni Tartışmalar. *Folklor/ Edebiyat*, Cilt:21, Sayı:83, 271-294.

Dorroll P (2017). Post-Gezi Islamic Theology: Intersectional Islamic Feminism in Turkey. *Review of Middle East Studies*, 50(2), 157–171.

Eltantawy N (2013). From Veiling to Blogging: Women and media in the Middle East. *Feminist Media Studies*, Vol. 13, No. 5, 765–769. <https://doi.org/10.1080/14680777.2013.838356>.

Eslen-Ziya H (2013). Social Media and Turkish Feminism: New Resources For Social Activism. *Feminist Media Studies*, 13:5, 860-870. DOI: [10.1080/14680777.2013.838369](https://doi.org/10.1080/14680777.2013.838369).

Göker Z G (2019). Memories, Stories and Deliberation: Digital Sisterhood on Feminist Websites in Turkey. *European Journal of Women’s Studies*, Vol. 26(3), 313–328. <https://doi.org/10.1177/1350506819855414>.

Göker G (2015). Yeni Medya Okuryazarlığın Yeni Toplumsal Hareketler İçin Sağladığı Olanaklar ve Sınırlılıklar. *Yeni Medya Çalışmaları II. Ulusal Kongresi Kongre Kitabı*, 409-413. <http://www.yenimedya.org.tr/>, Erişim Tarihi: 17.04.2022.

İlhan V (2014). Feminist Alternatif Medyanın İşleyişi Üzerine. *Erciyes İletişim Dergisi “akademia”*. Cilt: 3, Sayı: 3, 2-10.

Kama-Özelkan F (2021). *Dijital Feminizm*. <https://feministbellek.org/dijital-feminizm/>, Erişim Tarihi 15.05.2022.

Köse E (2014) *Sessizliği Söylemek: Dindar Kadın Edebiyatı, Cinsiyet ve Beden*. İstanbul: İletişim.

Küçükseraç B (2015). Yeni Medya Okuryazarlığı Bağlamında Muhafazakâr ve Modern Yaşam Tarzı Blogları Üzerine Bir İnceleme. *Yeni Medya Çalışmaları II. Ulusal Kongresi Kongre Kitabı*, 547-575. <http://www.yenimedya.org.tr/>, Erişim Tarihi: 17.04.2022.

Meşe İ (2015). İslami bir moda dergisi örneğinde moda ve tesettür: Ne türden bir birlik-telik?. *Fe Dergi* 7, No. 1, 146-158.

Nas A (2021). Women in Mosques: Mapping the Gendered Religious Space Through Online Activism. *Feminist Media Studies*,16 (4). 1102–1103. <https://doi.org/10.1080/14680777.2021.1878547>

Parlak D (2020). Paravanın Arkasından Çıkıp Mekânı Dönüştürmek: Kadınlar Camide. İçinde: F. Saygılıgil ve N. Berber (Haz.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm*, 10. Cilt. İstanbul: İletişim, 251-260.

Reçel(12 Aralık 2014). Annelik Aslında O kadar da Kutsal Olmayabilir mi. Son Erişim Tarihi, 16/5/2022.

Reçel(24 Aralık 2014). Evli, Mutlu, Çocuksuz. Son Erişim Tarihi, 14/6/2022.

Reçel(15 Mayıs 2015). Anne ol Anne öl. Son Erişim Tarihi, 16/09/2022.

Sakaranaho T (2008). Equal but Different:Women in Turkey from the Islamic Point of View.İçinde: A. Kynsilehto (der.), *Islamic Feminism: Current Perspectives*,Finland: University of Tampere, 47-58.

Sim M.A (2017). Unveiling The Secret Stories: Conservative Female Blogosphere in Turkey. *Galatasaray University Journal of Communication*, 26, 39-63. DOI: 10.16878/gsuilet.324191.

Toros H (2000). Hayat, Hikayeler ve Suskunluğa Dair. İçinde: Y.Ramazanoğlu(der.), *Osmanlı’dan Cumhuriyete Kadının Dönüşümü*, İstanbul: Pınar, 189-208.

Tschirhart P (2014). The Saudi Blogosphere: Implications of New Media Technology and the Emergence of Saudi-Islamic Feminism. *CyberOrient*, Vol. 8, 1,55-79. DOI:[10.1002/j.cyo2.20140801.0004](https://doi.org/10.1002/j.cyo2.20140801.0004)

Şefkatli Tuksal H (2020). Türkiye’de İslami Feminizm Tartışmaları. İçinde: F. Saygılıgil ve N. Berber (ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Feminizm*, 10. Cilt. İstanbul: İletişim, 216-237.

Tugrul G (2018). Dindar Kadınların Annelik Algısı: Reçel Blog ve Müslüman Anneler Blogunun Karşılaştırmalı Analizi. *Fe Dergi* 10, no. 2, 71-84.

Uludağ H (2017). Kolektif Müslüman Kadın Kimliğinin Yapıbozumu: Reçel Blog Örneği, 6. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı 2*, <https://tlck.org.tr/6-tlck-bildiriler-kitabi/p.297-303>, Erişim Tarihi:10.05.2022.

Yıldırım A (2015) “Yeni Medyanın Okur-Yazar Kitleşi Olarak Blog Yazarları ve Blog Yayıncılığı Üzerine Bir İnceleme. *Yeni Medya Çalışmaları II. Ulusal Kongresi Kongre Kitabı*, 513-534.<http://www.yenimedya.org.tr/>, Erişim Tarihi: 17.04.2022.

Yıldırım K (2019). *Kabul ile Red Arasında: İslami Feminizm*. İstanbul: Avesta.

Yılmaz Z (2017). Neoliberal Küreselleşmenin Melez İzdüşümleri: İslamcı Feminizm. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, The Journal of Social Sciences Institute Sayı/Issue:34. 267-288.

Yüksel E (2020). Türk Basınında Dağıtım Sorunları:1983-2020 Mukayesesi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 6 (1), Yaz, 262-268.

Zareie A (2013). From Blog Writing to Self-Consciousness: A Study of Iranian Bloggers. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 91, 66-71. DOI:[10.1016/j.sbspro.2013.08.402](https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2013.08.402)

Parlamento, Temsil ve Kurumsal Maskülenizm: Kadın Milletvekillerinin TBMM İhtisas Komisyonlarındaki Rollerini¹

Senem Yıldırım, Bilkent Üniversitesi, İhsan Doğramacı Uluslararası İleri
Araştırmalar Merkezi

ORCID: 0000-0003-1246-3697

E-Posta: senemyildirimoazdem@gmail.com

Burcu Uçaray Mangıtlı, Göttingen Üniversitesi, Siyaset Bilimi Bölümü

ORCID: 0000-0003-1115-4462

E-Posta: bmangit@uni-goettingen.de

Özet

Temsili demokrasinin en temel kurumlarından biri olan parlamentolar üzerine son dönem yapılmış çalışmalar parlamentoların “toplumsal cinsiyetlendirilmiş kurum” olma özelliğinin altını çizmektedir. Her ne kadar parlamentolar betimsel, asli ve sembolik anlamda kadın temsili açısından önemli mekansal ve zamansal olanaklar sunabilme kapasitesine sahip olsa da bu kurumlar patriyarkanın ve maskülen örgütsel kültürün yeniden üretildiği alanlar olmayı sürdürmektedir. Temsili demokrasinin evrensel eşitlik iddiasının, tam da bu iddiayı gerçekleştirmek amacıyla inşa edilen kurumlarından biri olan parlamentoda sistematik olarak ihlali ve bunun kurumsal bir kültür halini alması, parlamentonun örgütsel yapısı içerisindeki meclis komisyonları gibi alt kurumları ve siyasi pratikleri incelemeyi önemli hale getirmektedir. Bu bağlamda bu çalışma, 2002-2020 yılları arasında kurulmuş olan TBMM ihtisas komisyonlarında görev alan kadın başkan, başkan yardımcısı ve sözcülere odaklanmaktadır. İki bölümden oluşan analizin istatistiksel ilk bölümünde kadın milletvekillerinin görünürlüğü yüksek ve siyaset kariyerlerinde önemli olabilecek bu pozisyonlara sadece “feminen” addedilen komisyonlarda getirildikleri görülmektedir. Öte yandan Adalet, Milli Savunma, Dışişleri veya Plan ve Bütçe komisyonu gibi komisyonların kilit noktalarına ağırlıklı olarak erkek milletvekilleri seçilmektedir. Temsildeki bu adaletsizliğe ek olarak, analizin ikinci bölümünde “boru hattı kuramı” ve “sızdıran boru hattı sendromu” teorik ve kavramsal çerçeve olarak kullanılmış ve bu pozisyonlardan en önemlisi olan komisyon başkanlığına parti desteği ile seçilmenin kadın milletvekillerinin kariyerlerine etkisi incelenmiştir. 18 yılda göreve gelen 23 kadın komisyon başkanının kariyerleri incelenerek, komisyonlarda edindikleri deneyimin, kazandıkları görünürlüğün siyasi gelecekleri açısından onlara diğer komisyon başkanı erkek milletvekilleri ve kadın yahut erkek komisyon üyelerine nazaran bir avantaj sağlayıp sağlamadığı analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, kadın

milletvekillerinin komisyon başkanlığı yaptıktan sonra komisyon başkanı erkeklerde görülen kariyer avantajlarına sahip olamadıklarını göstermiştir. Yerel siyasetten TBMM'ye gelen kadın milletvekillerinin kariyer yollarının bu noktada tıkanıdığı anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar ışığında bu çalışma, Türkiye bağlamı dışında oluşturulmuş ve genel olarak eğitim ve mesleki kariyer alanlarındaki çalışmalar tarafından kullanılmış boru hattı kuramını kadınların parlamento düzeyindeki siyasi katılım ve temsili alanına taşıyarak, patriyarkanın ve maskülenizmin Türkiye bağlamında yapısal ve kurumsal düzeyde nasıl işlediğini incelemektedir.

Anahtar sözcükler: Toplumsal Cinsiyet, Parlamento, Cinsiyetlendirilmiş Kurum, Maskülenizm, İhtisas Komisyonu.

Parliament, Representation, Institutional Masculinism: The Role of Women MPs in the Standing Committees of the Grand National Assembly of Turkey

Abstract

Recent studies on parliaments as one of the most fundamental institutions of representative democracy, underline the feature of parliaments as “gendered institutions”. Although parliaments have the capacity to offer significant spatial and temporal opportunities for women’s representation in descriptive, substantive, and symbolic terms, these institutions continue to be places where patriarchy and masculinized organizational culture are reproduced. The systematic violation of the claim of the universal equality of representative democracy in the parliament —which is one of the institutions built to realize this claim— and the ensuing institutional culture, make it vital to examine sub-institutions such as parliamentary committees and political practices within the organizational structure of the parliament. In this context, this study focuses on the female chair, vice chair, and spokespersons who took office in the standing committees of the GNAT between 2002 and 2020. The analysis consists of two parts. In the first part, it is found that female legislators are brought to these positions, which are highly visible and might be important for their political careers, only in committees that are considered “feminine”. On the contrary, male legislators are elected predominantly for key positions in committees with themes such as Justice, National Defense, Foreign Affairs, or the Planning and Budget. In addition to this injustice in representation, in the second part of the analysis, “pipeline theory” and “leaky pipeline syndrome” are used as theoretical and conceptual frameworks to examine the effects of being elected to these positions (with the support of their

parties) on the careers of female legislators. By looking into the careers of all 23 female chairs in this period and comparing them to male chairs as well as male and female committee members, this study analyzes the career effects of the experience and visibility they gained as committee chairs on their political careers. It is found that female chairs enjoy none of the career advantages that the male chairs have and their career paths are in fact stuck at this point. Hence, this study examines how patriarchy and masculinism operate at the structural and institutional level in the Turkish context, by carrying the pipeline theory (which was created outside the Turkish context and generally used for analysis in the fields of education and formal careers) to the field of political participation and representation of women at the parliamentary level.

Keywords: Gender, Parliament, Gendered Institution, Masculinism, Parliamentary Committee.

Giriş

Toplumsal cinsiyet ve parlamentolar üzerine son dönem yapılmış çalışmalar parlamentoların “cinsiyetlendirilmiş kurum” olma özelliğinin altını çizmektedir. Her ne kadar feminist literatür toplumsal kurumlardan biri olarak değerlendirilen siyasetin “cinsiyetlendirilmiş kurum” olma özelliğine uzun yıllardır dikkat çektiyse de parlamentoların “cinsiyetlendirilmiş kurum” olarak kavramsallaştırılması yasama üzerine çalışmalar için yeni bir gelişmedir. Özellikle Türkiye bağlamında “cinsiyetlendirme” ve “cinsiyetlendirilmiş kurum” üzerine yapılan çalışmalar kariyer ve iş ortamı olarak betimlenmeye başlayan parlamentolardan çok; fiziksel mekan, edebiyat, emek, yargı ve akademik disiplin alanındaki cinsiyetlendirme süreç ve deneyimlerini ele almışlardır (Tuncer ve Demirci, 2021; Karababa, 2021; Duva, 2015; Cengiz, 2020; Tuncer, 2020). Halbuki parlamentolar betimsel, asli ve sembolik siyasal temsilin başat mekanları olmasının yanı sıra bu temsilin kurumsal ortamda üretilen cinsiyetlendirilmiş sonuçlarına ev sahipliği yapmaktadır. Patriyarkanın ve maskülen örgütsel kültürün yeniden üretildiği alanlar olmayı sürdürmektedir. Bu bağlamda, var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortaya çıkardığı ikincil ve dezavantajlı durumların ortadan kaldırılmasını amaçlayan feminist politikanın önem verdiği durumlardan biri eşitsizliğin kurumsal dinamiklerine bakmak olacaktır. Feminist ilkelere dayalı yürütülen politik mücadele fail, kurum ve yasal düzeylerde eş zamanlı yürütülmeye çalışılırken, karar alma mekanizmalarında, kaynak üretim, dağıtım ve kullanımında hali hazırda var olan asimetrik patriyarkal iktidar ilişkilerine demokratik temsil bağlamında ev sahipliği yapan parlamentoların örgütsel yapısına, formel ve enformel kural, norm ve kültürlerine bakmak değerli hale gelmektedir. Bunun yanı sıra siyasi temsil üzerine yapılan kuramsal tartışmalara bakıldığında, kadınların

siyasi temsilcileri mevzubahis olduğunda cinsiyetlendirilmiş çıkar ve konuların yönetiminde ne derece yer bulduğu sorusunun tekrar tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Bu tartışmaların feminist politika bağlamında işaret ettiği değişim sürecinin ise iki bileşeni bulunmaktadır. Birincisi kurumsal değişimin öznesi konumundaki kadınlar ve kadın hareketi; ikincisi ise bu değişimin hedefi olan kurumlardır (Waylen vd., 2013). Bu bağlamda son dönem kurumsalcı analizlerin de altını çizdiği gibi kurumlar artık statik örgütsel yapılar değil, failin kapasite ve yapabilirliğinin yanı sıra değişim sürecini de etkileyen formel ve enformel yapı, süreç ve ideolojiler bütününe işaret etmektedir. Tam da bu yüzden değişimi amaçlayan politik hareketler için kurumlar, iç işleyişleri ve ürettikleri kültürel kodlar önemli hale gelmiştir.

Temsili demokrasinin evrensel eşitlik iddiasını gerçekleştirmek amacıyla inşa edilen kurumlardan biri olan parlamentoda bahsi geçen formel ve enformel örgütsel birim, kural, norm ve eylemler ile yeniden üretilen kurumsal ve örgütsel maskülenizm, “örgütsel cinsiyet yanlılığı”nı doğurmakta ve bunun sonucu olarak kadınların siyasi temsil kapasitelerini, deneyimlerini ve kariyerlerini etkilemektedir. Bahsi geçen evrensel eşitlik ilkesinin sistematik olarak ihlali ve bunun kurumsal bir kültür halini alması, parlamentonun örgütsel yapısı içerisindeki meclis komisyonları gibi alt kurumları ve siyasi pratikleri incelemeyi önemli hale getirmektedir. Yasama sürecinin ve müzakerelerinin önemli bir kısmının yer aldığı meclis komisyonları, modern parlamentoların en önemli dahili örgütsel yapısı olarak görülmekte (Coffè vd., 2019) ve bu komisyonlar milletvekillerinin bireysel olarak siyasi sürece doğrudan etkide bulunabilecekleri ve siyasi kariyerlerini gerçekleştirebilecekleri alanlar olarak tanımlanmaktadır (Pansardi ve Vercesi, 2017).

Bu bağlamda bu çalışma, patriyarka, toplumsal cinsiyet, cinsiyetlendirilmiş kurum ve maskülen örgütsel kültür kavramlarını ilişkilendiren bir kavramsal çerçeve çizdikten sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) örgütsel yapısı içerisinde temsil ve siyasal eylem açısından önemli addedilen ihtisas komisyonlarında, siyasi iktidarın ne ölçüde ve hangi mekanizmalar yoluyla dağıtıldığına dair betimsel bir analiz yapmaktadır. Buna ek olarak, analizin ikinci kısmı Türkiye bağlamı dışında oluşturulmuş ve genel olarak eğitim ve mesleki kariyer alanlarındaki analizler için kullanılmış “boru hattı kuramı”nı kadınların parlamento düzeyindeki siyasi katılım ve temsili alanına taşıyarak, patriyarkanın ve örgütsel maskülenizmin Türkiye bağlamında yapısal ve kurumsal düzeyde nasıl işlediğini betimlemektedir.

Patriyarka, Toplumsal Cinsiyet, Cinsiyetlendirilmiş Kurumlar ve Maskülen Örgütsel Kültür

Temsili demokrasinin en temel kurumlarından biri olan parlamentolar üzerine son dönem yapılmış çalışmalar parlamentoların “cinsiyetlendirilmiş kurum” olma özelliğinin altını çizmektedir (Erikson ve Verge, 2022; Lowndes, 2020; Erikson ve Josefsson, 2019; O’Brien ve Piscopo, 2019; Palmieri, 2019; Galligan ve Meier, 2016; Childs, 2014; Connolly, 2013; Crawford ve Pini, 2010). Bu çalışmaların sayılarındaki artışın önemli sebeplerinden biri, siyasal analizin temel açıklayıcı değişkeni olarak siyasal aktörlerin rol ve önemini yadsımsızın kurumları tekrardan öne çıkaran yeni kurumsalcı perspektifin (Mackay vd., 2010: 573) ve ona bağlı olarak feminist kurumsalcı analizlerin öne çıkmasıdır. Siyasal kurumlara ait formel ve enformel kuralların ne şekilde ve ne ölçüde cinsiyetlendirildiği ile ilgilenen feminist kurumsalcılık (Thomson, 2018: 178), kurumların cinsiyetlendirilmiş karakterini ve cinsiyetlendirme etkilerini kurum, toplumsal cinsiyet ve iktidar kavramlar sarmalı içerisinde bize sunmaktadır (Mackay, 2011: 181). Feminist politika bağlamında feminist kurumsalcı yaklaşım, hedeflenen değişimin kurumsal boyutunun süreç ve aktörlerine dair analitik bir perspektif sağlamaktadır. Her ne kadar görece olarak yeni kabul edilse de bu yaklaşıma esin kaynağı olan kavramsal çerçeve feminist kuram içerisinde uzun bir süredir patriyarkal iktidar ilişkilerinin analizinde kullanılmaktadır. Kurumlara içkin hale gelen cinsiyetlendirme/cinsiyetlendirilme süreç, deneyim ve edimlerini daha iyi anlayabilmek için yaklaşıma yön veren kavramsal çerçeveye daha yakından bakılması gerekmektedir.

Patriyarka, cinsiyetlendirilmiş kurumlar ve maskülen örgütsel kültür üzerine yapılan bu kavramsal tartışmaya ve sonucunda ortaya çıkan literatüre bakıldığında bunun günümüze ait bir tartışma olmadığını ve özellikle 1980’lerden itibaren tartışılmaya başlandığını görülmektedir. Bu tartışmalar öncelikli olarak patriyarka kuramlarının sınırları ve toplumsal cinsiyet kavramının bir analiz kategorisi olarak ele alınmasının gerekliliği üzerinedir (Acker 1989; Scott 1986). Bu alanda birçok araştırmacıya öncü olmuş Acker, 1980’lerin sonunda kaleme aldığı “The Problem with Patriarchy” [“Patriyarka ile İlgili Sorun”] makalesinde, patriyarkayı analitik bir araç olarak alan bazı çalışmaların, devleti, sınıf yapısını, geç kapitalizmin ekonomi politliğini ve sosyalizmi nötr yapı ve sistemler olarak nitelendirip; bunların kadını nasıl ikincil konuma ittiklerini incelerken, toplumsal cinsiyet ve sınıf yapısının aynı anda kurulduğu gerçeğini bir kenara ittiğini söyler. Benzer olarak Scott (1986: 1058) da patriyarka kuramlarının bir eşitsizlik sistemi olarak toplumsal cinsiyetle kendini sınırlandırdığını [sınıf, ırk, etnisite gibi] diğer eşitsizlik sistemleri ile etkileşimini göz ardı ettiğini belirtir. Halbuki feministler, sözde evrenselci teorilerin toplumun önemli bir kısmını genellikle dışarıda

bıraktığına dikkat çekmekte hep ön sıralarda yer almışlardır (Okin, 1995; 274). Bu tartışmanın ışığında Acker (1989: 238) toplumsal hayat ve kurumların analizinde analitik yaklaşım olarak “toplumsal cinsiyete” odaklanmanın gerekliliğinin altını çizirken, ileriki çalışmalarında toplumsal cinsiyeti birçok toplumsal sürece içkin olan ve kadın-erkek arasındaki ayrımlar yolu ile farklılığın ve tahakkümün örüntülenmesi olarak tanımlamaktadır (Acker, 1992; 565). Bu tanımlama toplumsal cinsiyet eşitliğini doğa veya toplumsal gereksinimler üzerinden değil; kadın ve erkeklerin toplumdaki konumları üzerinden kurgular. Ecevit’in (2021: 24-25) de belirttiği üzere toplumsal cinsiyet eşitliği çok boyutlu bir kavramdır ve bu kavram toplumdaki koşullara, fırsatlara, kaynak dağılımına, ihtiyaçlara, önceliklere, çıkarlara ve güç yapılarına vurgu yapmaktadır.

Bahsi geçen tartışmanın metodolojik boyutuna da değinen Acker (1989: 239), kadınların ikincil plana itilip baskılanmalarının nasıl üretilip sürdürüldüğünü sormaktansa, toplumsal cinsiyet açısından nötr olarak ele alınmış süreç ve yapılara toplumsal cinsiyetin nasıl dahil edildiğinin sorulmasının gerektiğini belirtir. Diğer türlü, eril tahakkümün ve kadının ikincil konuma itilmesinin tarihsel, kültürlerarası ve toplumsal düzeyde inşa edilecek bir kurama ulaşamayacağımızı iddia eder (Acker, 1989: 238). Acker’in bu savı tam olarak “cinsiyetlendirilmiş kurum” kavramının ve araştırma konusunun öne çıktığı yerdur. Başka bir çalışmada Acker (1992: 576) yine Scott’a (1986) da referans vererek toplumsal cinsiyetin bir süreç olduğunu; bu sürecin kadın ve erkekler arası farklılıkları baz alarak insani aktivitelerin, pratiklerin ve toplumsal yapıların nüfuz etmiş/yerleşmiş/sindirilmiş bir şekilde düzenlenmesi anlamına geldiğini söyler. Bu bağlamda “cinsiyetlendirilmiş kurum” kavramı, toplumsal hayatın çeşitli kesimlerindeki süreç, pratik, imge, ideoloji ve iktidar dağılımında toplumsal cinsiyetin mevcut olması durumuna işaret etmektedir (Acker, 1992: 567). Burada kurumlardan kasıt hukuk, siyaset, din, akademi, devlet, ekonomi gibi toplumsal kurumlardur ve Acker bu kurumların tarihsel olarak erkekler tarafından kurulduğunu, onların tahakkümünde olduğunu ve sembolik olarak erkek bakış açısından yorumlandığını söyler. Bu kurumlar, kadınların yokluğunda tanımlanmışlardır. Kadınların merkezi ve belirleyici olarak tanımlandıkları tek kurum ailedir ve orada da ikincil pozisyona sahiptirler (Acker, 1992: 576).

Acker’in tanımına paralel olarak, Lovenduski de (1998: 348) kurumların cinsiyetlendirilmiş olarak kabul edilmesi için belli başlı koşullar olduğunu belirtir. Öncelikle araştırmacılar belli bir kurumdaki her bireyin cinsiyet sahibi olduğunun ve bunu toplumsal olarak edimlediğinin farkında olmalıdırlar. İkinci olarak, bahsi geçen kurumlarda bireylerin deneyimlerinin cinsiyet ve toplumsal cinsiyete göre farklılık gösterdiği. Ayrıca cinsiyet ve toplumsal cinsiyet, kimliği oluşturan ırk, etnisite, uyruk gibi diğer bileşenlerle etkileşim halindedir ve bütün

bu bileşenler erkeklik, kadınlık ve kurumsal davranış açısından sonuçları olan kültürel kodlara göre yorumlanmaktadır. Son olarak da, kurumların kendine ait cinsiyetlendirilmiş kültürü vardır ve bu kültür toplumsal cinsiyetin üretiminde ve yeniden üretiminde rol oynar. Yasama organları ve parlamentolar üzerine son dönemde yapılan çalışmalar kurumların bu özelliklerine dikkat çekerek, cinsiyetlendirilmiş yaklaşımlara daha çok yer vermektedir. Bu çalışmalar, parlamentoların cinsiyetlendirilmiş kurumsal alanlar olduğuna ve kendi iç işleyişinde kurumsallaşmış seksizm barındırdığına işaret etmektedir (Palmieri, 2019; Erikson ve Verge, 2022). Lovenduski tarafından çizilen kavramsal çerçeveye uygun olarak Palmieri (2019: 176) parlamentoların cinsiyetlendirilmiş kurumlar olduğunu ve toplumsal cinsiyetin, kurumsal normlara yedirilmiş iktidar ilişkilerinden bağımsız ve dışında var olamayacağını savunur. Her ne kadar parlamentolar betimsel, asli ve sembolik anlamda kadın temsili açısından önemli mekansal ve zamansal olanaklar sunabilme kapasitesine sahip olsa da, bu kurumlar patriyarkanın ve maskülen örgütsel kültürün yeniden üretildiği alanlar olmayı sürdürmektedir.

Bahsi geçen kurumlardan geniş anlamda siyaset, daha dar anlamda temsili demokrasi, temsili demokrasinin evrensel eşitlik iddiası ve bu iddiayı gerçekleştirmek amacıyla inşa edilen kurumlarından biri olan parlamento bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu akademik sorgulamanın arkasında, evrensel eşitlik prensibi ile oluşturulmuş parlamentolarda bu eşitlik ilkesinin sistematik olarak ihlal edilmesi ve bunun kurumsal bir kültür halini aldığı gözlem ve bulguları yatmaktadır. Erikson ve Verge (2022: 2), siyasal temsilin erkeklığe dayalı (*masculinized*) örgütsel bir kültüre sahip kurumsal ortamlarda üretilen cinsiyetlendirilmiş sonuçlarına dikkat edilmesi gerektiğinin altını çizmektedirler. Örgütsel maskülenizm bir örgütün kurallarına, değerlerine, normlarına, yapısına ve çıktılarına şekil veren ve bunlara içkin olan erkeklik ideolojileri olarak tanımlanmaktadır ve örgütsel cinsiyet yanlılığının politik hayatı istila ettiği savunulmaktadır (Lovenduski, 1998: 348). Kurum özelinde gözlemlenen maskülenizm, feminist kuram tarafından daha sık ele alınan kadın bedeni, emeği ve kimliği üzerinde tahakküm kuran bir eril tahakküm modelinin yanı sıra, Gilligan'ın da belirttiği "düşünme biçimi olarak maskülenizm" (Brown 1992: 19) ve Young'ın (2003: 4) altını çizdiği "korumanın formu olarak maskülenizm" gibi farklı boyutlarda kendini gösterebilmektedir. Bu farklı maskülenizmler erkeklığı cesaret, zor kullanma, agresiflik, ataklık, rasyonel ve kararlı olma, analitik olma ve koruyucu/kollayıcı olma özellikleriyle tanımlayıp kurum içi kültürü bu kodlar üzerine kurmaktadır.

Peki bahsi geçen istilanın ne gibi sonuçları vardır? Kuramsal olarak cinsiyetlendirilmiş ve hiyerarşik bir ikilik çerçevesinden erillikle paralel olarak

rasyonaliteyi, failliği, otonomi ve kontrolü önceleyen maskülenizm, bu kategorilerin karşıtlarını kadınlıkla eşleştirip öteki olarak tanımladığı kadını ve kadınlığı toplumsal, kültürel, ekonomik ve politik olarak değersizleştirip ikincil konuma itmekte; bu durumu besleyen toplumsal hiyerarşileri yeniden üretmektedir (Peterson 2012: 10). Kenny'nin de (2007:96) belirttiği gibi, erkeklik ve kadınlık ile ilgili enformel kurallar kurumsal iktidar ilişkilerindeki asimetriyi pekiştirmektedir. Feminist kurumsalcı bakış açısına göre, iktidarı erkekler ile özdeşleştiren, cinsiyetlendirilmiş beklentilerin, norm, kural ve pratiklerin doygun hale geldiği mekanlar olarak tanımlanan parlamentolar özelinde maskülenizm söylemi meclis içi davranış standartlarına şekil verir. Bu standartlara uyan kişiler siyasal ortam ve alanda meşru aktör sayılmaktadırlar (Palmieri, 2019: 175-176). Gerek formel gerekse enformel olan bu norm, kural ve söylemlere uymayanlar meşru aktör olma özelliğini yitirir. Ortaya çıkan kurumsallaşmış seksizm, bireylerin kariyerlerini ve kapasitelerinin yanı sıra gündem belirleme olanaklarını, kısacası iş refahlarını etkilemektedir (Erikson ve Verge, 2022).

Feminist kurumsalcı analiz bağlamında kadınların siyasetteki etkilerini anlamaya çalışan çalışmalara baktığımızda bu çalışmaların önemli bir kısmının, siyasal kurumların iktidarı hangi mekanizmalar yoluyla ve ne ölçüde cinsiyetlendirilmiş bir biçimde dağıttığını analiz etmekte olduğunu görüyoruz. Acker'e göre de sormamız gereken soru "kadınlar neden dışlanmış?" dan daha çok "kurumsal yapı ve belli başlı kurumsal alanların özellikleri ne ölçüde toplumsal cinsiyet tarafından oluşturulup şekillendirilmiştir?" olmalıdır. Belirli kurumların oluşturulması ve devamında erkeklerin çıkarı ve belli erillikler ne ölçüde belirleyici olmuştur? Kadınların ikincil olarak konumlandırılmaları ve dışlanmaları olağan kurumsal işleyişte nasıl içselleştirilmiştir/işleyişe nasıl entegre edilmiştir? Bu soruları soran Acker (2006: 443), bütün örgütlerin genel olarak birbiri ile bağlantılı pratik, süreç, eylem ve anlamlardan oluşan eşitsizlik rejimleri olduğunu ve bu rejimlerin bahsi geçen örgütlerde sınıfsal, cinsiyet ve ırka dayalı eşitsizliklerin sürdürülmesini sağladığını belirtir. Bunu anlayabilmek açısından bakmamız gerekenler örgütlerin cinsiyetlendirilmiş yapıları, eşit olmayan iktidar ilişkilerini idame ettiren bütün pratikler ve politikalar, ödülleri ve fırsatlar, cinsiyetlendirilmiş örüntüleri/yapıları yeniden üreten kişilerarası etkileşim ve bu süreçleri destekleyen ve genelde eril olan ideolojilerdir (Acker, 1998: 195).

Bu bağlamda, parlamentoların cinsiyetlendirilmiş mekanlar olarak tekrar kavramsallaştırılması yasama çalışmalarında önemli bir yeniliktir (Palmieri, 2019: 173). Hem kurumsal hem de örgütsel olarak parlamentoların cinsiyetlendirilmiş yapılarını; yani formel yapılarını ve enformel kural, norm

ve pratiklerini haritalandırmak önemlidir (Kelly, 2014: 680). Lovenduski' ye (1998) göre, cinsiyetlendirilmiş kurumsal araştırma kurumundaki kadın ve erkek sayılarına, kurumsal hiyerarşilerdeki yerlerine, baskın ve madun erkekliklerin ve kadınlıkların yapısına dikkat etmelidir. Kalitatif araştırma yöntemlerinin elde ettiği veriler, kantitatif yöntemler ile elde edilmiş verilerle desteklenmelidir. Kadınların pozisyon, tutum, ücret ve istihdama ilişkin bilgileri üzerine elde edilecek kantitatif veriler kurumun cinsiyet kültürünü ve kurumdaki erkek ve kadın davranışlarını belirlemek açısından yardımcı olacaktır (Lovenduski, 1998).

Parlamentonun örgütsel yapısı içerisinde kadınların sayısal olarak asimetrik dağılımı onlar için hem temsil kapasite ve yapabilirlikleri açısından hem de kariyer ve iş refahı açısından negatif sonuçlar doğurmaktadır. Bunlar arasında meşru otorite eksikliği ve düşük verimlilik, çifte standart uygulamaları, stereotiplere maruz kalmak, rol çatışmaları ve çifte açmazlar, enformel iletişim ağlarından ve iktidar yapılarından dışlanmak, düşük terfi ve yüksek işi bırakma oranları, örgütsel kültürden rahatsız olmak ve cinsel taciz sayılabilir (Dahlerup, 1988). Sayısal olarak eşitliğin yakalandığı durumlarda bile “Cinsiyet [*gender*] uygunluğu kriteri” sebebiyle erkeklerin daha görünür ve prestijli liderlik pozisyonlarına atandıkları; kadın ve erkeklerin farklı toplumsal statülere sahip komitelere atandıkları gözlemlenmektedir (Erikson ve Verge, 2022; Heath vd., 2005). Bu tarz asimetrik patriyarkal iktidar ilişkileri daha önce Putnam (1976: 33) tarafından “artan orantısızlık yasası” olarak belirtilmiş ve siyasal tabakalaşma sisteminde önemli ve prestijli pozisyonlara kadınlara oranla yüksek statülü erkeklerin gelmesinin daha olası olduğu iddia edilmiştir.

Cinsiyet uygunluğu kriteri ve artan orantısızlık yasası gibi durumlar, kadınların betimsel ve asli temsillerinin yanı sıra siyasal kariyerleri açısından ortaya atılan bazı öngörülerini yanlışlamaktadır. Bunların başında toplumsal cinsiyet bağlamında “boru hattı kuramı”nın bize sunduğu öngörüler gelir. Esasen bir metafor olarak kullanılan “boru hattı” kavramı, kuramsal olarak iktisat, işletme, eğitim ve kariyer araştırmaları gibi alanlarda analiz açısından sıkça başvurulan bir analogidir ve belirli bir alanda temsili açıdan sayıca az bir grubun sayısının artmasıyla bu grubun hem koşullar hem de temsil açısından daha iyi bir pozisyona geleceğinin altını çizer. Kuramın öğrencilerin eğitim sistemi içerisindeki hareketliliğine ilişkin analizlerdeki akademik kullanımı 1960'lı yıllara kadar dayanmaktadır (McGrew, 2016: 343). İşletme alanında kadın yöneticilerin sayıca azlığını, kadınların bu pozisyonlarda doğal kariyer gelişimi sağlayacak kadar uzun süre kalamadıkları ile açıklayan “boru hattı kuramı” bu alanda da 1980'den itibaren sıkça kullanılmaya başlanmıştır (Heilman, 1997: 5). Mariani'nin (2008: 285) de belirttiği gibi, 1980'lerden itibaren siyasal temsil bağlamında toplumsal cinsiyet eşitliği üzerine yapılan akademik çalışmalar “boru

hattı kuramını” analizlerinde kullanarak, kadınların görece daha düşük statülü pozisyonlarda elde ettikleri kaynak ve deneyimi daha yüksek pozisyonlara gelmek için kullandıklarına işaret etmektedir. Buna bağlı olarak da belirli bir düzeydeki göreve seçilerek gelen kadın sayısındaki artış, daha prestijli ve iktidar açısından güçlü pozisyonlardaki kadınların sayısında orantısız olarak bir artışa sebep olur. Bu kuram, genellikle yerel siyaset düzeyinde siyasete başlayıp burada edindikleri deneyim ve kaynaklarla daha sonra siyasi kariyerlerindeki ilerleme kaydetmiş ve ulusal düzeyde veya eyalet düzeyinde temsil hakkı kazanmış kadınların deneyimlerini gözlemlediğimiz örnekler için geçerli olabilir. Fakat bu lineer akışın gözlemlenemediği bağlam ve durumları hangi analitik araçlar ile analiz edebiliriz sorusunun yanıtı ise “sızdıran boru hattı sendromu” kavramıyla açıklanabilir. “Sızdıran boru hattı” kavramsal olarak eğitim sisteminde belirli demografik grupların belirli akademik alanlarda var olamayışlarını ve başarısızlıklarının yanı sıra eğitimlerini tamamlamada yaşadıkları zorlukları açıklamak amacıyla 1980’li yıllardan itibaren kullanılmaktadır (McGrew, 2016: 343). Akademi kariyer seviyesi arttıkça bu seviyelerdeki kadın sayısının azalması durumu “sızdıran boru hattı” kavramı ile ilk kez Clark Blikenstaff tarafından kullanılmıştır (Ollrogge vd., 2022: 1). Bu bağlamda, “sızdıran boru hattı sendromu”na göre, kadınlar kariyer süreçlerinde çeşitli sebepler dolayısıyla daha kıdemli pozisyonlara gelememekte ve sistem içerisinde ya aynı pozisyonu korumakta ya da sistem dışı kalmaktadırlar. Özellikle bilim, teknoloji alanlarında ve akademi orantısız şekilde kadınların kariyerlerini yarıda bıraktıkları (Svinth, 2006) veya kariyerlerinin sekteye uğradığı gözlemlenmektedir (Lee, 2019). “Sızdıran boru hattı sendromu” olarak adlandırılan bu durum, —siyasetin de dahil olduğu— kariyer kategorilerinde her bir üst aşamada orantısız olarak olması beklenenden daha az kadının bahsi geçen pozisyonlara gelmeleri ile sonuçlanmaktadır (Buckles, 2019). Bu sendromun ortaya çıkmasına sebep olan belli başlı durumlar arasında cam tavan, taciz, ayrımcılık, iş-yaşam dengesi üzerinden ilave talepler ve bakım sorumlulukların yarattığı ilave yükler sayılmaktadır (Rauhaus ve Carr, 2022).

Bütün bu kuramsal ve metodolojik tartışmaları göz önünde bulunduran bu çalışma, parlamento düzeyindeki kurumsal maskülenizm ve örgütsel maskülen kültür üretiminin Türkiye bağlamında sebep ve sonuçları üzerine yapılacak çalışmalara da yol göstermek adına parlamentonun örgütsel yapısı içerisindeki meclis komisyonları gibi alt kurumlardaki asimetrik patriyarkal iktidar ilişkilerini betimlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla makalede, 2002-2020 yılları arasında kurulmuş olan TBMM ihtisas komisyonlarında görev alan kadın başkan, başkan yardımcısı ve sözcülere odaklanılmaktadır. İki bölümden oluşan analizin istatistiksel ilk bölümünde, kadın milletvekillerinin görünürlüğü yüksek ve siyaset

kariyerlerinde önemli olabilecek bu pozisyonlara sadece “feminen” addedilen komisyonlarda getirildikleri görülmektedir. Öte yandan Adalet, Milli Savunma, Dışişleri veya Plan ve Bütçe komisyonu gibi komisyonların kilit noktalarına ağırlıklı olarak erkek milletvekilleri seçilmektedir. Temsildeki bu adaletsizliğe ek olarak, analizin ikinci bölümünde “boru hattı kuramı” ve “sızdıran boru hattı sendromu” teorik ve kavramsal çerçeve olarak kullanılmış ve bu pozisyonlara partilerinin desteği ile seçilmenin kadın milletvekillerinin kariyerlerine etkisi incelenmiştir. 18 yılda göreve gelen 23 kadın komisyon başkanının kariyerleri incelenerek; komisyonlarda edindikleri deneyimin, kazandıkları görünürlüğün siyasi gelecekleri açısından onlara diğer komisyon üyesi kadın veya erkek milletvekillerine nazaran bir avantaj sağlayıp sağlamadığı analiz edilmiştir.

Türkiye Bağlamında “Parlamento ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği”

Temsili demokrasi açısından Türkiye bağlamında parlamento ve toplumsal cinsiyet üzerine yapılmış çalışmaların siyasal temsilin farklı boyutlarını incelediği görülmektedir. Bu çalışmalar, kadınların betimsel ve asli temsillerini hem nitel hem de nicel anlamda tartışmaya açarken; kadınların siyasal katılım deneyimlerine hem yasama pratiği hem de söylem açısından önemli veriler sunmaktadır (Güneş Ayata ve Tütüncü, 2008; Yüksel, 2021; Sancar, 2018; Sallangül ve Altındal, 2015; Kaşıkırık ve Karaoğlu, 2021; Özdemir Taştan, 2016). Toplumsal cinsiyetin yasama davranışları üzerindeki etkisinin yanı sıra kadın çıkarının temsili açısından parti ideolojisinin oynadığı rolü içeren çalışmalar (Konal-Ünal, 2021; Bektaş ve İşsever-Ekici, 2018), feminist kurumsalçı perspektifin de altını çizdiği gibi kurum ve siyasal fail ilişkisinin önemini ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmalar, erken Cumhuriyet döneminde modernleşme projesinin hem öznesi hem de nesnesi haline gelen kadının, o dönem devlet aracılığı ile oluşturulmuş “devlet feminizmi”nin dışına taşan bir kadın hareketinin faili olması (Güneş Ayata ve Tütüncü, 2008), ve kadın hareketinin devlet ile ilişkisini tarihsel olarak dünyada meydana gelen siyasal dönüşümlerin de etkisiyle farklı dönemlerde hangi şekillerde düzenlediği konusunda önemli analizler sunmaktadır (Diner ve Toktas, 2010). Feminist politika açısından toplumsal cinsiyet eşitliğini gözeten yasal düzenlemeler ve bu düzenlemelerin hem parlamento aşamaları hem de sivil toplum-siyaset etkileşimi üzerinde duran çalışmalar, son dönemde artan otoriterlik tartışmalarına paralel olarak cinsiyet politikaları üzerinden muhafazakar değerlerin neoliberal değer ve mekanizmalara uygun bir biçimde nasıl dağıtıldığı üzerinde durmaktadır (Acar ve Altunok, 2013; Mutluer, 2019; İlkaracan 2013). Bu eleştirel bakış açısı, toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları söz konusu olduğunda, bu politikaların eril

aktör ve eril kültüre bağlı cinsiyetlendirilmiş kurumlar tarafından neoliberalizm ve neo-muhafazakarlık ideolojilerine uygun bir biçimde nasıl araçsallaştırıldığını gözler önüne sermektedir (Koyuncu ve Özman, 2019; Arat, 2021).

Bu gözlem ve analizlere ek olarak, 2017 yılında gerçekleştirilen referandum sonucunda, “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi”ne geçilmesiyle birlikte genel anlamda meclisin ve yasama komisyonları gibi alt kurumların ne derece otonom ve etkili oldukları tartışması baş göstermiştir (Kalaycıoğlu, 2019; Gençkaya, 2019). Üst düzey yargı mensuplarının ve kamu görevlilerinin atanmasına, bütçe denetiminden bakanlıklara yapılan atamaların onaylanmasına kadar geniş bir alanda diğer başkanlık sistemleri ile karşılaştırıldığında güçsüz konuma düşen TBMM’nin (Al, 2020), kadınların da içerisinde olduğu dezavantajlı grupların temsili açısından ne gibi imkanlar sunabildiği tartışma konusu olmuştur. Yasama sürecinin önemli bir kısmının yer aldığı komisyon yapıları, görüşmeleri ve faaliyetleri bu anlamda kritik hale gelmektedir. Meclis komisyonları üzerine son dönem çalışmalar göstermektedir ki otoriter rejimlerdeki yasama organlarında parlamenterler, çeşitli mekanizmaları kullanarak inisiyatif alabilmekte ve yasa tasarılarının içeriklerine önemli ölçüde müdahale edebilmektedirler (Bektas, 2021: 6).

Görece etkinliği azalmış olsa da 19 daimi meclis komisyonunun yasal çerçevesi, bu komisyonlarda görev alan milletvekillerinin komisyona iletilen yasa içeriğini bilmelerini, komisyonda tartışmalara katılmalarını ve görüşlerine başvurulmuş uzmanlarla diyalog kurmalarını gerektirmektedir. Milletvekilleri üst üste üç komisyon toplantısına veya bir yıl içindeki toplantıların üçte birine katılmadıklarında durum partilerine bildirilir ve partileri tarafından geri çağırılabilirler (TBMM İçtüzüğü, madde 28). Ayrıca bir yasama döneminde iki kez komisyon üye seçimi yapılır. Parti yönetimleri “başarılı görülmemeleri ya da gözden düşmeleri durumunda” ilk seçtikleri komisyon üyesi milletvekillerini yeniden seçmeyebilirler (Yapıcı Kaya, 2019: 419). Dolayısıyla komisyon görevleri milletvekillerinin bilgi, kabiliyet ve çevrelerini geliştirebilmeleri, partileri nezdinde görünür olmaları için, diğer bir deyişle kariyerleri için, önemini korumaktadır.

Komisyonlar, parlamentoların kurulduğu ilk dönemlerden beri belli konularda uzmanlaşarak o konudaki kanun tekliflerini inceleyen “bürolar” olarak var olmuşlardır. Türkiye tarihinde 1876 tarihli Kanun-i Esasi ve kurduğu Meclis-i Mebusan’da “şubeler” ve “encümenler” olarak komisyon çalışmaları yapılmıştır (Göl, 2013: 96). Bu kurumsal yapı, TBMM’de devam etmiş ve 1927’de daimi komisyonlar kurulmuştur (İba, 2007). Komisyonlar, zaman içinde bazı değişikliklere uğrayan TBMM İç Tüzüğüne göre işleyişlerini sürdürürler. Ana

hatlarıyla 1973 versiyonuna dayanan günümüzdeki İttüzüğün 20'den 48. maddeye kadarki kısmı komisyonlara ayrılmıştır (Göl, 2013: 97). İttüzükte yer alan 16 ihtisas komisyonuna ek olarak kanunla kurulmuş Avrupa Birliği Uyum Komisyonu, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu (KEFEK) ve Dijital Mecralar Komisyonu bulunmaktadır. İttüzükte yer alan komisyonların bir kısmı Bakanlık uzmanlık alanlarıyla paralel odaklara sahiptir. Buna örnek olarak, Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Komisyonu veya Adalet Komisyonu verilebilir.

İttüzüğün ilgili maddeleri uyarınca görev yapan ihtisas komisyonları, Genel Kuruldan kendilerine havale edilen kanun tekliflerini görüşür, reddeder veya ister olduğu gibi ister değiştirerek kabul ederler. Komisyonlar, 45 gün içinde kendilerine iletilen kanun teklifi üzerine incelemelerini bitirip raporlarını yazmak ile yükümlüdürler. Aksi halde kanun teklifi, hazırlayanlar tarafından doğrudan Genel Kurula getirilip oylamaya sunulabilir. Bu süreçte komisyon başkan, başkan yardımcısı ve sözcüleri önemli görevleri ifa ederler. Komisyon başkanları, komisyonlarını toplantıya çağırır, gündemi belirler, üyelerin gündem teklifleri hakkında karar alır ve toplantılarda düzeni sağlarlar (TBMM İttüzük, madde 26). Başkan olmadığında, toplantılara başkan yardımcısı, o da yoksa sözcü başkanlık eder (TBMM İttüzük, madde 27). Genel Kurulda, söz konusu kanun teklifi görüşülürken de komisyonları başkan, başkan yardımcısı ve sözcüler temsil ederler (TBMM İttüzük, madde 45). Dolayısıyla daha önce de belirtildiği üzere komisyonlarda alınan bu görevler, milletvekillerinin deneyim kazanmaları, siyasi ilişkilerini geliştirmeleri ve organizasyonel kabiliyetleri için önemli birer adım olabilirler. Bu görevlerde zaman içinde daha çok kadın milletvekili görmemiz işleyen bir boru hattına işaret edebilir.

Veri ve Metodoloji

Makalenin görgül kısmı, 2002-2020 yılları arasında (22.-27. TBMM yasama dönemleri) görev yapan 19 ihtisas komisyonunun üyelik verisine dayanmaktadır. Bu veri yazarlar tarafından TBMM Genel Kurul tutanakları, kanun teklifleri ve komisyonların internet sayfaları kullanılarak toplanmıştır. Her yasama döneminde iki kez Genel Kurulda yapılan komisyon seçimlerinde tutanaklara geçen üye ad-soyadlarıyla başkan, başkan yardımcısı ve sözcüler saptanmış; seçim yılları haricindeki üye değişiklikleri için kanun tekliflerindeki listeler kullanılmıştır. Bir yıl içinde partilerin komisyon üyelerini değiştirmesi halinde, o yıl için her iki üye adı da veri dosyasına kaydedilmiştir. Veri dosyası Stata 16 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Kullanılan değişkenlerin listesi ve kodlanma yöntemi Tablo 1'de görölmektedir.

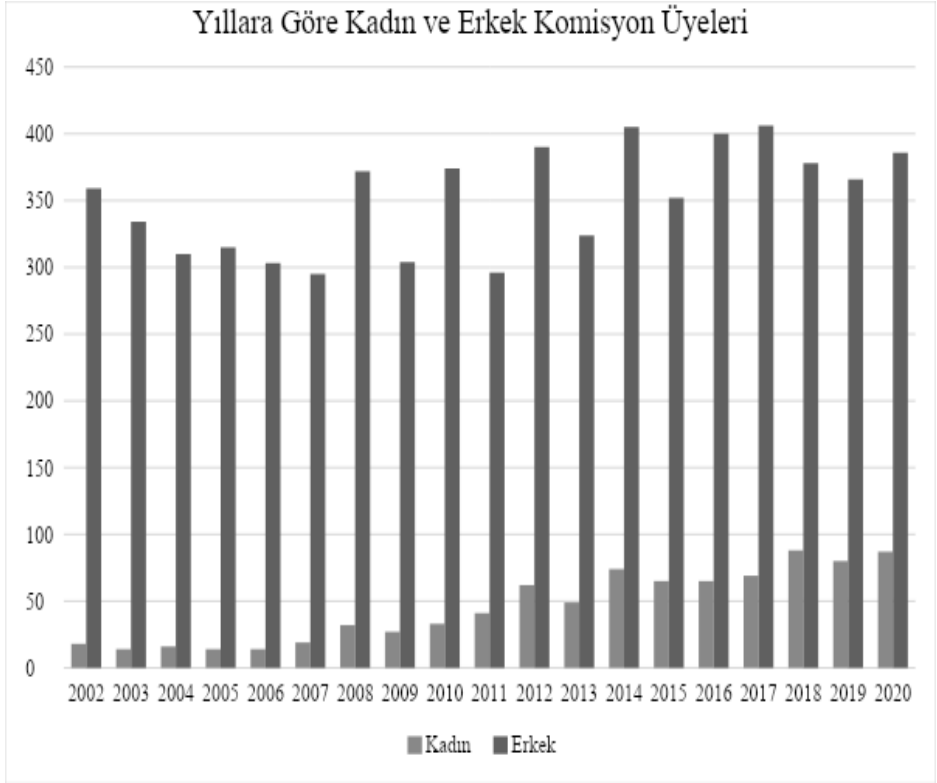
Tablo 1. Değişkenler, Kodlanma Yöntemi ve Kodlanma Kuralı

Değişkenler	Kodlanma Yöntemi	Kodlanma Kuralı
Komisyon üyesi	Genel kurul tutanakları, yasa teklifleri, komisyon ve parti arşivleri	Ad Soyad
Üye olduğu parti	Parti belgeleri	Parti adı
Üye olduğu komisyon	Genel kurul tutanakları, yasa teklifleri, komisyon ve parti arşivleri	Komisyon adı
Komisyon prestiji	Literatür - Tablo 2	Düşük (1), orta (2), yüksek prestij (3)
Komisyon feminenliği	Literatür - Tablo 2	Maskülen (0), nötr (1), feminen (2)
Kariyer	Kişisel öz geçmişleri ve parti belgeleri	Milletvekilliğinden önceki kariyeri (Avukat, doktor, akademisyen vs.)
Deneyim	TBMM arşivi, kişisel öz geçmişleri ve parti belgeler	Komisyon görevinden önce yıl olarak milletvekilliği deneyimi
Demografik değişkenler	Kişisel öz geçmişleri ve parti belgeleri	Komisyon görevindeki yaşı, cinsiyeti (kadınlar için 1, erkekler için 0), üniversite eğitimi alıp almadığı, medeni hali (evli 0 ve bekar 1 olarak), çocuk sayısı.
Tekrar seçilme	Seçim sonuçları	Komisyon görevinden sonra tekrar seçildiyse 1, seçilmediyse 0, henüz seçim olmadıysa kayıp olarak kodlanmıştır.
Komisyon sonrası kariyer	Genel kurul tutanakları, yasa teklifleri, komisyon ve parti arşivleri	Komisyon görevinden sonra yıl olarak ne süreyle milletvekilliğine devam ettiği kodlanmıştır.

Komisyon öncesi parti yönetimi görevi (MKYK)	Parti belgeleri	Merkez Karar Yürütme Kurulu üyeliği komisyondan önce varsa 1, yoksa 0 olarak kodlanmıştır.
Komisyon sonrası parti yönetimi görevi (MKYK)	Parti belgeleri	Merkez Karar Yürütme Kurulu üyeliği komisyondan sonra varsa 1, yoksa 0 olarak kodlanmıştır.
Komisyon başkanı	Genel Kurul ve komisyon tutanakları, yasa teklifleri	Bu görevdeyse 1, değilse 0 olarak kodlanmıştır.
Komisyon başkan yardımcısı	Genel Kurul ve komisyon tutanakları, yasa teklifleri	Bu görevdeyse 1, değilse 0 olarak kodlanmıştır.
Komisyon sözcüsü	Genel Kurul ve komisyon tutanakları, yasa teklifleri	Bu görevdeyse 1, değilse 0 olarak kodlanmıştır.
Kontrol değişkenleri	Genel kurul tutanakları, yasa teklifleri, komisyon ve parti arşivleri	Milletvekilinin aynı anda farklı komisyon üyelikleri, komisyonlara tekrar seçilip seçilmediği kodlanmıştır.

Bir milletvekilinin birden fazla komisyon üyeliği olabilmesi nedeniyle veri dosyası 7523 gözlemden oluşmaktadır; bu gözlemlerin yüzde 11,4'ü kadın milletvekillerine aittir. Şekil 1'de, yıllara göre komisyonlarda görevli kadın ve erkek milletvekili sayıları görülmektedir. 2008 sonrası kadın komisyon üyelerindeki artış, kısmen KEFEK'in kurulmasına atfedilebilir. Komisyonu kuran 5840 sayılı kanunun ikinci maddesine göre, KEFEK üyeliğinde kadın ve insan hakları uzmanı milletvekillerinin üyeliğine öncelik verilmesi ön görülmüştür.

Şekil 1. Yıllara Göre Kadın ve Erkek Komisyon Üyeleri

Kaynak: (Uçaray Mangıtlı ve Yıldırım, 2023: 7)

Her gözlem için komisyon üyesinin ad-soyadına ek olarak şu değişkenler kodlanmıştır: üyesi olduğu siyasi parti, cinsiyeti, varsa komisyondaki görevi ve komisyonun tipi. Bu değişkenlerin kodlanmasında siyasi parti internet siteleri, TBMM yıllıkları, komisyon ve Genel Kurul tutanakları ve yasa tekliflerindeki imza listeleri kullanılmıştır. Milletvekili adlarından cinsiyet çıkarımı yapılamadığı hallerde, fotoğraf araması yapılarak bu değişken kodlanmıştır. Parlamento komisyonları, Krook ve O'Brien'in 2012 tarihli, bakanlıkları konu alan çalışması ve onları izleyen literatür örnek alınarak, algılanan prestijlerine ve toplumsal cinsiyet uyumluluklarına göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre ekonomi, güvenlik, savunma, dış politika gibi temalarda çalışan komisyonlar daha maskülen ve prestijli algılanırken; aile, sağlık, eğitim ve sosyal sorunları konu edinen komisyonlar daha feminen ve az prestijli görülebilmektedir (Pansardi ve Vercesi, 2017; Prihatini, 2021). Türkiye bağlamına uyarlanan

bu sınıflandırma Tablo 2’de yer almaktadır. Kategorilerin yanındaki sayılar, Komisyon Prestiji ve Komisyon Femininliği sıralı değişkenlerinin kodlanmasında kullanılan sıralamaya işaret etmektedir.

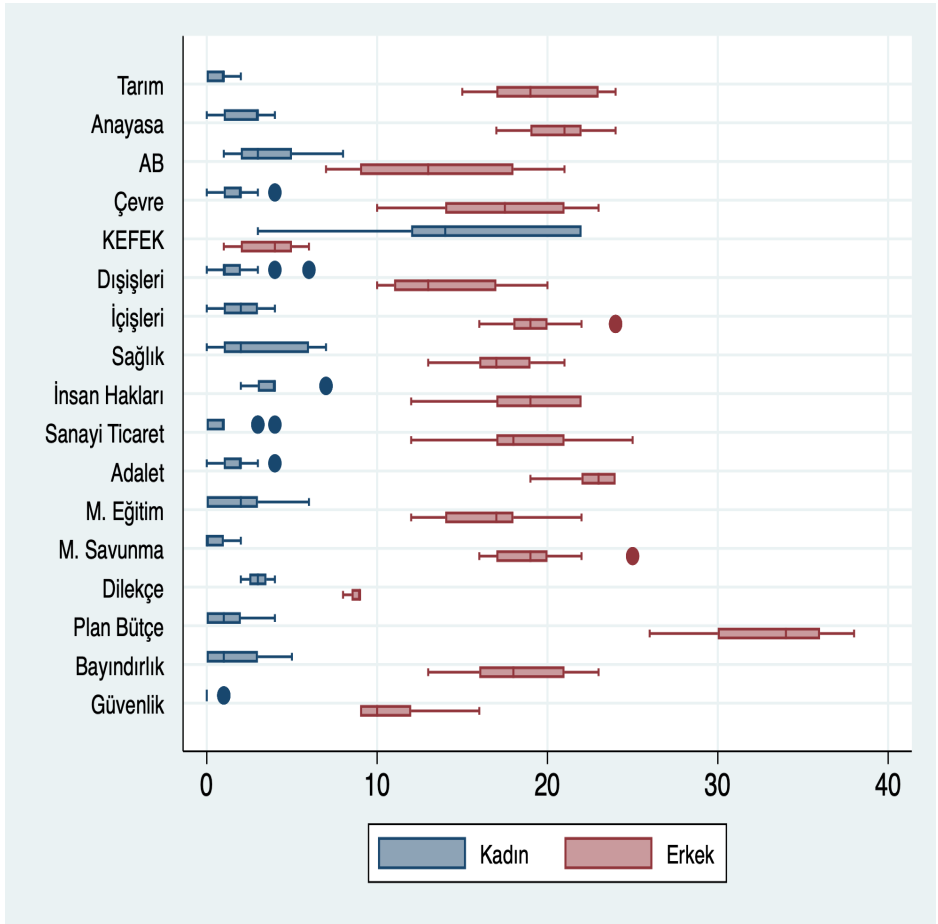
Tablo 2. İhtisas Komisyonlarının Prestij ve Toplumsal Cinsiyet Açısından Sınıflandırılması

Prestij tipi	Toplumsal cinsiyet tipi		
	Maskülen (0)	Nötr (1)	Feminen (2)
Yüksek Prestij (3)	Adalet Anayasa Dışişleri Güvenlik ve İstihbarat İçişleri Milli Savunma Plan ve Bütçe		
	AB Uyum Bayındırlık, İmar, Ulaştırma ve Turizm Kamu İktisadi Teşebbüsleri Sanayi, Ticaret, Enerji, Tabii Kaynaklar, Bilgi ve Teknoloji	Çevre İnsan Hakları Tarım, Orman ve Köy İşleri	Milli Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Sağlık, Aile, Çalışma ve Sosyal İşler Kadın-Erkek Fırsat Eşitliği
Düşük Prestij (1)	Dijital Mecralar		Dilekçe

Kaynak: (Uçaray Mangıtlı ve Yıldırım, 2023: 7)

Literatürdeki sınıflandırma, gerçekte TBMM ihtisas komisyonlarıyla ne kadar uyumlu bir tablo sunmaktadır? Bunu görmek için Şekil 2’de bir kutu grafiği sunulmaktadır. Bu kutu grafiği, komisyonlar bazında kadın ve erkek milletvekili üyelerinin sayılarını medyan ve 19 yıldıki dağılım açısından karşılaştırmaktadır. Görüldüğü üzere KEFEK dışında, hemen her komisyonda erkek üye sayısı kadın üye sayısının iki katı kadardır. Bazı komisyonlarda, örneğin Plan ve Bütçe Komisyonu veya Anayasa Komisyonu gibi yüksek prestijli ve maskülen addedilen komisyonlarda, kadın ve erkek üye sayıları arasındaki uçurumun çok daha fazla olduğu gözlemlenmektedir. Bu fark da Tablo 2’deki sınıflandırmanın TBMM özelinde de anlamlı olduğuna işaret etmektedir.

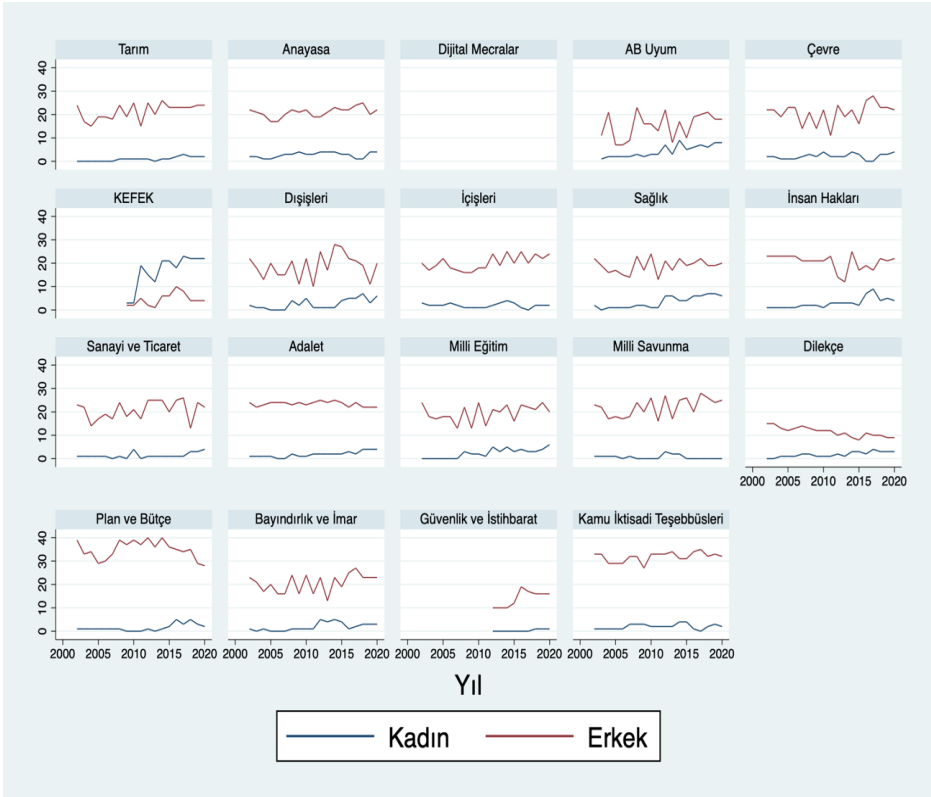
Şekil 2. Komisyonlardaki Kadın-Erkek Üye Dengesi Kutu Grafiği

Kaynak: (Uçaray Mangıtlı ve Yıldırım, 2023: 8)

Son yıllarda TBMM'deki kadın milletvekili sayısı artmış olmasına rağmen (2002'de yüzde 4,4 olan kadın milletvekili oranı, 2020'de yüzde 17,38'e ulaşmıştır), komisyon görevlerindeki fark devam etmektedir. Şekil 3'te, zaman içinde komisyonlar bazında sabit kalan bu durum gözler önüne serilmektedir. Bu makalede, komisyonlarda görev alan kadın milletvekillerinin kariyerlerine odaklanılmaktadır. Her ne kadar komisyonlarda görev alan kadın milletvekillerinin sayıları az olsa da komisyonlarda başkan, başkan yardımcısı ve sözcü gibi görevlere gelerek görünürlükleri ve siyasi deneyimleri artan kadınlar, kariyerlerini geliştirip temsilde sürekliliğe ulaşıyor olabilirler. Diğer bir deyişle, komisyonlarda edindikleri beceriler, bu kadın milletvekillerinin kariyerlerine yatırım gibi görülebilir. Böylece nicel olarak kadınların komisyonlardaki varlıkları kısıtlı olsa da uzun ve başarılı kariyerler inşa ederek politika geliştirmeye katkı sunabilirler.

Şekil 3. Yıllara ve Komisyonlara Göre Cinsiyet Ayrımılığı

Kaynak: (Uçaray Mangıtlı ve Yıldırım, 2023: 9)

Komisyon görevlerinin parlamentoya özgü cinsiyetlendirilmiş kültürünü ve parlamento içi örgütsel maskülenizmi aşmadaki etkisinin anlaşılabilmesi için öncelikle kadınların hangi komisyonlarda liderlik rolleri üstlenebildiklerine odaklanılması gerekiyor. Bazı komisyonlar daha prestijli ve/veya daha maskülen algılandığı, bazı komisyonlara ise daha az önem atfedildiği görülmüştü. Daha önce de belirtildiği gibi literatürde “cinsiyet uygunluğu kriteri” olarak geçen bu ölçüt, meclislerde siyasal sorumlulukların bu kriter gözetilerek dağıtıldığını; erkeklerin daha görünür ve prestijli liderlik pozisyonlarına atandıklarını; dahası kadın ve erkeklerin farklı toplumsal değere sahip komisyonlara atandıklarını belirtmektedir (Franceschet vd., 2012; Erikson ve Verge, 2020). Bu kritere uyumlu olarak ekonomi, savunma, içişleri gibi “ağır siyaset” alanları olan komisyonlarda yer almak milletvekilleri için önemli kapılar açabilir; bu yüzden de patriyarkal sistemde kadınlar bu komisyonlardaki makamlara erişemeyebilirler. Diğer yandan kadını kamusal değil, özel alanın bir parçası gören geleneksel zihniyet, aile, eğitim, gençlik gibi temaları kadın milletvekillerinin “doğal” siyaset yapma mecrası olarak var sayabilir (Ridgeway 2011; Bolzendahl 2014). Bu bağlamda geliştirilen hipotezler aşağıdaki gibidir:

Hipotez 1 Bir komisyonun varsayılan prestiji arttıkça, o komisyonda kadın milletvekillerinin başkan, başkan yardımcılığı ve sözcülük yapma olasılığı da göreceli olarak azalır.

Hipotez 2 Bir komisyonun varsayılan feminenliği arttıkça, o komisyonda kadın milletvekillerinin başkan, başkan yardımcılığı ve sözcülük yapma olasılığı da göreceli olarak artar.

Kadın milletvekilleri belli komisyonlara sıkışmış olabilirler. Ancak bu komisyonlarda liderlik rolleri üstlenen kadınlar, kariyerleri açısından kadın veya erkek diğer komisyon üyelerine göre bir avantaj sağlıyor olabilirler mi? Örneğin, kariyerlerinde daha başarılı olabilirler mi? Bunu test edebilmek için komisyon başkanlarına odaklanarak onların kariyerlerini eşdeğer gruplarla karşılaştırmak mümkündür. Ancak öncelikle siyasette kariyer başarısının tanımlanması gerekir.

Literatürde genelde siyasi kariyer etkinliğine odaklanılmaktadır. Bir milletvekilinin etkinliği kişisel başarısıyla ilişkili olsa da aynı kavrama işaret etmez. Siyasi etkinlik, milletvekilinin Genel Kurulda söz alma sayısı, hazırladığı ve desteklediği kanun teklifleri ve Genel Kurul ile komisyonlarda düzenli bulunup aktif siyaset yapmasıyla ilişkilidir (Navarro vd. 2012; Schobess 2021). Bu eylemler partisi nezdinde milletvekilini daha görünür kılsa da bir sonraki seçimlerde yeniden aday gösterileceği anlamına gelmeyebilir. Oysa bu çalışmada üzerinde durulan nokta, cinsiyetlendirilmiş kurum olarak atfedilen parlamento

içerisinde, iktidarın belirli mekanizmalar yoluyla cinsiyetlendirilmiş bir biçimde nasıl dağıtıldığıdır. Parlatentonun cinsiyetlendirilmiş yapısını anlayabilmek için örgütsel yapısı içindeki komisyonlardaki görev dağılımına bakmak önem teşkil etmektedir. Bu sebeple, kadın milletvekillerinin başkan, başkan yardımcısı ve sözcü görevlerine ne sıklıkta getirildiklerine ve bu görevlerin onların kariyerlerine etkisini incelemek kurumsal ve örgütsel maskülen kültürün işleyiş biçim ve boyutu hakkında bizlere fikir verecektir.

Kadın milletvekillerinin etkin siyaset yapabilmeleri için öncelikle mecliste var olmaları ve süreklilik göstermeleri gerekir. Komisyonlarda görev alan kadınlar, önceki kariyerlerinden bağımsız olarak, siyasi kariyerlerinde daha mı başarılılar? Komisyonlarda yönetici görevinde olmak ve görünürlüklerini arttırmak kadınlara bir avantaj sağlıyor mu? Bu sorulara yanıt verebilmek için bu makalede siyasi kariyer başarısı için iki ölçüt belirledik: parti yönetiminde (Merkez Karar ve Yönetim Kurulunda) görev almak ve tekrar aday gösterilip seçim kazanmak.

Hipotez 3a Komisyonların kadın başkanlarının diğer kadın komisyon üyelerine göre parti yönetimlerine gelme olasılığı göreceli olarak daha yüksektir.

Hipotez 3b Komisyonların kadın başkanlarının erkek komisyon üyelerine göre parti yönetimlerine gelmeleri olasılığı göreceli olarak eşit veya daha yüksektir.

Hipotez 4a Komisyonların kadın başkanlarının, diğer kadın komisyon üyelerine göre partileri tarafından tekrar aday gösterilme ve seçim kazanmaları olasılığı göreceli olarak daha yüksektir.

Hipotez 4b Komisyonların kadın başkanlarının, erkek komisyon üyelerine göre partileri tarafından tekrar aday gösterilmeleri ve seçim kazanmaları olasılığı göreceli olarak eşit veya daha yüksektir.

Eğer Hipotez 3a-3b ve 4a-4b'yi destekler şekilde kanıt bulabilirsek, diyebiliriz ki, az sayıdaki ve ayrımcılık içeren komisyon atamaları dahi kadın milletvekillerinin kariyer yolculuklarında önemli dönemeçler olabilir; kadın milletvekilleri TBMM kurumlarında kendilerini gösterebilir ve siyasette daha etkin olabilirler. Bu da kadın milletvekillerinin "boru hattı kuramı"nın destekler biçimde sahip oldukları pozisyonlar aracılığı ile elde ettikleri kaynak ve deneyimi kariyer basamaklarında bir üste çıkmak için kullanabildiklerini gösterecektir. Ancak bu hipotezler için yeterince kanıt bulunmadığında, TBMM'de hali hazırda gözlemlenen kurumsal iktidar ilişkilerindeki asimetriyi hangi örgütsel yapılar ile (komisyonlar) tekrar ürettiği; örgütsel cinsiyet yanlılığının ortaya çıkardığı kurumsallaşmış seksizmin kadın siyasetçilerin kariyer, kapasite, gündem belirleme olanakları ve iş refahı açısından ne derece etkili olduğu betimlenebilecektir. Siyasetin bir kariyer

olduğu düşünöldüğünde, kurumsal maskülenizmin tekrar üretildiği alan, süreç ve deneyimlerde kadınların siyasi kariyerlerinde her bir üst aşamada orantısal olarak bir azalma gözlemleniyor ise bu durum “sızdıran boru hattı sendromu” ile açıklanabilmektedir.

Analiz

Bu bölümde öncelikle kadın milletvekillerinin komisyonlarda getirildikleri görevlere odaklanılmıştır. Ardından seçilmiş olan kadın komisyon başkanları, sırasıyla erkek komisyon üyeleri ve kadın komisyon üyeleriyle karşılaştırılmaktadır. Böylelikle önceki bölümde yer alan hipotezler üzerinden komisyon görevlerinin kadın milletvekillerinin kariyerlerindeki yerine yakından bakılacaktır.

Kadın Milletvekillerinin Komisyon Görevleri

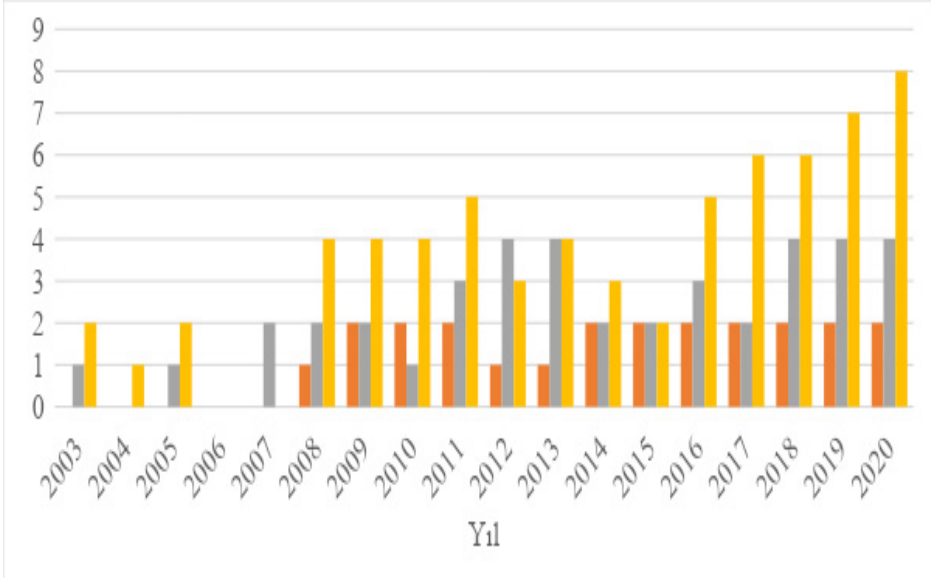
Bu durumda, ilk incelenmesi gereken 2002-2020 döneminde komisyonlarda başkan, başkan yardımcısı ya da sözcü olarak görevlendirilen kadın milletvekillerinin sayıları ve özellikleridir. Şekil 1, 2 ve 3’teki betimleyici istatistiklerden bildiğimiz üzere, kadın milletvekillerinin komisyonlardaki ve TBMM’deki sayıları mütevazı de olsa son yıllarda artış göstermiştir. Yine de kadınların ağırlıklı olarak görevlendirildikleri komisyonlar, düşük prestijli ve/veya feminen addedilen komisyonlardır. Kadın milletvekillerinin, yine bu tip komisyonlarda liderlik üstlendiklerini beklemek yanlış olmaz. Ancak sayısal olarak bu pozisyonlardaki kadınlarda, kadın milletvekili sayısındaki genel artışa koşut bir artış görülüyor mu?

Şekil 4, yıllar içinde 19 komisyondan kaçında kadınların başkan, başkan yardımcısı ve sözcü olduklarını gösteriyor. Her ne kadar 2010’lu yıllarda sözcü kadın milletvekilleri artmış görünse de kadın başkan ve başkan yardımcılarının aynı kaldığı dikkat çekiyor. Kadınların 2014 sonrası başkanlık yaptıkları iki komisyon, KEFEK ve Dilekçe komisyonudur. Başkan yardımcılığı pozisyonlarına da son yıllarda sadece KEFEK, Dilekçe, Sağlık ve AB Uyum komisyonlarında kadınlar getirilmiştir.

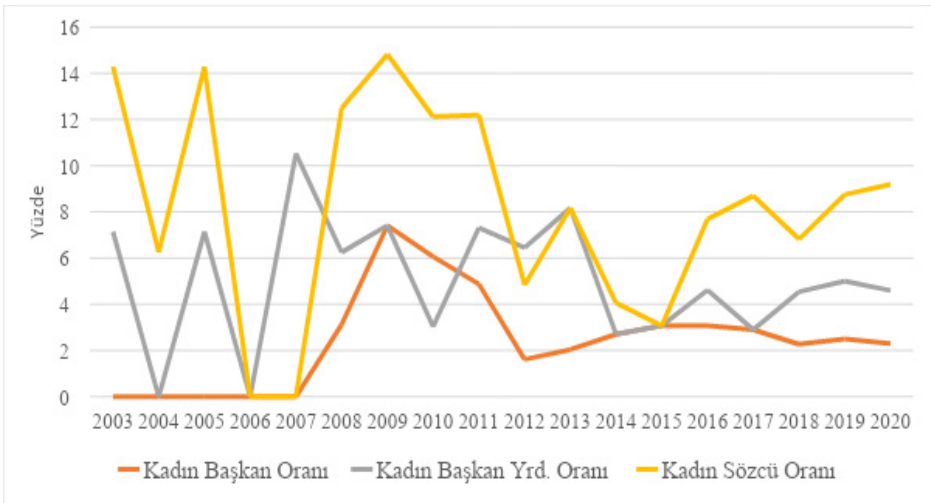
Orantısal olarak aynı sayılara bakıldığında, aslında liderlik görevlerindeki kadınların azaldığını fark edilmektedir. Şekil 5’te komisyonların başkan, başkan yardımcısı ve sözcü görevlerindeki kadınların TBMM’deki toplam kadın sayısına oranları görölmektedir. Yıllar içinde kadın milletvekili sayısı artsa da komisyon görevlerindeki kadınların aynı kalması orantısal bir azalmaya işaret eder. Diğer bir deyişle, milletvekili seçilen kadınların parlamentonun örgütsel yapısı içerisinde kariyer yolları tıkanmaktadır. Komisyon yönetiminde edinecekleri deneyimlerden mahrum kalmakta ve belki de bu sebeple erkek milletvekillerinin

kariyer başarılarına erişememektedirler. Şekil 5, TBMM’de sızdıran bir boru hattı olduğu savını desteklemektedir.

Şekil 4. Yıllara göre Komisyonlardaki Kadın Başkan, Başkan Yardımcısı ve Sözcü sayıları

Şekil 5. Komisyon Yönetimindeki Kadınların Toplam Kadın Milletvekili Sayısına Oranı

Başkan, Başkan Yardımcısı ve Sözcü Kadın Milletvekilleri

Kadın milletvekillerinin sadece bazı komisyonlarda ve Genel Kuruldaki sayılarına oranla çok nadir komisyon yönetimlerine geldikleri görülmüştür. Bu kısımda, öncelikle bu ilişki bir regresyonla analiz edilecektir. Ardından da bu bulgunun kadın milletvekillerinin kariyerlerini nasıl etkilediği, onları diğer komisyon üyesi erkek ve kadınlardan nasıl ayırttığı incelenecektir.

Bu analizde kullanılacak bağımlı değişkenler, kadın milletvekillerinin komisyon başkanı, başkan yardımcısı veya sözcü olarak seçildikleri yıllarda 1 değerini alan iki sonuçlu kategorik değişkenlerdir. Bağımsız değişkenler olarak Tablo 2'de yer alan komisyonların prestij ve cinsiyetlendirmeye göre sınıflandırıldığı sıralı değişkenleri kullanılmaktadır. Komisyon Prestiji değişkeni 1, 2 ve 3 değerlerini alabilir, değerler atfedilen prestijle artar. Toplumsal cinsiyet tipi açısından ise komisyonlar maskülen, nötr ve feminen olarak sınıflandırılmıştır; maskülen 0, nötr 1, feminen 2 değerini almaktadır. Bu sebeple, bu değişken Komisyon Feminenliği olarak adlandırılmıştır. Ek olarak, milletvekilinin Adalet ve Kalkınma Partisi üyesi olup olmaması da kontrol değişkeniyle analize dahil edilmiştir. Tablo 3, Hipotez 1 ve 2 açısından erişilen regresyon sonuçlarını özetlemektedir.

Tablo 3. Komisyon Yönetiminde Kadın Milletvekillerinin Görevlendirilmesindeki Faktörler

	Model 1 Kadın Başkanlar	Model 2 Kadın Bşk. Yrd.	Model 3 Kadın Sözcüler
Komisyon Prestiji	-1,35*** (0,46)	0,57 (0,42)	0,12 (0,32)
Komisyon Feminenliği	1,73*** (0,61)	1,47*** (0,31)	0,39† (0,19)
AKP üyeliği	0 (dahil edilmedi)	0,62† (0,36)	3,70*** (1,01)
Sabit	-4,9*** (1,62)	-8,33*** (1,23)	-8,5*** (1,36)
Gözlem sayısı	4708	7522	7572
Pseudo R2	0,22	0,10	0,07
Notlar: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. †0,05<p<0,1. Lojistik katsayılar ve parantez içinde yer alan standart sapmalar.			

Bu lojistik regresyonlarda sağlam (robust) standart hatalar kullanılmıştır. Sadece 23 kadın komisyon başkanı, 41 kadın başkan yardımcısı ve 66 kadın sözcü olduğundan, diğer bir deyişle bağımlı değişkenleri oluşturan gözlemlerin nadir olaylar olması nedeniyle aynı regresyonlar *relogit* (nadir olaylar lojistik regresyonu) ile de denenmiş ve özünde aynı katsayılara ve istatistiksel öneme ulaşılmıştır. Lojistik regresyon katsayılarını doğrudan yorumlamak zor olduğundan Stata 16 *margins* paketi kullanılarak bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenin olasılığı üzerindeki etkisi hesaplanmıştır. Buna göre, bir kadın milletvekilinin bir komisyon başkanı olma olasılığı, komisyonun prestijinin bir ünite artmasıyla 0,4 yüzdelerlik puan azalırken; komisyonun feminenliğinin bir ünite artması 0,5 yüzdelerlik puan artışına neden olur. Benzer şekilde bir kadın milletvekilinin komisyon başkan yardımcısı olma olasılığı, komisyon feminenliğinin artmasıyla yüzdelerlik puan bazında 0,7 artar. Bir kadının komisyon sözcüsü olma olasılığındaki AKP üyeliği etkisiyse yaklaşık 3,1 yüzdelerlik puan artışıdır. Bu bağımlı değişkenlerin kategorik oldukları hatırlandığında, bu değişimler oldukça büyüktür. Kadın komisyon başkanlarının 23'ü de AKP üyesi milletvekilleri olduklarından, Model 1'de bu bağımsız değişken otomatik olarak dahil edilmemiştir. Bu değişken dışarıda bırakıldığında da Model 1 sonuçları değişmemektedir.

Sonuç olarak, Hipotez 1 ve 2 komisyon başkanlığı için destek bulurken, başkan yardımcılığında sadece Komisyon Feminenliği istatistiksel olarak önemli bir etki oluşturmaktadır. Komisyon sözcülüğü için ise komisyon tipinin etkisinden parti üyeliği önem taşımaktadır. Analizin tamamı, kadın milletvekillerinin özellikle feminen algılanan ve düşük prestijli komisyonlarda yönetime seçtikleri savını destekler niteliktedir.

Komisyon Yönetimlerindeki Kadın Milletvekillerinin Kariyer Başarıları

Siyasi kariyer nasıl inşa edilir? Siyasi kariyer başarısına etki eden faktörler nelerdir? Bu soruların cevapları son yıllara değin Amerikan siyaseti üzerine yapılan çalışmalarda verilmekteydi. Güçlü bir parti sisteminin olmadığı bu sistemde adaylar kendi kampanyaları için kaynak bulmaya çalışmakta ve bir nevi kar-zarar hesabı yaparak siyasi kariyerlerine devam edip etmemeye karar verebilmektedirler. Örneğin, Keane ve Merlo'nun (2010) çalışmasına göre, özellikle iyi eğitilmiş ve meslek sahibi politikacılar, siyasi kariyerin göreceli maddi getirisinde bir azalma olması halinde siyasi kariyerlerine son verebilmektedirler. Adayların bizzat bağış toplamadıkları, kampanyaların siyasi parti merkezlerinden idare edildiği Türkiye gibi ülkeler için bu çıkarımların geçerliliği tartışılmalı olsa da bu literatürden çıkan ve ABD dışındaki ülkelerde de geçerliliği olabilecek siyasi kariyer faktörleri de var. Örneğin, siyasette geçirilen süre ve edinilen deneyim

(Canon ve Sousa, 1992), kişisel hırs (Schlesinger, 1966) ve siyasi ilişkiler ağı (Battaglini vd., 2020) siyasi kariyer başarısını etkileyen önemli etkenler olabilirler.

Genç bir siyasetçinin (hırs, eğitim, ailevi bağlantılar gibi kişisel özellikleri dışında) siyasi kariyerinde başarılı olmasını sağlayacak deneyim ve siyasi bağlantılar gibi özelliklerini geliştirebilmesi ancak çeşitli seviyelerdeki kurumlarda görev almasıyla mümkündür. Parlamento'ya gelinceye kadar kadın ve erkek siyasetçiler çeşitli parti kademelerinde ve yerel siyasette görev alarak deneyimlerini ve bağlantılarını güçlendirebilmektedirler. TBMM'ye milletvekili olarak katıldıklarındaysa bu etkenleri güçlendirebilecek önemli kurumsal yapılardan biri ihtisas komisyonlarıdır. Bu bölümde ihtisas komisyonlarında yönetim rollerine gelen kadınların kariyerlerinin diğer kadın ve erkek komisyon üyelerine göre nasıl ilerlediği incelenmektedir.

Bir önceki bölümde görüldüğü üzere, komisyon tipi özellikle komisyon başkanlarının kadın milletvekilleri arasından seçilmelerinde etkilidir. Bu bulguyu göz önüne alarak, bu analizde 23 kadın komisyon başkanına odaklanılmıştır. Bu 23 kadın milletvekilinin kariyerleri komisyonlarda aldıkları rollerden sonra diğer milletvekillerinden ayrışıyor mu? Edindikleri deneyim ve kurdukları bağlantılar, onlara kariyer başarısı açısından bir avantaj sağlıyor mu? Hipotez 3a-3b ve 4a-4b'de ele alınan şekilde kariyer başarısı, parti yönetiminde yer almak ve tekrar seçilmek olarak tanımlanmaktadır.

Öncelikle komisyonlarda başkanlık yapmanın milletvekili kariyerine etkisi olduğu var sayıldığı için bu görevlerde bulunan erkek milletvekillerinin kariyerlerine kısaca göz atalım. Rastgele bir şekilde seçilen 42 komisyon üyesi erkek milletvekillerinin kariyerlerine bakıldığında bulunan tablo şu şekilde: erkekler için komisyon başkanı olmakla tekrar seçilmek arasında pozitif ve istatistiksel olarak 0,05 seviyesinde önemli bir ilişki var (ki-kare testi sonucu); buna ek olarak erkekler için komisyon başkanlığı ve görevden sonra parti yönetimine girmek de 0,06 seviyesinde olsa da önemli görünüyor. Son olarak sadece bu küçük örnekte yer alan erkek komisyon başkanlarından dördü daha sonra kariyerlerinde bakanlık noktasına ulaşmışlardır.

Bu sonuçlar gösteriyor ki, komisyonlarda yönetimde olmak, parti yönetimine girmek ve tekrar seçilmek için önemli bir kariyer adımı olabilir. Acaba benzeri bir etki kadın milletvekilleri için de söz konusu mu? Bu sorulara cevap verebilmek için iki ayrı veri seti oluşturuldu. Birinci veri setinde, 23 kadın başkan ve 23 erkek üye; ikinci veri setinde ise, 23 kadın başkan ve 23 kadın üye var. Karşılaştırmanın komisyon tipi etkisinden bağımsız olabilmesi için karşılaştırma grupları, kadın komisyon başkanlarının seçildikleri aynı komisyonlardan ve aynı yasama

döneminden rastgele seçilmiştir. Bu komisyonlar şunlardır: KEFEK, AB Uyum, Bayındırlık ve İmar, Dilekçe, Sağlık, İnsan Hakları ve Anayasa Komisyonu. Ki-kare (chi square) testi kullanılarak, bu gruplar arasında kariyer başarısı açısından fark olup olmadığı incelenmiştir. Varılan sonuçlar bir sonraki alt bölümde sunulmaktadır.

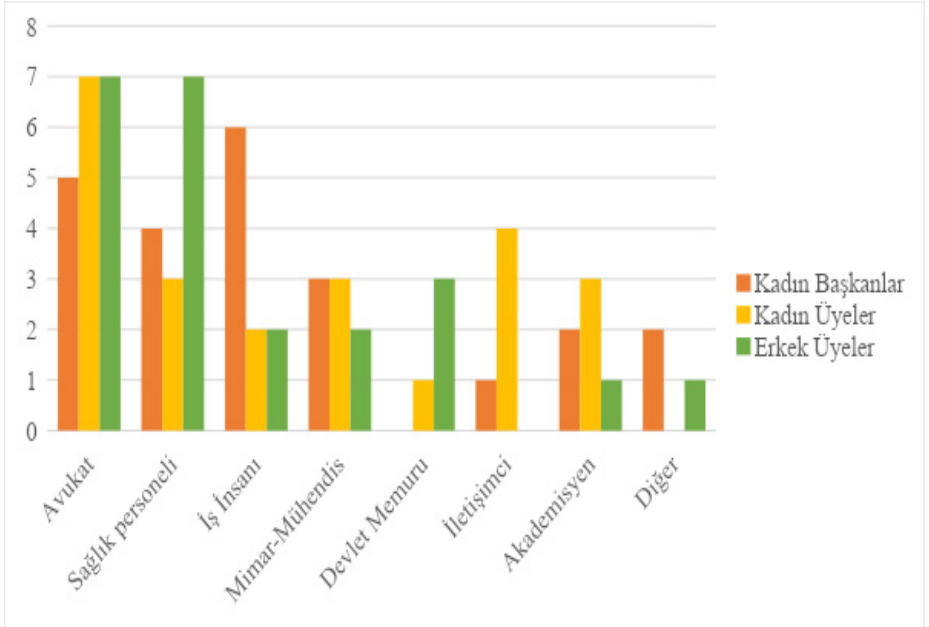
Tablo 4'te analizlerde kullanılan değişkenlerin özeti görülmüyor. Milletvekillerinin bu değişkenlere göre kodlanması, kişisel TBMM sayfaları veya mensup oldukları parti sayfası kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Kullanılan bağımlı değişkenler, tabloda altları çizilerek gösterilmiştir. Örneklemdeki tüm milletvekilleri lisans ve üstü dereceye sahip olduklarından, Eğitim değişkeninde varyasyon bulunmamaktadır, dolayısıyla analizlere dahil edilmemiştir. Yine de 23 kadın komisyon başkanı, 23 erkek komisyon üyesi ve 23 kadın komisyon üyesinden oluşan bu örneklemde mesleki farklar olup olmadığını inceledik. Milletvekilliğinden önceki kariyerler açısından grupların benzer oldukları Şekil 6'da görülmektedir.

Tablo 4. Betimleyici Özet

Değişken adı	Gözlem sayısı	Ortalama	Standart Hata	Minimum	Maksimum
Deneyim	69	2,23	2,25	0	10
<u>Tekrar Seçilme</u>	50	0,52	0,50	0	1
Komisyon sonrası deneyim	69	4,59	3,15	0	16
Yaş (Komisyona seçildiği yılki)	68	47,8	8,9	31	69
Eğitim	69	2	0	2	2
Medeni Hal	67	0,13	0,34	0	1
Çocuk sayısı	58	2,20	0,9	0	4
Komisyon öncesi MKYK	68	0,33	0,47	0	1

<u>Komisyon sonrası MKYK</u>	65	0,49	0,50	0	1
Öncesinde diğer komisyon üyeliği	69	0,34	0,47	0	1
Sonrasında diğer komisyon üyeliği	69	0,42	0,49	0	1
Komisyon Başkanlığı	69	0,33	0,47	0	1
Cinsiyet	69	0,66	0,47	0	1

Şekil 6. Komisyonlardaki Milletvekillerinin Meslekleri

i) Gruplar arası Karşılaştırma

Bu bölümde ki-kare test sonuçları bildirilmektedir. Ki-kare testi, iki kategorik değişken arasında ilişki olup olmadığını test eder. Kariyer başarısı için kullanılan değişkenler (Tekrar Seçilme ve Komisyon sonrası MKYK) kategorik oldukları için t-testi yerine ki-testi kullanılmıştır. Grupları birbirinden ayıran değişkenler (Kadın Başkan-Erkek Üye veri seti için Cinsiyet ve Kadın Başkan-Kadın Üye seti için Komisyon Başkanlığı değişkenleri) de kategorik oldukları için gruplar arası karşılaştırma yapabilmektedir.

Kadın Başkan-Kadın Üye karşılaştırmasında bulgular şu şekilde:

1. Komisyon başkanı bir kadın olmakla tekrar seçilmek arasında istatistiksel olarak önemli bir ilişki bulunamamıştır (Pearson ki-kare (1) =0,0046 Pr=0,946).
2. Komisyon başkanı bir kadın olmakla komisyon görevi sonrası MKYK'ye girmek arasında istatistiksel olarak önemli bir ilişki bulunamamıştır (Pearson ki-kare (1) =0,5336 Pr=0,465).
3. T-testi kullanarak kadın başkanlar ve üyeleri *Deneyim* değişkeni açısından karşılaştırıldığında, kadın başkanların ortalama 1,13 yıl daha deneyimli olduklarını ve bu sonucun istatistiksel olarak 0,05 seviyesinde önemli bir sonuç olduğunu görülmüştür (Pr(|T| > |t|) = 0.0244).
4. Buna bağlı olarak kadın başkanların, kadın üyelerden ortalama 5,7 yaş daha yaşlı oldukları da tespit edilmiştir. Bu sonuç, 0,01 seviyesinde önemlidir (Pr(|T| > |t|) = 0.0120).

Kadın Başkan-Erkek Üye karşılaştırmasında bulgular şu şekilde:

1. Komisyon başkanı bir kadın olmakla, erkek üyelerle karşılaştırıldığında, tekrar seçilmek arasında istatistiksel olarak önemli bir ilişki bulunamamıştır (Pearson ki-kare (1) =1,4599 Pr=0,227).
2. Komisyon başkanı bir kadın olmakla komisyon görevi sonrası MKYK'ye girmek arasında erkek üyelerle karşılaştırıldığında istatistiksel olarak 0,05 seviyesinde önemli bir ilişki bulunmuştur (Pearson ki-kare (1) =3,7957 Pr=0,051).
3. Yaş, deneyim, çocuk sayısı açısından erkek üyeler ve kadın başkanlar arasında bir fark yoktur.

Bu sonuçlara göre kadın milletvekilleri daha fazla milletvekilliği deneyimi ile

hayatlarının daha sonraki yıllarında komisyon başkanı olabilmektedirler. Ancak bu kariyer adımı, onları kadın komisyon üyelerinden tekrar seçilme veya parti yönetimine girme gibi kariyer başarıları açısından avantajlı hale getirmemektedir. Erkek komisyon üyeleriyle karşılaştırıldıklarında, kadın başkanların komisyon görevi sonrası parti yönetimine girme ihtimalleri artmış görünmektedir. Ancak bu sonuç, komisyon başkanlığı nedeniyle mi yoksa sadece kadın oldukları için mi anlamak için regresyon analizi yapılması gerekmektedir. Böylece komisyon başkanı olmalarının kadınlara hemcinslerine karşı olmasa da en azından erkeklere göre bir avantaj sağlayıp sağlamadığı anlaşılabilir.

ii) Lojistik Regresyon: Komisyon görevlerinin kariyer başarısına etkisi

Bu bölümde 23 kadın başkan, 23 erkek üye ve 23 kadın üye listelerini birleştirerek 69 vakalık bir veri seti oluşturulmuştur. Her iki kariyer başarısı değişkeni için ayrı ayrı lojistik regresyon yürütülmüş ve sonuçları Tablo 5'te paylaşılmıştır.

Tablo 5. Komisyon Üyesi Milletvekillerinin Kariyer Başarılarını Etkileyen Faktörler

	Model 4: Tekrar Seçilme	Model 5: MKYK'ye girme
Cinsiyet	3,04 (1,88)	3,68*** (1,06)
Deneyim	0,20 (0,40)	0,13 (0,22)
Yaş	-0,002 (0,09)	-0,01 (0,05)
Komisyon öncesi MKYK	1,63† (0,92)	2,48* (1,08)
Komisyon başkanlığı	-3,24† (1,73)	-1,65† (0,89)
Komisyon sonrası deneyim	1,78*** (0,54)	0,57*** (0,18)

Sabit	-9,25 (6,77)	-5,20 [†] (2,95)
Gözlem sayısı	49	64
Pseudo R2	0,73	0,45
Notlar: *p<0,05; **p<0,01; ***p<0,001. †0,05<p<0,1. Lojistik katsayılar ve parantez içinde yer alan standart sapmalar.		

Model 4'te görüldüğü üzere milletvekillerinin tekrar seçilmeleri açısından en önemli faktör, komisyon sonrası TBMM'de geçirdikleri süre ve edindikleri deneyimdir. Bu, komisyonda kurdukları bağlantıların ve öğrendiklerinin bir yansıması olarak görülebilir. Komisyon görevinden önce parti yönetiminde bulunmak da marjinal önem seviyesinde de olsa pozitif bir etkiye sahiptir. Bir milletvekili aile bağları, kişisel yeteneği veya hırsı sebebiyle erkenden parti yönetimine girebilir. Bu katsayının, bu kişisel faktörlerin etkisini işaret ettiği varsayılabilir. Diğer değişkenleri ortalamalarında sabit tuttuğumuzda Komisyon öncesi MKYK'de yer almak bir milletvekilinin tekrar seçilme olasılığını yüzde 8,6; komisyonda bulunduktan sonra edindiği deneyimdeki bir yıllık artış ise yüzde 9,3 arttırır. Bu hesaplamalarda Stata 16 programı Margins paketi kullanılmıştır.

Diğer yandan yaş, cinsiyet veya komisyona girmeden önceki milletvekilliği deneyiminin tekrar aday gösterilip seçilmede etkisi olmadığı görülüyor. Asıl ilginç olansa, marjinal seviyede de olsa kadınların komisyon başkanlığının tekrar seçilmeye etkisinin negatif olmasıdır. Diğer bir deyişle komisyona liderlik etmek avantajdan ziyade, kadın milletvekillerine yeniden seçilmek için dezavantaj sağlıyor olabilir. Buradaki neden-sonuç ilişkisi komisyonun çok fazla zaman alması ve milletvekilinin seçim bölgesinde yeterince zaman geçirememesi olabilir.

Komisyon görevinden sonra parti yönetimine girme değişkeni ise; Model 5'te incelenmiştir. Milletvekillerinin komisyon sonrası TBMM'de geçirdikleri süre ve edindikleri deneyimin yine istatistiksel olarak önemli ve pozitif etkisi olan bir bağımsız değişken olduğu görülmektedir. Buna ek olarak komisyon öncesi MKYK görevi ve cinsiyet de istatistiksel olarak önemli değişkenlerdir ve kariyer başarıları üzerindeki etkileri pozitifdir. Cinsiyet değişkeninde kadınlar 1 değeriyle kodlandıkları için katsayının anlamı şöyle yorumlanabilir: bir milletvekilinin kadın olması, komisyon görevinden sonra MKYK'ye girme olasılığını yüzde 44 arttırır. Ancak burada önemli olan, söz konusu komisyon görevinin başkanlık olup olmadığıdır. Model 5'te görüldüğü üzere komisyon başkanı bir kadın olmak

parti yönetimine girme olasılığı açısından istatistiksel olarak marjinal de olsa yine negatif bir etki göstermektedir. Geçen bölümdeki soruyu yanıtlayan bu bulguya göre kadın milletvekili olmak parti üst yönetimine girmeyi kolaylaştırırken, kadın komisyon başkanı olmak negatif bir etkiye sahiptir. Bu da akıllara tokenizm ihtimalini getirmektedir. Kadınlar TBMM kurumlarında başarılı oldukları için değil, görüntüyü tamamlamak için parti yönetimine getiriliyor olabilirler.

Özetlemek gerekirse, bu son bölümde sadece Hipotez 3b için destek bulunabilmiştir. Orada da asıl açıklayıcının komisyon başkanlığı değil, sadece kadın milletvekili olduğunu ortaya koyulmuştur. Erkek komisyon başkanları zaten prestijli addedilen komisyonlara başkanlık yapmakta ve bu görevlerinden sonra tekrar seçilme ve parti yönetimine girme olasılıklarını arttırmaktadırlar. Onların kariyer boru hatları bu şekilde işlerken, kadın milletvekillerinininki tıkanmıştır. Kadın milletvekilleri için zaten zor elde ettikleri komisyon başkanlığı makamı kariyerlerine avantajdan ziyade dezavantaj getirmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada, cinsiyetlendirilmiş bir kurum olarak ele aldığımız parlamentonun örgütsel anlamda maskülen özellik ve pratiklerine ve bu yapının kadın milletvekillerinin kariyerlerine etkisine odaklanılmıştır. Öncelikle, TBMM ihtisas komisyonlarındaki asimetrik patriyarkal iktidar ilişkileri cinsiyetlendirilmiş görev ve pozisyon dağılımına bakılarak kantitatif olarak betimlemeye çalışılmıştır. İkinci olarak, “botu hattı kuramı”nın ve “sızdıran boru hattı sendromu” kavramının sağladığı analitik çerçeve kullanılarak, uzmanlaşma, öğrenme, deneyim edinme ve siyasi bağlantılar kurma gibi önemli kariyer becerilerine katkıda bulunabilecek olan komisyon yönetim görevlerinin kadın ve erkek milletvekilleri için farklı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu farklılık, tesadüfi olmayıp TBMM’nin cinsiyet yanlılığını (tekrar) üreten yapısından kaynaklanmaktadır.

Birincil olarak, kadın ve erkek milletvekilleri siyasi önem ve prestij olarak farklı görülen komisyonlara seçilmektedirler. Erkek milletvekilleri istikrarlı bir biçimde stratejik öneme sahip komisyonları yönetirken, kadın milletvekilleri ancak sosyal ve özel alanla bağlantılı komisyonlarda kendilerine yer bulabilmektedir. İkinci önemli nokta, toplam kadın milletvekili sayısına oranla aslında kadın komisyon başkan ve başkan yardımcılarının azalmakta olduğudur. TBMM’de kadınların içinde bulunduğu yetenek havuzu genişlerken, eğitim ve meslek açısından erkek milletvekilleriyle aralarında fark görünmezken hep aynı birkaç komisyona kadın yöneticiler seçilmektedir. Varılan üçüncü sonuç, bu az sayıdaki kadın komisyon başkanının kariyer başarıları açısından diğer kadın ve erkek üyelerden

farklı olmadıklarıdır. Erkek başkanlar yeniden seçilme olasılıklarını önemli ölçüde arttırırken ve bakanlık gibi makamlara gelirken, kadın milletvekillerinin başkanlıkları onların aleyhine çalışmaktadır. Kadın milletvekillerini etkisi kısıtlı komisyonlara sıkıştıran maskülen yapı, onlara kariyerlerinde yukarı doğru hareket imkanını vermemektedir. Bulgular, TBMM’de “sızdıran boru hattı” olduğu savını destekler niteliktedir.

Bu sonuçlarla çalışma, hem literatüre hem de siyaset pratiğine katkıda bulunmaktadır. Parlamento çalışmaları açısından bu makale TBMM’yi cinsiyetlendirilmiş kurum olarak tanımlamış ve orijinal bir veri seti kullanarak kurumdaki cinsiyet yanlılığını genel hatlarıyla ortaya koymuştur. Diğer yandan siyaseti yeni yeni bir kariyer olarak tanımlayan literatüre de kadın siyasetçilerin kariyer adımlarını ve kariyer başarılarının belirleyicilerini belirleyerek katkıda bulunmaktadır. Siyaset pratiği açısından ise makale, Türkiye’deki kadın siyasetçilerin aldıkları kararlar ve bu kararlar etrafındaki yapısal kısıtları tartışmaya açmaktadır. Liderlik pozisyonuna yükselen kadın milletvekillerinin, kariyerlerini geliştirmek için bu pozisyonlardan yararlanmak yerine neredeyse cezalandırıldıkları görülmektedir. Kadınlar bu dezavantajın farkındalar mı? Bu ve benzeri yapısal engellemelerle hangi stratejileri kullanarak başa çıkıyorlar? Bu soruların yanıtları, bu kantitatif araştırmayı kalitatif öğelerle tamamlamakla mümkün olacaktır.

Özetle, eşitlik ilkesini temsil etmesi gereken TBMM’nin ihtisas komisyonlarının üzerinden cinsiyet yanlılığını hayata geçirdiğini ve nadir de olsa liderlik pozisyonuna gelen kadınların erkeklerle eşit kariyer fırsatlarına erişemediklerini, sayıları artsa da rollerinin değişmediği görülmektedir. Bu sistemik durumun değişebilmesi, kadın milletvekillerinin sayısı veya kişisel özelliklerinden çok meclisin nötr değil cinsiyetlendirilmiş bir kurum olduğunun kabulü ve işleyişteki kural, ritüel ve pratiklere bu gözle yaklaşılmasıyla mümkün olacaktır. Kurumsal dinamiklerin formal ve enformel işleyişi göz önünde bulundurularak ortaya çıkarılmış bu değerlendirme ve farkındalık, toplumdaki eşitsizlik rejimlerinin yarattığı dezavantajlı durumların ortadan kaldırılmasını amaçlayan feminist politikaya, kurumsal düzeyde gerçekleştirilebilecek değişiklikler için yol gösterecektir.

Sonnotlar

1 Makalenin önceki versiyonu aynı başlık ile 24-25 Eylül tarihleri arasında Siyasi İlimler Türk Derneği tarafından İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde düzenlenen 1. Ulusal Siyaset Bilimi kongresinde tebliğ olarak sunulmuştur.

Kaynakça

- Acar F ve Altunok G (2013). The 'Politics of Intimate' at the Intersection of Neoliberalism and Neo-conservatism in Contemporary Turkey. *Women's Studies International Forum*, 41(1), 14-23.
- Acker J (1989). The Problem with Patriarchy. *Sociology*, 23(2), 235-240.
- Acker J (1992). Gendered Institutions: From Sex Roles to Gendered Institutions. *Contemporary Sociology* 12(5), 565-569.
- Acker J (1998). The Future of 'Gendered Organizations': Connections and Boundaries. *Gender, Work and Organization*, 5(4), 195-206.
- Acker J (2006). Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations. *Gender & Society* 20(4), 441-464.
- Al H (2020). Başkanlık Sistemi Üzerine: Cumhurbaşkanlığı Sisteminin Zayıf Halkası Parlamento. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(1), 14-44.
- Arat Y (2021). Democratic Backsliding and the Instrumentalization of Women's Rights in Turkey. *Politics & Gender*, 1-31.
- Bektas E (2021). Legislative Committees in the Turkish Parliament: Performing Procedural Minimum or Effective Scrutiny? *Journal of Legislative Studies* DOI: 10.1080/13572334.2021.1974707
- Bektas E ve E Issever-Ekinci (2018). Who Represents Women in Turkey? An Analysis of Gender Difference in Private Bill Sponsorship in the 2011–15 Turkish Parliament. *Politics & Gender*, 15(4), 1-31.
- Bolzendahl C (2014). Opportunities and Expectations: The Gendered Organization of Legislative Committees in Germany, Sweden, and the United States. *Gender and Society*, 28(6), 847-876.
- Brown W (1992). Finding the Man in the State. *Feminist Studies*, 18(1), 7-34.
- Buckles K (2019). Fixing the Leaky Pipeline: Strategies for Making Economics Work for Women at Every Stage. *Journal of Economic Perspectives*, 33(1), 43-60.
- Cengiz, A (2020). Cinsiyetlendirilmiş Kurumlar ve Ürettikleri Eril Dilin Kadın İstihdam Algısına Etkisi:Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu Örneği. *Emek Araştırma Dergisi*, 5(2), 151-172.
- Coffé H, Bolzendahl C ve Schnellecke K (2019). Parties, Issues, and Power: Women's Partisan Representation on German Parliamentary Committees. *European Journal of Politics and Gender*, 2(2), 257-281.
- Yıldırım S ve Uçaray Mangıtlı B (2023). Parlamento, Temsil ve Kurumsal Maskülenizm: Kadın Milletvekillerinin TBMM İhtisas Komisyonlarındaki Rollerini *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 222-259.

Connolly E (2013). Parliaments as Gendered Institutions: The Irish Oireachtas. *Irish Political Studies* 28(3), 360-379.

Crawford M ve Barbara P (2010). The Australian Parliament: A Gendered Organisation. *Parliamentary Affairs* 64(1), 82-105.

Dahlerup D (1988). From a Small to a Large Minority: Women in Scandinavian Politics. *Scandinavian Political Studies*, 11, 275–298.

Diner C ve Toktas S (2010). Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist, and Kurdish Women's Movements in an Era of Globalization. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 12(1), 41-57.

Duva Ö (2015). Mitostan Logos'a Yargının Cinsiyetlendirilmesi ve Hukukun Eril İnşası Didem Yayıllı ve eril yargının tüm mağdurlarına... *Ankara Barosu Dergisi*, 4, 27-44.

Ecevit Y (2021). Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin Temel Kavramları. <https://ceidizler.ceid.org.tr/dosya/toplumsal-cinsiyet-esitliginin-temel-kavramlaripdf.pdf>. Son erişim tarihi, 20.02.2023.

Erikson J ve Josefsson C (2019). The Legislature as a Gendered Workplace: Exploring Members of Parliament's Experiences of Working in the Swedish Parliament. *International Political Science Review*, 40(2), 197-214.

Erikson J ve Verge T (2022). Gender, Power, and Privilege in the Parliamentary Workplace. *Parliamentary Affairs*, 75, 1-19.

Galligan Y and Meier P (2016). The Gender-Sensitive Parliament: Recognising the Gendered Nature of Parliaments." Paper prepared for Panel: The representation of women in legislative arenas. IPSA World Congress 2016, Poznan, Poland.

Gençkaya Ö F (2019). The Grand National Assembly of Turkey: A decline in Legislative Capacity. *Political Science and Politics*, 52(2), 273-274.

Göl M (2013). TBMM Anayasa Komisyonu Oluşumu, İşleyişi ve Görevleri. *Yasama Dergisi*, 25, 92-111.

Güneş Ayata A ve Tütüncü F (2008). Critical Acts Without a Critical Mass: The Substantive Representation of Women in the Turkish Parliament. *Parliamentary Affairs* 61(3), 461-475.

Heilman M E (1997). Sex Discrimination and the Affirmative Action Remedy: The Role of Sex Stereotypes. İçinde: Burke, R J (der), *Women in Corporate Management*, Springer.

İba Ş (2007). *Osmanlı'dan Günümüze Meclis İçtüzük Metinleri*. Ankara: TBMM matbaası.

İlkaracan P (2013). Democratization in Turkey From a Gender Perspective. İçinde: C Rodriguez, A Avalos, H Yılmaz ve A Planet (der), *Turkey's Democratization Process*, 1. Baskı, Routledge.

- Kalaycıoğlu E (2019). Elections, Parties, and the Party System. İçinde: A Özerdem ve M Whiting (der), *The Routledge Handbook of Turkish Politics*, London: Routledge, 83-102.
- Karababa P (2021). Hane-Sokak İkililiğinin Ötesinde: Türkçe Edebiyatta Avareliğin Cinsiyetlendirilmiş Hallerine Bakış. *Moment Dergi*, Masculinities-1, 8(1), 124-143.
- Kaşıkırık A ve Karaoğlu N (2021). Kadın Milletvekillerinin Yasama Performansına Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Açısından Bir Bakış. *Journal of Interdisciplinary Innovation Studies*, 1 (2): 156-162.
- Kenny M (2014). A Feminist Institutional Approach. *Politics & Gender*, 10 (4), 679-684.
- Konak-Unal, S (2021). The Role of Gender in Turkish Parliamentary Debates. *Turkish Studies* 22 (4): 530-557.
- Koyuncu B ve Özman A (2019). Women's Rights Organizations and the Turkish State in the post-2011 Era: Ideological Disengagement versus Conservative Alignment. *Turkish Studies*, 20(5), 728-753.
- Lee Y (2019). The Leaky Pipeline and Sacrificial Lambs: Gender, Candidate Nomination, and District Assignment in South Korea's National Legislative Elections." *Electoral Studies*, 59, 27-38.
- Lowndes V (2020). How Are Political Institutions Gendered?"9 *Political Studies*, 68(3), 543-564.
- Lovenduski J (1998). Gendering Research in Political Science. *Annual Reviews Political Science*, 1, 333-356.
- Mackay F, Kenny M ve Chappell L (2010). New Institutionalism Through a Gender Lens: Towards a Feminist Institutionalism? *International Political Science Review*, 31(5), 573-588.
- Mackay F (2011). Conclusion: Towards a Feminist Institutionalism?. İçinde Krook M L ve Mackay F (der), *Gender, Politics and Institutions*. Gender and Politics Series. Palgrave Macmillan, London, 181-196.
- Mariani M D (2008). A Gendered Pipeline? The Advancement of State Legislators to Congress in Five States. *Politics & Gender*, 4, 285-308.
- McGrew, K (2016). The Dangers of Pipeline Thinking: How the School-To-Prison Pipeline Metaphor Squeezes Out Complexity. *Educational Theory*, 66, 341-336.
- Mutluer N (2019) The Intersectionality of Gender, Sexuality and, Religion: Novelties and Continuities in Turkey During the AKP Era. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(1), 99-118.
- Navarro J, Vaillant N ve Wolff F (2012). Measuring Parliamentary Effectiveness in the French National Assembly: The Contribution of Non-parametric Frontier Methods. *Revue*
- Yıldırım S ve Uçaray Mangıtlı B (2023). Parlamento, Temsil ve Kurumsal Maskülenizm: 257
Kadın Milletvekillerinin TBMM İhtisas Komisyonlarındaki Rollerini *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 222-259.

Française de Science Politique, 62, 611-636.

O'Brien D Z ve J M Piscopo (2019). The Impact of Women in Parliament. İçinde: Franceschet S, Krook M L ve Tan N (der), *The Palgrave Handbook of Women's Political Rights. Gender and Politics*, Palgrave Macmillan, London, 53-72.

Okin, Susan Moller. (1995). Inequalities Between the Sexes in Different Cultural Contexts. İçinde: M Nussbaum and J Glover (der), *Women, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, Clarendon Press, Oxford, 274-297.

Ollrogge K, Roswag M ve Hannover B (2022). What Makes the Pipeline Leak? Women's Gender-based Rejection Sensitivity and Men's Hostile Sexism as Predictors of Expectations of Success for Their Own and the Respective Other Gender Group. *Front. Psychol.* 13:800120.

Özdemir Taştan İ (2016). 'Çağdaşlığın Simgesi ve Ulusun Faziletli Anas'ından 'Kendi Hayatının Öznesi Olan Özgür Kadın'a: 2000'li Yılların İlk Yarısında TBMM'de ve Feminist Kampanyalarda Kadın Hakları Söylemi. *Mülkiye Dergisi*, 40(1): 185-208.

Palmieri S (2019). Feminist Institutionalism and Gender-Sensitive Parliaments: Relating Theory and Practice. İçinde: M Sawyer ve K Baker (der), *Gender Innovation in Political Science*. New Norms, New Knowledge, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan: 173-194.

Pansardi P ve Vercesi M (2017) Party Gate-keeping and Women's Appointment to Parliamentary Committees: Evidence from the Italian Case. *Parliamentary Affairs*, 70, 62-83.

Peterson V S (2012). Inequalities, Informalization And Feminist Quandaries. *International Feminist Journal of Politics*, 14(1), 5-35.

Prihatini E (2021). Explaining Gender Gaps in Indonesian Legislative Committees. *Parliamentary Affairs*, 74, 206-229.

Rauhaus B M ve Schuchs Carr I A (2022). The Leaky Pipeline: Gender and Public Administration Professional Education." İçinde: P M Shields ve N M Elias (der), *Handbook on Gender and Public Administration*. ElgarOnline <https://doi.org/10.4337/9781789904734>

Ridgeway C L (2011). *Framed By Gender: How Gender Inequality Persists in the Modern World*. Oxford University Press.

Sallangül S ve Altındal Y (2015). Türkiye Siyasetinin Eril Anatomisi: 2015 Seçimlerini Kota Uygulamaları Üzerinden Yeniden Düşünmek. *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 9(19), 51-72.

Sancar S (2018). Siyasal Kararlara Katılımda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Haritalama ve İzleme Çalışması. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/176/ekutuphane/6.8.pdf?sequence=1&isAllowed=y> . Son erişim tarihi, 29.09.2022.

258 Yıldırım S ve Uçaray Mangıtlı B (2023). Parlamento, Temsil ve Kurumsal Maskülenizm: Kadın Milletvekillerinin TBMM İhtisas Komisyonlarındaki Rollerini *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 222-259.

Schobess R (2021). Behind the Scenes: What Is Parliamentary Performance and How Can We Measure It? *Parliamentary Affairs*, 75 (4), 767-790. <https://doi.org/10.1093/pa/gsab024>.

Scott J W (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91 (5), 1053-1075.

Svinth L (2016). Leaky Pipeline” – To Be or Not To Be a Useful Metaphor in Understanding Why Women To a Disproportional Degree Exit From Scientific Careers.” https://www.dpu.dk/fileadmin/www.dpu.dk/upgem/conferencesandseminars/europeangenderresearchconference/subsites_upgem_20080704130249_lone_-6th-gender-and-research-conference-paper.pdf. Son erişim tarihi, 12.09.2022.

TBMM İç Tüzüğü, Karar No.: 584 Kabul Tarihi: 5.3.1973 (Resmî Gazete: 13.4.1973 - Sayı: 14506)

<https://www5.tbmm.gov.tr/docs/ictuzuk.pdf> Son erişim tarihi, 10.09.2022.

Thomson J (2018). Resisting Gendered Change: Feminist Institutionalism and Critical Actors. *International Political Science Review*, 39 (2), 178-191.

Tuncer S (2020). Cinsiyetlendirilmiş Bir Kurum Olarak Akademi: Türkiye’de Akademinin Cinsiyet Kültürüne Bakmak. *Kültür ve İletişim*, 22 (2), 173-208.

Tuncer S ve Demirci R (2021). Özel ile Kamusal Ekseninde Covid-19 Pandemisi: Cinsiyetlendirilmiş Gündelik Kentsel Mekân Deneyimi ve Kadınların Güvenlik Mesaisi. *İdealkent*, 491-535.

Uçaray Mangıtlı B ve Yıldırım S (2023). Gender Segregation in Parliamentary Committees of Turkey: Intermediary Spaces of Women’s Representation. *Women’s Studies International Forum*, 97, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102681>.

Waylen G, Celis K, Kantola J ve Weldon S L (2013). *The Oxford Handbook of Gender and Politics*. New York: Oxford University Press.

Yapıcı Kaya H (2019). *Yasama Komisyonları: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. Basılmamış doktora tezi.

Young I M (2003). The Logic of Masculinist Protection: Reflections on the Current Security State. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 29(1), 1-25.

Yüksel M (2021). Engendering the Parliament: A Study of Women Deputies in Turkey, 1935–2018. İçinde: E A Bekaroğlu ve G Kaya Osmanbaşoğlu (der), *Turkey’s Electoral Geography*, 1. Baskı, Routledge, 152-181.

Anayasa Yapımında Kadınlar: Katılım, Talepler ve Tamamlanmamış Bir Süreçten Deneyimler

Elif Gözler Çamur, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü

ORCID: 0000-0003-2394-1447

E-posta: elifgozler1@gmail.com

Özet

Yurttaşlık haklarını düzenleyen en temel kurumlar anayasalardır. Anayasaların ayırt etmeksizin tüm yurttaşlara eşit haklar sunduğu varsayılsa da kadınlar kamusal alanı erkek egemen bir ortama dönüştüren kabullerin etkisiyle tam bir yurttaşlık deneyimi yaşayamazlar. Tarihte ve gelenekte, kadınların istihdam, sivil toplum, siyaset gibi alanlardan ve hatta kadın bedeni üzerindeki kararlardan dışlandığı, eşit yurttaşlık haklarını elde edemediği görülmektedir. Erkekler özerk olarak kamusal alanda eşit yurttaş kimliği ile yer alırken; özel alandaki eş ve anne kimlikleri kadınların eşit yurttaşlığının önüne geçmektedir. Anayasa yapımı da kamusal alanda gerçekleşen bir süreç olduğu için hayatlarının büyük bölümünü özel alanda geçiren kadınların bu sürece katılımı yine sınırlı kalmaktadır.

Kadın hakları, üreme hakları, cinsiyet eşitliği, cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesi gibi anayasalarla düzenlenmesi gereken konular göz önünde bulundurulduğunda, kadınların anayasa yapım sürecindeki rolü eşit yurttaşlığa ulaşmak bağlamında önem kazanır. Anayasaların katılımcı süreçler yoluyla inşa edilmesi daha erken dönemlere dayanmakla birlikte, 1980'lerin sonu ve 1990'lar kadınların daha aktif şekilde sürece dahil olmaya başladıkları yıllardır. Bu dönemde cinsiyet kotalarının anayasalarda yer alması için kampanyalar düzenleyen kadınlar, sivil toplum örgütleri ve halk hareketleri şeklinde organize olurken; anayasayı yapan resmi ve seçilmiş kurumlar hala ağırlıklı olarak erkek teknokratlardan oluşmaktaydı.

Bu çalışmanın amacı, Türkçe yazında az çalışılmış bir konu olan anayasa yapımı süreçlerinde kadın katılımını anlatmak ve 2012 Türkiye örneği üzerinden bir değerlendirmede bulunmaktır. Bu değerlendirme neticesinde, Türkiye'de sonuca ulaşmasa da katılımcı yöntemlerin denendiği ilk anayasa yapım sürecinin anlamlı bir kadın katılımını sağlayacak şekilde organize edilmediği görülmüştür. Çalışmanın ilk kısmında anayasa yapımı, yurttaş katılımı bağlamında incelenecektir. İkinci kısımda ise kadınların anayasa yapım sürecine katılımları, talepleri ve toplumsal cinsiyete duyarlı

anayasa kavramı anlatılacaktır. Son kısımda, Türkiye'nin 2012'de yarım kalan ilk katılımcı anayasa yapımı deneyimi kadın katılımı yönünden tartışılacaktır. Bu çalışma kapsamında, katılımcı grupların raporları, komisyonun dinleme ve yazma süreci tutanakları, siyasi partilerin önerileri ve mutabakata varılan maddeler temel veriler olarak kullanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Anayasa, Katılımcı Anayasa, Kadın Katılımı, Eşit Yurttaşlık, Cinsiyete Duyarlı Anayasa

Women in Constitution-making: Participation, Demands and Experiences from an Unfinished Process

Abstract

Constitutions are the most basic institutions that regulate citizenship rights. Although it is thought that constitutions offer equal rights to all citizens without discrimination, women are deprived of practicing in full citizenship experience due to the current perception that transforms the public space into a male-dominated environment. As women have historically and traditionally been excluded from spheres of work, civil society, politics, and even decisions over the female body; they have not been able to obtain equal citizenship rights in practice. Since women's spouse and mother identities in the private sphere precede their citizenship identities, it is more difficult for women to take place in the public sphere autonomously, like men, with their equal citizenship identity. Constitution making is a process that belongs to the public sphere, and women who spend most of their lives in the private sphere have a limited participation in this process.

Considering the issues that should be regulated by constitutions such as women's rights, reproductive rights, gender equality, and prevention of gender-based discrimination, the role of women in the constitution-making process gains importance in terms of achieving equal citizenship. Although the construction of constitutions through participatory processes dates back to earlier, the late 1980s and 1990s were the years when women began to be more actively involved in the process. In this period, while women campaigned for gender quotas to be included in the constitutions were organized in the form of non-governmental organizations and grass roots movements, the official and elected institutions that made the constitution were still predominantly male technocrats.

The aim of this study is to explain women's participation in the constitution making processes as a less studied subject in Turkish literature, and to make an evaluation

through the 2012 Turkey example. As a result of this evaluation, it was observed that, the process was not organized in a way to ensure meaningful women's participation. In the first part of the study, constitution making will be examined in the context of citizen participation. In the second part, women's participation in the constitution-making process, their demands and the concept of a gender-sensitive constitution will be explained. In the last part, Turkey's first participatory constitution making experience, which was unfinished in 2012, will be discussed in terms of women's participation. Within the scope of this study, the reports of the participating groups, the minutes of the hearing and writing process of the constitutional commission, the proposals of the political parties and the agreed articles will be used as basic data.

Keywords: Constitution, Participatory Constitution-Making, Women Participation, Equal Citizenship, Gender-Sensitive Constitution

Giriş

Anayasa yapımındaki geleneksel kabul, sorumlulukların teknokratlara ya da yetkili kurumlara verilmesi, halk katılımının ise süreci nihayete erdirecek olan referandum aşaması ile sınırlı tutulmasıdır. Ancak yurttaş katılımının, siyasal haklar bağlamında çeşitli uluslararası hukuk metinlerinde öne çıkması ve demokratikleşme hedefleri, geleneksel anlayışı dönüştürmüştür. Siyasi elitlerin anayasa yapım sürecindeki etkisi devam etmekle birlikte katılımcı mekanizmalar da uygulama alanını genişletmiştir. Katılım, aynı zamanda meşruiyeti güçlendirmiştir. Referandumda oy kullanma ile sınırlı olan katılım pratiği, yurttaşlık eğitimi, halka danışma, müzakere etme ve medya kampanyaları ile çeşitlenmiştir (Brandt vd, 2011: 17). Anayasa yapımı, ülkelerin siyasi tarihlerinde dönüm noktalarıdır. Bu süreçte toplumsal talepler farklı kesimler tarafından gündeme getirilir. Daha önce siyasal alanda temsili sağlanmayan ve dışlanan kesimlerin anayasaya yapımına katılımları, oydaşmaya dayalı bir anayasanın inşası ve geniş kesimlerin anayasayı sahiplenmesi bakımından önemlidir. Toplumsal yaşamda ve siyasette süregelen eşitsizliklerin temsilini engellediği ve ayrımcılığa maruz bıraktığı kadınlar, anayasa yapımına çeşitli yollardan katılmak için mücadele etmişlerdir. Kadınlar, 1990'larda yaygınlaşmaya başlayan kotalarla yasama organlarında daha güçlü temsil edilerek ve sivil toplumdaki örgütlülüklerini büyüterek etki alanlarını artırmışlardır. Böylece cinsiyete duyarlı anayasa inşası ve cinsiyet eşitliği talebinin karşılanması için daha aktif olabilmişlerdir. Bu eşitlik mücadelesi Amerikalı feminist aktivist ve teorisyen Catharine A. Mackinnon'un "Kurallar yapılırken eşit söz hakkı olmayanın oyunda da eşit rolü olamaz" sözünde ifadesini bulur (Kumar, 2022: 2).

1982 Anayasası, yapım süreci, içeriği ve toplumsal sonuçları itibari ile

kabulünden itibaren eleştirilmektedir. Bu nedenle, yeni anayasa uzun yıllardır politik gündemin önemli bir başlığı olmuştur. 2011 genel seçimleri öncesinde de bu mesele gündeme gelmiş; seçim sonrası oluşan Meclis'teki parti grupları yeni anayasa yapımı konusunda anlaşmışlardır. Ardından meclisteki dört partinin oy birliğine ve eşit temsiline dayalı Anayasa Uzlaşma Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, katılımcılığı tesis etmek amacıyla Türkiye tarihinde ilk defa yeni anayasa yapımı için halka danışma sürecini başlatmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkçe yazında az çalışılmış bir konu olan anayasa yapımı süreçlerinde kadın katılımını anlatmak ve 2012 Türkiye örneği üzerinden bir değerlendirme yapmaktır. Bu değerlendirme neticesinde Türkiye'de sonuca ulaşmasa da katılımcı yöntemlerin denendiği ilk anayasa yapım sürecinin anlamlı bir kadın katılımını sağlayacak şekilde organize edilmediği görülmüştür. Çalışmada öncelikle katılımcı anayasa yapımı süreci anlatılacaktır. Sonrasında, anayasa yapımında kadınların rolü tarihsel ve yasal bağlamda açıklanacaktır. Bunun ardından, kadın katılımı ve katılımın nihai amacı olan cinsiyete duyarlı anayasa konusu tartışılacaktır. Çalışmanın Türkiye deneyimini anlatan bölümü ise 2012'de sonuca ulaşmadan biten ilk katılımcı anayasa yazma girişiminin kısa bir anlatısıyla başlayacaktır. Akabinde, kadın katılımı, katılımcı grupların raporları ve dinleme komisyonundaki diyaloglar üzerinden anlatılacaktır. Son olarak, partilerin kendi önerileri ve mutabakat sağlanan maddeler üzerinden katılımcı grupların taleplerinin nasıl değerlendirildiği incelenecektir. Bu çalışmada, katılımcı grupların raporları, komisyonun dinleme ve yazma süreci tutanakları, siyasi partilerin önerileri ve mutabakata varılan maddeler temel veriler olarak kullanılacaktır.

Katılımcı Anayasa Yapımı

Yeni bir anayasa yapımının ardındaki nedenler ülkenin siyasal geçmişine göre çeşitlilik gösterebilir. Yeni bir siyasal dönemin başlangıcına milat vermek, olumsuz bir geçmişten kopmak gibi büyük değişim zamanları, yeni anayasa yapımı ile el ele giden süreçlerdir. Genelde bir ülkede halihazırda çatışmaya sebep olan etkenlerin ortadan kaldırılması ve belirli grupların hak taleplerine cevap vermek, yeni anayasa yapımının temel nedenleridir. Dolayısıyla anayasa reform süreçleri; devleti, kurumlarını ve devletin toplumla ilişkisini dönüştürmek ve toplumsal barışın inşasına katkıda bulunmak için önemli fırsat dönemleridir (Tamaru ve O'Reilly, 2018: 3).

Anayasalar, devlet ve yurttaş arasındaki ilişkileri düzenleyen en temel metinlerdir. Bu nedenle anayasa inşa süreçlerine halkın katılımı önemli bir yurttaşlık pratiği olarak öne çıkmaktadır. Anayasa inşası, devletin dönüşümünün

yasal, siyasi ve sosyal yönlerini birleştiren uzun vadeli, kapsayıcı ve katılımcı olması gereken bir süreçtir. Devletleri ve kurumlarını yeniden tanımlamak için bir araya gelen çeşitli grupların katılımıyla genişletilen elit pazarlıkları kapsar. Anayasa inşası, anayasa metninin ilan edilmesiyle sona ermez. Bu süreç, uygulamadan, yasaların uyumlaştırılmasına, geçişi desteklemeye ve anayasal taahhütlere anlamlı bir etki kazandırmaya yönelik diğer çabalara kadar uzanır (Houlihan, 2020: 9). Anayasal demokrasinin temeli, kamusal tartışma alanının korunmasını garanti altına almaktır. Böylece yurttaşlar çıkarlara dayalı temsil ve tiranlığın tehlikelerinden korunur (Sunstein, 1988: 352). Anayasa yapımı süreçlerinin tasarımı da bu bağlamda düşünülebilir. Bir anayasanın meşruiyeti, yurttaşların görüş ve kabulüne dayanır. Anayasal demokrasilerde, anayasa değişikliği prosedürü, vatandaşların müzakereler yoluyla geniş katılımını gerektirir (LeDuc, 2009: 233). Daha katılımcı ve kapsayıcı süreçlerin anayasa yapımında kullanılması içerik olarak anayasal gündemin halka açılmasını sağlamış, aynı zamanda yurttaşlar için bir demokrasi eğitimi olanağı yaratarak onları güçlendirmiştir (Samuels, 2006: 29). Andrew Arato'nun (2000: 250) belirttiği gibi, günümüz dünyasında halk katılımını dışlayan bir anayasa yapım süreci tasavvur etmek mümkün değildir. Sürecin kamusal tartışmalara açılması, ana aktörlerin etkileşime geçmesini ve kadınlar gibi yeterince temsil edilmeyen grupların görüşlerini ifade etmelerini sağlayacaktır.

Anayasa Yapımı ve Kadın Katılımı

Anayasa yapımı sürecinde yurttaş katılımının düzeyi, anayasaların toplumsal meşruiyeti ve yaşama geçmesi bakımından önemli bir belirleyendir. Dolayısıyla hazırlanma dönemi, anayasa metninin kendisi kadar mühimdir. Genel olarak, kadınların anayasaların inşasına katılımının sınırlı olduğu görülür. Gerek yasama organlarında gerekse süreci etkileme gayesinde olan sivil toplum kuruluşlarında kadınların oranının düşük olduğu ve aldıkları görevlerde geri planda kaldıkları gözlemlenmiştir. Bu bağlamda kadınlar daha yardımcı rollerde; eğitimci, araştırmacı vs. olarak öne çıkmışlardır. Toplumun yarısını oluşturan kadınların bu yetersiz temsili hem katılımcı bir sürecin meşruiyetine zarar vermekte ve sahiplenilmesini zorlaştırmakta hem de anayasanın toplumsallığını azaltmaktadır (Women's International Peace Centre, 2021). Katılımcı anayasa yapımı süreçleri diğer katılımcı siyaset araçları gibi kamusal alana ait olan pratiklerdir ve hayatının büyük bölümünü özel alanda geçiren kadınlar için kapsayıcı olmaktan uzaktır. Bu özel alanda kadınlar çoğu zaman kötü muamele görüyor, susturuluyor, marjinalleştiriliyor, adaletsiz bir şekilde dağıtılan bakım sorumluluklarının yükü altında bırakılıyor, saldırıya uğruyor ve öldürülüyor. Devlet ise özel alanda yaşanan bu durum karşısında sessizliği ve hareketsizliğiyle bu düzenin devam etmesine sebep oluyor (Rudolphy, 2020).

Bu ikiliğin ortadan kaldırılarak cezasızlığın önüne geçilmesi ve dezavantajlı konumun iyileştirilmesi, kadın haklarına duyarlı bir anayasanın yapılmasıyla mümkün olabilir. Bu bakımdan eşit yurttaşlar olarak kadınların anayasa yapımına katılmaları, kadın hakları kazanımı açısından önem arz eder. Kamusal-özel alan ikiliği ve devlet ilişkisi kendini anayasa yapımı ve ataerki arasındaki gerilimde de gösterir: Kendini “devlet baba” imgesinde somutlaştıran siyasal otorite, tarihsel olarak ataerki bir kurum olagelmıştır. Fakat modern anayasalar yurttaşların eşitliği ve demokrasi ilkesi üzerine kuruludur. Bu da Kang’a (2017: 522) göre, toplumsal egemenlik ve ataerki arasında bir gerilimin doğmasına yol açmıştır. Bu bakış açısından hareket ettiğimizde katılımcı anayasacılığın kendi içinde kadın katılımına özel bir alan açması kaçınılmaz olmuştur.

Kadınların anayasa yapım süreçlerine katılımı ilk olarak kendini genel oy hakkı yoluyla göstermiştir. Seçme hakkını elde eden kadınlar anayasayı yapan organların oluşturulduğu seçimlerde oy vermiş ve anayasa referandumlarına katılmışlardır. 1897 yılı gibi erken bir tarihte kadınlar Güney Avustralya’da anayasayı hazırlayacak delegelerin seçilmesinde oy kullanmışlardır. Sonrasında ise Batı Avrustralyalı kadınlarla birlikte referanduma katılmışlardır (Irving, 2017: 1-2). Güncel katılımcı anayasa yazım süreçlerinde kadın katılımı ise hem anayasayı hazırlayan komisyonlarda hem de katılımcı sivil toplum örgütlerinde kadınların eşit temsil edilmesi anlamına gelmektedir. Bu türden uygulamalar ise 1990’lardan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Katılımcı anayasa yapımı uygulamaları dendiğinde, akla gelen önemli deneyimlerden olan Güney Afrika örneği kadın katılımında da öne çıkmaktadır. 1993 tarihli anayasa, eşit temsil esasına dayalı olarak eşit sayıda kadın ve erkek içeren bir organ tarafından hazırlanmıştır ki bu alanında ilk örnektir (Grenfell, 2016: 241).

Küresel politika düzeyindeki bir dizi girişim, kadınların siyasi hayata, barış ve reform süreçlerine katılımını kısmen artırarak, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamak için uluslararası bir çerçeve oluşturmaya başlamıştır. 1975’te Uluslararası Kadınlar Yılı’nın ilan edilmesi; 1979 Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi’nin (CEDAW) geniş çapta onaylanması; 1980, 1985 ve 1995 yıllarında düzenlenen kadınlarla ilgili dünya konferansları ve kadınların barış süreçlerine katılımını düzenleyen Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 1325 sayılı kararı, bu bağlamda sayabileceğimiz gelişmelerdendir (Houlihan, 2020: 9). Anayasa yapımına katılma hakkı, siyasi katılımı düzenleyen birçok temel uluslararası hukuk metnine dayandırılabilir. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyanname (Madde 21), Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (Madde 25), Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (Madde 13.1) ve Asya Haklar Şartı (Madde 5.2) bu metinler arasındadır. Ayrıca, Kadınlara Karşı

Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW), özellikle 7.maddesi yoluyla kadınların siyasete katılımını öngörmektedir: “Taraflar Devletler, ülkenin siyasi ve kamusal yaşamında kadınlara karşı ayrımcılığı ortadan kaldırmak için tüm uygun önlemleri alacaklardır ve özellikle, kadınlara, erkeklerle eşit koşullarda... hükümet politikasının oluşturulmasına katılma... kamu görevinde bulunma ve hükümetin tüm düzeylerinde tüm kamu görevlerini yerine getirme hakkını sağlar.” (Tamaru ve O’Reilly, 2018: 13).

Birleşmiş Milletler’in söylemi, uygulamaları ve kota politikaları özellikle gelişmekte olan ülkelerde hazırlanan çatışma sonrası dönem anayasaları için katılımcılığı teşvik etmiştir. Bu sayede bir çok ülkede hem katılımcı anayasa uygulamaları hem de kadınların sürece dahil edilmesine yönelik politikalar üzerine geniş bir literatür olmuştur: Sahraaltı ülkeleri (Bond, 2017; Mbamalu, 2016); Güney Afrika (Albertyn, 2017); Sudan (Women’s International Peace Centre, 2021); komünizm sonrası Romanya (Brodeala ve Suteu, 2019); Tunus (De Alwis vd, 2017); Kolombiya (Morgan, 1992) ve Hindistan (Kumar, 2022) gibi örnekler, anayasa inşa süreçlerinde kadınların rollerini anlamak bakımından karşılaştırmalı bakış açısı elde etmemizi sağlar.

Ülke deneyimlerinin yanında sivil toplum örgütleri ve uluslararası kuruluşlar da anayasa yapım süreçlerinde kadınların etkin katılımını sağlamaya yönelik raporlar, rehberler ve karşılaştırmalı olay incelemeleri hazırlayarak literatüre katkı sağlarlar: Demokratikleşme ve anayasa yapım süreçleri için IDEA’nın raporu (Samuels, 2006); Euromed Feminist Initiative’in hazırladığı cinsiyete duyarlı bir anayasa için el kitabı (Suteu ve Draji, 2015); IDEA’nın hazırladığı anayasa için cinsiyet eşitliği rehberi, (IDEA, 2016); Inclusive Security için hazırlanan çatışma sonrası ülkelerdeki anayasa hazırlığına kadınların katılımıyla ilgili rapor (Tamaru ve O’Reilly, 2018b); yine Inclusive Security için hazırlanan kadınlara anayasa yapımı rehberi (Tamaru ve O’Reilly, 2018a); Avustralya Anayasa Yapımında Kadın Kapasite Geliştirme Programı için hazırlanan rapor (Dziedzic ve Samararatne, 2019) gibi metinler akademik yayınlara ek olarak, anlaması kolay ve daha pratik bir bakış açısı sağlamaları bakımından yararlıdırlar. Bu rapor ve rehberler, kadınlara cinsiyete duyarlı bir anayasanın içeriği ile ilgili bilgi verirken aynı zamanda anayasa yapım süreçlerinde mobilize olmayı önerir ve etkin katılımı sağlamaları konusunda tavsiyelerde bulunurlar.

Siyaset alanında etkin bir katılımın sağlanması için zorunlu cinsiyet kotalarının mevzuata dahil edilmesi kadının siyasi yurttaşlığının gerçekleştirilmesinde bir canlanmaya sebep olmuştur. Kadın yurttaşlığının eksik kaldığı en önemli alan olan siyasi katılımı eşitliği sağlamak üzere tasarlanan kotalar, birçok ülkede

anayasal engellerle karşılaşmıştır. Ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle birlikte, bu anayasal engellerin dayandığı ana argümanlar, temel hakların ihlaline ilişkindi. Bu bağlamda, kotaların kadın-erkek eşitliğine ve siyasi partilerin özerkliğine zarar vereceğine ilişkin söylemler gündeme gelmişti (Rubio-Marin, 2017: 347). Fakat bu gerilimlerin hem katılımın artırılmasına yönelik dalga hem de uluslararası anlaşmalar sayesinde giderilmesiyle, kotalar lehine gelişmeler sağlanmıştır. Kadının siyasete katılımını sağlamaya yönelik bir uygulama karşısında bu türden bir tepkinin görülmesi, anayasa inşa süreçlerinde kadınların aktif olarak dahil edilmesinin neden gerekli olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Bugün kadınlar eskiye göre daha büyük oranda anayasa yapımına katılsalar da süreci hala ağırlıklı olarak elit erkek siyasi aktörler ve hukukçular yürütmeye devam etmektedir. 1990'dan 2015'e kadar 75 ülke, anayasal reform, çatışma veya huzursuzluğun ardından otoriter rejimden demokrasiye müzakereli bir geçiş gerçekleştirmiştir ancak anayasa yapım organlarındaki üyelerinin yalnızca yüzde 19'u kadınlardan oluşmuştur (Tamaru ve O'Reilly, 2018: 1). Bu durum, anayasal reformun meşruiyetine zarar verirken, yeni inşa edilen yapının kadınların ve kız çocuklarının çıkarlarını nasıl ele alacağını ve kadınları bir ülkenin siyasi, sivil, ekonomik ve sosyal yaşamda eşit katılımcılar olarak güçlendirme kapasitesini nasıl etkileyeceğini göstermesi açısından endişe vericidir (Houlihan, 2020: 10). Çünkü, anayasa yapım süreçlerinde kadın katılımı, kadınları güçlendirme ve kadın çıkarlarının korunmasıyla ilişkilidir. Bu sayede, boşanma ve kürtaj gibi tabu kabul edilen konular anayasal düzlemde tartışılma imkânı bulur. (Katz, 2012:220). Yani katılım, anayasayı şekillendirmenin ötesinde, kadınların yurttaşlık haklarını etkileyen konuların kamuoyunda tartışılarak farkındalık yaratmayı da sağlar.

Katılımcı anayasa yapım süreçlerinin meşruiyet sağlama, müzakereciliği güçlendirme ve toplumsal mutabakat oluşturma açısından faydaları olduğu açıktır. Fakat katılımcı pratikler, yeni, demokratik ve kapsayıcı olarak yükseltilirken; bu süreçlere tam olarak kimin katıldığı, kadınların nasıl temsil edildiği, taleplerinin nasıl değerlendirildiğine ilişkin sorunlara daha az ilgi gösterilmiştir (Suteu, 2017: 19). Bu nedenle süreç tasarlanırken bu gibi faktörler göz önünde bulundurularak anlamlı bir katılımın yolunun açılması gerekir. Bu bağlamda, Susan H. Williams "Dialogic Democracy, Feminist Theory, and Women's Participation in Constitution-Making" adlı makalesinde sonuca ulaşmadan sona eren Liberia anayasa değişikliği sürecini incelemiş ve buradaki deneyimden yola çıkarak kadınların anayasa yapım süreçlerine katılımına ilişkin feminist diyalogsal (dialogic) demokrasi dediği genel bir teori oluşturmuştur. Müzakereci demokrasi ikna ve dayanışmaya açık olması ve çoğulcu yapısıyla

kadınlara hitap etse de bazı yönleriyle feminist eleştiriye konu olmuştur. Buna göre müzakereci demokrasi, özgürlük ve eşitliği bozan bir güç dengesizliği yaratacak şekilde ayrıcalıklı beyaz erkekle ilişkili görülmüş; mantığı öne alması ve duyguları geri plana itmesi nedeniyle eleştirilmiştir. Bu bakımdan müzakereci süreçlerin kadınlar gibi marjinalleştirilmiş kesimlerin katılımına uygun koşulları sağlamadığı savunulur. Williams, bu nedenle katılımcı anayasal süreçlerde kullanılan yöntem için “müzakereci” (deliberative) yerine Iris Marions Young’ın (2000) “Inclusion and Democracy” kitabında geçen “Diyalogsal” (Dialogic) terimini kullanmayı yeğler. Kadınlar güç dengesizliğinin olduğu müzakere ortamında sessiz kalmaya meyilli olabilirken kendi güvenli ortamlarında daha açık konuşabilirler. Bu bakımdan, feminist diyalogsal demokrasi diyalogu bozan tahakküm biçimlerine karşı bir uyanık olma durumu olarak da düşünülebilir (Williams, 2019: 365-367).

Bu teori ışığında Williams, anayasa yapımına katılmanın yalnızca fikirlerin toplanması değil, farklı seslerin nihai sonuca katkı sağladığı bir diyalog süreci olduğunu da savunur. Bir sistem olarak tasarlanması gereken katılım ve diyalog sürecinin birden fazla formu olabileceğini söyler. Kadınların diyalog süreçlerinde var olmalarının ötesinde bir katkı sağlamaları bu süreci yöneten güç dinamiklerine de bağlıdır. Güç dinamikleri diyalog sürecine kimin katılacağını ve kimin gerçekten dinleneceğini belirler. Yani kadınların süreçte var olmasının yanında diyalog sürecini yöneten güç dinamikleri karşısındaki konumları da önemlidir. Ne kadar katılımcı olursa olsun, anayasal süreçlerin bir ülkedeki tüm kadınları kapsamaması mümkün değildir. Dolayısıyla kadınların taleplerini ifade edecek bir temsile ihtiyaç vardır. Fakat geleneksel vekillik dayanan temsil, kadınların ihtiyaç duyduğu temsiliyeti sağlamak için yetersizdir. Temsili farklı formlarda daha dinamik ve yaratıcı bir rol olarak görmek, kadınlara anayasalarının oluşturulmasında söz hakkı veren süreçler tasarlanmasında yardımcı olacaktır. (Williams, 2019: 351-352). *Feminist Diyalogsal* teoriden yola çıkarak katılımcı anayasal süreçleri değerlendiren Williams (2019: 361-364) bazı önemli noktalara işaret eder:

- 1- Kadınlar süreçte yalnızca katılım aşamasında değil karar alma mecralarında da yer almalıdır.
- 2- Süreçte mevcut olmak, eşit katılım anlamına gelmez.
- 3- Farklı bakış açılarını temsil eden grupların katılımı sağlanmalıdır.
- 4- Katılımcı kadın grupları öncelikle kendi aralarında müzakereci bir süreç izleyerek esas sürece katılmalıdır.
- 5- Kadınlar rejim değişikliği gibi dönemleri siyasi bir fırsat olarak değerlendirmeli ve kendi taleplerini gerçekleştirmek için çalışmalıdır.
- 6- Güç yapısının içinden kurulacak iş birlikleri önemlidir.

Her ne kadar ülke deneyimlerinin kendine özgü yanları olsa da Williams'a göre bu noktalar anlamlı bir katılım süreci hazırlamak için faydalı bir çerçeve oluşturabilir.

Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Anayasa İnşası

Yasama üyelerinden oluşan bir anayasa komisyonu taslak hazırlama sürecinde doğal olarak en merkezi aktördür. Geleneksel süreçlerde bu organın hazırladığı taslak, opsiyonel olarak referanduma sunulur ve anayasa metni uygulamaya konur. Katılımcı yöntemlerde ise bu komisyonun çalışmalarına, toplantı ve dinlemeler yoluyla, siyasi partiler, etnik gruplar, dini gruplar, sanayi temsilcileri, sendikalar gibi organizasyonlar da dahil edilir. Bu gruplar süreç içinde gündem belirleme veya karar verme üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilir. Dolayısıyla, anayasa hazırlama organlarındaki kadınların oranı kadar sivil toplum içerisinde mobilize olan kadınların oranı da önemlidir.

Anayasa hazırlık dönemlerinde kadın örgütleri hem etkin katılımı sağlamak hem de süreci güçlendirmek amacıyla birçok ülkede çok çeşitli stratejiler uygulamışlardır. Bu süreçlerde kadınlar, anayasa yapım sürecini izlemek ve raporlamak; resmi sürece katkıda bulunmak üzere halka danışma toplantıları organize etmek; referandum ve halk toplantıları için eğitim programları ve farkındalık kampanyaları düzenlemek; halkın ihtiyaçlarının anayasa komisyonu tarafından duyulmasını ve anayasaya yansıtılmasını sağlamak için yurttaşları mobilize etmek; sürecin bileşenleri ve anayasa komisyonunu bir araya getirerek halka danışma sürecini güçlendirmek; katılımcı grupların raporlarını hazırlamalarına destek vermek gibi çeşitli aktivitelerde bulunurlar (Tamaru ve O'Reilly, 2018: 9).

Kadınların anayasa inşa süreçlerine etkin katılımlarının nihai amacı, toplumsal cinsiyete duyarlı bir anayasa yoluyla kadın yurttaşlığının gerçekleştirilmesidir. Toplumsal cinsiyete bakışı itibarıyla anayasalar bir sınıflandırmaya tabi tutulabilir. Dziedzic ve Samararatne'nin (2019: 2) yaptığı sınıflandırmaya göre, ilk olarak toplumsal cinsiyeti dikkate almayan (gender-exclusive) anayasalar vardır. Bu anayasalarda açıkça veya zımnen yurttaşlar erkek olarak kabul edilir. Hükümlerde eril zamirler kullanılır ve kadını dışlayan ifadeler vardır ki bu, genellikle kadınların politik hakları olmadığı dönemlerde yazılan eski anayasalarda görülür. İkinci olarak toplumsal cinsiyete nötr yaklaşan (gender-neutral) anayasalar vardır. Bu anayasalarda cinsiyete resmi eşitlik temelinde yaklaşılır ancak geçmişteki ayrımcılığı ve marjinalleşmeyi düzeltmek için hiçbir çaba gösterilmez veya fırsat eşitliğini sağlamak için düzeltici eylemde bulunulmaz. Cinsiyete dayalı pozitif ve negatif ayrımcılık uygun değildir veya

açıkça yasaklanmıştır. Son sınıflandırma olan toplumsal cinsiyete duyarlı anayasalarda (gender-sensitive), kadın ve erkeklerin farklı durumları ve tarihsel deneyimlerinin arka planını göz önünde bulundurulur ve maddi anlamda bir eşitlik teşvik edilmeye çalışılır. Eşitliği sadece resmi bir şekilde tanımakla kalmaz, maddi olarak geçmişteki dezavantajları gidermek için özel önlemlere başvururlar. Ayrıca bu anayasalar, doğurganlık hakları, cinsel ve cinsiyete dayalı şiddet gibi çoğunlukla kadınların karşı karşıya kaldıkları durumları ilgilendiren ve kadınların temel çıkarlarını göz önünde bulunduran hükümler içermektedir. Nihai olarak, anayasanın tüm bölümlerinin toplumsal cinsiyet üzerindeki etkileri dikkate alınır. Dolayısıyla, kadınların geçmişte ve halihazırda maruz kaldıkları zorlukların telafisi ve eşit yurttaşlık idealini gerçekleştirmek ile cinsiyete duyarlı anayasayı inşa etme çabası arasında güçlü bir ilişki vardır.

Evrensel demokratik değerlere dayalı olan anayasalar doğal olarak cinsiyet eşitliği ve ayrımcılık yapmama gibi ilkelerin korunmasını da içerecektir ve bu tür anayasaların kapsayıcı olarak tasarlanmış süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkması daha olasıdır. Kadınların ve kadın hakları savunucularının yeni anayasaların müzakere edilmesi ve onaylanmasına doğrudan katılımı olmadan, kadınlar ve onların yurttaşlık hakları marjinal kalmaya devam edecektir. Bununla birlikte, eşit katılımcılar olarak dahil edildiklerinde, bu katkının sonucu olarak anayasa metni anlamlı bir şekilde oluşacaktır. Böylelikle, çoğu zaman tabu olarak kabul edilen meseleler ulusal ilgi odağı haline gelecek ve kadın katılımcıları güçlendirecektir (Suteu ve Draji, 2015: 104). Tıpkı birinci dalga feminist aktivistlerin gelecek nesiller için verdikleri mücadele gibi anayasalara toplumsal cinsiyete duyarlı hükümlerin dahil edilmesi mücadelesi de gelecek nesil kadınların eşit yurttaşlığı gerçekleştirmelerine katkı sağlayacaktır.

Tüm bu potansiyel faydalarına rağmen, kadınlarınki de dahil olmak üzere anayasa yapımına katılım her derde deva değildir. Hatta Cottrell'in (2009: 10) belirttiği gibi, maddeler tartışılırken konular kapsamından sapıp kimi konulara aşırı ağırlık verilirken kimi konulara hiç yer verilmeyebilir. Bu gibi durumlarda süreç verimsiz bir noktaya sürüklenebilir ya da gereksiz konular anayasallaşabilir. Kürtaj gibi konuların tartışmaya açılması, muhafazakâr kamuoyunda gerilime yol açarak süreci baltalayabilir. Dolayısıyla, kötü yönetilirse, bu tür bir katılım geri tepebilir veya tepeden inme bir süreci meşrulaştırmak için kullanılabilir. Kadınlar homojenleştirilmiş bir grup değildir; erkekler gibi farklı, kimliklerden, sınıflardan, siyasi geçmişlerden ya da farklı dini aidiyetlerden gelebilirler. Her demokratik platformda olduğu gibi burada da tartışmalar yaşanması kaçınılmazdır. Bu risklere karşı katılım özenli ve sürece inanan bir planlama ile tasarlanabilir (Gluck ve Brandt, 2015: 17). Örneğin, kadınların anayasa

yapım sürecine dahil olmalarına rağmen ortaya çıkacak olan anayasa metninin toplumsal cinsiyete duyarlı olmaması ihtimali, sivil toplum temsilcilerinin, kadın hakları savunucularının ve anayasa uzmanlarının komisyon toplantılarına katılımlarının sağlanması ile önlenebilir (Suteu ve Draji, 2015: 106). Yine, sürecin halka açılmasıyla birlikte sadece belli grupların örgütlenerek katılımı ağırlığı oluşturmaları ve süreci manipüle etmeleri mümkündür. Bunun için de eski deneyimler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmeli ve süreç buna göre tasarlanmalıdır. Bu dönemlerin kadınlar gibi eksik temsili olan dezavantajlı grupların aleyhine değil, lehine işlemesi gerekir (Suteu, 2017: 41). Gerçek anlamda kapsayıcı anayasal süreçlerin demokrasiyle, güçlü ve uzun ömürlü anayasalarla bağlantıları açıktır. Anayasanın içeriğinin şekillenmesi masaya kimin oturduğuyla ilgilidir. Bu nedenle, siyasal alandan dışlanmış ve yurttaşlığı kısıtlanmış kadınların sürece dahil olması bu dezavantajlı durumun giderilmesi için hayati önem taşımaktadır.

Türkiye'nin İlk Katılımcı Anayasa Yapımı Denemesi

Bir darbe ürünü olarak 1982 Anayasası, çeşitli yönleriyle toplumun farklı kesimlerince eleştirilse de günümüze değin ruhunu koruyarak yürürlükte kalmaya devam etmiştir. İçeriği ve hazırlanış biçimi bakımından Türkiye'de demokratik bir toplumsal düzenin kurulması yolundaki önemli engellerden biri olarak görülmüştür. Mevcut anayasa, otoriter ruhu, yasakçı-vesayetçi olması, sorunlu meşruiyeti ve devleti yurttaşın üzerinde gören yaklaşımı sebebiyle demokratik düzenin sağlanması açısından sorunlu bir kurum olarak kabul edilmektedir (Yazıcı, 2009: 3). Bu nedenle yeni bir anayasa yapma ihtiyacı özellikle seçim dönemlerinde sıklıkla gündeme gelmektedir. 12 Haziran 2011 genel seçimleri öncesinde, yeni anayasa yapımı tekrar gündeme gelmiş ve siyasal partilerin seçim programlarındaki en başat konu olarak yer almıştır. Seçimler sonrasında mecliste grubu bulunan dört parti (AKP, CHP, BDP ve MHP) yeni anayasa yapma çalışmalarını başlatma konusunda anlaşmış ve bir Anayasa Uzlaşma Komisyonu kurmuştur. Komisyon, milletvekili sayısına bakılmaksızın eşit temsil esasına dayanarak, her partiden üç kişi olmak üzere on iki kişiden oluşmuştur. Anayasa Uzlaşma Komisyonu ilk toplantısını 19 Ekim 2011'de yapmış ve komisyon yeni anayasanın katılımcı bir süreçle hazırlanmasına karar vermiştir. Katılım aşaması halka danışma süreci olarak adlandırılmıştır.

Türkiye tarihinde ilk kez uygulanacak olan katılımcı anayasa yapma yöntemi tüm partiler tarafından destek görmüştür. Resmi olarak organize edilen, sürecin katılımcı olmasını sağlayan en önemli aktivite Uzlaşma Komisyonu üyelerinin katılımcılarla etkileşime girdiği dinleme toplantıları olmuştur. Dinleme toplantıları için Uzlaşma Komisyonu her partiden bir üye ve uzmanın bulunduğu

üç alt komisyona ayrılmıştı. İlk alt komisyon anayasal kurumlar ve siyasi partileri; ikinci alt komisyon meslek örgütleri ve sendikaları; üçüncü alt komisyon ise sivil toplum örgütlerini dinlemiştir. Bu yapıya uygun olarak, Uzlaşma Komisyonu ve katılımcılar arasında toplam 147 yüz yüze dinleme toplantısı düzenlenmiştir. Bu toplantılarda sivil toplumdan ve çeşitli kurumlardan katılımcılar yeni anayasadan beklentilerini anlatmışlar, varsa raporlarını sunmuşlardır. Dinleme toplantılarına ek olarak halkın internet yoluyla görüşlerini iletebilmesi için bir web sitesi oluşturulmuş ve bu site yoluyla 66015 kişi görüşlerini yollamıştır. 1050 kişi ise görüşlerini posta yoluyla iletmıştır. Ayrıca, Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) ve çeşitli sivil toplum kuruluşlarından oluşan Anayasa Platformu, 12 ilde 'Anayasa Vatandaş Toplantıları' düzenlemiştir. Bu toplantılarda, yurttaşlar bir araya gelerek anayasadan beklentilerini tartışmışlardır. Dört ay (Ocak-Nisan 2012) süren bu toplantılara Anayasa Uzlaşma Komisyonu üyeleri de katılım sağlamıştır. 6500 kişinin katıldığı bu toplantıların işleyiş esası, yuvarlak masa etrafında bir araya gelen yurttaşların bir moderatör yardımı ile anayasadan beklentilerini tartışması ve çıktılarının raporlanarak Komisyon'a iletilmesi şeklinde olmuştur (Tepav, 2012). Ekim 2011'de başlayan halka danışma süreci Nisan 2012'de sona ermiş ve sonrasında Uzlaşma Komisyonu toplanarak maddelerin tartışılmasına başlamıştır. Yazım süreci sonunda altmış maddede uzlaşmıştır fakat yaklaşık iki yıllık sürecin ardından Komisyon yeni bir anayasa yapmadan dağılmıştır.

Kadınlar Sürecin Neresinde? Komisyonun Faaliyetleri ve Sivil Toplumun Katkısı

Türkiye'nin anayasa yapma geçmişi göz önünde bulundurulduğunda, süreçlerin darbeler gibi olağanüstü durumlar sonrasında, demokratik olmayan atmosferlerde gerçekleştiği görülmüştür. Bu anayasaların hazırlanışında katılımcı süreçler tercih edilmemiştir. Yine de kadın hareketi hem anayasanın çeşitli maddelerinin değiştirilmesi hem de hukuki bağlamda cinsiyet eşitliğinin sağlanması için çeşitli mücadeleler vermekten geride durmamıştır. Bu kapsamda, Bertil Emrah Oder'in (2019) 1860 geç Osmanlı modernleşmesinden, 2017'deki başkanlık sistemine geçişi sağlayan değişikliklere kadar olan anayasal gelişmeleri ve bu süreçlerde kadınların rolünü anlattığı, "Women and Constitution-making in Turkey" başlıklı çalışması literatüre önemli bir katkı sağlamıştır. Bu çalışmayla birlikte Türkiye tarihindeki kadın hakları hareketi ve bu hareketin anayasa yapımına ve değişikliklerine etkisi ilk olarak kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Oder bu makalesinde, Türkiye tarihindeki anayasal gelişmeleri birinci ve ikinci dalga feminist hareketlerin yansımalarıyla birlikte değerlendirmiştir. İlk dalga olarak kabul ettiği 1980 darbesine kadar olan dönemdeki kadın hakları aktivizmi ve anayasal hareketleri sekülerleşme ve ulus devlet inşasıyla birlikte değerlendirirken; 1980'den 2017'ye kadar olan

dönemi cinsiyet eşitliğinin anayasallaşması talepleri ve liberal demokrasinin gerçekleştirilmesi bağlamında inceler. Bu kapsamda 2012'deki tamamlanmamış sürece ise Anayasa Kadın Platformu'nun ve partilerin önerileri bağlamında özet bir biçimde değinilmiştir. Bu çalışmada, Oder'in özet olarak incelediği 2012 deneyimi, anayasa için düzenlenen halka danışma süreci, katılım faaliyetleri, parti önerileri ve kabul edilen taslak maddeler bağlamında değerlendirilecektir.

Türkiye'nin ilk katılımcı anayasa yapımı deneyiminde başat aktör, partiler arası temsil esasına dayanarak oluşturulan Anayasa Uzlaşma Komisyonu idi. Bu komisyon hem halka danışma sürecini yürütmek hem de sonrasında buradan elde edilen verilerle yazma aşamasını gerçekleştirmekle görevliydi. Mecliste grubu olan dört partinin üçer üyeyle temsil edildiği Komisyon'daki tek kadın üye Barış ve Demokrasi Partili (BDP) Milletvekili Ayla Akat Ata idi. Üyeler partilerin kendi içindeki dinamiklere göre şekillenirken (Gözler, 2015), cinsiyet eşitliği ilkesi göz önünde bulundurulmamıştır. Bu durum Komisyon'un katılım aşaması tutanaklarına da yansımıştır. Komisyon başkanı Cemil Çiçek'in tek kadın üye Akat'a dili sürçerek "Ayla Bey" demesi üzerine Akat, bunun sembolik bir durum olduğunu belirterek, Komisyon'daki bu eşitsiz dağılımı eleştirmiştir:

Ama tabii toplumsal cinsiyet eşitliğinin henüz sağlanamamış olması ve toplumda var olan o erkek egemen dilin henüz ayıklanamamış olması ve bunun da bir süreç işi olduğunu bilerek ifade ediyorum. (Dil sürçmesini) Hoş görüyorum ama toplumun da kadını her mevkide, her temsil organında görebildiği bir süreci hep beraber yaratabileceğimize de inanıyorum. Tabii başta da Parlamentodaki temsil düzeyini arttırarak ... bu cinsiyetçi politikalara karşı çıkabileceğimiz toplum tarafından görünen, tartışılan en büyük, en gözde mekân Parlamentomuzdur. Keşke yapmış olduğunuz çağrıda bir cinsiyet kotası öngörseydiniz, 3 üyeden 1'inin kadın olması noktasında. Bu erkeklerin insafına bırakıldığında az önce siz ifade ettiniz. Yarın bizlerin de torunları, benim ninem, benim annem böyle tarihsel bir görevde yer aldı deme şansına sahip olabilirlerdi. Parlatonun tüm kadın üyeleri için söylüyorum. Siz "dede ve baba" dediniz konuşurken, buna nine ve annelerin de hakkı var diye ifade etmek istiyorum (Komisyon Tutanakları- Katılım aşaması, 19.10.2011 tarihli toplantı).

Komisyon'un oluşturulmasında cinsiyet eşitliği gözetmeyen bakış açısı, çalışma usullerini belirlerken de kendini göstermiştir. Örneğin katılım aşamasını düzenleyen maddeye eklenmesi önerilen "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) gözetilir." ifadesi çalışma usullerine dahil edilmemiştir (Komisyon Tutanakları- Katılım aşaması, 24.10.2011 tarihli toplantı).

Sonuç olarak, katılımcılık ilkesi ile yola çıkan yeni anayasa sürecinde daha kuruluş aşamasında hem komisyon oluşturulurken hem de ilkeler belirlenirken cinsiyet eşitliğini gözetme adına herhangi bir eylemde bulunulmamıştır.

Halka danışma süreci yukarıda değinildiği gibi dinlemeler, halk toplantıları, internet ve posta yolu ile görüşlerin toplanılması şeklinde tasarlanmıştır. İlk olarak sivil bir oluşum olan TEPAV-Anayasa Platformu'nun düzenlediği ve Komisyon'dan üyelerin de iştirak ettiği halk toplantıları organize edilmiştir. Toplantılardaki katılımcıların farklı yaş, toplumsal sınıf, eğitim, cinsiyet ve siyasi görüşten insanlardan oluşmasına önem verilmiş hatta kadınların katılımını kolaylaştırmak için toplantıların düzenlendiği yerlerde kreş imkânı sunulmuştur. Büyük şehirlerde düzenlenen bu toplantılara kadınların oranı düşük kalmıştır. En yüksek kadın katılımı oranı %30 ile İzmir'deyken; en düşük oran %12 ile Diyarbakır'da olmuştur (Komisyon Tutanakları- Katılım aşaması, 06.03.2012 tarihli toplantı). Bu nedenle 8 Mart'ta Ankara'da sadece kadınlara özel bir toplantı yapılmıştır. Kadınların anayasa yapım sürecinde katılımını arttırmayı amaçlayan bu toplantıda ise kürsüye ağırlıklı olarak erkeklerin çıkması tepkiye neden olmuştur. Katılımcı kuruluşlardan TESK başkanı "Bu özel günde birer tane bayan üyelerimizi konuşuralım dedik ama hazırlıksızdık. Bir dahaki sefer söz veriyorum hep siz konuşacaksınız" derken; Noterler Birliği Başkan Yardımcısı Handan Baykal buna karşılık olarak "Bütün konuşmacılar erkeklerdi. Bu ne yazık ki Türkiye'nin bir gerçeği. Burada da bunu yaşıyoruz" demiştir (Kadinsız "Kadın Platformu" toplantısı, 2012). Bu toplantıda düzenleyici paydaş kurum TOBB başkanı Rifat Hisarcıklıoğlu, "Eli hamurlu kadınlarımız anayasaya karışacak ki anayasa bereketli olsun. Anayasa'ya kadın eli değecek bu işe bereket gelecek" ifadesini kullanarak yine kadını siyasi süreçlerde marjinal olarak gören gelenekselci bakış açısının devam ettirmiştir (Türkiye'nin kadınları bu ülkenin yol haritasını çizecek, 2012). 'Kadınlara özel' organize edilen bu toplantıda kadın katılımının anlamlı ve önemli bir katkı olarak değerlendirilmesinden ziyade bir formalite ya da halkla ilişkiler çalışması olarak kullanıldığı görülmüştür.

Anayasa Uzlaşma Komisyonunun çalışma usullerinde katılımcı yöntemlerin kabul edilmesiyle birlikte kamuoyuna yapılan çağrıya kadın örgütleri raporlar hazırlayıp, bunları Komisyon'a sunarak cevap vermişlerdir. Bunlardan en kapsamlı olanlarından ilki birçok kadın örgütünü bünyesinde barındıran ve yeni anayasa sürecinden önce, 2007'de çalışmalarına başlayan 'Anayasa Kadın Platformu'dur. KADER'in öncülüğünde 86 kadın örgütü tarafından kurulan platform, bir rapor hazırlayarak mecliste sunmuştur. Çerçeve metin şeklinde hazırladıkları raporlarında anayasanın %50 kadın temsiline olduğu bir meclis tarafından hazırlanması; kadının aileden bağımsız, eşit ve özgür bir birey

olarak görülmesi; tüm siyasi organların oluşumunda cinsiyetler arası eşit temsil; taciz ve mobingin önlenmesi gibi toplumsal cinsiyet eşitliğine yönelik taleplerin yanında demokratik düzeni sağlamaya ve ekonomik yurttaşlığı gerçekleştirmeye yönelik taleplerini de iletmışlerdir (Anayasa Kadın Platformu, 2011). Raporlarının Komisyon tarafından ilgi ile karşılandığını belirten platform, ilginin toplantıyla sınırlı kalmasını, sonrasında süreçle ilgili bilgi alınamamasını, önerilerinin somut bir çıktıya dönüşmemesi ve Komisyon’da tek kadın üye olması üzerine eleştirilerini belirtmişlerdir (Eşitlikçi bir anayasa için, 2013).

Kadın örgütleri içinde kapsamlı bir rapor hazırlayarak sürece katkı sunan diğer bir oluşum KAGİDER’dir. Yeni anayasadan beklentilerini iletmek üzere bir arama toplantısı düzenleyen dernek, topladığı görüşleri bir araya getirerek kendi raporunu hazırlamıştır. Bu raporda cinsiyet eşitliği, ayrımcılığın önlenmesi ve üreme haklarıyla ilgili talepler Komisyon ile paylaşılmıştır (KAGİDER, 2011). KADER ve KAGİDER’in görüşlerini ilettikleri dinleme komisyonu toplantısının ayrıntılarına aşağıda değinilmektedir.

Anayasa Uzlaşma Komisyonu’nun sivil topluma ve Türkiye kamuoyuna yaptığı çağrıya cevap veren kuruluşlar Aralık 2011’de başlayan ve TBMM’de düzenlenen dinleme toplantılarına katılarak yeni anayasa ile ilgili görüşlerini komisyona iletmeye başlamışlardır. Katılımcı grupların niteliğine göre üç alt komisyon kurulmuştur. Bu toplantılara, kadın örgütlerinin yanında talepleri itibariyle kadın katılımı bağlamında değerlendirebileceğimiz siyasi partiler, anayasal kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri de katılmıştır.

Birinci alt komisyonun dinlediği siyasal partiler ve anayasal kuruluşlar arasında bulunan Yeşiller Partisi, Sosyalist Demokrasi Partisi, Eşitlik ve Demokrasi Partisi, TODAİ ve Koç Üniversitesi’nden temsilciler yeni anayasada, toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik taleplerini Komisyon’a sunmuşlardır. Yeşiller Partisi, %50 cinsiyet kotası, cinsiyet ayrımcılığının suç sayılması, kadının aileden bağımsız birey olarak görülmesi, ana akımlaştırmanın temel bir politika aracı olarak benimsenmesi, genel ahlak gibi soyut kavramların anayasada yer almaması, olumlu eylem stratejileri, kadınlara karşı fiziksel, cinsel, ekonomik ve psikolojik şiddetin önlenmesi, kadın bedeni üzerindeki kararların kadına bırakılması ve uluslararası sözleşmelerde belirtilen kavramlara saygılı bir anayasa talebinde bulunmuştur. Bunun yanında Sosyalist Demokrasi Partisi, kadının katılımını engelleyen ev ve bakım hizmetlerinin görülmesine yönelik kreş, bakımevi gibi hizmetlerle ilgili düzenlemeler, ücretsiz doğum kontrol ve kürtaj hizmeti, eşit işe eşit ücret politikası ve pozitif ayrımcılığın uygulanması gibi taleplerini iletmıştır. Son siyasal parti olan Eşitlik ve Demokrasi Partisi de

benzer olarak, kota, kadına karşı işlenen suçlar, geçmişten gelen dezavantajlı konumun düzeltilmesi amacıyla pozitif ayrımcılık konuları üzerinde durmuşlardır. Anayasal kurumlardan katılan ve toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin görüş sunan iki kurum, TODAİ ve Koç Üniversitesi olmuştur. TODAİ sunumunda eşit ise eşit ücret, seçimler ve kamu görevlerinde eşit temsil gibi konulara değinirken; Koç Üniversitesi temsilcileri anayasanın CEDAW ile uyumlu hale getirilerek kota ve parite uygulamalarının benimsenmesi gerektiğini belirtmiştir (1 Nolu Alt Komisyon Tutanakları, 2011-2012).

İkinci alt komisyon, sendikalar ve meslek birliklerini dinlemiştir. Bu grupta HAK-İŞ, Barolar Birliği, DİSK ve Türkiye İşverenler Sendikası, toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin görüşlerini bildirmişlerdir. HAK-İŞ, kadın haklarının ayrı bir madde olarak düzenlenmesini talep etmiş; devletin kadınların çalışma hayatına girişine, aile ve çalışma hayatının uyumlaştırmasına, eğitim imkânlarından ve sağlık hizmetlerinden yararlanmasına, karar alma mekanizmalarına katılımının artırılmasına yönelik geçici ya da sürekli özel tedbirler almasını istemiş ve devletin kadınlara karşı her türlü şiddeti önlemekle yükümlü olması gerektiğini belirtmiştir. Barolar Birliği ve DİSK pozitif ayrımcılık politikasının yeni anayasaya dahil edilmesini isterken; Türkiye İşverenler Sendikasının temsilcisi, Anayasa'nın 50. Maddesine referans vererek kadınların hamilelik ve doğum yapma dönemleri haricinde çalışma hayatında korunmaları gereken gruplar arasında sayılmasının yeni anayasada olmaması gerektiğini belirtmiştir (2 Nolu Alt Komisyon Tutanakları, 2011-2012).

Son olarak üçüncü alt komisyon sivil toplum kuruluşlarının önerilerini dinlemiştir. Sivil toplum kuruluşlarıyla yapılan toplantılar doğal olarak yeni anayasaya ilişkin kadın taleplerinin iletildiği en yoğun toplantılar olmuştur. Yukarıda sözü geçen kadın örgütleri de bu toplantılarda görüşlerini bildirmişlerdir. Kadın örgütleri olarak Anayasa Kadın Platformu'nu temsilen KADER, KAGİDER ve Türk Dünyası Kadınları Dostluk ve Dayanışma Derneği katılmıştır. Anayasa Kadın Platformunu temsilen dinleme toplantılarına katılan KADER sözcüleri ile komisyon üyeleri arasındaki diyalog, anayasanın toplumsal cinsiyet bağlamında değerlendirilmesi bakımından en kapsamlı oturum olmuştur. KADER sözcüleri, sunumlarında kadınlar olarak eşit temsille oluşturulan bir anayasa meclisi, aileden azade birey temelli, cinsiyet kimliklerini koruyan, kotadan farklı olarak pariteyi esas alan, militarizme prim vermeyen, uluslararası anlaşmalarla uyumlu, "genel ahlak" gibi muğlak ifadelerin yer almadığı, taciz ve mobbinge karşı önlem alan, ev içi emeğin göz önünde bulundurulduğu bir anayasa istediklerini belirtmişlerdir. Toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren bu gibi konular yanında ademi merkezîyetçilik, anayasal vatandaşlık ve sivil toplumun desteklenmesi

gibi konular da sunumda yerini almıştır. Ayrıca katılımcılar görüşlerinin nasıl kullanılacağıyla ilgili sorular sormuşlardır. KADER'in sunumu komisyon tarafından beğenilmiş ve öğretici olduğu belirtilmiştir. Komisyon üyeleri prensip olarak nötr görünmek adına sunumlara yorum yapmama tercihinde bulunsa da KADER'in oturumunda bazı yorumlarda bulunmuşlardır. Örneğin, CHP temsilcisi talep edilen noktaların hepsinin anayasada olsa bile uygulamanın gerçekleşmesi için zihniyet değişikliğinin gerektiğini belirtirken; AKP temsilcisi katılımcıların taleplerini çok net ve 'feminist' bir tarzda ilettiklerini söylemiştir. AKP temsilcisinin dikkatini çeken bir nokta da militarizm ve ataerkillik ilişkisi olmuştur. KADER katılımcılarının ataerkilliğin temelinde olan militarizme yeni anayasada yer verilmemesi talebi üzerine AKP temsilcisi:

Ben bir soru soracağım size. Önemli bir sivil toplum, kadın hareketi, bir platform. Çok enteresan bir tespitte bulundu: "Erkek egemen toplum olmanın temel nedenlerinden birisi de militarizmdir." dedi, çok ilginç. Peki, buradan, empati yoluyla, sizin şöyle bir önerinizin olduğunu varsayabilir miyiz? "Sivil veya askerî güvenlik örgütlerinin, komuta kademesi dâhil en az yüzde 50'sinin kadınlardan oluşması gerekir." gibi bir talep olarak yorumlayabilir miyiz bu iradenizi?" sorusuna aldığı yanıtın üzerine sözlerini "Biraz daha düşünmeniz lazım. Yani orada feminist bir yaklaşımınız var. Feminizmin sınırlarına yaklaşmak üzeresiniz ama tam yaklaşamadınız.

diye sürdürerek Platformun yeterince feminist olmadığını ifade etmiştir. Dinleme toplantısındaki diğer bir kadın örgütü olan KAGİDER temsilcileri yasadaki eşitliğin maddi olarak da gerçekleştirilmesi için siyaset ve çalışma hayatında pozitif ayrımcılık politikası uygulanması, anayasanın CEDAW gibi uluslararası anlaşmalarla uyumlulaştırılması, %50 eşit temsilin getirilmesi, cinsiyete duyarlı devlet bütçesi yapılması gibi taleplerde bulunmuşlardır. KAGİDER'in sunumu üzerine komisyon üyelerinden MHP temsilcisi komisyonda ve partide kadınların oranının düşüklüğünün bir eksiklik olduğunu kabul ederek 'maddi eşitlik' kavramının açıklanmasını istemiştir. AKP temsilcisi ise komisyon erkeklerden oluşsa da tüm üyelerin bu konuda eşlerinin vesayeti altında olduğunu dolayısıyla onlara karşı sorumlu olduklarını belirtmiştir. Son olarak Türk Dünyası Kadınları Dostluk ve Dayanışma Derneği sunumunda Türklük, ulus devlet, vatandaşlık ve dil politikaları gibi konuların yanında Anayasa madde 10'da belirtilen pozitif ayrımcılık ilkesinin hayata geçirilmesini ve kadınların özlük haklarını aşağıya çekecek unsurların anayasada olmamasını talep etmişlerdir (3. Nolu Alt Komisyon Tutanakları, 2011-2012).

Genel olarak bakıldığında, önerilerin cinsiyete duyarlı bir anayasa oluşturmaya

yönelik olduğu görülmektedir. 3. Alt komisyonun dinlediği sivil toplum kuruluşları arasında olan kadın örgütlerinin ise homojen bir grup oluşturmadığı anlaşılıyor. Farklı bakış açılarına sahip bu örgütler cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik önerilerinin yanında diğer anayasal konular hakkında da farklı bakış açılarını yansıtan görüşler vererek, hem kadınların homojen bir grup olmadığını göstermiş, hem de kadınları ilgilendiren konular dışında da taleplerde bulunarak katılım sürecini kadınlar için anlamlı hale getirmişlerdir.

Yazım Aşaması: Partilerin Önerileri ve Mutabakat Sağlanan Maddeler

Katılım sürecinden sonra Anayasa Uzlaşma Komisyonu yazım aşamasına geçmiştir. Yazım aşamasında, Uzlaşma Komisyonu'nun toplantısına komisyon üyeleri dışında partilerin danışmanları da yer almıştır. CHP ve BDP'nin danışmalarının çoğunlukla kadınlardan oluşması, yazım sürecinde toplumsal cinsiyete ilişkin maddelerin daha yoğun tartışılmasında etkili olmuştur. Bu tartışmalarda kadın üyeler, eşitliğin anayasaya dahil edilmesi için ciddi bir çaba sarf etmiş; bu da tutanaklara yansımıştır (1-2 ve 3 Nolu Yazım Komisyonu Tutanakları, 2012). Komisyon dağıldıktan sonra yeni anayasa sürecinin resmi internet sitesinde tutanaklarla birlikte partilerin kendi önerileri de yayınlanmıştır. Partilerin yazım sürecinde öne sürdükleri görüşler, toplumsal cinsiyet eşitliğine bakış açılarını gösterirken; aynı zamanda danışma sürecinde katkı veren grupların görüşlerinin dikkate alınıp alınmadığını anlamak bakımından önemlidir. Bu başlık altında komisyondaki partilerin önerileri ve mutabakat sağlanan maddeler toplumsal cinsiyet eşitliği bakımından incelenecektir.

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), Temel Hak ve Hürriyetler başlığı altında, Eşitlik İlkesi kapsamında ayrı bir maddede "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin hayata geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz." diyerek hali hazırdaki anayasanın 10. maddesine benzer bir öneri sunmuştur. Bunun dışında Çalışma ve İş Güvenliği başlığı altında "Kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz." şeklinde bir ifade yer almıştır. AKP'nin taslak metninde, bu madde dışında kadınlara ilişkin bir düzenleme bulunmamaktadır (Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Görüşleri, 2012). Kadın-erkek eşitliğinin ayrı bir maddede düzenlenmesi arzu edilen bir uygulama olsa da anayasal olarak bir yenilik getirilmemiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin anayasa taslağında cinsiyet eşitliğinin sağlanması bağlamında oldukça kapsamlı hükümler yer almıştır. Eşitlik başlığı altında,

Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşamın her alanında fiilen hayata geçirilmesini sağlamakla yükümlüdür. Cinsiyetlerden birinin üstünlüğüne dayanan kültürel veya toplumsal önyargılardan kaynaklanan uygulamaları ve hukuk kurallarını ortadan kaldırmak devletin ödevidir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçirilmesini ve ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel nitelikteki fiili veya hukuki tüm eşitsizliklerin giderilmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu amaçla ve daha az temsil edilen cinsiyetin desteklenmesine yönelik olarak alınacak önlemler eşitlik ilkesine aykırılık olarak yorumlanamaz,

şeklinde ayrıntılı bir ifade tercih edilmiştir. Bu madde ile sadece yasa yoluyla eşitlik değil, kadın örgütlerinin de altını çizdiği üzere maddi anlamda bir eşitliğin sağlanması da amaçlanmıştır. Eşit temsil bağlamında birçok konuda toplumsal cinsiyet eşitliği ilkesi gözetilmiştir. Örneğin, siyasal partilerin organlarının oluşumunda ve adayların belirlenmesinde, TBMM Başkanlık divanının oluşumunda, genel seçimlerde, yerel yönetimler karar organları seçiminde, sendika ve üst kuruluşlarının yönetimde kadın ve erkeklerin eşit temsili kabul edilmiştir. Eşit temsilin dışında ücrete ilişkin ilkelere, eşit işe eşit ücret ilkesi benimsenmiştir. Son olarak, çalışma hakkı kapsamında,

“Devlet, istihdam konusunda cinsiyet farkı gözetmeksizin fırsat eşitliği ve eşit muamele görme hakkını güvence altına alır. Hamile, yeni doğum yapmış ve çocuklarını emzirme dönemindeki kadınlar ile küçükler ve engelliler çalışma koşulları bakımından kanunla özel olarak korunurlar. Bu tür koruyucu kanunlar, kadınlar ve engellilerin ekonomik ve toplumsal yaşama katılımını zorlaştırıcı ya da geciktirici hükümler içeremezler”

ifadesi ile doğum yapan ve emziren kadınlar için koruyucu hükümler getirirken; bu kişilerin çalışma hayatına geri dönmelerini engelleyen durumlara karşı koruma sağlamıştır (Cumhuriyet Halk Partisi Önerileri, 2012).

Barış ve Demokrasi Partisi'nin önerileri cinsiyete duyarlı anayasa bağlamında sunulmuş en kapsamlı öneriler olarak değerlendirilebilir. Diğer partilere göre daha fazla başlığın toplumsal cinsiyete olan etkisi öngörülmüştür. Örneğin düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğü ile çalışma, girişim ve sözleşme özgürlüğü başlıklarında pozitif ayrımcılık öngörülürken; sağlık hakkı başlığı altında üreme sağlığı ve doğurganlık haklarıyla ilgili maddeler konulmuştur. Eşitlik ilkesi altında diğer partilerden farklı olarak, cinsiyet kimliği ve yönelimi ifadeleri eklenerek daha çoğulcu bir yaklaşım benimsenmiştir. Yine diğer partilerden farklı olarak

kadın hakları başlığı altında ayrı bir madde düzenlenmiştir. Bunların dışında, Sendika Kurma Hakkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşu, Seçim Konseyi, Türkiye Büyük Millet Meclisinin Görev ve Yetkileri, Kamu İdaresinin Kuruluşu Seçme ve Seçilme Hakkı, Siyasi Parti Özgürlüğü Sosyal Güvenlik Hakkı, Merkezi Planlama Örgütü, Kamu Hizmetine Girme Hakkı, Evlilik ve Aile Kurma Hakkı, Gençlik Hakları Ceza Hukuku Güvenceleri, Çalışanların Hakları gibi başlıkların altında toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir (Barış ve Demokrasi Partisinin Görüşleri, 2012).

Milliyetçi Hareket Partisi (MHP)'nin toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren maddeleri AKP ile benzerlik göstermiştir. Eşitlik maddesinde kadın örgütlerinin sıkça altını çizdiği maddi eşitlik durumunu sağlamaya yönelik bir ifade kullanmışlardır ki bu zaten hâlihazırda anayasanın 10.maddesinde de bu şekilde düzenlenmektedir: “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” Aynı şekilde çalışma, dinlenme ve adil ücret hakkı başlığı altında “Küçükler ve kadınlar ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.” (Milliyetçi Hareket Partisi Önerileri, 2012) İfadesi bu haliyle anayasanın 50. maddesinde yer alır ve kadın örgütlerince katılım sürecinde anayasadan çıkarılması gereken bir ifade olarak altı çizilmiştir.

Yazım süreci boyunca toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında tartışılan konularda partilerin kendi görüşlerine genel olarak baktığımızda, AKP ve MHP'nin mevcut anayasadaki durumu devam ettiren kısıtlı önerilerde buldukları görülmüştür. Hatta MHP, kadın örgütlerinin anayasadan çıkarılmasını istediği, kadınları muhtaç gruplar arasında sayan maddeyi tekrar etmiştir. CHP ve BDP'nin önerilerinde ise farklı maddelerin cinsiyet eşitliği üzerindeki etkisinin göz önünde bulundurulduğu ve danışma sürecine katılan grupların taleplerinin bu önerilere yansıdığı görülür. Yazım süreci tutanaklarında da bu durum gözlemlenir. Bu iki parti de cinsiyet eşitliğine ilişkin önerilerini sunarken, danışma sürecine katılan kadın örgütlerinin katkılarından yararlandıklarını belirtmişlerdir. Komisyon iki yıllık danışma ve yazım sürecinin ardından yeni bir anayasa yapmadan dağılmasına rağmen altmış maddede anlaşmaya varmıştır. Mutabakat sağlanan bu maddelerin bir kısmı da toplumsal cinsiyet eşitliğini ilgilendiren konulardır. Anlaşma sağlanan maddeler, danışma sürecindeki verilerin yazım sürecine yansımalarını değerlendirmek bakımından önemlidir:

Eşitlik: Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Devlet, bu eşitliğin hayata geçmesini sağlamak ve kadına yönelik her türlü şiddeti ve kötü muameleyi önlemekle

yükümlüdür.

Devlet, kadınların siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki hak ve özgürlüklerini kullanmasını ve bunlardan yararlanmasını zorlaştırıcı engelleri ve her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik tedbirleri alır.

Kadınların, Türkiye Büyük Millet Meclisi, siyasi partilerin genel merkez ve il örgütleri, üniversiteler ile sendika ve üst kuruluşların yönetim organları, il genel meclisi, il belediye meclisi ve büyükşehir belediye meclisi gibi seçimle gelinen görev ve mevkilerin yanı sıra idare ve yargı organları ile mesleki konumlara erkeklerle eşit katılımını sağlamak amacıyla kota uygulaması da dâhil olmak üzere özel önlemler alınır.

Suç ve Cezalara Dair Esaslar: Devlet, cezalarının infazında kadınlar için pozitif ayrımcılığı sağlayacak idari önlemleri alır.

Sağlık Hakkı: Her kadın üreme sağlığı ve doğurganlık hakları konusunda ücretsiz hizmet alma hakkına sahiptir.

Sendika Hakkı: Sendikaların ve üst kuruluşlarının kuruluş, yönetim ve işleyişleri, kadınlarla erkeklerin dengeli temsili ve katılımı ilkeleri ile demokratik esaslara aykırı olamaz.

Çalışma, İş Güvenliği ve Adil Ücret Hakkı: Devlet, çalışanların işlerine uygun adil bir ücret elde etmeleri, sosyal yardımlardan yararlanmaları, hayat seviyelerinin yükseltilmesi, istihdamın artırılması, çalışanların ve işsizlerin korunması, çalışmanın desteklenmesi, işsizliğin önlenmesine elverişli ekonomik bir ortam yaratılması, çalışma yaşamına ilişkin toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin kaldırılması, iş güvenliğini ve çalışma barışının sağlanması için gerekli tedbirleri alır. Çalışan kadın ve erkekler için eşit işe eşit ücret ilkesi esastır.

Hamileler, yeni doğum yapmış kadınlar ile küçükler, bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar. Bu tür koruyucu kanunlar, kadınlar ve engellilerin ekonomik ve toplumsal hayata katılımını zorlaştırıcı ya da geciktirici hükümler içeremezler.

Özel Olarak Korunması Gereken Kesimlerin Hakları: Devlet, gençlerin, yaşlıların, engellilerin, sürekli hastaların, harp ve vazife şehitlerinin yakınlarının, malul ve gazilerin, dul ve yetimlerin ve özel olarak korunması gereken diğer toplum kesimlerin haklarını korumak; bunların insan onuruna yaraşır bir hayat sürdürmelerini ve toplum hayatına etkin bir şekilde katılmalarını sağlamak

amacıyla gerekli tedbirleri alır. Özel olarak korunması gereken toplum kesimlerinin siyasi hayata katılmasını kolaylaştıracak tedbirleri almak devletin görevlerindedir.

Başkanlık Divanı: Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanı, milletvekilleri arasından seçilen Meclis Başkanı, başkan vekilleri, kâtip üyeler ve idare amirlerinden oluşur. Divanın oluşumunda cinsiyetler arası eşit temsil ilkesi gözetilir.

Siyasi Parti Hürriyeti (Özgürlüğü): Siyasî partilerin parti içi düzenlemeleri demokratik esaslara aykırı olamaz. Siyasî partiler, temsilde cinsiyet eşitliğini teşvik için gerekli tedbirleri alır.

Kamu Hizmetine Girme Hakkı: Hizmete alınmada, görevin gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım yapılamaz; görevin gerektirdiği nitelikler saklı kalmak kaydıyla cinsiyetler arası eşitlik ilkesi gözetilir.

Anlaşılan maddelere bakıldığında, mevcut anayasaya kıyasla toplumsal cinsiyet eşitliğine daha çok değinildiği görülmüştür. Yukarıda anlatıldığı gibi, AKP ve MHP toplumsal cinsiyet eşitliğine daha mesafeli yaklaşırken, CHP ve BDP'nin önerileri daha kapsamlı olmuştur. Eşitlik maddesi altında kapsamlı hükümler getirilse de cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği ifadesi bu maddeye eklenmemiştir. Yine maddi eşitliğin sağlanması için "kota da dahil olmak üzere alınacak özel önlemler" ibaresi muğlaklık yaratmıştır. Sağlık hakkı maddesi altında üreme sağlığı yanında doğurganlık haklarının da eklenmesi önemlidir. Çünkü doğurganlık hakları doğurmanın yanında doğurmama hakkını da içerir. Katılım sürecinde kadın örgütlerinin sık sık vurguladığı konular arasında olan, çalışma hayatı kapsamında düzenlenen, hem eşit işe eşit ücret ilkesinin benimsenmesi hem de kadınların küçükler ile bedeni-ruhi yetersizliği olanlarla birlikte korunacak gruplar arasında sayılmaktan çıkarılması toplumsal cinsiyet eşitliğinin hayata geçirilmesi bakımından önemli bir adımdı. Tüm kadın örgütlerinin ve danışma sürecine katılan kurumların ortak olduğu en önemli talep olan kota veya parite uygulaması ise mutabakat sağlanan maddeler arasında yer alamamıştır. Kota konusu örneğin BDP'nin önerilerinde siyasal partiler için %40'ın altı olamaz şeklinde belirtilirken, CHP'de eşit temsil (parite) ilkesi benimsenmiştir. AKP ve MHP önerilerinde ise kota ve eşit temsile ilişkin bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Kadınlar ve diğer marjinalleştirilmiş gruplar, anayasa yapımına katılmayı talep

ederken, bu alana hâkim olan geleneksel “kurucu babalar” bakış açısının da değişmesini sağlıyorlar. Sürecin halka açılması yoluyla geleneksel güçler ayrılığı ve sivil özgürlükleri düzenleyen bir bağlamın ötesine giden anayasa, çeşitli grupları bütünleştirmek ve farklı görüşleri uzlaştırmak için bir platform haline geliyor (Morgan, 1992: 356). Bu nedenle anayasa yapımının katılım, yazım ve kabul edilme aşamaları kadınların geçmişten gelen dezavantajlı durumları göz önünde bulundurularak, onları eşit yurttaşlar olarak dahil edecek şekilde tasarlanmalıdır. Türkiye’nin yarım kalmış katılımcı anayasa yapımı girişimine baktığımızda, süreç her ne kadar kadınların katılımı önünde bir engel içermese de destekleyici bir politikanın da uygulanmadığını görüyoruz. Bu bağlamda Williams’ın feminist dialogsal teorisi çerçevesiyle anayasa yapım süreçlerini kadın katılımı bakımından değerlendirdiği noktaları tekrar hatırlamakta fayda var. Öncelikle anayasa yapım sürecindeki en önemli aktör olan Uzlaşma Komisyonu’nun oluşturulmasında cinsiyet eşitliğine dikkat edilmemesi en önemli sorun olarak görünmektedir. Katılım sürecine katkı sağlayan kadın örgütlerinin de değindiği üzere Anayasa Uzlaşma Komisyonu’nun çıktığı meclisin oluşturulmasında kota ya da parite esası kullanılmadığı için kadınların komisyondaki temsili de buna paralel olarak eksik kalmıştır. Bu durumda kadınlar kendini edilgen bir katılımcı rolünde bulmuşlardır. Dolayısıyla sürece katılan kadın grupları neredeyse tamamı erkeklerden oluşan bir komisyona anayasadan beklentilerini anlatırken eşitsiz bir katılım deneyimi yaşamışlardır. Bu süreçte kadınlar yeni anayasa yapımını bir fırsat olarak görmüşler ve mobilize olarak öncelikle Anayasa Kadın Platformu olmak üzere çeşitli mecralarda bir araya gelerek hak taleplerini şekillendirmişlerdir. Kadınların birleşerek böyle bir inisiyatif yaratması ve taleplerini komisyona bir çerçeve metin şeklinde sunmaları önemli bir katkıdır. Fakat iyi tasarlanmamış katılım sürecinde bu önemli girişim değerlendirilememiştir.

Halk toplantıları kapsamında 8 Mart’ta kadınlar için özel bir oturum yapılmasına rağmen, toplantının erkeklerce domine edilmesi bu toplantıları adeta bir tanıtım etkinliğine dönüştürmüştür. Benzer bir durum dinleme toplantılarında da yaşanmıştır. Kadın taleplerinin dinlendiği ayrı bir toplantı yerine, kadın örgütleri farklı alanlardaki sivil toplum örgütleriyle aynı günde meclise gelip sunum yapmışlardır.

Kadın örgütlerince ifade edilen diğer bir sorun ise, halka danışma sürecinden sonra sivil toplum kuruluşlarına süreci izlemek için bir imkân verilmemesidir (Bianet, 2013). Gerçekten de kimi zaman tıkanmaya sebep olan toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili maddelerin tartışılması sırasında kadın örgütlerine bir izleme olanağı verilmediği görülmüştür. Bu durumda katılımcı gruplar

anayasanın son halinden önce görüşlerinin nasıl değerlendirildiğini görmek imkânı da bulamamışlardır. Sürecin izlemeye kapalı kalması bir anlamda yazım sürecinde komisyondaki kadın üyelerin yalnız kalmasına da sebep olmuştur.

Yazım sürecinde tutulan komisyon tutanaklarına bakıldığında, toplumsal cinsiyeti ilgilendiren birçok konunun bağlamı dışına çıkarılarak tartışıldığını görüyoruz. Böylece hem zamanın verimsiz kullanımı hem de konuların tartışmalar sırasında anlamını yitirmesi durumu ortaya çıkmıştır. Bu maddelerin tartışılmasında genellikle kadın üyeler ve danışmanlar erkek üyelerin muhalefeti ile karşılaşmışlardır. Örneğin eşit temsile yönelik parite ve kota uygulamalarının tartışıldığı oturumlarda bu uygulamaların liyakatsizliğe yol açacağı erkek üyeler tarafından sıklıkla savunulmuştur (Yazım Komisyonu Tutanakları, 2012). Buna benzer tartışmalarla uzayan süreç sonunda tıkanmış, bu dönemde Türkiye tekrar seçim ortamına girmiş ve başkanlık sistemine geçiş tartışmaları ana gündemi oluşturmuştur.

Anayasa yazılırken eşitliğe dayalı bir meclisten, eşitliğe dayalı bir anayasa komisyonu oluşturulması ve katılım sürecinde kadın örgütleriyle koordinasyon içinde olunması cinsiyete duyarlı bir anayasa yapımı için önemli şartlar olabilir. Fakat yeni anayasa yapımı sadece anayasa komisyonunun başat aktör olduğu ve katılım yollarını belirlediği tek taraflı bir süreç olarak düşünülmemelidir. Bu dönemde sivil toplumun güçlendirilmesi gibi destekleyici politikalar da katılım süreçlerine dahil edilmelidir. Bu bağlamda kadın örgütleri kendilerine sunulan resmi katılım yolları dışında kendi bilinçlendirme ve eğitim toplantılarını yapıp, çeşitli eylem repertuarları geliştirmelidirler. Örneğin Şili'deki 2019 'Las Tesis' feminist eylemlerinde kadınlar "bizsiz bir daha asla" diyerek yeni anayasada parite esasının kabul edilmesini sağlamışlardır (Rudolph, 2020). Kadınların anayasaya katılarak toplumsal cinsiyete duyarlı bir anayasa inşa edilmesini sağlamaları, kamusal ve özel alanda yaşanan eşitsizlikleri bitirmeyecektir. Gerçek anlamda eşitliğin sağlanması birçok boyutu olan çok katmanlı çözümler gerektiren bir sorundur. Fakat anayasa gibi yurttaşlığın düzenlendiği temel bir metnin hazırlığında kadınların dahil olması ve nihai sonuca etki etmesi, kâğıt üzerinde olan eşitliğin maddi hayattaki eşitliğe de yansması bakımından önemli bir adımdır.

Anneannem Hayriye Özler'in anısına...

Kaynaklar

Albertyn C. (2017). Women and Constitution-making in South Africa. İçinde: H Irwing (ed) Constitutions and Gender, Edward Elgar Publishing.

Anayasa Kadın Platformu (2011). Kadınlar Nasıl Bir Anayasa İstiyor? Kadın Adayları Destekleme ve Eğitim Derneği (KADER).

Anayasa Vatandaş Toplantıları'nın Sonuç Raporu, TBMM'de (2012). <https://www.tepav.org.tr/tr/haberler/s/2872>. Erişim tarihi 17.09.2022

Arato A (2000). Civil Society, Constitution and Legitimacy, Rowman&Littlefield Publishers.

Bond J (2017). Gender and post-colonial constitutions in Sub-Saharan Africa. İçinde: H Irwing (ed) Constitutions and Gender, Edward Elgar Publishing.

Brandt M. Vd (2011). Constitution-making and Reform: Options for the Process, Interpeace.

Brodeala E ve Suteu S (2019). Women and Constitution-Making in Post-Communist Romania. İçinde: R Rubio-Marin ve H Irving (eds) Women as Constitution-makers, Cambridge University Press.

Cottrell J (2009). Participation in Constitution Making: Making women voices hear. IDEA.

De Alwis R (2017). Women And The Making Of The Tunisian Constitution. Berkeley Journal of International Law, Vol. 35, Issue 1.

Dziedzic A ve Samararatne D (2019). Women and Constitutions in Action, Constitution Transformation Network.

Eşitlikçi Bir Anayasa İçin (2013). <https://bianet.org/biamag/kadin/143892-esitlikci-bir-anayasa-icin>. Erişim tarihi: 21.09.2022.

Gluck J ve Brandt M (2015). Participatory and Inclusive Constitution Making, United States Institute for Peace.

Gözler E (2015). Turkey's First Participatory Constitution-making Attempt and Its Reflections on Ethnic and Religious Communities, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Exeter: University of Exeter.

Grenfell L. (2016). Women's Role In Reconstituting The Post-Conflict State. İçinde: D Stephens ve P Babie (eds) Imagining Law, University of Adelaide Press.

Houlihan E (2020). Women Constitution-Makers: Comparative Experiences with Representation, Participation and Influence. First Annual Women Constitution-Makers' Dialogue, Edinburgh 2019. International Institute For Democracy and Electoral Assistance.

IDEA (2016), Constitution Assessment for Women's Equality, International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

Irving H (2017). Constitutions and Gender, Edward Elgar Publishing.

Kadınsız “Kadın Platformu” toplantısı (2012). <https://www.cnnturk.com/2012/turkiye/03/08/kadinsiz.kadin.platformu.toplantisi/652302.0/index.html?fbclid=IwAR0wATWOC-PoQ4gLwju83gel0E4guslGpqBf9I7tQrM1ClvNqywgCeNVL>. Erişim tarihi: 20.09.2022.

KAGİDER (2011). KAGİDER, üyeleri ile birlikte Türkiye'nin sivil Anayasası'na katkı veriyor. <https://kagider.org/tr/basin-odasi/haberler/kagider-%C3%BCyeleri-ile-birlikte-%C3%BCrkiye-nin-sivil-anayasas%C4%B1-na-katk%C4%B1-veriyor?fbclid=IwAR3kDiTFx5h7nIoWv1nhcTn1nLSBkPlxiOBRCGk5QmhtDJgbdVto-kDaFs>. Erişim tarihi 20.09.2022.

Kang J (2017). Patriarchy and constitutional origins. İçinde: H Irwing (ed) Constitutions and Gender, Edward Elgar Publishing.

Katz E (2012). Women's Involvement in International Constitution-Making. İçinde: Baines, B., Barak-Erez, D., & Kahana, T. (Eds.). Feminist Constitutionalism: Global Perspectives. Cambridge University Press.

Kumar R (2022), Equality for Women: The Constituent Assembly Debates and the Making of Equality Jurisprudence by and for Women, Social Change 1–19, Sage.

LeDuc L (2009). “Citizen Involvement in Constitutional Politics: European and Canadian Experiences” in J. DeBardeleben and J. Pammet (eds), Activating the Citizen, Palgrave Macmillan.

Mbamalu C (2016). Challenges and Prospect for Women in Constitution-Building in Subsaharan Africa, LLM Thesis, Central European University.

Morgan M. (1992), Constitution-Making in a Time of Cholera: Women and the 1991 Colombian Constitution, Yale Journal of Law and Feminism, Vol. 4.

Oder B E (2019). “Women and Constitution-making in Turkey” İçinde: R Rubio-Marin ve H Irving (eds) Women as Constitution-makers, Cambridge University Press.

Rubio-Marin R (2017). Women's political citizenship in new European constitutionalism: between constitutional amendment and progressive interpretation. İçinde: H Irwing (ed) Constitutions and Gender, Edward Elgar Publishing.

Rubio-Marin R (2020). Women and participatory constitutionalism. International Journal of Constitutional Law Vol. 18 No. 1, 233–259.

Rudolph M P (2020). A Feminist Rethinking of the Chilean Constitution? Int'l J. Const. L. Blog, Nov. 5, 2020, at: <http://www.iconnectblog.com/2020/11/symposium-on-chilean-referendum-part-iii-afeminist-rethinking-of-the-chilean-constitution/> Son erişim tarihi, 20.08.2022.

Samuels K (2006). ‘Constitution Building Processes and Democratization: A Discussion of Twelve Case Studies’, Second Draft, International IDEA — Democracy-Building and

Conflict Management.

Saygılıgil F (2014). Kadın Yurttaş Olmak. İçinde: A Durakbaşa, N Aslı Şirin Öner ve F Karapehlivan Şenel (der), Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 265-275.

Sunstein C (1988). "Constitutions and Democracies: An Epilogue" İçinde: J. Elster and R. Slagstad (eds), Constitutionalism and Democracy, Cambridge University Press.

Suteu S ve Draji İ (2015). ABC for a Gender Sensitive Constitution, A Handbook for Engendering Constitution-making. Euromed Feminist Initiative IFE-EFI.

Suteu S. (2017). Women and participatory constitution-making. İçinde: H Irwing (ed) Constitutions and Gender, Edward Elgar Publishing.

Tamaru N ve O'Reilly M (2018a). A Womens Guide to Constitution-Making. Inclusive Security.

Tamaru N ve O'Reilly M (2018b). How Women Influence Constitution Making After Conflict and Unrest. Inclusive Security.

Türkiye'nin kadınları bu ülkenin yol haritasını çizecek (2012). <https://www.tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=1273&lst=MansetListesi>. Erişim tarihi 20.09.2022.

Williams S H (2019). Dialogic Democracy, Feminist Theory and Women's Participation in Constitution-Making. İçinde: R Rubio-Marin ve H Irving (eds) Women as Constitution-makers, Cambridge University Press.

Women's International Peace Centre (2021). Information Brief: Women's Participation in the Permanent Constitution-making of South Sudan.

Yazıcı S (2009). Yeni Bir anayasa Hazırlığı ve Türkiye, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Young I M (2000). Inclusion and Democracy. Oxford University Press.

Kadınların Şekli ve Maddi Adalete Erişiminde Sosyal ve Ekonomik Hak Olarak Adli Yardım Hakkı

Kadriye Bakırcı, Hacettepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi

ORCID: 0000-0002-8135-5027

E-Posta: kbakirci@hacettepe.edu.tr

Özet

1948'den itibaren kabul edilen temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası ve bölgesel belgelerin pek çoğunda sivil bir hak olarak yer alan "kanun yoluna başvuru hakkı" veya "mahkemeye erişim hakkı"nın ve "adil ve aleni yargılanma hakkı"nın tarihsel geçmişi eski olmakla birlikte, bu hakları ve bunlardan öte hakları da kapsamına alan ve sosyal ve ekonomik hak olma niteliği de kazanmış olan adalete erişim hakkının tarihçesi yenidir. Öte yandan, toplumsal cinsiyet kalıp yargıları, ayırimcılık içeren kanunlar, birbiriyle kesişen veya birleşen ayırimcılıklar, prosedüre ve kanıta dayalı uygulamalar ve adli mekanizmalara erişimde kadınların karşılaştıkları coğrafi, fiziksel, ekonomik, sosyal ve kültürel engeller nedeniyle, kadınların adalete eşit erişimi konusunda özel düzenlemeler yapılmıştır. Bu nedenle kadınların adalete erişimi konusunun uluslararası belgelerde yer alması çok daha yenidir. Söz konusu belgeler, kadına yönelik ayırimcılığın bazı kadınları farklı derecelerde veya erkeklere ve diğer kadınlara kıyasla daha farklı biçimlerde etkilediğine, etnik köken/ırk, yerel halktan veya azınlıktan olma durumu, renk, sosyo-ekonomik durum ve/veya sınıf, dil, din veya inanç, siyasi görüş, milliyet, medeni durum ve/veya annelik durumu, yaş, kentsel/kırsal yerleşim, sağlık durumu, engellilik, mülkiyet durumu, lezbiyen, biseksüel, trans birey ve interseks kimliği gibi birtakım faktörler nedeniyle kesişen ayırimcılığın kadınlar için adalete erişimi daha da zor hale getirdiğine de vurgu yapmaktadır. Genel olarak adalete erişim ve özel olarak kadınların adalete erişim hakkı pek çok hakkı içinde barındırır. Adli yardım hakkı bunlardan biridir ve adalete eşit erişimin sağlanmasında büyük önem taşımaktadır. Kadınların adli yardım hakkı, Avrupa Konseyi'nin Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadele Hakkında Sözleşmesi ve BM Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayırimcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi'nin Kadınların Adalete Erişimine İlişkin 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı'nın (2015) yanı sıra, yine Komite'nin Kadınlara Yönelik Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddete İlişkin 35 sayılı Genel Tavsiye Kararı'nda (2017) da düzenlenmiş bulunmaktadır. Söz konusu düzenlemeler, kural olarak kız çocuklarını da kapsamaktadır. Bu çalışmada genel olarak adalete erişim hakkı, kadınların adalete eşit erişim hakkı ve kapsamı özetlendikten sonra, kadınların adli yardım hakkı üzerinde yoğunlaşılacak ve konu uluslararası, bölgesel ve Türk hukuku düzenlemeleri ve AİHM içtihatları çerçevesinde analiz edilmeye çalışılacaktır. Sonsöz olarak yazar, herkes için adli yardıma eşit erişimin sağlanması için, yargılama öncesi hukuksal danışmanlık ve rehberlik hizmetlerini de kapsayan kanun yolu masrafları sigortasının sosyal güvenlik

sistemine dahil edilmesini önermektedir.

Anahtar sözcükler: Adalete Erişim Hakkı, Kadınların Adalete Eşit Erişim Hakkı, Adli Yardım Hakkı, Kadınların Adli Yardım Hakkı, Güç Koşullardaki veya Özel İhtiyaçları Olan Grupların Adli Yardım Hakkı

Legal Aid As An Economic And Social Right For Women's Equal Access To Justice

Abstract

Access to justice is an essential component of the rule of law and is a means for women to actively claim the entire range of human rights. It stresses the importance of women's access to justice in diverse legal systems and all areas of law for all women, irrespective of economic or social status, political background, geographical location, disability, sexual orientation or gender identity. The UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women has documented many examples of the negative impact of intersecting forms of discrimination on access to justice, including ineffective remedies, for specific groups of women. Women belonging to such groups often do not report violations of their rights to the authorities for fear that they will be humiliated, stigmatised, arrested, deported or have other forms of violence inflicted upon them. A crucial element in guaranteeing that justice systems are economically accessible to women is the provision of free or low-cost legal aid, advice, and representation in judicial and quasi-judicial processes in all fields of law. The Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011), the UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women's General recommendation on women's access to justice (No.33) (2015), and the General recommendation on gender-based violence against women (No. 35) (2017) provide mechanisms to guarantee women's (and girl's) right to legal aid. This article summarises women's rights to equal access to justice and describes the principles of the right to legal aid for women in international, regional and Turkish law. As a conclusion the writer suggests that in order to guarantee equal access to legal aid for all, legal expenses insurance should be introduced into the social security system.

Keywords: Right to Access to Justice, Women's Right to Equal Access to Justice, Right to Legal Aid, Women's Right to Legal Aid, Specific Groups' Right to Legal Aid

Giriş

1948'den itibaren kabul edilen temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası ve bölgesel belgelerin pek çoğunda ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda sivil (medeni) bir hak olarak yer alan "kanun yoluna başvuru hakkı" veya "mahkemeye erişim hakkı"nın ve "adil ve aleni yargılanma hakkı"nın tarihsel

geçmiş eski olmakla birlikte, bu hakları ve bunlardan öte hakları da kapsamına alan ve sosyal ve ekonomik hak olma niteliği de kazanmış olan adalete erişim hakkının tarihçesi yenidir.

1980 tarihinden itibaren kabul edilen uluslararası, bölgesel ve Avrupa Birliği (AB) belgelerinin bazılarında “adalete erişim”¹ kavramına yer verilmekle birlikte, hakkın tanımı ve kapsamına yer verilmemiştir. Dolayısıyla adalete erişim hakkının kapsamının daha çok öğreti ve içtihat hukukuyla ve uluslararası ve bölgesel örgütlerin belirli birimlerinin görüşleriyle oldukça geniş kapsamlı olarak belirlenmekte olduğu söylenebilir. Öte yandan kadınların adalete eşit erişimi konusunun uluslararası belgelerde yer alması, çok daha yenidir. Adalete erişimi, şekli (usuli) ve maddi (sonuçlarda) adalete erişim olarak ele almak gerekir. Maddi adalete erişim için şekli adalete erişimin sağlanması elzemdir.

Şekli adalete erişim hakkı, en önemli temel hak ve özgürlüklerden biridir, çünkü diğer tüm temel hak ve özgürlüklerin kullanılması, adalete erişim hakkının varlığıyla mümkündür. Şekli adalete erişim hakkı, insan haklarının korunması ve güçlendirilmesi, kişi veya grupların, sivil, sosyal, ekonomik ve kültürel haklarını kullanmaları, herhangi bir ihlal durumunda hukuksal araç ve mekanizmalara başvurarak korunma talep etme, giderim talep etme, ihlalde bulunanları ve karar vericileri sorumlu tutma ve kendilerine yönelik yargısal süreçlerde temsil edilme ve savunulma haklarını güvence altına almaktadır.

Bu çerçevede günümüzde şekli adalete erişim hakkının kapsamında yer alan haklar, genel olarak,

- etkili bir kanun yoluna başvurma hakkı,
- önceden kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir organ/kurum tarafından makul bir süre içinde adil ve kamuya açık (aleni) olarak yargılanma hakkı,
- bilgilendirilme, temsil edilme ve savunulma hakkı ve
- yeterli kaynakları olmayanlar için adalete etkili erişimi sağlamak için adli yardım alma haklarından oluşmaktadır.

Öte yandan toplumsal cinsiyet kalıp yargıları, ayrımcılık içeren kanunlar, birbirleriyle kesişen veya birleşen ayrımcılıklar, prosedüre ve kanıta dayalı uygulamalar ve adli mekanizmalara erişimde kadınların karşılaştıkları coğrafi, fiziksel, ekonomik, sosyal ve kültürel engeller nedeniyle, kadınların adalete erişimi konusunda özel düzenlemeler yapma ihtiyacı doğmuştur. Günümüzde,

uluslararası ve bölgesel standartlar çerçevesinde adalete erişim hakkı hem mahkemeye erişimi hem bazı durumlarda alternatif uyuşmazlık çözüm yollarına erişimi (FRA, 2016: 50), hem ulusal mekanizmalara erişimi hem de uluslararası mekanizmalara erişimi kapsar.

Birleşmiş Milletler (BM) Kalkınma Programı, kadınların adalete erişimini, 2005 yılında, “Özellikle yoksul ve dezavantajlı gruplardan kadınların, hakların korunması, gücün kötüye kullanılmasının kontrolü ve uyuşmazlıkların çözümü için adil, etkili, karşılanabilir ve hesap verebilir mekanizmalara erişimi” olarak tanımlamaktadır. Bu, kadınların, resmi ve gayri resmi adalet sistemleri aracılığıyla adil ve hakkaniyetli bir çözüm arama ve elde etme, yasa yapma süreçlerini ve kurumlarını etkileme ve bunlara katılabilmelerini içerir (UNDP, 2005: 161).

BM Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Komitesi'nin (CEDAW Komitesi), BM Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi (1979) çerçevesinde kabul ettiği Kadınların Adalete Erişimine İlişkin 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı (2015) uyarınca, “Kadınlar için adalete erişim hakkı, Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi altında korunan tüm hakların hayata geçirilmesi bakımından hayati önem taşımaktadır. Kadınların adalete erişimleri, hukukun üstünlüğünün ve iyi yönetişimin, yargı sisteminin bağımsızlığı, tarafsızlığı bütünlüğü ve güvenilirliğinin, cezasız kalmaya ve yolsuzluğa karşı ortaya konulan mücadelenin, yargı sistemine ve diğer yasaları uygulama mekanizmalarına kadınların eşit katılımının temel bir elementidir”.

Kadınların adalete erişimine özgülenmiş tek uluslararası belge olan 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, kadınların, Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi kapsamında adalete erişiminin ve haklarını talep edebilmelerinin, -kırsal ve uzak yerler de dahil olmak üzere her yerde mahkemelerin ve yarı yargısal mekanizmaların mevcudiyeti, -tüm adalet sisteminin güvenilirliği, kadınlar için erişilebilirliği ve kadınların ihtiyaçlarına göre uyarlanmışlığı, -yeterlilik, verimlilik, bağımsızlık, tarafsızlık ve vaktindelik gibi unsurları içeren kaliteli ve uygulanabilir, anlamlı ve etkili uyuşmazlık çözüm yollarının varlığı, -adalet sisteminin/sistemlerinin hesap verebilirliği/ sorgulanabilirliği ve ayrıca, -eşit hakların varlığı ile mümkün olduğunu vurgulamaktadır.

Tavsiye Kararı böylece, kadınların adalete erişimini ilgilendiren bir dizi sorunu detaylandırmaktadır. Genel olarak adalete erişim ve özel olarak kadınların adalete eşit erişimi pek çok unsurdan oluşmaktadır. Ancak bu çalışmanın amacı,

yalnızca kadınların adli yardıma erişimi ile sınırlı olduğundan, bundan sonraki kısımda kadınların adli yardım hakkı üzerine yoğunlaşılacaktır.

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı'nın amacı açısından 'kadınlara' yönelik yapılan tüm referanslar, aynı zamanda kız çocuklarını da içerdiğinden, bu çalışmada kadınlar açısından ele alınan adli yardım hakkı kural olarak kız çocuklarını da kapsamaktadır (par. 1). Tavsiye Kararı, adalete erişimde birtakım özel engellerle karşılaştıkları için (kız çocukları ve ergen kızlar dahil) kızlara özel önem gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (par.24). Avrupa Konseyi'nin Kadınlara Yönelik Şiddet ve Ev İçi Şiddetin Önlenmesi ve Bunlarla Mücadele Hakkında Sözleşmesi'nin (İstanbul Sözleşmesi) (2011) amacı açısından da 'kadınlara' yönelik yapılan tüm referanslar, aynı zamanda 18 yaşından küçük kız çocuklarını kapsamaktadır (m.3/f) (Bakırcı, 2015: 133 – 204). BM'nin Ceza Adalet Sisteminde Adli Yardıma Erişim İlkeleri ve Kılavuzu (2012) (BM Kılavuzu), kız çocuklarının ve özellikle azınlık ve yerel halklara mensup kız çocuklarının durumuna dikkat çekmektedir (ilke 56/d). BM Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989) uyarınca, daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, onsekiz yaşına kadar her insan çocuktur (m.1).

Adli Yardım Hakkı ve İlgili Mevzuat

Uluslararası ve bölgesel belgeler ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatlarıyla güvence altına alınan adli yardım hakkı, Türk Hukuku tarafından da güvence altına alınmıştır² (2). Adli yardım hakkına, Avrupa Konseyi'nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışma başlıklı (78)8 sayılı Kararı'nda, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nde (AİHS) (1950), Adli Yardım Başvurularının İletilmesine İlişkin Avrupa Anlaşması (1977) ve Ek Protokolü'nde (2001), İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi'nde (2005), İstanbul Sözleşmesi'nde ve AİHM Kararlarında yer verilmiştir. İstanbul Sözleşmesi, kadınların (ve kız çocuklarının) adli yardım hakkına yer veren ilk uluslararası belgedir.

BM Kılavuzu, kadınların ve çocuklar başta olmak üzere güç koşullardaki grupların adli yardım hakkına yer veren, adli yardıma özgülenmiş ilk uluslararası belgedir. Kadınların adli yardım hakkı, 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı'nın yanısıra, yine CEDAW Komitesi'nin Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi çerçevesinde kabul ettiği Kadınlara Yönelik Toplumsal Cinsiyete Dayalı Şiddete İlişkin ve 19 sayılı Genel Tavsiye Kararını güncelleyen 35 sayılı Genel Tavsiye Kararı'nda (2017) da düzenlenmiş bulunmaktadır.

Türk Hukuku'nda adli yardım hakkı, hukuk davalarında, idari davalarda ve ceza davalarında tanınmıştır. Hukuk yargılamasında adli yardım hakkı konusunda,

6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK), 6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun (6284 sayılı Kanun), 6284 Sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanuna İlişkin Uygulama Yönetmeliği (6284 sayılı Kanun Uygulama Yönetmeliği), Şiddet Önleme ve İzleme Merkezleri Hakkında Yönetmelik (ŞÖNİM Yönetmeliği) temel mevzuatı oluşturmaktadır.

Ceza yargılamasında adli yardım hakkı konusunda, 5271 sayılı Ceza Muhakemesi Kanunu (CMK), Ceza Muhakemesi Kanunu Gereğince Müdafî ve Vekillerin Görevlendirilmeleri ile Yapılacak Ödemelerin Usul ve Esaslarına İlişkin Yönetmelik (Müdafî ve Vekillere İlişkin Yönetmelik), Suç Mağdurlarının Desteklenmesine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi (No: 63) (Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi) temel mevzuatı oluşturmaktadır. İdari yargılamada adli yardım hakkı konusunda, 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu (İYUK) temel mevzuatı oluşturmaktadır.

6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik, Geçici Koruma Yönetmeliği, 1136 sayılı Avukatlık Kanunu, Türkiye Barolar Birliği (TBB) Adli Yardım Yönetmeliği (Adli Yardım Yönetmeliği), Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği ortak mevzuatı oluşturmaktadır. Türk Hukuku'nda kadınların adli yardım hakkıyla ilgili özel bir mevzuat mevcut değildir.

Adli Yardımın Amacı ve Önemi

Adli yardım, adalet sistemine eşit erişim olanağı olmayan kişilere, hukukçulardan ücretsiz veya daha düşük bir ücret karşılığında hukuksal danışmanlık hizmeti alma, temsil edilme, savunulma ve yargılama giderlerinden muafiyet sağlanarak, hak arama özgürlüğünün kullanımında eşitliği ve adalete eşit erişimi sağlamanın mekanizmalarından biridir³. Sosyal devlet, hukuk devleti, maddi eşitlik, silahlarda eşitlik⁴ ilkelerinin gereği olarak devletler, hak arama özgürlüğünün kullanımında eşitliği sağlamak üzere gerekli mekanizmaları oluşturmak zorunda olup, adli yardım kurumları da bu ilkeleri yaşama geçirmek amacıyla oluşturulmuş en önemli mekanizmadır. İçerik ve usulleri farklılık gösterse de karşılaştırmalı hukuktaki adli yardım hizmetlerinin tamamının ortak amacı, bireylerin sosyal ve ekonomik durumlarının, hak arama, temsil edilme ve savunulma özgürlüğü önünde engel teşkil etmemesini sağlamaktır.

Avrupa Konseyi'nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışmanlık başlıklı (78)8 sayılı Kararı, adli yardımın, ekonomik durumu elverişli olmayanların adalete erişimi önündeki engellerin bertaraf edilmesinde önemli olduğunu belirtmektedir. BM

Kılavuzu, adli yardımın, hukukun üstünlüğüne dayalı adil, insancıl ve etkin bir ceza adaleti sisteminin temel bir unsuru olduğunu; adil yargılanma hakkı da dahil olmak üzere diğer hakların kullanılması için bir temel olduğunu ve ceza adaleti sürecinde temel adaleti ve kamu güvenini ve adalete erişimi sağlayan önemli bir güvence olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, adli yardımın gözaltı ve tutuklu kalma sürelerini kısaltma, hapis hane nüfusunu azaltma, suçun tekrarını önleme, mağdur haklarını koruma ve hukuk bilincini artırarak suç işlenmesini önleme gibi hususlara yardımcı olacağıın altı çizilmiştir.

Öte yandan kadınları hukuk yollarına başvurmaktan ve adalete erişimden alıkoyan hukuksal engeller, kurumsal engeller, sosyal engeller, kültürel engeller yanında, finansal/ekonomik engellerin de büyük rol oynadığı düşünülürken, adli yardım mekanizmalarının kadınların adalete erişimi bakımından öneminin daha büyük olduğu tartışmalıdır. 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, devletlere, kadınların adalete eşit erişimini artırmaya yönelik temel sorunları ele alma konusunda rehberlik sağlamaktadır. Tavsiye Kararı, kadına yönelik ayrımcılığın bazı kadınları farklı derecelerde veya erkeklere ve diğer kadınlara kıyasla daha farklı biçimlerde etkilediğine, etnik köken/ırk, yerel halktan veya azınlıktan olma durumu, renk, sosyo-ekonomik durum ve/veya sınıf, dil, din veya inanç, siyasi görüş, milliyet, medeni durum ve/veya annelik durumu, yaş, kentsel/kırsal yerleşim durumu, sağlık durumu, engellilik, mülkiyet durumu, lezbiyen, biseksüel, trans birey ve interseks kimliği gibi birtakım faktörler nedeniyle kesişen ayrımcılığın, kadınlar için adalete erişimi daha da zor hale getirdiğine vurgu yapmaktadır⁵. Karar, kadınların güçlendirilerek adalet sistemlerine erişiminin güvence altına alınmasında hayati önem taşıyan unsurlardan bir tanesinin, hukukun bütün alanlarında yargısal ve yarı yargısal süreçlerde ücretsiz veya düşük maliyetle adli yardım sağlanması olduğunu belirtmektedir (par.8; par.36).

Avukatlık Kanunu'na göre adli yardım, avukatlık ücretlerini ve diğer yargılama giderlerini karşılama olanağı bulunmayanlara, Kanun'da yazılı avukatlık hizmetlerinin sağlanmasıdır (m.176). Avukatlık Kanunu uyarınca kabul edilmiş olan Adli Yardım Yönetmeliği'ne göre adli yardımın amacı, bireylerin hak arama özgürlüklerinin önündeki engelleri aşmak ve hak arama özgürlüğünün kullanımında eşitliği sağlamak üzere, avukatlık ücretini ve yargılama giderlerini karşılama olanağı bulunmayanların avukatlık hizmetlerinden yararlandırılmasıdır (m.1/2).

Adli Yardımın Kapsamı

Uyuşmazlık Türleri Bakımından Kapsamı

Adli yardım, hukuk davaları, idari davalar ve ceza davalarının yanısıra, alternatif uyuşmazlık çözüm yollarında ve ulusal mekanizmalara erişim yanında uluslararası mekanizmalara erişimde de önemli bir mekanizmadır. Adli yardım, tarihsel süreç içinde önce ceza yargılamaları bağlamında güvence altına alınmış, günümüzde hukukun diğer alanlarında da güvence altına alınmaya çalışılmaktadır.

AİHS'nin adil yargılanma hakkı başlıklı 6/3 (c) maddesi, cezai konularda adli yardım hakkını açıkça garanti altına almaktadır⁶. Bu madde uyarınca, “Bir suç ile itham edilen herkes ... kendisini bizzat savunmak veya seçeceği bir müdafinin yardımından yararlanmak; eğer avukat tutmak için gerekli maddî olanaklardan yoksun ise ve adaletin yerine gelmesi için gerekli görüldüğünde, re’ sen atanacak bir avukatın yardımından ücretsiz olarak yararlanabilmek” hakkına sahiptir. AİHM yerleşik içtihadı ile AİHS'nin 6'ncı maddesindeki adli yardım hakkının kapsamını, hukuk davalarını⁷ kapsayacak şekilde genişletmiştir. Mahkeme, her ne kadar Sözleşme' de sivil haklar konusunda adli yardıma ilişkin bir hüküm yer almıyorsa da, 6'ncı maddenin en genel anlamıyla bir yargı organına başvurmayı kapsadığına, buna göre devletin gerekirse özel hukuktan doğan uyuşmazlıklarda da bir avukatın yardımını sağlama yükümlülüğü olduğuna dikkat çekmektedir. BM Kılavuzu, ceza adaleti sisteminin tüm aşamalarında gecikmeksizin ve ücretsiz adli yardımın temini için 14 ilke ve 18 kılavuz sağlamaktadır.

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi, “çocuğu etkileyen herhangi bir adli ve idari kovuşturmada” çocuğun ya doğrudan doğruya veya bir temsilci ya da uygun bir makam yoluyla dinlenilmesi fırsatının, ulusal yasanın usule ilişkin kurallarına uygun olarak çocuğa sağlanmasını öngörmekle (m.12/2) birlikte, BM Çocuk Hakları Komitesi, bu hükmün, örneğin anne ve babanın ayrılması, velayet, bakım ve evlatlık verilme, kanunla ihtilafa düşen çocuklar, fiziksel veya psikolojik şiddet veya cinsel istismar veya diğer suç mağduru çocuklar, sağlık, sosyal güvenlik, refakat edilmeyen çocuklar, sığınmacı ve mülteci çocuklar ve silahlı çatışma ve diğer acil durumlar sonucu mağdur olmuş çocuklar dahil olmak üzere, hiçbir sınırlama olmaksızın, çocuğu etkileyen tüm ilgili adli kovuşturmalar için geçerli olduğunu vurgulamaktadır (UNICEF, 2017:11).

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, taraf devletlere, adli yardım hizmetlerinin “... alternatif uyuşmazlık çözümü ve onarıcı adalet süreçleri dâhil olmak üzere yargısal ve yarı yargısal işlemlerin bütün aşamalarında vakitli, sürekli ve etkili bir şekilde temininin sağlanması” (par. 37/a) ve “Kadınların tutukluluk halinin

yasallığına itirazını mümkün kılacak etkili adli yardım ve usullerle ilgili olanlar dâhil olmak üzere gerekli tüm tedbirlerin alınmış olmasını sağlamaları” (par. 53/c) tavsiyelerinde bulunmaktadır. Tavsiye Kararı, taraf devletlere ayrıca, çoklu hukuk (çoğul adalet) sistemlerinde kadınlara adli yardım hizmetlerinin sunulmasını tavsiye etmektedir (par. 64/e).

İstanbul Sözleşmesi’nin 21. maddesi uyarınca, taraf devletler mağdurların ilgili bölgesel ve uluslararası bireysel/toplu şikâyet mekanizmalarıyla ilgili bilgi sahibi olmalarını ve söz konusu mekanizmalara erişimini temin edeceklerdir. Taraflar mağdurlara, bu tür şikâyetlerde buldukları sırada duyarlı ve bilgiye dayalı bir yardım sağlanmasını destekleyecek ve yaygınlaştıracaklardır.

Avrupa Konseyi’nin Adli Yardım ve Danışmanlık başlıklı (78)8 sayılı Kararı uyarınca, adli yardım sistemi, bir başka devlette verilen bir kararın o devlette tanınması ya da tenfizine dair davalarda da adli yardım sağlanabilmesine imkân vermelidir. Avrupa Konseyi Adli Yardım Başvurularının İletilmesine İlişkin Avrupa Anlaşması ve Ek Protokolü, adli yardım için sınır ötesi başvuruları kolaylaştırmaya yönelik tedbirler içermektedir.

Türk Hukuku’nda hukuk ve ceza yargılaması ile idari yargıda adli yardım, dava türleri, içerik ve yararlanıcılar yönünden kapsayıcıdır. Hukuk yargılamasında adli yardım, HMK m.334-340’da düzenlenmiştir. Açılmış veya açılacak tüm hukuk davalarında (asliye hukuk mahkemesi, asliye ticaret mahkemesi, aile mahkemesi, tüketici mahkemesi, fikri ve sınai haklar hukuk mahkemesi, kadastro mahkemesi, icra mahkemesi, iş mahkemesi, sulh hukuk mahkemesinde görülen davalarda), çekişmesiz yargı işlerinde, icra ve iflas takiplerinde, delil tespitinde, ihtiyati tedbir ve ihtiyati hacizlerde adli yardım hükümleri uygulanır. Hukuk yargılamasında olduğu gibi, ceza yargılamasında da adli yardım herhangi bir dava türü ile sınırlandırılmamıştır. Sulh ceza, asliye ceza, icra ceza, çocuk, fikri ve sınai haklar, ağır ceza, çocuk ağır ceza davalarının tümünde adli yardım hükümleri uygulanır. Öğretide kabul edilen görüşe göre, HMK’nın 334 ila 340’ıncı maddelerinde düzenlenen adli yardıma ilişkin hükümlerin, bu hususta CMK’nda hüküm bulunmadığından, ceza yargılamasında uygulanması mümkündür (Aras, 2016: 361).

Adli yardım hükümleri, idare mahkemesi ve vergi mahkemesinde görülen idari davalarda da uygulanır. İYUK’nun 31’inci maddesinde, yargılama giderleri ve adli yardım hallerinde HMK hükümlerinin uygulanacağı öngörülmüştür. Bu genel kural dışında, idari yargıda adli yardım bakımından özellik arz eden durum, bu yargı koluna has bir kurum olan yürütmenin durdurulması kararları

ile ilgilidir. Kural olarak yürütmenin durdurulması kararları teminat karşılığında verilir. Ancak adli yardımdan yararlanan kimselerden teminat alınmaz (İYUK m. 27/6; 52).

Türkiye’de son yıllarda artan sayıda uyuşmazlıkta dava şartı olarak arabuluculuk yaygınlaşmakta ve pek çok uyuşmazlık bu yolla çözümlenmektedir (Bakırcı, 2019: 355-392). Ancak Türk Hukuku’nda arabuluculuk adli yardım kapsamında değildir⁸. Oysa arabuluculuk hizmetlerinin de adli yardım kapsamına dahil edilmesi, özellikle kadınların ve güç koşullardaki veya özel ihtiyaçları olan grupların adalete erişimini güçlendirecektir. Aynı şekilde uluslararası mekanizmalara başvuru da adli yardım kapsamında değildir.

Yargılamanın Aşamaları Bakımından Kapsamı

Adli yardım, yargılamanın tüm aşamalarında talep edilebilir. Ancak, uluslararası ve bölgesel hukukta adli yardım, yargılama öncesi hukuksal danışma hakkını da kapsamakla birlikte, Türk Hukuku mevzuatındaki adli yardım hakkı dar kapsamlıdır. Oysa henüz yargı mercileri önündeki bir uyuşmazlığın tarafı olmayan, ancak içinde bulunduğu hukuksal durum nedeniyle haklarını bilme, gerekirse bilgi-belge hazırlama ve buna göre haklarıyla ilgili karar verme ihtiyacındaki kişilerin de ücretsiz olarak bir avukatın danışmanlığından yararlanma hakkı adalete erişimin bir gereğidir. Bu hizmet, bir yandan yararlanıcıları korurken diğer yandan uyuşmazlıkların teknik açıdan daha olgunlaşmış biçimde mahkemeler önüne gelmesine hizmet eder. Özellikle kadınlar ve güç koşullardaki veya özel ihtiyaçları olan grupların adalete erişimini güçlendirmek için yargılama öncesi hukuksal danışma hizmetinin sağlanması önemli bir gerekliliktir.

Avrupa Konseyi’nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışmanlık başlıklı (78)8 sayılı Kararı’nda, ekonomik olarak zayıf durumdaki kimselere, adli yardımın tamamlayıcısı olarak hukuksal danışmanlık hizmeti verilmesinin bu kişilerin adalete erişimlerinin önündeki engellerin kaldırılması ile aynı öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır. Karar uyarınca, Devlet, ekonomik durumu elverişli olmayan bir kişinin, kendi haklarını ya da menfaatlerini etkileyebilecek tüm meselelerde gerekli hukuksal danışmanlık hizmetinden yararlanabilmesini sağlamalıdır. Hukuksal danışmanlık hizmeti ücretsiz olmalı ya da bu hizmetten yararlanacak kişinin maddi imkânlarına bağlı olarak ödeyebileceği bir katkı payı karşılığında sağlanmalıdır.

BM Kılavuzu uyarınca adli yardım, hukuksal danışmanlık hizmeti, hukuksal yardım ve hukuksal temsili kapsamaktadır (par. 8). 33 sayılı Genel Tavsiye Kararı da kadınlara hukukun bütün alanlarında adli yardım, hukuksal danışmanlık ve

hukuksal temsil hizmetlerinin verilmesini öngörmektedir (par.36). Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 206 No'lu İş Yaşamında Şiddet ve Tacizin Ortadan Kaldırılması Tavsiye Kararı (2019), toplumsal cinsiyet temelli şiddet ve taciz şikâyet ve uyuşmazlık çözüm mekanizmalarında, şikayetçilere ve mağdurlara hukuksal danışmanlık ve hukuksal rehberlik hizmetlerinin sağlanmasını tavsiye etmektedir (par.6) (Bakırcı, 2020: 29-60).

Türk Hukuku'nda hukuksal danışmanlık hizmeti ile ilgili özel düzenlemeler, 6284 sayılı Kanun ve Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nda mevcuttur. 6284 sayılı Kanun'da şiddete uğrayan veya şiddete uğrama tehlikesi bulunan kadınlara, çocuklara, aile bireylerine ve tek taraflı ısrarlı takip mağduru olan kişilere, mülki amir tarafından, hukukî rehberlik ve danışmanlık hizmeti verilmesi kararı verilebileceği (m.3/1)⁹ öngörülmektedir. Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nda, yabancılar ile uluslararası koruma statüsü sahibi kişilerin, sivil toplum kuruluşları tarafından sağlanan danışmanlık hizmetlerinden yararlanabileceği öngörülmüştür (m.81/3). Öte yandan, 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu (m.26) ve 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları ve Toplu Sözleşme Kanunu (m.19) çerçevesinde sendikalı çalışanlar, işverenleriyle yaşadıkları uyuşmazlıklarda sendika avukatları tarafından temsil edilme hakkına sahip oldukları gibi, yargılama öncesi sendika avukatlarından hukuksal danışmanlık hizmeti de alabilirler.

Ayrıca tüketiciler, Ticaret Bakanlığı'nın kurduğu ALO 175 hattından, 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'la ilgili hukuksal danışmanlık ve rehberlik hizmeti; ev içi şiddet ve mobbing mağdurları ve Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın görev alanına giren konularla ilgili olanlar ise, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın kurduğu ALO 183 hattından, hukuksal danışmanlık ve rehberlik hizmeti alabilirler.

Yararlanabilecek Olanlar Açısından Kapsamı

Uluslararası belgelerde adli yardımdan şüpheli, sanık, mağdur, tanık herkesin yararlanabilmesi öngörülmektedir. Ayrıca belli gruplara ilişkin özel düzenlemelere yer verilmektedir. BM Kılavuzu, hapis ya da ölüm cezası ile sonuçlanabilecek bir suçtan ötürü gözaltına alınan, tutuklanan veya hapsedilen, şüpheli veya bir suçla itham edilen kişiler ve ceza adaleti sürecindeki mağdur ve tanıklardan, yeterli imkânı olmayanlara adli yardımın temin edilmesini öngörmektedir. Devletler, failin haklarına halel getirmeksizin, uygun olduğu hallerde, suç mağdurlarına ve tanıklarına adli yardım temin etmelidir. Kılavuz, adli yardıma erişimde eşitlik başlığı altında, kadınlar, çocuklar ve özel ihtiyaçları olan (yaşlılar, azınlıklar, engelli kişiler, akıl hastalığı olan kişiler, HIV ve diğer

ciddi bulaşıcı hastalıklarla yaşayan kişiler, uyuşturucu kullananlar, yerli halklar, vatansız kişiler, sığınmacılar, yabancılar, göçmenler ve göçmen işçiler, mülteciler ve ülke içinde yerinden edilmiş olanlar gibi) grupların adli yardıma anlamlı erişimini sağlamak için, toplumsal cinsiyete ve yaşa duyarlı önlemler dahil, özel önlemler alınmasını öngörmektedir (İlke 10).

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi uyarınca, özgürlüğünden yoksun bırakılan veya ceza kanununu ihlâl iddiası veya ithamı bulunan her çocuk, kısa zamanda yasal ve uygun olan diğer yardımlardan yararlanma hakkına sahiptir (m.37/4; m. 40/2 (2) (5)). Avrupa Konseyi İnsan Ticaretine Karşı Eylem Sözleşmesi, insan ticareti mağdurlarına ücretsiz adli yardım sağlanmasını öngörmektedir (m.15). İstanbul Sözleşmesi, Sözleşme kapsamında ev içi şiddet mağdurları¹⁰ (Bakırcı, 2015: 133–204) ve söz konusu eylemlerde bulunma tehdidi, zorlama veya özgürlüğün rastgele bir biçimde kısıtlanması da dahil olmak üzere, kadınlara ve kız çocuklarına fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik zarar ve acı verilmesi sonucunu doğuracak toplumsal cinsiyete dayalı şiddete maruz kalanlar için, ücretsiz adli yardımı öngörmektedir. Adli yardım başlıklı 57'nci madde uyarınca, taraf devletler, mağdurların iç hukuk kurallarının öngördüğü koşullar altında ücretsiz adli yardım alma hakkını sağlayacaklardır. 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı ve 35 sayılı Genel Tavsiye Kararı'nda da, kadınların ve kız çocuklarının adli yardım hakkı düzenlenmiş bulunmaktadır.

Türk Hukuku mevzuatında adli yardım, genel olarak ve bazı hallerde ise kadınlar ve güç koşullardaki veya özel ihtiyaçları bulunan gruplara ilişkin olarak düzenlenmiştir. HMK çerçevesinde adli yardım, m.334'de öngörülen koşulları sağlayan gerçek kişilere ve kamuya yararlı dernek ve vakıflara yapılacak tüm yargılama ve takip giderlerinden geçici olarak muafiyet ile yargılama ve takip giderleri için teminat göstermekten ve atanmışsa, avukat ücretinden tamamen muafiyet sağlar. 6284 sayılı Kanun'da, Kanun kapsamında şiddetin önlenmesi ve verilen tedbir kararlarının etkin olarak uygulanmasının izlenmesi bakımından şiddet önleme ve izleme merkezleri tarafından adli yardım hizmetlerinin verilmesinin (m.15/1)¹¹ sağlanması öngörülmektedir.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu uyarınca, avukatlık ücretlerini karşılama imkânı bulunmayan başvuru sahibi ve uluslararası koruma statüsü sahibi kişiye, Kanun kapsamındaki iş ve işlemlerle ilgili olarak yargı önündeki başvurularında Avukatlık Kanunu'nun adli yardım hükümlerine göre avukatlık hizmeti sağlanır (m.81)¹².

Ceza yargılamasında adli yardım, yararlanıcıya avukat ücreti de dâhil olmak

üzere her türlü masraftan muafiyet tanımaktadır. Ceza yargılamasında, talepte bulunan tüm şüpheli ile sanıkların ve cinsel saldırı suçu ile alt sınırı beş yıldan fazla hapis cezasını gerektiren suç mağdurlarının ücretsiz olarak avukatla temsil imkânı verilmektedir. Ayrıca, çocuklar, kendisini savunamayacak derecede malul veya sağır ve dilsiz olanlar ve ceza alt sınırı dikkate alınarak belli suçların failleri ve mağdurları bakımından bu imkân isteğe bağlı olmadan sağlanmaktadır.

Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi, suç mağdurlarının (m.1); Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği, adli süreçte suç mağdurlarının ve adli desteğe ihtiyaç duyan kişilerin (m.1) adli yardım hakkını düzenlemektedir. Kararname ve Yönetmelik uyarınca, mağdur, suç nedeniyle fiziksel, zihinsel, ruhsal veya ekonomik olarak doğrudan zarar gören gerçek kişiyi; kırılan grup, adli destek görevlileri tarafından yapılan bireysel değerlendirme sonucunda suçtan daha fazla etkilendiği ve korunması gerektiği tespit edilen mağdurlar ile adli sisteme dâhil olan çocukları ifade eder (m.2, 4).

Hizmeti verenler ve sunulan hizmetler açısından kapsamı

Türk Hukukunda adli yardım, avukatlar tarafından sağlanmaktadır. Ancak örneğin BM Kılavuzu, devletlerin, adli yardım konusunda, ayrıca, adli yardım sağlayıcılar olarak hükümet dışı kuruluşlar, toplum temelli kuruluşlar, dini veya dini olmayan hayır kurumları, meslek kuruluşları, dernekler ve akademi gibi geniş bir paydaş yelpazesıyla birlikte hareket etmesini öngörmektedir (par.9).

Avrupa Konseyi'nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışmanlık başlıklı (78)8 sayılı Kararı uyarınca, adli yardım, kendisine yardım sağlanan kişinin yasal haklarını kullanmak ya da savunmak için üstlenmesi gereken tüm masraf kalemlerini, özellikle avukat ücretleri, bilirkişi masrafları, tanıklar ve tercüme masraflarını karşılayabilmelidir.

HMK uyarınca, mahkemenin verdiği adli yardım kararı, ilgiliye; yapılacak tüm yargılama ve takip giderlerinden geçici olarak muafiyet, yargılama ve takip giderleri için teminat göstermekten muafiyet, dava ve icra takibi sırasında yapılması gereken tüm giderlerin Devlet tarafından avans olarak ödenmesi, davanın avukat ile takibi gerekiyorsa, ücreti sonradan ödenmek üzere bir avukat temini imkânı sağlar (m. 335/1). Mahkeme, talepte bulunanın, yukarıdaki bentlerde düzenlenen hususlardan bir kısmından yararlanmasına da karar verebilir (m.335/2). Ayrıca idari davalarda, adli yardımdan yararlanan kimselerden yürütmenin durdurulması kararları için teminat alınmaz.

Baroların verdiği adli yardım kararı, yalnızca ücretsiz olarak avukatlık

hizmetlerinden yararlanma olanağı sağlar, yargılama giderinden muafiyet sağlamaz. Avukatlık ücreti dışındaki diğer yargılama giderlerinden muafiyet için mahkemeye başvurulması gereklidir. Avukatlık Kanunu, adli yardımın esaslarını genel olarak 176-181. maddelerinde ve Adli Yardım Yönetmeliği'nde belirlemiştir. Adli Yardım Yönetmeliği uyarınca, yargılama giderlerini karşılayamayacaklar için, HMK gereğince adli müzaheret talebinde bulunulur. Bu talebin reddi halinde ilgilisi, avukatlık ücreti dışındaki diğer yargılama giderlerini karşılamak durumundadır. Aksi halde, adli yardım talebi reddedilebilir. Ancak, yargılama giderlerinin karşılanamayacağına açıkça anlaşılması ve adli yardım talebinde bulunanın haklılığı açısından kesin veya kuvvetli bir kanı oluşması halinde, adli yardım bürosunun veya adli yardım temsilcisinin önerisi üzerine baro yönetim kurulu kararıyla, birden fazla baronun bulunduğu illerde ise başvuru tarihinde büronun adli yardımdan sorumlu olan yönetim kurulu üyelerinden yönetime başkanlık eden üyenin bağlı bulunduğu baronun yönetim kurulu kararıyla adli yardım fonundan karşılanır (m.6/a).

Adli Yardımdan Yararlanabilme Koşulları

Ceza davalarının aksine hukuk davalarında adli yardımdan yararlanmak bazı koşullara bağlıdır. Bunlar, başvuru, yoksulluk koşulu ve kanıtlanması, vekaletname verme, zorunlu yargılama giderlerinin karşılanması, haklılık ve karşılıklılık koşulları olarak sayılabilir.

Adli Yardım İçin Başvuru Koşulu ve İstisnaları

Hukuk yargılamasında adli yardım başvurusu, mahkemelere veya barolara yapılmaktadır. Hukuk yargılamalarında mahkemeye başvurularda, adli yardım, asıl talep veya işin karara bağlanacağı mahkemedeyen; icra ve iflas takiplerinde ise takibin yapılacağı yerdeki icra mahkemesinden istenir. Kanun yollarına başvuru sırasında adli yardım talebi bölge adliye mahkemesine veya Yargıtaya yapılır (HMK m.336). Adli yardım talebine ilişkin evrak, her türlü harç ve vergiden muaftır (HMK m.336).

Adli yardım talebinin reddine ilişkin kararlara karşı, tebliğinden itibaren bir hafta içinde kararı veren mahkemeye dilekçe vermek suretiyle itiraz edilebilir. İtiraz incelemesi neticesinde verilen karar kesindir. (HMK m.337/2). Adli yardım talebi reddedilirse, ödeme gücünde sonradan gerçekleşen ciddi bir azalmaya dayanılarak tekrar talepte bulunulabilir (HMK m.337/2).

Adli yardım talebi, baroların adli yardım bürosuna veya temsilcilerine de yapılabilir. Avukatlık ücretini karşılama olanağı bulunmayanlara, Avukatlık

Kanunu'nda yazılı avukatlık hizmetleri baroların adli yardım büroları tarafından sağlanmaktadır. Yardım talebinin reddi halinde, ilgilisi yazı veya sözle baro başkanına başvurabilir. Baro başkanının vereceği karar kesindir (AvK m.178). Ceza yargılamasında da adli yardım avukatlar tarafından sağlanmaktadır. CMK "Şüpheli veya sanığın ceza muhakemesinde savunmasını yapan avukatı" müdafii, "Katılan, suçtan zarar gören veya malen sorumlu kişiyi ceza muhakemesinde temsil eden avukatı" vekil olarak tanımlamıştır. Müdafilik zorunlu veya ihtiyari olabilir.

CMK'nun 150'nci maddesine göre, şüpheli veya sanık, müdafii seçebilecek durumda olmadığını beyan ederse, talebi halinde bir müdafii görevlendirilir (ihtiyari müdafilik). Şüpheli veya sanık (CMK m. 150), adli yardım taleplerini, soruşturmanın yürütüldüğü polis veya jandarma karakolları ile ilgili Cumhuriyet savcılığı veya ceza davasının görüldüğü hâkimlik veya mahkemeye herhangi bir koşul veya süre şartına bağlı olmaksızın iletebilir. Kişinin başvurusu, söz konusu merciler tarafından işleme konulur ve yine bu merciler tarafından ilgili baro ile iletişime geçilir. İlk derece yargılaması sona erdikten sonra, yani kanun yolu aşamasında bölge adliye mahkemesi veya Yargıtay'a adli yardım başvurusunda bulunulabilir. Kişilerin adli yardım talebi her durumda kolluk birimleri (polis veya jandarma teşkilatı), Cumhuriyet savcılığı veya ceza mahkemesi tarafından ilgili baroya iletilir. Yine her durumda avukat ataması barolar tarafından yapılır ve avukatlık hizmeti baroya kayıtlı bir avukat tarafından verilir. Bu işlem için vekaletname düzenlenmesine, bir başka deyişle adli yardımdan yararlanan kişi tarafından noter masrafı veya benzeri bir başka masraf ödenmesine gerek yoktur.

CMK bazı hallerde zorunlu müdafiliği benimsemiştir. Ceza davalarında veya ceza soruşturmasında müdafii zorunluluğu CMK'nın 74, 101, 150, 204 ve 247. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu maddeler uyarınca, müdafii bulunmayan şüpheli veya sanık,

- Çocuksa (m.150), -Kendisini savunamayacak derecede malul veya sağır ve dilsiz ise, (m.150),
- Alt sınırı beş yıldan fazla hapis cezasını gerektiren suçlardan dolayı yapılan soruşturma ve kovuşturmada (m.150),
- Sanığın akli dengesinin yerinde olup olmadığının araştırılması için gözlem altına alınmasına karar verilmesi halinde (m.74),
- Sanık tutuklama talebiyle mahkemeye sevk edildiğinde (m.101),
- Davranışları nedeniyle, hazır bulunmasının duruşmanın düzenli olarak yürütülmesini tehlikeye sokacağı anlaşılan sanığın yokluğunda duruşma

yapılmasında (m.204),

-Kendisine ulaşılamayan (kaçak) sanık hakkında duruşma yapılmasında (m.247), talep aranmaksızın bir müdafî görevlendirilir. Bir başka ifadeyle, bu kişilerin avukatla temsili zorunlu olup, bunun için talepte bulunmalarına gerek yoktur. Kolluk birimleri (polis ve jandarma teşkilatı), Cumhuriyet savcılığı ve ceza mahkemeleri; bu kişilerin adli yardımdan ücretsiz olarak yararlanmaları için gerekli işlemleri kendiliğinden yürütür.

Öte yandan şikayetçiler ve mağdurların da adli yardım talep hakları vardır. Örneğin, CMK'nun 234'üncü maddesine göre, mağdur ile şikâyetçi, vekili bulunmaması halinde, cinsel saldırı suçu ile alt sınırı beş yıldan fazla hapis cezasını gerektiren suçlarda baro tarafından kendisine avukat görevlendirilmesini talep etme hakkına sahiptir. Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi uyarınca, mağdurun, adli sürece etkin katılım ve adalete erişim için mevzuatın öngördüğü koşullara uygun olarak kendisine vekil tayin edilmesi ve adli yardımda bulunulması isteği derhal karşılanır (m.3). Kararname kapsamında yer alan hizmetlerin sunumunda, başvuru koşulu çocuklar için aranmaz ve çocuğun yüksek yararı ilkesi gözetilir.

Yoksulluk Koşulu ve Kanıtlanması

Avrupa Konseyi'nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışmanlık başlıklı (78)8 sayılı Kararı uyarınca, hiç kimse, ekonomik engeller sebebiyle bir hukuksal, ticari, idari, sosyal ya da mali uyumsuzlukla ilgili karar verecek bir mahkeme önünde haklarını kullanmaktan ya da savunmaktan alıkonulamaz. Bu doğrultuda, herkesin yargılama sürecinde gerekli adli yardımı alma hakkı bulunmalıdır. Adli yardımın gerekli olup olmadığını değerlendirirken kişinin maddi kaynak ve yükümlülükleri ve öngörülen yargılama maliyeti dikkate alınmalıdır. Kişinin yargılama maliyetini kısmen karşılayabildiği durumlarda dahi adli yardım imkânı sağlanmalıdır. Bu durumda, ilgili kişinin aşırı derecede zorlanmadan ödeyebileceği tutarı aşmayacak maddi katkısıyla birlikte adli yardım sağlanabilir. Yargılama devam ederken davanın tarafı olan kişinin maddi durum ya da yükümlülüklerinde bir değişiklik olması ya da adli yardım sağlanmasını gerektirecek diğer bir durum ortaya çıkması hâlinde de adli yardım temini mümkün olmalıdır. Adli yardım sağlanmasını gerektirecek mali durum, özellikle geçim maliyetindeki artışlar dikkate alınarak düzenli olarak gözden geçirilmelidir.

BM Kılavuzu uyarınca, adli yardım, davanın aciliyeti, karmaşıklığı ya da verilmesi muhtemel cezanın ciddiyeti gibi adaletin yararının gerektirdiği durumlarda, kişinin maddi durumuna bakılmaksızın verilmelidir. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi çerçevesinde öngörülen yardımın (m.37/4; m. 40/2 (2) (5)) nasıl sağlanacağı taraf devletlerin tasarrufuna bırakılmıştır, ancak BM Çocuk Hakları Komitesi, taraf

devletlere çocuklara sağlanacak yardımların ücretsiz olmasını tavsiye etmektedir (UNICEF, 2017:22). İstanbul Sözleşmesi, taraf devletlerden, mağdurlara ücretsiz adli yardım alma hakkını sağlamalarını talep etmektedir (m.57).

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, adalet sistemine erişilebilirliğin gerek resmi ve gerekse yarı-yargısal adli sistemler dâhil tüm yargı sistemlerinin düşük maliyetli olmasını gerektirdiğini (Par.14/c) belirtmektedir. Dolayısıyla Karar, taraf devletlere adli yardım sunulması ve belge ve evrak işlemlerinin yanı sıra mahkeme giderleri için talep edilen ücretlerin düşük gelirli kadınlar için azaltılması ve yoksul kadınlardan alınmaması yoluyla adalete erişim önündeki ekonomik engellerin ortadan kaldırılmasını tavsiye etmektedir (par. 17/a). Tavsiye Kararı uyarınca, aile içi çatışma hallerinde veya kadınların aile gelirinden eşit pay alamadığı durumlarda adli yardım ve kamu avukatı temini için uygunluk değerlendirmesinde, kadınların gerçek gelir veya kullanılabilir varlıkları temel alınmalıdır (par. 37/e). 35 No'lu Tavsiye Kararı uyarınca, koruma tedbirlerinin, kadın mağdurlara aşırı bir mali, bürokratik veya kişisel yük getirmesinden kaçınılmalıdır. Kadın mağdurlar ve aile fertleri için, maddi yardıma erişim ile ücretsiz veya düşük bir ücret ödeyerek yüksek kaliteli adli yardıma erişim sağlanmalıdır (par. 31).

HMK uyarınca, “Kendisi ve ailesinin geçimini önemli ölçüde zor duruma düşürmeksizin, gereken yargılama veya takip giderlerini kısmen veya tamamen ödeme gücünden yoksun olan kimseler” ve “mali açıdan zor durumda düşmeden gerekli giderleri kısmen veya tamamen ödeyemeyecek durumda olan kamuya yararlı dernek ve vakıflar” adli yardımdan yararlanabilirler (m.334/ 1 ve 2). Mahkemeye adli yardım talebinde bulunan kişi, iddiasının özeti ile birlikte, iddiasını dayandıracığı delilleri ve yargılama giderlerini karşılayabilecek durumda olmadığını gösteren mali durumuna ilişkin belgeleri (örneğin üzerine kayıtlı taşınır ve taşınmaz mal bilgileri, aylık kazancı, ailevi durumu, bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısı, vb.) mahkemeye sunmak zorundadır (HMK m.336/2). Adli yardım talebine ilişkin evrak, her türlü harç ve vergiden muaftır (HMK m.336/4). Adli yardımdan yararlanan kişinin mali durumu hakkında kasten veya ağır kusuru sonucu yanlış bilgi verdiği ortaya çıkar veya sonradan mali durumunun yeteri derecede iyileştiği anlaşılırsa adli yardım kararı kaldırılır (HMK m.338/1).

Baroya adli yardım talebinde bulunan kişi, talebi hizmetin görüleceği yer adli yardım bürosuna ve temsilciliklerine iletir. Talep sahibi, talebinde haklı olduğunu gösterdiği delillerle kanıtlamak zorundadır (m.178/1). Adli yardım bürosu ve temsilcilikleri, talep sahibinden gerekli bilgi ve belgeleri ister, talebin

haklılığı konusunda uygun bulacağı araştırmayı yapar, gerektiğinde karar verir. Bu araştırmada, kamu ve özel kurum ve kuruluşları, adli yardım bürosuna ve temsilciliklerine yardımcı olurlar. (AvK m.5). Adli yardım talebinin kabulü halinde, durum bir tutanakla tespit edilir. Talep sahibinden, işin sonunda maddi bir yarar elde etmesi halinde, avukata ödenen para ile elde edilecek maddi yararın %5'ini baroya ödeyeceğine; adli yardım talebinin haksız olduğunun sonradan anlaşılması halinde, görevlendirilen avukata ödenen ücretin iki katı ve yapılmış masrafları yasal faizleri ile geri vereceğine ilişkin taahhütname alınır (Adli Yardım Yönetmeliği m.6/a). Hukuk yargılamasında adli yardım başvuruçularının mali durum analizinde objektif kriterlerin belirlenmemiş olması, barolar ve mahkemeler tarafından farklı kriterler uygulanmasına yol açabilir.

Vekaletname Verilmesi

Adli Yardım Yönetmeliği uyarınca, adli yardım talebinin kabulüyle, gerekli iş ve işlemleri yapmak ve yürütmek üzere bir veya birkaç avukat görevlendirilir. Görev yazısının bir örneği de talep sahibine verilir ve gerekli bilgi, belge ve vekaletname ile birlikte görevlendirilen avukata başvurusu istenir. Görevlendirilen avukat, görevlendirme yazısının, işe ve ilgiliye ait bilgi, belge ve vekaletnamenin, adli müzaheret talebi reddedilmiş ise iş için zorunlu masraf avansının kendisine ulaşması ile avukatlık hizmetlerini yerine getirmek yükümlülüğü altına girer. Görevlendirilen avukatın yükümlülüğü, istek sahibinin hizmetin görülebilmesi için gerekli belge ve bilgiler ile avukatlık ücreti dışındaki zorunlu yargılama giderlerini vermemesi veya vekaletname vermektan kaçınması ile sona erer. Görevlendirilen avukat, bu durumu gecikmeden, kendisini görevlendiren adli yardım bürosuna ya da temsilciliğine bildirir (m.6/b).

Ancak, adli yardım başvuruçusu ile avukatı arasında vekaletname düzenlenmesi koşulunun kaldırılması, adalete erişimi kolaylaştırma yönünde atılacak önemli bir adım olacaktır. Çünkü adli yardıma ihtiyacı olanların vekaletname için ödeme yapacak mali gücü de olmayabilir.

Zorunlu Yargılama Giderlerinin Karşlanması

Yukarıda belirtildiği gibi, Adli Yardım Yönetmeliği uyarınca, yargılama giderlerini karşılayamayacaklar için HMK gereğince adli müzaheret talebinde bulunulur. Bu talebin reddi halinde ilgilisi, avukatlık ücreti dışındaki diğer yargılama giderlerini karşılamak durumundadır. Aksi halde, adli yardım talebi reddedilebilir. Görevlendirilen avukat, adli müzaheret talebi reddedilmiş ise iş için zorunlu masraf avansının kendisine ulaşması ile avukatlık hizmetlerini yerine getirmek yükümlülüğü altına girer. Görevlendirilen avukatın yükümlülüğü, istek sahibinin

avukatlık ücreti dışındaki zorunlu yargılama giderlerini vermemesi ile sona erer (m.6/b).

Kamuya Yararlı Dernek ve Vakıflar İçin Haklılık Koşulu

HMK uyarınca, kamuya yararlı dernek ve vakıflar, mali açıdan zor duruma düşmeden gerekli giderleri kısmen veya tamamen ödeyemeyecek durumda olmalarının yanısıra, iddia ve savunmalarında haklı göründükleri takdirde adli yardımdan yararlanabilirler (m.334/2).

Yabancılar İçin Karşılıklılık Koşulu ve İstisnası

Ceza soruşturma ve kovuşturmalarında, Türk vatandaşı olmayan kişiler de Türk vatandaşları ile aynı ve eşit şekilde adli yardım hakkına sahiptir. HMK uyarınca, (hukuk yargılamasında ve idari yargıda), yabancıların adli yardımdan yararlanabilmeleri, ayrıca karşılıklılık koşuluna bağlıdır (m.334/3). Ancak Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu uyarınca, avukatlık ücretlerini karşılama imkânı bulunmayan başvuru sahibi ve uluslararası koruma statüsü sahibi kişiye, aynı Kanun kapsamındaki iş ve işlemlerle ilgili olarak yargı önündeki başvurularında Avukatlık Kanunu'nun adli yardım hükümlerine göre avukatlık hizmeti sağlanır (m.81/2). Bu durumda karşılıklılık şartı aranmaz.

Adli Yardımı Gerçekleştirme Yolları

Adli Yardımın Kurumsallaşması

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, erişilebilir, sürdürülebilir ve kadınların ihtiyaçlarına duyarlı adli yardım ve kamu savunma sistemlerinin kurumsallaştırılması ve bu hizmetlerin, alternatif uyuşmazlık çözümü ve onarıcı adalet süreçleri dâhil olmak üzere yargısal ve yarı yargısal işlemlerin bütün aşamalarında ve hukukun bütün alanlarında zamanında, sürekli ve etkili bir şekilde temininin sağlanmasını öngörmektedir (par.37/a). Tavsiye Kararı, taraf devletlere, kadınların adalete erişimini sağlamak için ortaya koymak zorunda kaldığı çabaları azaltmak amacıyla bir dizi yasal ve sosyal hizmetleri de içine alan "tek elden hizmet merkezleri" gibi adalete erişim merkezlerinin oluşturulmasını tavsiye etmektedir. Bu merkezler hukuksal danışmanlık ve adli yardım hizmeti verebilir, yasal işlemleri başlatabilir, kadına yönelik şiddet, aile problemleri, sağlık, sosyal güvenlik, istihdam, mülkiyet ve göç gibi bir dizi alana ilişkin kadınlara yönelik destek hizmetlerini koordine edebilir. Bu merkezler, yoksul kadınlar, kırsal bölgelerde ve uzak mesafelerde yaşayan kadınlar da dâhil tüm kadınlar için erişilebilir olmalıdır (par.17/f).

BM Kılavuzu, devletlere ceza adaleti bağlamında ulusal adli yardım sistemlerinin

kurulması, reformu veya idaresi ve adli yardımın “erişilebilir, etkin, sürdürülebilir ve güvenilir” olmasını sağlamanın yolları hakkında rehberlik sağlamaktadır. Kılavuz, Devletlere, adli yardımı “mümkün olan azami ölçüde” kurmak, güçlendirmek ve genişletmek çağrısında bulunmaktadır.

Dolayısıyla devletler, adli yardım sistemine gerekli olan insan ve mali kaynakları tahsis etmelidir. Avrupa Konseyi’nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışmanlık başlıklı (78)8 sayılı Kararı uyarınca, adli yardım sistemini finanse etme sorumluluğu devlet tarafından üstlenilmelidir. 33 No’lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, adalet sistemlerinin adil, kullanılabilir, kaliteli ve hesap verebilir olmasının ve mağdurların uğradığı zararların tazminini sağlamak için, yüksek nitelikli insan kaynağının yeterli teknik ve finansal kaynaklarla birlikte temini elzemdir (par.38).

Finansal kaynak ve insan kaynağı tahsisi ile ilgili düzenlemeler, BM Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge ve İstanbul Sözleşmesi’nde de mevcuttur. Bildirge uyarınca, hükümetler bütçelerinde, kadınlara yönelik şiddetin önlenmesine ilişkin faaliyetleri için yeterli kaynaklara yer vermelidirler (m.4/h). Sözleşme’nin 8. maddesi uyarınca, finansal kaynaklar, taraflar, devlet dışı aktörler ve sivil toplum tarafından gerçekleştirilenler de dahil olmak üzere, Sözleşme’nin kapsadığı her türlü şiddet eylemini önlemeye ve bunlarla mücadeleye yönelik bütüncül politikaların, tedbirlerin ve programların yeterli bir biçimde uygulanması için uygun finansal kaynakları ve insan kaynaklarını tahsis edeceklerdir. İstanbul Sözleşmesi, ayrıca, devletlere alınacak politika ve tedbirlerin koordinasyonu, uygulanması, izlenmesi ve değerlendirmesinden sorumlu bir veya birden fazla kurumu belirleme veya kurma yükümlülüğü öngörmektedir (m.10, 11).

Türkiye’de, Adalet Bakanlığının görev ve sorumluluk alanına giren adli yardım çalışmalarını yürütmek üzere, Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği ile Merkez Teşkilatı bünyesinde Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığı ve Danışma Kurulu kurulmuştur. Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığı bünyesinde Adli Yardım Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Çocuk Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Çocuk Teslimi ve Çocukla Kişisel İlişki Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Kadın Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Tanık ve Diğer Mağdur Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Taşra Teşkilatı Şube Müdürlüğü, İdari ve Mali Hizmetler Şube Müdürlüğü kurulmuştur.

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüğü bünyesinde ise, bilgilendirme ve yönlendirme bürosu, kırılğan grup destek bürosu, ceza yargılaması destek bürosu, hukuk yargılaması destek bürosu, adli yardım hizmetleri bürosu ve çocuk teslimi ve çocukla kişisel ilişki işlemleri bürosu kurulmuştur (m.22).

Adli yardım hizmetleri bürosunun görevleri, adli yardıma ihtiyaç duyanlara, bu hizmete başvurabilmeleri için gerekli olup UYAP üzerinden temin edilebilen bilgi ve belgelerin toplanmasında yardımcı olmak ve ilgili birimlere yönlendirmek, baroların adli yardım büroları ile eşgüdüm hâlinde çalışmak ve müdür tarafından verilen diğer görevleri yerine getirmektir (m.27).

Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi ise, suç mağdurlarına sağlanan hizmet ve yardımlara ilişkin esasları ve bu hizmetlerin yerine getirilmesine dair görev, yetki ve sorumlulukları düzenlemektedir.

Adli Yardımın Erişilebilir Olması

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, adalet sistemine erişilebilirliğin, gerek resmi ve gerekse yarı-yargısal adli sistemler dâhil tüm yargı sistemlerinin güvenli, düşük maliyetli, kadınlara fiziksel olarak erişilebilir olmasını; ayırmıcılığın kesişen ve birleşen türleriyle yüz yüze gelen kadınlar da dâhil olmak üzere tüm kadınların ihtiyaçlarına uygun ve bu ihtiyaçlara uyarlanabilir olmasını gerektirdiğini (par.14/c; par. 17/a) belirtmektedir. Tavsiye Kararı, ekonomik engellerin ortadan kaldırılması dışında, adalet sistemlerinin erişilebilirliği ilkesine ilişkin olarak taraf devletlere ayrıca şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

Dilsel Engellerin Ortadan Kaldırılması

Ücretsiz tercümandan yararlanma hakkı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin "Adil Yargılanma Hakkı" başlıklı 6. maddesinde, mahkemede kullanılan dili anlamayan veya konuşamayan ve bir suç ile itham edilen herkes için tanınmıştır.

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, ihtiyaç duyulan durumlarda bağımsız ve profesyonel sözlü ve yazılı çeviri hizmetlerinin sağlanması yoluyla dilsel engeller ortadan kaldırılmalı; yargısal ve yarı-yargısal süreçleri tam olarak anlayabilmeleri için okuma yazma bilmeyen kadınlar için bireyselleştirilmiş yardımlar sağlanmalıdır (par. 17/b). İstanbul Sözleşmesi, taraf devletlere, davaya taraf olarak katılan veya kanıt sunan mağdurlara bağımsız ve yetkin çevirmenler sağlamak yükümlülüğü öngörmektedir (m.56/h).

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi uyarınca, hakkında ceza kanununu ihlâl iddiası veya ithamı bulunan her çocuk, kullanılan dili anlamaması veya konuşamaması halinde parasız çevirmen yardımından yararlanma hakkına sahiptir (m.40/2 (2) (2)).

Adil yargılanma hakkı kapsamında bulunan tercümandan yararlanma hakkı,

Türk Hukuku kapsamında CMK'nun "Tercüman Bulundurulacak Haller" başlıklı 202. maddesinde düzenlenmiştir. CMK kapsamında, Türkçe bilmeyen ya da engelli olan şüpheli, sanık, mağdur veya tanık için görevlendirilen tercümanın giderleri, yargılama gideri sayılmaz, ancak bu giderler de devlet hazinesince karşılanır (m. 324).

Coğrafi ve Fiziksel Engellerin Ortadan Kaldırılması

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, yargısal ve yarı-yargısal kurumlar ve diğer hizmetlerin fiziksel çevresinin ve konumunun iyi, güvenli ve tüm kadınlar için erişilebilir olması sağlanmalıdır. Yeterli imkânlara sahip olmayan kadınlar için yargı kurumları ve yarı-yargısal kurumların ulaşım maliyetlerinin karşılanması konusu ile ayrıca ilgilenilmelidir (par. 17/e). Engelli kadınların adalet sistemlerine erişimleri konusu ayrıca ele alınmalıdır (par. 17/g).

Toplumsal Cinsiyet Birimlerinin Oluşturulması

33 No'lu Genel Tavsiye, adalet kurumlarının bileşenleri olarak toplumsal cinsiyet birimlerinin oluşturulmasının değerlendirilmeye alınmasını tavsiye etmektedir (par. 17/e).

Erişimde Eşitliğin Sağlanması

BM Kadınlara Yönelik Her Türü Ayırmıcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi'nin 15. maddesi, kadın ve erkeklerin kanun önünde eşit olduklarını ve eşit korunma haklarından yararlanmaları gerektiğini belirtir. Yine Sözleşme uyarınca, kadın ve erkek eşitliğini fiilen sağlamak için taraf devletlerce alınacak geçici ve özel önlemler, Sözleşme' de belirtilen türden bir ayırım olarak düşünülmeyecek ve hiçbir şekilde eşitsizlik veya farklı standartların korunması sonucunu doğurmayacaktır. Fırsat ve uygulama eşitliği hedeflerine ulaşıldığı zaman bu önlemlere son verilecektir. BM Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge (1993), kadınların siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel, sivil veya herhangi başka bir alanda tüm insan haklarından ve temel özgürlüklerden eşit olarak yararlanma ve bunların eşit korunması altında olma hakları olduğunu belirtmektedir (m.3).

İstanbul Sözleşmesi uyarınca, taraflar, Sözleşme hükümlerinin, özellikle de mağdurların haklarını korumaya yönelik tedbirlerin, cinsiyet, toplumsal cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya başka tür görüş, ulusal veya sosyal köken, bir ulusal azınlıkla bağlantılı olma, mülk, doğum, cinsel yönelim, toplumsal cinsiyet kimliği, sağlık durumu, engellilik, medeni hal, göçmen veya mülteci statüsü veya başka bir statü gibi herhangi bir temele dayalı olarak ayırmıcılık yapılmaksızın

uygulanmasını temin edeceklerdir (m.4/3).

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi uyarınca, taraf devletler, Sözleşme 'de yazılı olan hakları kendi yetkileri altında bulunan her çocuğa, kendilerinin, ana–babalarının veya yasal vasilerinin sahip oldukları, ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasi ya da başka düşünceler, ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet, sakatlık, doğuş ve diğer statüler nedeniyle hiçbir ayırım gözetmeksizin tanır ve taahhüt ederler (m.2).

BM Kılavuzu, kadınlar, çocuklar ve özel ihtiyaçları olan grupların adli yardıma eşit erişimini sağlamak için, alınacak özel önlemlerin, cinsiyete duyarlı ve yaşa uygun önlemler de dahil olmak üzere bu grupların özel ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini; devletlerin ayrıca kırsal, uzak ve ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı bölgelerde yaşayan kişilere ve ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı gruplara mensup kişilere adli yardım sağlaması gerektiğini belirtmektedir (ilke 10). 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, adalet sistemine erişilebilirliğin, ayırmacılığın kesişen ve birleşen türleriyle yüz yüze gelen kadınlar da dâhil olmak üzere tüm kadınların ihtiyaçlarına uygun ve bu ihtiyaçlara uyarlanabilir olmasını gerektirdiğini (Par.14 (c)) belirtmektedir.

Anayasa uyarınca, herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar (m.10).

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği uyarınca, Yönetmelik kapsamında yer alan destek ve hizmetlerin yerine getirilmesinde eşitlik, insan onuruna saygı, dürüstlük ve mahremiyet ilkeleri esas alınarak cinsiyet, yaş, engellilik, ırk, toplumsal sınıf, dil, din, siyasi görüş veya diğer sebeplerle ayırmacılık yapılamaz; aşağılayıcı, onur kırıcı söylem ve davranışlarda bulunulamaz (m.5). Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi uyarınca, mağdurlara yönelik yardım ve destek hizmetlerinde, eşitlik, insan onuruna saygı, dürüstlük ve mahremiyet ilkesi esastır (m.3/1).

Çocuğun Üstün Yararının Gözetilmesi

BM Çocuk Hakları Sözleşmesi uyarınca, kamusal ya da özel sosyal yardım kuruluşları, mahkemeler, idari makamlar veya yasama organları tarafından

yapılan ve çocukları ilgilendiren bütün faaliyetlerde, çocuğun üstün yararı temel düşüncedir (m.3/1). BM Kılavuzu uyarınca, çocukları etkileyen tüm adli yardım kararlarında, çocuğun yüksek yararı öncelikli olarak düşünülmelidir. Çocuklara sağlanan adli yardıma, çocuğun yüksek yararı gözetilerek, öncelik verilmeli, adli yardım erişilebilir olmalı, yaşa uygun, çok disiplinli, etkili ve çocukların belirli yasal ve sosyal ihtiyaçlarına cevap verebilmelidir (ilke 11). Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği uyarınca, çocuklara yönelik tüm iş ve işlemler ile hizmet sunumunda, çocuğun üstün yararı ilkesi esas alınır (m.6/1).

Adli Yardım Yararlanıcılarında Haklara İlişkin Bilincin Artırılması

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, BM Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi'nin 2/c, 3, 5/a ve 15. maddelerine ek olarak, taraf devletlerin, tüm kadınların eğitime erişimlerini, haklarına ve mevcut çözüm yollarına, bu çözümlere nasıl erişebileceklerine ilişkin bilgiye sahip olmalarını ve bunun yanı sıra toplumsal cinsiyete duyarlı ihtilaf çözüm sistemlerine, etkili ve yerinde kanuni çözüm yollarına eşit erişimlerini sağlamaya yönelik yükümlülükleri bulunmaktadır.

Tavsiye Kararı uyarınca, adalet sistemlerinin erişilebilirliği ilkesine ilişkin olarak Komite taraf devletlere şu tavsiyelerde bulunmaktadır:

-Hedeflenmiş sosyal destek çalışmalarının geliştirilmesi; farklı formatlarda ve toplum dillerinde belli birimler veya kadın masaları yoluyla adalet mekanizmaları, prosedürler ve çözüm yollarına ilişkin mevcut olan bilginin yaygınlaştırılması. Bu ve benzer çalışmalar ve bilgilendirmeler nüfusta yer alan tüm etnik gruplar ve azınlık grupları için uygun olmalı ve özellikle kadın kuruluşları ve ilgili diğer kuruluşların yanı sıra bu gruplarda yer alan kadınlar ile iş birliği içerisinde tasarlanmalıdır (m.17/c).

-Kadınların her düzeyde adalet sistemlerine erişimlerinin geliştirilmesini sağlamak üzere internet ve diğer bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimin sağlanması; duruşmaların düzenlenmesini kolaylaştırmak adına video konferans gibi uygulamaları da içine alan internet altyapısının geliştirilmesi ve paydaşlar arasında veri ve bilgilerin paylaşılması, toplanması ve desteklenmesinin değerlendirilmesi (m.17/d).

-İnsan hakları ve adalete erişim mekanizmalarıyla ilgili olarak kadınları bilgilendirmek üzere çok formatlı materyalin yaygınlaştırılması. Taraf devletler, kadınları alabilecekleri yardımlar, adli yardım ve adalet sisteminin ara yüzü olan

sosyal hizmetler konusunda bilgilendirmelidir (par. 33/b).

Tavsiye Kararı'nın, "Kadınlar için erişilebilir adli yardım hizmetlerinin sağlanmasına ilişkin özel tavsiyeler" başlıklı paragrafı uyarınca, adli yardım ve kamu savunma olanakları ile bu olanaklardan yararlanma koşullarıyla ilgili olarak kadınlar için bilgilendirme ve farkındalık programları uygulanmalıdır. Bu programlara imkân tanımak üzere bilişim ve iletişim teknolojilerinden etkin olarak yararlanılmalıdır (par. 37/c).

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığı bünyesindeki Adli Yardım Hizmetleri Şube Müdürlüğü, adli yardım hizmetlerinden yararlananların adalete erişimlerinin güçlendirilmesine yönelik çalışmalar yürütmekle (m.11/a) yükümlüdür (m.21/a). Çocuk Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, adli sürece dâhil olan çocukların sahip oldukları haklar ile kamu kurum ve kuruluşlarının kendilerine sunulan hizmetler konusunda bilgilendirilmelerine yönelik çalışmalar yapmak, çocukların adalete erişiminin güçlendirilmesine yönelik projeler geliştirmekle (m.12); Kadın Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, kadın mağdurların sahip oldukları haklar ile kamu kurum ve kuruluşlarının kendilerine sunulan hizmetler konusunda bilgilendirilmelerine yönelik çalışmalar yapmak, şiddet mağduru kadınlara sunulan hizmetlerin etkinliğinin artırılması ile kadın mağdurların adalete erişiminin güçlendirilmesine yönelik araştırma, inceleme ve analiz çalışmaları yapmak ve projeler geliştirmekle (m. 14); Tanık ve Diğer Mağdur Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, tanıkları sahip oldukları haklar ile görev ve yükümlülükleri konusunda bilgilendirmek üzere çalışmalar yürütmek, diğer şube müdürlüklerinin görev alanı dışında kalan yaşlı ve engelliler ile mülteci ve geçici koruma altındaki yabancılar gibi kırılgan gruba dâhil mağdurları sahip oldukları haklar ile kamu kurum ve kuruluşları tarafından kendilerine sunulan hizmetler konusunda bilgilendirmek üzere çalışmalar yürütmekle (m.15) yükümlüdür.

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüğü bünyesindeki bilgilendirme ve yönlendirme bürosu, başvuran ya da yönlendirilen kişileri, kamu kurum ve kuruluşları tarafından kendilerine sunulan hizmetler konusunda bilgilendirmek, mağdurları, kamu kurum ve kuruluşları tarafından kendilerine sunulan hizmetlerden yararlanabilmeleri amacıyla ilgili kurum ve kuruluşlara yönlendirmekle yükümlüdür (m. 23).

Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi uyarınca, mağdurlar, talepleri halinde kendilerine sağlanan hak ve yardımlara ilişkin olarak kolluk birimleri veya adli destek ve mağdur hizmetleri müdürlükleri gecikmeksizin bilgilendirilir

ve yönlendirilir (m.4/1). Mağdurları kendilerine tanınan haklar ve yardımlar konusunda bilgilendirmek ve yönlendirmek ve adli yardım hizmetlerine ilişkin bilgilendirme yaparak ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği halinde hizmetin etkin sunulmasına yönelik faaliyetleri yürütmek (m.11) Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüklerinin görevleri arasındadır.

Ancak bu hizmetlerin devlet tarafından yeterince tanıtılmadığı ve vatandaşlar tarafından pek bilinmediği söylenebilir.

Usuli İşlemlerin Sadeleştirilmesi

Adli yardım hizmetlerinin daha hızlı ve etkin bir şekilde sunulmasının bir yolu da usuli işlemlerin ve organizasyon yapısının sadeleştirilmesi ve hizmete özel bir yapıya kavuşturulmasıdır. AİHM, yerleşik içtihadı ile AİHS'nin 6'ncı maddesindeki adli yardım hakkının kapsamını, hukuk davalarını¹³ kapsayacak şekilde genişletmiş olmasına rağmen, sivil haklara ilişkin her uyuşmazlıkta ücretsiz adli yardımın sağlanmasının gerekmediğini, fakat devletlerin usuli işlemlerin sadeleştirilmesi gibi bir olanağının olduğunu vurgulamaktadır¹⁴. Türkiye'de hukuk yargılamasında mahkemeler ve baroların dahil olduğu karma bir sistem mevcut olduğundan, sistemin sadeleştirilmesi ve yararlanıcılar için kolaylaştırılması gerekmektedir.

Adli Yardımı Sağlamada Hükümet Dışı Kuruluşlarla İşbirliği Yapılması

Adli yardım öncelikle devlet tarafından sağlanmalıdır. Sağlanmadığı veya tam sağlanmadığı durumlarda barolar ve hükümet dışı kuruluşlar (meslek odaları, sendikalar, insan hakları örgütleri ve kadın örgütleri) de önemli rol oynayabilir. İstanbul Sözleşmesi, 7. madde çerçevesinde alınacak Sözleşme kapsamındaki her türlü şiddetin önlenmesi ve bu tür şiddet eylemleriyle mücadele edilmesine yönelik ilgili tüm tedbirlere, yerine göre, hükümet kuruluşları, ulusal, bölgesel ve yerel parlamentolar ve yönetimler, ulusal insan hakları kurumları ve sivil toplum kuruluşları gibi, ilgili tüm aktörlerin müdahil olmasını öngörmektedir (m.7). Madde 9 uyarınca, taraflar, kadınlara karşı şiddet uygulanmasıyla mücadelede aktif bir rol oynayan sivil toplum kuruluşlarının çalışmalarını her düzeyde takdir ve teşvik edecek ve destekleyecek ve bu kuruluşlarla etkili bir iş birliği gerçekleştirecektir.

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, taraf devletlere, kadınların adalete erişimlerini desteklemek, kadın haklarına ilişkin hukuk davalarında görev almalarını sağlamak üzere sivil toplum örgütlerini ve birimlerini teşvik etmek amacıyla sürdürülebilir mekanizmaların geliştirilmesini sağlamak için sivil toplum ve toplum tabanlı örgütlerle işbirliğini gerçekleştirmeyi (par. 15/h); yetkili hükümet

dışı adli yardım sağlayıcıları ile ortaklık ilişkileri kurulmasını (par. 37/d); devlet dışı aktörler işbirliğinde çoğul adalet sistemlerinde kadınlara adli yardım hizmetlerinin sunulmasını (par. 64/e) tavsiye etmektedir

35 No'lu Genel Tavsiye Kararı, taraf devletlere, şiddet mağduru kadınların kapsamlı hizmetlere etkin bir biçimde erişimini sağlamak için, kadın sivil toplum örgütleri ile tam bir katılım ve iş birliğini oluşturmak, uygun çok sektörlü başvuru mekanizmaları kurmak ve uygulamak (par. 31/a (v); par. 34/a) tavsiyelerinde bulunmaktadır.

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği uyarınca, adli yardım hizmetleri büroları, baroların adli yardım büroları ile eşgüdüm hâlinde çalışır (m.27/b). Çocuk Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Kadın Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Tanık ve Diğer Mağdur Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, sivil toplum kuruluşları ile koordineli şekilde çalışmalar yürütmekle yükümlüdür (m.11, 12, 13, 14).

Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi uyarınca, mağdurlara sunulan yardım ve destek hizmetlerinde sivil toplum kuruluşları ile gönüllü gerçek ve tüzel kişilerden de yararlanılabilir (m.3/8). Belediyeler, üniversiteler ve diğer kamu kurum ve kuruluşları mağdur hizmetlerinin sunulmasına katkı sağlamak amacıyla Adalet Bakanlığı ile ortak programlar geliştirebilir. Mağdurlara yardım ve destek hizmetlerinde Kararname'de belirtilen ilkeler gözetilerek gönüllü kişilerden yararlanılabilir. Bakanlıkça, üniversitelerin hukuk fakülteleri veya fakültelerin sosyal hizmet, psikoloji, rehberlik ve psikolojik danışmanlık bölümleri ile mağdurlara sunulan hizmetlerde mesleki deneyim ve tecrübe artırımını sağlamak amacıyla işbirliği yapılabilir (m. 13). Türkiye'de Devletin, özellikle kadın sivil toplum örgütleriyle işbirliği eksikliği önemli bir sorundur.

Adli Yardımın Niteliği: Kalite Sorunu

Uluslararası hukuk uyarınca, adli yardım kurumunun yalnızca mevcudiyeti yeterli değildir. Adli yardım hizmetinin kalitesi de son derece önemlidir ve adli yardım hizmetinin kaliteli bir şekilde yerine getirilmesi bazı koşulların gerçekleşmesine bağlıdır.

Avukatlık Kanunu uyarınca, adli yardım talebinin kabulü halinde, adli yardım bürosu gerekli işlemleri yapmak üzere bir veya birkaç avukatı görevlendirir. Görevlendirilen avukat, görev yazısının kendine ulaşmasıyla avukatlık hizmetlerini yerine getirmek yükümlülüğü altına girer. Görevlendirilen avukat, Avukatlık Kanunu hükümlerine göre işi sonuna kadar takip etmekle yükümlüdür.

Bağlantı ve ilişki bulunsa bile başka dava ve icra takipleri veya benzeri hukuksal işlemler, görev konusu iş kapsamında kabul edilmez. Görevlendirilen avukat bu işi yapmaktan çekinmek isterse, görevin kendisine bildirildiği tarihten itibaren on beş gün içinde o işin tarifede belirlenen ücretini baroya ödemek zorundadır. Büro, görevlendirilen avukatın işi yürütmesiyle ilgili aşamaları izler (m.179).

AİHM kararları uyarınca, adli yardım hizmetlerinin kapsayıcılığı yanında, kalitesi de önemlidir. Mahkeme, avukat yardımından yararlanmanın temel bir insan hakkı olduğu ve bu kurala uyulmamasının, sözleşmenin 6'ncı maddesinin ihlali anlamına geleceğini ortaya koyduğu gibi, adli yardımın özen yükümlülüğü çerçevesinde yürütülmesi gerektiği görüşündedir. Mahkeme'nin, AİHS 6'ncı maddesinin, atamadan değil, yardımdan söz ettiği, sadece avukat atanmasının etkin bir yardım sunulduğu anlamına gelmediği, devletin avukatın yükümlülüklerini yerine getirmesini sağlaması gerektiği, ücret ödenmeksizin avukat yardımından yararlandırmanın sadece teorik olmaması, pratik ve etkin olması gerektiğini vurguladığı pek çok içtihadı vardır¹⁵.

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği uyarınca, Adli Yardım Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Çocuk Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Kadın Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, Tanık ve Diğer Mağdur Destek Hizmetleri Şube Müdürlüğü, adli yardım hizmetlerinin kalitesinin artırılmasına yönelik çalışmalar yürütmekle yükümlüdür (m.11, 12, 13, 14). Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüğü ise, müdürlüklerin çalışma usul ve esaslarını belirlemek, yürütülen çalışmalarını takip ederek hizmet kalitesinin artırılmasını sağlamakla yükümlüdür (m.15).

Avukat Yardımından "Etkin" Olarak Yararlanma

AİHM, Artico v. İtalya kararında¹⁶ avukat yardımından "etkin" olarak yararlanmanın öneminden bahsetmektedir. Diğer bir ifade ile avukatın yargılamada mevcudiyeti yetmez, avukat aynı zamanda etkin bir hukuksal yardım sunmuş olmalıdır. Mahkeme, "...6'ncı madde (3) c kapsamında atama değil, yardımdan söz edilir. Ayrıca sadece atama yapılması da etkin yardımın gerçekleştiği anlamına gelmez. Çünkü yardım amacıyla görevlendirilen avukat ölebilir, ciddi bir hastalık geçirebilir, uzun süre iş göremez hale gelebilir veya üstlendiği görevleri azaltmak isteyebilir. Böyle bir durumdan haberdar edildikleri takdirde yetkililerin, söz konusu avukatı ya değiştirmesi ya da avukatın yükümlülüğünü yerine getirmesini sağlaması gerekir" şeklinde tespitler yapmıştır.

Aras v. Türkiye davasında¹⁷ Mahkeme, Sözleşme gereklerini yerine getirmek

için, bir avukatın tutuklunun haklarını savunmada aktif olması gerektiğini açıklığa kavuşturmuştur: “Başvuranın haklarına saygı gösterilmesini sağlamak için herhangi bir müdahale imkânı olmayan pasif bir mevcudiyet... Sözleşme standartlarına göre yeterli olarak kabul edilemez” demiştir.

Hizmet Sağlayıcılarının Yetkinliği ve Toplumsal Cinsiyete Duyarlılığı

AİHM, Bertuzzi v. Fransa davasında, hukuksal yardımı sunan avukatın yeterli olması gerektiğini, iyi bir yargı sisteminden bahsedebilmek için iyi yetişmiş avukatlık hizmeti de gerekli olduğunu belirtmektedir¹⁸. BM Çocuk Hakları Komitesi, taraf devletlere, BM Çocuk Hakları Sözleşmesi m.37/4; 40/2 (2) (5) çerçevesinde öngörülen yardımlarda, mümkün olduğunca, uzman avukatlar veya hukuksal yardım profesyonelleri gibi yeterli eğitim almış yasal yardım görevlilerini sağlamalarını tavsiye etmektedir.

33 No’lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, adalet sistemlerinin adil, kullanılabilir, kaliteli ve hesap verebilir olmasının ve mağdurların uğradığı zararların tazminini sağlamak için, yüksek nitelikli insan kaynağının yeterli teknik ve finansal kaynaklarla birlikte temini elzemdir (par.38). Tavsiye Kararı, adli yardım ve kamu savunma hizmeti sağlayıcılarının ehil, toplumsal cinsiyete duyarlı kişiler olmasının ve bu kişilere müvekkillerinin savunmasını hazırlanmak için yeterli zaman tanınmasını (par.37); kadınların çeşitli çoklu hukuk sistemlerinde hak arayabilmelerini sağlamak üzere adli yardım hizmetlerini sağlamak üzere nitelikli yerel destek personeli temin etmelerini (par. 64/e) tavsiye etmektedir. Dolayısıyla adli yardım sağlayıcılarının çeşitli grupların ihtiyaçlarına uygun, toplumsal cinsiyete duyarlı eğitim, beceri ve deneyim edinmeleri gerekmektedir.

Bu çerçevede adli yardım hizmetlerinin kalitesini artırmak, daha etkin ve sürdürülebilir bir hizmet sunulmasına katkıda bulunmak üzere, adli yardım sisteminde yer alan paydaşlara eğitim verilmesi temel bir gereksinimdir. Adli yardım hizmeti sunan avukatlara yönelik düzenli meslek içi eğitim ile hâkim ve savcı adaylarına yönelik meslek öncesi eğitim programlarının, kadınlar ve güç koşullardaki veya özel ihtiyaçları olan grupların ihtiyaçları gözetilerek oluşturulması ve söz konusu eğitimlerle toplumsal cinsiyete duyarlılığın sağlanması gerekir. BM Kılavuzu uyarınca, adli yardım sağlayıcılarının, kadınların, çocukların ve özel ihtiyaçları bulunan diğer grupların ihtiyaçları da dahil olmak üzere icra ettikleri mesleğin doğasına uygun eğitim, beceri ve deneyimleri edinmelerini sağlayacak mekanizmalar geliştirilmelidir.

33 No’lu Genel Tavsiye Kararı, yargısal ve yarı yargısal süreçleri ve geleneksel adalet sistemlerinde kadınlara yol göstermek üzere bilgi ve yardım sağlamak

üzere hukuk destek elemanlarının eğitilmesini (par. 37) tavsiye etmektedir. BM Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Sözleşmesi gereğince, taraf devletlerin, kadınları haklarını kullanmaktan ve bu hakları talep etmekten alıkoyan ve onların etkili çözümlere ulaşmalarını engelleyen toplumsal cinsiyet kalıp yargıları da dahil olmak üzere altta yatan sosyal ve kültürel engelleri açığa çıkarma ve bu engelleri ortadan kaldırmaya ilişkin yükümlülükleri bulunmaktadır (m.5/a). Benzer düzenlemeler, BM Kadınlara Yönelik Şiddetin Ortadan Kaldırılmasına Dair Bildirge (m.4) ve İstanbul Sözleşmesi'nde (m.12) de mevcuttur.

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı, taraf devletlere, toplumsal cinsiyet danışmanlarının sayısını artırmak gibi yollarla ve sivil toplum örgütleri, akademi ve medyanın katılımıyla toplumsal cinsiyet uzmanlık bilgisi geliştirilmesi (par.33/a); eğitimin bütün kademelerinde okul müfredatlarına, kadının adalete erişimdeki rolünün ve erkekler ile erkek çocuklarının savunucu ve paydaş olarak rollerinin hayati önemini vurgulayan, yasal okur-yazarlık programları dâhil kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konulu eğitim programlarının eklenmesi (par.33/c); adli yardım ve kamu savunma hizmeti sağlayıcılarının toplumsal cinsiyete duyarlı kişiler olmasının sağlanması (par. 37/b) tavsiyelerinde bulunmaktadır.

Adli yardım hizmetlerinin kaliteli olması için, hizmet verenlerin yetkinliği, uzmanlaşmış olmaları, son derece önemli olmasına rağmen, Adli Yardım Yönetmeliği uyarınca, adli yardım görevi serbest çalışan avukatlara eşitlik ilkesi esaslarına göre verilir (m.5). Görevlendirmede, avukatların mesleki faaliyet alanlarına ilişkin beyanları dikkate alınır (m.6). Ayrıca adli yardım hizmetinde kaliteyi sağlamak için etik ilkelere uygunluk çok önemli olmasına rağmen, avukatların uyacakları mesleki ilkelere ilişkin düzenlemeler bulunmasına karşılık, adli yardım hizmetlerinin sunulmasına özgü etik ilkeler mevcut değildir.

Avukatlık Ücretlerinin Yeterli Olması

Avrupa Konseyi'nin Adli Yardım ve Hukuksal Danışmanlık başlıklı (78) 8 sayılı Kararı uyarınca, kendisine yardım sağlanacak kişi, mümkün olan durumlarda, kendisine yardım sağlanmasını istediği vasıflı kişiyi seçme özgürlüğüne sahip olmalıdır. Bu şekilde atanacak kişi, kendisine yardım sağlanan kişi adına üstlendiği görev için yeterli bir ücret almalıdır. Adli yardımdan yararlanan kişi için mahkemenin talebi üzerine baro tarafından görevlendirilen avukatın ücreti, yargılama gideri olarak Hazine'den ödenir (HMK m.340).

Adli yardım hizmetlerinin kaliteli olması için, adli yardıma ayrılan mali kaynağın yeterli olması, avukatlara yapılan ödemelerde gecikmeler yaşanmaması, uzun

ve karmaşık yargısal süreçlerde daha fazla ücret ödenmesinin öngörülmesi son derece önemlidir. Ancak ceza soruşturma ve yargılamalarında zorunlu müdafî ücretlerinin yetersiz olduğu, avukatlara yapılan ödemelerin gecikebildiği, avukatların yol giderlerine ilişkin yeni bir düzenleme ihtiyacı olduğu, adli yardım hizmetleri için TBB'ne aktarılan ödeneğin yetersiz olduğu bilinmektedir.

Adalet Sisteminin Hesap Verebilirliğinin Artırılması

Adli yardım hizmetlerinin kalitesinin artırılması için, ayrıca adalet sisteminin/ hizmet sağlayıcıların hesap verebilirliğinin sağlanması/artırılması gerekmektedir. Hesap verebilirliğin artırılması için veri toplanması ve şeffaflığın sağlanması, verilen adli yardım hizmetinin izlenmesi, değerlendirilmesi ve denetlenmesi gerekir.

Veri Toplama ve Şeffaflık

33 No'lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, adli yardımın ve/veya kamu savunmasının gerekli olduğu, kabul edildiği ve sağlandığı davalarda veri toplanmalıdır. Tavsiye uyarınca, veriler kapsamında aşağıdakilere yer verilmeli, fakat kapsam bununla kısıtlı tutulmamalıdır: Adli yardım hizmeti sunan avukatlar da dâhil olmak üzere kadın ve erkek avukat sayısı ve coğrafi dağılımı; yargısal, yarı-yargısal ve idari kurumlara intikal eden başvuranın cinsiyetine göre ayrıştırılmış dava ve dilekçelerin içeriği ve sayısı; hukuksal yardım ve kamu avukatlarının istendiği, kabul edildiği ve fiilen sağlandığı başvuru sahiplerinin cinsiyetine göre ayrıştırılmış veriler (par. 20). İstanbul Sözleşmesi de Sözleşme kapsamında kalan her türlü şiddet olayıyla ilgili birleştirilmemiş istatistiksel veriyi düzenli aralıklarla toplama ve verilerin kamuoyunun erişimine açık olmasını sağlama yükümlülüğü öngörmektedir (m.10, 11).

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği uyarınca, Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüğü, Müdürlüğün faaliyetleri ile ilgili verilerin güvenilir adli istatistik elde edilebilmesine olanak sağlayacak şekilde UYAP'a doğru, eksiksiz, zamanında ve usulüne uygun girildiğini denetlemek; her yıl Ocak ayı içerisinde Müdürlüğün işleyişi, sunulan hizmetler, geri bildirimler ve istatistiki verileri içeren raporu hazırlayarak Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığına göndermek, Müdürlüğün yetki alanı içerisinde bulunan kamu kurum ve kuruluşları tarafından mağdurlara ve adli desteğe ihtiyaç duyan kişilere sunulan hizmetlerin daha etkin ve bütüncül şekilde sunumunu sağlamak için hizmet haritaları çıkarmakla yükümlüdür (m.78).

Yönetmeliğin 91. maddesi uyarınca, Müdürlükler tarafından, sunulan hizmetlere

ilişkin istatistikler doğru, eksiksiz, zamanında ve usulüne uygun şekilde özenle tutulur. Bu hizmetlerden yararlanan kişilerin yanı sıra hâkim, Cumhuriyet savcısı ve avukatlar ile diğer kişi ve kurumlardan alınan geri bildirimler toplanır. Mağdurlar ile adli desteğe ihtiyaç duyanlara yönelik hizmetlerin daha etkin ve bütüncül sunulabilmesi amacıyla Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığınca yapılan istatistiki veri talepleri bu alanda hizmet sunan diğer kamu kurum ve kuruluşlarınca karşılanır. İstatistiki veriler ve toplanan geri bildirimler raporlaştırılarak her yıl Ocak ayı içerisinde Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığına sunulur. Her yıl Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığınca müdürlüklerin hazırladıkları istatistiki veriler ve çalışma raporları dikkate alınarak Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığınca Değerlendirme Raporu hazırlanır.

Suç Mağdurlarının Desteklenmesi Kararnamesi uyarınca, Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüğünce sunulan hizmetlerin kalitesinin artırılması amacıyla hizmetten yararlanan kişiler veya aileleri ile hizmet sunumunda görev yapanların görüş ve değerlendirmeleri alınır. Müdürlük tarafından sunulan hizmetler, istatistikler, hizmet sunumuna ilişkin tespit, değerlendirme ve öneriler, rapor halinde Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığına sunulur. Her yıl Başkanlıkça müdürlüklerin hazırladıkları istatistiki veriler ve çalışma raporları dikkate alınarak bir rapor hazırlanır (m.15).

İstatistiklerin toplanması ve kamuoyu ile paylaşılması, kurumsal hafızanın yerleşmesi, durum analizi ve kamusal denetimin sağlanması ile şeffaflık ve yargının hesap verebilirliğinin yaygınlaştırılmasına katkı sağlayacaktır. Ancak TBB'ni ve baroları, adli yardım verilen kişi sayıları, cinsiyet, yaş, vatandaşlık bilgileri, iş ve gelir durumları, adli yardım sağlanan dosya sayıları, uyuşmazlık türleri ve kabul edilen reddedilen adli yardım başvuruları gibi konularda istatistiki veri toplamayla, ilgili verileri yıllık olarak yayımlamayla yükümlü tutan özel düzenlemeler mevcut değildir.

Hizmetin İzlenmesi, Denetlenmesi ve Değerlendirilmesi

Adli yardım hizmetlerinin kaliteli olması için, hizmet verenlerin sundukları performansın daimî bir mekanizma ile denetlenmesi son derece önemlidir. 33 No'lu Genel Tavsiye Kararı uyarınca, adalet sistemlerinin, hesap verebilirliği, sorgulanabilirlik, mevcudiyet, erişilebilirlik, kalite ve çözüm yolları sağlama ilkelerine uygun olarak işlemlerini temin etmek üzere sistemin işleyişinin izlenmesi yoluyla sağlanabilir. Adalet sistemlerinin hesap verebilirliği, adalet sistemi profesyonellerinin eylemlerinin ve yasaları çiğnedikleri davalardaki yasal sorumluluklarının izlenmesi anlamına da gelir (par. 13/f).

Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Yönetmeliği uyarınca, Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Müdürlüklerinde, hizmet sunulan kişilerin veya ailelerinin geri bildirimlerini almak amacıyla istek-şikâyet kutuları ile yeterli sayıda geri bildirim formu bulundurulur. Hizmet sunulan kişilere veya ailelerine geri bildirim formlarıyla ilgili bilgi verilir ve bu formları doldurmaları teşvik edilir. Müdürlük, çalışan personelin görüşlerini ve geri bildirim formlarındaki değerlendirmeleri de dikkate alarak hizmetin sunumunda yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri ile iyi uygulama örneklerini toplar ve Adli Destek ve Mağdur Hizmetleri Dairesi Başkanlığına gönderir. Başkanlıkça, Müdürlükte sunulan hizmetlerin belirlenen standartlara uygun şekilde yerine getirilmesinin kontrolü ve sorunların yerinde tespit edilmesi amacıyla uygun aralıklarla alan ziyaretleri düzenlenebilir. Başkanlıkça her yıl Müdürlükte sunulan hizmetlere ilişkin olarak alınan geri bildirimlerin değerlendirilmesi, uygulamada yaşanan sorunların ve ihtiyaçların tespiti ile çözüm önerilerinin geliştirilmesi, iyi uygulama örneklerinin paylaşılması amacıyla müdürler ve diğer ilgili kişilerin katılımıyla değerlendirme toplantısı düzenlenir. Sunulan hizmetlerin etkinliğinin artırılması için, mevzuat değişiklikleri de dâhil olmak üzere yapılması gereken çalışmalara ilişkin öneriler her yıl Başkanlık tarafından Bakanlığa arz edilir (m.90).

Adli Yardım Yönetmeliği uyarınca, adli yardım bürosu ve temsilcilikleri, görevlendirilen avukatın hizmeti yerine getirmesi ile ilgili aşamaları izler. Avukat, işin hangi aşamasında olursa olsun, kendisinden istenen bilgi ve belgeleri vermek zorundadır. Hizmetin sonunda da bu konudaki raporunu ve hizmetin sona erdiğini gösterir belgeleri adli yardım bürosuna ya da temsilciliğine iletir (m.6/f).

Alternatif Çare ve Koruyucu Mekanizmalar Tesis Etme

BM Kılavuzu uyarınca, adli yardıma erişimin sağlanmadığı, geciktirildiği ya da kişilerin adli yardıma erişim hakları hakkında yeterince bilgilendirilmediği hallerde devlet etkili çare ve koruyucu mekanizmalar tesis etmelidir.

Sonsöz

Türkiye'deki iyileştirme çabalarına rağmen, özellikle kadınların ve güç koşullardaki veya özel ihtiyaçları olan kişi veya grupların adli yardıma erişiminde ciddi sorunlar mevcuttur. Bu nedenle yargılama öncesi hukuksal danışmanlık ve rehberlik hizmetlerini de kapsayan kanun yolu masrafları sigortasının sosyal güvenlik sistemine dahil edilmesi sorunu kökten çözecektir.

Sonnotlar

1 Adalete erişim konusunda Türkiye’de yapılmış çalışmalar için bkz. Ayata G (2009). Kadınların Adalete Erişimi: Mevzuat, Engeller, Uygulamalar ve Sivil Toplumun Rolü. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Bilgi Üniversitesi. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/627049>; Berk S K (2012). *Türkiye’de “Adalete Erişim”: Göstergeler ve Öneriler*. Yay. Haz. Özdil K. İstanbul: TESEV Yayınları. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Turkiyede_Adalete_Erisim_Gostergeler_Ve_Oneriler.pdf; Berk S K (ed.) (2015). *Adalete Erişim İçin Yerelden Öneriler. TESEV Siyasa Raporları Serisi Yargı Reformu 7*. İstanbul: TESEV. https://www.tesev.org.tr/wpcontent/uploads/rapor_Adalete_Erisim_Icin_Yerelden_Oneriler.pdf; Uygur G ve Özdemir N (2021). *Adalete Erişimde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması, Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi Faz II*. Ankara: CEİD Yayınları. <https://www.stgm.org.tr/e-kutuphane/adalete-erisimde-toplumsal-cinsiyet-esitligi-haritalama-izleme-calismasi>

2 AB mevzuatında da adli yardımla ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Ancak bu çalışmanın sınırlarını aşacağından AB mevzuatına yer verilmemiştir.

3 Council of Europe European Commission for the efficiency of justice (CEPEJ), adli yardımı, devletin mahkeme önünde kendisini savunmak veya mahkeme işlemlerini başlatmak için yeterli mali olanağa sahip olmayan kişilere sağlanan yardım olarak tanımlamaktadır (CEPEJ, 2016:12). <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1664>

4 ECtHR, Regner v. the Czech Republic [GC], § 146; ECtHR Dombo Beheer B.V. v. the Netherlands, § 33.

5 CEDAW Komitesi, mahkemelerin ve yarı-yargısal organların belli başlı kentlerde tekelleşmesi, kırsal alanlarda ve uzak mesafelerdeki bölgelerde mevcut bulunmaması, bu mahkemelere erişmek üzere gereken zaman ve para, prosedüre ilişkin işlemlerin karmaşıklığı, engelli kadınlar için fiziksel engellerin bulunması, hukuksal yardımlar da dâhil kaliteli ve toplumsal cinsiyet alanında yetkin hukuksal danışmanlık hizmetine erişimin yetersiz olması ve adalet sisteminin yeterli kaliteye (eğitim yetersizliği nedeniyle toplumsal cinsiyete duyarlı olmayan kararlar/yargılar, gecikmeli ve çok uzun süren dava süreçleri, yolsuzluk) sahip olmaması gibi birtakım aksaklıkların bulunduğunu gözlemlemiştir (33 No’lu Genel Tavsiye Kararı par.13).

6 ECtHR, Salduz v. Turkey [GC], No. 36391/02, 2008.

7 ECtHR, McVicar v. the United Kingdom, No. 46311/99, 2002.

8 Mali yükümlülükler, istisna ve muafiyetler, Anayasa’nın 73’üncü maddesine göre kanunla düzenlenebilir.

9 Gecikmesinde sakınca bulunan hâllerde birinci fıkranın (a) ve (ç) bentlerinde yer alan

tedbirler, ilgili kolluk amirlerince de alınabilir. Kolluk amiri evrakı en geç kararın alındığı tarihi takip eden ilk işgünü içinde mülkî amirin onayına sunar. Mülkî amir tarafından kırksekiz saat içinde onaylanmayan tedbirler kendiliğinden kalkar (6284 sayılı Kanun, m.3/2). Ayrıca bkz. 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanuna İlişkin Uygulama Yönetmeliği, m.6, 9.

10 Sözleşme'nin ev içi şiddet açısından sağladığı koruma ev içi şiddet mağduru herkesi kapsamaktadır (Bakırcı, 2015:133–204).

11 Ayrıca bkz. Şiddet Önleme ve İzleme Merkezleri Hakkında Yönetmelik, m. 4, 6, 7, 20, 24, 34.

12 Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik uyarınca, “Başvuru sahibi ile uluslararası koruma statüsü sahibi kişiler, Kanunun 81 inci maddesinde düzenlenen hak ve hizmetlere erişim ve bunlardan yararlanmalarına ilişkin hususlarda yazılı olarak bilgilendirilir” (m. 103/1). Ayrıca bkz. Geçici Koruma Yönetmeliği, m.53/1.

13 ECtHR, *McVicar v. the United Kingdom*, No. 46311/99, 2002.

14 AİHS'nin 6'ncı maddesi, cezai takibatlarda hukuksal danışmanlık hizmeti alma, savunulma ve temsil edilme hakkını açıkça garanti eder, ancak cezai olmayan kovuşturmalarda bu hakkı garanti etmez. Cezai olmayan işlemlerde danışmanlık hizmeti alma, savunulma ve temsil hakkı mutlak değildir; makul kısıtlamalar konulabilir. Cezai olmayan işlemlerde yasal temsil sağlanmasının gerekli olup olmadığı, her davanın özel koşullarına – özellikle davanın niteliğine ve başvuranın geçmişine, deneyimine bağlıdır (ECtHR, *Airey v. Ireland*, No. 6289/73, 1979).

15 ECtHR, *Artico v. Italy*, No.6694/74, 1980; ECtHR, *Aras v. Turkey* (No. 2), No. 15065/07, 2014.

16 ECtHR, *Artico v. Italy*, No.6694/74, 1980.

17 ECtHR, *Aras v. Turkey* (No. 2), No. 15065/07, 2014.

18 ECtHR, *Bertuzzi v. France*, No. 36378/97, 2003; ECtHR, *Anghel v. Italy*, No. 5968/09, 2013.

Kaynakça

Aras B (2016). Sahtecilik İddiası Bakımından Hukuk ve Ceza Mahkemesi Kararlarının Birbirine Etkisi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 124, 361. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2016-124-1578>

Bakırcı K (2015). İstanbul Sözleşmesi. *Ankara Barosu Dergisi*, 4, 133–204. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/398473>

322 Bakırcı K (2023). Kadınların Şekli ve Maddi Adalete Erişiminde Sosyal ve Ekonomik Hak Olarak Adli Yardım Hakkı. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 288-324.

Bakırcı K (2019). "Alternatif" Bir Uyuşmazlık Çözüm Yolu (Arabuluculuk) Aracılığıyla "Alternatif" İş Hukukuna Doğru. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 140, 355-392. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2019-140-1825>

Bakırcı K (2020). Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 190 sayılı Sözleşmesi ve 206 sayılı Tavsiye Kararı Işığında İş Yaşamında Şiddet, Taciz, Misilleme ve Ev İçi Şiddet. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 151, 29-60. <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2020-151-1940>

Council of Europe, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950). https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf

Council of Europe, The European Agreement on the Transmission of Applications for Legal Aid (1977). <https://rm.coe.int/1680077322>

Council of Europe, Resolution (78) 8 on Legal Aid and Advice (1978). <https://rm.coe.int/coe-rec-78-8-on-legal-aid-and-advice/1680a72d4d>

Council of Europe, Additional Protocol to the European Agreement on the Transmission of Applications for Legal Aid (2001). <https://rm.coe.int/1680080624>

Council of Europe, Convention on Action against Trafficking in Human Beings (2005). <https://rm.coe.int/168008371d>

Council of Europe, Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (2011). <https://rm.coe.int/168008482e>

Council of Europe European Commission for the efficiency of justice (CEPEJ) (2016). *European judicial systems: Efficiency and quality of justice*. CEPEJ Studies No. 23. <https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1664>

European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) (2016). *European Court of Human Rights and the Council of Europe, Handbook on European law relating to access to justice*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://fra.europa.eu/en/publication/2016/handbook-european-law-relating-access-justice>

ILO Recommendation Concerning the Elimination of Violence and Harassment in the World of Work (No:206) (2019) https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_721160.pdf

UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979). <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/cedaw.pdf>

UN Convention on the Rights of the Child (1989). <https://www.ohchr.org/sites/default/files/crc.pdf>

UN Declaration on the Elimination of Violence against Women (1993). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-elimination-violence-against-women>

UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women, General

recommendation on women's access to justice (2015). https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/CEDAW_C_GC_33_7767_E.pdf

UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women, General recommendation No. 35 on gender-based violence against women, updating general recommendation No. 19 (2017). https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/CEDAW_C_GC_35_8267_E.pdf

UNICEF (2017). *Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ve İhtiyari Protokoller, Usûl Kuralları ile Çocuk Hakları Komitesi Genel Yorumları*. <https://www.unicef.org/turkiye/media/7941/file/%C3%87HDS%20ve%20%C4%B0htiyari%20Protokoller,%20Usul%20Kurallar%C4%B1%20ile%20%C3%87ocuk%20Haklar%C4%B1%20Komitesi%20Genel%20Yorumlar%C4%B1.pdf>

UN Principles and Guidelines on Access to Legal Aid in Criminal Justice Systems (2012). https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UN_principles_and_guidelines_on_access_to_legal_aid.pdf

UNDP (2005). *Programming for justice: access for all – A practitioner's guide to a human rights-based approach to access to justice*. Bangkok: UNDP. https://www.un.org/ruleoflaw/files/Justice_Guides_ProgrammingForJustice-AccessForAll.pdf

Kadın Emeğinin Örgütlenmesini Feminist Bir Mesele Olarak Yeniden Düşünmek

Semiha Arı, Bağımsız Araştırmacı
ORCID: 0000-0002-0803-2328
E-posta: semihaari@gmail.com

Özet

Şiddetlenen ekonomik kriz ve durmaksızın artan enflasyon, sermayeyi güçlendirip emeğin payını düşüren büyüme ile birlikte sınıf uçurumunu artıran bir ekonomi karşısında, milyonlarca insanın daha fazla işsizliğe ve yoksulluğa düştüğü bir dönemden geçiyoruz. Buna karşılık ülkenin birçok yerinde yükselen işçi direnişleri ve klasik sendikal harekete ilişkin bazı sorunlar işçilerin ve emeğin örgütlenmesinin geleceğine ilişkin soruları yükseltiyor. Bazı direnişlerde kadın işçilerin ön planda olmaları, emek sömürsünün yanı sıra işyerlerinde maruz kaldıkları taciz, şiddet, mobbing ve ayrımcılığı dile getirmeleri kadın emeğinin örgütlenmesini, patriyarka ve kapitalizme ya da patriyarkal kapitalizme karşı mücadele bağlamında, feministler için ayrıca bir mesele haline geliyor. Kadın istihdamındaki düşüş, kadınların ağırlıklı olarak güvencesiz, kayıt dışı ve düşük ücretli işlerde yoğunlaşmaları, ücretsiz ev emeğinin hâlâ büyük ölçüde kadınların sorumluluğunda olduğu gerçeği sendikaların erkek egemen yapısı ve kadın işçileri örgütlemadaki isteksizleri ile birlikte düşünüldüğünde, kadın emeği marjinalleştirilmeye devam ediyor.

Türkiye’de feminist hareketin kadın emeğinin kavramsallaştırılması, politize edilmesi ve örgütlenmesi üzerine uzun yıllara dayanan bir birikimi olsa da bunun sistematik ve bütünlüklü bir politikaya dönüştüğünü söylemek güç. Oysa feminist hareketin kadınlar için ücretli çalışmada eşit pay, güvenceli ve tam zamanlı işler, bakım emeği sorumluluklarını omuzlarından alacak sosyal politika önerileri geliştirirken, kadınların ücretli çalışmada karşılaştıkları sorunlara ve kadın emeğinin örgütlenmesine dair bir politika geliştirmesine her zamankinden daha fazla ihtiyaç var. Bu çalışma, son yıllarda oluşan yeni eğilimleri ve uzun süreli sorunları birlikte düşünerek feminist hareket içinde kadın emeğinin örgütlenmesi konusundaki açmazları, olasılık ve potansiyelleri tartışmanın yanı sıra sendikalarda kadın politikalarının feminist bir perspektifi içermesi gerektiği düşüncesinden hareketle, feminist hareketin emek hareketi ve sendikalar ile ilişkisine dair bir çerçeve sunmayı amaçlıyor.

Anahtar kelimeler: Kadın Emeği, Örgütlenme, Kadın İşçiler, Feminist Hareket, Sendikalar.

Rethinking Organizing Women's Work as a Feminist Issue

Abstract

While millions of people have fallen into more unemployment and poverty due to the ongoing economic crisis and hyperinflation, the labor share of growth has diminished, deepening the class inequality in Turkey. This has led to the rise of workers' strikes and protests across the country, raising the question of the future of the labor movement as well as the limits of traditional trade unions. Women workers' participation or leading role in some of these protests further raises feminist concerns over women's labor and employment as women workers reveal their experiences of sexual harassment, mobbing, gender-based discrimination, and violence in the workplace. The decline of women's employment, the precarious, informal, and low-paid character of women's paid work, the burden of unpaid/household labor, and the male-dominated, gender-blind structure of trade unions altogether continue to marginalize women's labor. This provides a connection to strengthen a feminist struggle against patriarchal capitalism.

Although the feminist movement in Turkey has a long-run experience of conceptualizing, politicizing, and organizing women's labor, this has not materialized into a comprehensive and systematic way of politics that is more needed than ever today, considering the recent developments. This paper analyzes the possibilities and dilemmas of the issue of organizing women's work in the feminist movement through thinking of new trends and long-term problems together. It also tries to give an account of the relationship between the feminist movement and the labor movement, suggesting that trade unions should transform their gender politics toward a more feminist-inclusive direction.

Keywords: Women's Labor, Organization, Women Workers, The Feminist Movement, Trade Unions.

Giriş

Kuzey ülkelerinde ikinci dalga feminist hareketin yükselişi ile birlikte, 1970'lerden itibaren, kadın emeğinin nasıl kavramsallaştırılacağı temel tartışma konularından birisi oldu. İlk teorik tartışmalardan birisi ev içi emektir (Acar Savran, 2004; Yaman, 2020). Feministler bununla esas olarak şu sorulara cevap aradılar: Kadınların emeğinden kim fayda sağlar? (Hartmann, 2006; 2011). Kadınların ezilmesinin sorumlusu patriyarka mıdır yoksa kapitalizm midir? Patriyarka kapitalizmden ayrı bir üretim tarzına mı sahiptir yoksa onunla eklemlenmiş bir

şekilde mi kadın emeğini belirler ve kullanır? (Memiş ve Özay, 2011). Böylelikle kadınların tabiiyetinin, ikincil konumunun kaynağını anlamak, ekonomi-dışı görülen ev içi emeğin maddi bir temele dayandığını açığa çıkarmak mümkün olabilirdi (Molyneux, 2008).

Delphy (2008) kadınların ezilmesinin maddeci tahlilini yaptığı *Baş Düşman*'da bu ezilmenin kapitalizmle bağı kurmazken (Yaman, 2020), esas ezilme ve sömürü sistemi olarak patriyarkayı ve özel alanı işaret etti. Ona göre, meta üretim tarzı, kapitalist sömürüye yol açarken; kadınların ezilmesi ve sömürülmesi, sosyalist toplumlar da dahil olmak üzere tüm toplumsal yapılarda, ev içi emeğe dayalıydı. Ev içi işleri ve bakım hizmetlerini içeren bu işler aile üretim tarzı ile üretilir ve patriyarkal sömürüye yol açardı. Vardığı sonuç, patriyarkal sömürünün kadınların "ortak, özgül ve temel ezilmişliği" (Delphy, 2008: 110) olduğuydu.

Molyneux (2008), Delphy'nin erkeklerin kadınların ev içi emeğinden yarar sağladığı ve bunun ezilmenin kaynaklarından olduğu tezine katılmakla birlikte teorisindeki bazı açmazlara işaret etti. Vurguladığı eksiklerden biri, Delphy'nin kadınların emek piyasasındaki konumunu açıklamamış olmasıydı. Çünkü kadınların ev içindeki konumları onların emek piyasasındaki konumlarını da belirlerdi. Mevcut ikincil konumları, ücretli emek gücüne erkeklerle eşit katılmalarının önünde engeldi. Dahası, kadınlar ücretli bir işte çalışsalar bile karşılıksız ev içi emek ve bakım sorumlulukları onların sırtında olduğu için "üretim ve yeniden-üretim arasında sıkışıklar" (2008: 152); düşük ücretli işlerde yoğunlaşırlar ve nihayetinde ev içindeki mevcut güçsüz konumları ve tabiiyetleri daha fazla pekişirdi.

Marksist feministler kapitalizme odaklanarak ev içi emeğin aslında sermayeye hizmet ettiğini hatta artı değer yarattığını ileri sürüp (Yaman, 2020) ev içi emeği ve ev kadınlığını sermaye ilişkisi ve kapitalist toplumsal düzen bağlamında analiz ederken (örneğin Dalla Costa, 2014), sosyalist feministler ücretli emek ile ücretsiz emeği patriyarka ve kapitalizm ilişkisi içinde anlamayı sağlayacak ikili sistem kuramını geliştirdiler. Hartmann (2006), toplum hem kapitalist hem patriyarkal yoldan örgütlenmiş olduğu için kadın emeğinin sadece sermayeye odaklanarak anlaşılamayacağını ileri sürdü. Ona göre, erkek egemenliği ve cinsiyetçi ideoloji, kapitalizmle birlikte kendine özgü biçim kazanan ve kapitalizm ile ortaklık geliştiren bir sistemdi. Temel fikir, kadınların emeğinden hem erkeklerin hem kapitalistlerin yarar sağladığıydı. Patriyarka, erkeklerin kadınların emeğine el koyması ve emeğini denetlemesi yoluyla maddi temelini oluştururdu (Hartmann, 2006). Daha sonraki analizlerde bu çerçevenin geçerli bir araç sunduğu ancak kapitalizm ile patriyarka arasındaki gerilimlerin Hartmann'ın düşündüğünden

daha fazla olduğu, örneğin Walby (2014) tarafından dile getirildi.

Bu tartışmalar 1980’lerde ikinci dalga feminist hareketin yükselmesiyle Türkiye’de de gerçekleşti. Türkiyeli feministler de patriyarka analizinde ev içi görünmeyen emeğe yer verdiler ve zamanla kadın emeğinin kapitalizm ve patriyarka ilişkisi içinde sömürülmesine yönelik belli ölçülerde teori ve politika geliştirdiler. Kadın emeğinin anlaşılması ve ezilmenin maddi temelinin kavramsallaştırılması için hem sınıf/üretim ilişkilerine hem de cinsiyet ilişkilerine bakılması gerektiği 1980’lerin ikinci yarısında dile getirildi. Ancak kadın emeğinin ve özel olarak ev içi emeğin feminist hareket içinde daha sistemli bir şekilde tartışılması ve politikaya dönüşmesi 1990’ların sonu ve 2000’ler itibarıyla mümkün olabildi (Yaman, 2020). Bunun yanı sıra, kısmen 1970’lerin sonlarına doğru (bkz. Özbay, 2019), daha yoğun olarak 1980’lerin ikinci yarısından itibaren kadın emeği konusunda araştırmalar ve akademik çalışmalar da yapılmaya başlandı (Ecevit, 2011b; Memiş ve Özey, 2011).

Kadın emeği konusunda yapılan bu analizlerin, politik tartışmaların ve çalışmaların bize sunduğu en az kırk yıllık bir deneyime sahibiz. Öte yandan, bu tartışmalar ışığında, Molyneux’un (2008) şu temel sorusu önemini ve güncelliğini korumaya devam ediyor: Mücadele nasıl olmalı? Bir meseleye nasıl bakıldığı, onunla nasıl mücadele edileceğini belirler. Delphy’de (2008: 113) bunun yanıtı, ‘baş düşman’ erkekler ve patriyarka olduğu için, “patriyarkal üretim ve yeniden üretim sisteminin tümünden yıkılması” ve kadın kurtuluş hareketinin patriyarkal ezilmeyi esas alarak örgütlenmesidir. 1970’lerin Marksist feministlerinde cevap, esas mesele sermaye ve kapitalizm olduğu için, kapitalizme karşı mücadeledir (Yaman, 2020). Molyneux (2008: 152), ezilmeyi ve sömürüyü patriyarka ve kapitalizm ilişkisinde gördüğü için hem özel hem kamusal alanda mücadeleyi savunanlar arasındadır. Çünkü ona göre ortodoks sosyalist yaklaşımın salt “dış cephe”ye, yani ücretli emek gücüne, sermaye-emek çelişmesine yoğunlaşması, ev içindeki eşitsizliğin nasıl aşındırılacağı sorusunu görmezden gelmesi nedeniyle yeterli değildir.

Hartmann’ın da (2006) işaret ettiği gibi, Marksistlerin sınıf, ücretli emek ve yedek emek ordusu gibi kavramları analiz ve mücadele için sermaye-emek gücü ilişkisi bağlamında bir yön sunarken, bu kavramları ya da kategorileri neden belli grupların doldurduğu sorusu cevapsız kalır. Çünkü sermaye analizi tek başına belli işleri neden kadınların yaptığını ya da yapamadığını, bu belli işlerin ücretlerinin neden cinsiyete göre belirlendiğini, daha en başından kadınların ücretli emek gücüne neden ikincil olarak katıldıklarını açıklayamaz. Bir adım daha ileri gidersek, salt sermaye ilişkilerine ve kapitalizme dayalı analizler neden

bazı işlerin göçmenlerle ya da belli etnik gruplardan ve ırklardan insanlarla özdeşleştiğini, neden LGBTİ+ların emek piyasasından sistematik bir şekilde dışlandığını da açıklayamaz. Kuşkusuz sermaye kâr odaklı olduğu için ucuz işgücü neredeyse oraya gider, ama patriyarka (ve ırkçılık gibi diğer sistemler) belli gruplara tanınan ayrıcalık ve ezme-ezilme ilişkisi üzerinden emek piyasasının işleyişini başından belirler. Bu nedenle, patriyarka ve kapitalizm ilişkisi analizi yapılırken farklılaşmış emek rejimlerindeki çoklu ayrımcılık, sömürü ve ezilme biçimlerinin de dikkate alınması gerekir (Memiş ve Özar, 2021).

Türkiye’de feminist hareketin erkek şiddetiyle mücadele alanında oluşturduğu geniş çaplı eylemliliği ve kalıcı örgütlenmeyi kadın emeği alanında oluşturamadığını söylemek mümkün. Bunun nedenlerini anlamak ve tartışmak kadar, bu konuda geleceğe ilişkin olasılıkları görmek ve nasıl politikalar geliştirebileceği sorusunu cevaplamaya çalışmak da giderek daha fazla önem kazanıyor. Özellikle son yıllarda kadınların ücretli çalışmada payının giderek düşmesi, kadın işsizliğinin yükselmesi, ücretsiz ev içi emek ve bakım yükü üzerinde artan baskı, ücretli çalışmada emek sömürsünün yanı sıra artan taciz, şiddet ve mobbing, kapsamlı ve sistematik bir politika geliştirmeyi gerekli kılıyor.

Son yıllarda şiddetlenen krizle birlikte hem işçi sınıfının hem de emeğin örgütlenmesinin/sendikaların siyasal iktidarın ve sermayenin saldırılarıyla daha fazla karşılaşması, ülkenin hemen her yerinde işçi direnişlerini yükseltiyor. Bununla birlikte klasik sendikalara ilişkin memnuniyetsizlik ve emeğin örgütlenmesinde alternatif arayışları, örneğin bağımsız sendikaların sayıca artması ve kadınların bu sendikalardaki rolü (KADAV, 2022), bazı direnişlerde kadınların ön planda olmaları (EÇT, 2021) ve sadece patronların sömürsünü değil erkeklerden gelen aşağılamayı, tacizi ve mobbingi dile getirmeleri, kadın emeğinin örgütlenmesini bir feminist mesele olarak yeniden düşünmeye imkân veriyor.

Kadın işçilerin direnişteyken evde kocalara, işyerinde patronlara başkaldırdıklarını kamusal alanda ifade etmeleri (Kahya, 2021), fabrikalarda, ofislerde regl iznini tartışıp toplu iş sözleşmelerine eklemeye çalışmaları, kadın sendikacıların erkek egemen bürokratik sendikalar içinde cinsiyet eşitliği ve kadın politikaları geliştirmeye çalışmaları (Akgökçe, 2020; KADAV, 2022) ve feminist hareketin uzun süreli taleplerini kendi mücadeleleri içinde somutlaştırmaları, feminist hareketin yaygınlığı ve etkisi konusunda fikir verirken, kadın işçilerin örgütlenmesinin -sendikal hareket, özellikle işçi sendikaları ne kadar kabul etmek istemese de- feminist mücadeleye içkin olduğunu bize yeniden gösteriyor.

Ücretli çalışmada eşit pay, güvenceli ve tam zamanlı işler, özgürleştirici sosyal politika önerileri geliştirilirken, feminist hareketin kadınların ücretli çalışmada karşılaştıkları sorunlara, 'ücretli-ücretsiz emek kıskacının' (SFK, 2011) mevcut durumuna ve kadın emeğinin örgütlenmesine dair de politika geliştirmesi gerekiyor. Bu çalışma ile son yıllarda oluşan yeni eğilimleri ve uzun süreli sorunları birlikte düşünerek feminist hareket için emeğin örgütlenmesi konusu üzerine olasılık ve potansiyelleri, aynı zamanda açmazları tartışmayı; feminist hareketin emek hareketi ile ilişkisine dair bir çerçeve oluşturmayı amaçlıyorum. Böyle bir tartışma farklı düzeylerde, kimi zaman iç içe geçen birkaç meseleyi odağa almayı gerektiriyor: (1) Kadın emeğinin durumu, kadın istihdamının niteliği ve patriyarka ile kapitalizm ilişkisinde aldığı biçimler, (2) feminist hareket/kadın hareketi içinde kadın emeğine ilişkin perspektif ve ideoloji farklılıkları, bu farklılıkların örgütlenme eğilimlerinde olduğu kadar iktidar yapılarıyla kurulan ilişkilerdeki belirleyiciliği, (3) feminist hareket ile başta sendikalar olmak üzere emek hareketi arasındaki ilişki.

Bu tartışmayı geliştirmeye çalışırken, sosyalist feministlerin ikili sistem kuramının, yani patriyarkal kapitalizmin, özellikle Türkiye bağlamında hâlâ geçerli ve önemini koruyan bir teorik çerçeve oluşturduğu fikrinden yola çıkıyorum ve mücadelenin böyle bir temelde gerçekleştirilmesi gerektiğini savunuyorum. Kadın emeğinin örgütlenmesi ile kadın emeğini sömüren sistemlere karşı kadınları bu sömürden özgürleştirecek çeşitli düzeylerde kapsamlı politikaların geliştirilmesini kast ediyorum. Bu ise hem ev içindeki patriyarkal sömürüyü hem de ücretli çalışmada patriyarka ve sermaye ilişkisinde oluşan sömürüyü hedef almayı gerektirir. Böyle bir politikanın oluşmasında feminist hareketin önemine ve rolüne, aynı zamanda emek hareketine düşen sorumluluklara işaret ediyorum.

Bu yazı yöntem olarak, konuyla ilgili oluşmuş feminist yazının incelenmesini ve feminist hareketin örgütlenme ve politika alanlarında geliştirdiği söylem ve pratiklerin yorumlanmasını esas alan bir analize dayanıyor. Teorik tartışmalarla birlikte 'deneyim siyasetinin' (Mitchell, 1985) hem feminist bilgi hem de feminist mücadele ile olan güçlü bağını temel alıyor. Bununla bağlantılı olarak, uzun zamandır kadın hareketi içinde örgütlenen, kadın emeği konusunda çalışmaları yapan örgütlenmeler için bulunan, yazıda yer verdiğim çeşitli eylem ve kampanyaların parçası olmuş bir feminist özne olarak bu tartışmayı dışarıdan değil, feminist teori ve yöntemin temel özelliklerinden biri olan "içeriden bakış" (Kümbetoğlu, 2012: 53) ile yapıyorum.

Çalışma, yukarıda sunulan kavramsal çerçeve temelinde kadın emeğinin neden

patriyarka ve kapitalizm ilişkisi içerisinde ele alınması gerektiği sorusunu Türkiye deneyimi üzerinden açarak başlıyor. Daha sonra 1980'lerden günümüze, ama özellikle 2000'lerden sonraki döneme yoğunlaşarak, feminist hareketin kadın emeğine ilişkin geliştirdiği teorik tartışmaların ve somut politikaların hangi eğilimleri yansıttığına ilişkin bir kesit sunuluyor. Çalışma, kadın emeğinin ve kadın işçilerin sorunlarının, örgütlenmelerinin aynı zamanda emek hareketinin ve sendikaların da meselesi olması gerektiği argümanı üzerinden feminist hareket ile emek hareketi arasındaki ilişkilerin olanakları ve sınırlılıkları; son olarak, yakın dönemde oluşan eğilimleri dikkate alarak kadın emeğinin örgütlenmesinin geleceği üzerine bir tartışma sunuyor.

Kapitalizm ve Patriyarka İlişkisinde Kadın Emeği

Türkiye, emek piyasasının işçiler aleyhine giderek daha fazla bozulduğu, Covid-19 pandemisinden önce etkilerini yaşamaya başladığımız ve pandemi ile derinleşen bir ekonomik krizin durmaksızın artan enflasyon ile birlikte sürdüğü, işsizliğin arttığı, emeğin gelir dağılımı içindeki payının giderek düştüğü, dolayısıyla sınıf uçurumunun ve eşitsizliğinin arttığı bir ülke.¹ Temmuz 2022 verilerine göre geniş tanımlı işsizlik oranı bir önceki döneme göre artarak yüzde 22,5'e (8 milyon 500 bin kişi) ulaşmış durumda. Geniş tanımlı işsizlik erkeklerde yaklaşık yüzde 19 iken kadınlarda yüzde 30'a yakın bir oranda. Genel olarak kadın işsizliği, özellikle genç kadın işsizliği, tüm işsizlik türleri arasında en yüksek sırada. Kadın istihdamı yüzde 26'ya gerilemiş durumda (DİSK-AR, 2022).

Kadınlarda geniş tanımlı işsizliğin yüksek olmasının nedenlerinden biri zamana bağlı eksik istihdam oranının yüksek olmasıdır. DİSK-AR'ın (2021) raporuna göre 2020 ile 2021 arasında zamana bağlı eksik istihdam edilen kadınların oranında yüzde 44,5'lük bir artış var. Her 100 kadından sadece 16'sının kayıtlı ve tam zamanlı istihdamda yer alıyor olması kadınlarda yarım zamanlı, kısmi ve enformel çalışmanın yüksekliğini gösterirken, 16 yıl ve üzeri kıdem süresine sahip kadınların erkeklerin neredeyse yarısı olması, kadınların istihdamda ne kadar süresiz ve güvencesiz bir emek gücü olarak kaldığını gösteriyor.

Kadınların ücretli çalışması söz konusu olduğunda birbiriyle iç içe geçmiş güç ilişkileri ortaya çıkıyor. Bu anlamda, salt sermaye-emek gücü ilişkisinin ve kapitalist üretim ilişkilerindeki değişimin analizini yapmak yeterli değildir. Bu bağlamda, sosyalist feministlerin ikili sistem kuramı, yani patriyarkal kapitalizm geçerli bir kavramsal yön sunmaya devam ediyor. Bu ikili ilişki her daim lineer ve çatışmasız gitmese de Türkiye'de hem kadınların ücretli ve ücretsiz emeğini hem de kadın emeğinin örgütlenmesinin durumunu analiz etmede kullanışlı bir çerçeve sunuyor.

Bununla birlikte, Walby'yi (2014) takiben, bu analiz yapılırken, ikili sistemi uzlaştırmada devletin rolüne bakmak, aynı zamanda ırk ve etnisite gibi faktörleri, bölgesel farklılıkları analize dâhil etmek gerekiyor. Örneğin Türkiye'de kadın istihdamı oranı yüzde 26 iken bu oran Batman, Mardin, Şırnak ve Siirt'te yüzde 12 civarındadır (TÜİK, 2021). Sosyoekonomik gelişmişlik indeksinde Kürt şehirleri tümüyle ve her zaman en altta sıralanıyor.² Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Ekonomi Bakanı, "Konfeksiyon sektörü gibi emek yoğun sektörler bayan istihdamının en fazla olduğu sektörlerin başında geliyor. Bu sektörlerde Doğu ve Güneydoğu'da belirlenecek olan illeri biz Çin'le, Pakistan'la, Bangladeş'le ve Vietnam'la rekabet edebilecek bir bölge haline getireceğiz"³ diyerek doğrudan bir etnisiteden kadınları hedef ucuz işgücü olarak gördüğünü ifade edebiliyor. Aslan'ın (2011: 157) çalışmasında gösterdiği üzere, bölgesel teşvik sistemleriyle emek-yoğun işçilik gerektiren üretim, işgücü maliyetini düşürmek için Marmara gibi batı bölgelerinden Güneydoğu bölgesine kaydırılıyor ve uzak coğrafyalara gitmeye gerek kalmadan Kürt coğrafyası "Çinileştiriliyor." Yine özellikle tekstil firmalarının eve parça başı işleri giderek daha fazla mülteci kadınlara yönlendirmesi (KADAV, 2021), mülteci ve göçmen kadınların ücretli emekte çok daha katmanlı sorunlarla karşılaşmaları patriyarka ve kapitalizm ilişkisinin kavramsallaştırmasında ve oluşturulacak politikalarda gözetilmesi gereken meselelerdir.

Kadın emeğine ilişkin bir değerlendirmeyi patriyarkal ve kapitalist ilişkilerin gelişimi/değişimi üzerinden yapmak sadece mevcut durumu ve eğilimleri analiz etmemizi ve anlamamızı sağlamaz; aynı zamanda emeğin örgütlenmesinde nasıl bir kolektif mücadele modeline ihtiyaç duyduğumuzu da gösterir. Nasıl son kırk yıl içinde ücretli çalışma ilişkilerinde ciddi dönüşümler olmasına rağmen kapitalizm ve dolayısıyla sermaye-ücretli emek ilişkisi varlığını sürdürüyorsa (Munck, 2018), patriyarkal ilişkiler de çeşitlenen biçimlerle ücretli-ücretsiz çalışmayı da içine alacak şekilde toplumsal kurum ve yapıları biçimlendirmeye devam ediyor. Diğer bir ifadeyle, kadınların tarihsel olarak ikincilleştirilmesi onların sadece ev içindeki konumlarını değil, ücretli çalışma alanındaki konumlarını ve bu alanın örgütlenmesini de biçimlendiriyor. Çünkü yazının ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere, kadınların mevcut konumu örgütlenmelerini zaten zorlaştırırken; patriyarkal ilişki ve normların güçlü bir şekilde sürdürdüğü erkek egemen sendikalar da bu ikincilleştirmeyi sürdürmede rol oynuyor (Molyneux, 2008). Bu nedenle, emeğin örgütlenmesine ve feminist hareketin emek politikalarına ilişkin bir tartışma yaparken kadınların emek süreçlerine, ücretli emek alanındaki değişimlere ve bunun ev içindeki ücretsiz emek ile birbirini nasıl biçimlendirdiğine bakmak gerekiyor.

Kapitalizm “patriyarkanın toprağında gelişen, patriyarkanın ona sunduğu imkân ve sınırlarla oluşan” (Acar Savran, 2018: 18), mevcut cinsiyetçi ve hiyerarşik ilişkiler üzerinden yükselen (Munro, 2009), dolayısıyla tarihsel olarak ezilen kadınların [ücretli ve ücretsiz] emeğinin farklı kullanım biçimlerini ortaya çıkaran bir sistemdir. Bu nedenle kadınların ezilmesini patriyarkaya referans vermeden sadece sermaye analizi ile açıklamak mümkün değildir (Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010). Birincisi, patriyarkal ilişkilerin varlığını güçlü bir şekilde sürdürmesi nedeniyle ev içi işler ve bakım yükü kadınların sırtındadır ve bu durum ücretli emek gücüne erkeklerle eşit katılmalarını engeller (Dedeoğlu ve Şahankaya, 2015; Molyneux, 2008; Urhan, 2016; Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010). Dolayısıyla hem ev içi işlerin hem de bakım emeğinin baş sağlayıcısı olmaları, kadınların emek piyasasındaki konumlarını belirler (Yaman Öztürk, 2010). Ücretli emek gücüne katıldıklarında da patriyarkal ilişkiler devam eder. Hem erkeklere kıyasla daha düşük ücretli işlerde çalışırlar hem de evdeki işleri ve bakım emeğini devam ettirmek zorunda kaldıkları için ikili iş yükünü, yani çifte mesaiyi sürdürmek zorunda kalırlar. Molyneux (2008: 147) kadınların toplumda ezilmesini kavrayabilmek için ücretli emek ile ücretsiz emeği neden birlikte düşünmemiz gerektiğini şöyle ifade eder:

Cinsiyete dayalı iş bölümü salt teknik bir iş bölümü değildir, çünkü ayrıcalık ve ayrımcılık yapılarını yaratan hakimiyet ve tabiiyet ilişkilerini dayatır... Kadınlar ücretli kesimde çalışsalar bile, evdeki sorumluluk onların sırtına yüklenir; ücretli kesimde çalıştıklarında çoğu en düşük ücretli ve en durağan işlere dağılmış durumdadır. Ev içi görevlerine bir de ücretli işlerin doyurucu olmayışı eklendiğinde bu, kadınların ev dışında çalışmalarının önünde önemli bir engel haline gelir ve kadınları bu konuda cesaretsizlendirebilir... Bu yüzden kadınların toplumdaki durumlarının yalnızca ev içi alanındaki konumları tarafından belirlendiğini düşünmek yanlıştır. Kadınların emek piyasasındaki güçsüz konumlarının ev içindeki tabiiyetlerini pekiştirici bir etkisi vardır.

Bu nedenle, Marksist feministler -ve mevcut sol/sosyalist hareket ve emek hareketi- kurutuluşun salt kapitalizmin yıkılması ile mümkün olabileceğini iddia ettiklerinde, sermayenin kadınları neden daha fazla sömürdüğünü açıklayamazlar. Yaman Öztürk ve Dedeoğlu’nun (2010: 16) işaret ettiği üzere, “ataerki kendisini kapitalizmin eğilimlerine uyarlamakla kalmaz aynı zamanda sermaye birikim sürecini de şekillendirir. Kapitalist birikim süreci ataerkinin sağladığı zemin üzerinden yükselir.” En başında ağırlıklı erkek işçi sınıfını yükselten sanayi kapitalizmi emek gücünün yeniden üretilmesi için kadınların emeğini erkeklere sunarken, yani kapitalizm ile patriyarka karşılıksız/ücretsiz kadın emeği dolayımı ile bütünleşirken (Acar Savran, 2018), 1970’lerden sonra

kadınların kitlesel olarak emek gücüne katılmaları klasik patriyarkayı kuşkusuz belli ölçülerde değiştirdi ancak kadınların kitlesel olarak işçileşmesi sermayenin ve ekonomik ilişkilerin yeniden yapılandığı, sermaye ve ücretli emek ilişkisinin farklılaştığı bir dönemde gerçekleşti. 1960-1990 yılları arasında Avrupa’da işgücüne yeni katılan 29 milyonun 20 milyonu kadındı ancak işgücünün feminizasyonu ile işgücünün esnekleştirilmesi aynı döneme denk geldi; kadınlar büyüyen hizmetler sektörünün asıl işgücü oldular (Munck, 2018). Diğer yandan, özellikle 1990’larda Doğu Asya, Güneydoğu Asya ve Latin Amerika gibi geç kapitalistleşen çoğu bölgede dışa açık büyüme ve ihracata dayalı üretim ile kadınlar istihdama kitlesel ucuz işgücü olarak katıldılar (İzdeş, 2019). Patriyarka, kadınlara “itaatkarlık, uysallık, sabırlılık” gibi cinsiyetçi kodları yükleyerek sermayenin kadın emeğini ucuz ve esnek emek olarak sömürmesine olanak tanıdı ve bu bağlamda kadın emeği geç kapitalistleşen ülkelerde ihracata dayalı üretimin “lokomotifi” haline geldi (Yaman Öztürk, 2010: 33).

Türkiye’de ise diğer geç kapitalistleşen ülkelerdeki ihracata dayalı büyüme ile gelen kadın istihdamı patlaması gerçekleşmese de ihracata yönelik üretim yapan sektörlerde kadın istihdamında görece bir artış oldu (Toksöz, 2016; Yaman Öztürk, 2010). Ancak kadın istihdamında asıl artış giderek büyüyen hizmetler sektöründe gerçekleşti. Türkiye bağlamında ayırt edici nokta, kadın istihdamının 1980’lerden beri düşüş göstermesidir. Bunun esas nedenlerinden biri, tarımdaki dönüşüm sonucunda ücretsiz aile/tarım işçisi olarak çalışan kadınların oranındaki düşüştür (Toksöz ve Erdoğan, 1998; Yaman Öztürk, 2010). Kentsel alanda ise kadınların hizmetler sektöründeki istihdamı 1960’larda da görülen, ancak 1990’larda yoğunlaşmaya başlayan bir eğilimi gösterir (Ecevit, 2011a). Hizmetler sektörü esas olarak tarımın çözülmesiyle âtıl kalan vasıfsız işgücünün ve hem vasıflı hem vasıfsız kadın işgücünün kentsel alanlarda istihdamını sağlayan baş sektördür (Durusoy Öztepe, 2018). Dolayısıyla hem ihracata dayalı büyüme hem de hizmetler sektöründeki genişleme kadınların ücretli emek gücüne katılımı ihtiyacını artırmış ancak bu ihtiyaç kadınları enformel işçiler olarak talep etmiştir (Dedeoğlu ve Şahankaya, 2015).

Güncel olarak kadın istihdamı oranı, hizmetler sektöründe yüzde 56 (erkeklerde yüzde 53), sanayide yüzde 15,6 (erkeklerde yüzde 31,4), tarımda ise yüzde 28 ile erkeklerin neredeyse iki katıdır (TÜİK, 2018). İstihdam genel olarak özel sektörde yoğunlaşırken kamu istihdamı bakımından Türkiye OECD ülkeleri arasında en düşük seviyede kalıyor. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu’na (DİSK) bağlı Genel-İş Sendikası’nın (2022) raporuna göre, Türkiye’de her 10 kişiden sadece ikisi kamuda istihdam ediliyor ve bu alanda sözleşmeli çalışanların sayısı giderek artıyor. Dolayısıyla kamuda da güvencesiz çalışma artıyor. Bununla

birlikte OECD ülkelerinde kamu sektöründe kadın istihdamı ortalaması yüzde 58'e yakinken; bu oran, Türkiye'de sadece yüzde 25 düzeyinde kalıyor. Kadınların görece güvenceli kamu sektöründen ziyade güvencesizliğin yüksek düzeyde olduğu özel sektörde yoğunlaşması örgütlenme potansiyelini ve olasılığını da doğrudan biçimlendiren bir faktördür.

Sonuç olarak, kadın emeğinin piyasadaki konumu esnek ve güvencesiz çalışma ile özdeşleşmiş durumda (Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010). Hizmetler sektörünün kendi hesabına çalışma, yevmiyeli ve geçici çalışma, evden çalışma gibi atipik istihdam biçimlerini yoğun bir şekilde içermesi ve sektörün büyümesiyle eğretilişme (*precarity*) eğiliminin güçlenmesi (Durusoy Öztepe, 2018) kadın istihdamını da önemli ölçüde belirlemeye devam ediyor. Toksöz'ün (2016) çalışmasında gösterdiği üzere, 2004-2013 yılları arasında hizmetler sektöründe kendi hesabına çalışan kadınların sayısının üç kat artması ve bununla bağlantılı olarak enformel çalışma oranının yüzde 54'ten yüzde 70'e çıkması esnekleşme ve eğretilişmenin nasıl bir sonuç yarattığını ortaya koyuyor.

Esnek ve enformel çalışma, kadınların ücretli emeğini daha fazla değersizleştirirken, ev içi işleri ve bakım yükümlülüklerini devam ettirebilmelerini sağlayan bir çalışma biçimi (Ergüneş, 2010) olduğu için patriyarka ile sermaye dayanışmasının örneklerinden biri olarak düşünülebilir (Hirata, 2011; Yaman Öztürk ve Dedeoğlu, 2010; Yaman, 2020). Enformel kadın istihdamının genişlemesinin nedenlerinden biri kuşkusuz sermayenin üretim sürecini esneklaştırması ve patriyarkanın kadın emeğini ideal emek olarak sunması ile ilgilidir.

Kadın istihdamı ile özdeşleşen eğretilişme kavramı "güvencesiz, geleceksiz, belirsiz, mesleki ve beceri tanımı bulunmayan, insani bir yaşama imkân verecek bir gelir getirmeyen" (KEİG, 2015a: 7) işleri tarif etmek için kullanılıyor. Esasında esnekleşme, belli grupların (kadın, genç, göçmen) emek piyasasına girmesini kolaylaştıracak bir araç olduğu varsayımına dayanıyor. Ancak eğretilişmeyi artırdığı ve piyasa katmanlaşmasına yol açtığı için söz konusu hedef emek grupları, bu işlere alternatif bulamaz hale geliyorlar. Dolayısıyla sadece belli işler değil, belli emek grupları emek piyasasında eğretilişiyor. Bu aynı zamanda ortaya ikili bir işgücü piyasası yapısını çıkarıyor: sendikali ve dolayısıyla esnekleştirme karşısında görece korunabilen bir çekirdek işgücü ile örgütsüz ve sendikasız, dolayısıyla esnekleştirilmesi daha kolay bir çevre/periferi işgücü (KEİG, 2015a).

Genel-İş Sendikası'nın (2022) raporundaki bir başka önemli gösterge, Gayri Safi

Yurt İçi Hasıla (GSYH) içinde kamu harcamalarının oranının yüzde 35 civarında (OECD ortalaması yüzde 48) ve bunun içinde eğitim, sağlık ve sosyal koruma payının oldukça düşük olmasıdır. Bu tablonun kadınlar açısından anlamı, 2000'lerden başlayarak neoliberal rejimi konsolide eden AKP'nin patriyarka ve sermaye ilişkileri bağlamında kadınlara belli istihdam biçimleri ve aile merkezli rolleri yeniden tanımlamasıdır. Çünkü kamu harcamalarının kısılması, bakım hizmetlerinin özel sektöre ve aileye devredilmesi sonucunu getirirken kadınların ev içindeki ücretsiz emeğine ihtiyaç da artırıyor. Dolayısıyla AKP kadın girişimciliğini ve mikrokredi gibi uygulamaları hayata geçirip kadın istihdamını daha fazla enformel ve esnek hale getirirken (Ergüneş, 2010, Toksöz, 2016); kadınları temelde ev kadını olarak gördüğü ve doğurganlıklarını artırmaya teşvik ettiği için bu politikasını cinsiyete dayalı iş bölümünü koruyacak şekilde inşa ediyor (Toksöz, 2016). Dedeoğlu'nun (2022) çalışmasında örnek verdiği ev içi bakım işlerine yapılan ödeme, AKP'nin kadınların geleneksel rollerini koruyan ve devam ettiren bir rejim olduğunu gösteriyor. Yine Memiş ve İzdeş'in (2018) yaşlı bakımı ve kadın istihdamı ilişkisini ele aldıkları çalışma, 2006'dan beri engellilerin ve yaşlıların evde bakımı için kadınlara yapılan ödemelerin cinsiyetçi iş bölümü uzantısında gerçekleştiğini ve bu uygulamada kadınların bakıcı rolü üstlendiklerini ortaya koyuyor. Dikkate değer bir başka nokta, ev içi bakım işlerini yapmaları için ödeme yapılan kadınların istihdamda gösterilmeleri, yani hükümetin enformel çalışanları haline gelmeleridir (Toksöz, 2016). Dedeoğlu'nun (2022: 6) "yeni-paternalist bakım rejimi" olarak adlandırdığı bu sistem, kadınları ev içinde ana bakım sağlayıcılar olarak konumlandıran bir rejimdir.

Emek Piyasasında Patriyarkal İlişkiler

Patriyarka, emek piyasasında da varlığını korumaya ve sürdürmeye devam eder (Hartmann, 2011). Çünkü erkekler emek piyasasında kadınlara göre daha avantajlı konumdadırlar, kadınlardan daha yüksek ücretli işlerde çalışırlar ve işyerlerinde sahip oldukları güç ve otorite daha fazladır (Hartmann, 2011). Kadınların gerekli mesleki eğitimleri alamamaları, emek piyasasındaki kadın-erkek işi ayrımı nedeniyle belli işlerden dışlanmaları, işe alımda başlayan ve iş süresince devam eden cinsiyetçilik, ücret eşitsizliği gibi yaygın durumlar emek piyasasında patriyarkal ilişkilerin sürdürdüğünü ve kadın emeğinin kontrol edildiğini gösterir (Ecevit, 2011a).

Kadınlarla Dayanışma Vakfı (KADAV, 2022) tarafından farklı iş kollarında çalışan sendikalı kadın işçilerle yapılan görüşmeler, Türkiye'de emek piyasasının cinsiyete göre hem yatay hem dikey bir biçimde (Urhan, 2016) nasıl bölündüğünü ve patriyarkal ilişkilerin, cinsiyetçiliğin işyerlerinde nasıl güçlü

bir şekilde sürdürdüğünü yeniden gösteriyor. Özellikle erkekler tarafından domine edilen belli iş kollarında kadınların iş başvurularının kadın oldukları için işleme bile alınmaması, aynı işin yapılması durumunda erkeklerden daha düşük ücret almaları, daha çok iş yüküne maruz kalmaları, yaptıkları işin küçük görülmesi, birçok yerde sistematik hale gelen cinsel taciz, erkek şiddeti ve mobbing, sermaye ile patriyarka dayanışmasının örneklerini sunuyor. Çalışmaya göre, özellikle taciz gibi durumlarda bazen kadınlar istifa ederken önemli bir kısmı tüm kötü koşullara ve cinsiyetçiliğe razı gelmek zorunda kalıyorlar. Bunun nedeni birçok fabrikada kadınların belli bir yaştan sonra işe alınmaması ve başka bir yerde iş bulamayacakları kaygısını taşımaları olarak ortaya çıkıyor. Dolayısıyla kadınlar için ücretli emek gücüne katılmak kadar emek piyasasında kalabilmek ve tutunabilmek de başka bir mücadele gerektiriyor.

Nihayetinde, sermaye cinsiyet eşitsizliğini ve cinsiyetçi ideolojiyi çıkarı doğrultusunda kullanmaya devam ediyor (Saygılıgil, 2018). Üstelik yapılan işlerin birçok durumda 'gerçek' iş görülmemesi nedeniyle kadınların ekonomik faaliyetlerinin ikincil gelir, ek gelir sayılması ve kadınların işçi olarak adlandırılmamaları; evin asıl gelirinin hâlâ erkek geliri olarak görülmesi nedeniyle kadın emeğinin ikincilleştirilmesi ve marjinalleştirilmesi her alanda varlığını sürdürüyor. Kısacası, kadınlar, mevcut patriyarkal sistemde ikincil tutuldukları için emek piyasasına daha düşük statülerde katılıyor, daha kötü işlerde çalışıyor, daha düşük ücret alıyor ve "üretim katıldıkları halde uğraşları ekonomik faaliyet olarak değerlendirilmiyor" (Özbay, 2011: 121).

Feminist Hareketin Kadın Emeği Politikası

Kadın emeği, ikinci dalga feminist hareketin yükseldiği 1980'lerden beri kimi zaman tartışma kimi zaman politika düzeyinde gündemde tutulan konulardan biri olmaya devam ediyor. Özellikle 2000'lerin ortalarından itibaren örgütler, dönemsel kampanyalar ve platformlar aracılığıyla bu meselenin canlandığını, günümüze belli ölçülerde aktarıldığını görüyoruz. Bu bölümde kadın emeği üzerine geliştirilmiş çeşitli ve farklı düzeylerdeki politikaları, 1980'lere değinerek ama özel olarak 2000'li yıllardan günümüze odaklanarak genel hatlarıyla sunmaya çalışacağım.

Türkiye'de 1980'lerde yükselen ikinci dalga feminist hareket ilk olarak kapsamlı bir patriyarka analizi geliştirmeye çalıştı. Beden, cinsellik, erkek şiddeti ve özel olarak ev içi şiddet gibi daha önce mesele edilmeyen konular, yani özel alan, feminist mücadelenin eksenini belirledi. Kadın emeği meselesi ise esas olarak patriyarka temelinde ve daha çok ev içi emek üzerinden tartışıldı. Örneğin Tülay Arın ([1983] 2015) *Yazko Somut*'ta büyük kentlerde kadınların giderek

daha fazla ücretli çalışmaya katılırken ev içi işlerle birlikte ikili rol oynamaya başladıklarını ancak hem toplumun hem de devletin bu yeni gelişmeye ayak uyduramadığını ve kadınların geleneksel rollerinde hiç değişme olmaması gibi davranmaya devam ettiklerini tartıştı. Ücretli çalışma henüz üzerine çok tartışılan bir konu değilken, feministler açısından kesin olan, ev içi emeğin erkeklerin yarar sağladığı ve sömürdüğü bir emek biçimi olduğuydu.

Sosyalist Feminist Kaktüs ise kadın emeğini üretim-yeniden üretim ikiliği üzerinden ele alan ve “cinsiyetçi-kapitalist sistem” (Acar Savran, 2020: 87) kavramını kullanan ilk örnek olması nedeniyle ayırt ediciydi. 1989’da yayınladıkları *Kadınların Kurtuluş Bildirgesi*’nde kadınların emeğine erkekler tarafından el konduğu ilk kez net bir şekilde ifade edildi (Acar Savran, 2020) ve kadın emeğinin sermaye ile patriyarka uzlaşısında sömürülen bir emek biçimi olduğu teşhis edildi. Kadınların ev işlerine ve anneliğe sıkıştırıldığı, ama bir yandan piyasada ucuz ve statüsüz işlerde ya da tarımda ücretsiz çalıştırıldıkları dolayısıyla ev içinde de ev dışında da boğaz tokluğuna çalıştırılıp sömürüldükleri dile getirildi. Öte yandan kapitalizm ile patriyarka arasında her zaman bir uzlaşma olmadığına dair bir tartışma da söz konusuydu. Örneğin Ayşe Düzkan 1989’da Kadın Kurultayı’nda yaptığı sunumda⁴ kapitalizmin uysal ve ucuz emek olduğu için kadınları kamusal alana çekmek istediğine ama bunun kadınları özel alanda tutmak isteyen patriyarka ile uzlaşmadığına dikkat çekti.

Yine 1987-1990 yılları arasında Kadın Çevresi tarafından İstanbul’da yayınlanan *Feminist Dergisi*’nin (2012: 30) 8 Mart Dünya Kadınlar Günü metninde “Neden kadının asıl mesleği, meslekten bile sayılmayan ‘analık’ ve ‘ev kadınlığı’ olsun? Neden evde tüm işleri -dışarıda çalışalım çalışmayalım- biz üstlenmek zorundayız? Neden çeşitli meslekler bize kapalıdır? Neden işe girerken, bir iş kurarken, seyahat ederken, çocuk aldırırken hukuken erkeklerden izin almak zorundayız?” sorularıyla kadınların ücretli ve ücretsiz emeğinin patriyarkal ilişkiler temelinde ev içinde sömürülmesine ve ücretli işte ikincilleştirilmesine itiraz edildi.

Bu tartışmalar bir örgütlenme ve politika yapma konusuna, örneğin kampanyalara ve eylemlere dönüştü mü? Buna ne 1980’lerde ne de sonraki on yılda evet cevabını verebiliyoruz. Örneğin *Kaktüs*’te ikili sistem kuramı üzerinden yapılan kadınların ezilmesi ve sömürülmesi analizi somut bir politikaya dönüşmedi (Acar Savran, 2020). Aslında 2000’lerin ortalarına kadar somut/eylem düzeyinde bir feminist kadın emeği politikasından söz etmek pek mümkün görünmüyor.

İkinci dalga feminist hareketin ilk on yıllarında neden somut bir kadın emeği

politikası geliştiremediği sorusuna kesin cevaplar üretmek zor olsa da hareketin doğuş biçimi ve dönemin politik bağlamı bazı cevaplar sağlayabilir. Birincisi, ikinci dalga feminist harekete katılan kadınların çoğu, kadınların ve sorunlarının ikincilleştirildiği sol/sosyalist örgütlerden geliyorlardı. Tıpkı Kuzey ülkelerinde çeşitli sol/sosyalist örgütler ya da toplumsal hareketler içinde ikincilleştirilen kadınların daha sonra bağımsız feminist örgütler kurmaları gibi bir durum söz konusuydu (Mitchell, 1985). Ayrıca çoğu orta sınıf, kentli ve eğitilmiş kadınlardı. Basitçe kendi hayatlarını, bedenlerini, gündelik yaşamlarını biçimlendiren ve belirleyen, daha önce mesele edilmeyen patriyarkayı mesele ettiler ve patriyarkal ezme sistemini yıkmaya yöneldiler. İkincisi, feminist hareketin yükseldiği 1980'ler darbe yönetimi tarafından tüm sendikaların ve sol/sosyalist örgütlerin faaliyetlerinin ve grevlerin yasaklandığı, işçi sınıfının sindirildiği ve sınıf politikası yapmanın zorlaştırıldığı bir dönemdi (Özar, 2015). Bu durum aynı zamanda emek hareketi ile feminist hareket arasında başından beri kopuk, hatta karşıt bir ilişkinin oluşmasına neden oldu. Bu konuya daha sonra, sendikalar ve emek hareketi ile ilişkileri tartışırken döneceğim.

2000'ler ve Girişimcilik İdeolojisinin Güçlenmesi

Hem ev içi emek hem de ücretli emek tartışmaları ve buna ilişkin politikalar esas olarak 1990'ların sonu ve 2000'lerde hız kazandı. Üstelik bu mesele sadece feminist hareket ile sınırlı kalmadı, sendikaların, sosyalist örgütlerin ve Sivil Toplum Kuruluşlarının (STK) da gündemine girdi (Yaman, 2020). Ancak bu dönemde aynı zamanda hem kadın emeği ve istihdamı konusunda politika yapmayı hem de kadın hareketi içindeki örgütlenme eğilimlerini etkileyen 'kadın girişimciliği teşviki dalgası' (Özar, 2015) yükselmeye başladı. Devlet-piyasa-sivil toplum ilişkisinde temellenen ve uluslararası kuruluşların dâhil olduğu, Avrupa Birliği (AB) üyelik müzakereleri ile güçlenen bu girişimcilik söylem ve pratikleri kadın emeği meselesini gelir getirici faaliyetler ve kadınların kalkınma sürecine dâhil edilmesi bağlamına yerleştirdi. Bu dönemde adında 'girişimcilik' ve 'işkadını' geçen çok sayıda kadın derneği kurulurken, gelir getirici faaliyetler ve bu projelerin uygulanmasına yönelik hibe ve fonlar daha önce olmadığı kadar yaygın bir şekilde STK'lara yönlendirildi ve bu zamanla bazı kadın örgütleri için örgütlenme faaliyetinin kendisine dönüştü (Arı, 2018). Kadınların emek piyasasına yoğun katılma süreci neoliberalizmin yükselişine denk gelmesi gibi kadın emeği politikası geliştirmenin imkânlarının arttığı dönemde neoliberalizm örgütlenme pratikleri ve kolektif eylem biçimleri de etkilemeye ve biçimlendirmeye başladı.

Yeniden hatırlamak gerekir ki neoliberalizm sadece yeni bir uluslararası iş bölümü yaratan, sermaye-emek gücü ilişkisini yeniden yapılandıran ve

piyasanın nasıl işleyeceğini öngören bir ideoloji ya da ekonomi politikası biçimi değil; bunu yaparken toplumsal yaşamdaki her şeyi ve her ilişkiyi metalaştıran, dönüştürücü kolektif örgütlenme biçimlerini masseden, yoksullaştıran ama aynı zamanda yoksulluğu çeşitli mekanizmalarla yönetmeye çalışan bir rejim. Bireysel güçlenme ve girişimciliğe vurgunun artması, sosyal hizmetlerin uygulanmasının STK'lara, özel olarak kadın STK'lara havale edilmesi kadın örgütlerinin bir kısmını apolitikleştirdi ve araçsallaştırdı. Bu aynı zamanda kadın hareketi içinde bir bölünme ve dağılma yarattı. 1980'lerde ve sonraki on yılda kadın emeğine ilişkin kuramsal düzeyde de olsa politik tartışma ve analizler yapılırken, 2000'lerden itibaren kadın emeğinin neden hem özel alanda hem de piyasada sömürüldüğü ve marjinalleştirildiği tartışmasına bile girilmeden kadınların ancak gelir getirici faaliyetlere katılmaları halinde güçlenecekleri söylemi güçlendi. Hükümet, sivil toplum, sermaye ve uluslararası kuruluşların teşvikleriyle kurulan kadın örgütleri buldukları yerlerde kadın yoksulluğuna ve işsizliğine cevap üretmeye çalıştılar ve mesele kadınların maddi ihtiyaçlarına cevap verme aciliyetine indirildi (Arı, 2018).

Feminist Politika İmkanlarının Yükselişi: Direnişler, Kampanyalar ve Örgütlenmeler

Böyle bir eğilim güçlenmeye devam ederken, 2000'lerin ortalarında feministler ve kadın örgütleri kadın emeğine ilişkin daha kolektif, eleştirel ve geniş ölçekli çabalar içine girmeye başladılar. AKP'nin hem aile merkezli ve esnekleşmeye dayalı kadın istihdamı politikasına hem de sosyal politikaları tasfiye etmesine yönelik itirazlar birçok kampanya ve eylemin politik içeriğini belirlerken, Novamed Grevi ve Desa Direnişi ile dayanışma için kurulan kampanyalar, feministlerin kadın emeğini patriyarka, kapitalizm/neoliberalizm ve siyasal iktidar ilişkisi içinde kurmalarına daha fazla imkân tanıdı.

Eylül 2006'da Antalya Serbest Bölge'de Novamed fabrikasında çalışan kadınlar 448 gün sürecek bir greve çıkmışlardı. Bu grev serbest bölgelerdeki insanlık dışı çalışma koşullarını tekrar gündeme getirirken, kapitalist sömürünün yanı sıra patriyarkal ilişkilerin ücretli çalışmada nasıl devam ettiğini göstermesi açısından önemliydi. Düşük ücret ve kötü çalışma koşullarının yanı sıra kadınların hamileliğine sırayla izin verilmesi, tuvalette kalış sürelerinin sıkı bir şekilde denetlenmesi, erkek şefler tarafından aşağılanmaları, ev yaşamları ve cinselliklerinin denetlenmesi bunu açıkça gösteriyordu (Saygılıgil, 2018). Greve çıkan işçilerin neredeyse tamamının kadınlar olması bu anlamda tesadüf değildi ve Saygılıgil'in (2018: 23) ifadesiyle Novamed Grevi "kadınların grevi" idi. Feministler bu grevle dayanışmak için 2007'de Novamed Greviyle Dayanışma Kadın Platformu'nu kurdular. Akgökçe'ye (2009: 6) göre, Novamed

Grevi, “Kadın kurtuluş hareketi politikasına uygun, onun yöntemleri, araçları ve ilişki biçimleriyle şekillenen bir kampanyaydı. Grevin seyrini değiştirdi ve kazanılmasında önemli rol oynadı.”

Bunun devamında, feministleri ve kadın örgütlerini doğrudan hükümetin neoliberal politikalarına karşı harekete geçiren diğer önemli gelişme, 2008’de Meclis’te kabul edilen Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası (SSGSS) Kanunu oldu. Bu gelişmeye karşı Sosyal Haklar İçin Kadın Platformu bünyesinde bir araya gelen kadın grupları ve feministler yasaya itiraz ettiklerini açıkladılar. Çünkü bu yasa ile sağlık ve sosyal güvenlik bir hak olmaktan çıkarılıp metalaştırılıyor ve sosyal devletin tasfiyesi ilan ediliyordu. Bu kapsamda sendikalar ve odalar, önemli bir itiraz yükseltmiş ancak talepleri arasında kadınlara dair bir söz kurmamışlardı. Bu platform, bu eksikliğe alternatif olarak yükseldi çünkü bu yasa kadınları doğrudan ilgilendiren ve etkileyen maddeleri içeriyor, örneğin kadınlar için erken emeklilik hakkını ortadan kaldırıyordu. Feministler, kadınların ev içi ücretsiz emeğini görmeyen, kadınları evdeki erkeklere daha fazla mahkûm eden, kimi koruyucu maddeleri, kazanılmış hakları yok eden bu yasaya itiraz ederek kadınlar için özgürleştirici sosyal haklar talep ettiler. Bu kampanya önemliydi çünkü feministler ilk kez ücretli ve ücretsiz emeği, temel politik hat yapan bir kampanya örgütlüyorlardı.⁵

Nisan 2008’de ise Desa Deri firmasının Düzce’deki fabrikasında sendikaya üye oldukları gerekçesiyle işten atılan 41 işçi ve bu firmanın Sefaköy fabrikasından temmuz ayında işten atılan Emine Arslan fabrika önünde direnişe geçtiler. Siyasi partilerin, sendikaların ve çeşitli kadın örgütlerinin destek verdiği bu direniş sürecinde Desa Direnişi ile Dayanışma Kadın Platformu kuruldu. Tıpkı Novamed Grevi gibi kazanımla sonuçlanan bu direniş, feminist hareketin kadın işçilerle bir araya gelmesi ve emek konusunda söz kurabilmesi açısından önemliydi.

Dönemsel kampanya ve eylemler dışında, bu dönemde Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) ve Sosyalist Feminist Kolektif (SFK) gibi birbirinden farklı politik çizgi ve örgütlenme/eylem pratiklerini yansıtan daha kalıcı örgütlenmeler de kuruldu. KEİG 2006’da kadın emeği ve istihdamı alanında çalışan bir grup akademisyen ve aktivist kadının inisiyatifiyle ortaya çıktı. 2007’nin başlarında hem kadın örgütlerinin hem de ilgili tarafların katılımıyla düzenlenen kadın emeği ve istihdamı toplantısından sonra kadın örgütlerinin üye olduğu bir platforma dönüştü. Platform kurulduktan hemen sonra, akademisyenlerden oluşan bir grup kadın, Kadın Emeği Çalışan Feminist Araştırmacılar (KEFA) grubunu bir alt grup olarak oluşturdu (Ecevit, 2011b; Özar, 2020). KEİG, feminist hareketin yürüttüğü çeşitli kampanyalara katılmakla beraber doğrudan

eylem stratejisine sahip bir yapı değildi. Daha ziyade, kadın emeği ve istihdamı ile ilgili her konuda feminist araştırma ve bilgi üretimi yapan, kadınlar için insana yakışır, güvenceli ve tam zamanlı işleri, kamusal hizmetleri talep eden ve aynı zamanda farklı illerde örgütlenme çalışmaları yürüten bir yapı olarak işledi. Bunu yaparken konuyla ilgili çeşitli yapıları, örneğin bakanlıkları ve diğer kamu kurumlarını, uluslararası örgütleri, sendikaları birlikte çalışmaya davet etti, kimi zaman toplantılara çağırdı. Doğrusu, kamu kurumlarıyla ilişkilenecek feministler açısından ikilem yaratan bir konu olsa da kadın istihdamındaki durumun iyileşmesi için makro düzeyde değişikliklerin yapılması, dolayısıyla taleplerin ilgili kamu kurumlarına ulaştırılması gerektiği fikri vardı.

Öte yandan çalışmalarını 2007-2015 yılları arasında sürdüren Sosyalist Feminist Kolektif (SFK) kadın emeği politikaları konusunda başından itibaren farklı bir politik çizgi geliştirdi. SFK, Acar Savran'a (2020) göre Kaktüs'teki üretim-yeniden üretim ikiliğini ücretli-ücretsiz emek kavramıyla somut politikaya tercüme etti. Örneğin SFK'nın yayın organı olan *Feminist Politika* dergisinin üçüncü sayısı 'ücretli-ücretsiz emek kıskacı' adıyla yayınlandı. Kadın emeğinin patriyarka ve kapitalizm bağlamında bir politik hatta oturtulduğu hem feminist politika hem de doğrudan eylem aracılığıyla kadın emeği politikasının üretildiği bir deneyim olması bakımından özgün bir örnek olarak ortaya çıktı. *Mutfak Cadıları* bülteni ile AKP'nin kadın istihdamını esnekleştirme, güvencesizleştirme ve aileyi güçlendirme politikalarına karşı söz kurdular. 'Erkeklerden Alacaklıyız' kampanyası ile erkeklerin kadınların emeğine el koyduğu gerçeğini vurguladılar ve ücretli-ücretsiz emek ilişkisinin bağıni yeniden kurdular (SFK, 2011). Kadınları patriyarkadan özgürleştirecek kapsamlı sosyal politikalar, emek piyasasındaki cinsiyete dayalı bölünmenin aşındırılmasını sağlayacak düzenlemeler ve ev içindeki kadın emeği sömürsünü ve cinsiyetçi iş bölümünü ortadan kaldıracak politikalar talep ettiler (Acar Savran, 2020). SFK'nın bir başka ayırt edici özelliği, kadın hareketi içindeki projecilik ve girişimcilik gibi eğilimlere karşı açıktan bir eleştiriyi yükseltmiş olmasıydı. Patriyarkadan, sermayeden ve devletten bağımsız politika yapacağını, kurulduğu zaman ilan etti. SFK ve Feminist Politika aynı zamanda kadın işçi hareketi ile ilişkilerin gelişmesi açısından da önemli bir rol oynadı (Akgökçe, 2020).

2013 yılında kurulan Kadın Emeği Platformu ile birlikte AKP'nin kadın istihdamı politikalarına itirazlar daha güçlendi. Feministlerin, kadın örgütlerinin, siyasi partilerden ve sendikalardan kadınların katılımıyla oluşan bu platform AKP'nin 'müjde' olarak lanse ettiği Kadın İstihdamı Paketi ile birlikte hem ev içinde hem de ücretli çalışmada cinsiyetçiliğin derinleşeceğini ve kadınların aileye daha fazla mahkûm edileceğini dile getirerek kadınlara dayatılan esnek çalışmaya,

özel istihdam bürolarına ve bir bütün olarak emek sömürüsüne itiraz ederek talepler oluşturdu.

2000'lerin ortalarında başlayan ve daha sonra yükselmeye devam eden kampanyaların çoğu zaten dönemsel olduğu için sona erdiler. Bunun dışında SFK 2015'te kendisini sonlandırırken, KEİG de çalışmalarını dondurdu. Ancak feministler sonraki yıllarda kesintili olsa da kadın işçilerin yer aldığı ya da ön planda olduğu direniş ve grevlerle dayanışma kampanyalarını sürdürdüler. Örneğin 2018 yılında Gebze Organize Sanayi Bölge'de Flormar fabrikasında çalışırken sendikalı oldukları için işten atılan ve yaklaşık 300 gün sürecek bir direnişi başlatan işçilerin çoğunun kadın olması yine feministlerin geniş ölçekli bir kampanya örgütlemesine neden oldu. Yüze yakın kadın ve LGBTİ+ örgütü, işçiler işe geri alınana dek boykot örgütleyeceklerini ilan ettiler. Feministler hem aralıklı direniş çadırı ziyaretleri hem de sokak eylemleri aracılığıyla bu direnişin daha fazla yayılmasında önemli rol oynadılar.

Bugün ise krizle birlikte kadın yoksulluğu ve işsizliği, ücretli ve ücretsiz emek sömürüsü gibi konular feministler arasında yeniden gündem oluyor. Bağımsız feministler tarafından kurulan Yoksulluğa Feminist İsyân Grubu sokak eylemleri ve işçi direnişleri ziyaretleri aracılığıyla bu meseleyi gündemde tutmaya çalışırken, yakın bir zamanda yine bağımsız feministler tarafından kurulan Kadın İşçi web sitesi feminist mücadele ile emek mücadelesini birlikte düşünen, feminist perspektiften içerik üreten önemli bir gelişme.

Açmazlar ve İkilemler Üzerine: İktidar İlişkileri ve Kadın Emeği

Görüldüğü üzere kadın emeğine ilişkin politika üretimi inişleri-çıkışları olan, zamana göre yükselen, bazen sönmülenen bir konu. Bununla birlikte politika ve örgütlenme pratikleri arasındaki farklılıklar bu alanın örgütlenmesinde bazı boşluklar bırakıyor. Feministler erkek şiddetiyle mücadelede nasıl 'hegemon' güçse, kadın emeği salt feministlerin özerk ya da bağımsız hareket edebileceği bir alan olarak kalamıyor. Çünkü kadınların özellikle ücretli çalışması hükümetlerin, sermayenin, uluslararası kalkınma ve finans kuruluşlarının ve pek çok ana akım kurumun üzerine çok fazla politika ürettiği, kadınların kalkınma süreçlerine dahil olmaları bağlamında her zaman odak haline getirdikleri konuların başında geliyor. Kırk yıldır Güney ülkelerinde uygulanan kalkınma plan ve programlarında özellikle kadınlar hedef alınıyor çünkü kadınların hem ücretsiz hem ücretli emeğinin ne kadar merkezi olduğu biliniyor (Arı, 2022). Örneğin Dünya Bankası (2001) cinsiyet eşitsizliğinin kalkınmanın önünde engel oluşturduğunu söylerken bir feminist derdi ya da patriyarkanın aşındırılması gerektiğini değil, uluslararası neoliberal rejimde kadınların ve kadın emeğinin

rolüne duyulan ihtiyacı ifade ediyor. Benzer şekilde 2006'da Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) Kadın İstihdamı Zirvesi düzenleyip kadın istihdamının düşüklüğünü kadınların eğitim eksikliğine ve işgücü piyasalarının yeterince esnek olmamasına bağlamış olması (Özar, 2015) sermayenin çıkarına yarayacak bir kadın işgücü modeli oluşturmaya çalıştığını gösteriyor.

Ancak nihayetinde, iktidar sahibi yapılar bir meseleyi gündem haline getirdiklerinde bu ulusal politikalar bağlamında da yansımaları buluyor ve hayata geçirilmesi için yeni aktörlerin ve yapıların oluşturulması gerekiyor. Bu toplumsal ve ekonomik sorunların çözümünde iş birliğine ve ortak çalışmaya vurguda kendini gösteriyor. Bu yeni bağlamda, kadın örgütlerine ihtiyacın artmasının en önemli nedenlerinden birisi, kadın yoksulluğuyla mücadele etmek ve kadınları gelir getirici faaliyetlere katmaktır (Arı, 2018). Örneğin hem AKP'nin hem de uluslararası kalkınma kuruluşlarının gündemine kadın kooperatifleri bir istihdam modeli olarak girdiği için hızla yeni kadın kooperatifleri kuruluyor ve bu, çeşitli kadın örgütlerini de sürece dahil ederek gerçekleşebiliyor. Dolayısıyla erkek şiddetiyle mücadelede feminist ilke ve yöntemlerle bir sığınak ya da kadın merkezi kurmak ile kadın istihdamını artırma ya da kadın yoksulluğuyla mücadele amacıyla gelir getirici faaliyet yapmak için dernekler ya da kooperatifler kurmak birbirinden farklı örgütlenme ve politika biçimlerine işaret ediyor. Bu bağlamda kadın örgütlerinin araçsallaştırılması tehlikesi ortaya çıkıyor.

İktidar kurumlarının desteğiyle ve onlarla birlikte sürdürülen girişimler daha dönüştürücü bir politika imkanını azaltma riskini getirebilir. Çünkü neoliberal uzlaş, herkesin kendi başının çaresine bakması ve kendisini kurtarması üzerine kuruludur ve hükümet en iyi ihtimalle bu çabaları kolaylaştıran bir yerde durur. Durum böyle olunca kimden hesap sorulacağı ya da kimden neyin talep edileceği konusunda bir karışıklık ortaya çıkar. Bununla birlikte, nihayetinde kamu-piyasa-sivil toplum iş birliği ortak ve ortalama dile dayalı bir ilişkilendirme ve politika yapma çizgisi gerektirir. Bir kamu kurumuyla ya da kalkınma örgütüyle iş birliği geliştirildiğinde hedefin patriyarkayı ve kapitalizmi yıkmak olduğunu söylemek pek olası değildir.

Oysa Türkiye'de kadınların istihdamdan ve gelir bölümünden çok az pay alması, çoğunluğunun kayıt dışı çalışması, erkeklerden daha az ücret alması, birçok iş kolundan dışlanması ve ücretlerin doğrudan düşük olduğu, kötü çalışma koşullarıyla özdeşleşen alanlara sıkışması; ev içindeki ücretsiz iş ve bakım yükü nedeniyle ücretli işte kesintili var olabilmesi kadınların sermaye karşısındaki konumunu belirliyor ve kapitalizm ile patriyarka ittifakını gösteriyor (Osmanağaoğlu, 2022). Siyasal iktidar da bu ittifakın sağlanmasında önemli bir

rol oynuyor (Walby, 2014). Örneğin AKP kreş gibi ücretsiz kamusal hizmetleri neredeyse ortadan kaldırarak kadınların ev içindeki rollerini aksatmayacak, geleneksel cinsiyet rolleriyle bağlantılı istihdam modelleri geliştiriyor. 2000'lerin başında ortaya çıkan ve daha sonra yaygınlaşan girişimcilik ve mikrokredi uygulamaları (Arı ve Diner, 2016; Ergüneş, 2010) bunun örnekleridir. Daha yakın zamanda, 11. Kalkınma Planı'nda (2019-2023) kadın istihdamının kooperatifçilik ve girişimcilik yoluyla gerçekleşmesinin öngörülmesi, dahası bunun iş ve aile yaşamının uyumlulaştırılması ve esnekleşme çerçevesinde kurgulanması, KEİG'in (2019) kalkınma planını eleştirdiği açıklamasında işaret ettiği üzere, hükümetin kadınlara uygun gördüğü çalışma biçiminin cinsiyet eşitsizliğine dayalı olduğunu ve ancak aile içi yükümlülüklerini yerine getirmeleri halinde çözümlerini uygun gördüğünü gösteriyor.

KEİG (2015b) araştırmasında, kooperatiflerde çalışan kadınların yaptıkları işi, tam da geleneksel cinsiyet rolleriyle ilişkili olduğu ve atipik istihdam biçimlerini getirdiği için gerçek bir iş ve istihdam alanı olarak göremediklerini önemli bir sorun olarak saptıyor. Dolayısıyla farklı bağlamlarda kapitalizme alternatif dayanışma ekonomisi olarak kurgulanan kooperatifler, AKP gibi kadınların esas rolünü annelik ve bakım üzerinden tanımlayan, ücretli çalışmalarını ikincil gören bir siyasal iktidar tarafından muhafazakâr ve neoliberal bir model olarak kurgulanıyor. Türkiye'de Ticaret Bakanlığı'na bağlı kadın kooperatifleri sayısının 2012'de 61 iken 2020'de 511'e, 2021'de yeni bir sıçramayla 776'ya yükselmesi (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022) bu bağlamda düşünülebilir.

Kadınlara düzenli bir gelir, güvenceli çalışma ve emeklilik hakkı getireceği şüpheli istihdam modelleri 2000'lerin başlarından beri sürdürülen sistematik politikaların sonucudur. Girişimciliğin ve mikrokredinin, toplum yararına çalışma programlarının kadınlara uygun işler olarak yaygınlaştırılması (KEİG, 2013) bu politikaların parçasıdır. Dolayısıyla Türkiye bağlamında, siyasal iktidarın patriyarkal ve kapitalist ilişkileri uzlaştırma rolü söz konusudur. Yukarıda bahsedilen kadın işçi eylemleri, çeşitli feminist kampanya ve eylemlilikler bu politikalara itirazlar sonucunda oluşmuş kolektif eylemlerdir. Ancak diğer yandan, söz konusu politikaların bazı kadın örgütlerince kabul edilmesi, kadın emeğine ilişkin politika ve örgütlenme çabalarında bir çelişki de ortaya çıkarmıştır.

Emek Hareketi ve Sendikalar ile İlişkiler

Günümüzde işçi örgütlenmesi büyük ölçüde sendikalar tarafından yürütüldüğü için hem kadın emeğinin ve kadın işçilerin sorunlarının sendikaların gündeminde ne kadar yer tuttuğu hem de feminist hareketin sendikalarla hangi düzeyde ilişkilendiği, feminist bir kadın emeği politikasının geliştirilmesi bağlamında

önem arz ediyor. Çünkü kadın işçilerin sendikalarda ve yönetimlerinde daha fazla yer alması, sendikaların etkili kadın politikaları geliştirmesi, sendikalar içindeki cinsiyetçilikle mücadele edilmesi ve bunun için feminist hareket ve bağımsız kadın örgütleri ile daha güçlü ilişkiler kurulması gerekiyor. Dolayısıyla sendikaların kadın emeğinin örgütlenmesinde önemi baki ancak sendika içinde kadın politikalarının nasıl geliştirileceği, bunun feminist bir çizgide olup olmayacağı tartışmalı bir mesele olmaya devam ediyor. Bu konuya geçmeden önce, sendikalaşma düzeyine ve sendikaların kadın politikaları konusunda geldiği noktaya bakmak gerekiyor.

Türkiye sendikalaşma oranının en düşük olduğu ülkelerden biri. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın (ÇSGB, 2020) verilerine göre genel sendikalaşma oranı yaklaşık yüzde 14 iken bu oran erkeklerde yüzde 15,21; kadınlarda ise yüzde 9,67. Sendikalaşmanın en düşük olduğu iş kollarının sırasıyla Konaklama ve Eğlence İşleri, Ticaret, Büro, Eğitim ve Güzel Sanatlar, Dokuma, Hazır Giyim ve Deri ve Gıda gibi kadınların görece ya da yoğun çalıştıkları alanlar olduğu görülüyor. Toplu İş Sözleşmesi (TİS) kapsama oranı ise kamu sektöründe yüzde 9,5, özel sektörde ise yüzde 5,5 düzeyinde. Çalışan nüfusun ve kadın işçilerin ezici çoğunluğu güvencesiz çalışmanın dolayısıyla örgütsüzlüğün en yüksek düzeyde olduğu özel sektörde yoğunlaşıyorlar. Bu nedenle işçi sendikalarındaki kadınların durumu, kamu işçilerine kıyasla ayırt edici bir özellik taşıyor.

Esasında sendikalaşma oranı dünya genelinde 1990'lardan beri düşüş gösteriyor. Küresel ölçekte sendikalaşma yoğunluğunun 1990'da yüzde 36 iken 2016'da yüzde 18'e gerilediği tahmin ediliyor (Visser, 2019). Bunun elbette neoliberalizmle birlikte sermaye-emek gücü ilişkisindeki değişimden kaynaklanıyor. Dünyanın önemli bir nüfusunun giderek daha fazla enformel, standart olmayan, geçici, parçalı ve düzensiz işlerde çalışması ve örgütlenmesi zor olan hizmetler sektöründe yoğunlaşması bunun başlıca nedenlerinden biri. Öte yandan özellikle güney ülkelerinde enformel çalışmanın norm çalışma haline gelmesi, emek hareketinin geleneksel yöntemlerle örgütlenmeye devam edemeyeceği, varsaydığı sanayi işçi sınıfının artık asıl işçi sınıfı olmadığı ve sınıfın değişen yapısına uygun üyelik ve örgütlenme modelleri geliştirmesi gerektiği tartışmasını getiriyor. Bu, belli bir iş tanımı, iş yeri ve süresi olmadan çalışan kitlelerin nasıl örgütleneceği sorusuyla da ilgili. Bazı Afrika ülkelerinde, Hindistan'da ve Güney Kore'de sendikaların enformel çalışanları da örgütlenmeye dahil ederek yeni stratejiler geliştirmeleri emek hareketinin örgütlenmesinin geleceği hakkında olumlu bazı örnekler olarak gösteriliyor (Webster ve Forrest, 2019).

Kadınların sendikalaşma oranının en düşük ve sendikalarda kadın-erkek uçurumunun en fazla olduğu ülkelerden biri olarak gösterilen Türkiye’de (Visser, 2019) ise ne emek-sermaye ilişkisinin ve istihdamın değişen yapısına uyum sağlamada ne de cinsiyet eşitliğini içermeye kayda değer bir gelişme olduğunu söylemek güç. Sendikalar, sanayi kapitalizminin olduğu kuzey ülkelerinde başından beri erkek işçi örgütlenmesi ile özdeşleşen ve kadınları kabul etmesi uzun yıllar alan örgütler olsalar da (Akgökçe, 2020) bazı ülkelerde, örneğin İngiltere’de İşçi Sendikaları Kongresi’nin (Trades Union Congress/TUC) 1979’da Kadınların Sendikalarda Eşitliği Tüzüğü’nü kabul etmesiyle ilerleyen yıllarda bir dizi önemli gelişmenin gerçekleştiği görülüyor. 1980’e gelindiğinde kadınların sendikalaşma oranının yüzde 40’a ulaşması, zamanla karar alma organlarında temsil yetilerinin artması ve kadınların sendikalarda komisyon gibi ayrı yapılar kurmalarının oldukça yaygın hale gelmesi olumlu örnekler olarak gösterilebilir (Kirtton, 2009).

Türkiye’de ise, özel olarak işçi sendikalarında kadınlar konusunda bazı gelişmeler 1990’larda başladı. Aslında henüz 1979’da Türk-İş Konfederasyonu uluslararası sendikalarla olan ilişkisinin etkisiyle Kadın İşçiler Bürosu kurmuş ancak bu girişim kâğıt üzerinde kalmıştı (Urhan, 2014). 1990’larda sendikalarda kadınlar konusunda bazı gelişmelerin başlaması da büyük ölçüde uluslararası alanda toplumsal cinsiyet ana-akımlaşmasının ve uluslararası sendikaların etkisiyle mümkün oldu. Kadın üyelere yönelik eğitim, seminer ve kurultaylar yapılsa da bunlar, sendika politikalarına yön verecek ve kadın işçilerin sorun ve taleplerini bütünlüklü olarak yansıtacak düzeyde değildi (Toksöz ve Erdoğan, 1998). Yine 2005 8 Mart’ında Türk-İş’in Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) ile kurduğu Kadın Emeği Platformu sadece kurulduğuyla kalan girişimlerden biriydi (Özar, 2015).

Feminist gündemlerin sendikalara yansması ya da feminist hareketin sendikalarda kadın politikalarını belli bir düzeyde etkilemesi ancak 2000’lerde mümkün olmaya başladı. Bazı sendikalarda kadınlara yönelik suçlarda ‘kadının beyanı esastır’ ilkesinin kabul edilmesi, bunun daha sonra, Birleşik Metal-İş’te olduğu gibi, toplu iş sözleşmelerinde yer alması, 2003’te başlayan Petrol-İş Kadın Dergisi örneği, Kürt kadın hareketinin etkili olduğu belediyelerde sendikalarla imzalanan toplu iş sözleşmelerinde ev içinde şiddet uygulayan erkeklere idari ve mali yaptırım maddesi eklenmesi, DİSK’in yakın zamanda ana tüzüğüne kadın temsilciler kurulunu eklemesi, bazı sendikalarda kadın komisyonunun kurulması gibi gelişmeler oldu (Akgökçe, 2022).

Kamu sendikalarında ise feminizmin etkisi daha erken tarihlerde ortaya

çıktı. Kamu işçilerinin örgütlenmesi ikinci dalga feminist hareketin yükseldiği dönemde başladığı için feminist hareket ile ilişkilenerken gelişti ve Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu (KESK) içinde ve ona bağlı sendikalarda, bu ilişkinin etkisiyle kadın sekreterliği kuruldu. KESK'teki kota ve eşbaşkanlık ilkesi, kadın yapısının feminist hareketin platform ve kampanyalarının bileşeni olması (Toksöz ve Çağlayan, 2020), özellikle Eğitim Sen'deki kadın çalışmaları ve kadın meclisinin feminist hareket ile güçlü ilişkisi işçi sendikalarından ayırt edici bir durumu gösteriyor. Ancak daha önce vurguladığım üzere, kadınların sadece yüzde 25'inin kamuda çalışıyor olması ve görece güvenceli çalıştıkları gerçeği ile kadınların ezici çoğunluğunun özel sektörde güvencesiz çalışması, mavi yaka işçiliğe sıkıştırılması ve onları örgütlemesi gereken işçi sendikalarının erkek egemen yapısı farklı bir soruna işaret ediyor ve bu alandaki bir feminist değişim talebini ortaya çıkarıyor.

Sendikalarda Bağımsız Kadın Politikasına ve Feminizme Direnç

Emek piyasasının cinsiyete göre katmanlaştığını ve çoklu ayrımcılık içerdiğini hâlâ yeterince idrak edemeyen ya da etmek istemeyen, kadınların ağırlıklı olduğu iş kollarında örgütlendiğinde bile yönetimini tümüyle erkeklerden oluşturan, kadın işçilerin sorunlarını ve taleplerini görmekten uzak, son derece bürokratik ve hiyerarşik bir mekanizmayla çalışan ve patriyarkal ilişkilerin tümüyle sürdüğü ağırlıklı klasik işçi sendikaları bugün genel eğilimi oluşturmaya devam ediyor (KADAV, 2022). Sendikalarda cinsiyet eşitliğini sağlamaya katkıda bulunacak ve kadınları güçlendirecek, sendikayı dönüştürecek girişimler 'sınıfı bölme' suçlamasıyla karşılaşmaya devam ediyor. Yine bu nedenle feministler bir işçi direnişine dayanışmaya gittiklerinde kendilerine kadın dayanışmasının kıymetli olduğu ancak buldukları yerin 'sınıf yeri' olduğunu unutmamaları gerektiği hatırlatıyor.⁶

Burada sendikalar ile feminist hareketin ilişkilmesini belirleyen sorunlara dikkat çekmek gerekiyor. Birincisi, feministler patriyarka ile bir sistem olarak mücadele ederken hiyerarşik örgütlerin erkek egemenliğinin sürdürülmesine olanak tanıyan alanlar olduğuna dikkat çektiler. Erkeklerin bakış açısının örgütsel sürece hâkim olduğunu, kadınların marjinalize edildiğini ve bu yolla örgütlerdeki cinsiyet ayrımcılığının devam ettirildiğini ileri sürdüler (bkz. Acker, 1990). Bu nedenle, Türkiye dâhil, ikinci dalga feminist hareketin yükseldiği hemen her yerde feministlerin enformel, katılıma açık, yatay, bürokrasi ve hiyerarşi karşıtı örgütler kurmaları tesadüf değildi, bir politik tercihti. Dolayısıyla daha merkezsiz, eşit ve yatay örgütlenmeye alışkın bir feminist çizgi ile erkek egemen bürokratik yapının simgesi haline gelmiş klasik sendikaların birlikte politika yapması, en azından Türkiye'de, hep zor olageldi.

İkincisi, Türkiye’de ikinci dalga feminist hareket 1980’lerde, askeri darbenin emek hareketini ve sol/sosyalist örgütleri sindirdiği bir dönemde yükseldi ve başından beri emek hareketi ile feminist hareket arasında bir kopukluk oluştu. Tarihsel olarak sol/sosyalist hareketin feminist hareketi burjuva hareketi olarak etiketlenmesi, darbe sonrası yükselmesine referans vererek “Eylülist” olarak damgalaması (Tekeli, 2011: 31) ve sınıfı bölmekle suçlaması sınıf içinde kadınların özgül sorun ve taleplerinin bir feminist perspektiften oluşmasını engelledi. Daha ziyade, kadınların çıkarları “sınıfın genel çıkarları potasında eritildi” (Akgökçe, 2020: 373). Çünkü nihai kurutuluşun sosyalizm ile geleceği inancı vardı (Bağdatlı, 2020), hâlâ var.

Nihayetinde, emek hareketinde ve özel olarak sendikalarda batıdaki gibi bir feminizasyon süreci de yaşanmadığı (Akgökçe, 2020) ve belirgin bir feminizm-karşıtı çizgi yerleşik olarak devam ettiği için bu yapılarda kadın politikalarının feminist bir perspektiften yapılması pek mümkün olmadı ve sendikalardaki erkek iktidarı feministlerce en çok eleştirilen konulardan biri oldu. Feministlerin ve kadın örgütlerinin bir araya gelerek 2010 yılında oluşturduğu Sendikalarda Erkek Egemenliğine Karşı Kadın İnisyatifi bunun en somut örneklerinden biriydi:

Hükümet ve patronlar muhafazakâr, neoliberal işgücü politikalarıyla, kadınlara yarı zamanlı, geçici, taşerona ve çağrıya bağlı, esnek ve güvencesiz bir çalışma modelini uygun görüyor. Bu modeli kadın istihdamını artırmanın tek yolu olarak ileri sürüyor. Biz kadınlar bu dayatmayı kabul etmiyoruz. Kadınlar için insana yaraşır bir iş, eşdeğerde ücret, ayrımcılıktan ve şiddetten arındırılmış bir çalışma ortamı ve iş güvencesi istiyoruz. Bu nedenlerle kadınların sendikalaşmasının zorunlu olduğunu düşünüyoruz. Biz kadınlar, sendika temel metinlerinde, tüzük ve programlarında taleplerimizin tanımlanması gerektiğini biliyoruz. Ama ne yazık ki işçi erkekler üzerinden örgütlenme politikaları oluşturan sendikalar, işçi kadınların sorunlarını ve taleplerini yok sayıyorlar. Bu durum böyle devam edemez. Sendikalar tek başına erkeklere ait değildir.... İşte Novamed, işte Desa, işte Tekel-Direnışı, işte Bericap. Biz, sendikalı, sendikasız ve sendikalarda örgütlenme çalışması yapan kadınlar olarak, grevlerde, direnişlerde, gösteri yürüyüşlerinde en ön saflarda yer alıyoruz, ama ne yazık ki sendikaların, yetki ve karar organları erkeklerin iktidarındadır. Bu durum artık değişmeli.⁷

Bu inisiyatif, Sine-Sen’de tacize maruz kalan bir kadının çağrısı üzerine bir araya gelmişti (Urhan, 2014) ve hem kadın örgütlerinin ve feministlerin sendikalardaki erkek egemenliğine doğrudan meydan okuduğu bir örnek olması hem de kadınların neden daha fazla örgütlenmeye ve sendikalaşmaya ihtiyacı olduğunu göstermesi bakımından önemliydi. Kadınların çıkış noktası, eşitliği esas almayan

ve kadınlara yönelik ayrımcılığa ilişkin adım atmayan sendikaların tüzüklerini feminist politika perspektifinden yeniden düzenlenmesi gerektiğiydi. Farklı ülkelerdeki sendikaların kadın politikalarından ve tüzüklerinden faydalanarak bir tüzük taslağı hazırladılar. Kadınların ve LGBTİ+ların sendikalara daha fazla katılmalarını, yönetim kademelerinde bulunmalarını ve sendikalarda örgütlenmelerini kolaylaştıracak adımların atılması çağrısını yaptılar. Bunun yanı sıra kadınların hem ücretli hem de ücretsiz çalışmasına ilişkin, örgütlenmeyi engelleyen sorunların çözülmesini talep ettiler. Kısacası bu inisiyatif, kadınların ücretli ve ücretsiz çalışmasını birlikte düşünerek bir feminist perspektiften sendikaları dönüştürme çağrısı yaptığı için ayırt ediciydi.

Kadın İşçilerin Direnişleri ve Feminizm

Son yıllarda giderek daha fazla, Türkiye'nin hemen her yerinde yükselen işçi eylemlerine tanık oluyoruz. Emek Çalışmaları Topluluğu (EÇT, 2021) tarafından yayınlanan rapor, 2021'de bir önceki yıla kıyasla işçi eylemlerinde ciddi bir artış olduğunu gösteriyor. Bu eylemlerin cinsiyet boyutuna bakıldığında yarısında erkeklerin ağırlıklı olduğu, bir kısmında kadın-erkek sayısının eşit olduğu ve az sayıda kadın yoğun işçi direnişinin gerçekleştiği görülüyor. Bu kuşkusuz kadın istihdamının niteliği ile ilgili. Çünkü raporun da gösterdiği üzere, eylem sayısının yüksek olduğu metal, inşaat ve genel işler işkolları kadınların kısıtlı olduğu alanlar.

Ancak hem emek piyasasındaki cinsiyete dayalı bölünme hem de erkek egemen sendikaların kadın işçilerin örgütlenmesini engellemesi nedeniyle kadınların çok fazla yer alamadığı bu eylem dalgalarında kadın işçilerin sözünü ve taleplerini açığa çıkaran, yine feministlerin dayanışma örgütlediği bazı örnekler var. Bunlardan birisi Farplas Direnişi. Gebze'de otomotiv yan sanayiinde üretim yapan Farplas fabrikasında DİSK'e bağlı Birleşik Metal-İş Sendikası'nda örgütlendikleri için atılan işçiler işe iade, çalışma koşullarının ve ücretlerin düzeltilmesi, sendikalaşma haklarının tanınması için direnişe geçtiler. Bu fabrikanın özelliklerinden birisi çalışanların neredeyse yarısının kadın olması ve 'kadın dostu' firma imajıyla kendisini tanıtmıştı. Ancak bu 'kadın dostu' firmada ne bir kreş vardı ne de kadınlar mobbinge, tacize ve şiddete uğradıklarında onları koruyacak bir mekanizma. Bunun yanı sıra kadın işçiler erkeklerden daha az ücret alıyorlardı. Bu direnişle dayanışma ve direniş ziyareti Yoksulluğa Feminist İsyan Grubu tarafından organize edildi. Hem kadın işçilerin hem de feministlerin bu fabrikanın cinsiyet eşitliğini araçsallaştıran ve PR malzemesi yapan tavrını teşhir etmeleri ayrıca önemliydi.⁸

Bursa'da yine sendikalı oldukları için işten atılan Acarsoy Tekstil fabrikası işçisi

dört kadının eylemi, feministlerin dayanışma örgütlediği direnişlerden biriyken, burada yine kadın işçiler ücret ve çalışma koşullarının yanı sıra mobbinge ve tacize maruz kaldıklarını dile getirdiler. Bu direniş ziyareti yine Yoksulluğa Feminist İsyan Grubu tarafından organize edildi. Bir başka örnek, ETF Tekstil'de firma patronunun fabrikayı kapatacağını duyurması üzerine haklarını almak için fabrikayı işgal eden ve direnişe geçen kadın işçiler fabrikada yaşadıkları sistematik mobbingi, tacizi, aşağılamayı anlattılar ve kadın örgütlerini dayanışmaya çağırdılar. Burada yine dikkati çeken nokta, patronun 'kadın dostu' ya da 'kadın duyarlılığı' imajıydı. Bir kadın işçi, "Duyarlı olsa bunu yapar mı? Bir sürü kadın çoluğunu çocuğunu sersefil koymuş evde, aç susuz direniyor kapı önünde. Bir kadın başka bir kadına bunu yapar mı?" (Gök, 2022) diyordu.

Daha önce, kadın hareketinde girişimcilik temelli örgütlerin yükselişinden bahsetmiştim. Toplumsal cinsiyet eşitliği meselesinin ana akım hale gelmesi, çeşitli kurumların içine girmesi, kabul görmesi teorik olarak olumlu olsa da bu aynı zamanda kavramın araçsallaştırılmasına zemin hazırladı. Bu iki eylemde hem kadın işçilerin hem de eylemlerle dayanışma örgütleyen feministlerin 'kadın dostu patron/şirket' anlatısını sorgulamaları ve meselenin aslını ortaya çıkarmaları, kendilerini girişimcilik temelinde konumlandıran, kimi zaman firmalarla ortak projeler uygulayan kadın örgütlerinin de dikkate alması gereken bir durum olarak düşünülebilir.

Kadın Emeğinin Örgütlenmesinin Geleceği Üzerine: Derinleşen Çelişkiler, İşçi Sendikalarının Krizi ve Alternatifler

2019'da Genel-İş Sendikası'na üye Kadıköy Belediyesi işçisi kadınlar ve işyeri temsilcileri şube seçimleri öncesinde, sendikalarda daha önce görmeye alışık olmadığımız, Mor Liste isimli bir çalışma yaptılar. Mor Liste, tamamı erkeklerden oluşan sendika aday listelerine karşı tamamı kadınlardan oluşan bir listeydi. Bu eylem bizzat sendikadaki erkekler tarafından sınıfı bölmekle hatta cinsiyetçilikçe suçlandı (KADAV, 2022). Bu, sendikadaki erkeklerin kadınları hâlâ sınıfın bir bileşeni olarak algılamadıklarını ve tümü erkeklerden oluşan listelerle sendika seçimine gitmekte bir sakınca görmediklerini gösteriyordu.

Mor Liste eylemini yapan kadınlar sendikalardaki erkek egemenliğinin son bulmasını, kadınların karar alma süreçlerine eşit katılımını ve sendika içinde feminist çizgide kadın politikası yapılmasını talep ettiler. Sendikalardaki temsil krizine dikkat çektiler. Kendilerini emek hareketi ile feminist hareket arasında köprü olarak konumlandırıdılar ve feminist hareketin uzun yıllardır talep ettiği birçok maddeyi (ücretsiz kreş, eşit işe eşit ücret, şiddet, taciz ve mobbinge karşı mücadele taahhüdü, regl izni vb.) toplu iş sözleşmesine eklemeyi başardılar.⁹

Sendikalarda Erkek Egemenliğine Karşı Kadın İnisiyatifi'nin on yıl önceki itirazlarının ve taleplerinin Mor Liste gibi bir örnekle yeniden karşımıza çıkması, sendikalarda kayda değer bir değişimin olmadığını ancak sendikaların erkek egemen yapısına karşı bir feminist itiraz damarının sürdüğünün göstergesidir. Sendikalardaki bu yapı değişmediği sürece kadın komisyonu gibi yapıların kurulması halinde bile çalışmaların erkek başkan ve yönetimlerin müdahalesine açık olacağı, kâğıt üzerinde kalacağı ve sendikal bürokrasi içinde eriyeceği yine feministlerce dile getirilen bazı sorunlardır (KADAV, 2022). Bu ise sendikaya olan inancın zayıflaması, kadınların sendikayla bağ kuramaması ve alternatiflere yönelmesi sonucunu getirebilir.

Sendikaların krizinin temelinde cinsiyetçiliğin, patriyarkal bürokratik yapının varlığı kadar sınıf siyaseti yapma konusunda bir dizi zayıflığı da yatıyor. Çünkü Türkiye'de klasik sendikalar, genel olarak emek hareketi ve sol, istihdamın değişen yapısına, kayıt dışı, geçici, düzensiz çalışmanın bir kural haline gelmesine, platform ekonomisi gibi yeni tür iş ilişkileri getiren istihdam biçimlerine, giderek genişleyen güvencesiz işçi kitlelerinin sorunlarına ve ihtiyaçlarına, sınıf mücadelesindeki yeni eğilimlere ve dönüşümlere cevap verme konusunda direnç göstermeye devam ediyor (Çıdamlı, 2016). Kuşkusuz, Türkiye'de sendikalaşmayı düzenleyen yasanın kendisi işçileri örgütsüz bırakmak, sendikalaşmayı zorlaştırmak üzerine kurulu, sermaye ve siyasal iktidar işçileri sarı sendikalara yönlendirirken siyaseten sol/sosyalist çizgide duran sendikaları hedef gösteriyor. Ancak örneğin tekstil işkolunda örgütlenip yasa bu şekilde sınırlama getiriyor diye sadece kayıtlı işçileri örgütleyen, tekstil firmalarını asıl palazlandıran enformel çalışmayı gündemine almayan, firmaların evde parça başı iş yaptırarak karın tokluğuna emeğini sömürdüğü kadınları/mülteci kadınları örgütlemeyen bir sendikal hareket gelecekte nasıl bir 'işçi sınıfı mücadelesi' öngörüyor? Emek örgütlenmesini salt ekonomist çizgiye, ücret pazarlığına indirgeyen bir sendikal hareket kapitalizme karşı nasıl bir mücadele büyütmeyi planlıyor?

Aslında bu sorulara bazı cevaplar hem sayıca hem de eylem bakımından yükselişe geçen bağımsız sendikalardan geliyor. Bazıları çeşitli sol/sosyalist örgütler tarafından kurulan bağımsız sendikaların bir özelliği, sadece sermayeye ve sarı sendikalara değil; DİSK'teki sol sınıf siyaseti yapması beklenen sendikaların bürokratik yapılarına ve zayıf sınıf siyasetine itiraz olarak da yükselmiş olmalarıdır (KADAV, 2022). Bu eğilim henüz yeni olduğu için burada analizini yapmak mümkün değil ancak kadın politikası bağlamında geleceğe ilişkin nasıl bir potansiyel taşıdığına kısaca değinmek gerekir. Feminizmi ideolojik bir kategori olarak reddeden ve sınıf mücadelesini kadın-erkek el ele

olarak kuranları bir yana bırakırsak, bazı bağımsız sendikalarda hem feminizm/ kadın mücadelesi vurgusunun ortaya çıktığı hem de kadın komisyonlarının kurulduğu görülüyor (KADAV, 2022). Örneğin henüz 2021'de kurulan ve geniş çaplı sokak eylemleriyle bilinir hale gelen Özel Sektör Öğretmenleri Sendikası, tüzüğünde kadınlara ve LGBTİ+lara yer vererek ve bir kadın komisyonu işleterek çalışmalarını sürdürüyor. Kadın işçi yoğunluklu bu alanda kreş ve eşdeğer işe eşit ücret gibi taleplerin yanı sıra kadınların maruz kaldıkları sorunları gündeme getiriyorlar.¹⁰

Yine Turizm, Eğlence ve Hizmet İşçileri Sendikası (TEHİS) hem politik duruşunu ve kadın hareketi ile ilişkisini ortaya koyan hem de kadın komisyonu aracılığıyla kadın politikası geliştiren bir diğer sendika örneği (KADAV, 2022). Bu sendikaları kuranların bizzat sendikanın örgütlü olduğu iş kolunda çalışan gençler işçiler olmaları, feminist mücadelenin yükselişine tanık olmuş olmaları ve kadın hareketi ile bağ kurmaları yeni bir eğilimin oluşması için potansiyel taşıyor. Ancak bu gelişmelere rağmen patriyarkal ilişkilerinin dirençliliği ve varlığını her yerde sürdürdüğü gerçeği unutulmadan, kadın politikalarına ilişkin feminist hareket ile sendikacı kadınların birbirlerini güçlendirecek ve ortak mücadele sürdürmelerini sağlayacak zeminlerin oluşturulması gerekiyor.

Sonuç

Bu çalışma ile kadın emeğinin feminist hareket için kritik önemde bir konu olduğunu, son yıllardaki gelişmeler dikkate alındığında kadın emeğine ilişkin güçlü bir feminist politikaya her zamankinden daha fazla ihtiyaç olduğunu ortaya koymaya çalıştım. Feminist hareketin/kadın hareketinin Türkiye'deki en güçlü toplumsal hareket iken neden kadın emeğine ve kadın emeğinin örgütlenmesine ilişkin sistematik ve bütünlüklü bir politika geliştiremediğini ise hareket içi dinamikleri ve hareket dışındaki dinamiklerin rolünü birlikte düşünerek tartışmaya çalıştım. Kadın emeği ve istihdamı farklı aktörlerin (devlet, piyasa ve uluslararası kuruluşlar) sıklıkla dahil oldukları ve biçimlendirmeye çalıştıkları, aynı zamanda emek hareketi ve sendikaların etkin politika yapmasını gerektiren bir alan olduğu için de gerilim ve çelişki dolu bir konu olmayı kaçınılmaz olarak sürdüreceği gibi görünüyor.

Feministlerin kadın emeği politikası geliştirirken bu alanı biçimlendiren güç ilişkilerine, yani hem kadın istihdamını patriyarka ve sermaye uzlaşısında biçimlendirmeye çalışan siyasal iktidara ve sermayenin emek sömürüsüne hem de emek hareketi ve sendikalar içindeki erkek egemenliğine karşı cevaplar üretmeye devam edeceklerini öngörebiliriz. Feminist hareket, daha fazla sömürüye, baskıya ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını dile getiren kadın

işçileri bir politik mesele haline getirirken; sendikalar bunu ikincil bir mesele olarak görmeye devam edemezler. Kadınların hem evde yaşadıkları şiddet ve emek sömürüsü hem de işyerinde maruz kaldıkları cinsiyetçi ayrımcılıklar sendikaların üzerine politika yapmasını gerektiren ve artık daha fazla ileri bir tarihe ertelenemeyecek sorunlardır. Sendikaların kadınların ücretli-ücretsiz emek kıskacını görerek, örgütlenme faaliyetlerinin kadınlar için üçüncü mesai (Urhan, 2014) demek olduğunu dikkate alarak faaliyetlerini düzenlemesi ve yürütmesi gerekiyor. Kadınların ev içi iş yükü nedeniyle sendikal faaliyetlere katılamamaları ve sonuç olarak etkinliklerin ağırlıklı erkeklerin katılımıyla yapılması dikkate alınması gereken en önemli sorunların başında geliyor. Yine sendika içi mekanizmaların kurulması, kadınların sendikalaşması için çalışmalar yapılması, ILO 190 gibi mekanizmaların hayata geçirilmesi için geniş ölçekli kampanyalar yapılması sendikaların önünde duran bazı ödevler olarak düşünülebilir.

Kuşkusuz, bir yanda feminizmi hâlâ “tehlikeli” (Hartmann, 2006: 66) gören, kadın işçileri feminizmden “korumaya” (Akgökçe, 2020: 375) çalışan ve sendikalar içinde ayrı kadın yapılarına direnç gösteren klasik sol sendikal gelenek, diğer yanda kadın komiteleri kuran ama AKP’yi takiben ‘güçlü toplum, güçlü aile’ söylemiyle, güvenceli esneklik savunusuyla ve proje temelli kadın çalışmalarıyla bambaşka bir perspektiften, bir tür “sivil toplum sendikacılığı” (Urhan, 2014: 38) çizgisinde sendikacılık yapan Hak-İş gibi yapılar varken, feminist hareketin sendikal hareketle kuracağı ilişkilerin belli sınırlara takılmaya devam edeceğini de öngörmek mümkün. Ancak bu, sendikalarda erkek egemenliğinin son bulması, özgürleştirici ve eşitlikçi kadın politikalarının yerleşmesi için bir feminist müdahale ve mücadele imkanının olmadığı anlamına gelmez.

Kadın örgütleri arasındaki perspektif, örgütlenme ve yöntem farklılıklarına gelirsek, kadın istihdamını salt girişimcilik gibi mekanizmalar üzerinden kurgulayan, kadın emeğinin ücretli-ücretsiz sömürüsünü dikkate almadan çalışmalar yapan, kadınları bu sömürüden özgürleştirecek politikalar geliştirmek bir yana, meseleyi ele alırken hiçbir yapısal sorunu işaret etmeyen kadın örgütlenmesi eğiliminin, feminist politika bağlamında daha fazla tartışılması ve mesele edilmesi gerekiyor. Bu eğilim siyasal iktidar ve sermaye ile kesişme noktaları taşıdığı için de önem arz ediyor. Nihayetinde geniş ölçekli bir ortak mücadele oluşturmak için asgari düzeyde de olsa belli bir politik çizgi üzerinde uzlaşmak gerekiyor. Son olarak, yaşadığımız kriz ve yoksulluk, kadın hareketinde ve feministler arasında kaçınılmaz olarak kadın yoksulluğunu merkeze alan söylemleri ve politika yapma eğilimini ortaya çıkarabiliyor. Ancak yoksulluğun bir sonuç olduğuna ve kadın emeğine ilişkin politikaları salt yoksulluk sorunuyla

ele almanın sınırlılıklarına işaret etmek gerekiyor.

Sonnotlar

*Katkı ve önerileri için Hülya Osmanağaoğlu'na teşekkür ederim.

1 DİSK'in raporuna göre GSYH içinde emeğin payı yüzde 31,5'e düşerken, sermayenin payı yüzde 47,6'ya çıktı. Oysa 2020 ikinci çeyrekte emeğin payı yüzde 37 idi. DİSK-AR (2022). Gelir Dağılımında Büyük Bozulma. <http://disk.org.tr/2022/08/gelir-dagiliminda-buyuk-bozulma/>. Son erişim tarihi, 26/09/2022.

2 Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017.

3 AKP bu açıklamayı Yeni Teşvik Sistemi kapsamında yapmıştı. Bu konuya dair KEİG tarafından yapılan basın açıklaması için bkz. KEİG (2012). Sanayide Yeni Teşvik Sistemi ve Ulusal İstihdam Stratejisi Taslağı. <http://www.keig.org/sanayide-yeni-tesvik-sistemi-ve-ulusal-istihdam-stratejisi-taslagi-mayis-2012/>. Son erişim tarihi, 27/09/2022.

4 Kadınların Kurtuluş Bildirgesi metni ile Ayşe Düzkan'ın Kadın Kurultayı'ndaki sunum metni için bkz. H Osmanağaoğlu (ed), *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*, Ankara: Dipnot Yayınları, 2015.

5 Sosyalist Feminist Kolektif (2008). Kadınlar için Sosyal Haklar: SSGSS'ye Esastan İtirazımız Var. <http://www.sosyalistfeministkolektif.org/kampanyalar/tarihimizden-kampanyalar/kad-nlar-icin-sosyal-haklar-ssgss-ye-esastan-itiraz-m-z-var/>. Son erişim tarihi, 27/09/2022.

6 Bu ifade, 2018 yılında feministler olarak Flormar Direnişi kampanyasını örgütlediğimizde, kampanyanın bir parçası olarak gittiğimiz direniş ziyareti sırasında sendika başkanı tarafından dile getirildi.

7 <http://www.sosyalistfeministkolektif.org/eylem-etkinlik/sendikalardaki-erkek-egemen-antidemokratik-yapya-isyani-ediyoruz/>. Son erişim tarihi, 20/09/2022.

8 Farplas Fabrikası işçisi kadınların anlatımları için Kadın İşçi'de yayımlanmış iki habere bakılabilir. Farplas'ta Feminist İsyan. <https://www.kadinisci.org/guncel/farplasta-feminist-isyani/>; Farplas Direnişinde Onlar En Önde. <https://www.kadinisci.org/orgutlenme-sendika/farplas-direnisinde-onlar-en-ondeler-hakkimi-almadan-asla-birakmam-diyenlerin-cogu-kadin/>. Son erişim tarihi, 27/09/2022.

9 Mor Liste katılımcısı ile yapılan bir röportaj için bkz. N Akgökçe (2021). Ayşecan Ay ile söyleşi: Feminist İşçilere İhtiyacımız var. *Kadın İşçi*, 27 Nisan. <https://www.kadinisci.org/orgutlenme-sendika/feminist-kadin-oncu-iscilere-ihtiyacimiz-var/>. Son erişim tarihi, 10/09/2022.

10 Özel Sektör Öğretmenleri Sendikası'nın kadın sekreteri ile yapılmış röportaj için bkz. Özel Sektör Öğretmenleri Sendikası Kadın Komisyonu Kuruldu: Amaç, toplumsal cinsiyet temelli her türlü ayrımcılıkla mücadele. <https://www.kadinisci.org/guncel/ozel-sektor-ogretmenleri-sendikasi-kadin-komisyonu-kuruldu-amac-toplumsal-cinsiyet-temelli-her-turlu-ayrimcilikle-mucadele/> Son erişim tarihi, 20/09/2022.

Kaynakça

Acar Savran G (2004). *Beden Emek Tarih: Diyalektik Bir Feminizm İçin*. İstanbul: Kanat Kitap.

Acar Savran G (2018). *Feminizm Yazıları: Kuramdan Politikaya*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Acar Savran G (2020). Kaktüs'ten Feminist Politika'ya Sosyalist Feminizm. İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm*, İstanbul: İletişim, 84-103.

Acker J (1990). Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender and Society*, 4 (2), 139-158.

Akgökçe N (2009). Feminist Dayanışma: Direnişte, Grevde Kadınlar ve Kadın Grevleri. *Feminist Politika*, 3, 6-7.

Akgökçe N (2020). Feminizm ve Sendikalar. İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm*, İstanbul: İletişim, 372-385.

Akgökçe N (2022). Sendikada Kadınlar. *Feminist Bellek*, 24 Şubat. Son Erişim Tarihi 19/09/2022.

Arı S ve Diner Ç (2016). Neoliberal Ahlak ve Yoksulluk Kıskaçında Batmanlı Kadınların Mikrokredi Deneyimleri. *Kadın/Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi*, 17 (2), 1-26.

Arı S (2018). *Türkiye'de Kadın Örgütlenmesinde Kesişen ve Ayrışan Eğilimler: Meydan Okuma, Uzlaşma, Uysallaşma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Arı S (2022). Kadın Emeği Siyaseti Üzerine. *Kadın İşçi*, 1 Mart. Son erişim tarihi, 24/09/2022.

Arın T ([1983] 2015). Kadın Çalışınca. İçinde: H Osmanağaoğlu (der), *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*, Ankara: Dipnot Yayınları, 141-143.

Aslan A (2011). Sermayenin Yeniden Yapılanması ve Kürtler. *SAV-Almanak*, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı, 154-165.

Bağdatlı N (2020). Feminizm ve Sol: Türkiye'de 1970'lerde 'Kadın Sorunu'. İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm*, İstanbul: İletişim, 362-371.

356 Arı S (2023). Kadın Emeğinin Örgütlenmesini Feminist Bir Mesele Olarak Yeniden Düşünmek. *Mülkiye Dergisi*, 47(1), 325-360.

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2020). Çalışma Hayatı İstatistikleri 2020. Yayın No: 46. Ankara.

Çıdamlı Ç (2016). Kadın Hareketini Yenilemenin ve Feminizmi Emek Hareketi İçinde Ana-akımlaştırmanın Günümüzdeki Dinamikleri. İçinde: A Özüğurlu (ed), *21. Yüzyıl Feminizmine Doğru: Neoliberalizmin Ötesinde Bir Kadın Hareketi İçin Tartışmalar*, 2. Baskı, Ankara: Notabene, 215-231.

Dalla Costa M (2014). *Kadınlar ve Toplumun Altüst Edilmesi*. Çev. Kolektif. İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Dedeoğlu S (2022). Special Dossier Editor's Introduction Gender, Care, And Work in Turkey: From Familialism to Neo-Paternalism. *New Perspectives on Turkey*, 66, 4-10.

Dedeoğlu S ve Şahankaya A (2015). Türkiye'de İş ve Aile Yaşamını Uyumlaştırma Politikaları. İçinde: S Dedeoğlu ve A Y Elveren (ed), *2000'ler Türkiye'sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet*, Ankara: İmge, 93-121.

Delphy C (2008). Baş Düşman. İçinde: G Acar-Savran ve N Tuna-Demiryontan (der), *Kadının Görünmeyen Emegi*, İstanbul: Yordam, 89-113.

DİSK-AR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi) (2021). İşsizlik ve İstihdam Görünümü Raporu 2021. İstanbul: DİSK.

DİSK-AR (2022). İşsizlik ve İstihdamın Görünümü Raporu, Eylül 2022. İstanbul: DİSK.

Durusoy Öztepe N (2018). Hizmetler Sektörünün Eğreti İşlerinde Kadın İstihdamı ve Çalışma Koşulları. İçinde: Ç Ünlütürk-Ulutaş (der), *Feminist Sosyal Politika: Bakım, Emek, Göç-Gülây Toksöz'e Armağan*, İstanbul: Notabene, 172-198.

Dünya Bankası (2001). *Engendering Development: Through Gender Equality in Rights, Resources, and Voice*. Washington, D.C.

Ecevit Y (2011a). Kentsel Üretim Sürecinde Kadın Emeginin Konumu ve Değişen Biçimleri. İçinde: Ş Tekeli (der), *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 105-114.

Ecevit Y (2011b). Türkiye'de Kadın Emegi Konulu Çalışmaların Feminist Tarihçesi. İçinde: S Çakır (ed), *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye'de Feminist Çalışmalar*, Cilt I, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 121-165.

EÇT (Emek Çalışmaları Topluluğu) (2021). İşçi Sınıfı Eylemleri Raporu 2021. İstanbul.

Ergüneş N (2010). Kadınlara Yönelik Kredi Biçimleri ve Kadın Emeginin Enformelleşmesi, İçinde: S Dedeoğlu ve M Yaman-Öztürk (der), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 185-215.

Feminist Dergisi (2012). Tüm Sayılar. Ankara: Kadın Kültür İletişim Vakfı.

Genel-İş (2022). Kamuda ve Genel İşkolunda İstihdam Raporu Eylül 2022. İstanbul: DİSK/Genel-İş Araştırma Dairesi.

Gök B (2022). 'Kreşi olduğu için bunca yıl ETF'ye katlandık', *Kadın İşçi*, 9 Ağustos. Son erişim tarihi, 26/09/2022.

Gönüllü Atakan A ve Çoban A (2022). *Türkiye'de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi*. Ankara: Uluslararası Çalışma Örgütü.

Hartmann H (2006). *Marksizm'le Feminizmin Mutsuz Evliliği*. Çev. Gülşad Aygen. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Hartmann H (2011). Patriyarka ve Kapitalizm. *Ücretli-Ücretsiz Emek Kıskaçında Kadın-Kadın Emeği Konferansı*, İstanbul: SFK, 15-29.

Hirata H (2011). Esnek Çalışma ve Ücretli Kadın Emeği. *Ücretli-Ücretsiz Emek Kıskaçında Kadın-Kadın Emeği Konferansı*, İstanbul: SFK, 89-96.

İzdeş Ö (2019). Kalkınma Politikaları-Kadın İstihdamı İlişkisi: Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkelerinde Düşük Kadın İstihdamının Nedenlerini Kalkınma Süreçlerinde Aramak. İçinde: E Karaçimen, M Yaman, N Özkaplan, Ö Akduran, Ş Oğuz (ed), *Nuray Ergüneş için Yazılar: Finansallaşma, Kadın Emeği ve Devlet*, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı, 410-439.

KADAV (Kadınlarla Dayanışma Vakfı) (2021). Kadınların İstihdam ve Emek Deneyimlerine Bakış. İstanbul: KADAV.

KADAV (Kadınlarla Dayanışma Vakfı) (2022). Kadınların Sendikalaşma Deneyimleri, Sendikaların Kadın Politikaları. İstanbul: KADAV.

Kahya R (2021). Evde kocaya, fabrikada patrona başkaldırıyoruz!, *Kadın İşçi*, 16 Kasım. Son erişim tarihi, 26.09.2022.

KEİG (2013). *Türkiye'de Kadın Emeği ve İstihdamı Sorun Alanları ve Politika Önerileri II*. İstanbul: KEİG.

KEİG (2015a). *Çalışma Yaşamında Eğretilik, Eğreti İstihdam ve Atipik İstihdam İlişkisi*. İstanbul: KEİG.

KEİG (2015b). *Türkiye'de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler*. İstanbul:

KEİG (2019). On Birinci Kalkınma Planı'nda Kadın İstihdamı: Hedef Girişimcilik ve Kooperatifçilik, <http://www.keig.org/on-birinci-kalkinma-planinda-kadin-istihdami-hedef-girisimcilik-ve-kooperatifcilik/>. Son erişim tarihi, 30/11/2022.

Kirton G (2009). Kadınları Sendikacı Yapmak. İçinde: E Ateş (der), *Kadınlar ve Sendikalar*, Çev. H Osmanağaoğlu, İstanbul: Hava-İş, 59-116.

Kümbetoğlu B (2012). *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*.

İstanbul: Bağlam.

Memiş E ve Özay Ö (2011). Ev İçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emeğe: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme. İçinde: S Sancar (der), *Birkaç Arpa Boyu: 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 249-278.

Memiş E ve İzdeş Ö (2018). Türkiye’de Yaşlı Bakımı ve Kadın İstihdamı. İçinde: Ç Ünlütürk-Ulutaş (der), *Feminist Sosyal Politika: Bakım, Emek, Göç-Gülay Toksöz’e Armağan*, İstanbul: Notabene, 99-140.

Memiş E ve Özar Ş (2021). Emek Piyasasında Çoklu Ayrımcılık, *Kadın İşçi*, 6 Temmuz. Son erişim tarihi, 25/09/2022.

Mitchell J (1985). *Kadınlık Durumu*. İstanbul: Kadın Çevresi.

Molyneux M (2008). Ev Emeği Tartışması ve Ötesi. İçinde: G Acar-Savran ve N Tuna-Demiryontan (der), *Kadının Görünmeyen Emeği*, İstanbul: Yordam, 115-155.

Munck R (2018). *Rethinking Global Labour*. UK: Agenda Publishing.

Munro A (2009). Kadınlar, İş ve Sendikalar. İçinde: E Ateş (der), *Kadınlar ve Sendikalar*, Çev. H Osmanağaoğlu, İstanbul: Hava-İş, 11-57.

Osmanağaoğlu H (2022). Feminizm, Sınıf Siyaseti ve Ev İçi Emeği Görmek. *Umut Gazetesi*, <https://umutgazetesi42.org/arsivler/71576>. Son erişim tarihi, 23.09.2022.

Özar Ş (2015). Türkiye’de 1980 Sonrası Dönemde Kadın Emeği ve İstihdamı Politikaları: Kadın Hareketi, Sendikalar, Devlet ve İşveren Kuruluşları. İçinde: A Makal ve G Toksöz (der), *Geçmişten Günümüze Türkiye’de Kadın Emeği*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 223-253.

Özar Ş (2020). Ferhunde Özbay. İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (ed), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm*, İstanbul: İletişim, 590-601.

Özbay F (2011). Kadınların Ev İçi ve Ev Dışı Uğraşlarındaki Değişme. İçinde: Ş Tekeli (der), *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 115-139.

Özbay F (2019). *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*. Haz. Ş Özar, İstanbul: İletişim.

Saygılıgil F (2018). *Bir Kadın Grevi: Serbest Bölgede Kadın İşçi Olmak*. İstanbul: Güldünya Yayınları.

SFK (Sosyalist Feminist Kolektif) (2011). *Ücretli-Ücretsiz Emek Kısacasında Kadın-Kadın Emeği Konferansı*. İstanbul: SFK.

Tekeli Ş (2011). 1980’ler Türkiye’sinde Kadınlar. İçinde: Ş Tekeli (der), *1980’ler Türkiye’sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 15-46.

Toksöz G (2016). Transition from 'Woman' to 'Family': An Analysis Of AKP Era Employment Policies From a Gender Perspective. *Journal für Entwicklungspolitik*, 32(1/2), 64–83.

Toksöz G ve Erdoğan S (1998). *Sendikacı Kadın Kimliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Toksöz G ve Çağlayan H (2020). Feminizm ve Kadın Hareketi Sendikaları Etkiledi, *Kadın İşçi*, 22 Aralık. Son erişim tarihi, 10.07.2022.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2018). İstatistiklerle Kadın 2018. Ankara: TÜİK.

TÜİK (2021). İstatistiklerle kadın 2021. Ankara: TÜİK.

Urhan B (2014). *Sendikasız Kadınlar Kadınsız Sendikalar*. İstanbul: KADAV.

Urhan B (2016). Kadın Emegi ve Toplumsal Cinsiyet. İçinde: F Saygılıgil (der), *Toplumsal Cinsiyet Tartışmaları*, Ankara: Dipnot, 119-150.

Visser J (2019). Can unions revitalize themselves? *The International Journal of Labour Research*, 9 (1-2), 17-48.

Walby S (2014). *Patriyarka Kuramı*. Çev. H Osmanağaoğlu, Ankara: Dipnot Yayınları.

Webster E ve Forrest K (2019). Precarious Work: Experimenting with new forms of representation: South African labour responds. *The International Journal of Labour Research*, 9 (1-2), 49-72.

Yaman Öztürk M (2010). Ücretli İş ve Ücretsiz Bakım Hizmeti Ekseninde Kadın Emegi. İçinde: S Dedeoğlu ve M Yaman-Öztürk (der), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 27-80.

Yaman Öztürk M ve Dedeoğlu S (2010). Kapitalizm ve Ataerki İlişkisi Çerçevesinde Kadın Emegi. İçinde: S Dedeoğlu ve M Yaman-Öztürk (der), *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 11-25.

Yaman M (2020). Karşılıksız Ev İçi Emek: Teorik ve Politik Tartışmaların İzini Sürmek. İçinde: F Saygılıgil ve N Berber (ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 10: Feminizm*, İstanbul: İletişim, 602-612.

Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Zaman Yoksulluğu

Selcen Öztürk, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0003-2011-2360

E-Posta: selcen@hacettepe.edu.tr

Pınar Sezer, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0002-7647-9826

E-Posta: psezer@hacettepe.edu.tr

Dilek Başar, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: 0000-0001-6501-8760

E-Posta: dbasar@hacettepe.edu.tr

Özet

Bireylerin zaman algısının değişim ve dönüşümü toplumsal yapıyı etkilerken aynı zamanda toplumsal yapıdan da etkilenmektedir. Özellikle Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan kapitalist ilişkiler zamanı doğal bir süreç olmaktan çıkarmıştır. Günümüzde boş zaman kavramı ücretli çalışanların istihdamda olmadığı zamanlara addedilmektedir. Ancak boş zaman kavramı, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerden ciddi şekilde etkilenmektedir. Karşılıksız emek yükünün çoğunlukla kadınlara atfedildiği Türkiye gibi toplumlarda çalışan kadın ve erkeklerin boş zaman algısı ve tercihi ciddi şekilde farklılaşabilmektedir. Bu bağlamda bu çalışmanın temel amacı zaman algısında gerçekleşen dönüşümün toplumsal cinsiyet perspektifiyle birlikte ele alınması, toplumsal cinsiyete dair politik dönüşümlerin belirleyici etkisinin incelenmesi ve ücretli çalışan ve çalışmayan kadınlar özelinde zaman yoksulluğunun analiz edilmesidir. Bu amaçla TÜİK 2014-2015 Zaman Kullanımı İstatistikleri kullanılarak betimsel bir değerlendirme yapılmaktadır. Tüm örnekleme, hafta içi zaman yoksulluğu eşik değeri 174 dakika olarak hesaplanmıştır. Hafta sonu günlükleri kullanarak yapılan hesaplamada tüm örneklem için hafta sonu zaman yoksulluğu eşik değeri 222 dakika olarak tespit edilmiştir. Tüm örnekleme hafta içi 5271 katılımcının 174 dakikadan daha az keyfi zamanı vardır ve zaman yoksulluğu oranı %26,24'tür. Hafta sonu tüm örnekleme, zaman yoksulluğu oranı ise %24,82

olarak gerçekleşmektedir. Çalışmanın temel amacı ücretli çalışan kadın ve çalışmayan kadınlar için zaman yoksulluğu oranlarının belirlenmesidir. Hafta içi zaman günlüklerine dayanarak yapılan hesaplamalar, çalışan kadınların %44,35'nin zaman yoksulu olduğunu; çalışmayan kadınların ise %13,33 oranında zaman yoksulu olduğunu göstermektedir. Söz konusu zaman yoksulluğu oranları hafta sonu için hesaplandığında çalışan kadınların %38,24'ünün hafta sonu zaman yoksulu olduğu; çalışmayan kadınların ise %20,52 oranında hafta sonu zaman yoksulu olduğu görülmektedir. Çalışma kapsamında istihdam, eğitim durumu, medeni durum alt kategorilerinde kadın ve erkekler için ayrı ayrı zaman yoksulluğu oranları da hesaplanmıştır ve elde edilen sonuçlardan yola çıkılarak çeşitli politika önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Zaman Yoksulluğu, Çok Boyutlu Yoksulluk, Toplumsal Cinsiyet, Boş Zaman, Zaman Kullanım Anketleri

Time Poverty From a Gender Perspective

Abstract

While the change and transformation of individuals' perception of time affects the social structure, it is also affected by the social structure. Especially the capitalist relations that emerged after the Industrial Revolution made time not a natural process. Today, the concept of leisure is considered to be the times when wage workers are not in employment. However, the concept of leisure is seriously affected by gender-based inequalities. In societies like Turkey, where the burden of unrequited labor is mostly attributed to women, the leisure perception and preferences of working women and men can differ significantly. In this context, the main purpose of this study is to consider the transformation in the perception of time with a gender perspective, to examine the determinant effect of political transformations on gender, and to analyze time poverty in terms of working and non-working women. For this purpose, a descriptive evaluation is made using TUIK 2014-2015 Time Use Statistics. In the whole sample, the weekday time poverty threshold was calculated as 174 minutes. In the calculation made using weekend diaries, the weekend time poverty threshold value for the whole sample was determined as 222 minutes. In the entire sample, 5271 participants have less than 174 minutes of leisure time on weekdays, and the time poverty rate is 26.24%. The rate of time poverty is 24.82% in the whole sample at weekends. The main purpose of the study is to determine the time poverty rates for working women and non-working women. Calculations based on weekday time diaries show that 44.35% of working women are time poor, while non-working women are time poor by 13.33%. When the said time poverty rates are calculated for the weekend, 38.24% of working women are time poor at the weekend; On the other hand, it is seen that the women who do not work are the weekend time poor at the rate of 20.52%. Within the scope of the

study, time poverty rates were calculated separately for women and men in the sub-categories of employment, educational status, and marital status, and various policy recommendations are presented based on the results obtained.

Keywords: Time Poverty, Multidimensional Poverty, Social Gender, Free Time, Time Use Surveys

*Herkesin serbest olduğu bir zaman vardır. Fakat herkes boş zamana sahip olamaz. Serbest olunan zaman hususi bir zaman diliminin hususi bir hesaplama biçimine işaret eder. Boş zaman tam bir varoluş hali, bir insanlık durumuna işaret eder.
de Grazia (1962)*

Giriş

Toplumların önemli bir bölümünde kadınların üstlendiği/üstlenmek zorunda bırakıldıkları ev bakım işleri/karşılıksız emek, kendisiyle bütünleşen toplumsal cinsiyet rolünü kırıp kendini yeniden üretmek için gerekli olan zamanı kullanmasının önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Böylece öncelikli görevi, görünmez bakım emeğini sağlamak olarak görülen kadının, işgücüne katılım oranı erkeklerin önemli ölçüde gerisinde kalmakta ve ekonomik olarak erkeğe bağımlılık, kırılması gereken döngülerden biri haline gelmektedir. Öyle ki erkek, hanenin geçimini sağlayan ve dolayısıyla ekonomik gelişmenin baş aktörü rolünü oynarken, kadın bağımlı kılınan ve toplumsal değer üretmeyen bir pozisyonda bulunmaktadır (Koray, 2008: 353; Özateş Gelmez, 2016: 9).

Yoksulluğun çok boyutlu yönü dikkate alındığında özellikle zaman yoksulluğunun son yıllarda öne çıkan bir yoksulluk unsuru olduğunu söylemek mümkündür. Yoksulluğun tanımının, neden ve sonuçlarının bireylerin içinde buldukları koşullara, sosyoekonomik ve kültürel öğelere göre şekillendiği göz önüne alındığında, Pearce'ün (1978) çalışmasıyla beraber 'yoksulluğun kadınlaşması' kavramının hemen hemen tüm ülkelerde yaygın bir şekilde araştırmalara konu olduğu gözlenmektedir. Pearce'ün (1978) çalışmasıyla birlikte, yoksulluğun tüm boyutlarında, öncelikle kadınların ele alınması fikri yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu çalışmada ise yoksulluğun önemli boyutlarından biri olan zaman yoksulluğu araştırılmaktadır.

Kadınların ve evde öteki kadınların (Özbay, 1999) yüklendiği bakım emeğinin çıktılarından faydalanan bir toplum söz konusuysa, kadınların bu işler için harcadıkları zamandan geriye kalan zamanları öz bakım, boş zaman, eğitim, karar verme süreçleri ile sosyal ve politik katılımlarını kısıtlamaktadır (UNDESA, 2010). Bu durum ise zaman yoksulluğuna yol açmakta hatta bu yoksulluk bir kısır

döngüyle kadınların işgücüne katılımlarının önünde engel teşkil ederek gelir açısından da yoksullaşan kadın durumunu beraberinde getirmektedir (Özateş Gelmez, 2016). Bu çerçevede, özellikle uluslararası kapitalizmin, kadın emeğini hem erkek işçilerin yeniden üretimi hem de en az maliyetle ev içi bakım işlerinin üretimi açısından yeniden dönüştürerek piyasalara uyumlaştırdığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla neo-liberal politikalarından en fazla etkilenenler toplumun da en dezavantajlı kesimleri olan kadınlar, çocuklar ve yoksul haneler olmaktadır (Özkaplan, 2010).

Türkiye’de zaman yoksulluğu üzerine yapılan az sayıda çalışmalardan biri olan, Ekiz Gökmen’in (2017) Muğla ilinde uyguladığı anket çalışması, hane içi ücretli ve ücretsiz emek sunumunda cinsiyete dayalı bir ayrımcılığın olup olmadığını incelemiş ve bu bağlamda kadınların işgücüne katılsalar dahi eşlerinden yaklaşık 4 saat daha fazla hanede ücretsiz emek sunduklarını tespit etmiştir. Tüm ülkeyi temsil eden veri setlerinin kullanıldığı çalışmalardan biri olan Memiş vd. (2012) çalışması ise Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2006 Zaman Kullanım Araştırması ile hanede ücretli ve ücretsiz emeğe ayrılan zamanda önemli bir cinsiyet eşitsizliği olduğunu ve bunun hane tipine göre de değişmediği sonucuna ulaşmıştır. Benzer şekilde, Öneş vd. (2015) de bir önceki çalışmayla aynı veri setini kullanarak cinsiyetler arasında yoksulluk durumu ile ücretli ve ücretsiz emeğe harcanan zaman açısından farklılıklar mevcut olduğunu saptamıştır. Elde edilen bulgular, özellikle yoksul hanelerde yoksulluğun yükünün artarak ücretsiz iş yüküne dönüştüğüne ve bu iş yükünün de daha çok kadına yüklendiğine işaret etmektedir.

Bu çalışmada ise çalışan/çalışmayan; kadın/erkek ayrımı yapılarak zaman yoksulluğu durumları betimsel analiz yardımıyla ve TÜİK 2015 Zaman Kullanım Araştırması Mikro Veri Seti kullanılarak araştırılmaktadır. Bu bağlamda, çalışma mevcut literatüre üç önemli noktada katkı sunmaktadır. Bunlardan ilki, yoksulluğun gelirden bağımsızlaştırılarak zaman boyutunda incelemesini yapan ve bu amaçla 2015 Zaman Kullanım Araştırması’nı kullanan literatürdeki ilk çalışma olmasıdır. Diğer yandan, ele alınan örneklemin zaman yoksulluğunun istihdam durumu, eğitim ve medeni durum gibi çeşitli alt kategoriler bağlamında ele alınması bir diğer katkı unsurudur. Son olarak, yöntem bölümünde de detaylı bir biçimde açıklandığı üzere bu çalışma, literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak zaman yoksulluğunu haftalık ortalama yerine hafta içi ve hafta sonu için boş zaman hesaplamaları şeklinde ayrı ayrı yapmaktadır. Bu ayrıştırma ile elde edilen bulgular, kadınların erkeklere göre özellikle hafta sonu hesaplamalarında oldukça yüksek oranlarda zaman yoksulluğuna sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın sonraki bölümleri şu şekilde ifade edilebilir: izleyen bölümde, zaman algısının dönüşümü, refah-zaman ve toplumsal cinsiyet-zaman ilişkileri incelenmiştir. Üçüncü bölümde, kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmıştır. Dördüncü bölüm, elde edilen ana bulguları ortaya koyarken; çalışmanın son bölümü, bu bulguları tartışmakta ve politika önerileri sunmaktadır.

Zaman Algısının Dönüşümü

Zaman algısı tarihsel süreç içinde ciddi bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümde zaman algısının toplumsal olgular ve olaylar ile karşılıklı etkileşim içinde olmasının etkili olduğu bilinmektedir. Ekonomik, sosyal ve teknolojik değişimler zaman algısının özellikle de boş zaman algısının içeriğinin değişimine yol açmaktadır. Ekonomik ve sosyal yapı zamanın kavrayışını dönüştürürken zamanın algısal değişimi de ekonomik ve sosyal yapıyı etkilemektedir.

Zaman kavrayışındaki/algısındaki en büyük değişimin Endüstri Devrimi sonrası ortaya çıkan kapitalist ilişkiler sonucu gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Söz konusu kapitalist ilişkiler, zamanı doğal bir süreç olmaktan çıkarmıştır. Eski toplumlarda zaman; doğum, ölüm, tarımsal faaliyetler, güneşin doğuşu/batışı; mevsimler gibi doğal olaylar tarafından şekillenip adlandırılırken günümüzde bu bağlamdan tamamen koparılmış mekanik ve ekonomik bir zaman kavrayışına dönüşmüştür. Kapitalist toplum yapısıyla birlikte zamanın para ile ilişkilendirilmesi ve böylece boş zamanın verimsiz addedilerek olumsuzlanması ile zamanın ortaklaştırılması çabası doğmuştur. Bu çaba zamanın doğal akışından uzaklaşarak insan eliyle oluşturulmuş daha nesnel ve endüstriyel bir zaman kavramını doğurmuştur. Böylelikle zaman daha ölçülebilir hale gelmiş; çalışma saatleri katlanmış ve giderek ülke ve bölgeler arasında da ortaklaştırılmıştır. Öte yandan teknolojik gelişmeler, zaman-mekân ilişkisinin de bozulmasına neden olmuştur (Karmaz, 2018).

Ortaçağ döneminde saat ve takvim kavramları özellikle köylüler arasında neredeyse hiç kullanılmamaktaydı. Bu dönemde farklı sınıflar için zamanın ritmi mevsimler ve ritüellerden ibaretti. Bu bağlamda zaman *kullanışlılık* ile bağdaştırılmaktaydı. Ancak Ortaçağ döneminde yaşayan bir tüccar için zaman, bir köylüye kıyasla ticari getirisi dolayısıyla iktisaden daha anlamlı ve önemliydi (Thrift, 1990: 109). Ortaçağ döneminde köylü ve tüccarın zaman kavrayışları/algıları arasında oluşan bu farklılaşmanın Endüstri Devrimi sonrası çok daha keskinleştiği ve tüccarın zaman kavrayışının toplumun zaman algısına dönüştüğü söylenebilir. Dolayısıyla zaman kavramının Endüstri Devrimi öncesinde sınıfsal farklılıklardan azade kabul edilemeyeceğini, sınıfsal farkların Endüstri Devrimi sonrasında da zaman algısının dönüşümünde belirgin bir biçimde etkili olduğunu

iddia etmek mümkündür. Ancak özellikle Endüstri Devrimi sonrasında işçilerin zamanı artık kendi zamanları olmaktan çıkarak işverenin zamanı haline gelmiştir. Dolayısıyla çalışma zamanı ve boş zaman ayrımının Endüstri Devrimi sonrasında ortaya çıktığını ve ekonomik ilişkilerin ve hâkim hale gelen kapitalist anlayışın bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Kapitalist toplum yapısının hâkim hale gelmesiyle birlikte zamanın para ile ilişkilendirilmesi, boş zamanın verimsiz addedilmesi, özellikle işçiler açısından zamanın ortaklaştırılması çabasını doğurmuştur (Thrift, 1990: 117; Karmaz, 2018: 73). Zamanın ve dolayısıyla boş zamanın ortaklaştırılması, Endüstri Devrimi öncesi dönemde haftalık olarak yeterli parayı kazanan işçilerin işi terk etmesi gibi işveren açısından istenmeyen bir uygulamanın, makineleşme ve kitle üretimine geçiş döneminde engellenmesinde etkili olmuştur. Kapitalist gelişme sürecinde zamanın, özellikle işçiler açısından iş takvimleri ile konulan kurallar yoluyla ortaklaştırılması, yaygın bir uygulamadır (Thrift, 1990). Bu tip uygulamalar çalışma zamanının işçi aleyhine düzenlenmesine ve dolayısıyla olumsuz çalışma koşullarına zemin hazırladığı için buna karşı işçi direnişleri sergilenmiş ancak bu direnişler değişen zaman anlayışından ziyade uzun çalışma saatleri ile mücadele biçiminde olmuş, Grazia (1962)'nin deyiimiyle işçiler, çeşitli muharebeler kazansa dahi ekonomik ve sosyal yapı ile değişen zaman algısı karşısında savaşı kaybetmiştir.

Çalışma zamanı ve boş zamanın ayrılmasında yasal düzenlemelerin ve devletin de rolü büyüktür. Endüstri Devrimi sonrası dönemle başlayan 'vakit nakittir' anlayışı, mesai ve mesai dışı saatlerin ayrıntılı şekilde –işveren lehine- hesaplanması sonucunu doğurmuştur (Thrift, 1990: 119; Karmaz, 2018). Ücretli çalışanların çalışmadığı dolayısıyla kar sağlamadığı bu zaman dilimi, çalışanların mekanikleşmiş ve çoğu zaman yabancılaşmış emek süreciyle yeniden baş etmesini mümkün kılacak bir yenilenme/dinlenme zamanı olarak tasarlanan kapitalist yeniden üretim sürecine eklenmiştir (Bryson, 2007). Boş zamanın düzenlenmesinde öncelikle sınıfsal farklar etkili olmuş olsa da boş zaman aktivitelerinin toplumsal cinsiyet normlarına bağlı olarak şekillendiği ve böylece zaman algısı ile ekonomik ve sosyal yapının karşılıklı etkileşim içinde olduğu gözlenmiştir.

Boş zaman sosyolojik açıdan değerlendirilirken işlevselci, yapısalcı/eleştirel ve postmodern olmak üzere üç temel yaklaşımdan söz edilmektedir. İşlevselci yaklaşım boş zamanı özgürlük, kendini gerçekleştirme gibi kavramlar üzerinden tanımlamaktadır (Toker, 2021). Bu bakış açısı Antik Yunan'daki boş zaman eğitim kurumları olan 'Gymnasium'da gerçekleştirilen faaliyetlerle örtüşürülebilir (Güven, 2019: 1129). Bu noktada Gymnasium'a erişim hakkı olanların özgür erkekler olduğu göz önüne alınırsa zaman ve dolayısıyla boş zaman kavramının,

tarihsel olarak geçirdiği değişime rağmen sınıfsal unsurlar ve toplumsal cinsiyet normlarından bağımsız olmadığı gözlenebilir.

Yapısalcı/eleştirel yaklaşım Marksizm ve feminizm ekseninde şekillenirken, boş zaman aktivitelerini bireylerin karakterine, seçimine ve katılımına bağlamaktadır (Toker, 2021). Bu bağlamda ‘rekreasyon’, ‘restorasyon’ kavramlarının öne çıktığı görülmekte (Güven, 2019) ve aslında toplumsal/kültürel ve sınıfsal normlar istihdamın yapısı gibi boş zaman aktivitelerinin yapısını da belirlemektedir. Bu aşamada, Stebbins (1982)’nin ‘ciddi’ ve ‘ciddi olmayan’ boş zaman ayrımı önemlidir. Söz konusu ‘ciddi’ boş zaman bireylerin kendilerini geliştirmeye yönelik aktif katılımlarını içermektedir ve genellikle bu tip aktiviteler için ‘zaman’ gerekmektedir. Postmodern görüşte de seçim ve bireyselliğe odaklanılmaktadır. Stebbins’e benzer bir eksen de Rojek (2005) de ‘iyi’ ve ‘kötü’ boş zaman ayrımını ortaya atar. Kötü boş zaman ve bununla ilişkilendirilen pasif olma hali alt sınıfa atfedilirken; iyi boş zaman tüketimi üst sınıf faaliyeti olarak değerlendirilmektedir (Toker, 2021: 1008). Bu bağlamda ‘ciddi’ boş zaman sahipliği refah ile doğrudan ilişkilendirilebilir ve ‘zaman yoksulluğu’ kavramından bahsedilebilir. Özellikle Endüstri Devrimi sonrası boş zaman bir sosyal statü göstergesi haline gelmiş ve piyasa ve devlet tarafından kontrol edilen ve egemen sınıf hegemonyasını sürdürmeye yönelik bir araç haline gelerek boş zamanın özünde yer alan kendini yenileme ve gerçekleştirme, amaç ve gündemlerinden uzaklaşmıştır. Hatta bazı durumlarda söz konusu boş zaman aktiviteleri bizatihi stres kaynağı haline gelebilmektedir. Boş zamanın kapitalist toplumun gelişme süreciyle ve aylaklıkla ilişkilendirilen bir biçimi de Veblen’de karşımıza çıkar.

Zamanın ve özellikle boş zamanının düşünce alışkanlığı, içgüdü gibi aynı zamanda sosyolojik kavramlarla birlikte ele alındığı bu yaklaşımda Veblen (1899, 1970) aylak sınıfı tanımlarken bu sınıfın gösterişçi (*conspicuous*) tüketiminden bahsetmektedir. Bu söz konusu gösteriş, zaman içinde sadece tüketim malları için değil farklı aktivitelere ilişkin olarak da tanımlanmıştır. Örneğin Veblen etkisi olarak bilinen ve bireylerin tüketim alışkanlıkları ile toplumsal statüleri arasında paralellik olduğunu ifade eden bu yaklaşım, yükseköğrenim (Yalçıntaş ve Akkaya, 2019) veya boş zaman için (Veal, 2016; Bagwell ve Bernheim, 1996) tanımlanabilir. Ekonomik ve sosyal yapının karşılıklı etkileşimi ile çalışma içgüdüğü yerini aylaklığa bırakarak kurumsallaşır. Bu bağlamda, Araz ve Güler Aydın (2019) Veblen’in analizinde alışkanlıkların önemi ve söz konusu alışkanlıkların kurumların oluşmasındaki katkısına değinmişlerdir. Zaman kavrayışının birey ve alışkanlıklar ile karşılıklı etkileşimi dikkate alındığında boş zamanın tam da bahsedildiği gibi aylak sınıfa özgü bir kurumsal gösterişçi tüketim olduğunu ve bireylerin toplumsal statülerinin bir göstergesi haline

geldiğini ileri sürmek mümkündür.

Tüm bu farklı işlevi ve algısı dikkate alındığında boş zamanın tanımı gereği temel fizyolojik/duygusal ihtiyaçların ötesinde bir içeriğinin olduğunu ve boş zaman aktivitesinin tek başına bireyin seçimleriyle tanımlanamayacağını; sınıf, yaş, ekonomik altyapı, toplumsal cinsiyet ve kültürel normlarla ilişkisinin önemini ortaya koymak gerekir (Güven, 2019; Akova ve Çakmak, 2015). Söz konusu ekonomik ve sosyal unsurlar, boş zaman aktivitelerinin doğal olarak zamanın refah ile ilişkisini dikkate alan zaman yoksunluğu çerçevesinde incelenmesi gereğini doğurur.

Refah ve Zaman: Zaman Yoksunluğu

Kapitalist gelişme süreci ile birlikte bireye ait zamanın tamamı çalışma zamanı üzerinden tanımlanır hale gelmiştir. Piyasa koşulları çalışma zamanı ve boş zaman biçimindeki niteliksel ayrımın ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ancak zamanın piyasa dinamikleri dışında sadece gelir yaratmaya dönük bir refah unsuru olmadığını ileri sürmek mümkündür. Özellikle boş zaman aktivitelerinin çerçevesi bireyin sadece çalışma düzenine göre değil; kendini gerçekleştirme olanak sağlayan sosyal, kültürel alanlarla birlikte düşünülmesi gerekir. Benzer bir çerçeve yoksulluk tanımları için de benimsenmektedir. Örneğin yoksulluk ölçütü olarak sıklıkla gelir seviyesi dikkate alınırken alternatif yeni yoksulluk tanımları yapılabilmek ve yoksulluklar üzerinde yoğunlaşmakta (Sen, 1993) ve bireyin boş zamanı dolduran aktivitenin niteliği burada önemli hale gelmektedir.

Literatürde yoksulluğun çoğunlukla mutlak ve göreceli olarak tanımlandığını ve ölçüldüğünü görmek mümkündür. Mutlak yoksulluk en temel ihtiyaçların karşılanmaması durumunu ifade ederken; göreceli yoksulluk gelirin belirli bir düzeyin altında kalması ve temel yaşam standartlarının sağlanamaması durumunu ifade etmektedir. Her iki tanım ve ölçümde de yukarıda belirtildiği üzere gelir baz alınmaktadır. Ancak yoksulluğun tanımlanması ve ölçülmesi açısından gelir önemli bir etken olmakla birlikte tek başına yeterli değildir. Yoksulluğu tanımlarken iktisadi unsurlar dışında kalan ancak bireyin/hanenin ve/veya toplumun refahı üzerinde önemli etkileri olan iklim, çevre, güvenlik, saygınlık, iletişim, güçlenme vb. birçok sosyal ve kültürel unsurdan bahsetmek mümkündür. Bu kapsamda Sen (1984)'in yoksulluklar üzerinden açıkladığı *yapabilirlik yaklaşımı*, boş zaman aktivitelerinin niteliği üzerinde yeniden düşünmemize olanak sağlar.

Sen'in yapabilirlik yaklaşımında beş temel unsurdan bahsedilmektedir. Bu temel unsurlar, güvencesiz istihdam, güçlenme, güvensizlik, saygınlık ve bütüncül

bir iyi olma halidir. Bu kapsamda, yapabilirlik yaklaşımı, bireyin potansiyeli ve kendini gerçekleştirme becerisine odaklanırken temel ihtiyaçların ötesinde bir kapsama ve kavrama sunmaktadır. Yapabilirlikler geliştikçe ve bu anlamdaki 'yoksunluklar' ortadan kalktıkça gelirden bir değişim olmasa dahi bireylerin refahı yükselir. Yapabilirlik, gelirden ziyade özgürlük ve daha fazla seçeneğe sahip olma durumu ile ilişkilendirilir (Pressman ve Summerfield, 2000). Yapabilirlik yaklaşımında sosyal statü, kurumlar, toplumsal cinsiyet gibi yapılar ve kültürel normlar önemli bir yer tutmaktadır (Sen, 1984). Boş zamanın yapabilirlikleri yani bireyin kapasitesini ortaya çıkaran faaliyetlere dönük olup olmaması refahını etkileyen bir unsur haline gelebilmektedir.

Bu bağlamda, modernleşme ile birlikte ortaya çıkan 'zaman yoksulluğu' kavramını da özellikle boş zamanın değerlendirilmesi açısından yapabilirlikler ile ilişkilendirmek mümkündür. Boş zamanın bireyin kendini gerçekleştirmesine dönük olmayıp sadece çalışma koşullarına göre düzenlenmesi yoksulluk gibi devreden zaman yoksulluğuna yol açar. Devreden zaman yoksulluğu yeniden üretimin merkezi olan hanede içsel hale gelmiş toplumsal cinsiyet temelli roller söz konusu olduğunda daha da derinleşmekte (Dedeoğlu, 2000; Özkaplan, 2009) ve nesiller arası aktarımı söz konusu olmaktadır. Bu anlamda, esasında boş zaman faaliyetlerinin niteliğini sorgulamak aynı zamanda toplumsal cinsiyet politikalarının da sorgulanması anlamına gelir (Chatzitheochari ve Arber, 2012). Boş zaman faaliyetlerinin kadının kendini gerçekleştirmesine dönük olmasını sağlayan eşitlikçi politikaların, kadınların güçlenmesine (*empowerment*) de olanak sağlayacağı ileri sürülebilir.

Toplumsal Cinsiyet ve Boş Zaman

Kadınların işgücü piyasası ile ilişkisinin erkeklerden farklı olması ve birçok toplumda karşılıksız emek yükünün çoğunlukla kadınlara atfedilmesi işgücü piyasasının her alanında olduğu gibi boş zaman konusunda da toplumsal cinsiyete dayalı bir analizi gerekli kılmaktadır. Toplumsal cinsiyet normları gibi boş zaman ve faaliyetleri de sosyal ve kültürel normlardan ayrı düşünülemez ve tam da bu nedenle boş zaman ile toplumsal cinsiyet arasında güçlü bir ilişki vardır (Shaw, 1999). Bu aşamada boş zaman ve toplumsal cinsiyet ilişkisini iki biçimde incelemek mümkündür. İlki, toplumsal cinsiyet temelli cinsiyetlendirmenin boş zaman aktiviteleri üzerinde de etkili oluşu iken; ikincisi boş zamana ilişkin kısıtların toplumsal cinsiyet ile ilişkisidir.

Bir Aktivite Olarak Boş Zaman

Daha önce de bahsedildiği gibi boş zaman aktiviteleri genellikle kişisel

seçimlere indirgenmektedir. Ancak bu seçimlerin temelinde bireye ve topluma özgü karakteristikler ve imkânlar olduğu göz ardı edilmektedir. Bu nedenle yaş, cinsiyet, ekonomik durum, sınıf, sosyal statü ve toplumsal cinsiyet boş zaman aktivitesi açısından belirleyici kırılımlardır. Örneğin erkekler boş zaman aktivitesi olarak daha çok sportif faaliyetleri tercih ederken kadınlar ise kültür ve sanat faaliyetlerini tercih etmektedir (Shaw, 1999: 273). Bu durum toplumsal cinsiyet temelli bir seçime işaret etmektedir. Öte yandan sportif faaliyetlere ilişkin seçimler de gerek kadınlar gerekse erkekler için toplumsal cinsiyet temellidir ve bu bağlamda çoğu zaman toplumsal cinsiyete ilişkin normların yeniden üretildiği yerler olarak değerlendirilebilirler (Koca ve Demirhan, 2005).

Boş Zamana İlişkin Kısıtlar

Goodin vd. (2008), bireylerin tahmin edilenden daha fazla zamansal özerkliği olduğunu ileri sürmektedir. Öte yandan zamansal özerkliğin cinsiyet, ülke ve gelir kırılımlarında farklılaştığını vurgulamaktadır. Politika özelinde, kamu transfer ödemelerinin ve kreş yardımlarının bireysel zamansal özerklik üzerinde pozitif etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak söz konusu çalışmanın gelişmiş ülke örneğine dayandığını belirtmek gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında, ABD, Fransa, Avustralya, Almanya, İsveç ve Finlandiya incelenmiştir. Bu bağlamda yazarlar, zaman kullanımını bireysel tercih ile ilişkilendirmiştir. Ancak zaman konusunu çalışırken gelişmiş/gelişmekte olan ülke ayrımının çok ciddi farklar doğurabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Bardasi ve Wodon (2010), bireylerin yoksul bir haneye mensup olması durumunda çalışma zamanını azaltmasının gelirin belli bir eşiğin altına düşmesi ve bireyin/hanenin tüketim yoksulu olması anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede gelişmiş ülkelerde dahi belirgin olan gelir zaman ilişkisi (Merz ve Rathjen, 2014), gelişmekte olan ülkelerde daha belirgin hale gelmektedir. Dolayısıyla özellikle yoksul haneler için zaman kullanımı tercih olmaktan çıkabilmektedir. Bireyler temelde zaman yoksulluğu ve tüketim yoksulluğu arasında seçim yapmak durumunda kalmaktadır. Bu durum da bireyler üzerinde bir “zaman baskısı” (*time crunch*) doğurmaktadır. Benzer bir anlayışla Zacharias, Masterson ve Memiş (2014), Türkiye için tüketim ve zaman yoksulluğu ilişkisini incelemiş ve gizli yoksulları ortaya çıkarmayı hedeflemiştir. Çalışma sonucunda 7,6 milyon, resmi olarak yoksul olmayan bireyin gerçekte –zaman yoksulluğu ile birlikte değerlendirildiğinde- yoksul olduğunu göstermişlerdir.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için yapılan çalışmalar kadınların daha fazla zaman yoksulu olduğunu göstermektedir. Ancak zaman yoksulluğu açısından kadın/erkek farkı ülke ve özellikle cinsiyet rejimi –toplumsal cinsiyet anlayışı- özelinde farklılaşmaktadır (Arora, 2015; Bardasi ve Wodon, 2010; Merz ve

Rathjen, 2014; Antonopoulos ve Memiş, 2010).

Kadınların üzerine yüklenen bakım emeği/duygusal emek faaliyetleri nedeniyle kadınların erkeklere kıyasla daha az boş zamanı bulunmaktadır (Shaw, 1999; Özkaplan, 2009). Bu durum açıktır ki toplumsal cinsiyet temelli normlar ve beklentiler ile ilişkilidir. Hochschild (1989)'un çalışan kadınlar için tanımladığı ve eve geldiklerinde başlayan 'ikinci mesai,' aynı zamanda boş zaman kısıtını da içermektedir. Dolayısıyla kadınlar için ücretli, ücretsiz ve duygusal emek kendi boş zamanları pahasına üretilmektedir (Shaw, 1999). Bu bağlamda, aile ile geçirilen boş zamanın aslında 'iş' olarak değerlendirilmesi de mümkündür.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin sürekli yeniden üretilmesi zamanın kadın ve erkek arasında nasıl tahsis edildiğinin göstergesidir. Tam da bu nedenle feminist iktisat zaman kavramıyla bireysel seçimler açısından anaakım iktisattan daha fazla meşgul olmakta ve boş zaman faaliyetlerinin bireyin kendi seçimleri ile sınırlandırılmayacağını ortaya koymaktadır (Bryson, 2007). Kapitalizmle birlikte değişen ve yerleşen yeni zaman kültürünün eşitsiz toplumsal cinsiyet norm ve ilişkilerini yeniden tanımlaması ve şekillendirmesi feminist çalışmaların önemli konuları arasındadır.

Karşılıksız emeğin orantısız biçimde kadınlar tarafından üstlenildiği bilinmektedir (Memiş ve Özay, 2011). Öte yandan yaşanan teknolojik gelişmelere rağmen hane içi çalışma saatlerinde ciddi bir azalma kaydedilmediği görülmektedir. Veal (2009), 1961 ve 1995 yılları arasında yaptığı kıyaslamada tüm teknolojik gelişmelere rağmen hane içi boş zamanda sadece 20 dakikalık bir artış yaşandığını vurgulamaktadır. Yücesan-Özdemir, Özkaplan ve Serdaroğlu (2010) ev teknolojilerinin kadınları özgürleştirmede ve bu teknolojilerin hane içi harcanan zamanı kadınlar lehine değiştirmede vurgulamaktadır. Ev işi aletlerin hayatlarına girmesiyle kadınlar ekstra zamanı kendilerine ayıramamışlardır. Çalışma sonuçlarına göre, ev işlerinin yapılma sıklığı ve çeşidinin arttığı ve ayrıca bu teknolojik aletlerin bakım ve temizliklerinin de sorumluluk alanlarına eklendiği vurgulanmıştır.

Günümüzde boş zaman kavramı ücretli çalışanların istihdamda olmadığı zamanlara addedilmektedir. Ancak boş zaman kavramı toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizliklerden ciddi şekilde etkilenmektedir. Karşılıksız emek yükünün çoğunlukla kadınlara atfedildiği Türkiye gibi toplumlarda çalışan kadın ve erkeklerin boş zaman algısı ve tercihi ciddi şekilde farklılaşabilmektedir. Karşılıksız emek yükü kadınlar ve erkekler arasında orantısız dağılırken, kırsal kent ayrımı da bu dağılımda etkili olmaktadır. Kentli kadınların, özellikle çalışan kadınların

ev işlerini diğer kadınlara hizmet alımı yoluyla aktarabilmesi kentli kadınların boş zaman kompozisyonunu değiştirebilmektedir. Buna rağmen kentli kadınlar için de hala ev içi sorumluluklarının kentli erkeklerden çok fazla olduğunu söylemek mümkündür (Memiş ve Özay, 2011). Çünkü toplumsal cinsiyete dayalı normların baskın olduğu toplumlarda aile, özellikle kadınların bireysel zaman kullanımını tercihlerinde kilit belirleyici konumundadır (Dedeoğlu, 2000). Kadınların iş gücüne katılımının ev içi cinsiyete dayalı iş bölümü üzerinde bir değişiklik yaratmadığı da literatürde sıkça vurgulanmaktadır (Ecevit, 1991; Kıray, 1985; Eraydın ve Erendil, 1996; Memiş ve Özay, 2011). Hane içinde kaynakların ve refahın adil olmayan dağılımı (Dedeoğlu, 2000), zaman kullanımının ve özellikle boş zamanın da adil olmayan bir biçimde dağılımına neden olmaktadır.

Bu aşamada kadınların çalışma hayatına katılımının artmasıyla, ev içindeki toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü tersine çevrilemediği için kadınlar hem ev içinde hem ev dışında çalışmak zorunda kalmış (Ecevit, 1991; Kıray, 1985) ve bu durum kadınlar için evde 'ikinci mesai' yaratmıştır (Hochschild, 1989). Bu bağlamda değerlendirildiğinde zaman yoksulluğu ve bu yoksulluğun nesiller arası devretme olasılığı eşitsiz toplumsal cinsiyet rollerinin kalıcılığı açısından önem taşımaktadır. Literatürde çalışan kadın ve erkekler açısından zaman kullanımına ilişkin farklar sıklıkla incelenmiş olmakla beraber çalışan ve çalışmayan kadınların zaman kullanımı tercihleri, zaman yoksulluğu perspektifinden değerlendirilmemiştir. Bu bağlamda çalışan ve çalışmayan kadınlar arasındaki boş zaman kullanımına ilişkin farklılıkların araştırılmasının zaman yoksulluğu tartışmasında ve dolayısıyla kadınların toplumsal cinsiyete dayalı rollerinin değerlendirilmesinde önemli bir yere sahip olduğu düşünülmektedir.

Boş zaman kullanımı ya da boş zaman faaliyetleri değerlendirilirken söz konusu boş zamanın bireyin kendini gerçekleştirebilmesi bağlamında nitelikli olması da önem taşımaktadır. Bu çerçevede nitelikli boş zaman için i) yeterli miktarda, ii) günün/haftanın doğru bölümünde, iii) bölünmemiş boş zamana ihtiyaç vardır (Warren, 2003). Bu unsurların bir veya birkaçının olmaması/sağlanamaması zaman yoksulluğu yaratmaktadır. Bu çalışma kapsamında zaman yoksulluğunun analizi için hafta içi/hafta sonu için ayrı ayrı örneklem medyanının %60'ından az boş zamanı olan kadınlar, zaman yoksulluğu yaşayan kadınlar olarak sınıflandırılmış ve ayrıca zaman yoksulluğu kadınların işgücüne katılımı üzerinden karşılaştırılmıştır. %60 sınırı literatürde sıkça kullanılan bir sınır olmakla birlikte hafta içi ve hafta sonu için ayrı eşik değerler hesaplanması, mevcut çalışmanın literatürden farklılaşan yanını oluşturmaktadır.

Veri

Çalışmada zaman yoksulluğu eşik değerleri ve zaman yoksulluğu oranlarının hesaplanmasında 2014-2015 TÜİK Zaman Kullanım Araştırması Mikro Veri Seti kullanılmıştır. İlki, 2006 yılında gerçekleştirilen zaman kullanım araştırmalarında, hanehalklarının özelliklerinin yanı sıra zaman kullanımına ilişkin bilgiler içeren zaman günlükleri de yer almaktadır. Zaman Kullanım Araştırması Mikro Veri Seti, zaman kullanımı günlük formu, fert soru kâğıdı, hane soru formu ve hanehalkı bileşimi formundan elde edilen verilerden oluşmaktadır. Bu çalışmada zaman yoksulluğu eşik değerleri ve farklı kategoriler için zaman yoksulluğu oranları, zaman kullanımı günlük formu ve fert soru kağıdından elde edilen veriler birleştirilerek hesaplanmıştır.

Zaman kullanımı günlük formunda yer alan zaman günlüklerinde, ankete katılan hane içindeki 10 yaş ve üzeri tüm fertlerin hafta içi ve hafta sonu ayrı ayrı olmak üzere 24 saat boyunca yaptığı tüm faaliyetler 10'ar dakikalık aralıklar halinde yer almaktadır. Anketlere konu olan günlük faaliyetlerin sınıflandırılmasında, EUROSTAT tarafından zaman kullanım araştırması için önerilen günlük faaliyet sınıflandırılması kullanılmaktadır. Bu çerçevede zaman günlüklerinde hanehalklarının birincil faaliyetleri, kişisel bakım, istihdam, eğitim, hanehalkı ve aile bakımı, gönüllü işler ve toplantılar, sosyal yaşam ve eğlence, spor ve doğa sporları, hobiler ve oyunlar, kitle iletişim araçları, seyahat ve belirlenmemiş zaman kullanımı olmak üzere on kategoride sınıflandırılmaktadır. Zaman günlüklerinde yer alan ana faaliyet kategorileri alt kategoriler ile ayrıntılandırılmaktadır. Zaman günlüklerinde ayrıca hanehalklarının yaşı, cinsiyeti, faaliyetlerin başlama ve bitiş zamanı, faaliyetin nerede ve kiminle yapıldığına dair bilgiler de yer almaktadır. Fert soru kağıtlarında ise hanehalklarının medeni durumu, eğitim durumu, sağlık durumu, istihdam durumu gibi özelliklerine yönelik sorular yer almaktadır. Zaman yoksulluğu eşik değerleri ve yoksulluk oranları, istihdam durumu, eğitim durumu ve medeni durum gibi alt kategorilerde hesaplayabilmek için zaman kullanım araştırmasının temelini oluşturan günlükler ile fert soru kağıdından elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

2014 –2015 Zaman Kullanım Araştırması'nda 1 Ağustos 2014 – 31 Temmuz 2015 dönemi için Türkiye genelinde 9073 haneye anket uygulaması yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında söz konusu çalışmaya katılan çalışma çağındaki nüfusun (15-65 yaş arası) hafta içi ve hafta sonu zaman günlükleri kullanılmıştır. Veri düzenlemelerinden sonra zaman yoksulluğu ilişkin hesaplamalarda 20086 bireyin zaman günlüklerinden yararlanılmıştır. Örnekleme oluşturan 20086 bireyin 10320'si kadın; 9766'sı ise erkektir. Çalışmada kullanılan zaman yoksulluğu eşik değerleri, hafta içi ve hafta sonu için ayrı ayrı olmak üzere tüm

örneklem için hesaplanmıştır.

Yöntem

Zaman yoksulluğunun kavramsallaştırılması ve ölçülmesine ilişkin literatür incelendiğinde Vickery'nin (1977) çalışmasının öncü bir çalışma niteliğinde olduğu görülmektedir. Vickery (1977), hanehalklarının sadece parasal gelir/tüketim düzeyi açısından farklılaşmadığını aynı zamanda zaman kullanımı konusunda da farklılaştığını altını çizmektedir. Dolayısıyla gelir destek programlarının temel aldığı resmi yoksulluk tanımlarında sadece hanehalklarının parasal gelirlerini dikkate alan bir eşik değer belirlenmesi, toplumda zaman kullanımı konusunda dezavantajlı olan kesimlerin aleyhine bir ayrımcılığa neden olacaktır. Bu düşünceden yola çıkarak çalışmada gelir ve zamanı birlikte ele alan iki boyutlu bir yoksulluk tanımı geliştirilmiş ve zaman ile uyarlanmış bir yoksulluk ölçümü ortaya konulmuştur. Bu yoksulluk ölçümü, zaman yoksunluğunun ölçülmesinde kullanılan ilk yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zaman yoksulluğunun ölçülmesinde kullanılan ikinci yöntemde ise zaman yoksulluğu gelirden bağımsız olarak ele alınmakta ve zaman yoksulluğu doğrudan bireylerin zaman kullanımı üzerinden ölçülmektedir. Literatürde doğrudan zaman ölçülerini kullanan çalışmaların daha ön plana çıktığı görülmektedir. Zaman ölçümleri ile yapılan zaman yoksulluğu hesaplamalarında mutlak ya da görelî ölçü tercih edilebilir (Williams vd., 2016). Mutlak ölçü, gelir yoksulluğunun ölçülmesinde kullanılan geleneksel yöntemlerden yola çıkarak bireylerin gün içindeki boş zamanları için minimum bir eşik değer hesaplamaktadır. Hesaplanan eşik değer süresinin altında boş zamanı olan kişiler zaman yoksulu olarak değerlendirilmektedir. Mutlak ölçülerde kullanılacak eşik değerlerin hesaplanabilmesi için bireylerin çeşitli kategorilerde yaptığı aktiviteler için çeşitli standartlar belirlenmesi gerekmektedir. Williams vd. (2016), söz konusu standartların belirlenmesinde bilim temelli yaklaşım ile normatif birleşenlerin ayrıştırılmasının mutlak ölçülerin önemli bir dezavantajı olduğunu belirtmektedir.

Zaman ölçümlerinde kullanılan bir diğer yöntem ise görelî ölçüdür. Vega-Rapun vd. (2021), çalışmada genellikle görelî standartların referans alındığını belirtmektedir. Görelî zaman yoksulluğu ölçümünde, ilgilenilen bir zaman kümesi (odak zaman) tanımlanır ve odak zamanın gözlemlenen dağılımından yola çıkarak kritik düşük seviye (eşik değer) görelî olarak tanımlanır. Literatürde odak zamanın medyanının %50'si, %60'ı ve %70'i eşik değer olarak tanımlanmakla birlikte zaman yoksulluğu ölçümleri ve bu ölçümlere dayalı yorumlar genellikle medyanın %60'ı üzerinden yapılmaktadır. Bu çalışmada da zaman yoksulluğu

görelî yaklaşım kullanılarak ölçülmektedir.

Görelî yaklaşımda eşik değerlerin belirlenebilmesi için öncelikle çalışmada kullanılacak odak zamanının tanımlanması gerekmektedir. Odak zaman, zaman kullanım araştırmalarında yer alan faaliyet kategorilerinden yola çıkarak tanımlanmaktadır. Temel olarak odak zaman, hanehalkı içindeki fertlerin çeşitli kategorilerde toplanan aktivitelerinden yola çıkarak bir artık zaman tanımlanmaktadır. Bu çerçevede literatürde fert faaliyetlerinin çeşitli şekillerde kategorize edildiği görülmektedir. Örneğin As (1978), insan aktivitelerini gerekli zaman (*necessary time*), sözleşmeli zaman (*contracted time*), adanmış zaman (*committed time*) ve boş zaman (*free time*) olmak üzere dört temel kategoride toplamaktadır. Burada gerekli zaman kişinin uyku, yemek, özbakım gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için ihtiyaç duyduğu süreyi; sözleşmeli zaman bireylerin ücretli işlerinde geçirdikleri süreyi; adanmış zaman bireylerin ev işi ve bakım (çocuk/hasta/yaşlı) ve boş zaman da önceki kategorilerden sonra kalan artık zamanı temsil etmektedir. Burchart (2008) ise bireylerin bir gün içerisindeki toplam zamanını adanmış zaman ve boş zaman olmak üzere iki kategoride toplamaktadır. Çalışmada adanmış zamanın içine kişisel bakım, ücretli çalışma ve ücretsiz çalışma kategorileri dahil edilmektedir. Ücretsiz çalışma, fertlerin ev içi sorumluluklarını temsil etmektedir. Adanmış zamandan arta kalan zaman ise boş zaman olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde Kalenkoski vd. (2011), toplam zamandan temel kişisel bakım, ücretli çalışma ve ücretsiz çalışma kategorilerinde giren faaliyetlerde geçirilen süreler çıkarıldığında kalan zamanı keyfi zaman (*discretionary time*) olarak tanımlamaktadır. Chatzitheochari ve Arber (2012) ise faaliyetleri kişisel zaman, ücretli çalışma, ücretsiz çalışma ve boş zaman başlıkları altında toplamaktadır. Vega–Rapun vd. (2021) toplam zamanı adanmış zaman ve boş zaman olmak üzere iki üst kategoride toplamış ancak Burchart (2008)'den farklı olarak adanmış zamana eğitim faaliyetlerini içeren çalışmalar kategorisini de dahil etmiştir.

William vd. (2016) zaman yoksulluğu çalışmalarında bazı kategorilerin sınıflandırılmasındaki zorluklara dikkat çekmekte ve literatürde yer alan çalışmaların bu anlamda tutarlı olmadığını vurgulamaktadır. Bu durum çalışmaların karşılaştırılmasını da zorlaştırmaktadır. William vd. (2016), faaliyet kategorilerinin sınıflandırılmasında yaşanan güçlükleri ortadan kaldırmak için birey faaliyetlerini ihtiyaç ve keyfi olmak üzere iki üst kategoride toplamının uygun olacağını önermektedir. İhtiyaç kategorisi altında veri toplumda bireylerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli aktivitelere ayırdığı zaman yer alırken; keyfi kategoride kişinin yapmayı tercih ettiği aktivitelere ayırdığı zaman yer almaktadır. Bu çalışmada da William vd. (2016) önerisinden yola çıkarak

ihtiyaç ve keyfi olmak üzere iki üst kategori belirlenmiştir. İhtiyaç kategorisine bireylerin uyku, yeme ve diğer kişisel bakım kategorilerinde geçirdikleri zaman ile istihdam ve eğitime yönelik faaliyetler dahil edilmiştir. İhtiyaç kategorisine dahil edilen diğer aktiviteler ise önceki çalışmalarda sıklıkla ücretsiz çalışma olarak adlandırılan hanehalkı ve aile bakımına yönelik faaliyetlerdir. Ayrıca iş, okul gibi çeşitli yerlere yapılan seyahatler de ihtiyaç üst kategorisine dahil edilmiştir. Keyfi kategoride ise bu faaliyetler dışında kalan tüm faaliyetler yer almaktadır. Bu durumda çalışmada kullanılan odak zaman olan keyfi zaman dakika cinsinden şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$T_K = 1440 - T_Z$$

$T_K T_K$: Her bireyin bir günde keyfi faaliyetlere ayırdığı toplam zaman (dakika cinsinden)

$T_Z T_Z$: Her bireyin bir günde zorunlu faaliyetlere ayırdığı toplam zaman (dakika cinsinden)

Çalışmalarda odak zamanın ölçülmesinde genellikle haftalık ortalamaların hesaplandığı görülmektedir. Ancak Chatzitheochari ve Arber (2012)'nin de belirttiği gibi odak zamanın haftalık ortalama olarak hesaplanması halinde hafta içi ve hafta sonu boş zaman ayrımı net olarak tespit edilememektedir. Hafta sonu boş zamanın hafta içi boş zamandan daha değerli olduğu dikkate alındığında hafta içi boş zaman ve hafta sonu boş zamanın ayrı ayrı değerlendirilmesinin daha uygun bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada haftalık ortalama yerine hafta içi ve hafta sonu için boş zaman hesaplamaları ayrı ayrı yapılmıştır.

Bir sonraki aşamada ise zaman yoksunluğunun ölçümde baz alınacak eşik değerlerin belirlenmesi yer almaktadır. İlgili literatürde eşik değer olarak hesaplanan odak zaman medyanının %50'si, %60'ı ve %70'inin temel alındığı görülmektedir (Burchart, 2008; Chatzitheochari ve Arber, 2012; Vega–Rapun vd., 2021; Kalenkoski vd., 2011). Buradan yola çıkarak belirlenen eşik değerinin altına düşen bireyler, zaman yoksulu olarak tanımlanmaktadır. William vd. (2016), eşik değer hesaplanırken medyanın %50-%60-%70'ı arasında yapılan seçimin çoğunlukla keyfi bir seçim olduğunu belirtmektedir. Çalışmaların büyük çoğunluğunda eşik değer, hesaplanan keyfi zaman medyanının %60'ı üzerinden hesaplandığından söz konusu yüzdeyi kullanma konusunda bir eğilim olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da literatürü takiben zaman yoksunluğunun ölçülmesinde keyfi zaman medyanının %60'ı eşik değer olarak alınmaktadır.

Zaman yoksulluğu ölçülürken tanımlanan eşik değerin nüfus içindeki dağılımına odaklanılmaktadır. Bu çalışmada tüm örneklemin hafta içi ve hafta sonu için ayrı ayrı zaman yoksulluğu eşik değerleri belirlenmekte ve eşik değerlerden yola çıkarak örneklem için zaman yoksulluğu oranları hesaplanmaktadır. Ayrıca zaman yoksulluğu oranı cinsiyet, istihdam, eğitim ve medeni duruma göre birleşenlerine ayrılarak incelenmektedir.

Zaman yoksulluğu tüm nüfus genelinde hesaplanabileceği gibi çeşitli alt kategorilerde farklı grupların zaman yoksulluğu oranları olarak da hesaplanabilir. Çalışma kapsamında temel odak noktamız çalışan ve çalışmayan kadınların zaman yoksulluğu oranlarının belirlenmesi olmakla birlikte; istihdam, eğitim durumu, medeni durum alt kategorilerinde kadın ve erkekler için ayrı ayrı zaman yoksulluğu oranları da hesaplanmıştır.

Bulgular

Zaman yoksulluğu eşik değerleri ve zaman yoksulluğu oranlarının hesaplanmasında 15-65 yaş aralığındaki tüm anket katılımcılarının verilerinden yararlanılmıştır. 20086 katılımcının %51,37'si kadın; %48,62'si erkek katılımcıdır. Kadınların %29,78'i istihdamda yer alırken; bu oran erkeklerde %70,22'ye çıkmaktadır. Katılımcılar eğitim durumlarına göre sınıflandırıldığında kadınların %16,30'nun herhangi bir okul bitirmediği, %35,32'nin ilkokul mezunu olduğu, %19,39'nun ilköğretim ya da ortaokul mezunu olduğu, %16,78'nin lise mezunu olduğu ve son olarak %12,21'nin yüksekokul, fakülte ya da lisansüstü bir programdan mezun olduğu tespit edilmiştir. Erkeklerde ise bu oranlar sırasıyla %4,17, %32,41, %24,16, %22,83 ve %16,43 olarak hesaplanmıştır. Son olarak katılımcıların medeni durumu; hiç evlenmedi, evli, boşandı ve eşi öldü olmak üzere dört kategoride sınıflandırılmıştır. Kadın anket katılımcılarının %23,93'ü hiç evlenmemiş, %68,96'sı evli, %2,92'si boşanmış ve %4,19'u eşini kaybetmiştir. Aynı oranlar erkekler için sırasıyla %31,44, %66,38, %1,53 ve %0,66 olarak hesaplanmıştır.

Çalışmada ilk olarak zaman yoksulluğu eşik değeri hafta içi için hesaplanmıştır. Eşik değer hesaplamasında odak zaman olan keyfi zaman medyanının %60'ı kullanılmıştır. Tüm örnekleme hafta içi zaman yoksulluğu eşik değeri 174 dakika olarak hesaplanmıştır. Bu sonuç örneklem içerisinde 174 dakikadan daha az keyfi zamanı olan katılımcıların zaman yoksulu olduğu anlamına gelmektedir. Zaman yoksulu katılımcıların tüm katılımcılara oranı ise zaman yoksulluğu oranını vermektedir. Tüm örnekleme hafta içi 5271 katılımcının 174 dakikadan daha az keyfi zamanı vardır ve zaman yoksulluğu oranı %26,24'tür. Zaman yoksulu katılımcıların bileşenlerini incelediğimizde %26,24 zaman

yoksulunun %11,60'ını zaman yoksulu kadınlar, %14,65'ini zaman yoksulu erkekler oluşturmaktadır.

Çalışmanın ikinci aşamasında ise zaman yoksulluğu eşik değeri hafta sonu için hesaplanmıştır. Hafta sonu günlükleri kullanarak yapılan hesaplamada tüm örneklem için hafta sonu zaman yoksulluğu eşik değeri 222 dakika olarak tespit edilmiştir. Tüm örnekleme 4986 katılımcı, hesaplanan eşik değerin altında keyfi zamana sahiptir. Bu durumda, hafta sonu tüm örnekleme zaman yoksulluğu oranı %24,82 olarak gerçekleşmektedir. Bu örneklemin %13,25'i zaman yoksulu kadınlardan, %11,57'si zaman yoksulu erkeklerden oluşmaktadır. Tüm örnekleme hafta sonu zaman yoksulluğu oranı azalmakla birlikte zaman yoksulu kadın oranının arttığı erkek oranının ise azaldığı görülmektedir. Tablo 1'de tüm örneklem için zaman yoksulluğu eşik değerleri ve zaman yoksulluğu oranları sunulmaktadır:

Tablo 1. Tüm Örneklem Zaman Yoksulluğu Eşik Değerleri ve Zaman Yoksulluğu Oranları (Hafta İçi & Hafta Sonu)

	<i>Hafta İçi</i>			<i>Hafta Sonu</i>		
	Eşik Değer	t	%	Eşik Değer	t	%
Kadın	174	2329	11,60	222	2662	13,25
Erkek	174	2942	14,65	222	2324	11,57
Toplam	174	5271	26,24	222	4986	24,82

Eşik Değer : Keyfi zaman medyanının %60 olarak hesaplanmıştır.
t: Eşik değer altında kalan keyfi zamana sahip katılımcı sayısını göstermektedir.
% : Zaman yoksulluğu oranını göstermektedir.
Hesaplamalar yazarların 2014-2015 Zaman Kullanımı Araştırmasını kullanarak yaptığı hesaplamalara dayanmaktadır.

Zaman yoksulluğu oranları tüm örnekleme hesaplanabileceği gibi örnekleme yer alan farklı gruplar ya da grupların alt kategorilerin zaman yoksulluğu oranları da hesaplanabilir. Tablo 2'de çalışma durumu, eğitim durumu, medeni durum gibi alt kategorilerde kadın ve erkek zaman yoksulluğu oranları sunulmaktadır:

Tablo 2. Çeşitli Alt Kategorilerde Zaman Yoksulluğu Oranları

Kategoriler	Hafta İçi		Hafta Sonu	
	Kadın %	Erkek %	Kadın %	Erkek %
Çalışma Durumu				
Çalışıyor	44,35	38,54	38,24	30,56
Çalışmıyor	13,33	9,42	20,52	7,12
Eğitim Durumu				
Bir Okul Bitirmede	14,86	19,90	22,47	19,90
İlkokul Mezunu	18,44	28,72	25,29	25,81
İlköğretim / Ortaokul Mezunu	25,04	31,24	26,79	23,57
Lise Mezunu	26,67	33,41	28,81	25,20
Yüksekokul, Fakülte, Lisanüstü Mezunu	35,24	29,28	25,95	19,19
Medeni Durum				
Hiç Evlenmedi	27,65	28,47	24,09	21,66
Evli	21,44	30,93	27,02	24,91
Boşandı	26,91	32,89	28,24	21,48
Eşi Öldü	9,03	21,88	13,66	18,75
<i>Tabloda yer alan oranlar tüm örneklem için hesaplanan eşik değerler kullanılarak hesaplanan zaman yoksulluğu oranlarını göstermektedir. Hesaplamalar yazarların 2014-2015 Zaman Kullanımı Araştırmasını kullanarak yaptığı hesaplamalara dayanmaktadır.</i>				

Çalışmanın temel amacı çalışan kadın ve çalışmayan kadınlar için zaman yoksulluğu oranlarının belirlenmesidir. Hafta içi zaman günlüklerine dayanarak yapılan hesaplamalar, çalışan kadınların %44,35'nin zaman yoksulu olduğunu çalışmayan kadınların ise %13,33 oranında zaman yoksulu olduğunu göstermektedir. Söz konusu zaman yoksulluğu oranları, hafta sonu için hesaplandığında çalışan kadınların %38,24'ünün hafta sonu zaman yoksulu olduğu; çalışmayan kadınların ise %20,52 oranında hafta sonu zaman yoksulu olduğu görülmektedir. Benzer şekilde çalışan erkeklerin zaman yoksulluğu oranının hem hafta içi hem de hafta sonu çalışmayan erkeklerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Zaman yoksulluğu oranlarının hafta içi ve hafta sonu aynı kategorilerde kadın ve erkekler için karşılaştırdığımızda hem hafta içi hem

de hafta sonu çalışan kadınların çalışan erkeklerden; çalışmayan kadınların ise çalışmayan erkeklerden daha yüksek oranda zamanda yoksulluğu ile karşı karşıya olduğu görülmektedir.

Hafta içi günlüklerinden yapılan hesaplamalara göre eğitim durumu alt kategorisinde herhangi bir okuldan mezun olmayan kadınların %14,86'sı zaman yoksuluyken aynı oran ilkokul mezunu kadınlarda %18,44, ilköğretim/ ortaokul mezunu kadınlarda %25,04, lise mezunu kadınlarda %26,67'ye çıkmaktadır. Yüksekokul, fakülte ya da lisansüstü program mezunu kadınların ise %35,24'ü zaman yoksulluğu ile karşı karşıya kalmaktadır. Kadınlarda eğitim seviyesi yükseldikçe zaman yoksulluğu oranının yükseldiği görülmektedir. Ayrıca en yüksek eğitim seviyesinde zaman yoksulluğu yaşayan kadın oranının, zaman yoksulluğu yaşayan erkek oranından daha yüksek olduğu görülmektedir. Hafta içi zaman yoksulluğu oranlarının eğitim alt kategorisine duyarlı olduğu görülürken; hafta sonu zaman yoksulluğu oranlarının hem kadınlarda hem de erkeklerde eğitim seviyesine duyarlılığının azaldığı görülmektedir.

Son olarak medeni durum alt kategorisindeki zaman yoksulluğu oranları hafta içi ve hafta sonu için hesaplanmıştır. Medeni durum söz konusu olduğunda hem kadın hem de erkeklerde alt kategorilerden çok hafta içi hafta sonu ayrımının zaman yoksulluğu oranları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Kadınlarda hiç evlenmedi kategorisi hariç tüm alt kategorilerde hafta sonu zaman yoksulluğu oranı yükselmektedir. Erkeklerde ise tüm alt kategorilerde hafta sonu zaman yoksulluğu oranının azaldığı görülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Tarihsel olarak içeriği ve algısı değişen zaman kavramı kapitalist gelişme süreci sonrasında tamamen piyasa koşullarına göre düzenlenmiş, boş zaman da buna bağlı olarak bireyler için ortaklaştırılmaya çalışılmıştır. Buna karşın günümüzde kadın ve erkeğin boş zaman kullanımının boş zaman faaliyetlerinin içeriği açısından farklılaştığı bilinmektedir. Bu çalışmada, kadın ve erkekler için çeşitli alt kategoriler özelinde boş zaman yoksulluğu analiz edilmiş ve kadınların hem tüm örnekleme hem de farklı alt kategoriler açısından boş zaman yoksulu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın öncelikli amacının çalışan/çalışmayan kadın/erkek ayrımında zaman yoksulluğu analizi olduğu göz önüne alındığında, çalışan kadınların hafta içi zaman yoksulluk oranı %44,35 iken hafta sonu bu oranın %38,24 olduğu görülmektedir. Analiz edilen örnekleme çalışan kadınların oranının çalışan erkek oranından oldukça düşük düzeyde olması bazı kategoriler içinde (düşük eğitim düzeyleri, medeni durum) erkeklerin daha fazla zaman yoksulluğu ile karşı karşıya kaldığı yanılığısına neden olabilmektedir.

Bu noktada, çalışmanın ilgili literatüre yaptığı önemli katkılardan biri olan zaman yoksulluğunu haftalık ortalama yerine hafta içi ve hafta sonu için boş zaman hesaplamaları olarak ayrı ayrı yapması önemli bulgular elde edilmesini sağlamıştır. Buna göre, hafta sonu bütün kategoriler için (medeni durum-eşi öldü kategorisi hariç) kadınların zaman yoksulluğu oranlarının erkeklerden yüksek olduğu ve özellikle çalışmayan kadınların hafta sonu zaman yoksulluğu oranının aynı kategorideki erkeklerden üç kat fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bu bulgular, bakım emeğinin kadınların doğal eğilim ve yeteneklerinin birer uzantısı olarak kabul edilmesine işaret etmektedir. Kadın işgücüne katılıyor olsa dahi ev içi bakım sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiği için daha fazla zaman yoksulu pozisyonunda kalmaktadır. Diğer yandan ilgili literatür, kadınların boş zamanlarında bile erkeklere kıyasla daha az memnuniyet hissettiklerini tespit etmiştir (Mattingly ve Blanchi, 2003). Bu durumun temel nedeni kadınların boş zamanlarında yarım kalan işleri için endişe duymaları, diğer aile üyelerinin mutluluklarını düşünmeleri veya kendilerine zaman ayırmaktan ötürü hissettikleri suçluluk olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda karşılıksız emeğin duygusal boyutunun ön plana çıkararak zaman yoksulluğu ile toplumsal cinsiyetin yakın ilişkisine vurgu yapmak gerekmektedir (Memiş ve Özay, 2011; Mullahy ve Robert, 2010).

Boş zaman kullanımının tek başına bireysel tercihler özelinde değerlendirilemeyeceği gerçeği dikkate alındığında, kadınların zaman yoksulu olmalarının gerisinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi kültürel bir norm yer almaktadır. Bireysel tercih düzeyinde kalan açıklamalar, zamanın ve dolayısıyla boş zaman kullanımının ekonomik, sosyal ve hatta politik olmak üzere çok boyutlu bir mesele olduğu gerçeğini göz ardı etmektedir. Bu çalışmada, kadınlar açısından ortaya çıkan yüksek boş zaman yoksulluğu değerlerinin bu boyutlar açısından da düşünülmesinde yarar vardır. Bir başka deyişle, kadınların boş zaman yoksulluğu, boş zamanı kullanırken yaptıkları bireysel tercihleri ile değil; toplumsal cinsiyet normlarına göre şekillenmiş kültürel unsurlarca belirlenmektedir. Kendi bireysel yetenek ve kapasitelerini, Sen'in deyimiyle yapabilirliklerini geliştirebilecekleri bir boş zaman faaliyeti, kadının kendini gerçekleştirebilmesinde ve dolayısıyla güçlenmesinde önemli rol oynayacaktır. Ancak bulgular da göstermektedir ki kadınlar yapabilirlikleri noktasında kendini gerçekleştiren özgür bireyler olmaktan ziyade zaman yoksulluğu ile karşı karşıya kalan zaman yoksunu bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu oranı, kadınlar lehine çevirebilmenin yollarından birisi, cinsiyet eşitliğine dayalı sosyal politikaların hayata geçirilmesidir. Böylece kadınlar hangi grup ve yaşta olursa olsun boş zamanının büyük bir kısmını ev içi işler, bakım işlerine ayırmak yerine kendi yetenekleri ve yapabilirliklerini ortaya çıkaracak faaliyetlere ayırabileceklerdir.

Bununla birlikte kadınların kendisinin ve yaşadığı toplumun gelişim dinamiği üzerinde daha aktif karar alma süreçlerine katılımları boş zaman kullanımının niteliğini değiştirebilecektir. Buna yönelik kolaylaştırıcı politikalar benimsenmeli ve kadının boş zaman kullanımındaki cinsiyet eşitsizliğine dayalı farkların ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar da çeşitlendirilmelidir. Kamu politikalarının ve harcamalarının toplumsal cinsiyet eşitliğini dikkate alan bir biçimde yeniden kurumsallaşması da kadınların zaman yoksulluğunu azaltmada önemli bir başka adım olarak düşünülebilir.

Bu çalışma kapsamında boş zaman ve ‘zaman yoksulluğu’ kavramları feminist iktisat çerçevesinde incelenmiştir. Feminist iktisadın temel amaçlarından birinin “...çoklu insan davranışlarını kavrayabilmek ve farklı emek kavramsallaştırmalarını dahil edebilmek...” (Işık ve Serdaroğlu, 2015: 10) olduğu göz önüne alındığında, gelirden bağımsız tutulan ve kendini gerçekleştirme ile doğrudan ilişkili olan ‘zaman yoksulluğu’ kavramı özellikle çalışan/çalışmayan kadın/erkek ayrımı üzerinden incelenmiştir. Burada vurgulanmak istenen noktalardan biri literatürde sıkça dile getirilen kadın/erkek boş zaman ayrışmasının mevcut ataerki yapının, kadının çalışmasından bağımsız olarak ev içi emeği kadına yüklediğidir.

Bu bağlamda, mevcut politikaların yalnızca istihdamda kadın erkek eşitliği yaratma çabasının önüne geçilmesi gerekmektedir. Özeldede kadınların yaptıkları aktivitelere odaklanan ve bu bağlamda eşitlik sağlamayı hedefleyen ‘ikinci akım’ politikalara odaklanılması yerinde olacaktır (Dedeoğlu, 2009). Çünkü mevcut politikalar yalnızca mevcut ataerki ilişkisinin devamını sağlayıcı nitelikte sonuçlar üretmektedir. Özellikle kadınların üzerindeki bakım emeği yükünün alınması ve bu sayede kadınların kendilerini gerçekleştirebilecek boş zaman sahibi olması toplumsal gelişme adına önem taşımaktadır. Ancak bunlar yalnızca kısa vadeli önlemler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Türkiye’de uygulanan politikalar çoğunlukla kadının bakım emeğinin temel üstlenicisi olduğunu varsayan politikalardır. Örneğin işyerlerinde kreş açma yükümlülüğü çalışan kadın sayısı üzerinden belirlenmektedir (Dedeoğlu, 2009) ve bu durum politika yapıcının kadın emeğine bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır. Uzun vadede toplumun cinsiyet temelli bakış açısını değiştirecek eğitim temelli politikalara ihtiyaç vardır.

Bu çalışmanın literatüre yaptığı katkıların yanı sıra bir takım kısıtları (*limitations*) da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Türkiye’de özellikle kadınların maruz kaldığı zaman yoksulluğu durumunun zaman içindeki değişiminin ilgili veri setinin yatay kesit olması ve aynı kadınları zaman içinde takip etmemesi nedeniyle araştırılmamasıdır. Ayrıca anket çalışması içeren tüm mikro veri setlerinde söz

konusu olan yanıt ve hatırlama yanlılığı (*response and recall bias*) sorunu, bu çalışma için de geçerlidir. Son olarak, Türkiye’de zaman yoksulluğunun bölgesel analizi, söz konusu veri setinde bireylerin yaşadıkları coğrafi bölgelere ilişkin bilgi bulunmadığından incelenememiştir. Oysaki bölgeler arasında toplumsal cinsiyet normlarına ilişkin algıların farklılaştığı bilinmekte ve özellikle doğuya gidildikçe keskinleşen zaman yoksulluğunun ortaya konulmasının önemi artmaktadır. Söz konusu verilerin erişilebilir olması durumunda gelecek çalışmaların konunun bu boyutunu ele almasının ve özellikle zaman içindeki değişimi ortaya koymasının mevcut literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Akova O ve Çakmak T F (2015). Boş Zaman Paradigmasının Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Yaklaşımıyla İlişkisi Ve Tarihsel Süreç İçindeki Gelişimi. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 2(3), 28-36.

Antonopoulos, R. ve Memiş, E. (2010). Time and poverty from a developing country perspective, Working Paper, No. 600, Levy Economics Institute of Bard College, Annandale-on-Hudson, NY.

Araz B ve Güler Aydın D (2019). Veblen’in İktisat Sosyolojisinin Sosyal ve Kavramsal İlişkisellik Üzerinden Düşünülmesi. *Yıldız Social Science Review*, 5(2), 209-222.

Arora, D. (2015). Gender differences in time-poverty in rural Mozambique. *Review of Social Economy*, 73(2), 196-221.

As D (1978). Studies of Time-Use: Problems and Prospects. *Acta Sociologica*, 21(2), 125-141.

Bardasi, E., ve Wodon, Q. (2010). Working long hours and having no choice: Time poverty in Guinea. *Feminist Economics*, 16(3), 45-78.

Bryson V (2007). Gender and The Politics of Time: Feminist Theory and Contemporary Debates. Policy Press.

Burchardt T (2008). Time and Income Poverty. LSE STICERD Research Paper No. CASEREPORT57.

Chatzitheochari S ve Arber S (2012). Class, Gender and Time Poverty: A Time-Use Analysis of British Workers’ Free Time Resources. *The British Journal of Sociology*, 63(3), 451-471.

De Grazia S (1962). Of Time, Work, and Leisure, New York: Twentieth Century Fund, 5.

Dedeoğlu S (2000). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Açısından Türkiye’de Aile ve Kadın Emeli. *Toplum ve Bilim*, 86(3), 139-170.

Dedeoğlu S (2009). Eşitlik mi Ayrımcılık mı? Türkiye’de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 41-54.

Ecevit Y (1991). Shop Floor Control. *Working Women: International Perspectives on Labour and Gender Ideology*, 55.

Ekiz Gökmen Ç (2017). Toplumsal Cinsiyet ve Zaman Yoksulluğu: Hane İçi Ücretli ve Ücretsiz Emek Sunumu. *Calisma ve Toplum*, 55(4): 1953-1988.

Eraydın A ve Erendil A (1996). New Production Processes in Export-Oriented Garment Industry and Different Ways of Participation of Female Labour to This Process. Turkish Social Science Association, İstanbul.

Goodin, R. E., Rice, J. M., Parpo, A., ve Eriksson, L. (2008). *Discretionary time: A new measure of freedom*. Cambridge University Press.

Güven U Z (2019). Toplumsal Dönüşüm Çerçevesinde Değişen Anlam Ve Kullanımlarıyla “Boş Zaman” Sosyolojisi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 59(2), 1125-1148.

Hochschild A (1989). *The Second Shift*. Avon Books, New York.

Işık E ve Serdaroğlu U (2015). Kadın Emegi: Feminist İktisadın Yol Haritası Üzerinden Bir Okuma. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (MSG)*, 15(56): 6-14.

Kalenkoski C M, Hamrick K S ve Andrews M (2011). Time Poverty Thresholds and Rates for the US Population. *Social Indicators Research*, 104(1), 129-155.

Karmaz E (2018). Sosyal Bir Olgu Olarak Zaman Kavramının Dönüşümü. *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, (2), 69-86.

Kiray M B (1985). Metropolitan City and the Changing Family. *Family in Turkish Society*, 79-93.

Koca C ve Demirhan G (2005). Beden Eğitimi Ve Spor Alanında Toplumsal Cinsiyetin Yeniden Üretimi. *Spor Bilimleri Dergisi*, 16(4), 200-228.

Koray M (2008). *Sosyal Politika* (3. baskı). İmge Kitabevi, Ankara.

Mattingly M J ve Blanche S M (2003). Gender Differences in the Quantity and Quality of Free Time: The US Experience. *Social Forces*, 81(3), 999-1030.

Memiş E ve Özay Ö (2011). Eviçi Uğraşlardan İktisatta Karşılıksız Emegē: Türkiye Üzerine Yapılan Çalışmalara İlişkin Bir Değerlendirme. *Birkaç Arpa Boyu*, 21, 239-268.

Memiş E, Öneş U ve Kızılırmak B A (2012) “Kadınların Ev-Kadınlaştırılması: Ücretli ve Karşılıksız EmegİN Toplumsal Cinsiyet Temelli Bir Analizi”, Dedeoğlu S ve Elveren A Y (der.) *Türkiye’de Refah Devleti ve Kadın* içinde, İstanbul: İletişim Yayınları, 159-182.

Merz, J., ve Rathjen, T. (2014). Time and income poverty: An interdependent multidimensional poverty approach with German time use diary data. *Review of Income and Wealth*, 60(3), 450-479.

Mullahy J ve Robert S A (2010). No time to Lose: Time Constraints and Physical Activity in the Production of Health. *Review of Economics of the Household*, 8(4), 409-432.

Öneş U, Kızıllırmak B ve Memiş E (2015). "Türkiye'de Yoksulluk ve Hane İçi İş Zamanı Dağılımı: Analiz ve Politika Önerileri", Dedeoğlu S ve Elveren A Y (der.) *2000'ler Türkiye'sinde Sosyal Politika ve Toplumsal Cinsiyet* içinde, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitapevi Yayınları, 123-146.

Özateş Gelmez Ö S (2016). Bakım Emeği Sömürüsünün Özneleri ya da Bir Sosyal Politika Uygulamasının Nesneleştirdikleri: Evde Bakım Uygulaması Kapsamında Bakım Veren Kadınlar. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*.

Özbay F (1999). Türkiye'de Evlatlık Kurumu: Köle mi Evlat mı?, *Bilanço 1923-1998. Ekonomi, Toplum, Çevre*, 2: 277-288.

Özkaplan N (2009). Duygusal Emek ve Kadın İşi/Erkek İşi. *Çalışma ve Toplum*, 2(21), 15-23.

Özkaplan N (2010). Türkiye İşgücü Piyasasının Dönüşümü (1980-2007). *İktisat ve Toplumsal Cinsiyet*, (der.) Serdaroğlu, U., Efil Yayınevi, Ankara.

Pearce D (1978). The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare. *Urban and Social Change Review*, 11(1-2): 28-36.

Rojek C (2005). Leisure Theory. *Principles and Practice*. Palgrave Macmillan London.

Sen A (1984). The Living Standard. *Oxford Economic Papers*, 36, 74-90.

Sen A (1993). Capability and Well-being. *The Quality of Life*, 30, 1-445.

Sen A (1993). Markets and Freedoms: Achievements and Limitations of the Market Mechanism in Promoting Individual Freedoms. *Oxford Economic Papers*, 519-541.

Shaw S M (1999). Gender and Leisure. *Leisure studies: Prospects for the Twenty-first Century*, 271-281.

Stebbins R A (1982). Serious Leisure: A Conceptual Statement. *Pacific Sociological Review*, 25(2), 251-272.

Summerfield S P G (2000). The Economic Contributions of Amartya Sen. *Review of Political Economy*, 12(1), 89-113.

Şener Ü (2012). Kadın Yoksulluğu. *Mülkiye Dergisi*, 36(4), 51-67.

Thrift N (1990). The making of a Capitalist Time Consciousness. *In the Sociology of Time*

(105-129). Palgrave Macmillan, London.

Toker A (2021). Boş Zaman ve Rekreasyonun Tarihsel Perspektiften Sosyolojik Bir Değerlendirmesi. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(10), 1000-1013.

United Nations Department of Economics and Social Affairs (2010). *The World's Women 2010* https://unstats.un.org/unsd/demographic/products/Worldswomen/WW_full%20report_color.pdf.

Veal A J (2009) *The Elusive Leisure Society*, 4 Edition. School of Leisure, Sport and Tourism Working Paper 9, Sydney: University of Technology, Sydney.

Veal A J (2016). Leisure, Income Inequality and the Veblen Effect: Cross-national Analysis of Leisure Time and Sport and Cultural Activity. *Leisure Studies*, 35(2), 215-240.

Vega-Rapun M, Domínguez-Serrano M ve Gálvez-Muñoz L (2021). The Multidimensionality of Poverty: Time Poverty in Spain. *Journal of Time Use Research*, 15(1).

Vickery C (1977). The Time-Poor: A new Look at Poverty. *Journal of Human Resources*, 27-48.

Warren T (2003). Class and Gender-based Working Time? Time Poverty and the Division of Domestic Labour. *Sociology*, 37(4), 733-752.

Williams J R, Masuda Y J ve Tallis H. A (2016). Measure Whose Time has Come: Formalizing Time Poverty. *Social Indicators Research* (128), 265-283.

Yalçıntaş A ve Akkaya B (2019). Diplomalı Aylak Sınıf: Gösterişçi Tüketim Süreci Olarak Türk Yükseköğretim Sistemi. *Efil Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(5), 92-125.

Yücesan-Özdemir G, Özkaplan N ve Serdaroğlu U (2010). Bir Evliliğin Hikayesi: Ev Teknolojisi Ve Kadın. *İktisat Ve Toplumsal Cinsiyet*, 70, 226.

Zacharias, A., Masterson, T., ve Memiş, E. (2014). Time Deficits and Poverty: The Levy Institute Measure of Time and Consumption Poverty for Turkey. *Ekonomik Yaklaşım*, 25(91), 1-28.

Türkiye’de Ataerkinin Kadın İstihdamı Tabusu: İşveren Tutumları Üzerine Bir Uygulama

Aslı Şahankaya Adar, Beykent Üniversitesi, Yönetim ve Organizasyon Bölümü
ORCID: 0000-0002-8834-7564

E-Posta: aslisahankaya@beykent.edu.tr

Saniye Dedeoğlu, Abdullah Gül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
ORCID: 0000-0003-2174-3076

E-Posta: saniye.dedeoglu@agu.edu.tr

Özet

Dünya genelinde, 1970’li yıllardan beri ihracata dayalı ekonomik modelde kadın işgücünün büyük bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim tüm dünyada ‘istihdamda feminizasyon’un öne çıkması da bunu doğrular niteliktedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de ihracata dayalı ekonomik modelin kadın istihdamına etkisini talep yönlü analiz edebilmektir. Bu amaç doğrultusunda Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman Organize Sanayi Bölgeleri’ndeki (OSB) 212 işveren/yönetici ile tarama (survey) yöntemiyle görüşmeler gerçekleştirilmiş ve ayrıca 15 derinlemesine görüşme yapılmıştır. Araştırma bulgularına göre, araştırma kentleri başta olmak üzere bölgeye yönelik sanayi teşviklerinden faydalanmak amacıyla üretim birimlerini buralara taşıyan yatırımcıların kadın istihdamı ve mevcut işgücünün en az yarısının kadınlardan oluşması konusundaki tutumlarına bağlı olarak bu bölgede kadınların çalışma yaşamına daha yüksek oranlarda katılacağı yönünde olumlu işaretler bulunmaktadır. Nitekim araştırmanın yapıldığı Malatya, Adıyaman ve Şanlıurfa bölgelerinde son on yıl içinde kadın işgücüne katılım oranlarında ve istihdam oranlarında artışlar yaşanmıştır. Yine de araştırma bölgesi özelinde istihdamın koşulları dikkate alındığında kadınların işgücüne katılımlarının artmasının gerçekte olumlu bir işaret olarak algılanması zorlaşmaktadır. İşverenlerin/yöneticilerin kadın çalıştırma konusundaki genel tutumlarına bakıldığında, bölgede ataerkin sistem ile sermaye ilişkisinin birbirlerinin devamlılığı için kurulduğu görülmüştür. Bu ilişki, kadınları evlilik ve annelik gibi sosyal ilişkiler üzerinden tanımlayarak kadınların hane içindeki konumlarını sağlamlaştırmakta ve toplum tarafından kabul edilmek için kadınlar da bu görevleri yerine getirmek amacıyla işgücü piyasasının dışında kalmaktadırlar. Öbür taraftan kapitalist birikim sistemi geçimlik

aile ücretini temin etmeyerek kadınların işgücü piyasasında kayıt dışı, geçici ve düşük ücretlerle çalışmasını güvence altına almaktadır. Keza anket sonuçları ve derinlemesine görüşmelerde kadınların asli sorumluluklarının kadınları hane içinde tanımlayan ev-içi işler ile çocuk bakımı olduğu, kadınların gece vardiyalarında çalışmalarının uygun olmadığı, çocuk sahibi kadınların çalışmasının doğru olmayacağı ve kadınların çalışma yaşamına katılabilmek için aile reisinin izninin gerekliliği gibi ifadelerin işverenlerin/ yöneticilerin neredeyse tamamının görüşlerini yansıtmaktadır. Bu sonuçlar, araştırma bölgesinde kadınların çalışma yaşamına düşük katılım oranlarını açıklamak için güçlü göstergelerdir. Hepsinin de ötesinde bölgede kadın istihdamına sadece zorunlu olduğunda başvurulduğuna ilişkin genel bir tutum mevcuttur.

Anahtar kelimeler: Kadın İstihdamı, OSB, İşveren Tutumu, İstihdamın Feminizasyonu, İhracata Dayalı Üretim

Patriarchal Taboo on Female Employment in Turkey: A Survey on Employer Attitudes

Abstract

One of the most important changes in the globalising world is the importance of the female labour force in the export-based economic model since the 1970s. As a matter of fact, feminization in employment become prominent worldwide confirming this reality. This article aims to examine how effects of the export-based economic model on women's employment in Turkey by the demand-side. For this purpose, interviewed by survey method 212 employers/managers in Malatya, Şanlıurfa, and Adıyaman OSB's and 15 in-depth interviews were conducted. According to the field research findings, there are positive signs that women will participate in working life at higher rates in the research region. The investors who moved their production units to the region, especially in the research cities, have a positive attitude toward at least 50% female employment of employment their workplaces to benefit from the industrial incentives. With these positive attitudes, it has been determined there has been an increase in female labor force participation rates and employment rates in the last ten years in Malatya, Adıyaman, and Şanlıurfa regions where the research was conducted. However, considering the employment conditions in the research region, it is difficult to perceive the increase in female labor force participation as a positive sign. Considering the general attitudes of employers/managers on women's employment, it has been seen that the patriarchal system and the capital relationship in the region have been established for the continuity of each other. This relationship has consolidated the position of women in the household by defining women through social relations such as marriage and motherhood. So, women stay out of the labour market for acceptance by society. On the other hand, capitalist accumulation has not provided a family wage

and ensured that women work informally, temporarily, and with low wages. As a matter of fact, in the survey results and in-depth interviews, it was stated that the main responsibilities of women are domestic work that defines women in the household and childcare, it is not appropriate for women to work night shifts. In addition, it is not right for women with children to work, and the permission of the head of the family is required for women to participate in working life. In addition, almost all managers reflect that not right for women with children to work and required permission from the head of the family for women to participate in working life. There is a general attitude that women's employment in the region is only sought when it is deemed necessary, beyond the fact that they are capable.

Keyword: Female Employment, OSB, Employer's Attitude, Feminisation of Employment, Export-based Production

Giriş: Küreselleşme, Sanayileşme ve Kadın İstihdamı

Küreselleşmeyle birlikte işgücü piyasası ve üretim süreçleri değişmeye başlamıştır. Üretimin merkezden çevreye doğru kayması, esnekleşme, çalışma koşullarının belirsizleşmesi gibi değişimler arasında kadınların işgücüne ve istihdama katılımlarındaki değişim dikkat çekici niteliktedir (Atasü Topcuoğlu, 2012). Gelişmekte olan ekonomiye sahip ülkelerde küreselleşmeyle birlikte kadın istihdamında yaşanan yükselişin, istihdamda bir feminizasyon yarattığına işaret edilmektedir (Standing, 1989). Feminizasyon yalnızca istihdamda sayıca daha fazla kadının olmasını değil, kadınların istihdam edildikleri işlerin görece eğreti ve standart dışı olmasını da ifade etmektedir. Nitekim çok sayıda çalışma, kadın istihdamının enformel, deniz-aşırı ya da taşeron iş ilişkileri biçimlerinde arttığını ortaya koymaktadır (Freeman, 2000; Standing, 1999; Sassen, 1998; Safa, 1995). Bu gelişmeler, firmaların küreselleşmeyle birlikte karşılaştıkları maliyet baskısıyla yüzleşme konusunda kadın emeğine yönelmelerinin sadece fabrika ya da atölyelerde formel bir istihdamı değil aynı zamanda ev-eksensiz kadın emeğinin de yoğun kullanımına yol açmasıyla ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla firmaların maliyetleri düşürme kaygısı bir yandan kadınları istihdama taşırken diğer yandan kadınların güvencesiz ve marjinal işlerde çalışmasına ve kadın işçilerden görünmeyen bir işgücü ordusu yaratılmasına neden olmaktadır (Kümbetoğlu vd., 2010). Nitekim ihracata dayalı üretimin işgücü piyasasındaki etkisini araştıran çalışmalarda, kadınların fabrikalarda görece düşük vasıf gerektiren pozisyonlarda çalıştıkları ve yaptıkları işlerin büyük bir çoğunluğunun sağlık güvencesinden yoksun olduğu gibi emeklilik güvencelerini de kapsamadığı belirtilmektedir (Nash ve Fernandez-Kelly, 1983; Elson ve Pearson, 1981; Salaff, 1981; Grossman, 1979). Bu araştırma çıktıları, küreselleşmenin toplumsal cinsiyet rolleri içine örülmüş bir süreç olduğu

(Sassen, 2000; Safa, 1995) tespitini desteklemektedir.

Türkiye’de de son dönemde ihracata dayalı üretimi geliştirebilmek adına ihracat ve yatırım teşvikleri uygulanmaya başlamıştır. Bu kapsamda Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman OSB’de uygulanan bölgesel teşvikler bu illerde sanayi üretiminin gelişmesini sağlamış ve büyük ölçekli kurumsal firmaları da bölgeye çekmeye başlamıştır. Özellikle Malatya başta olmak üzere tekstil sektöründe büyük firmaların yatırımlarını bu bölgeye kaydardıkları görülmektedir. Malatya ve Adıyaman’da tekstil ve Şanlıurfa’da ise pamuk üretimine dayalı imalat sanayi ve yine her ilde gıda sektörü gelişmiştir. Böyle bir gelişme aynı zamanda işgücüne olan ihtiyacı artırmış ve bu bölgelerde istihdam oranlarında artış yaşanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki özgün durumun küresel eğilimlerle paralellik gösterip göstermediğini, ihracata dayalı üretimin diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi kadın istihdamını artırma potansiyelini, Türkiye’de sanayi teşvikleriyle endüstrisi yeni gelişen şehirlerdeki OSB’lerde işverenlerin kadın istihdamına yönelik genel tutumları ile kendi işyerlerinde kadın istihdam etme eğilimleri üzerinden ortaya koymaktır. Çalışma, yukarıda kısaca aktarılan literatüre, kadının sanayide istihdam edilmesine ilişkin işverenlerin/yöneticilerin tutumlarına dair bulgular sunarak katkı yapmayı hedeflemektedir.

Metodoloji

Bu çalışma, küreselleşmeyle birlikte ihracata dayalı ekonomik modelin Türkiye’de kadın istihdamına etkisini talep yönlü olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye’de ihracata dayalı üretimin yeni yerleşkeleri olarak kabul edilebilecek olan OSB’lerde kurulan işletmelerin işverenlerinin/yöneticilerinin kadın istihdam etmeye yönelik tutumları incelenmiştir. Çalışmanın alan araştırması Temmuz-Ekim 2014 tarihleri arasında Malatya 1. OSB, Malatya 2. OSB, Şanlıurfa OSB ve Adıyaman OSB’lerinde gerçekleştirilmiştir. Anket çalışmasının kapsamını, Türkiye’de ihracata yönelik üretimin yeni merkezleri olarak kabul edilebilecek OSB’lerindeki işyerlerinin işverenleri/yöneticileri oluşturmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte ihracata dayalı üretimin merkezden çevreye doğru kaymasıyla uyumlu olacak şekilde Türkiye’de sanayi üretimi mekânsal bir kayma yaşayarak Anadolu’daki şehirlerde yoğunlaşmaya başlamıştır (Buğra ve Savaşkan, 2014). Bu sebeple araştırma Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman OSB’lerinde gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada araştırma yöntemi olarak karma yöntem olarak kabul edilen nitel ve nicel araştırma teknikleri birlikte kullanılmıştır. Nicel araştırma bağlamında belli hipotezleri test temek üzere tarama araştırması tekniği kullanılmıştır. Örneklem

taraması veya sosyal tarama olarak da nitelendirilen tarama araştırması görece kısa zaman içerisinde çok sayıda kişiden, genellikle istatistiksel formda, büyük miktarda veri elde edilmesi yöntemi olarak tanımlanmaktadır (McNeill ve Chapman, 2005: 28). Tarama araştırması, kantitatif bir analiz araştırma yöntemi olup, bu yöntemde araştırmacı aynı soruları sistematik olarak çok sayıda kişiye sorar ve kaydeder (Neuman, 2006). Tarama (*survey*) araştırması sadece nüfus karakteristiklerinin şimdiki durumunu araştırmak için değil, aynı zamanda değişkenler arasındaki ilişkileri keşfetmek için de kullanılmaktadır (Graziano ve Raulin, 2007). Araştırma zaman boyutu açısından kesitsel bir araştırmadır. Nitel araştırma bağlamında ise, Malatya 1. OSB yönetiminde olan 2 kişi, Malatya 2. OSB yöneticisi 1 kişi, Malatya 1. ve 2. OSB’lerdeki işverenlerden/yöneticilerden 5 kişi, Malatya İşkur Genel Müdürlüğü’nden 2 kişi, Şanlıurfa OSB yöneticisi 1 kişi, Şanlıurfa OSB’deki işverenlerden/yöneticilerden 3 kişi, Adıyaman OSB yönetiminden 1 kişi, olmak üzere toplam 15 kişi ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada ulaşılabilecek örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında hem OSB’lerde faaliyet gösteren işletmelerin payı hem de sektörlerin ağırlıkları göz önüne alınmıştır. Üç ilde mevcut OSB’lerde aktif olan işletmelerin sayısı 496 olarak tespit edilmiştir. En fazla işletmeye sahip OSB Şanlıurfa, ikinci en yüksek işletmeye sahip olan Malatya 1. OSB, üçüncü sırada Malatya 2. OSB ve işletme sayısı açısından dördüncü sırada ise Adıyaman OSB yer almaktadır. Bu OSB’lerdeki işletmelerin sektörel dağılımına bakıldığında, tüm OSB’deki bütün işletmelerin yüzde 29’u tekstil sektöründe, yüzde 25’i ise gıda sektöründe faaliyet göstermektedir. 500 ile 750 arasındaki nüfusu yüzde 5 hata payı ile temsil edecek örneklem sayısı 217 olarak belirtilmektedir (Saunders vd., 2009). Bu nedenle bu araştırmada, 3 il için hedeflenen anket sayısı 220 olarak belirlenmiştir. Araştırmanın pilot çalışması Malatya ilinde 10 anket ile yapılmıştır. Pilot çalışma sonrasında anket bölümleri ve soruları revize edilip ankete son hali verilmiştir. Araştırma örneklemini oluşturan OSB’lerde uygulanan anket sayıları ve bunların sektörlere göre dağılımı Tablo 1’de gösterilmektedir.

Anket dört ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, anketi cevaplayana ilişkin demografik sorular yer almaktadır. İkinci bölümde, işletmeyi tanımaya faydalı olacak 15 soru yer almaktadır. Bunlar arasında, sektör, faaliyet yılı, ihracat ve ithalat durumu, KOBİ ya da büyük ölçekli işletme, çalışan sayısı, işletmeye işçilerin hangi kanallarla bulunduğu, kadın çalışan sayısı, neden kadın işçi çalıştırdıkları gibi sorular yer almaktadır. Anketin üçüncü bölümünde, işverenlerin kadın istihdamına ilişkin genel tutumlarının ne olduğunu anlamaya çalıştık; bunun içinde 14 tutum ifadesi yer almaktadır. Son olarak anketin dördüncü bölümünde işverenlerin kendi işyerlerinde kadın işe almak ve kadın

çalıştırmaya ilişkin tutumlarını ölçmeye yönelik 14 soruya yer verilmiştir.

Tablo 1. Anket Sayılarının İllere ve Sektörlere Göre Dağılımı (n=212)

	Malatya		Şanlıurfa		Adıyaman		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Tekstil	35	30,7	30	48,4	16	44,4	81	38,2
Gıda	37	32,5	18	29,1	9	25	64	30,1
Kimya	3	2,6	1	1,6	2	5,6	6	2,8
Plastik	6	5,3	3	4,8	-	-	9	4,2
Hizmet	1	0,9	3	4,8	-	-	4	1,8
Metal	6	5,3	-	-	-	-	6	2,8
Diğer	26	22,8	7	11,3	9	25	42	19,8
Toplam	114	100,0	62	100,0	36	100,0	212	100,0

Kaynak: Anket verilerinden oluşturulmuştur.

Kadın İstihdamının Talep Yönlü Analizi: Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman İlleri Araştırması Bulguları

Araştırma süresince nitel görüşmelerin yapılmasına ilişkin herhangi bir sorun yaşanmamasına rağmen, OSB'lerdeki işverenleri/yöneticileri anketlerin uygulanması için ikna etmek oldukça zor olmuştur. İşverenlerin/yöneticilerin bir kısmı anketi yapmak istemedikleri ya da anketi yapmak için izin almaları gerektiği yönünde dönüş sağlamışlardır. Özellikle, Şanlıurfa OSB'deki bazı işverenler/yöneticiler anket çalışmasına normal üstü tepkiler göstererek anketi uygulayan ekibi fabrikalardan içeri almamışlardır. Bir diğer sorun ise, anketin ilk uygulandığı Malatya ilindeki kayısı fabrikalarının çoğunun tarlalardaki bozgun nedeniyle kapalı olmasıdır. Bu durum gıda firmaları bakımından zengin olan Malatya OSB'lerinde yapılması planlanan anket sayısına ulaşılmasını oldukça zorlaştırmıştır. Bu sebeple toplam 212 anket uygulanabilmiştir.

Araştırma şehirlerindeki OSB'lerde anketlerin uygulandığı işverenlerin/yöneticilerin cinsiyete göre dağılımı Tablo 2'de gösterilmektedir. Buna göre anketlerin uygulandığı işverenlerin/yöneticilerin yüzde 77,8'i erkeklerden ve yüzde 22,2'si kadınlardan oluşmaktadır. Ankete katılan işletme yöneticileri işyerinin tamamını sevk ve idareden sorumlu kişilerden oluşmaktadır.

Tablo 2. OSB’lerde Görüşülen İşverenlerin/Yöneticilerin Cinsiyete Göre Dağılımı (n=212)

	Malatya		Şanlıurfa		Adıyaman		Toplam	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Kadın	36	31,6	2	3,2	9	25,0	47	22,2
Erkek	78	68,4	60	96,8	27	75,0	165	77,8
Toplam	114	100	62	100	36	100	212	100

Kaynak: Anket verilerinden oluşturulmuştur.

Alan araştırmasının bulguları, kadın istihdamına ilişkin bulgular ve tutuma ilişkin bulgular olmak üzere iki ana başlık altında sunulmaktadır. Kadın istihdamına ilişkin bulgular, anket ve derinlemesine görüşmeler sonucunda elde edilen ortak çıktıları ifade etmektedir. Tutuma ilişkin bulgular ise OSB’lerdeki işverenlerle/yöneticilerle yapılan anket sonuçlarına karşılık gelmektedir.

Alan araştırması kapsamında elde edilen verilere göre OSB’lerde çalışan kadınların genellikle düşük eğitilmiş olduğu gözlenmektedir. Çoğunlukla ilköğretim mezunu olan kadınlar daha çok ana üretim faaliyetlerinde çalışırken; bu grupta yer alan kadınların önemli bir kısmı ise temizlik ile mutfak işlerinde istihdam edilmektedir. Daha eğitilmiş örneğin lise ve üzeri eğitime sahip olan kadınlar ise sekreteryaya, muhasebe ve çok sınırlı da olsa yöneticilik pozisyonlarında istihdam edilmektedirler. OSB işyerlerinde kadınların istihdam edildiği meslekleri gösteren Tablo 3’e göre, kadınların geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkili işlerde ya da ana üretim hatlarında yine tekstil ve gıda gibi emek yoğun sektörlerde çalıştıkları görülmektedir.

Yapılan görüşmeler sırasında, yöneticiler (kadın), işçi kadınların haklarından haberdar olmadıklarını, işverenlerin sık sık işçilerin ücretlerini ya da mesailerinin ödememelerine bağlı mağduriyetler yaşandığını belirtmiş; işçilerin çoğunun işlerini kaybetme korkusu ile haklarını aramaktan çekindikleri ve haklarını koruma konusunda pasif bir tavır sergilediklerini eklemiştir. Daha çok küçük firmalarda karşılaşılan bir durum da kadınların işyerindeki görev ve sorumluluklarının net olmadığıdır. Örneğin, alan araştırması esnasında muhasebe bölümü için işe başlamış bir kadının işyerinde temizlik ve yemek işlerini de yaptığı görülmüştür. OSB’lerdeki işverenlerle/yöneticilerle yapılan görüşmelerde çalışan kadınların büyük bir kısmının çalışma nedeninin ekonomik sıkıntılar olduğu belirtilmiştir. Aile gelirine katkı sağlayıp daha çok çocuklarının eğitim masraflarını karşılamak,

kadınların çalışma nedenlerinin başında gelmektedir. OSB'lerde çalışan kadınların yaş aralığı, 18-55 arasında faaliyet koluna ve işin gereklerine göre değişiklik göstermektedir. Örneğin, uzun süre ayakta durmayı gerektiren iplik temizleme işinde çalışan kadınlar 18-35 yaş arasında yoğunlaşmaktadır. Ancak kayısı ayıklama gibi fiziksel güç gerektirmeyen işlerde 55 yaşında olan kadınlar çalışabilmektedir. Yapılan işin niteliğine göre işverenlerin/yöneticilerin tercih ettikleri yaş sınırı değişmektedir.

Tablo 3. OSB'lerde Kadınların İstihdam Edildikleri Alanlar (n=212)

	Malatya OSB 1-2		Şanlıurfa OSB		Adıyaman OSB	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Sekretarya	17	14,9	8	13,0	1	2,7
Temizlik	31	27,1	19	30,7	2	5,5
Aşçılık	6	5,2	2	3,2	1	2,7
Muhasebe	6	5,2	1	1,6	1	2,7
Ana üretim faaliyetleri	45	39,4	12	19,3	15	41,6
İdari işler	3	2,6	2	3,2	4	11,1
Mühendis, laboratuvar görevlisi	6	5,2	1	1,6	1	2,7
Kadın Çalıştırmayan	0	0	17	27,4	11	30,5
Toplam	114	100	62	100	36	100

Kaynak: Anket verilerinden oluşturulmuştur.

Kadın İstihdamına İlişkin Bulgular

Alan araştırması sırasında uyguladığımız anketin iki temel amacı vardı, bunlardan biri OSB'de faaliyette olan işletmeler ve bu işletmelerde çalışan kadınlar için betimleyici bilgi toplamak, ikincisi ise anket yapılan işletme sahibi ya da yöneticinin kadın istihdamına ve kendi işletmesinde kadın çalıştırmaya ilişkin tutumlarını ölçmek. Anketleri uygularken işverenlerle yaptığımız görüşmeler anketlere verilen cevapların ötesine geçmiş hem araştırma yapılan 3 ilin yapısal özellikleri hem de işverenlerin kadın çalıştırmaya yönelik tutumlarına ilişkin ayrıca bir bilgi toplama süreci yaşanmıştır.

Tablo 4. OSB'deki Kadın Çalışan Sayılarının Toplam Çalışanlar İçindeki Oranı (n=212)

	Malatya			Şanlıurfa			Adıyaman		
	Tekstil	Gıda	Diğer	Tekstil	Gıda	Diğer	Tekstil	Gıda	Diğer
Firma Sayısı	35	37	42	30	18	14	16	9	11
Toplam Çalışan Sayısı	6521	1825	3282	1922	515	313	2379	110	409
Çalışan Kadın Sayısı	1558	695	1090	512	207	16	1308	12	43
Kadın Çalışan Sayısı/ Toplam Çalışan Sayısı %	23.8	38	33.2	26.6	40.1	5.1	54.9	10.9	10.5

Kaynak: Anket verilerinden oluşturulmuştur.

OSB'lerde emek yoğun üretimde kadın emeğinin yaygın olarak kullanıldığı, anketlerin uygulandığı şehre göre değişiklik göstermekle birlikte, elde edilen verilerle doğrulanmaktadır (Tablo 4). İşverenlerin/yöneticilerin kadın istihdamına yönelik algılarını ortaya koymak amacıyla yapılan bu çalışmanın bulguları dikkate alındığında, Türkiye'de ihracata dayalı modelin Anadolu'da sanayi üretimini artırmasına rağmen kadın istihdamını artıran bir etki yaratma potansiyelinin düşük olduğu görülmektedir.

Toplumsal Cinsiyet ve Kadın İstihdamı

Her üç ilde kadın istihdamını en derinden etkileyen faktörlerden biri, ataerkil toplumsal yapının kadına biçtiği roller içinde kadının yerinin evi olması ideolojisidir. Kadınların ancak belli ekonomik zorlukları karşılamak için çalışmasına belli şartlar altında izin verilmektedir. Tarımsal üretimin yaygınlığı ve tarımsal toplumsal değerlerin hala geçerliliğini koruması kadınların çalışmasını tarımsal üretim ile sınırlamakta, bunun dışında kalan alanlarda kadınların toplumsal katılımı gerçekleşmemektedir. Düşük eğitim seviyesi ve baskın ataerkil kültürel normlar kadının çalışmasının toplumsal normların dışında görülmesine

neden olmaktadır. Şehirlerin genel yapısında kadının iş hayatındaki yerine bakılacak olursa, OSB’lerde de diğer işyerlerinde de kadının işgücüne katılım oranı düşüktür. Araştırmanın yapıldığı üç ilin OSB’lerinde yapılan anketlerde işverenlere/yöneticilere ‘işletmenizde kaç kadın çalıştırıyorsunuz?’ sorusu sorulmuştur ve dört OSB’de de 10 veya daha az sayıda kadın çalıştırdıkları veya hiç kadın çalıştırmadıkları cevaplarını verenlerin oranı yüzde 50’nin üzerindedir (Tablo 5).

Bölgede istihdamda cinsiyet ayrımcılığı yapılmasının temel nedeni kültürel değerler gereği kadının çalışmasının hoş karşılanmaması başta olmak üzere, kadınların yeterince eğitilmiş olmaması, işin gerektirdiği uzmanlık ve becerilere sahip olamamaları, kadınların fiziksel olarak işin gereğini karşılayamayacağı gibi nedenler sayılabilir. Ayrıca bu illerde kadınların OSB’lerde çalışması toplumsal olarak pek hoş karşılanmamaktadır. Malatya’da görüşme yapılan bir ayakkabı fabrikasında yönetici, kadınları işe aldıklarını fakat belli bir süre sonra kadınların tek tek işten ayrıldıklarını belirtmiştir. Bunun nedeni olarak da kadınlar OSB’de çalıştıklarında, özellikle evli kadınlar için, dedikodular çıkmaya başladığına; kadınların bu ağır toplumsal yükü taşıyamadıklarına dikkat çekmiştir. Bu yönetici, kadınları çalıştırmak istediklerini, işlerinin devamlılığı için buna ihtiyaç olduğunu fakat kadın işçileri OSB’de uzun süre çalıştırmadıklarını belirtmiştir.

Tablo 5. OSB’lerde İstihdam Edilen Kadın İşçi Sayıları

	Malatya OSB 1-2		Şanlıurfa OSB		Adıyaman OSB	
	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde	Sayı	Yüzde
Kadın çalıştırmıyoruz	10	8,8	14	22,6	12	33,3
10 veya daha az	58	50,9	30	48,4	9	25,0
11-19 kişi	9	7,9	2	3,2	4	11,1
20-49 kişi	21	18,3	13	21,0	4	11,1
50-100 kişi	8	7,7	2	3,2	3	8,3
101+ kişi	8	7,7	1	1,6	4	11,1
Toplam	114	100	62	100	36	100

Kaynak: Anket verilerinden oluşturulmuştur.

Özellikle çalışan genç kadınlarla ilgili var olan olumsuz toplumsal algı, kadınların

OSB'lerde çalışmasına önemli bir engel teşkil etmektedir. İstihdamda yer alan genç kadınların çalışma motivasyonlarının aile baskısı ve ataerkil ilişkilerden kaçmak olduğuna ve işyerlerinde kendilerine erkek arkadaş aradıklarına ilişkin yaygın bir görüş egemendir. OSB işverenlerinde/yöneticilerinde, çoğu genç kadının çalıştıkları yerdeki erkek çalışma arkadaşlarıyla flörtleştikleri ve bu nedenle 'uslu' olmadıkları algısı mevcuttur. Geleneksel ataerkil ilişkilere sıkı sıkıya bağlı bu yerlerde, önceden tanışmayan kadınların ve erkeklerin bir araya gelmeleri garip karşılanarak bu kişiler toplumsal ilişkilerden dışlanmaktadır. Bu bağlamda kadınların çalışması ataerkil toplumsal yapıya karşı gerçekleştirilen bir başkaldırı ve mevcut düzenin bozulması çabası olarak görülmektedir. Böyle bir düzende kadınların çalışmasının asıl amacı bir gelire sahip olmak değil; ataerkil toplumun koymuş olduğu kurallara aykırı davranmaktır. Dolayısıyla çalışmak genellikle kadınlar için evliliğe kadar müsaade edilen bir şeydir.

Arz ve Talebi Buluşturmak: Kadınları OSB'lere Taşımak

Kadının asli yerinin evi olduğunu dikte eden toplumsal değerler sisteminin egemen olduğu bu illerde, kadınların erkek egemen mekânlar olarak bilinen OSB'lerde işçi haline gelmesi kendiliğinden doğal olarak işleyen bir süreç değildir. Bu sürece arz ve talebin buluşması denirse, farklı illerde bu ilişkiyi farklı etkiler manipüle etmiştir. Örneğin Malatya'da görel olarak büyük işletmelerin tekstil işinde olması ve bu işletmelerin 'güvenilir' olarak adlandırılması kadın istihdamının OSB'de tekstil işine yönelmesini etkileyen faktörlerin başında gelmektedir. Bu ildeki gıda üretiminde kadın emeği ise daha geleneksel yollarla ve aile olarak çalışan mevsimlik işçilerin kullanımı ile gerçekleşmektedir. Adıyaman'da ise işletme sahiplerinin çoğunun Adıyamanlı olması bu ilde, akrabalık ve aile ilişkileri yoluyla kadın emeğine ulaşımı sağlamaktadır. Özellikle Adıyaman'ın ilçelerinde açılan konfeksiyon atölyeleri bu bölgede yaşayan genç kızların işçileşmesini sağlayan temel faktörlerden biridir.

Kadın emek arz ve talebinin buluşmasını sağlayan en dikkat çekici yöntem, Şanlıurfa'da uygulanmıştır. OSB'de il dışından gelen yatırımcıların açtıkları fabrikaların sayısı artmaya başladıkça, özellikle tekstil fabrikaları için yatırımcıların kadın emeğine ulaşması İş-Kur ve Valilik aracılığıyla kurulan bir sistemle gerçekleşmiştir. İş-Kur ve Valilikten alınan bilgilere göre, özellikle ailelerin 'ben kızımı organizeye göndermem' tavrını yenmek ve OSB'nin kadınların çalışması için uygun bir yer olduğunu halka anlatmak için epey bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Urfa Modeli denen ve patron-devlet ve yerel halkı içeren bir işe yerleştirme modeli uygulanmıştır. Öncelikle, mevsimlik tarım işçiliği için işçi ayarlayan kadın çavuşlardan bir ekip oluşturulmuş ve bu kadınlardan OSB'de çalışacak işçi kadınların kayıtlarını İş-Kur'a yapmaları

istenmiştir. Ayrıca Valilik tarafından şehirden otobüs turları düzenlenmiş ve aileler (kızlar ve anneleri) OSB'ye kızların çalışacağı yerlere götürülmüş ve OSB halka tanıtılmıştır. Mor Güller olarak adlandırılan bu çavuş kadınları (6 kadın) İş-Kur'un toplum yararına çalışma programı çerçevesinde istihdam edilmiş ve her hafta kişi başı İş-Kur için 30 başvuru alması beklenmiştir. Böylece toplam olarak haftada 250 kadın İş-Kur'a iş başvurusu yapmış olmaktadır. Kadınların iş bulması için yaratılan bu ağda, ilde yaygın olarak çalışan Kadın Kültür Merkezleri kullanılmakta, bu merkezlere gelen kadınların İş-Kur kayıtları yapılmakta ve İş-Kur'a iş görüşmesi için davet edilmektedirler. Bütün bu çabalara rağmen, merkezi İstanbul'da olan bir holdingin Şanlıurfa OSB'de açılan ve 3 yıldır faaliyette olan tekstil fabrikası ile yapılan görüşme, kadın işçi sayısının beklenen düzeyde olmadığını göstermektedir. İşletme yöneticileri bütün çalışanlarının yüzde 60 ile 70 arasında kadın işçi olmasını isterken, şu anda sadece yüzde 20 civarında kadın işçi çalıştırdıklarını belirtmişlerdir.

Çalışma Koşulları ve Kadın İstihdamı

Araştırma yapılan illerde OSB'lerde çalışma koşullarının yazında OSB'lerde yapılan araştırmalarda (Akyelken, 2013) ortaklaşan çalışma koşullarına benzer olduğu görülmüştür. Bu koşullar genel olarak uzun çalışma saatleri, kötü çalışma koşulları, düşük ücretler, ödenmeyen ücret ve mesailer, kayıt dışılığın yaygınlığı olarak sıralanabilir. Bu koşullarda çalışmak isteyen az sayıda işçi olması ise firmaların sıkça dile getirdiği eleman sıkıntısının temel nedenidir. Özellikle hazır-giyim üretimi yapan firmaların işverenleri/yöneticileri beklenen çıktı düzeyine erişememekten ve işçilerin sık sık işten ayrılmalarından şikâyetçidirler. Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde büyük işletmelerdeki sürekli kadın istihdamının düşük olması bir şikâyet olarak dile getirilmiştir. Bu işletmeler kadınlar arasındaki işgücü devir oranının yüksek olduğunu ve kadın işçi arayışlarının sürekli olduğunu belirtmişlerdir.

İşgücü devir oranının yüksek olmasına işverenlerin penceresinden bakıldığında, işverenlerin işçilerin istihdamının sürekliliğine pek güvenmedikleri görülmektedir. Yüksek işçi devir oranlarının işletmeler için ciddi sonuçları olduğunu da belirtmek gerekmektedir. İşletmeler yeni gelen işçilerin eğitilmesi ve fabrikadaki iş sürecine alışması gibi maliyetlere katlanmak zorunda kalmaktadırlar. İşverenlerin OSB'de çalışanlarla ilgili genel olarak değindikleri şikâyetlerden biri, deneyimi olmayan ve düşük vasıflı çalışanlara eğitim vererek, işi öğretmek için zaman ve emek harcadıktan ve işçi deneyim kazandıktan sonra çok az ücret farkı olmasına rağmen daha fazla kazanacakları bir işe tereddüt etmeden geçiyor olmalarıdır. Görüşmeler esnasında küçülmeye giden ve işçi çıkaran işletmelerin, işçilerin devamsızlık yapmalarına veya işe geldiklerinde bile

düşük performansla çalışmalarına göz yummak zorunda kaldıkları belirtilmiştir. İşletmeler açısından dile getirilen bir diğer zorluk ise bir işyerinde çalışanların genellikle birbirleriyle tanış olmaları ve ilişkilerinin güçlü olması nedeniyle birinin işten ayrılmasının diğerlerini de etkilemesi ve toplu işten ayrılmaların sık yaşanmasıdır.

Çalışanlar açısından ise çalışma koşullarının ağır ve fakat ücretlerin bu koşullara göre oldukça düşük, düzensiz olduğu ve çalışma sürelerinin uzun olduğu bir işkolu olan tekstil, işçileri cezbeden çalışma koşullarına sahip değildir. Ayrıca sürekli mesaiye kalma ve sağlıksız çalışma şartları bu koşulları daha da ağırlaştırmaktadır.

Alan araştırması kapsamında elde edilen verilere göre, işletmelerin ölçeği çalışma koşullarında belirleyici bir etkidir. Büyük ölçekli işletmelerde kadınlar görece iyi koşullarda kayıtlı istihdam edilirken, işletme ölçeği küçüldüğünde bu koşullar değişmekte ve kötüleşmektedir. OSB'lerde kadın istihdamının yoğun olduğu gıda işletmeleri daha çok mevsimlik işçi talebinde bulunmakta bunu da zaman zaman başka illerden mevsimlik göç ile karşılamaktadır ya da Suriyeli göçmenlerin çeşitli işlerde çok düşük ücretlerle çalıştığı gözlenmiştir. Çalışma koşullarının kötü olması, ücretlerin düzenli ödenmemesi gibi sorunların yanına bir de OSB'de çalışan kadınlara 'kötü gözle bakılması' eklendiğinde araştırma bölgesindeki OSB'lerde kadın istihdamının neden sınırlı olduğu ve işgücü devir oranının kadın çalışanlar arasında neden yaygın olduğu daha anlaşılır hale gelmektedir.

Kayıt Dışı Çalışma

Bölgede araştırma yapılan OSB'lerde kayıt dışı çalışma sadece mevsimlik işlerde değil, süreklilik arz eden işlerde ve kurumsal firmalarda da yaygın olarak karşılaşılan bir durumdur. Yapılan görüşmeler sırasında bir yönetici, büyük gıda firmalarından bir kısmının kayıt dışı işçi çalıştırdığını; üstelik üretimde herhangi bir aksama olmamasına rağmen işçilerin ücretlerinin ödenmesinde gecikmelerin yaşandığını; yemek gibi sosyal imkânların da çok kısıtlı ya da çalışanların tercih etmeyeceği şekilde (her gün aynı yemek çıkarılması gibi) sunulduğunu belirtmiştir. Ancak kayıt dışı çalışmanın en yaygın olduğu alan kayısı işi gibi mevsimlik işlerdir. Malatya bölgesinin hâkim sektörü gıdadır ve gıda firmalarının büyük bir çoğunluğunu kayısı firmaları oluşturmaktadır. Araştırma sürecinde bir kayısı firmasının yöneticisiyle yapılan görüşme sırasında "Kayıt dışı işçi çalıştırıyor musunuz?" sorusuna yönetici "Doğrusunu söylemek gerekirse biz kayıtlı işçi çalıştırmıyoruz. Çünkü bizim işimiz 2-3 aylık bir iş. O dönem geçince iş bitiyor. O nedenle SGK kaydı yaptırmıyoruz" şeklinde cevap vermiştir.

Bir diğerkayısfirmasında işveren/yönetici tarafından istihdam edilen kişisayı 30 olarak belirtilmesine rağmen görüşmenin yapıldığı esnada işyerinde bulunan işçisayısının çok daha fazla (120 civarında) olduğu gözlemlenmiştir. Budurumda işçilerin çoğukayıtdışı çalıştırılmaktadır. Malatya için özellikle kayısıfirmalarında bu alışıl gelmiş bir tablodur. Burada asıl vurgulanması gereken kayısıfirmalarında çalışanların neredeyse tamamının kadın olmasıdır.

İşgücü piyasası için her zaman daha ucuz ve sömürülmesi daha kolay görülen kadın emeği Malatya gıda sektöründe çalışanların büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır. Erkeklerle kıyasla görece düşük ücretlerle istihdam edilen kadınların kayıt dışı istihdamı, kayıtlı çalışan kadınların da düşük ücretlerle çalışmalarına neden olmaktadır. Ancak Malatya'nın yerleşik ailelerinden kadınlar OSB'lerde çalışmaya asla gitmemekte, OSB'lerde çalışan kesimler ya en yoksul kesimler ya da göçle Malatya'ya gelen gruplardan çıkmaktadır. Çünkü yerleşik ailelerden kadınlar ya kendi tarlalarında ücretsiz aile işçisi olarak ya da kayısı ayırma gibi evde yapılabilecek işlerde çalışmaktadırlar. İşyeri dışında evlerde ve tarlalarla yapılan kayıt dışı istihdam sadece sosyal güvenlik ve ücret gibi haklarda değil işçi sağlığı ve iş güvenliği bakımından da hak kaybına neden olmaktadır.

Fabrikalarda ise son dönemde, yoğun olarak kadın emeğinde kayıt dışı çalışmanın en yaygın olduğu grup olan göçmen kadınlar çalıştırılmaktadır. Özellikle Suriyeli göçmen kadınların bu işler için çok düşük ücretlerle (kayıtlı çalışan bir kadın işçinin 1/3'i kadar) çalıştırıldığı gözlemlenmiştir. Ancak bu durumu sadece taleple şekillenen bir süreç olarak değerlendirmek eksik olacaktır. Aynı zamanda mevsimlik işler için arz havuzunun büyük bir bölümünü kadın ve çocuk işçiler oluşturmaktadır. Çünkü hem erkekler düzenli bir gelire sahip olacakları düzenli işlerde çalışmayı tercih etmekte hem de işverenler düzenli işler için erkek işçiyi çalıştırmayı seçmektedirler. Böylelikle bölgedeki düzenli işler için işgücü talebi erkek işgücüyle sağlanmaktadır.

Tutuma İlişkin Bulgular: İşverenler/Yöneticiler Kadın İstihdamına Nasıl Bakıyor?

Çalışmanın bu bölümünde Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman illerindeki OSB'lerde bulunan işletmelerin işverenlerine/yöneticilerine yöneltilen anket sorularının bulguları sunulmaktadır. Anketi cevaplayan kişinin kadın çalışmasına ilişkin genel tutumlarına ilişkin 14 tutum ifadesine yer verilmiş ve daha sonra ise kendi işyerlerinde kadın çalışmasına ilişkin tutumlarına ilişkin 14 tutum ifadesi yöneltilmiştir.

Kadının Temel Görevi: Annelik ve Eşlik

Ataerkil değerlerin yerleşik olduğu bir toplum yapısına sahip olan Türkiye’de, kadınlar ile erkeklerin toplumsal rolleri net bir şekilde tanımlanmıştır. Bu toplumsal roller cinsiyete bağlı olarak ayırmakta ve kadınlar hane içerisindeki işler, çocuk, yaşlı ve hasta bakımı ile sorumlu tutulurken, erkekler ise hane dışında bir işte çalışmak ve evin maddi ihtiyaçlarını karşılamaktan sorumlu tutulmaktadır. Türkiye’de toplumsal ilişkilerin cinsiyete dayalı analizine önemli katkı niteliğinde olan Kandiyoti’nin çalışmasında (1988), patriyarkal pazarlık ifadesi kullanılmaktadır. Buna göre, her ne kadar Türkiye’deki aile yapısı zaman içerisinde değişse de bu biçimsel bir değişiklik olarak görülmekte ve aile yapısını geleneksel patriyarkal ailenin temsil ettiğine değinilmektedir. Patriyarkal aile, erkek ve kadın arasında bir itaat ve kontrol mekanizmasını içerir ve kadınlar itaat ettikleri ve uysallıklarına karşılık güvenlik ve korunmayı alırlar (Kandiyoti, 1988).

Ataerkil pazarlık sisteminde kadına biçilen rol, evinin kadını olmaktır. Bu kavram daha çok düzenli bir geliri olan aile reisi eşiyile birlikte yaşayan çocuklu bir evkadını olma durumunu temsil etmektedir. Türkiye toplumunda kadınlara en fazla evinin kadını olduklarında saygı duyulur ve bu yolla kadınların toplumsal kabulleri gerçekleşir. ‘İyi’, ‘saygın’ kızlar ve anneler olmak için yetiştirilen ve kendi evlerinin sorumluluğunu aldıklarında, çocuklarına bakan, kendi evinin kadını olduklarında, kadınlar hem sosyal beklentileri karşılar hem de toplumsal olarak onaylanırlar. Bu rollere tutunan ve onların vasıtasıyla istekte bulunan, talep eden kadınlar bu talepleri meşru olarak gördüğü için Türk toplumunda, kadınlar evlerinin kadını olduklarında en güçlü konumdadır.

Ataerkil toplumsal yapı kadınların toplum içerisindeki konumlarına dair güçlü bir kanı oluşturmuş olmakla birlikte kadınların hayatlarını sadece hane içerisindeki işlerle geçirdiklerini söylemek doğru olmayacaktır. Nitekim tarımsal üretimin yaygın olduğu kırsal bölgelerde tarımsal faaliyetlerde kadınların rolü büyüktür. Ancak üretim genellikle aile üyeleri tarafından gerçekleştirildiğinden, kadınların ‘evde’ tanımlanan rolleri sarsılmamakta, tarımsal üretim kadınların hane içerisindeki işlerinin bir uzantısı olarak düşünülmektedir. İş bölümüne dayalı ataerkil ilişkiler, kentleşmeyle birlikte kadınların ekonomik faaliyetlere katılımının azalması nedeniyle belirginleşmektedir. Dolayısıyla, kadınlar üretime ve ekonomiye katılsalar dahi, kadınların toplumsal konumlarına ilişkin yerleşik bir algı mevcuttur. Buna göre, kadınların yeri evleri, işleri ise aileleri ve çocukları olarak görülmektedir.

Gerçekleştirilen anket kapsamında işverenlere/yöneticilere ‘kadınların

toplumdaki en önemli görevi ailesi ve çocuklarıdır' ifadesi yöneltilerek buna katılıp katılmadıkları sorulmuştur. İşverenlerin/yöneticilerin yüzde 64,6 bu ifadeye kesinlikle katıldığını belirtirken, yüzde 22,2'si ise kısmen katılmaktadır. Dolayısıyla, Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman OSB'lerindeki işverenlerin yüzde 86,8'i kadınların asli görevinin aileleri olduğu yönünde görüş belirtmişlerdir.

Kadının Çalışmasında 'İzin' Koşulu

Türkiye aile yapısında otorite konusunu ele alan bir çalışmada, 'Otorite, yaşlı erkekler hariç... daima bireyin dışındadır' ifadesine yer verilmektedir (Delaney, 1991:172). Türkiye'nin kültürel yapısında erkeklerin otoritesi, kadınların işgücü piyasasına girişi için bir rıza veya izin olarak kendini göstermektedir. İzin, kadınların ücretli bir işte çalışmasının bir ön koşulu gibidir. Türkiye'de kadınların çalışmasının önündeki en önemli engel olarak eş veya ailedeki diğer erkeklerin iznidir. Nitekim pek çok çalışmada kadınların formel işgücü piyasasının dışında kalmasının ya da enformel işlerde ev-eksenli çalışmasının aile reisinin iznine bağlı olduğu vurgusu yapılmaktadır (İlkkaracan, 2000; Eraydın ve Erendil, 1996; Çınar, 1994; Ecevit, 1991). Kadın istihdamı ve erkek otoritesi ilişkisine dair bulguların yer aldığı bir araştırmada, ev-eksenli çalışmanın, çocukların bakımı başta olmak üzere hane içerisindeki diğer işlerin birlikte yapılabilmesine olanak tanıdığı için aile reisinin iznini gerektirmeyeceği düşünülmesine rağmen ev-eksenli çalışma için dahi aile reisi izninin önemli olduğuna değinilmektedir (Çınar, 1994). Aynı araştırmada, ev dışında çalışmak istemelerine rağmen ev-eksenli çalışan kadınların yüzde 54'ünün eşlerinin buna izin vermediğine değinilmektedir (Çınar, 1994). Bu bağlamda, kadınların ücretli işlerde ev dışında çalışmasının önündeki ilk engelin hane reisi erkekler olduğu görülmektedir. Bununla birlikte izin sadece erkeklere değil aynı zamanda ailedeki yaşlı kadınlara da bağlıdır. Bu kadınlar, kadınların emek piyasasına girişiyle ilgili olarak alınan olumlu ya da olumsuz kararlarda etkilidirler (Dedeoğlu, 2012).

Dedeoğlu'nun (2012) İstanbul'da konfeksiyon üretiminde çalışan kadınlarla yaptığı bir araştırmada gerek fabrika ve atölyelerde gerekse ev-eksenli çalışma biçimlerinde kadınların neredeyse tamamının eş ya da ailelerinden izin aldıklarını göstermektedir. Yine aynı çalışmada ev-eksenli çalışan kadınların dahi eve iş alabilmek için önce eşlerinin rızasına tabi oldukları, evde üretim için izin aldıkları belirtilmektedir (Dedeoğlu, 2012). Hanedeki erkeklerin kadınların çalışmasına verdikleri tepki işin niteliğine göre değişebilmektedir. Nitekim çalışma saatlerinin görece düzenli olması, işçilerin sigorta ve çalışmaya bağlı sosyal yardımlara ulaşması nedeniyle kadınların fabrikalarda çalışmaları aileler tarafından memnuniyetle karşılanırken, genç kadınların ilk iş deneyimi için izin almaları en zor olanıdır.

Çalışma kapsamında elde edilen anket sonuçları, kadınların çalışmasının izne tabi olduğunu vurgulayan literatür bulgularını desteklemektedir. Nitekim anket sonuçlarına göre işverenlerin/yöneticilerin yüzde 42,5'i kadınların çalışmadan önce kesinlikle izin alması gerektiğini belirtirken, yüzde 20,8'i kadınların çalışmadan önce izin alması gerektiğine kısmen katıldığını belirtmektedir. Toplamda anket uygulanan işverenlerin/yöneticilerin yüzde 65'inin çalışmadan önce izni desteklediği görülmektedir. Bu ifadeye verilen yanıtlar cinsiyete göre incelendiğinde kadın işverenlerin/yöneticilerin kadınların çalışmak için izin almasını o kadar da gerekli görmemektedir. Anket kapsamında yer alan 'kızınız/eşiniz sizden izin almak koşuluyla çalışabilir' ifadesine işverenlerin/yöneticilerin yüzde 56'sı kesinlikle katıldığını belirtirken, yüzde 23'ü ise kısmen katıldıklarını belirtmişlerdir. Bu sonuçlar kadınların çalışması ile erkeklerin izni arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir.

İşverenlere yöneltilen kızlarının/eşlerinin kendi seçtiği işlerde çalışmasına ilişkin tutum sorusu ise, özellikle kız çocuklarının okul bitirip profesyonel mesleklere yönelecekleri düşünülerek, yukarıdaki ifadelere aksi bir tutum eğilimi göstermektedir. Eğitimli kadınların profesyonel mesleklere yönelmesi bir Cumhuriyet geleneği olarak, üniversite mezunu çalışan kadınların oranının yüksekliği ile bugün de devam etmektedir. Özellikle orta-sınıf ailelerde kadınların eğitimlerini tamamlayıp bir işte çalışmaları desteklenmektedir ve bu eğilim kentleşme ile birlikte kente göç eden ailelerin 2. ve 3. kuşaklarında da yaşanma eğilimi taşımaktadır (Özbay, 2019). İşte bu nedenlerle, kız çocukları arasında eğitime devam edebilenlerin kendi mesleklerini ve işlerini seçmesine ilişkin tutum daha olumludur.

İstihdamda Medeni Hal Çıkmazı

Kadın istihdamı ile medeni hal ilişkisi, gelişmekte olan ülkelerin ihracata dayalı sektörlerinde kadın istihdamını inceleyen çalışmalarda vurgulanmaktadır. Bu çalışmalarda medeni halin kadınların çalışması ve hangi biçimlerde çalışacakları üzerinde önemli bir etkisinin olduğu dile getirilmekte ve kadınların daha çok bekarken çalıştıkları, ancak evlilik sonrası işgücü piyasasından ayrıldıkları belirtilmektedir. Kadınların evli ve çocuklu olmaları durumunda hane içerisinde sorumlulukları arttığından ücretli çalışma ile olan bağlarının zayıfladığı da vurgulanmakta ve bu sebeple işverenlerin ücretli çalışma için evli kadınları daha az tercih ederken genç ve bekar kadınları çalıştırmaya daha olumlu baktıkları belirtilmektedir (Joekes, 1995; Nash ve Fernandez-Kelly, 1983; Lim, 1990; Elson ve Pearson, 1981).

Araştırmanın yürütüldüğü bölgede yapılan önceki çalışmalarda, kadınların büyük

bir çoğunluğunun evlilik öncesinde çalışmayı tercih ettikleri, ancak evlendikten sonra çalışmayı bıraktıkları belirtilmektedir (Dedeoğlu, 2012a). Evlilik sonrası işten ayrılma bölgedeki işyerlerinin neredeyse tamamı için geçerli bir durumdur. İşten ayrılma nedeni olarak, ağır çalışma koşulları, kadınların hane içindeki rolleri ile bakım hizmetleri için ayrılan zaman ve aile yapısının geniş aile olması gösterilmektedir. Ancak işverenler yetiştirdikleri kadın çalışanların evlendikten sonra işten ayrılmalarını bir sorun olarak dile getirmekte bu durumla sıklıkla karşılaştıklarını belirtmektedirler (Dedeoğlu, 2012a).

Anket sonuçlarımız da önceki çalışmaları destekler niteliktedir. Kadınların evlilik sonrasında çalışmaları konusunda işverenlerin/yöneticilerin yüzde 50'sinden fazlası olumlu görüş belirtmişlerdir. Ancak bu tutumun öncesinde de belirtildiği üzere yetişmiş işgücünü kaybetmekten ve işgücü devir oranının yüksekliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Kadın işverenlerin/yöneticilerin yaklaşık yüzde 90'ı ise kadınların evlilik sonrası aktif olarak çalışmaya devam etmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. Erkek işverenler/yöneticiler için bu oran yalnızca yüzde 60'tır.

Kadınların evlendikten sonra çalışmasına ilişkin işverenlerin/yöneticilerin tutumu kadınların çocuk olduktan sonra çalışması konusunda da benzerdir. Nitekim 'kadınlar çocuk sahibi olduktan sonra çalışmamalıdır' ifadesine kesinlikle ve kısmen katılmıyorum şeklinde yanıt verenlerin oranı yüzde 65'tir. Önceki çalışmalarda hamileliğin kadınların işten atılmasının bir nedeni olduğu belirtilmektedir (Dedeoğlu, 2012a). Anketimizde ulaştığımız sonuçlarda ise, çocuk sahibi olmanın kadınların çalışmasının önünde bir engel olarak görülmemesi yönündeki tutumlar, kadınların daha çok çocukları okul çağına geldikten sonra çalışmaya dönmeleri şeklinde okunabilir. Nitekim Türkiye'de kadınların istihdamında 35 yaş ve sonrasında yani çocukları büyüdükten sonra bir artış olduğu işgücü istatistiklerinden görülmektedir.

Kadınlar Hangi İşlerde Çalışabilir? Kadın İşi-Erkek İşi Ayrımı

Cinsiyete dayalı mesleki ve sektörel ayrışma kadın istihdamı alanında en popüler ve sıklıkla çalışılan konulardan biridir. Bir işin kadın işi ya da erkek işi olarak algılanması zamanla işe alım sürecinden başlayarak cinsiyete dayalı bir ayırım yapılması ve bu ayırımın kendini yeniden üretmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Kadın işi, erkek işi ayrımının nasıl tanımlandığı ve toplumsal cinsiyet ideolojisinin bu ayrımı nasıl yarattığı önemli bir konudur. Kadınların daha çok hane içinde sorumlu görüldükleri işlerle benzerliği olan ikincil, tekrara dayanan, emek yoğun ve görece düşük vasıf gerektiren işlerde çalıştıkları ve bu işlerin de kadınların toplumsal cinsiyete dayalı konumlarını yeniden ürettiği vurgulanmaktadır (Ecevit, 1991).

Pek çok sektörde ve işletmede işlerin cinsiyete dayalı olarak ayrıldığı bilinmektedir. Çalışma yaşamında cinsiyete dayalı işbölümü, kadınların belirli işlerde yoğunlaşması olarak nitelendirilen yatay ayrışma ya da kadınların çalıştıkları işlerde yükselmelerini ve görünmez bir cam tavan nedeniyle yönetici kademelere gelememeleri olarak kabul edilen dikey ayrışmak şeklinde ortaya çıkmaktadır (Blackburn vd., 2001). Yatay ayrışma söz konusu olduğunda, kadınlar görece düşük vasıf gerektiren, görece düşük ücretli ve emek yoğun işlerde istihdam edilmektedirler. Tekstil sektöründe konfeksiyon üretiminde daha çok kadınlar çalışırken, kesim, boya ve ütü bölümlerinde ise ağırlıklı olarak erkeklerin çalışması yatay ayrışmaya örnek gösterilebilir. Nitekim araştırma yaptığımız bölgede, kadınlar parmakları ince olduğu için fabrikalarda kayısı ayıklama işinde çalıştırılmaktadır. Bir işin teknik bilgi ya da beceri gerektirdiği durumlarda ise cinsiyete dayalı işbölümü belirginleşmekte ve dünya genelinde bu tür işlerde neredeyse tamamen erkekler çalışmaktadır (Chant, 1995; Dex, 1988; Beneria ve Roldan, 1987). Dolayısıyla cinsiyet temelli işbölümü sadece çalışma yaşamında ayrımcılık yaşanmasına neden olmakla kalmaz, bunun yanında bazı işler için tek cins üzerinden istihdam ile sonuçlanabilir.

Bu bağlamda cinsiyete dayalı işbölümü çalışanların vasıf düzeylerine indirgenemez, aksine çalışanların işteki statüleri, kimlikleri ve sosyo-kültürel etkileri dikkate alacak bir değerlendirmeyi gerektirir. Nitekim çalışma yaşamında cinsiyet temelli işbölümünün ve mesleki ayrışmanın daha genel düzeyde toplumsal yapıdaki cinsiyet eşitsizliklerine gömülü olduğu, var olan eşitsizlikleri güçlendiren ve cinsiyete dayanan işbölümünü ortaya çıkaran kurumsal mekanizmaların bir sonucu olduğu belirtilmektedir (Scott, 1986). Kadınların ağırlıklı olarak hane içinde sorumlu oldukları işlerle benzer nitelikte ve işgücü piyasasında görece düşük vasıf gerektiren işlerde çalışmaları toplumsal cinsiyet ideolojisinin ve bu ideolojiye göre belirlenen rollerin tekrar tekrar üretilmesi açısından da ilgi çekicidir (Humphery, 1985). İşverenlerin kadınlara ve erkeklere dair toplumsal algıları ve kadınların ve erkeklerin sahip oldukları beceriler doğrultusunda yapabilecekleri işlere ilişkin beklentileri cinsiyete dayalı işbölümünü, toplumsal yapıda var olan toplumsal cinsiyet ideolojisiyle bağlar.

Cinsiyete dair en belirgin ayrımlardan biri, kadınların narin, kırılgan ve fiziki olarak güçsüz kabul edilirken, erkeklerin kadınların tam tersi olacak şekilde güçlü, sağlam ve dayanıklı olarak görülmeleridir. Bu iki kutuplu toplumsal cinsiyet algısının işgücü piyasasındaki karşılığı, erkeklerle özdeşleştirilen fiziki güç gerektiren işlerde çalışmak için kadınların uygun olmadıkları ön kabulüdür. Anketimizde bu algıları test etmek amacıyla, işverenlerin/yöneticilerin kadınların fiziki güç gerektiren işlerde çalışmaması gerektiğine dair ifadeye

yaklaşık yüzde 85'inin katıldığı görülmektedir. Bu tür bir sonuç hem erkek hem de kadın işverenlerin/yöneticilerin toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü kabul ettikleri ve kendi işyerlerinde de bu tür uygulamalara gittiklerine dair önemli bir ipucu vermektedir.

Çalışmamız özelinde işverenlerin/yöneticilerin toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü onayladıkları bir diğer tutum, kadınların gece çalışmaması gerektiğine dair ifadeye görülmektedir. Nitekim kadınların gece çalışmaması gerektiğini düşünenlerin oranı yaklaşık yüzde 57'dir. Ancak kadınların gece mesaisinde de çalışabileceğini ifade eden işverenlerin/yöneticilerin oranı yüzde 35 ile hiç de azımsanmayacak düzeydedir. Böyle bir sonuçta elbette ki anketi cevaplayan işyerlerindeki ikili ya da üçlü vardiyaların etkisi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla araştırmanın yapıldığı bölgedeki OSB işverenlerinin kadınların gece çalışması konusundaki tutumların tümüyle olumsuz olmasını beklemek gerçekçi olmayacaktır.

Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünün oldukça güçlü olduğu bir toplumsal yapıya sahip araştırma bölgesinde, 'kadınlar erkeklerin yapabileceği her işi yapabilir' ifadesi ile işverenlerin/yöneticilerin kadın işi-erkek işi ayırımına dair tutumları ölçülmeye çalışılmıştır. Bu ifadeye verilen yanıtların sadece yüzde 15'i erkeklerin yaptığı işleri kadınların da yapabileceği ve sadece yüzde 21'i de bunun kısmen gerçekleşebileceği yönündedir. İşverenlerin/yöneticilerin çoğunun görüşü kadınların erkek işlerinde çalışamayacağı yönündedir.

Kadın Çalışmalı ama Ne Zaman?

Türkiye toplumsal yapısı gereği erkeklerin ücretli bir işte çalışmasının zaruri görüldüğü bir ülkedir. Nitekim 'ekmek parası kazanmak' deyişi en temel gıda maddesi olan ekmeğin kazanılması anlamına gelirken aynı zamanda hane reisi olan erkeklerin ekonomik faaliyetlerinin de özetidir. Dolayısıyla ücretli bir işte çalışmak erkekler için kültürel bir anlam da ifade etmekte ve dünya savaşları sonrasında Avrupa'daki refah devletlerinde gördüğümüz hane reisinin erkek olduğu (*male breadwinner*) modele benzemektedir (Folbre, 2002; Fraser, 1997). Dolayısıyla erkeklerin ücretli, tercihen kamuda olmak üzere düzenli gelir getiren bir iş bulmak amacıyla sosyal olarak hareketli olmaları ve iş güvencesi olan aynı zamanda emeklilik hakkını elde edebilecekleri işlerde çalışmaları idealdir. Kadınların ise bunun tam zıttı olacak şekilde asli görevlerinin eşlik ve/veya annelik olduğuna dair toplumsal algı nedeniyle kadınların çalışması gerekçelere bağlıdır. Bu bağlamda, ataerkil toplumlarda hâkim geleneksel toplumsal cinsiyet rollerini koruyan ve aynı zamanda ekonomik koşullar zorunlu

kıldığında kadınların çalışmasını haklı çıkaracak gerekçeler sunulmaktadır. Bu sayede kadınların çalışması geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinden bir kopuş olarak değil, aksine bu rollerin bir uzantısı olarak görüldüğünden sorun olmaktan çıkar. Kadınların çalışması hususundaki toplumsal kabul, aileler ve/veya eşler kadınların çalışmasını kontrolleri edebildikleri ve aynı zamanda kadınların çalışması hane içi sorumluluklarla ilişkilendirilerek sosyal olarak kabul edilebilirliği sağladığı taktide gayet mümkündür. Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine sıkı sıkıya bağlı bir toplumda kadınların çalışmasının kabulünün bir nedeni de kadın istihdamının ancak geçici olmasına bağlıdır.

Bu çalışma, anketin yapıldığı illerdeki OSB'lerde faaliyet gösteren işletmelerin işverenlerinin/yöneticilerinin kadınların çalışmasını nasıl değerlendirdiklerini görmek açısından ilginç bulgular ortaya koymaktadır. Bulgulara göre, her ne kadar kadınların çalışması asli bir görev olarak değil de hane reisinin evin geçimini sağlama çabasının yetersiz kaldığı durumlarda bir katkı olarak görülse de Türkiye'nin ekonomik koşullarının artık kadınların da çalışmasını zorunlu kıldığını göstermektedir. Kadınların ekonomik koşullar sebebiyle çalışmasının gerekli olduğu ifadesine işverenlerin/yöneticilerin yüzde 66,5'i kesinlikle katılırken yüzde 30'u kısmen katıldıklarını belirtmişlerdir. Ancak yine de kadınların çalışması erkeklerle eşit görülmelerinden değil, ekonomik zorluklardan kaynaklanmaktadır.

Bu bulgular, Türkiye'de kadınların çalışmasının yasak veya abes kabul edilmediği ancak kadın istihdamının belirli durumlarda mümkün olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, hane halkının yaşam mücadelesi söz konusu olduğunda ve kadınlar temel sorumlulukları olarak görülen eşlik ve annelik görevlerini tehlikeye atmadıkları sürece işgücüne katılabilmektedirler. Bu koşulların ortak paydası ise, kadınların istihdamının geçici olması ve hanedeki olağan dışı durum bittiğinde kadının ücretli çalışmasının da biteceği algısıdır. Bu bulgulardan yola çıkarak, Türkiye'de ihracata dayalı modelin küresel eğilimlerle paralellik taşımadığı, kadın istihdamını artırma potansiyeli olmakla birlikte geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin hala çok güçlü olması sebebiyle bu potansiyelin oldukça sınırlı gerçekleştiği söylenebilir. Bununla birlikte araştırmanın yürütüldüğü OSB'lerde çalışan kadınların çalışma koşullarının küresel eğilimle benzeştiği, kadınların güvencesiz, süreklilik taşımayan ve görece kötü koşullarda çalıştıkları görülmektedir.

Kadın İstihdamı ve Çocuk Bakım Sorumluluğu İlişkisi

Türkiye'de kadın istihdamının AB ve OECD ülkeleriyle kıyaslandığında oldukça düşük olmasının en öne çıkan nedeni kurumsal çocuk bakım hizmet arzının

talebi karşılamaması ve var olan hizmetlerin de düşük ücretlerle çalışan özellikle mavi yakalı kadın işçiler için karşılanabilir olmaktan uzak olmasıdır (Dedeoğlu vd., 2021). Erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve her çocuğun bu hizmetlere erişebilmesi amacıyla kadın örgütleri ve politika yapıcı kurumlar çeşitli çalışmalar ve kampanyalar yürütmektedirler. Kreş Hakları Platformu'nun kampanyası ve Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın belirlediği pilot illerdeki OSB'lerdeki kreş açmaya yönelik 'Annemin İşi Benim Geleceğim' kampanyası bunlara örnek olarak verilebilir. Ayrıca ILO ve EBRD iş birliğinde yürütülen erken çocukluk bakım ve eğitim hizmetlerinde kurumsal iş birlikleri aracılığıyla kadın istihdamının yaygınlaştırılmasına dair yürütülen proje sonucunda belediyelere kreş desteği sağlanması da bu anlamda iyi bir örnektir.

Avrupa Birliği ülkelerinde 2000'lerin başından bu yana kurumsal çocuk bakım hizmetleri hem yaygınlaşmış hem de yeni modeller uygulanmaya başlanmıştır. 3-5 yaştaki okul öncesi çocukların okullaşma oranı, OECD ortalaması olarak 2005'te yüzde 73 iken 2021'de yüzde 77,041'e yükselmiştir. Aynı yaştaki çocuklar için 2021 yılında okullaşma oranı Fransa, Belçika Danimarka ve Norveç gibi ülkelerde yüzde 95'lerin üzerinde seyretmektedir. Aynı yıl için OECD ülkeleri arasında Suudi Arabistan'dan sonra en düşük okullaşma oranı ortalama yüzde 44 ile Türkiye'ye aittir. 2005 yılında yüzde 13 olan bu oran Millî Eğitim Bakanlığı'nın anasınıflarını yaygınlaştırılması ile yükselse bile bu ortalamanın yüksek olmasının nedeni 5 yaş çocukların okullaşma oranının yüzde 80 civarında olmasıdır. 3 yaş okullaşma oranı ise yalnızca yüzde 10'dur (OECD, 2021). Okul öncesi eğitim ve bakım hizmetleri açısından MEB'in dışında Türkiye'de kapsayıcı bir hizmet yoktur. Ancak son dönemde belediyelerin ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 4-6 yaş Kur'an kurslarının bu alandaki açığı kapatma yönünde adımlar attığını vurgulayan çalışmalar mevcuttur (Dedeoğlu ve Şahankaya Adar, 2022). Yine kamu kurumlarının bir kısmı ve çok az sendika kurum ve sendika üyesi çalışanların çocukları için kreş hizmeti sunmakla (Dedeoğlu vd., 2021) birlikte bunlar oldukça sınırlı kaldığından kadınların işgücüne katılımlarını artırmak için yeterli değildir.

Türkiye'de işçi kadınların çocuklarına kreş sağlanmasına ilişkin tek bir düzenleme¹ vardır. Buna göre, 100 ile 150 kadın işçinin çalıştığı işyerlerinde bakım ve emzirme odaları kurmak ve 150'den fazla kadın işçinin çalıştırılan işyerlerinde ise kreş açılması zorundadır. Bu düzenleme çocuk bakımından kadınları sorumlu tutan ataerkil toplumsal yapıyla uyumludur ve erkeklerin çocuk bakımına ilişkin sorumluluklarını görmezden gelmektedir. Ancak bunun da ötesinde bu tür bir yasal düzenleme işverenlerin kadın istihdam etme konusundaki görüşlerini de etkileyecektir. Bu düzenlemenin kadın istihdamına önemli bir etki etmeyeceği

açıktır. Nitekim Türkiye’de işletmelerin çoğu küçük ve ortak ölçekli olduğundan çalıştırdıkları işçi sayısı yasal düzenleme belirtilen sayıya yaklaşmamaktadır. Ayrıca düzenleme kapsamına giren 150’den fazla kadın işçi çalıştıran işyerleri dahi kreş açmak yerine denetimlerde uygulanacak cezayı ödemeyi tercih etmektedirler (Dedeoğlu, 2012a).

Anket kapsamında her kadının çocuklarını kendisinin büyütmesi gerektiği, çocukların kreşlerde büyümemesi gerektiğine dair ifadeye işverenlerin/yöneticilerin yüzde 59’u katılmadığını belirtirken, yüzde 31’i ise katıldığını belirtmiştir. Yine aynı ifadeye kadın işverenlerin/yöneticilerin yüzde 64’ü katılmadığını ve erkek işverenlerin/yöneticilerin ise sadece yüzde 22’si katılmadığını belirtmiştir. Bu bulgular, ankete katılan kadın işverenlerin/yöneticilerin çocuk bakımına ilişkin toplumsal cinsiyet rolü anlamında erkeklerle kıyasla esnek olduklarını göstermektedir. Ancak yine de anketin uygulandığı bölgede çocuk bakım işinden kadınların sorumlu tutulduğuna dair genel bir tutum olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni olarak da erkek işverenler/yöneticiler çocuk bakım işinin kadınların doğasına daha uygun olduğunu belirtirken, kadın işverenler/yöneticiler ise çocuk bakımını vicdani bir sorumluluk olarak gördüklerini belirtmişlerdir.

OSB’lerde kreş açılmasının buralarda kadın istihdamını arttıracığı yönündeki ifadeye katılanların oranı yüzde 71 iken, kendi işyerinde kreş açmayı düşünen işverenler/yöneticiler yüzde 11 ile sınırlı kalmaktadır. Erkek işverenlerin/yöneticilerin kreş açma konusundaki olumsuz görüşlerinin nedeni olarak, kreş açmanın maliyetli olması ve bazı işyerlerinde sayıca az kadın istihdam edilmesi gösterilirken kadın işverenler/yöneticiler tarafından OSB içerisinde bir kreşin çocukların sağlığı için uygun olmamasına dikkat çekilmiştir. Nitekim devletin maliyetleri karşılaması durumunda kreş hizmeti vermeyi düşünebileceklerini belirtmişlerdir. Ayrıca işverenler erkek çalışanların çocukları için kreş açmalarının mümkün olmayacağını belirterek bölgede çocuk bakımının kadınların sorumluluğunda olduğunu göstermişlerdir.

Sonuç

Türkiye’de kadınların işgücüne katılım ve istihdam oranları OECD ve AB ülkeleriyle kıyaslandığında oldukça düşük kalmaktadır. Nitekim Türkiye’de sanayi sektörü erkek egemen bir istihdam profiline sahiptir ve 2021 yılı itibariyle 15+ yaş aralığında sanayide istihdam edilenler arasında kadınların oranı yalnızca yüzde 25’tir (TÜİK, 2021). Kadınların sanayi sektörünün üretim ağı içerisinde özellikle ev-eksenli ve kayıtdışı olarak çalışması bunun istisnası olarak gösterilebilir (Dedeoğlu, 2012). Son dönemlerde yapılan çalışmaların bir kısmı, dünyayla

benzer şekilde Türkiye’de sanayi üretiminin mekânsal bir kayma yaşayarak Anadolu’daki kentlerinde yoğunlaşma eğiliminin arttığına işaret etmektedir (Ataay, 2001). Bu konuda özellikle sanayi üretiminin kaydığı şehirler özelinde yapılan çalışmalar bulunmasına rağmen, bu çalışmalarda bölgedeki istihdam yapısı ve kadın istihdamının görünümü eksik kalmaktadır. İşte bu bağlam içinde, bu araştırma, Türkiye’de yeni endüstrileşen şehirlerinden Malatya, Şanlıurfa ve Adıyaman’da kadın istihdamının mevcut durumunu incelenmiştir. Bu üç kentteki OSB’lerde gerçekleştirilen bu araştırma kadın istihdamına olan talebin niteliğini işveren tutumları aracılığıyla ölçmüştür. Bu araştırma aynı zamanda, Güneydoğu Anadolu bölgesinde ortaya çıkan sanayileşme hamlesinin, literatürde tartışılan istihdamın kadınlaşması (*feminisation of employment*) veya kadınların istihdamdan dışlanmasına işaret edip etmediğini göstermek ve Anadolu’da gerçekleşen sanayi üretiminin Türkiye genelinde düşük olan kadın istihdam oranlarını arttırmak için bir potansiyeli olup olmadığını tartışmaktadır.

Araştırmanın yapıldığı Malatya, Adıyaman ve Şanlıurfa bölgelerinde son on yıl içinde kadın işgücüne katılım oranlarında ve istihdam oranlarında artışlar yaşanmıştır. Bölgede, kadın istihdamının önemli bir kısmı hala tarım sektöründe gerçekleşmekte ve kadınlar ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Kayıtdışılığın yaygın olmasıyla beraber son yıllarda sanayi sektöründe kadın istihdamında cılız da olsa artışlar gerçekleşmiştir. Ayrıca bölgede mevsimlik işlerin yoğun olması ve kadınların da mevsimlik işlerde ve geçici sürelerle çalışması, kayıtdışı çalışmayı yaygınlaştırmaktadır. Bölgede kadınların sanayi istihdamı üzerine yapılan araştırmalar kadınların daha çok tekstil ve konfeksiyon fabrikalarında evlenene kadar çalıştıkları ve bu çalışma biçiminin çoğunlukla uzun çalışma saatleri, zorlu çalışma koşulları ve düşük ücretlerle nitelenebileceğini göstermektedir.

Görüşmelerin gerçekleştirildiği OSB’lerde kadınların ağırlıklı olarak tekstil ve gıda işletmelerinde çalıştıkları görülmüştür. Özellikle tekstil sektöründe kadın istihdamının Adıyaman OSB’de, gıda sektöründe Malatya OSB’lerinde ve Şanlıurfa OSB’de yoğunlaştığı görülmüştür. Ancak buna karşın buralardaki kadınların kayıtdışı, geçici olarak ve düşük ücretlerle çalıştırılıyor olması bu sektörlerdeki istihdamın feminizasyonun eğretilişme eğilimine vurgu yapmaktadır. İşverenlerin/yöneticilerin kadın çalıştırma konusundaki genel tutumlarına bakıldığında bölgedeki kadın istihdamının mevcut durumu daha açık bir şekilde görülmektedir. Maria Mies (2011) ataerki ve birikim ilişkisini ortaya koyduğu eserinde bu durumu şöyle açıklamaktadır. Ataerki sistem ve sermaye ilişkisi birbirlerinin devamlılığı için kurulmuştur ve bu ilişki, kadınları evlilik ve annelik gibi sosyal ilişkiler üzerinden tanımlayarak kadınların hane içindeki konumlarını sağlamlaştırmakta ve toplum tarafından kabul edilmek

için kadınlar da bu görevleri yerine getirmek amacıyla işgücü piyasasının dışında kalmaktadırlar. Öbür taraftan kapitalist birikim sistemi geçimlik aile ücretini temin etmeyerek kadınların işgücü piyasasında kayıtdışı, geçici ve düşük ücretlerle çalışmasını güvence altına almaktadır. Bu ataerki ve sermaye ilişkisi kadınların eğreti istihdamına yol açmaktadır.

Araştırmanın gerçekleştirildiği üç kentte, ataerki toplum düzeninin kadınların istihdama katılımının düşük olmasında en belirleyici faktör olduğu görülmektedir. Nitekim anket sonuçları ve derinlemesine görüşmelerde, kadınların asli sorumluluklarının kadınları hane içinde tanımlayan ev-içi işler ile çocuk bakımı olduğu, kadınların gece vardiyalarında çalışmalarının uygun olmadığı, çocuk sahibi kadınların çalışmasının doğru olmayacağı ve kadınların çalışma yaşamına katılabilmek için aile reisinin izninin gerekliliği gibi ifadelerin işverenlerin/yöneticilerin neredeyse tamamının görüşlerini yansıtmaktadır. Bu sonuçlar araştırma bölgesinde kadınların çalışma yaşamına düşük katılım oranlarını açıklamak için güçlü göstergelerdir. Hepsinin de ötesinde bölgede kadın istihdamının bir zaruriyet olduğuna ilişkin genel bir tutum mevcuttur. Örneğin Malatya OSB’de gıda firmalarının önemli bir kısmını oluşturan kayısı işinde, özellikle ayıklama ve paketleme bölümünde, el çabukluğu ve dikkat gerektirdiği gerekçesiyle kadın istihdam edilmektedir. Görüşülen işverenlerin/yöneticilerin bir kısmı kadın çalıştırmaya istekli olmadıkları, fakat faaliyet gösterdikleri sektör gereği buna mecbur olduklarını belirtmişlerdir. İşveren/yöneticilerin kadın çalıştırma konusundaki isteksizliklerini “Kadın çok devamsızlık yapıyor, sürekli çocuğum deyip bahane üretiyor; kadınlar mesaiye kalmak istemiyor, erkeklerle daha iyi iletişim kuruyoruz” şeklinde gerekçelendirmişlerdir. Kadınların istihdama katılımının ancak ekonomik zorunluluk halinde kabul edilir görülmesi araştırma bölgesindeki ataerki toplum yapısının önemli dışavurumlarından biridir. Böyle bir ahvalde bölgede kadınların işgücü piyasasında çok düşük oranlarda yer alması sürpriz değildir.

Konfeksiyon ve gıdadaki feminizasyonun nedeni işverenlerin/yöneticilerin bu sektörlerdeki istihdam tercihleriyle ilişkilidir. Nitekim görüşme yapılan işveren/yöneticilerin çoğu işe alımları işin niteliğine göre yaptıklarını belirtmişlerdir. Örneğin tekstil firmalarında konfeksiyon bölümlerinde kadınlar ağırlıklı olarak çalışırken baskı ve boya bölümlerinde hiç kadın çalışmadığı gözlemlenmiştir. Bu bölümlerde kadın çalıştırmamanın gerekçesi olarak da işin ağır olduğu ve fiziksel güç gerektirdiği öne sürülmüştür. Ancak bu durum bölgede işe alımlarda kadın-erkek ayrımcılığı yapılmadığına dair bir algı oluşturmamalıdır. Çünkü aynı iş için aynı niteliklere sahip kadın mı erkek mi çalıştırdınız sorusuna işveren/yöneticilerin çok büyük bir bölümü erkek cevabını vermiştir. Dolayısıyla kadınların belirli işlerden işin gereği olarak dışlanmaları bu durumda OSB’ler

için geçerliliğini kaybetmektedir.

Araştırma kentleri başta olmak üzere bölgeye yönelik sanayi teşviklerinden faydalanmak amacıyla üretim birimlerini buralara taşıyan yatırımcıların kadın istihdamı ve mevcut işgücünün en az yarısının kadınlardan oluşması konusundaki tutumlarına bağlı olarak bu bölgede kadınların çalışma yaşamına daha yüksek oranlarda katılacağı yönünde olumlu işaretler bulunmaktadır. Yine de araştırma bölgesi özelinde istihdamın koşulları dikkate alındığında kadınların işgücüne katılımlarının artmasının gerçekte olumlu bir işaret olarak algılanması zorlaşmaktadır. Kadın işgücü talebinin artacağı varsayımı bizi kadın istihdamının artacağı sonucuna ulaştırmaz. Bölgedeki kadın işgücü arzı, ücretlerin düzensiz ödenmesi, kadınların çalışmasına ilişkin başta aile üyeleri ve özellikle de ailedeki erkekler olmak üzere bölge halkının olumsuz tutumu gibi sebeplerle oldukça sınırlı kalmıştır. Ancak tüm bunların ötesinde kurumsal çocuk bakım hizmet arzındaki açık ve bu hizmetlerin çoğu kişi için erişilebilir olmaması bölgede kadınların işgücüne katılımını olumsuz etkilemektedir. İşverenlerin/yöneticilerin kurumsal çocuk bakım hizmetleri konusunda bir girişimcilerinin ya da planlarının olmaması da buna eklenebilir. Nitekim araştırma kapsamında görüşülen firmalar, yasal düzenlemede belirtilen 150'nin üzerinde kadın istihdam etme koşulunu sağlıyor olmalarına rağmen kreş açmamışlardır. Dolayısıyla araştırma bölgesinde uygulanan sanayiye yönelik teşvik programlarının bölgedeki sanayi üretiminde kadınlar için düzgün işler yaratmadığı söylenebilir.

Sonnot

1 4857 sayılı İş Kanunu'nun 88. maddesi gereği hazırlanan Gebe ve Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelik

Kaynakça

Akyelken, N (2013) Organize Sanayi Bölgelerinde Kadın İstihdam Yapısı ve Erişilebilirlik: AfyonKarahisar ve Şanlıurfa Örnekleri Üzerine Gözlemler, DB Yayınları.

Ataay F (2001) Türkiye'de Kapitalizmin Mekânsal Dönüşümü. *Praksis*, 2, 53-96.

Atasü Topcuoğlu R (2012) Küreselleşme ve Üretimin Esnekleşme Sürecinde Kadın Emeği. *TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 12, 44, 3-9.

Beneria L ve Roldan M (1987) *The Crossroads of Class and Gender: Industrial Homework, Subcontracting and Household Dynamics in Mexico City*. Chicago: University of Chicago Press.

Blackburn R M, Brooks B ve Jarman J (2001) The Vertical Dimension of Occupational Segregation. *Work, Employment&Society*, 15, 3, 511-538.

Buğra A ve Savaşkan O (2014) *Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Chant S ve McIlwane C (1995) *Women of a Lesser Cost: Female Labour, Foreign Exchange, and Philippine Development*. USA: Pluto Press.

Çınar E M (1994) Unskilled Urban Migrant Women and Disguised Employment: Homeworking Women in Istanbul, Turkey, *World Development*, 22,3, 369-380.

Dedeoğlu, S. ve Şahankaya Adar, A. (2022) Caring Piously: New Institutionalisation of Childcare Services in Turkey. *Social Policy and Society*, 1-15.

Dedeoğlu, S., Şahankaya Adar, A. ve Sıralı, Y., (2020) Kurumsal İş Birlikleri ile Erken Çocukluk Bakım ve Eğitim Hizmet Modelleri Geliştirilmesi Projesi Raporu. ILO Türkiye Ofisi, Ankara.

Dedeoğlu, S. (2012) *Women Workers and the Textile Industry in Turkey: The Case of Gaziantep, Kahramanmaraş, Malatya and Adıyaman*, ILO. Ankara.

Dedeoğlu, S. (2012) *Women Workers in Turkey-Global Industrial Production in Istanbul*. New York: I.B. Taurus.

Dex S (1988) *Women’s Attitudes towards Work*. London: Palgrave Macmillan.

Ecevit Y (1991) Shop Floor Control: The Ideological Construction of Turkish Women Factory Workers. N Redclift ve Mignione E (eds) *Beyond Employment: Household, Gender, and Subsistence*, Oxford: Blackwell.

Elson D ve Pearson R (1981) Nimble Fingers Make Cheap Workers. *Feminist Review*, 7 (Spring), 87-107.

Eraydın A ve Erendil A (1996) *New Production Processes in Export-Oriented Garment Industry and Different Ways of Participation of Female Labour to this Process*. İstanbul: Türkiye Sosyal Bilimler Derneği.

Fernandez K ve Maria P (1983) *For We Are Sold, I and My People: Women and Industrialization in Mexico’s Frontier*. Albany: State University of New York Press. Framework, Report No: 48508-TR.

Freeman C (2000) *High Tech and High Heels in the Global Economy: Women, Work and Pink-Collar Identities in the Caribbean*, Durham. NC: Duke University Press.

Folbre N (2002) *The Invisible Heart: Economics and Family Values*. The New Press

Fraser N (1997) *Justice Interruptions. Critical Reflections on the ‘Postsocialist’ Condition*. New York/London: Routledge.

Graziano A M ve Raulin M L (2007) *Research Methods: A Process of Inquiry*. (6th edition) Boston MA: Pearson Ally and Bacon.

Grossman R (1979) Women's Place in the Integrated Circuit. *South East Asian Chronicle*, 66, 2–17.

Humphery J (1985) Gender, Pay and Skill: Manual Workers Brazilian Sector. H Afshar (ed), *Women, Work and Ideology in the Third World*, London: Tavistock.

İlkaracan İ (2000) Why Are There So Few Women in the Urban Labor Markets in Turkey? Findings from an Action-Research Study. IAFFE Konferansı'na sunulan tebliğ, İstanbul, 15-17 Ağustos 2000.

Joekes S (1995) Trade-Related Employment for Women in Sector and Services in Developing Countries, *Occasional Paper 5*, United Nations Research Institute.

Kandiyoti D (1988) Bargaining with Patriarchy. *Gender and Society*, 2, 3, 274-290.

Kümbetoğlu B, User İ ve Aypınar A (2010) Unregistered Women Workers in the Globalized Economy. A Qualitative Study in Turkey. *Feminist Formations*, 22, 3, 96-123.

Lim L (1990) Women's Work in Export Factories: The Politics of a Cause. Tinker I (ed.), *Persistent Inequalities*, Oxford: Oxford University Press.

Mies M (2011) *Ataerki ve Birikim- Uluslararası İşbölümünde Kadınlar*. Ankara: Dipnot Yayınları.

McNeill P ve Chapman S (2005) *Research Methods* (3rd edition). UK: Routledge

Nash J ve Fernandez-Kelly M P (eds) (1983) *Women, Men and the International Division of Labour*, Albany: SUNY Press.

Neuman W L (2006) *Social Research Methods Qualitative and Quantitative Approaches* (6th edition). UK: Pearson Education.

Özbay F (2019) Kadın Emegi Seçme Yazılar. Yayına Hazırlayan: Şemsa Özar. İstanbul: İletişim Yayınları

Safa H I (1995) *The Myth of the Male Breadwinner: Women and Industrialization in the Caribbean*. UK: Routledge.

Salaff J W (1981) *Working Daughters of Hong Kong: Filial Piety and Intrafamilial Power*, Cambridge and New York: Cambridge University Pres.

Scott J W (1986) Gender a Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91, 5, 1053-1075.

Sassen S (1998) *Globalization and its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*. New York: New Press.

Sassen S (2000) Women's Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival. *Journal of International Affairs*, 53, 2, 503-524.

Saunders M N K, Lewis P ve Thornhill A (2009) *Research Methods for Business Student*. UK: Pearson Education.

Standin G (1999) *Global Labour Flexibility: Seeking Distributive Justice*. Basingstoke: Macmillan.

Standing G (1989) Global Feminization through Flexible Labor, *World Development*, 17, 7, 1077-95.

TÜİK (2021) TÜİK Veritabanı İşgücü İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=72&locale=tr>.

Sürdürülebilir Tarım için Feminist Politikaya Çağrı

Fatma Mısır, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0003-1057-6815

E-Posta: fatos.misir0@gmail.com

Miki Suzuki Him, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-1426-8695

E-Posta: mikihim@omu.edu.tr

Özet

Bu makalede Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikası, sosyalist ekofeminist perspektifle değerlendirilmektedir. Sürdürülebilirlik kavramı, küresel politikadaki önemine istinaden Türkiye'de de son yirmi beş yıldır tarım politikalarının önemli hedeflerinden biri olmuştur. Diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de 2000'li yıllardan itibaren ivme kazanmış olan neoliberal politikalar, daha üretken, etkin ve rekabetçi üretimi teşvik etmektedir. Sosyal bilimlerde uzun zamandır ekonomik büyüme odaklı kalkınma modeli eleştirilirken son on yıldır Antroposen -insan merkezli modernleşme-anlayışı sorgulanmakta ve ekosistem yaklaşımı gündeme gelmektedir. Esasen jeolojik bir kavram olan Antroposen, bir başka deyişle Batılı Beyaz Erkek dışındaki canlı-cansız tüm varlıkların sonsuza dek tüketilebilir kapasitesi olan kaynaklar olduğu düşüncesi, birçok düşünür tarafından plantasyon ve sömürgecilikten ataerkillik ve kadın emeğinin görünmezliğine kadar uzayan sömürü ilişkileri çerçevesinde eleştirilmiştir. 1970'lerden beri ekofeminizm, ekolojik tahribatın temelinde ataerkil sömürünün var olduğunu söylemektedir. Sosyalist ekofeminizm ise kadın emeğinin bir kaynak olarak görülmesini ve doğal kaynakların sömürülmesini, ekolojik sürdürülebilirlik ve emek ilişkileri açısından analiz etmektedir. Sürdürülebilirlik ve kadın emeğine dair bu eleştirel tartışmaların ışığında bu makalede, Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma ekseninde yürütülen ve neoliberal ilkeler doğrultusunda yönetilen tarım politikalarının nasıl kurgulandığı, uygulandığı ve bu politikalarla nelerin hedeflendiği değerlendirmeye çalışılmıştır. Bunun için öncelikle, Antroposen çağa yönelik feminist eleştirilere yer verilmiş; daha sonra sürdürülebilir tarım politikalarının sosyalist ekofeminist sorgulamaları ele alınmıştır. İlerleyen bölümlerde, Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikasının sosyalist ekofeminist bir eleştirisinin yapılabilmesi amacıyla önce, ülke tarımında toplumsal cinsiyet ilişkilerini sorgulayan araştırmalara yer verilmiş; sonra, toplumsal cinsiyet adaleti ve ekolojik adalet, Beş Yıllık Kalkınma Planları ve ilişkili raporları ve kanunnameleriyle dönemsel olarak analiz edilmiştir. Bu çalışma, 2000'li yıllar sonrası Türkiye'nin tarım politikasının, kendini baltalayan modern tarımdan uzaklaşmaya çalışarak sürdürülebilir tarım adı altında kadın girişimciliğini desteklerken; bir yandan da kadınları mevcut

dezavantajlarıyla kapitalist piyasaya entegre ettiğini, dolayısıyla Antroposen ve ataerkillik sistemi, sığ ekolojik ve liberal feminist tarım politikaları aracılığıyla yeniden ürettiğini savunmaktadır. Failleri canlı-cansız tüm varlıkların karşılıklı dinamik ilişkilerinin bir parçası olarak gören ve ataerkillik başta olmak üzere her türlü hiyerarşik ilişkiye karşı olan feminist bir yaklaşım, sürdürülebilirliği sadece bir umut olarak sunmakla kalmayan aynı zamanda hayata geçiren tarım politikaları için elzem görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Ekofeminizm, Sürdürülebilir Kalkınma, Tarım Politikası, Toplumsal Cinsiyet Adaleti, Ekolojik Adalet.

A Call for Feminist Policy: An Ecofeminist Critique of Turkey's Sustainable Agriculture

Abstract

This article provides an analysis of sustainable agricultural policies in Turkey from a socialist ecofeminist perspective. As well as receiving significant attention in global policies, the concept of sustainability has been one of the essential goals of agricultural policies in Turkey for the last twenty-five years. As in other sectors, the regulations of the neoliberal policies, which have gained momentum in the agricultural sector since the 2000s, encourage more productive, effective, and competitive production. While the economic growth-oriented development model has been criticized in social sciences for a long time, the Anthropocene -human-centred modernization- perspective has been questioned for the last decade, and the ecosystem approach has been brought to the agenda. Considering the range of relations of exploitation from plantation and colonialism to patriarchy and the invisibility of women's labour, many scholars have scrutinized the geological concept of Anthropocene, which underlying assumption is that all organic and inorganic beings other than the Western White Man are resources that can be consumed forever. Ecofeminism has, however, argued that since the 1970s there is patriarchal exploitation behind every ecological destruction. Socialist ecofeminism, at the same time, analyses the view of women's labour as a resource and the exploitation of natural resources in terms of ecological sustainability and labour. In the light of these critical discussions, this article analyses how agricultural policies planned within the framework of sustainable development in Turkey and managed according to the neoliberal principles are planned, implemented and what is aimed at with these policies. For this purpose, firstly, ecofeminist criticisms in the Anthropocene epoch are discussed and sustainability discourse in international politics is examined from a socialist ecofeminist perspective. Secondly, the studies investigating gender in Turkey's agriculture are assessed. Finally, within the framework of gender justice and ecological justice, the goals and practices related to sustainable agriculture in Turkey's agricultural policy are evaluated from a socialist ecofeminist perspective. This study argues that since the 2000s the agricultural policies in Turkey have maintained the

Anthropocene and patriarchal system with a new shallow ecology and liberal feminist facade as they support women's entrepreneurship as a strategy for sustainable agriculture and integrate women into the capitalist market without removing their long-standing disadvantages. Today, there is a need for a new perspective that goes beyond the society-nature dichotomy in both science and politics. An integrative feminist approach views the agents as part of the reciprocal dynamic relations of all organic and inorganic beings, and resists all kinds of hierarchical relations, patriarchy in particular, is essential to establish an agricultural policy that not only offers sustainability as a mere hope but also implements it.

Keywords: Eco-feminism, Sustainable Development, Agricultural Policy, Gender Justice, Ecological Justice.

Giriş

Bu çalışmada, 1990'lerden itibaren uygulanan Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikası incelenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya düzeninde egemen olan büyüme odaklı kalkınmacı ekonomik modelin ön gördüğü damlama teorisinin (*trickle down*) etkisi sınırlı kalınca, 20. yüzyılın sonuna doğru yoksulluk, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve çevresel tahribat gibi sorunlara karşı toplumsal ve ekolojik adaleti dikkate alan yeni bir kalkınma modeli geliştirildi. Sürdürülebilir kalkınma kavramı altında ekonomik gelişmenin yanı sıra toplumsal kalkınma, çevreyi koruma ve gıda güvenliği de küresel politikanın önemli maddeleri içerisinde yer aldı. Fakat birçok yatırıma, daima yenilenen hedeflere ve dünya çapında uygulanan çeşitli projelere rağmen 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, dünya ekonomisi rekor büyüme gerçekleştirmiş; ataerki tahakküm ve toplumsal eşitsizlikler derinleşmiş ve ekolojik tahribatlar kötüleşmiştir (United Nations, 2022). Bu gerçekliğin karşısında, uzun zamandır Antroposen -insan/erkek merkezli modernist- paradigmayı kökten sorgulayan alternatif perspektifler aranmaktadır. Ekofeminizm de bu arayışa dahil olmaktadır. Modernleşme süreci, sağlık ve eğitim gibi alanlarda devrimsel biçimde kitlesel iyileşme gerçekleştirmiştir. Ancak bu sürecin kapitalist ve eril saldırganlığı yeryüzünün yenileme kapasitesini artık zorlamakta ve kitlesel zarara dönüşmektedir. Bugün, alternatif bir politikanın geliştirilmesine ve uygulanmasına ihtiyaç vardır.

Bu çalışma, bu alternatif politika arayışının bir parçası olarak, Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikası özelinde sosyalist ekofeminist bir perspektiften eleştirel değerlendirme yapmaya çalışmaktadır. Sosyalist ekofeminist yaklaşım, Antroposen çağın insan-doğa tahakküm ilişkilerini kadın ve diğer egemen erkek dışı insanların geçimlik ekonomi ve yeniden üretimdeki yoğun emekleri ile birlikte anlamaya çalışmanın gerektiğini ifade eder (Bkz. Barca, 2020).

Sosyalist feministlerin kırsal hane ve tarımsal üretimdeki kadın emeği ile ilgili zengin çalışmalarından da beslenen sosyalist ekofeminist perspektifin, ekolojik ve toplumsal sürdürülebilirliği hedeflediği ve Türkiye tarım politikasının incelenmesine de realist eleştiriler sunabileceği düşünülmektedir. Türkiye’de, kırsal toplum ve tarımsal üretim alanındaki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle ilgili zengin bir literatür bulunmaktadır. Ancak sürdürülebilir tarım politikasındaki kadın üreticilerin yeri, henüz yeterince tartışılmamaktadır. Bu çalışmada, sürdürülebilirlik kapsamında uygulanan Türkiye tarım politikalarının, ekolojik adalet ve toplumsal cinsiyet adaleti konusunu nasıl ele aldığı, neleri hedeflediği ve nasıl uygulamalarla bu hedeflere ulaşmaya çalıştığı sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

Makalenin ilk bölümünde, büyüme odaklı ekonomik kalkınmaya karşı ekolojik ve ekofeminist eleştiriler özetlenmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde, uluslararası sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir tarım politikalarının sığ ekolojist yaklaşımı, ekofeminist perspektiften sorgulanmıştır. Dördüncü bölümde, Türkiye’nin tarımsal üretim alanında toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar özetlenmiştir. Beşinci bölümde, sürdürülebilir tarım politikası özelinde Türkiye’nin kalkınma politikasının sosyalist ekofeminist perspektiften dönemsel bir analizi yapılmıştır. Bu incelemenin materyali olarak, sürdürülebilir kalkınmanın hedef olmaya başladığı Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndan On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’na kadar kalkınma planları, tarımda sürdürülebilirliğin koşulu olarak görülen organik tarım ve iyi tarım uygulamalarının yönetmelikleri, kırsal kadına yönelik planlamalarda Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu’nun uygulamaları ve AB iş birlikleri olan IPARD (Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development/ Katılım Öncesi Yatırım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni) destek projeleri ve raporları, Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planı ile Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsal Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu ele alınmıştır. Bu makale, Türkiye’nin sürdürülebilir tarım politikasının benimsediği sığ ekolojist ve liberal ekofeminist yaklaşımın, ‘doğanın ve kadın emeğinin eril kapitalist sömürsünün sürdürülebilirliğini’ teşvik eden nitelikte olduğunu iddia etmekte ve eko-sosyal adalet gözetken feminist politikaya çağırısı yapmaktadır.

Antroposen Çağı ve Ekofeminist Eleştiriler

400 yılı aşkın süredir modern paradigmaya hâkim olan insan-toplum ikiliğinden beslenen kapitalist dünyada, doğa hem insanın hem de toplumsal sistemin ham madde kaynağı olarak görülmekten fazlası olamamıştır. Kapitalist tarımsal üretim sistemi, bu insan-doğa tahakküm ilişkisinin belirgin bir şekilde hâkim

olduğu kritik alanlardan biridir. Jason Moore, bir kaynak olarak görülen, kullanılan ve sömürülen doğanın (insan dışı canlı/cansız varlıkların) yanı sıra, aslında farklı tarihsel zaman ve coğrafyalarda köle, kadın ve çocuğun da bu sömürüye dahil olduğunu bize hatırlatmaktadır (Moore, 2016). İnsanın jeolojik mekânı yönettiği ve dönüştürdüğü Antroposen çağı kapitalist, emperyalist ve her şeyden önce erildir. Aydınlanmacı anlayışın rasyonalist perspektifi, insanı -aslında erkeği- akılla ve toplumla; doğuran ve bakım veren kadını duygularla ve doğayla eşleştirmiştir. Aklın erkeğe, duygunun kadına atfedilmesiyle, bilenin ve dolayısıyla yönetenin her zaman erkek özne olduğu düşüncesi hem bilimde hem de popüler tahayyülde kabul görmüştür.

1960'larda ise yukarıda bahsi geçen ataerkil dünya düzenine köklü eleştirilerde bulunan ikinci dalga feminist hareketi yükselmiştir. Öte yandan, 1970'lerde yeryüzünde büyüyen ekolojik tahribatlara karşı, dünya genelinde insan merkezli kapitalist sisteme alternatif düzen öneren çevreci düşünce akımları ve sosyal hareketler ortaya çıkmıştır. Halbuki birçok ekolojik düşünce, kalkınma politikalarına sürdürülebilirlik gibi önemli bir kavramı kazandırmış olsa da insan-doğa ikiliklerinden kopmamıştır. Örneğin çevrecilik olarak bilinen sığ ekoloji, çevresel tahribatın insanlar tarafından gerçekleştirildiğini söyler ve insanların doğadan faydalanmaya devam edebilmesi için, onların bilinçli olması, tüketim gibi birçok davranış biçimini değiştirmesi ve bilimsel ve teknolojik icatlarla önlem alması gerektiğini öne sürer (Porritt, 1989:24-25). Derin ekoloji ise, insan merkezli sığ ekoloji yaklaşımının tersine, doğa merkezli yeryüzü etiğini savunmaktadır (Ferry, 2000: 99). Yeryüzü etiğinde, insanlar ekosistemin yalnızca bir parçasıdır ve bu sisteme dair insan ve insan olmayan tüm varlıklar, kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılır. Böylece derin ekoloji, ekolojik tahribata karşı mücadelede hem bilimsel hem de yönetsel perspektifleri sadece insanlar değil insan olmayanlar için de kullanırken; doğayı romantize eden, özcü ve zaman zaman anti-hümanist bir anlayışa da düşebilmektedir (Ferry, 2000). Toplumsal ekoloji olarak bilinen bir diğer yaklaşım ise insanların ve insan olmayanların karşılıklı birliktelik ve bütünlüğün benimsendiği, geniş kapsamlı toplumsal analizi önermektedir (Bookchin, 1996: 117-118). Toplumsal ekoloji yaklaşımı, doğa tahribatlarının, sığ ekolojinin öne sürdüğü bireysel çabalarla önlenemeyeceğini söyler ve daha çok yapısal boyutlara, yani tahakküm ilişkilerine odaklanmak gerektiğini savunur. Tahakküm ilişkilerine karşı mücadelede ekolojik adalet, toplumsal adalet ve toplumsal cinsiyet adaleti en önemli üç unsurdur. Ekolojik adaletle göre, kaynaklara olan talep ve erişim yeryüzündeki insanların demokratik eşit katılımıyla gerçekleşen adil bir dağılımla sağlanır (Bell, 2014: 16). Dolayısıyla toplumsal ve ekolojik adalet, birbirini destekleyen olgulardır. Kaynaklara erişimin adil dağılımı için

dezavantajlı grupların güçlendirilmesi son derece önemlidir. Söz konusu grupların başında çocuklar ve kadınlar geldiğine göre burada toplumsal cinsiyet adaleti son derece önemli bir unsurdur. Fakat toplumsal ekoloji tartışmalarında toplumsal cinsiyetin ele alınışının eksik kaldığı söylenmektedir (Plumwood, 2017). Bu anlamda ekolojik adaletin feminist duruş ile düşünülmesi meselesi çok önemlidir.

1970'lerde yükselen çevreci hareketlerle kadın hareketleri ekofeminizm duruşunu doğurmuştur. Doğa ile kadın arasındaki özel bağları vurguladığı feminist düşüncüyü "ekofeminizm" olarak adlandıran Fransız feminist Françoise d'Eaubanne, *Feminizm ya da Ölüm* (1974) adlı eserinde ekolojik tahribatın, toksik erkekliğin tahakkümü altındaki kadınların ve doğa kaynaklarının sömürsünden kaynaklandığını ileri sürmektedir (d'Eaubanne, 2022). Ekofeminizm, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve ekolojik problemlerin ataerkil kaynaklarını irdeleyerek ekolojik adalet ve toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanmasının benzer çıkış yollarının olduğuna inanmaktadır. Ekofeminist duruşa göre doğa, 'feminist bir mesele'dir (Warren, 2000).

Ekofeminizmin vurgulandığı bağlama göre liberal, kültürel ve sosyalist gibi farklı yaklaşımlardan bahsetmek mümkündür. Ancak ataerkil kapitalist düzeni sorgulayarak kadın emeğinin ve doğal kaynakların birlikte sömürülmesini tartışan yaklaşım sosyalist ekofeminizmdir. Toplumsal cinsiyet adaleti açısından Türkiye tarım politikasını incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, sosyalist ekofeminist yaklaşımla bir tartışma yürütülecektir. Diğer yaklaşımlar, örneğin liberal ekofeminizm, yanlış kaynak kullanımı sonucu tahrip edilen çevrenin, kadının bilinçlenmesi ve aktif siyasi ve ekonomik katılımıyla iyileştirilebileceğini vadetmektedir. Vejetaryen eko-feminizm ise erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü kadar hayvanlar üzerindeki insan tahakkümünü de ataerkilliğin bir parçası olarak görerek reddetmektedir (Gaard, 2011: 36-37). Kültürel ekofeministler, doğa ile kadın arasında özel bir bağ olduğunu savunmaktadır. Doğanın dayanışmacı ve şefkatli olma özelliğinin, kadınlar ile benzer olduğunu ve bu benzeşimin kadını, özellikle çevreci sosyal hareketler vasıtasıyla güçlendirdiğini belirtmektedirler (Plumwood, 2017:38-39). Hâlbuki doğanın "kadını" özelliklerinin altının çizilmesi, radikal ve sosyalist ekofeministlere göre ne doğayı ne kadını yüceltmektedir ne de insan-doğa sömürü ilişkisini sona erdirecektir. Sosyalist ekofeminist bir perspektiften küresel kapitalist birikimin eleştirisini dile getiren Maria Mies, cinsiyetçi modern bilimin doğaya hükmetmesiyle birlikte doğanın, giderek tecavüz edilesi bir kadın gibi görülmeye başladığını söylemektedir (Mies, 2014: 135). Oysa ki, kadın ve doğa benzeşimi, tarihsel ve toplumsal olduğu kadar ataerkil bir kurgudur. Bana

göre, bu benzeşim düşüncesinin eril sömürü ilişkilerinin yeniden üretimine karşı mücadele için hem tahayyülde hem de pratikte reddedilmesi gerekir. Sosyalist ekofeminizm, üretimin, büyümenin ve verimliliğin; yeniden üretim, sürdürülebilirlik ve adaletten daha değerli olarak kabul edildiği kapitalist sistemi sorgular. Kapitalist sistem, doğayı ve emeği nesneleştirerek, üretim ve yeniden üretimi değersizleştirerek ve adalet sorununu öteleyerek; doğa, kadın, çocuk, işçi ve köle -iktidar sınıfı insan dışındaki her şeyin- bir kaynak olarak ucuz tüketilmesini sağlar (Barca, 2020).

Sosyalist feministlerin yıllardır dünyanın farklı yerlerinde incelediği tarımsal modernizasyonun kadın üreticiler üzerine etkileriyle ilgili çalışmaları, ekofeminist perspektife sağlanan önemli katkılardan biridir. Bu araştırmalar, tarımda modernleşmenin ve teknik yeniliklerin, kadınlar üzerindeki olumsuz etkilerini araştırmaktadır. Kapitalist modernleşmenin getirdiği iklim değişikliği, kırsal kadınların iş yükünü ağırlaştırmıştır (Carlassare, 1999). Erkek çiftçiler mekanizasyon sürecinden faydalanırken, kadınların üretimden dışlandığı ve ücretsiz emek yoğun işleri yapmaya devam ettiği (Agarwal, 1985); kadınların aleyhine devam eden mülkiyet eşitsizliğinin yanı sıra finansal, teknolojik ve doğal kaynaklara erişiminde dezavantajlı olduğu bilinmektedir (Agarwal, 2018). Ayrıca, suya erişim sağlama ve odun toplama gibi kadınların üstlendiği bazı işler, kimi ülke ve bölgelerde olumsuz iklim koşullarından dolayı saatlerce süren işler haline gelmiştir. Kadınlar, gittikçe erkeklerden daha çok çalışır hale gelmekte ve zaman kullanımını kontrol etme gücü erkeklere nazaran çok daha büyük bir hızla azalmaktadır (Agarwal, 1985). Tarımda derinleşen toplumsal cinsiyet adaleti sorunu, işlenmekte olan kapitalist ve ataerkil sosyo-politik ve ekolojik bağlam içinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda sosyalist ekofeministler, ekolojik adaletin, ataerkil toplumsal cinsiyet ve kapitalist sınıf ilişkileri ile birlikte düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Carlassare, 1999). Başka bir deyişle, doğanın sömürülmesi, kadınlar ve egemen sınıf olan erkekler dışındakilerin sömürülmesi ile yakından ilişkilidir (Salleh, 2003; Barca, 2020).

Mies ile ortak çalışması olan Vandana Shiva (1993), sermaye ve erkek egemenliğinin kadınların yaşamına ve ekolojiye etkisini eleştiren ekofeminist bir aktivisttir. Shiva, ABD’li büyük sermayedarlar tarafından öne sürülen ‘yoksulluğu önlemek için daha fazla üretim’, ‘gıdanın denetimi ve sürdürülebilirliği’ ve ‘biyoçeşitlilik ve gıda güvenliği’ gibi söylemlerin arkasında yerel üretim mekanizmasının yok edilerek küresel gıda zincirinin denetim altına alındığını iddia etmektedir. Örneğin, Kuzey Hindistan’da, merkezsiz üretim ve dağıtım sistemlerine dayanan bir yerel buğday ekonomisi mevcuttur. Bu sistemde özellikle evden çalışan kadınlar buğday unu üretimiyle geçinmektedir. Bu küçük

Üretici ve işletmeciler tarafından yürütülen yerel buğday piyasasına girmeye çalışan sermayedarlar, 1995'ten itibaren 'gıda zincirinin modernizasyonu' adı altında buğday üretimi ve dağıtımı sisteminin merkezileşmesini planlamıştır (Shiva, 2006: 98-99). Shiva'ya göre, buğdayın ucuz ve kolay ulaşılır hale getirilmesinin hedeflendiği ve yeni iş olanakları ve fırsatlarının sağlanacağı iddia edilen bu süreç, aslında, büyük sermayedarlara yer açarak tarımsal üretim küresel piyasaya entegrasyonunu teşvik eden yaptırımlardır. Merkezileştirilmiş buğday üretim ve dağıtım sistemi, yerel üretim mekanizmasını yok ederek küçük üreticinin geçim kaynaklarının elinden alınacağı ve özellikle kamusal alana erişimi kısıtlı olan kadınların erkeklere daha da bağımlı hale geleceği sömürü ilişkilerine işaret etmektedir (Shiva, 2006: 105-106). Shiva, 'sürdürülebilir yeşil ekonomi'nin aslında biyomühendislik olduğuna da dikkat çekmekte ve 1990'lı yıllarda Bengal bölgesinde endüstriyel tarımsal üretim dayattığı uygulamada, bazı bitkilerin işlevsiz veya zararlı olarak kodlanıp yok edilmesi için ilaç kullanımı koşulu koyulduğu rneği aktarmaktadır. Bu örneklerde, yok edilmek üzere olan 124 bitki türlerinin, özellikle kadın çiftçilerin geçimlik tarım üretiminde ilaç, gıda ve yem olarak kullandığı bitkiler olduğunu belirten Shiva; bu tür uygulamaların hem biyoçeşitliliğin hem de kadınların topladığı gıda ve ilaç malzemelerinin kaynağının gasp edilmesine yol açtığını ifade etmektedir. Birçok bitki ve otun yok edilmesinde kullanılan pestisitler ise kadın üreticilerin sağlığına zarar vermektedir (Shiva, 2006: 126-127).

Popüler kültürde daha çok benimsenen siğ ekoloji veya liberal ekofeminizmden farklı olarak sosyalist ekofeminizm, ataerkil ve kapitalist modernleşmenin ekolojik, sınıfsal ve toplumsal cinsiyet adaletsizliğini tartışır ve bu yolun yıkıcı ve sürdürülemez olduğunu iddia eder (Carlassare, 1999; Parameswaran, 2022). Stefan Barca (2021), insan tarihini, "efendi-olmayan-öznelerin sermayeden özerk olarak, ifade özgürlüğü içinde yaşamı üretme mücadelesi" olarak tanımlar. Sosyalist ekofeministler, efendi-olmayan-öznelerin geçimlik üretimleri ve toplumsal yeniden üretimindeki yaratıcı emeklerini, yani "yeni den üretim güçleri"ni (Mellor, 1997 aktaran Barca, 2021) nceleyen ve değer veren eşitlikçi bir sosyo-ekolojik sistem önermektedir.

evre Politikası Olarak Sürdürülebilir Kalkınma

Son yarım yüzyıldır, eril sömürü ilişkilerinin ekolojik ve toplumsal yıkıcı etkilerine dikkat çeken, ekosistem içinde insanı ve toplumu anlamaya çalışan ve böylece yeni dünya düzeni tasavvur etmeye çabalayan tartışmalar yürütülmeye devam etmektedir. Ancak küresel lkte ivme kazanan neoliberal yapılanma karşısında nasıl bir araştırma yürütüleceği, nasıl bir politika retiliceği ve nasıl bir paradigma inşa edileceği noktasında tartışmalar zorlanmaktadır (Haraway,

vd., 2016) Sürdürülebilirlik adına yürütülen mevcut politikalar bu zorlukları yansıtmaktadır. Bu politikalar, ekofeminizm başta olmak üzere her türlü eleştirel tartışmada ifade edilen ekolojik krizler ve adaletsizliklerin bilincindedir ancak alternatif düzen için atılan adımlar bu tartışmaların radikalliğinden çok uzaktadırlar. Örneğin 'sürdürülebilir kalkınma', sığ ekolojinin eril insan merkezci yaklaşımını yansıtan ve ekolojik ve toplumsal adalet açısından son derece çelişkili olan bir kavramdır. Ekolojik anlamda 'sürdürülebilirlik' kavramı, Stockholm Konferansı olarak da bilinen 1972 *Birleşmiş Milletler İnsan Çevre Konferansı'nda (UN Conference on the Human Environment)* ilk kez dile getirilmiştir. Ancak çevre hakkı, ortak sorumluluk ve sürdürülebilirlik düşüncelerinin tartışıldığı bu konferanstan sonra yayınlanan raporunun ilk cümlesi, çevrenin şekillendiricisinin de dönüştürücüsünün de insan olduğu ve ona temel yaşam haklarının sağlanması gerektiği üzerinedir (United Nations, 1972). 'Sürdürülebilir kalkınma' kavramı ise ilk kez 1987'de Çevre ve Kalkınma üzerine Dünya komisyonu (*World Commission on Environment and Development-WCED*) tarafından bildirilen Ortak Geleceğimiz (*Our Common Future*) isimli raporda kullanılmıştır (United Nations, 1987). Stockholm Konferansı raporunda 'insanoğlu' (man/mankind) kelimesi kullanıldığı görülürken bu konferanstan itibaren 'insan' (human) kelimesini kullanıldığı görülmektedir. Kapitalist dünyanın sürdürülebilirlik olarak anlaşılan sürdürülebilir kalkınma politikasının eril antroposen anlayışı, doğaya ve kendisi dışındaki tüm canlılara sahipliği ima eden bu ifadelerde de görülmektedir. Çeşitli raporlarda "gezegenimiz", "kadınlarımız", "ekosistemimiz", "toprak anamız" gibi sahipliği ve tahakküm ifade eden bir dil kullanıldığı görülmektedir (Örn. United Nations, 2000; 2002). İyelik eki kullanımının yanında "biz" dili ile yazılan Birleşmiş Milletler (BM) raporları, uluslararası politika üreticilerinin koruyucu olma, sorunu çözen olma ve paternalistik üst akıl olma konumunu işaret ettiği söylenebilir.

Kadın ve sürdürülebilir kalkınma tartışmaları ise, 3-14 Haziran 1992 tarihinde Rio de Janeiro'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (*UN Conference on Environment and Development- UNCED*) ile birlikte liberal ekofeminist söylemlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Rio de Janeiro Konferansı raporunun 20. maddesinde kadınların çevre yönetme ve gelişiminde hayati bir rolünün olduğu ve bu nedenle sürdürülebilirliğe tam katılımlarının sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır (United Nations, 1992). Yeni yüzyılın başında kurumsal hedeflerini ilan eden Birleşmiş Milletler Binyıl Zirvesi (*We the Peoples: The Role of the United Nations in the Twenty First Century*) bildirisini ve diğer birçok açıklamalarda BM, demokratik katılımın önündeki önemli engellerden biri olan gelir adaletsizliğinin temel nedenlerinden birinin toplumsal cinsiyet eşitsizliği olduğunu ve özellikle eğitime erişimde bu eşitsizliklerin yaşandığını

belirtmektedir (United Nations, 2000: 9). Aynı zamanda daha iyi sosyo-ekonomik koşullarda büyüyen kız çocuklarının ve çalışma hayatına katılım gösterebilen kadınların daha üretken, daha iyi seçimler yapan, çalışma hayatında rekabetçi olan ve kalkınmacı ve ilerlemeci anlayışla hareket edebilen özelliklere sahip olacağı da vurgulanmaktadır (United Nations, 2000: 14-15).

2002'de Johannesburg'ta düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (*World Summit on Sustainable Development*) buluşmasının ardından yayınlanan on yıllık gelişme raporunda küresel ve ulusal kalkınmanın yanı sıra yerel, ekonomik ve sosyal koşullara ve çevrenin korunması için toplum ve çevre arasında karşılıklı etkileşime yapılan vurgu dikkat çekmektedir (United Nations, 2002: 1-4). Aslında 1990'lı yıllarda uluslararası kalkınma tartışmaları ekonomik büyüme odaklı ulusal kalkınmacı yaklaşımdan uzaklaşarak çevrenin korunması, toplumsal eşitsizlikle mücadele ve yerel coğrafik ve sosyoekonomik koşullar gözetilen iç kalkınma modeline (endogeneous development) doğru gelişmekteydi (Slee, 1993; Vázquez-Barquero, 2007). Ancak aynı dönemde küresel politik-ekonomi, daha rekabetçi ve esnek olan neoliberal düzene dönüşmüştü. Bu koşulda, sürdürülebilir kalkınma modelinin kapsayıcı, katılımcı ve demokratik hedeflerini aynı zamanda piyasa odaklı pratiklerle yürütmeye devam ettiğini söylemek mümkündür. Neoliberalizmin ivmelendiği 2000'ler sonrasında çevre ve ekolojiyle ilgili gerçekleştirilen zirveyi takiben, toplantı ve konferanslarda yoksulluk, kadınların güçlenmesi, gıda güvenliği, beslenme ve sürdürülebilir tarım gibi konular ele alınmaya başlanmıştır. Bu başlıklar mevcut sistemin sürdürülebilirliğine yönelik reformcu stratejilere işaret etmektedir. Birçok araştırmacı, hükümetler arası gerçekleşen bu toplantılar ve anlaşmalar kapsamında sürdürülebilirliğin, neoliberal stratejik söylemle uyumlulaştırıldığını söylemektedir (Tulloch ve Neilson, 2014). Bu yolla, aslında radikal bir toplumsal hareket olan ekolojik hareketin, kapitalist düzende kendine meşru bir yer edinmesi kolaylaşacaktır. Yoksulluğa karşı mücadele, güçlendirme, bilinçli tüketim ve gıda güvenliği gibi neoliberal söylemlerle bir taraftan vatandaşlar çevreci hareketlere davet edilmekte; diğer taraftan, serbest piyasayı güçlendirerek kapitalist politik-ekonomik düzenin sürdürülebilirliği korunmaktadır. Reformist çevreci söylemlerin anaakımlaştırılmasıyla daha radikal yapısal değişimleri talep eden ekolojik hareketler marjinalleştirilmekte ve "yeşil ekonomi" adı altında neoliberal kalkınma modeli uygulanmaya devam etmektedir (Tulloch ve Neilson, 2014). Sürdürülebilirlik, "depolitize edilmekte ve etkisiz hale getirilmektedir" (Pitcher, 2011 akt. Tulloch ve Neilson, 2014: 27).

Sürdürülebilir Kalkınma ve Tarımda Toplumsal Cinsiyet Adaleti Sorunu

2012 tarihinde Rio de Janeiro'da yeniden toplanan BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı-Rio+20 (*UN Conference on Sustainable Development*)'nin ardından yayınlanan raporda, dünyanın birçok ülkesinde daha önce belirlenmiş olan sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda, umut vaat eden hiçbir gelişme görülmediği belirtilmiştir. Bu raporda, kadın ve sürdürülebilir kalkınma-ekoloji ilişkisi üzerinde önceki yıllara göre daha çok durulmakta ve iklim krizinin ve yoksulluğa karşı en önemli mücadelenin tarım ve gıda alanlarında yapılacak reformlarla gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir (United Nations, 2012). Aslında Ester Boserup'un *Woman's Role in Economic Development* (*Ekonomik Kalkınmada Kadının Rolü*) eseri (1970) ile başladığı kalkınmada kadın tartışmasının ardından birçok çalışmada tarımda kadın emeğinin önemi belirtilmişti. Shiva, 1991 yılında Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü için yazdığı rapora *Hindistan'da Çiftçilerin Çoğu Kadındır* başlığını koyarak önemli bir ifadeye bulunmuştur (FAO, 1991). 1995'in Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu (*Beijing Platform for Action*) itibarıyla *toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması*, her düzey politikada uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak birçok iyileşmenin yanında dünyanın farklı yerlerinde tarımda kadınlar, hala en çok emek veren fakat erkeklere göre ekonomik, sosyal ve kültürel kaynaklara ulaşmada dezavantajlı konumdadır. Buna rağmen tarımda toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadele için planlanan kadınlara yönelik finansal ve sosyal destekler ve güçlendirilme politikaları, yapısal dönüşümlere değinmemektedir. Bunun yerine, daha çok mevcut sistem içinde 'hane halkının iyi beslenmesi', 'hane gelirini artırma', 'ekolojik tarım' ve 'yerel kalkınma' gibi söylemlerle kadın üreticilerin kişisel çabalarının ve emeğinin etkin kullanılmasına yönelik olduğu görülmektedir (UN, 1992; 2000; 2012).

Glazebrook ve Opoku (2020), 2015 Binyıllık Kalkınma Hedeflerinde yer alan yoksulluğun %50 oranında azaltılması hedefinin gerçekleşmediği tek kıta olan Afrika'da kadın tarım üreticilerinin sürdürülebilir kalkınmadaki rollerini incelemiştir. Bu çalışmada, mevcut kalkınma planlarının, ekolojik istikrar ve ekonomik büyümeyi hedeflediği belirtilirken; bu hedefin, kadın tarım üreticileriyle gerçekleştirilmesinin amaçlandığı aktarılmaktadır. Ayrıca, Afrika'da hem tarımın hem de yoksulluğun kadınlaşmasında, kadın tarım üreticilerinin gıda-yoksulluk-iklim kriz üçlemesinde sıkışıp kaldığı gerçeğine dikkat çekilirken; Afrika'daki tarım üreticilerinin çoğunluğu kadın olmasına rağmen, özellikle arazi kontrolü ve teknolojik koşullara ulaşımında oldukça dezavantajlı bir konumda oldukları belirtilmektedir (Glazebrook ve Opoku, 2020). Kadın tarım üreticilerinin önünde toprak mülkiyetine sınırlı erişim, iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı sağlıksız koşullar, kısıtlı teknolojiye erişim ve olumsuz ekonomik

koşullar gibi toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştiren engeller durmaktadır. Glazebrook ve Opoku, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin (SKH) öncelikle bu engelleri kaldırmak için yenilikçi stratejilerle planlanması gerektiğini savunmaktadır. Yoksulluk, açlık ve ekosistem yönetimi ile ilgili SKH kadınlar olmadan gerçekleşmeyecektir. Kadınları, yardımlarına ihtiyaç duyulan, -ve yardıma ihtiyacı olan- pasif bireyler olarak kalkınma programlarına dahil etmek, onların gündelik hayatında geliştirdikleri stratejiler ve gücünü hafife almak anlama gelir. Böyle bir yaklaşım yerine kadınların yerel düzeyde aktif katılımının gerçekleştirilmesi sahip oldukları kapasiteyi desteklemek ve yeni koşullara karşı güçlendirilmelerini sağlayabilecektir. Ayrıca Glazebrook ve Opoku (2020), mevcut sorunların toplumsal ve kültürel özgünlüğün yanı sıra kadınlar arasındaki farklılıkları göz ardı eden evrenselci kalkınma planlarının iyi bir çözüm yolu olmadığı ifade etmektedir. Bütün kadınların cinsiyetten dolayı aynı sorunlarla mücadele ettiğini varsayan birçok kalkınma programı, toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili sorunların yüzeysel bir şekilde ele alınmasına yol açmaktadır.

Öte yandan Küba, 2006 yılında yayınlanan *Sürdürülebilirlik Endeksi Raporu*'nda dünyadaki tek sürdürülebilir şekilde tarım yapan ülke olarak belirlenmiştir (Ergas, 2014). Havana'daki bir çiftlikte yaptığı kentsel tarım ile ilgili çalışmasında Ergas (2014), Küba'nın sürdürülebilir tarımsal projelerinde ücretli olarak sağlanan emeğin aslında kadının yoğun ancak görünmez emeği ile mümkün olduğunu savunmaktadır. Sovyetlerin çöküşü ve ABD ambargoları nedeniyle ekonomik kısıtlarla baş etmeye çalışan Küba, ülke tarımındaki devrimci dönüşümünü, hayvanlarla gerçekleştirilen haşere kontrol sistemiyle, geri dönüşüm teknikleriyle ve doğal gübre kullanımı gibi sürdürülebilir politika uygulamalarıyla gerçekleştirmiştir (Ergas, 2014). Ancak Ergas, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümleri ve bundan kaynaklanan eşitsizliklerinin bu sürdürülebilir tarıma yol açan üretim biçiminde de devam ettiğini aktarmaktadır. Küba'daki istatistikler, kadınların erkeklerden üç kat daha fazla ücretsiz ev içi işine zaman ayırdıklarını göstermektedir. Tüm gün yoğun emek isteyen tarım işleriyle uğraşan kadınlar bile kendilerini tarım üreticisi olarak değil ev hanımı olarak tanımlamaya eğilimlidir. Böylece erkekler sahip olduğu boş vakitlerde mahalli örgütlere katılmalarını sağlayabilirken, kadınların ücretsiz tarım işleri ve ev içi hizmet ve bakımların ardından uykularından feragat ederek eğitimlerine devam etmeleri ve mahalli örgütlerde karar alma süreçlerine katılmaları beklenmektedir. Küba'daki görünümünde 'kapitalizm resimden çıktığında' bile toplumsal cinsiyet rollerinin sürdürüldüğü ve kadınların kamusal alanlardan dışlandığı görülmektedir. Ergas bu çalışmada, kadın ve erkeğin emeğinin farklı ekolojik sonuçlarının olduğunu ve bu sonuçların kadını da erkeği de

farklı şekillerde etkilediğini görmenin sürdürülebilir tarım politikaları için çok önemli olduğu savunmaktadır. Küba'daki örnek, toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanmamasının, sürdürülebilir tarımın önünde bir engel olmadığını işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, sürdürülebilir tarımda toplumsal cinsiyet adaleti kendiliğinden gerçekleşmez, politika ile mümkündür. Ergas, eril ekolojik tahakkümle benzer bir şekilde, aslında kadının el emeğine ve marifetliliğine dayanan Küba'nın sürdürülebilir tarımında, ataerkil kültürel inanç çerçevesinde yardım edilen, desteklenen ve kurtarılacak olan ikincil roldeki kadın kategorisinin yeniden üretildiğini savunmaktadır (Ergas, 2014).

Pilgram ve Amos (2015), sürdürülebilir tarım projelerinin ABD'deki bir örneğini ele aldıkları çalışmada, kadınların toprak mülkiyeti ve onu kullanım haklarının göz ardı edildiği durumu irdelenmişlerdir. 2002-2007 yıllarında yapılan çalışmada, sürdürülebilirlik politikaları kapsamında tarım üreticiliği yapan kadınların işledikleri tarım arazilerine nasıl eriştikleri araştırılmaktadır. 1980'lere kadar kadını görmezden gelen arazi mülkiyeti yapısının hala, yasalarla olmasa da fiili olarak sürdürüldüğü belirtilmektedir. Çalışma örneklemindeki kadınların sürdürülebilir tarımla uğraştıkları arazilerinin tarım üreticisi bir erkekle evlenerek veya emeklilik ya da miras gibi yollarla ileri yaşlarda sahiplenerek elde ettikleri ortaya koyulmaktadır. Burada da tarımda çalışan kadınların oranının erkeklere göre daha fazla olmasına rağmen toprağa erişimlerinin -karmaşık pratiklerden dolayı- sınırlı olduğu görülmektedir. Çalışmada, sürdürülebilir tarım politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliği vaatlerinin, daha birinci aşamada -mülkiyete erişimde- sorunlu olduğu ve kadın için sunulduğu belirtilen fırsatların aslında toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmeye devam ettiği ifade edilmektedir. Sürdürülebilir tarımdaki kadın deneyimlerinin karmaşık ve çok yönlü olduğunu savunan çalışma, projelere katılan kadınların sayısal artışa odaklanan politika değerlendirmesinin, toplumsal cinsiyet, sınıf, ekonomik fırsatlar, yaş ve diğer birçok unsur ile farklılaşan toplumsal dinamiklerin göz ardı edilmesine yol açtığını ileri sürmektedir. 'Kadın tarım üreticisi' homojen bir grup değildir. Pilgram ve Amos'a göre (2015), yaşlı ve çocuk bakım emeği veren, ev hizmeti sağlayan ve başka emek yoğun işlerin sorumlusu olan tarım üreticisi kadınlara yönelik sürdürülebilir politikaların çok yönlü ve katmanlı olması ve dolayısıyla eşitlikçi değil bir adalet ilkesiyle tasarlanması gerekmektedir.

Türkiye Tarımında Toplumsal Cinsiyet Adaleti Sorunu

Türkiye'de de tarımda toprak mülkiyeti başta olmak üzere kaynaklara erişimde, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri devam ederken tarımın kadınlaşması söz konusudur. Buna rağmen, ekolojik tahribat ve sürdürülebilir tarım çerçevesinde kadın emeği ve toplumsal cinsiyet adaleti sorununu tartışan çalışmalar yok

denilecek kadar azdır. Öte yandan, neoliberal iktisat politikasının getirdiği doğa kaynaklarına yönelik yatırımlar ve bunların teşviki, doğanın sermayeleşmesi durumunu derinleştirmektedir. Bu süreçte Bergama (altın madenciliği), Artvin'in Cerattepe (bakır madenciliği), Gerze (termik santral) ve Soma'nın Yırca köyü (termik santral) gibi birçok bölgede yükselen direnişlerde kırsal kadınların öncü rolü bilinmektedir (Özay, 2003; Kalonya, 2021; Külcür, 2022). Ancak, kavramsal tartışmaların ötesinde, toplumsal cinsiyet adaleti açısından ekolojik sorunların incelendiği ampirik çalışmalar son derece sınırlıdır (Bkz. Yılmaz, 2019).

Hem sürdürülebilir tarım hem de ekolojik tahribat ile ilgili çalışmalarda kadınların deneyimlerinin merkeze alınmamasının sebeplerinden biri de Türkiye feminizmindeki kırsal kadının marjinalliğidir. Türkiye'nin birinci dalga feminist hareketi, eğitim ve istihdam gibi daha çok kentli kadınların sorunlarına odaklanmıştır ve kırsal kadınlar ile onların yaşam koşullarına özgü toplumsal cinsiyet eşitsizliği göz ardı edilmiştir (Kandiyoti, 1989; Kocabıçak 2018; Özbay, 2019b). Kandiyoti (1989), Cumhuriyet'in ilk reformlarının toplumsal cinsiyet adaleti açısından önemli bir adım olduğunu dile getirmekle birlikte bu reformlardan, ülke nüfusunun önemli dilimini oluşturduğu kırsal kadınlar başta olmak üzere birçok kadının faydalanamadığını söyler. Kocabıçak ise (2018), bu kırsal kadın ihmalinin toprak mülkiyeti ile ilgili ataerkil yasal düzenlemelerin günümüze kadar sürdürülmesine nasıl izin verdiğini tartışmaktadır. Bununla birlikte, Boserup'un (1970) hem bilim hem de kalkınma programlarında göz ardı edilen tarımsal üretimdeki toplumsal cinsiyet dinamikleri ve kadın emeğinin önemine ışık tuttuğu çalışmasının ardından Türkiye'de, tarımsal modernleşme ve kadın emeği üzerine birçok çalışma üretilmiştir. Boserup, geleneksel olarak aile geçiminde ve tarımsal üretimde kadınların aktif olduğunu; birçok Afrika topluluklarında tarımdaki teknolojik gelişme ve piyasa ekonomisine entegrasyon sürecinde erkeklerin makine kullanımı ve ticari işlemleri üstlendiğini; kadınların üretimden ve dolayısıyla kamusal alandan özel alana geri çekildiğini gözlemlemiştir. Türkiye'de yapılan çalışmalar bunun homojen bir süreç olmadığını, çiftçi hanenin sosyoekonomik koşullarına göre farklılaştığını göstermiştir (Tekeli, 2011; Kandiyoti, 2011; Özbay, 2019a). Hatta 1950'lerde başlayan farklılaşma süreci, son yıllarda tarımın kadınlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tekeli (2011), Türkiye'nin 1948-1970 yılları arasındaki tarımda mekanizasyon ve kırsal dönüşümü incelediği çalışmasında farklılaşan hane yapısı, işletme büyüklüğü ve emek kullanımı arasındaki ilişkiyi ulusal verilerle ortaya koymuştur. 1960'lı yılların sonuna kadar kırsal bölgelerde de çekirdek aile yapısı yaygınlaşmış ve ataerkil geniş aile ancak 150 dönümden büyük işletme

sahiplerinde görülür olmuştur. Tekeli, büyük hanelerin kadınları ve çocuklarının tarım işlerine katılmadığı bir yapının hâkim olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebi olarak da büyük işletmelerde makine kullanımına erişimleri yüksek olan erkeklerin çalışıyor olmasını ve makinenin girmediği çapa ve hasat gibi işler için ise ücret karşılığı emek kiralanıyor olmasını göstermiştir. Hane büyüklüğü ile ilgili veriler 140-150 dönüm arasındaki işletmelerde geçici geniş aile, 40 dönümden küçük işletmelerde çekirdek ailenin yaygın olduğunu vurgulanmaktadır. 100 dönümden daha az işletmelerde tüm hane üyeleri üretime katılarak kar elde etmeye çalışmaktaydı. 40 dönümden küçük işletmeler ise küçük hane olmasına rağmen üyelerin tüm emeğini kendi tarlasında değerlendiremediği bir yapı mevcuttu. Hane üyeleri, başkasının tarlasında tarım işçisi olarak veya tarım-dışı işlerde ücret karşılığı çalışarak geçimini sağlamaya çalışmaktaydı. Özbay (2019a) ise Tekeli'nin çalışmasına atf yaparak küçük işletmeci hanelerde daha çok erkeklerin ücretli işlerden, kadınların tarımsal üretimden sorumlu olduğunu öne sürmüştür.

Birçok sosyalist feminist araştırmacı, geçimlik tarımdan piyasaya yönelik kapitalist üretime geçiş sürecinin kırsal kadınların hayatları üzerine etkisini incelemiştir. Özellikle kaynakların kısıtlı olduğu küçük işletmeci hanelerde üyelerin, düşük maliyetli esnek emek olarak yoğun bir şekilde üretime katılırken; var olan yaş ve toplumsal cinsiyete dayalı ataerkil hane içi iş bölümünün, kapitalist üretimde nasıl yeniden üretildiğini açıklamaya çalışmışlardır. Kandiyoti (2011), piyasa/geçimlik, makine/el ve ücretli/ücretsiz ikilemler ekseninde düzenlendiği yeni iş bölümünün çiftçi hanelerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştirdiğini söylemektedir. Tarımsal mekanizasyonun ardından toprağı sürmek gibi traktörle yapılan işlerle erkekler ilgilenirken, kadınlar çapa gibi emek yoğun işleri yapmaya devam etmektedir. Ürünün satışı ve kredi çekme gibi piyasa ile ilişki kuranlar erkekler olurken, ev işlerinin yanı sıra geçimlik tarım olarak adlandırılabilen sayısız bahçe işlerini de kadınlar yapmaktadırlar. Böylece kırsal hanenin yeniden üretiminin yanı sıra tarımsal üretimde yoğun emek sarf eden kadınlar, ürünlerini ve gelirlerini yönetemedikleri için ücretsiz aile işçisi olarak konumlandırılmaktadırlar. Bu ikili kategoriler cinsiyetçi olduğu gibi hiyerarşikler de. Her şeyin ücretlendirildiği piyasa işlerinin ücretsiz geçimlik faaliyetlerinden; makine işlerinin emek yoğun el işlerinden daha önemli ve değerli görüldüğü bir yapı meydana gelmiştir. Piyasaya yönelik üretimde de kadınların yaptığı emek yoğun işlerin, ev işlerinin uzantısı olarak görünmez hal alması söz konusudur. Böylece birçok çiftçi kadın kendilerini “ev kadını” olarak tanımlamaktadırlar (Kandiyoti, 2011; Özbay 2019a). İşletme büyüklüğü ile bağlantılı olarak ürün türü de toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü etkilemektedir. Batı ve Kuzey Anadolu bölgelerinde küçük toprak sahipleri

yaygındır ve tütün, sebze ve meyve gibi emek yoğun ürünler üretmektedirler. Emek yoğun işler kadın işi olduğundan bu bölgelerde tarımsal üretime kadın katılımı yüksektir (Berik, 1995; Kandiyoti, 2011; Yaman Öztürk ve Akduran, 2010; Alkan, 2018).

1970’lerde sosyal bilimciler, modernleşen Türkiye tarımında büyük ölçekli kapitalist işletmeciliğin gelişme potansiyelini tartışmışlardır. Fakat çok zaman geçmeden yapılan araştırmalar genel olarak büyük işletmenin babanın ölümünden sonra toprakların oğullar arasında paylaşılıp küçük işletmelere dönüştüğünü göstermiştir (Akşit, 1985). Böylece küçük işletmecilik Türkiye tarımının en yaygın üretim biçimi olarak günümüze kadar devam etmiştir (Öztürk vd., 2014). Aynı zamanda 1980’li yıllarda başladığı yapısal uyum politikalarıyla Türkiye, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi ithal ikameci ekonomiden vazgeçerek ihracata yönelik kalkınma stratejileri benimsenmiştir. Bu ekonomik liberalleşme sürecinde ulusal piyasa odaklı korumacı politikadan adım adım vazgeçilmiştir. Sübvansiyonlar ve fiyat desteklerinin kaldırılması, tarımsal ürünleri işleme fabrikalarının özelleştirilmesi ve piyasa değeri yüksek ürünlere fonların sağlanması gibi tarım sektörünü küresel serbest piyasaya açan bir takım liberalleşme adımları uygulanmıştır. Bu neoliberal tarım politikaları, çiftçinin üretim maliyetini arttırmakta, net gelir oranını düşürmekte ve aynı zamanda onları uluslararası piyasaların rekabetçi ortamına maruz bırakmaktadır (Morvaridi, 1995; Aydın 2010; Öztürk, 2012). Kamu desteklerin azalmasının ardından küçük meta üreticileri ya tarımı bırakmış ya da sınırlı kaynakları sonuna kadar kullanarak ayakta kalmaya çalışmıştır. Erkeklerin tarım-dışı ücretli işlere girmek ve/veya ürünü farklılaştırmak gibi gelir kaynaklarını çeşitlendirmesi küçük üretici hanelerde yaygın olarak görünen “beka stratejileri”dir (Aydın, 2001). Ancak bu stratejiler, tarımdaki kadın emeğini daha da yoğunlaştırmıştır (Morvaridi 1992; Onaran İncirlioğlu, 1993; Özbay, 1982 aktaran Berik, 1995; Kandiyoti, 1984 aktaran Berik, 1995).

Onaran İncirlioğlu (1993) Kayseri köylerinin toplumsal dönüşümünü incelemiştir. Köylerde 1980’lerin sonuna doğru patates, soğan ve mercimek gibi emek yoğun ürünler yetiştirilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda birçok hanede halı dokumacılığı önemli gelir kaynağı olmuştur. Böylece hane ekonomisinin ana kaynaklarının 1950’de toprak, çiftlik hayvanları ve sağlam erkek olduğu söylenirken 1980’lerde artık kadınların önemli bir kaynak olarak görülmeye başlandığı bilinmektedir. Morvardi, araştırma yaptığı Kuzey Doğu Anadolu’daki bir köyden bir çiftçinin, “Babam derdi ki, çok oğlu olanlar en şanslı insanlardır; ama ben derim ki, ne kadar kız çocuğu varsa o kadar şanslı ve zengindir” şeklindeki ifadeyi aktarmaktadır (1993: 92). Morvardi (1992), tahılın yanı

sıra şeker pancarı ve pamuk gibi meta üretimi yapan köylerde azalan kamu desteğinin, artan giderlerin ve alıcı fabrikadan geciken ödemelerin karşısında sürekli borçlu olan çiftçilerin birden fazla ürün yetiştirerek ayakta kalmaya çalıştığını; bunun da kadınların iş yükünü artırmasına yol açtığını söylemektedir. Hatta şeker pancar fabrikasının sözleşme yapmaya gelen bir çiftçi erkekle onun evdeki ücretsiz kadın emeğini ne kadar kullanabileceğini değerlendirerek anlaşma yaptığı durumu ve bu durumun, erkeğin eşi ve kız çocuklarının emeğini nasıl sonuna kadar sömürmeye zorladığını aktarmaktadır (Morvardi, 1995).

2000'lerde ekonomik liberalleşme süreci ivme kazanarak tarımsal üretimin küresel piyasa ekonomisine entegrasyonu daha da derinleşmiştir. Kırsal hanelerin yoksullaşması, ihracata yönelik katma değeri yüksek emek yoğun ürünlerin üretiminin artışı ve tarım sektörüne uluslararası sermayenin girişi gibi süreçlerin derinleşmesi ile beraber kırdaki kadınların tarlada veya gıda fabrikalarda ücretli işlerde çalışması da yaygınlaşmıştır (Öztürk, 2012; Suzuki Him ve Gündüz Hoşgör, 2019; Eren Benlisoy, 2021). Yapılan çalışmalar birçok kadının sosyal güvencesiz, yevmiyeli veya parça başı ücret sistemi ile çalıştığını göstermektedir. Eren Benlisoy (2021), İzmir'in Bakırçay Havzası'nda yaptığı çalışmasında, uluslararası perakendecilere satış yapan domates seracılığında istihdam edilen işçilerin, çoğunlukla sigortasız yevmiyeli çalışan kadınlar olduğunu gözlemlemiştir. Hatta sebze üretiminde sera işçiliğinin, kadınların geleneksel olarak kendi tarlasında yaptığı bir iş olmasından ve onların "marifetli elleri"nden dolayı köylüler arasında "kadın işi" olarak tanımlandığı bilinmektedir (Eren Benlisoy, 2021: 171-179). Var olan ataerkil toplumsal cinsiyet iş bölümü kadın emeğini değersizleştirmekte ve uluslararası literatürde 'marifetli ellerin ucuz emeği' (nimble fingers make cheap workers) olarak bilinen durumu ortaya çıkarmaktadır (Elson ve Pearson, 1981). Kadınların 'marifetli ellerinin' kadının doğasına atfedildiği ve ev emeği başlığı altında yaptığı ev dışı işler için ürettiği emeğinin görünmez ve vasıfsız ya da yarı-vasıflı olduğu durumu anlatan ifade, vasıfsız işlerin vasıfsız işçiler olan kadınlar tarafından yapıldığını değil; kadınların ev dışı emeklerinin kadın oldukları için ucuz emek ve vasıfsız olarak görüldüğü mevcut durumu açıklamaktadır. Kadınlara ücretli işlerin 'sağlanması' toplumsal cinsiyete tabiiyeti ortadan kaldırmamakta; aksine, marifetli ellerin ucuz işçiler haline geldiği durumu meydana getirmektedir.

Türkiye'nin son 70 yıllık kırsal dönüşümü kutuplaşma değil, farklılaşma sürecidir (Akşit, 1993; Keyder ve Yenal, 2013; Öztürk ve ark., 2014). Yine de son yıllarda izlenen ana eğilim, tarımın kadınlaşması olarak tanımlanabilen süreçtir (Kandiyoti, 2011; Özbay, 2019a). Ülke genelinde son 10 yılda çiftçi sayısı sürekli azalmış (Aysu, 2013; Aktar, 2015) ve 2012 yılında 1 milyonun üzerinde

olan çiftçi sayısı 2022'de 500 binin altına düşmüştür (Euronews, 2022; TEPAV, 2022). Türkiye'de tarımın kadınlaşma süreci, tarımda kadın çalışanın artışından ziyade daha çok tarımda çalışan erkek sayısının azalmasıyla kadın çalışan oranının artışı şeklinde gerçekleşmektedir (Üçecam Karagel, 2010). Yukarıda bahsedildiği gibi kırsal ekonominin kapitalist piyasaya entegrasyon sürecinde gelir kaynağı çeşitlendirmeye çalışan hanelerde erkekler tarım dışı ücretli işlerde çalışırken; kadınlar tarım işlerine devam etmektedir. Aynı zamanda ürünler çeşitlendirilirken ve emek yoğun ürünlerin önemi artarken, kadın işleri yoğunlaşmaktadır. Endüstriyel tarım işletmecileri ucuz ve esnek kadın emeği kullanmayı tercih etmektedir. Derinleşen tarımın kadınlaşması ve tarımda kadın emeğinin önemi ve sorunsalı ile ilgili yarım yüzyılı aşkın tartışmalara rağmen, kadın emeğinin görünmezliği ve değersizleştirilmesi günümüzde hala devam etmektedir.

Türkiye'nin Sürdürülebilir Tarım Politikası ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Sorunu

Bu bölümde, Türkiye kalkınma politikasına sürdürülebilir kalkınma kavramının ilk girdiği 1996 yılı Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planından 2019 yılındaki On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına kadar kalkınma planlarındaki tarım politikası ile ilgili kısım, toplumsal cinsiyet adaleti çerçevesinde incelenmiştir. Türkiye'nin son 25 senelik tarım politikaları incelediğinde, kadın üreticilerin tarım ve ekoloji ile ilgili yerel bilgilerinin yeniden değerlendirilmesi, değişen doğal koşullarla gelişen tarımsal sorunlar ve eşitsizlikler veya ekolojik tahribata karşı sürdürülebilir tarımın geliştirilmesinde üreticilerin demokratik katılımı gibi sosyalist ekofeminist araştırmalarda yer alan tartışmaların ele alınmadığı gözlenmektedir. Fakat politika üreticilerinin yukarıda özetlenen tarımsal üretimdeki kadın emeğinin önemi ve bu önemin artışının bilincinde olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen, kadın emeğinin önemi ancak küresel tarım politikalarında hedeflenen neoliberalleşmeye yönelik düzenlemelerle; yapısal dönüşüm olmaksızın kadın emeğinin görünür kılınmaya çalışılmasıyla ve kapitalist piyasaya kadın emeğinin entegrasyonunu sağlamaya yönelik politikalarla ele alındığı görülmektedir. Son yıllarda Türkiye'nin tarım politikası, kadın üreticilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi gibi sosyokültürel engellerle mücadelesinden daha çok, piyasa merkezli ekonomik faaliyetlere aktif katılımlarının teşvik edildiği bir anlayışla dönüşmektedir. Ekolojik tahribatlara karşı mücadelede ise sığ ekolojik yaklaşımla, bilinçlenmenin yanı sıra yeni tarımsal bilgiler, yöntemler ve teknolojilerle kapitalist üretimin sürdürülebilirliği önerilmektedir. Aşağıda bu dönüşümler dönemselsel olarak incelenmektedir.

1996-2006 Dönemi: Toplumsal Cinsiyet Körü Sürdürülebilir Tarım Politikası

1972 Stockholm Konferansı ve diğer ilgili zirve ve konferanslara katılım sağlayan Türkiye'nin politikalarında ve planlamalarında sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının yansımaları çok uzun yıllar almıştır. Çevrenin korunması ve kalkınma temelli yeşil politikaların gündeme gelmesi 1990'lardan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Özellikle, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) -1992 tarihli UNCED raporunda ele alınmış olan- sürdürülebilir kalkınma anlayışının merkeze alındığı görülmektedir. Ayrıca bu planda, bundan sonraki beş yıllık kalkınma planlarının bu anlayış doğrultusunda politikalar geliştirmesi gerektiği düşüncesi kabul edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışının hayata geçebilmesi için kadınların da dahil olduğu bütüncül ilkelere ihtiyaç olduğu da bu planda vurgulanmıştır (TBMM, 1996).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2006) yeni tarım uygulamaları ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri merkezde yer alırken, ekolojik sürdürülebilirlik ve tarımsal üretimde yaşanan toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle ilgili sorunlardan henüz söz edilmemiştir (TBMM, 2001). 11 Temmuz 2002'de *Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelik*'te organik tarım ve hayvan yetiştiriciliğinin sertifikasyon sisteminin kurulması, üretimlerin standardizasyonu ve sermaye miktarına göre sübvansiyonların sağlanması ile ilgili düzenlemeler yer almaktadır (Resmi Gazete, 2002). Organik tarımın yanında 'iyi tarım' da 8 Eylül 2004'te yürürlüğe giren *İyi Tarım Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik* ile, sürdürülebilir ekolojik tarımın bir diğer hedefi olarak yer almaktadır. İyi tarımın ana amacı, "çevre, insan ve hayvan sağlığına zarar vermeyen bir tarımsal üretimin yapılması, doğal kaynakların korunması, tarımda izlenebilirlik ve sürdürülebilirlik ile gıda güvenliğinin sağlanması" olduğu belirtilmiştir (Resmî Gazete, 2004: 1). Bahsi geçen hiçbir yönetmelik ve kararda, yeni üretim yöntemleri ve teknolojilerine nasıl ulaşılabileceği ve kullanılabilirliği konusu henüz görülmediği gibi, kadınlara yönelik herhangi bir somut girişim hedefinde bulunulmadığı anlaşılmaktadır. 2000'lerin ortalarına kadar sunulan sürdürülebilir kalkınma politikalarının, mevcut durum analizi yapılmadan ve ihtiyaçlar belirlenmeden uluslararası sözleşmelerin gereklilikleri doğrultusunda uygulanmaya çalışılmış olduğu görülmektedir.

2007-2013 Dönemi: Sürdürülebilir Tarıma Kadın Emeğinin Entegrasyonu Çabası

2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, neoliberal ekonomik söylemin benimsendiği görülmektedir. Bu planın 461. Maddesinde, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne uyum için ele alınması gereken çevrenin korunmasıyla ilgili yükümlülüklerin yerine getirileceği hedefi (TBMM, 2007: 74) ve aynı zamanda tarımsal yapının etkinleştirilmesi hedefi olan "gıda

güvencesi ve güvenliğinin sağlanması ile *kaynakların sürdürülebilir kullanımı* gözetilerek, örgütlü ve rekabet gücü yüksek bir tarımsal yapı” (TBMM, 2007: 77) vurgusu, sığ ekolojik sürdürülebilirlik çerçevesinde küresel piyasalardaki rekabet gücünü artırmaya yönelik tarım politikalarının daha aktif uygulanacağı dönemlere işaret etmektedir. AB yükümlülükleri (685. Madde) ve IPARD (Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development) programı gibi uluslararası kurumların fonları “rekabet gücü yüksek tarımsal yapı”ya doğru dönüşüm sürecinde önemli kaynaklar olarak görülmektedir (TBMM, 2007: 94). IPARD destekleri, sürdürülebilir kalkınma kapsamında ihracat yönelimli tarımsal üretim hedeflemektedir. Bu hedefin her bir bağlamının kadınların üretime katılımı ve onların emeğinin görünür kılınması üzerinden kurulduğu belirtilmektedir (IPARD, 2015). IPARD kırsal kadına yönelik hayvan desteği, yöresel ürünlerin yapım ve satışı için destekler, bölgesel turizm faaliyetleri için destekler, çeşitli zanaatlar için destekler ve ürün işleme ve paketlenme destekleri gibi destekler sağlamaktadır (IPARD, t.y.).

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının 2012’de yayınladığı *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi-Ulusal Eylem Planı (2012-2016)* raporunun sunuşunu yapan dönemin Bakanı Mehmet Mehdi Eker, kırsal kadının ev işi, eş ve annelik görevlerinin altını çizerek aynı zamanda kadınların tarımdaki istihdamın yarısına yakınına oluşturduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla hem tarım yöntemleri ile ilgili eğitimler ve yeni teknoloji kullanımlarını desteklemede kadınlara yönelik projeler hem de kadınların karar süreçlerine katılımlarının sağlanması için çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2012). Eylem Planı’nda, kadının gelişime açık, işlenebilir, çok çalışan, yetenekli, fırsat verildiğinde çok faydalı olabilen, ancak bilinçsizlikten ve eğitimsizlikten dolayı toprak, su ve ekolojik kaynaklara zarar veren, örgütlenmede yetersiz ve isteksiz olan, kimlik ve öz güven eksikliği olan bireyler olduğu ve dolayısıyla tarım alanında kadınların eğitiminin ve ekonomik teşviklerin sürdürülebilir kalkınma açısından çok kıymetli olduğu belirtilmektedir (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2012). Bakanlık, tarımsal üretimdeki kadın üreticilerin önemli rolünün altını çizmektedir. Bu ifadeler -tarımsal modernleşme sürecinde uygulanan geçmişteki kadınları dışlayan toplumsal cinsiyet körü kırsal kalkınma politikasını düşünürsek- önemli bir gelişmedir (Ertürk, 1995; Gündüz Hoşgör, 2011). Ancak sürdürülebilir tarım için kadın üreticilerin bilinçlenmesi ve bilgilendirilmesi gerektiği fikrini benimseyerek kadınların eğitimleriyle ilgili projeleri teşvik ederken hem geçmişteki hataların hem de gelecekteki rekabet gücü yüksek tarımsal yapının gerçekleşmesinin sorumluluğunu kadınlara yükleyor gibi görülmektedir.

2014-2023 Dönemi: Çiftçi Kadını Kadın Girişimciye Dönüştürme Çabası

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2014-2018) büyüme odaklı kalkınma hedefleri, 'yeşil büyüme' olarak yeniden ifade edilmektedir. Kırsal nüfusun gelir kaynaklarını çeşitlendirmek ve yaşam kalitesini yükseltmek gibi yenilenmiş görünen ama esasında eski hedefler çerçevesinde devam ettiği görülen, Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu ve ardından 26 Kalkınma Ajansı kurulmuştur. Güneydoğu Anadolu Projesine (GAP) ek olarak bölgesel projelerin uluslararası fonlarını yürütecek Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP), Doğu Anadolu Projesi (DOP) ve Konya Ovası Projesi (KOP) kurulmuştur (TBMM, 2014: 25). Plan'da, artırılan tarımsal destekleme ödeneklerinin ve sağlanacak projelerin toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayacak nitelikte olacağı ifade edilirken; projelerde, aslında, kadınlara yönelik yeni tarımsal uygulamalara ve girişimcilikle ilgili eğitim programlarına odaklanıldığı anlaşılmaktadır (TBMM, 2014: 98). Kadın girişimciliği, 2016'da kurulan TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nda da öncelikli maddelerden biri idi. Örneğin, *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi* raporunda bu komisyonun amaçlarından birinin "kırsal kalkınma perspektifiyle kırsal alanda yaşayan kadınlarımızın tarım, hayvancılık, turizm gibi pek çok alanda girişimcilik noktasında karşılaştığı sorunları ele almak ve bu konularda çözüm önerileri geliştirmek" olduğu belirtilmiştir (TBMM, 2018: 1).

2016 yılında Türkiye BM'nin düzenlediği, iklim değişikliğiyle mücadele ile ilgili Paris Anlaşması'nı TBMM'ye sunarak onaylamıştır. 2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda tarıma yönelik politikaların daha yoğun yer bulduğu görülmektedir. Bu kalkınma planında 2007 gıda krizi ve 2008 küresel krizinden sonra pozitif bir toparlanmanın hala gerçekleşmediği küresel koşullardan bahsedilmektedir. Bu durumda, serbest piyasaya güven olumsuz etkilemekte ve bunun için artık daha fazla 'sürdürülebilir ve etkin işleyen uluslararası politika koordinasyonuna' ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Ancak Paris Anlaşması hedeflerine hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yeterince ulaşamadığı da aktarılmaktadır (TBMM, 2019: 5). Artan gıda talebini karşılamak için, değişen iklim koşullarına ve iklim krizlerinin etkileriyle derinleşen tarım arazilerinin olumsuz şartlarına uygun bitkilerin üretimi ve hayvanların gelişimine ihtiyaç vardır. Bunun için biyoçeşitliliğin öneminin yanı sıra yeni iş gücü kaynakları ve yeni bilgi ve teknolojinin ihtiyacı dile getirilmektedir (TBMM, 2019: 11). Türkiye tarımının küresel gıda piyasalarında rekabet gücünü yükseltebilmek için, örtü altı yetiştiriciliği ve organik tarım gibi bir süredir uygulanmaya çalışılan yeni yöntemlerin yaygınlaşması ve pazarlama olanaklarının artışına yönelik eğitimsel ve finansal desteklerin artırılması gerektiği belirtilmektedir (TBMM, 2019: 14). Öte yandan, 2018 TBMM raporunda ifade edilen eleştirilere rağmen

kırsal kadına yönelik politikada 1996'dan beri vurgulandığı üzere, kadının mevcut durumunun iyileştirilmesi ve sürdürülebilirliğe yönelik kadın emeğinin önemi gibi söylemler tekrarlanmaktadır (TBMM, 2018). Hatta Plan'da tarımsal arazilerin mülkiyetine ilişkin toprak bütünlüğünü sağlama amacıyla uygulanması gereken hedefler yer alırken, kadının mülkiyete erişimiyle ilgili düzenlemeler söz konusu edilmemiştir. Toplumsal cinsiyet adaleti konusu söz edilmediği gibi yapısal dönüşümlere yönelik politikalar da yer almamaktadır. Bunun yerine kırsal kadının girişimciliğinin artırılması artık bu dönemin kalkınma planının merkezinde yer almaktadır (TBMM, 2019). Kadının güçlenmesi, kadınların yapısal dönüşümleriyle değil, kapitalist piyasalarda etkin üretici olarak yer almalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylece, kırsal kadınları girişimciliğine teşvik etmeye çalışan 2010'lar sonrası devlet planlamaları, kadın emeğini görünür kılarken aynı zamanda küresel piyasa ekonomisine entegrasyonunu hedefleyerek, yeniden büyüme odaklı ulusal kalkınma için kadını araçsallaştırmaktadır.

Türkiye Tarımında Kadın Girişimciliğinin Sınırlıkları

Türkiye'deki kırsal kadın üreticilerinin, tarımsal üretimde önemli rol oynamış olduğu ve emeğinin görünmezliği yukarıda ifade edilmiştir. 2010'lu yılların ortasından sonraki devlet politikalarında ise kadın emeğini, sürdürülebilir tarımın 'rekabet gücü yüksek' yeni iş gücüne ve 'girişimci çiftçi'ye dönüştürme çabası olduğu görülmektedir. Ancak en azından on seneden daha az olan bu süre içinde, kırsal kadınların girişimci tarımsal üretimde aktif rol oynamasının kolay olmadığı görülmektedir. Örneğin, kalkınma projelerinin AB'ye aday ve potansiyel ülkelere destek amacıyla yürütülen IPARD destekleri, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) iş birliğinde, kadınların girişimciliğine ve istihdamına yönelik desteklerde önemli rol oynamaktadır (IPARD, 2015). "Daha fazla değer üreten, daha adil paylaşılan, daha güçlü ve müreffeh Türkiye" (TBMM, 2019: 29) sloganıyla kadınların güçlendirilmesini sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin merkezine koyan IPARD, hibe sahiplerini seçerken kadınlara pozitif ayrımcılık yaptıklarını belirtmektedir (TKDK, 2019: 13). Buna rağmen, IPARD1'in (2007-2013) 1055 (%10'luk dilim), IPARD2'nin (2014-2020) sadece 416 kadına eğitim ve hibe verdiği bildirilmiştir (TBMM, 2018: 161).

Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu (TBMM, 2018) da uygulamaya geçen kadın girişimciliğiyle ilgili çeşitli projeleri değerlendirmekte ve bu projelerin sınırlı sayıda kırsal kadına ulaşabildiğini vurgulamaktadır. Komisyon Raporu'na göre, 2015'te Gıda, Tarım ve Orman Bakanlığının *Kadın Çiftçiler Tarımsal Yeniliklerle Buluşuyor* projesinde, 1099 kadın tarım üreticisine eğitim verilmiştir

(örn. Kadın Çiftçiler Vermikompost Üretiyor Projesi, Balıkçılıkta Kadın Eli Projesi, Kadın Çiftçilere İpek Böceği Yetiştiriciliği Projesi, Alıç Sirkesi Projesi, Kırklareli’de Kaz Yetiştiriciliği Projesi). Bölgesel kalkınma ajansları tarafından düzenlenen projelerde (örn. Kırsal Kadınlarımız Kazanıyor Projesi, Alacakız Sağılsın, Ayşe Teyzem Kazansın Projesi, Kendime Ait Bir Sera Projesi), İŞKUR (Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü) ve KOSGEB (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı) katkısıyla gerçekleşen istihdam yönelimli ve iş fikri olan kadın çiftçilerin KOSGEB kredi imkânlarından faydalandığı projelerde (örn. Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi, Yeni Girişimci Desteği) sera kurulumu, coğrafi işaretli ürün temsilciliği ve dijital teknoloji ve bilgiye erişim gibi konularda özellikle kırsal kadına destek verilmeye çalışılmaktadır. Ancak rapora göre, kadınların katılım oranları çok düşük seviyelerde kalmaktadır. Bakanlık destekli projelerin değerlendirme raporlarında, bunun nedeni olarak ev içi sorumluluklarının fazla olması, haberdar olmama, isteksizlik, öz güven yetersizliği ve projelerin bakanlık tarafından yeterince izlenmemesi yer almaktayken (TBMM, 2018:166); KOSGEB ve İŞKUR projeleri raporlarında ham madde alımları için kırsal kadına destek sağlamama, başvuru koşullarının zorluğu ve kadınlara pozitif ayrımcılığın yapılmaması yer almaktadır (TBMM, 2018:25-30). Gülçubuk, *Türkiye’de Kırsal Kadının Girişimciliğini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ve Kadınların Bu Konuda Güçlendirilmesine Yönelik Politika Önerilerinin Geliştirilmesi* çalışmasına atf yaparak TBMM Komisyon Raporu’nda, kırsal kadına yönelik projelerin ya çok küçük gruplar hedeflediği için ya da proje tarihleri dışında eğitim ve çalışmaların devam etmediği için sürdürülebilir olmadığını belirtmiştir (TBMM, 2018: 13-15). Ayrıca Komisyon Raporu, “ürünler için sürekli bir pazarlama imkânı bulamadıkları için tıkanmakta” olduğu, sorunun sermaye eksikliğiyle ilgili olduğu ve dolayısıyla kırsal kadınların piyasaya yönelik girişimcilikten daha çok geçimlik girişimciliğine katıldıklarını da aktarmaktadır (TBMM, 2018: 17).

TBMM Komisyon Raporu, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu’nu 2012-2016 yılları arası yapıldığı görülen tüm projelerde kadının durumunu iyileştirmeye yönelik hedeflerin her seferinde tekrarlanmaktan ibaret olduğunu belirterek eleştirmektedir (TBMM, 2018: 97-98). Rapor, fırsat eşitliği için daha çok çalışılması gerektiğini ifade ederek, girişimcilik, eğitimlerin eksikliği, deneyim-tekniik bilgi yetersizliği, ekonomik kaynaklara erişimin zorluğu, kurumlar arası iş birliğinin yetersizliği ve sosyal güvenlik sorunları gibi konularda hala çok fazla ilerlemeye ihtiyaç olduğunu ve tarımda sürdürülebilir kalkınma ve kırsal kadının girişimciliği için bu eksikliklerin giderilmesinin elzem olduğunu belirtmektedir (TBMM, 2018: 163-169).

Son yıllarda sürdürülebilir ve aynı zamanda 'rekabet gücü yüksek' tarım uygulamalarını yerine getirmeyi hedefleyen Türkiye kalkınma politikaları, çiftçilere özellikle, uluslararası rekabetinin giderek arttığı kapitalist üretime daha etkin katılım için girişimcilik, yeni tarım yöntemleri ve yeni teknolojileri teşvik etmekte ve ağırlıklı bu konularla ilgili eğitime yönelik projelere destek vermektedir. Bu projelerin raporlarında, liberal ekofeminist yaklaşımda varsayıldığı gibi kadın tarım üreticilerinin bilinçsiz ve bilgisiz olduğu belirtilmekte; kadınların sahip olduğu yerel bilgiler yok sayılmakta ve pratikte yaşanan sosyoekonomik sorunlar görmezden gelinmektedir. Organik tarım, 'yeni tarım' veya girişimci tarım ile ilgili yeni uygulamalar, uzman bilgi aktarımları için eğitimler almanın yanı sıra finansal destek almak için çeşitli kayıt işlemleri gibi uzun ve meşakkatli adımlar gerektirmektedir. Ülke genelinde hem eğitim düzeyinin düşük olduğu hem de erkek egemen kamusal alana ve rekabetçi piyasaya katılımda toplumsal cinsiyete dayalı engellerle karşılaşabilen tarım üreticisi kadınların büyük kısmının, yeni uygulamalardan faydalanmasının son derece güç olduğunu öngörmek zor değildir. Kadınların finansal desteklerden faydalanabilmesi ve piyasada rekabetçi aktör olabilmesi için hem kültürel ve sosyal sermaye açısından güçlenmesi hem de ataerkil emek ilişkilerinin ve piyasanın eril yapısının değişmesi gerekmektedir. Ya da kadınların maruz kaldığı sömürücü emek ilişkileriyle mücadele edilerek ve onların deneyimleri ve toplumsal gerçekleri merkeze alınarak, ekolojik ve toplumsal açıdan adaletli sürdürülebilir bir tarımın hedeflenmesi gerekmektedir. Her iki yol için de yapısal dönüşüme yönelik adımlar atılması elzemdir.

Tartışma ve Sonuç: Sürdürülebilir Tarım İçin Ekofeminist Bir Yaklaşım ile Politika Oluşturmak

BM'nin kalkınma politikasını takip eden Türkiye'nin tarım politikasındaki ekolojik kaynakların sürdürülebilirliği söylemi, kendini, rekabetçi ve ilerlemeci kapitalist sisteme kaynak sağlamanın devamı için tasarlanmış olan sığ bir çevrecilik anlayışı ile göstermektedir. Bu durum Türkiye'de, özellikle neoliberalizmin ivme kazandığı 2000 sonrasında, belirgin bir şekilde görünürdür. Aslında 2000 sonrası kırsal kalkınma ve tarım politikalarının bilimsel çalışmalarda belirlenen problemlerden bihaber olduğu göze çarpmaktadır. Ancak hedeflenen planlamalarda, tarımın kadınlaşması ve kadın emeğinin görünmezliği, kadının girişimciliği üzerinden tasarlanmakta ve kadınları kapitalist piyasaya dahil etme çabası ile çözülmeye çalışılmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi neoliberal reformların ardında küçük üretici haneler ya tarımı bırakmak zorunda kalmakta ya da kadınların esnek ücretsiz emeği gibi sınırlı kaynakları, azami şekilde kullanarak hayatta kalmaya çalışmaktadır. Devlet de kadın emeğinin doğrudan serbest piyasaya yönelik üretime yönlendiren desteklerle hem ekonomik büyüme hem de kadının

güçlendirilmesi gibi toplumsal cinsiyet politika hedeflerine cevap vermeye çalışmaktadır. Kırsal kadının sürdürülebilir kalkınma için emeğinin vazgeçilmez olduğu vurgusunun hâkim olduğu bakanlık raporlarında, hedef olarak kırsal kadın girişimciliği ve yeni iş kurulması için belirlenen hibelerin yanı sıra kadın kooperatiflerinin kurulması, özellikle AB destekli sürdürülebilir kalkınma programlarında önemli görülmektedir. Fakat kamusal alandan dışlanmış, ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeden yoksun ve ev içi ve tarımsal işlerde oldukça yüksek sorumluluğu olan kırsal kadının piyasaya, sivil topluma ve karar mekanizmalara adil katılımı oldukça zordur. Sürdürülebilir kalkınma kapsamında kadınların önemli rolüne yapılan vurguya rağmen, kadının yeni tarım koşullarına, teknolojisine, bilgisine ve işlediği toprağın mülkiyetine ulaşamadığı adaletsiz koşulların göz ardı edilmesi, kadının ücretsiz emeğinin kapitalist dünyada sürdürülebilir tarıma verilecek en büyük kaynak olduğunun göstergesidir. Kırsal hanelerdeki mülkiyet sahipliği ve emek ilişkilerindeki köklü ataerkil toplumsal cinsiyet rejimi kaldırılmadan tarımda ne kadın girişimciliği ne de toplumsal cinsiyet adaleti gerçekleştirilebilecektir. Ataerkil yapıyla mücadeleyi hedefleyen politik irade olmadan kadın odaklı politika olsa da o politika altında, ataerkil ve kapitalist sömürü ilişkileri yeniden üretilmeye devam edecektir. Sürdürülebilir tarım için önemli olan ne kadar kadının girişimci olduğu değil, kadınların, hangi koşullarla nasıl üretim yaptığıdır. Eşit koşulların değil adil koşulların sağlanması gerekmektedir. Ancak mevcut planlamaların kadın-erkek fırsat eşitliğinden bile uzakta bir yaklaşım sergilediği ortadadır. Bazı hibelere kadınlar lehine düzenlenen pozitif ayrımcılığın yetersizliği yukarıda gösterilen raporlarda açıktır. Kadınları kapitalist piyasaya entegre etmek mevcut antroposen ve ataerkil sistemi yeni görünüm ile sürdürmekten başka bir şey değildir.

Türkiye'nin tarım politikasında ekosistemin korunmasına yönelik tarımsal yönetimine kadın katılımının öneminden hiç bahsedilmemektedir. Gerçekte bugün, sürdürülebilir kalkınmanın değil sürdürülebilir ekosistemin önemsendiği tarım politikaları üretilmesi gerekmektedir. Böyle bir politika için yerel çevresel, toplumsal ve kültürel ağlara hâkim olan kadın üreticilerin aktif katılımı oldukça önemlidir. Küba örneğinde görüldüğü gibi sürdürülebilir tarım, tıpkı kapitalist üretimde olduğu gibi, feminist bir bilinç ile tasarlanan politika olmadığında ücretsiz kadın emeğinin sömürsüne dayanabilmektedir. Ekofeminist bir politika, toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk ve insan-doğa gibi her türlü tahakküm ilişkilerine karşı mücadele etmeyi hedefler. Bunun için de Haraway gibi antroposen eleştirmenlerin önerdiği türler arasında sınırların geçişken olduğunu, mekanların ve kimliklerin 'ağ oluşturduğu'nu görebilen yeni perspektifler, yeni pratikler ve yeni stratejiler meydana getirmek (Haraway, 2006: 49) önemlidir. Böyle bir paradigmatik dönüşüm hedeflerken dikkat edilmesi gereken konulardan biri

dilin üretimidir. Çünkü hiyerarşik bir dil ve söylemin üretimi, kadın sömürsünü ve doğa sömürsünü besleyecektir. Kadının doğa ile benzer sömürüye; doğanın kadınla benzer sömürüye maruz kaldığını açıklayan fakat bunu dikotomik ve indirgemeci olmadan ifade eden feminist bir dile ihtiyaç vardır.

Sürdürülebilirlik söyleminin de kalkınmacı dilinden arınması gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma düşüncesinde en çok vurgulanan konular, yoksulluk, fırsat eşitsizliği, nüfus artışından kaynaklanan gıda yetersizliği, bilinçsiz kaynak tüketimi ve gıda güvenliğidir. Burada tercih edilen terimler, bireysellik, akılcılık ve ekonomik özgürlüğüne değer veren neoliberal dille ifade edilmektedir. Ekolojik problemler de sıklıkla işlevsizliği, bencillik ya da umursamazlık gibi bireysel nedenlerle açıklamaktadır. Kadınların toplumsal cinsiyete dayalı dezavantajlarının, 'eğitilmeleri', 'bilinçlendirilmeleri' ve 'gönüllendirilmeleri' gibi bireysel çabalara vurgu yapan politikalarla aşılabileceğini iddia eden neoliberal devletler; aynı mantıkla, çevre sorunlarının da bilinçli, duyarlı ve akılcı bireysel çabalarla çözülebileceğini öngörmektedir. Ancak ataerkillik de kapitalist sömürü de yapısal bir tahakkümdür. Feminizmde ise, daha adil bir dünyaya doğru dönüştürücü değişimler hedeflenmektedir. Bunun için de kadınların deneyimlerinin, duygularının ve bilgilerinin paylaşılması ve ataerkillik sömürüye karşı dayanışması ve örgütlenmesi vurgulanmaktadır (Ertürk, 2004). Dünyanın birçok yerinde, geçimlik ekonomi ve yaşam alanı korumak üzere tohum devamlılığı ve yerel tarım metotlarının kuşaklara aktarımında kadınların aktif olduğu bilinmektedir (Shiva, 2018; FOA, 2011). Aynı zamanda bilime ve teknolojiye eğilen yerel politikaların acilliği de ortadadır (Haraway, 2006: 53). Sürdürülebilir tarım için, ataerkillik ve kapitalizm gibi toplumsal gerçekler ile yüzleşebilen; insan ve insan olmayan yeryüzündeki tüm varlıkları hiyerarşik olmayan ağlar içinde görebilen ve karmaşık ve karşılıklı ilişkileri kapsayabilen bir perspektife ihtiyaç vardır. Sığ ekoloji gibi insana hizmet eden doğa anlayışının, liberal feminizm gibi ataerkillik kapitalist sistemde kadının bireysel güçlenmesiyle yetinen toplumsal cinsiyet anlayışının çok ötesinde; dönüştürücü ekofeminist perspektifle, yerel ve uzman bilgilerinin ve deneyimlerinin paylaşıldığı ve yerel aktörlerin dayanışma ve demokratik örgütlenmeyi güçlendirdiği bir politikaya ihtiyaç vardır.

Kaynakça

Agarwal B (1985). Women and Technological Change in Agriculture: The Asian and African Experience. İçinde: I Ahmed (der.), *Technology and Rural Women: Conceptual and Empirical Issues*, UK: Routledge, 67-115.

Agarwal B (2018). Gender Equality, Food Security and the Sustainable Development

Goals. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 34, 26–32.

Akşit B (1993) *Studies in Rural Transformation in Turkey 1950-1990*. İçinde: P Stirling (der) *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*. Florida: The Eothen Press, 187-200.

Aktar C (2010). Türkiye’de ve Dünyada Küçük Aile Çiftçiliği ve Yeniden Köylülük. *Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği*, 14 Temmuz. Son erişim tarihi, 20/12/2002.

Alkan I (2018). *Tarım Sektöründe Kadın Emeği: Çarşamba Ovası Gündoğdu ve Damlatas Köylerinde Fındık, Çeltik ve Sebze Üretimi Özelinde Bir İrdeleme*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Aydın Z (2001). Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği. *Toplum ve Bilim*, 88,11-31.

Aydın Z (2010). Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture. *Journal of Agrarian Change* 10(2), 149–187.

Aysu A (2013) Türkiye Tarımının Serbest Piyasaya Uyarlanması ve Küçük Çiftçiliğim Tasfiyesi *Perspectives: Türkiye’den Siyasi Analiz ve Yorum*, 6, 14-21.

Barca S (2020). *Forces of Reproduction. Notes for a counter-hegemonic Anthropocene*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.

Barca S (9.12.2021), Yeniden Üretim Güçleri: Sosyalist Ekofeminizm ve Küresel Ekolojik Kriz, <https://www.polenekoloji.org/yeniden-uretim-gucleri-sosyalist-ekofeminizm-ve-kuresel-ekonomik-kriz/>. Son Erişim Tarihi, 20/12/2022.

Bell K (2014). *Achieving Environmental Justice-A Cross-National Analysis*. Bristol: Policy Press.

Berik G (1995). Towards an Understanding of Gender Hierarchy in Turkey: A Comparative Analysis of Carpet-Waving Villages. İçinde: S Tekeli (der) *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. London and New Jersey: Zed Books, 112-127.

Bookchin M (1996). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*. Çev. R G Öğdül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Carlassare E (1999). Socialist and Cultural Ecofeminism: Allies in Resistance. *Ethics and the Environment*, 5(1), 89-106.

D’Eaubanne F (2022). *Feminism or Death: How the Women’s Movement Can Save the Planet*. NewYork: Verso.

Elson D ve Pearson R (1981). ‘Nimble Fingers Make Cheap Workers’: An Analysis Of Women’s Employment in Third World Export Manufacturing. *Feminist Review* 7, 87–107.

Eren Benlisoy Z C (2021). Gendered Agribusiness, Feminization of Work, and Seeds of Empowerment: The Case of Women of the Greenhouse, Western Anatolia, Turkey.

İçinde: M R Walker (der), *Female Voices From the Worksite- The Impact of Hidden Bias Against Working Women Across the Globe*, UK: Lexington Books, 169-188.

Ergas C (2014). Barriers to Sustainability: Gendered Divisions of Labor in Cuban Urban Agriculture. From Sustainable to Resilient Cities. *Urban Sociology*, 239-263.

Ertürk Y 1995. Rural Women and Modernization in Southeastern Anatolia. İçinde: S Tekeli (der). *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. London and New Jersey: Zed Books, 141-152.

Ertürk Y (2004). Considering the Role of Men in Gender Agenda Setting: Conceptual and Policy Issues. *Feminist Review*, 78, 3–21.

Euronews (02/07/2022). Türkiye’de Çiftçi Sayısı Son 5 Yılda Yüzde 28 Azaldı. Son erişim tarihi, 24/08/2022.

FAO (The Food and Agriculture Organization of the United Nations) (1991). The Role of Women in Agriculture. Rome: FAO

FAO (The Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2011). The State of Food and Agriculture. Rome: FAO

Ferry L (2000). *Ekolojik Yeni Düzen*. Çev. T Ilgaz. İstanbul: YKY.

Gaard G (2011). Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism. *Feminist Formations*, 23 (2), 26-53.

Gıda ve Tarım Bakanlığı (2012). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi-Ulusal Eylem Planı (2012-2016). Ankara: TBMM.

Glazebrook T ve Opoku E (2020). Gender and Sustainability: Learning from Women’s Farming in Africa. *Sustainability* 12(24), 10483.

Gündüz Hoşgör A (2011) Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vaka’nın Analizi. İçinde: S Sancar (der). *Birkaç Arpa Boyu 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 219-247.

Haraway D (2006). *Siborg Manifestosu*. Çev. O Akinhay. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Haraway D, Ishikawa, N, Gilbert, S F., Olwig, K, Tsing, A L ve Nils, B (2016) Anthropologists Are Talking – About the Anthropocene, *Ethnos*, 81(3),535-564.

IPARD (2015). (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA). IPARD- Programı Nedir? Ankara: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu-IPARD.

IPARD (t.y.). (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA). Öne Çıkan Projeler. Ankara: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu-IPARD.

Onaran İncirlioğlu E (1993). Marriage, Gender Relations and Rural Transformations in Central Anatolia. İçinde: P Stirling (der) *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*. The Eothen Press, 115-125.

Kalonya D H (2021). Müştereklerin Çitlenmesi Ekseninde Kadınlar: Ekofeminist Perspektiften Türkiye’de Çevre Hareketleri. *Planlama* 31(3), 448–465.

Kandiyoti D (1989). Kadınlar ve Hane içi Üretim: Türkiye’de Kırsal Dönüşümün Etkileri. İçinde: D Kandiyoti (der). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kandiyoti D (2011). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kandiyoti D (1989). Women and the Turkish state: Political actors or symbolic Pawns? İçinde: N Yuval-davis, ve F Anthias (der) *Woman-Nation-State*. London: Macmillan.

Keyder Ç ve Yenal Z (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu- Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kocabicak E (2018). What excludes women from landownership in Turkey? Implications for feminist strategies. *Women’s Studies International Forum*, 69: 115-125.

Külcür R (2022). Toplumsal Cinsiyetin Çevresel Adalet ve İklim Değişikliği Bağlamında Türkçe Literatürdeki Görünürlüğü. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 24: 31-54.

Mies M (2014). White Man’s Dilemma: His Search for What He Has Destroyed. İçinde: Mies, M Ve Shiva, V *Ecofeminism*. London: Zed Books.

Mies M ve Shiva V (1993). *Ecofeminism*. Kanada: Fernwood Publishing.

Moore J W (2016). *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press.

Morvaridi B (1992). Gender Relations in Agriculture: Women in Turkey. *Economic Development Cultural Change* 40(3), 567-586.

Morvaridi B (1995). Macroeconomic Policies and Gender Relations: The Study of Farming Households in Two Turkish Villages. İçinde: R L Blumberg (der.). *Engendering Wealth and Well-Being: Empwerment for Global Change*. Boulder: Western Press.

Özay S (2003). Bergama: Halkın Hukuk Mücadelesi. L. Sanlı (der). *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Özbay F (2019a). Kırsal Yörelere Kadının Statüsü, işgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu. İçinde: F Özbay (der). *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 107-128.

Özbay F (2019b). Türkiye’de Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi. İçinde: F Özbay (der). *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 29-60.

Öztürk M (2012). *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neo-Liberal Age*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Öztürk M (2014). Migration as Movement and Multiplace Life: Some Recent Developments in Rural Living Structure in Turkey’ Population, *Space and Place* 20: 370-

388.

Öztürk M vd (2014). Commodification and the Social Commons: Smallholder Autonomy and Rural–Urban Kinship Communalism in Turkey. *Agrarian South: Journal of Political Economy*. 3(3) 337–367.

Parameswaran G (2022). A History of Ecofeminist-Socialist Resistance Feminist-Socialist Resistance to Eco-crisis in India co-crisis in India. *Journal of International Women's Studies*, 24(2), 1-15

Pligeram R ve Amos B (2015). Beyond “Inherit It or Marry It”: Exploring How Women Engaged in Sustainable Agriculture Access Farmland. *Rural Sociology* 80(1), 16–38.

Plumwood V (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. Çev. B Ertür, İstanbul: Metis.

Porritt J (1989). *Yeşil Politika*. Çev. A Türker, İstanbul: Ayrıntı.

Resmî Gazete (2002). Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelik Ankara: Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü.

Resmî Gazete (2004). İyi Tarım Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik. Ankara: Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü.

Salleh A (2003). Ecofeminism as Sociology, Capitalism Nature Socialism, 14:1, 61-74.

Shiva V (2006). *Küresel Gıda Soygunu- Çalınmış Hasat*. BGST: İstanbul.

Shiva, V (2018). Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik- Yeryüzü Demokrasisi. BGST: İstanbul.

Slee B (1993). Endogenous Development; A Concept In Search Of A Theory. *Options Mediterraneennes* 23: 43-54.

Surish L (2021). Understanding the Relationship Between Sustainability and Ecofeminism in an Indian Context. *Journal of Developing Societies* 37(1), 116–135.

Suzuki Him M ve Gündüz Hoşgör A (2019). Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey. *Sociologia Ruralis*, 59(3), 540-559.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (1996). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2001). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2007). Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2014). Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2018). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu. Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2019). On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023). Ankara: TBMM.

Tekeli İ (2011). Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci. İçinde: İ Tekeli (der.). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 68-95.

TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı). (2022). İstihdam İzleme Bülteni Sayı 116. Son erişim tarihi 24/08/2022.

TKDK (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu) (2019). TKDK Stratejik Planı (2019-2023). Ankara: TKDK

Tulloch L ve Neilson D (2014). The Neoliberalisation of Sustainability. *Citizenship, Social and Economics Education*, 13 (1), 26-38.

UN (United Nations) (1972). Stockholm Declaration and Action Plan for the Human Environment. Stockholm: UN.

UN (United Nations) (1987). Our Common Future. NY: UN.

UN (United Nations) (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Brezilya: UN.

UN (United Nations) (2000). We the Peoples: The Role of the United Nations in the Twenty First Century. NY: UN

UN (United Nations) (2012). Sustainable Development Goals (SDGs). Brezilya: UN.

UN (United Nations) (2022). The Impact of Stockholm Conference on the UN System: Reflections of 50 Years of Environmental Action. Stockholm: UN.

Üçeçam Karagel D (2010). Türkiye Kırsalında Tarımda Çalışan Kadın Nüfus (1990-2000). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3(13), 254-267.

Vázquez-Barquero A (2007). Endogenous development: Analytical and policy issues. İçinde: A J Scott ve G Garofoli (der). *Development on the Ground: Clusters, Networks and Regions in Emerging Economies*. London and NY: Routledge. 23-44.

Warren K (2000). *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What It is and Why It Matters*. New York: Rowman ve Littlefield Publishers.

Yaman Öztürk M ve Akduran, Ö (2010). Tütün Tarlalarında Kadın Emegi: Bafra'da Tütün Üretici Olmak. İçinde: S Dedeoğlu ve M Yaman Öztürk (der). *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 215-248.

Yılmaz F (2019). Doğanın Sermayeleştirilmesinin Kadın Yaşamına Sirayeti: Çevre Direnişlerindeki Kadınların Deneyimleri Üzerinden Bir Araştırma. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.

Kadın Hakları Siyaseti: Siyasetin Eril Karakterini Değiştirmek

Serpil Sancar, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Emekli Öğretim Üyesi

E-Posta: serpilsancar@gmail.com

Kadın hakları siyasetinin son elli yıl içerisindeki en önemli başarılarından biri, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması için yapılması gerekenleri, küresel kadın hareketinin gücüyle ve uluslararası örgütlerin desteğiyle uluslararası düzeye taşıyarak hukuki-siyasi metinler haline getirmek oldu. Bunun için kadın örgütleri; dünya çapında kadın hakları ihlallerini önlemeyi ve cinslerin eşitliğini hayata geçirmeyi amaçlayarak uluslararası düzeyde bunu onaylanan hukuki metinler hazırladılar ve bu metinleri kendi devlet yetkilileri ile siyasi kurumlarına imzalattılar.

Dünyada kadın haklarını koruyan ve kadın erkek eşitliğini gerçekleştirmek için yapılması gerekenleri tanımlayan, yani bir çeşit 'kadın hakları evrensel beyannamesi' sayılan temel hukuki-siyasi metin, *Kadınlara Karşı Her Türölü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi-CEDAW*'dır. CEDAW, Birleşmiş Milletler örgütünün çatısı altında hazırlanarak 1981 yılında yürürlüğe girdi ve birkaç yıl içinde 87 ölke tarafından imzalandı. CEDAW'ın hükümlerinin hayata nasıl geçeceğini gösteren yol haritası ise 1995 yılında Pekin'de toplanan *IV. Dünya Kadın Kongresi*'nde kabul edilerek bütün ölkelerce uygulama taahhüdü ile imzalanan *Pekin Eylem Planı*'nda yer aldı. Bu süreçte devlet kurumları ve sivil örgütleriyle hazırlık süreçlerine katılıp sundukları önerilerin metinlerde yer almasını sağlayan ölkelerden biri de Türkiye oldu.

1995 yılından bu yana ise Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi başta olmak üzere çok sayıda uluslararası ve bölgesel kuruluş; toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının uygulanmasını destekleyip durum saptayan düzenli izleme raporları hazırlayarak periyodik eylem planları yaptı ayrıca uzman ve bütçe destekleriyle ölkelerin eylem planlarını uygulamaları konusunda kolaylık sağladı.

Artık bu çabalar sonucunda elimizde, evrensel düzeyde kabul görmüş, birçok

Ülkede uygulanarak geçerliliği kanıtlanmış ve imzacı ülkeler tarafından toplumsal cinsiyet eşihsizliklerine karşi uygulanacağı vaat edilmiş normlar, stratejiler, politikalar ve başarılı örneklerin bilgileri var¹. Ama elbette bu uluslararası sözleşmelerin ve siyasi kararların devletlerce imzalanmış olması, gündelik hayattaki cinsiyetçiliği ve kadınların yaşadığı hak ihlallerini birden ortadan kaldırmaya yetmiyor; uygulanmasını sağlamak, izlemek ve her noktasında toplumsal cinsiyet eşihtliğini savunmaya devam etmek gerekiyor.

Siyasal Katılımda Cinsiyet Eşihtliği Açısından Türkiye'nin Dünyadaki Konumu

Bugün dünyada 'siyasal karar süreçlerine cinslerin eşiht katılımının' sağlanması, toplumsal cinsiyet eşihtliğini sağlamada en stratejik ön-koşullardan biri sayılıyor. Çünkü kadınlar, siyasal kararlara katılımında en az 1/3 oranında yer almadan cinsiyet eşihtliği konusunda kalıcı değişiklikler yapılamıyor. Buna, 'siyasal temsilde cinsiyet eşihtliği için kritik eşiht' diyoruz.

Bugün kadınların eşiht siyasal katılımını gösteren lkelerin en temel verilerine baktığımızda, eşihti aşanları ve aşamayıp düşenleri görüyoruz. Ne yazık ki Türkiye de eşihte takılıp düşenler arasında yer alıyor. Eşiht siyasal katılımın önemine dikkat çekebilmek için birkaç temel sayısal veriyi burada ele alalım:

- 2021 yılı itibariyle ülke parlamentolarındaki kadın ortalaması %26. Bu oran İskandinav lkelerinde %44; Avrupa lkelerinde %30, Avrupa Parlamentosunda %39; Asya lkelerinde %20, Orta Doğu ve Kuzey Afrika lkelerinde %17,5; Türkiye'de %17².
- Siyasal kararlara katılımında cinsiyet eşihtliği açısından IPU verilerine göre, 2021 yılı itibariyle, 186 ülke parlamentosu içinde 130. sıradayız³.

Türkiye'de siyasal parti yönetimlerinde, ulusal ve yerel seçimlerle oluşan siyasal temsil oranları önemli olan bir diğer göstergedir. TBMM'de 2018 yılı genel seçimleri verilerine göre siyasal partilerin kadın milletvekili oranları şöyle:

- Halkların Demokratik Partisi (HDP) %40; Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) %18; Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) %13; Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) %8; İYİ Parti %7,6.
- TBMM'de kadın milletvekili oranı %17 iken siyasal partilerin kadın il ve ilçe başkanlarının oranı ancak %2,8.

Siyasal partilerin merkez yönetim organlarındaki (MYK) kadın oranları ise şu şekildedir:

- HDP MYK'da 31 üyenin 11'i kadın (%35); her düzeyde (il ve ilçe dâhil) parti eş başkanlarından biri kadın.
- CHP MYK'da 15 üyenin 4'ü kadın (%26); Parti Meclisi'nde 60 üyenin 21'i kadın (%35).
- AK Parti MYK'da 25 üye içinde 6'sı kadın (%24); MKYK'nin 51 üyesi içinde 15 kadın üye (%29).
- İYİ Parti genel başkanı ve Genel İdare Kurulu'nun 20 üyesinin 5'i kadın (%25).

Seçimle oluşan yerel yönetimlerin karar organlarında kadın oranlarına baktığımızda ise Türkiye açısından çok daha ciddi bir cinsiyet asimetrisi olduğunu görüyoruz:

- Dünyada mevcut yerel yönetimlerin karar organlarına seçilmiş 6,02 milyon yöneticinin 2,18 milyonu yani %36'sı kadın.
- Dünyada sadece 20 ülkede yerel karar organlarında %40'ın üstünde kadın var. 28 ülkede bu oran ise %30-40 arasında.
- Türkiye'de Belediye Başkanları içinde kadın oranı %3, belediye meclisleri üyelerinin ise ancak %11'i kadın⁴.

Türkiye ile ilgili siyasal kararlara katılımda cinsiyet eşitliği açısından HDP'nin kadın milletvekillerini ve siyasal parti yönetimlerinde ulaştığı kadın oranlarını dışarıda tuttuğumuzda, kadınların neredeyse görünmez hale geldiğini fark ediyoruz. Seçimlerde %33 cinsiyet kotası uygulamasını tüzüğünde öngören CHP, bazen kota uygulamayan AKP'nin dahi bir gerisine düşebiliyor. Gerek genel ve yerel seçim aday listeleri gerek de parti yönetimleri seçimlerinde hem 'cinsiyet kotası' hem de 'eşbaşkanlık' tekniği uygulayan HDP, kadın siyasal temsilde cinsiyet eşitliği açısından önemli bir başarı kazanmış görünüyor. Bunun nedeni, HDP'nin, yukarıda bahsettiğim norm, strateji ve politikaların çoğunu uyguluyor olmasıdır. Ama HDP de diğer partiler tarafından örnek alınıp rekabet edilen bir parti durumunda olmadığı için HDP'nin siyasal temsilce cinsiyet eşitliği konusunda ulaştığı nokta, diğer partileri çok da etkilemiyor.

Bu veriler; hem ulusal hem de yerel düzeyde ayrıca siyasal parti yönetimlerinde var olan kadınların siyasal katılım düzeyinin dünya ortalamalarının çok gerisinde

kaldığını gösteriyor. Söz konusu veriler ve değerlendirmelerinden yola çıkarak Türkiye'nin hala erkeklerce yönetilen 'erkek egemen bir toplum' olduğunu ve bu açıdan bakıldığında dünyadaki 'demokratik ülkeler liginden düşme' sürecinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu da bizi, bugünlerde gündemde olan 'Cumhuriyet'in demokratikleştirilmesi' tartışmaları içinde cinsler arası eşitliğin neden yeterince yer almadığını tartışmaya sevk etmektedir.

Siyasal Temsilce Cinsiyet Eşitliği Yol Haritası Nasıl Olmalı?

Siyasal temsilde cinsiyet eşitliğinin evrensel düzeyde doğrulanmış politikaları Türkiye'nin önüne iki temel stratejik uygulama koyuyor: bunlardan ilki, siyasi kararlara her cinsin önce en az 1/3 ve en kısa süre içinde de 1/2 oranına yükseltile bir katılım oranını gerçekleştirmek; bu hedefe ulaşmanın zor olduğu siyasi karar süreçlerindeyse, CEDAW'ın öngördüğü gibi, cinsiyet 'kotaları' uygulayarak eşit temsile ulaşmaktır. İkinci strateji ise sadece belli bir sayıda kadının siyasi karar süreçlerinde yer almasıyla yetinilmeyerek kadın hakları savunucularının bir tür siyaset önerisi ve çözüm politikaları temsilcileri olarak siyasi karar süreçlerinde yer almalarını sağlamaktır.

Türkiye'nin taraf olduğu ve imza attığı, evrensel toplumsal cinsiyet eşitliği mevzuatının gereklerine göre atılması gereken bu iki adımın gerçekleşmesi için yapılması gerekenlerin titizlikle ele alınması önemli bir ihtiyaçtır. Bu bağlamda şimdi ne durumda olduğumuza dair yöneltilen soru, bizi, özellikle *İstanbul Sözleşmesi*'nin yürürlükten kaldırılmasıyla birlikte, AKP hükümetinin 2010 sonrası ikinci döneminde başlayan kadın haklarında gerilemesinin hızlanarak devam ettiği noktaya getirir. Bilhassa son dönemlerde, kadın hakları konusunda bütünüyle muhafazakârların ve hatta fanatik dinci azınlık grupların belirleyici etkisiyle hareket eden hükümetin kadın hakları konusunda doğrudan geri adımlar atmaya devam ettiğini görüyoruz. Ancak bu gelişmelerin varlığına rağmen, toplumsal cinsiyet eşitliğinin kurumsallaşması ile sürdürülebilir olması ve en temel şart olan siyasi ve kamusal karar konularında cinslerin eşit var olma hakkının sağlanması için bir an önce zorunlu adımların atılması gerekiyor.

Demokrasilerin Temel İlkesi Temsilde Eşitlikdir...

Siyasal temsilde eşitlik ulusal ve yerel parlamentolarda başlayarak yayılır. Bu nedenle de hala dünyada demokrasilerin ve eşitliğin en önemli göstergelerinden biri, siyasi temsildeki cinsiyet eşitliğidir. Çünkü cinslerin eşit siyasi temsili, bir yandan seçmenin kadın politikacılara karşı eşitlik normuna uyacağını vaat etmesine diğer yandan da siyasi partilerin seçim aday listelerinde kadınlara ne kadar eşit yer verdiğine bağlıdır.

Siyasal temsilde cinsiyet eşitliği, aslında, erkek egemenliğinin iki stratejik mekanizmasını etkisiz hale getirmeyi öngörür: bu anlamda hem toplumda kadınları ikincilleştiren cinsiyetçi önyargılarına karşı durur hem de toplumsal kaynakların nasıl paylaşılacağını belirleyen siyaset mekanizmasını cinsiyet eşitliğini sağlamaya zorlar.

Türkiye’de siyasal partilerin bu konudaki tutumlarını tanımlamak istersek gönül rahatlığıyla ana-akım partilerin büyük çoğunluğuna ‘cinsiyet körü’ diyebiliriz. Partilerin büyük çoğunluğu; hala stratejik güç kaynaklarının erkeklerin elinde olmasını sağlayarak bunun temel kurum ve mekanizmalarını sonuna kadar sahiplenilen yapılarını değiştirmeye direniyor ve partilerinin erkek çoğunluğunca yönetilmesini sessizce sürdürmeye çalışıyor. Bu olgu, siyasal partilerin cinsiyetçi yapılarını dönüştürmeyi, Türkiye’de demokrasinin yeniden inşasındaki en stratejik adımlardan biri haline getiriyor.

Dünya deneyimi bize, siyasal kararların belirlendiği konumlarda kadınların da eşit var olabildiğini sağlamanın kendiliğinden gerçekleşmeyeceğini; tersine, ancak yürütülecek doğru mücadelelerle ve sürdürülebilir belli aşamalardan geçerek gerçekleşebileceğini gösteriyor. Bunun aşamalarını şöyle tanımlayabiliriz:

- Önce kadınların, sadece siyasal alanda değil; toplumun her alanında var olması ve ‘görünür olması’ gerekiyor. Bu var olma, modern yaşamın, demokrasinin ve temel insani var oluşun bir gereği olarak ‘normal, meşru ve olağan’ hale gelmeyle gerçekleşecek toplumsal dönüşüm ile mümkündür. Buna, dünyaya gelirken eşit sayıda olan farklı cinsiyetlerin toplumsal yaşama katılımında da eşit olması; yani ‘katılımda biyolojik adalet’ gereği eşitlik diyoruz.
- Kadınların modern toplumsal yaşamın ve alanın her boyutunda var olmaları, her yerde düşüncelerini, kendi yaşamlarına ilişkin taleplerini dile getirebilmesi, diğer deyişle kadınların kamusal alanlarda eşit var olabilmek için güçlenmesi; yani ‘toplumsal kararlara eşit katılım ve eşit söz hakkına; eşit güç konumuna’ ulaşmaları gerekiyor.
- Kadınların kamusal alanlarda güçlenmesi, aynı zamanda, politika oluşturma süreçlerine kendi yararına müdahale edebilmelerine ve ‘kendi çözümlerini siyasi kararlara dönüştürebilmeyi başarmalarına’ bağlıdır. Bunun gerçekleşmesi için de ‘kadın hakları siyasetinin temsilcilerinin siyasal süreçlerde temsili’ vazgeçilmez bir mecburiyettir.

Dünyada ve ülkemizde, bu sürecin farklı aşamalarını ve farklı gerekliliklerini

dikkate alarak farklı stratejiler ve politikalar öngörmeden, çeşitli gereklilikleri birbirinden ayırtmadan, sadece içlerinden birini gerçekleştirerek eşitliği sağlayacağını sanan çok fazla parti ve örgüt deneyimi vardır. Söz konusu farklı aşamaları ve farklı boyutları dikkate almadan kadınların görünürlüğünü sağlamakla yetinmek ve bununla cinsler arası eşitsizliğin çözüldüğünü düşünmek eksik ve yanlış bir bakış açısidir. Burada bahsettiğim diğer boyutları, özellikle üçüncü boyut olan 'kadın hakları siyasetinin temsilini önemsememek', cinsiyet ayrımcılığını yeniden yeniden üreten bir körlüktür. Bahsedilen farklı boyutların hepsini birden dikkate almadan, sadece birkaç elit kadını siyasete sokmaya çalışmakla yetinmek çözümsüzlüğü getiriyor. Çeşitli ülkelerin örneklerinden de gördüğümüz üzere cinsler arası eşitlik, zorunlu temel adımları atıp gerekli politikalara uyulmadan, kendiliğinden sağlanamıyor. Türkiye de bu tür başarısız ülke örneklerinden biri...

Kadınların Kamusal Görünürlüğü Modernleşme Kriteridir, Ama Bugün İçin Yetmez...

Tarihsel olarak 19. ve 20. yüzyılda erkekler, modern kamusal alanlarda, ailenin geçimini sağlamak, kurumları yönetmek ya da sadece eğlenmek amacıyla var oldular ve böylece bu alanları kendi yaşam ihtiyaçlarına göre şekillendirdiler. Bunun sonucu, erkekler bilimin, teknolojinin, devletin, sendikaların ve siyasal partilerin yönetimini ellerinde tuttular; hukuk, ticaret ve sanayi alanındaki kurumlar ve şirketler gibi modern kurumları kurup yönettiler. Bu gelişimin kaçınılmaz sonucu olarak bu alanlar erkeklerin öncelik ve ayrıcalık kazandıkları yerler olarak erkeklerin üstünlüklerine dayalı 'eril güç oluşturma alanları' haline dönüştü. Kadınlar ise modern kamusal alanlarda çok az görünmüş ve esasen, çocuk bakımı ve ücretsiz aile işçisi olarak özel alanlarda kapalı kalmıştır. Modernleşmenin yarattığı bu 'cinsiyete dayalı iş bölümü', kadınların neden erkeklerle birlikte eşit olarak kamusal dünyada var olamadıklarının temel nedenidir.

Kadınların toplumun her alanında görünür hale gelmeleri demek, yaşamın her noktasında kadınların var olmalarının normal, kaçınılmaz ve gerekli hale gelebilmesi demektir. Bu, modern sanayi toplumlarının çoğu için de oldukça yeni bir gelişmedir. Çünkü birçok modern meslek ve kamusal faaliyet, yakın zamana kadar, erkeklerce yapılıyordu. Örneğin bilim, hukuk, sanat gibi alanlar; mühendislik, doktorluk, hâkimlik gibi meslekler çok uzun süre, hatta şimdi bile erkek ağırlıklı olmuş ve olmaya devam etmektedir. Dahası, eğlence ve spor gibi faaliyetler bile yakın zamanlara kadar erkeklere özgü idi. Kadınlar, yeni gelişen kapitalist piyasaların işyerlerinde ucuz işgücü olarak var olsalar bile, artan çocuk ölümleri nedeniyle, zorunlu olarak evde kalıp çocukların bakımını üstlenmek

durumundaydılar. Ancak son yüzyılda, kadınlar, büyük mücadelelerle ve aşama aşama kamusal yaşamda var olma ve görünür hale gelme hakkını kazanmıştır. Bu erkek egemenliğinin dönüşümü aslında 20. yüzyılda, iki büyük dünya savaşında yaşanan yıkımla başladı; silahlanma ve ulus-devletlerin egemenlik savaşları, erkek egemen dünyanın nasıl bir yıkıcılığa yol açabileceğini göstererek önemli bir farkındalık yarattı. Modern dünyayı şekillendiren bu eril iktidar mekanizmalarının değişmesi gerektiğinin kavranması, İkinci Dünya Savaşı ertesi yeniden inşa süreçlerine damgasını vurdu. Ancak 20.yüzyılın sonuna doğru, kadınlar, birçok alanda görünür hale gelerek kamusal alanda varlıklarını itiraz edilemez kıldılar. Dolayısıyla bugün birçok modern kamusal alanda kadın varlığının ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde görünür hale gelebildiği ve normalleştiği söylenebilir.

Yaşananlara koşut olarak 'kadınların kamusal görünürlüğü'nün meşrulaşması' öncelikle iki büyük dünya savaşının yaşandığı coğrafyalarda gerçekleşti. Ama bütün bu gelişmelere rağmen örneğin kadınların olimpiyatlarda farklı spor dallarında yarışmalara katılabilmesi, uzay bilim alanında kadınların varlığı ve kadın astronotların görünmesi gibi olgular hala insanlık için çok yeni gelişmelerdir.

Söz konusu bu gelişmeler beraberinde bazı soruları gündeme getirmektedir: Kadınların bu kamusal görünürlüğü, onların modern toplumların güç ve statü alanlarından dışlanmış olmalarını ortadan kaldırdı mı? Yani kadınların yaşamın birçok alanında olabilmelerinin, onların kendilerini ilgilendiren konularda toplumsal ve siyasal kararlara da katılıp kendi sorunlarını çözebilecek politikaların geliştirilebilmesini sağladı mı? Cevap: 'Her zaman değil, hatta çoğunlukla hayır; belki şimdilik değil.' Ama kadınların bu kamusal var oluşlarının yaygın ve güçlü hale gelmesiyle siyasetin karar konumlarına kadınların katılımının da kapıları açılmış oldu.

Özetle, bugünden bakınca daha açıkça görüyoruz ki kadınların modern kamusal alanlara girişi ve görünür hale gelmesi, tek başına, kamusal yaşamın erkek egemen karakterini değiştirmeye yetmiyor. Çünkü kadınların kamusal görünürlüğü ve var oluş biçimleri erkeklerden farklı olabiliyor. Bu nedenle, kadınlar ne kadar kamusal alanda görünür hale gelseler de bazı stratejik alanlarda erkek egemenliği devam edebiliyor. Örneğin, dünyanın birçok yerinde dini, askeri/militer kurumların yönetimi ve ekonomik kararların belirlenmesi, geçmişte olduğu gibi bugün de çoğunlukla erkeklerce yürütülen ayrıcalıklı alanlar olmaya devam ediyor.

Modern Kamusalılığın Gelişimi Cinsler Arası Eşitsizliği Giderip Kadınları Eşit Kılar mı?

Aslında sözünü ettiğimiz süreç insanlık tarihinin son birkaç yüzyılda yaşadığı sanayileşme, kapitalistleşme, kentleşme süreçleri yani kısaca modernleşme sürecidir. Bu süreçler, her zaman demokratikleşme ile sonuçlanmadı. Doğrusu, 20. yüzyılda var olmuş birçok 'modern otoriter devlet' kamusal alanda kadınların eşit ve meşru görünürlüğüne destekledi. Örneğin eski Sovyetler Birliği-SSCB bünyesindeki sosyalist devletlerde hem siyasal temsil konumlarında hem de çalışma yaşamının erkek egemen sektörlerinde, kadınların varlığı her zaman en az yüzde 30, hatta daha fazla oldu. Ama bu kamusal var oluş, ciddi bir kadın haklarını koruma siyasetinin gerçek hayatta yeşermesine olanak sağlamadı; kamusal alanların çoğu yine erkek egemen olmaya devam etti. Modern kapitalist toplumlarda ise yaşanan modernleşme süreçleri, kadınların kamusal görünürlüğüne bu ölçüde bile sağlayamadı. Çünkü cinslerin kamusal yaşamın her alanında eşit var olabilmesi modern toplumların olağan gelişimi sonucu, kaçınılmaz bir olgu olarak ortaya çıkmadı. Bu gelişmeler sadece cinsler arası eşitliğin gerekliliğini anlamanın altyapısını oluşturdu. Yani cinsler arası eşitlik hem sınıflar hem ırklar hem de farklı cinsler arasında eşitlik mücadelelerinin bir parçası olarak gelişti ve bu mücadeleler de dünyanın iki yüz yıllık tarihini kapsayan 'eşit yurttaşlık hakları' mücadelesinin bir parçası oldu.

'Kapitalist piyasanın gelişimiyle' kadın emeğine gereksinme duyulan yerlerde, kadınların çalışmaya başlaması da kadınların görünürlüğüne, ister istemez teşvik etmiş oldu. Yani modernleşme dediğimiz süreç; cinsiyetler arasında bir eşitlik sağlama amacı olmadan, kadınların birçok toplumsal alanda ve mekânda ama erkeklerle eşit olmaksızın, meşru ve normal olarak var olabilmesine kaçınılmaz olarak yol açtı ve hala da yol açmaya devam ediyor.

Yaşanan dönüşümün, büyük ölçüde, 'kadınların eğitim hakkının' sonuna kadar savunulması ve 'kadınların meslekleşme mücadelesinde' elde edilen başarılar ile gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Yani eğitimin bir erkek ayrıcalığı olmaktan çıkması, neredeyse bütün 20. yüzyıl boyunca sürdürülen eğitim hakkı mücadelesinin sonucu ortaya çıkan bir dönüşümdür. Bu sayede, geçen yüzyılda tamamen erkek mesleği olan doktorluk, mühendislik, üniversite hocalığı, yargıçlık, avukatlık, polislik, subaylık gibi meslekler artık bu yüzyılda sıradan kadın meslekleri arasında sayılabiliyor.

Esasen, modern eğitim kurumlarının temeli olan 'herkesin eşit yurttaş olarak eğitimi' ilkesi, tanımı gereği, cinsiyet ayrımı gözetmeksizin her vatandaşı eşit olarak topluma/ulusa içermeyi vaat ediyordu; ama gerçeklikte öyle olmadı.

Çünkü en basitinden, okuma yazma öğrenme ve giderek yaşamını kendi ayakları üstünde durarak ve kimseye bağımlı olmadan devam ettirebilmek için kadınlara da erkekler kadar eğitim hakkının verilmesi gerekiyordu. Ama modern mesleki eğitim kurumlarından da yakın zamana değin, çoğunlukla erkekler yararlandı. Bu nedenle kadınların yüzyılı aşan eşit haklar mücadelesi içinde eşit eğitim ve meslek edinme hakkı talebi en öncelikli talep olarak yer aldı. Zaman içinde de önemli erkek okullarına ve eğitimde önemli mesleki kariyer alanlarına, kadınların girişine kapı aralandı. Yine de kadınların kamusal yaşamda ve mesleklerde görünür olmasını sağlayan bu modernleşme süreçlerini, eşitliğin gelişiminin ilk aşaması, temel eşitlik ve adalet ilkesi gereği olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada, toplumda her tür işle uğraşan, sivil/gönüllü çalışan, kamu hizmeti yapan, sanatla, edebiyatla uğraşan kadınların bir kısmının yolu, ister istemez siyasetten de geçecektir ve böylece de kadınların siyasal kararlara katılımı kendiliğinden gerçekleşecek diye düşünenler olacaktır. Ama toplumların bu konudaki deneyimlerine baktığımızda ve süreç olağan akışına bırakıldığında, siyasete katılan kadınların sayısının bir elin parmaklarını geçmediğini görüyoruz. Oysaki siyasette var olan erkek kadar, niteliğine ve siyaset yapma tarzına bakılmaksızın, eşit sayıda kadının da var olabilmesi temel bir eşitlik ve adalet ilkesi gereğidir. Eğer bu gerçekleştirilemiyorsa kadınların önünde bir engel var demektir; biz de bunu görüp tanımlamak ve nasıl aşılabileceğini öngörmek durumundayız. Bu bağlamda, en özet ifadeyle, temel olarak kadınlara özgü hakların tanımlanabilmesi ve korunabilmesi için geliştirilecek 'cinsiyet eşitliği siyasetinin' ana-akım siyaset içinde yer alması; bunun gerçekleşmesi için de 'kadınların eşit siyasal temsiline' sağlanması gerekiyor.

Demokrasi İlkesi Olarak Cinsiyet Eşitliği Gerekli....

Burada temel bir soruyu sorarak yanıtlamamız gerekir: Siyasette kadınların sadece biyolojik varlığı yeter mi, 'biyolojik varlığın kritik eşiği aşmak' şart mı? Türkiye'de kadınların siyasette, çok az sayıda da olsa, göstermelik vitrin konumlarında da bulunsa, bir şekilde görünür hale gelmesi, yani 'biyolojik temsiline' sağlanması, büyük ölçüde, Cumhuriyet devrimlerinin yaşandığı tarihsel süreçte gerçekleşti. Ama Cumhuriyet tarihi boyunca, yani son yüzyılda, kadınların kamusal görünürlüğü'nün arttığı oranda, kendiliğinden siyasal karar süreçlerinde de eşit oranda var olmaları gerçekleşmedi.

Siyasal karar süreçlerinde kadın görünürlüğü'nün artması; ancak 1990'lı yıllarla birlikte, kadın hakları hareketinin güçlenip 'eşit siyasal temsi hakkı istemesiyle' gerçekleşti. Kadınlar sadece siyasette görünür hale gelmedi; zamanla çok sayıda kadın hakları savunucusu medyada, TV kanallarında konuşmaya ve görüşlerini dile getirmeye başladılar. Haber spikerleri, program yöneticileri, uzman

görüşlerini savunan kadınlar kamusal görünürlüğü daha normal ve sıradan bir hale getirdiler. Bu gelişmeler, bazı siyasal aktörlerin, artık siyasette cinsler arası eşitliğin sağlandığını ve kadın hakları için özel olarak başka bir şey yapmaya gerek olmadığını düşünülmesine yol açtı. Özellikle bazı kesimler tarafından kadınların siyasete katılımı meselesinin aslında çözülmüş olduğu ve kadınların önünde bir siyasi engel olmadığını düşünüldü ve günümüzde bunların bir kısmı hala böyle düşünüyor. Öyle ki bugün siyasal yaşamda kadınların eksik siyasal temsilinin nedenini, siyasetin hala erkek egemen yapılarında değil; kadınların siyasete katılmadaki isteksizlik ve cesaretsizliklerine bağlayanlar var. Bu bakışa göre, kadınlar da erkekler gibi, yeterince cesur olup risk alsalar ve rekabetten korkmasalar siyasette karar konumlarına gelebilirler; çünkü bunun önünde bir engel yok. ‘Siyasetin eril içeriği’, dediğimiz şey tam da bu oluyor. Ama bu görüşlere yanıt olarak, “siyaset, cesaret, risk ve rekabete dayalı mücadele, elde edilecek bir güç değil; farklı toplum kesimlerinin talep ve çözümlerini karar süreçlerine taşımakla elde edilecek eşitlik ve toplumsal refah aracıdır” diyoruz.

‘Siyasal süreçlerdeki eril tahakkümü’ pekiştiren güç kaynaklarını, bunların erkeklerin tekelinde nasıl tutulduğunu ve kadınları siyasal kararlardan dışlayan mekanizmaların neler olduğunu görmeden ilerlemek mümkün görülüyor. Aslında bu eril tahakküm mekanizmalarına dokunulmadığı sürece ancak çok az sayıda kadın, siyasete katılmayı başarabiliyor. Kadınların her nasıl olursa olsun, siyasette az sayıda da olsa var olmasını yeterli görenler, katılım ve eşitlik ilkelerini kendilerine göre yorumluyorlar. ‘İçeriği ve hedefi eşitlik ilkesine göre tanımlanmamış bir siyasi katılım anlayışı’ az sayıda kadının siyasette var olmasını eşitlik ve adalet normları ile çelişkili görmüyor.

Bugün dünyada ve Türkiye’de görünen odur ki böyle bir bakış cinsiyetler arası eşitliğin gelişiminin önünü tıkiyor. Bu anlayışın Türkiye’de örneklerini, parlamentoda grubu bulunan birçok ana-akım partilerin yöneticilerinde görmek mümkün. Bu durumu değiştirecek adımlar atılmadığı sürece tersine dönecek olumsuz süreçlerle de karşılaşacağız. Eğer ‘biyolojik görünürlüğe eşlik edecek nicel ve nitel eşitlik kriterleri’ tanımlanıp uygulanmazsa siyasette yer alabilen az sayıda kadın, mevcut erkek egemen yapıları değiştirmeye yetmeyeceği gibi durumu tersine döndüren sonuçların ortaya çıkmasını da engelleyemez. Az sayıda kadının bir kısmı da “başkanın kadınları” ya da sadece “vitrindeki kadınlar” olduğunda, kadın hakları karşıtı siyasetin, erkek egemenliğini pekiştiren eğilimlerinin önüne geçmek olanaksız hale gelmiştir ve gelecektir. Bugün böyle bir dönemden geçtiğimizi rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Örneğin bir Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle İstanbul Sözleşmesi’nin yürürlükten kaldırılması karşısında, ana-akım siyasal partiler birkaç kınama

demeci yayınlamak dışında, hiçbir tepki veremediler ve kadın-karşıtı azınlık siyasi lobilerine karşı etkisiz kaldılar.

Kısacası, bugün kadınlar, toplumsal yaşamın her yerinde görünürler ama hala siyasal karar süreçlerinde sayısal olarak azınlıktadırlar. Bu durum, onların taleplerinin ve çözüm önerilerinin siyasal kararlara içerilmesini ve kadınların yaşam koşullarının iyileştirilmesini önlüyor⁵. Siyasetin kurumlarında 'sayısal olarak kritik eşiği aşmadan' söz söyleme ve karar konumuna gelinmiyor; siyasetin erkek egemen yapıları dönüştürülemiyor. Üstüne üstlük az sayıda ve kadın seçmenlerin taleplerini ve çözüm önerilerini temsil etme gücü olmayan kadın siyasetçiler de erkek üstünlük alanlarının kadınlara karşı korunmasında çok elverişli destekler sağlayabiliyor.

Seçici Başkanların Seçtiği Kadın ve Erkek Politikacı Profili Farklıdır...

Siyasetin stratejik mecralarında kadınların biyolojik bir tür olarak var oluşu cinsiyetler arasında eşitliği sağlamaya yetmiyor ve hatta tersine dönen sonuçlar yaratıyor dedik. Şimdi bu önermemizi biraz açalım.

Siyasette var olmayı başaran kadınların niteliklerine baktığımızda elbette öncelikle farklı ideolojik tercihlere göre çeşitlilik gösteren kadınlarla karşılaşırız. Ama siyasal partilerin ideolojik yaklaşımları ve kadınların siyasal bakışları her ne kadar önemli olursa olsun, sonuçları itibarıyla baktığımızda ideolojik değişkenlerin belirleyiciliği ancak ikincil derece etkenler arasında yer alıyor. Yani ana-akım siyasal partilerde yer alan kadın politikacılarının ideolojik bakış açılarını aşan, ortak özellikleri var diyebiliriz.

Türkiye'de siyasal partilerin seçici yöneticileri tarafından aday listelerine alınmış ve böylece seçilmeyi başarmış kadın profiline daha yakından bakarsak bazı ortak özellikler görüyoruz: genellikle orta yaşlı, meslek sahibi, yüksek eğitilmiş, evli ve çocuklarını büyütmüş, çok fazla siyaset deneyimi ve kendisini destekleyen seçmen grupları olmayan kadınlar. Ama çoğu ailesinde ya da yakın çevresinde, kendisini siyasete sokacak erkek politikacıların desteğinden yararlanıyor. Yani kadınların taleplerini siyasete taşıma konusunda sahip olduğu bir 'siyasal sermaye'den çok tamamen şahsi ve yakın çevresel faktörlerce belirlenen 'kişisel sermaye'ye dayalı bir profil ile karşılaşırız. Yani siyasete giren kadınlar, kadın örgütlerinin ve kadın seçmen çevrelerinin önerisi ve desteği ile değil; daha bireysel destekler ve siyasilerden gelen davetlerle siyasete giriyorlar. Bu durum bize 'kadın politikacılar ile kadın hakları siyaseti ve kadın seçmenler arasındaki temsil ilişkisinin çok zayıf' olduğunu gösteriyor.

Elbette siyasete seçilmiş bir kadının illaki kadın sorunlarıyla ilgilenmesi diye bir

zorunluluk olamaz. Kadın politikacılar; belli coğrafi bölgeleri, sosyal grupları, etnik ya da dini çevreleri temsil ediyor olabilirler. Ya da sadece siyasal partinin seçici liderleri tarafından, sadece görünürde kadın olsun ve parti bu konuda eleştiri almasın diye, rastgele seçilmiş kadınlar da olabilirler. Yakın zamanda siyasette gördüğümüz, ana-akım siyasal partilerden seçilmiş ve siyaset yapan kadınların çoğunluğu böyleydi; bu kadınların bazıları seçildikten sonra, çoğu zaman mecburen, bazen de gerçekten önemini kavrayarak kadın sorunlarıyla ilgilenmeye başlıyorlar. Bu da siyasal partilerde kadın hakları siyasetinin kurumsallaşmadan, sürdürülebilir strateji ve politikalara sahip olmadan, kalıcılaşmamasına; her şeyin yüzeysel, göstermelik ve seçmen oyunu almaya yönelik olmasına yol açıyor.

Bu kadınların siyasette birlikte çalışacakları erkek politikacılar ise seçildiği çevrenin önemli bir ticaret ya da sanayi çıkarlarını temsilen, ekonomik, sosyal, bölgesel ya da etnik/dini çıkar ve güç çevrelerinin desteğini alarak aday oluyorlar. Erkek politikacılar, kadın politikacılardan farklı olarak meslek odaları yöneticileri, tanınmış toprak sahipleri veya etnik kimlik ya da geleneksel kandaşlık dayanışma ağları temsilcileri ya da bu çevrelerce aday gösterilip desteklenen kişiler oluyorlar. Yani yeterince ekonomik, kültürel ve sosyal sermayesi olan, bu alanlardaki güç ilişkilerine dayanan kişiler. Bu tür özellikleri olan erkeklerin siyasal partilerin aday seçici yöneticileri tarafından tercih edilme süreçlerinde pazarlık edebilecek ve siyasal partiye önerebilecek farklı nitelikte olanakları ve güçleri oluyor.

Kadınlar, erkeklerin sahip oldukları güç mekanizmalarını çoğunun uzağında oldukları için benzer güç kaynaklarına ve dolayısıyla pazarlık etme ve kendini seçtirme özelliklerine çok da sahip değiller. Bunların ötesinde, kadın adayların içinde, onlar için önemli bir destek alanı oluşturan güçlü sivil örgütlerin eylemlilik ve yöneticilik deneyimlerinden gelenler çok az. Hatta Türkiye’de, önemli dini tarikatların, mezheplerin ve cemaatlerin içinde, kadınların erkeklerden daha çok yer almasına rağmen kadınlar onlar tarafından da temsilci ve sözcü olarak siyasete çok da aday gösterilmiyorlar. Kadın adayların çoğunun siyasette güç kaynağı olarak kullanabilecekleri şeyler, çoğunlukla sadece diplomaları. Bazen de bu güç kaynağı, aile destekleri oluyor: önemli bir kısmı tanınmış ailelerin kızları, ölmüş önemli kişilerin eşleri, kızları, kız kardeşleri veya akrabaları. Dolayısıyla onları aday listelerine getiren güçler, kadın seçmen taleplerini temsil etme amacından uzakta, farklı süreçlerde oluşmuş güçler. Bu nitelikleri onları partili seçici elit erkeklerin nezdinde daha kolay yönlendirilebilir politik nefer adayı konumuna getiriyor. Diğer deyişle, siyasal partilerin politikacı devşirme mekanizmaları merkezi, az sayıda yönetici elinde, şeffaf olamayan kapalı

süreçlerde belirleniyor olsa da yine de kadınlar ve erkekler arasında önemli farklar var. Kadın adaylar, erkek adaylara göre, daha güçsüzler ve daha az pazarlık etme kaynağına sahipler. Üstelik kendilerini çok da amaçlamadıkları, deneyimlemedikleri ve keyif almadıkları kadın sorunlarıyla ilgilenme sorumluluğu ile karşı karşıya buluyorlar.

Eksik Katılımın Tersine Dönen Sonuçları: Başkanın Kadınları

Bu durum kadın politikacıları, siyasette daha uzun süre kalabilmek için, daha fazla seçici/karar verici yöneticilere ve seçici politikacılara tâbi kılıyor. Yeterince siyasal deneyimi ve seçmen desteği olmayan ve belli bir kesimin görüşlerini temsilen siyasete girmemiş, sadece “seçici erkekler” tarafından seçilmiş bir kadın politikacının kendi başına siyasal mecralarda var olabileme/ var kalabilme stratejisinin ne olabileceğini düşünelim. Bu kadınlar, siyasette kalıcı olabilmek için kendilerini seçen ‘seçici başkanlar’ın taleplerini takip etmek ve onlarla uyumlu olmaya çalışmak zorunda hissediyorlar. ‘Başkanın gözünden düşmek’ bu kadınlar açısından en riskli durum oluyor. Seçici başkanın çevresinde bir uydu gibi onu takip etme gereğini duyuyor ve ancak bu durumun izin verdiği ölçüde, kendi tercih ettiği siyasi içeriklerle ilgilenebiliyor.

Peki ya ‘seçici başkan’, başka kadınlarla birlikte bir kadın hakları gündemi üzerinde çalışılmasını değil de siyasette rakip olabilecek kadınları kendi koltuğundan uzak tutmaya yönlendiriyorsa ve kadın hakları konusunda aktif olmasını onaylamıyorsa ne olacak? Bu durumda bir kadın politikacının konumu açısından, ‘seçilme, ama kadınları temsil edememe’ ya da bir daha seçilmeme riski söz konusu oluyor. Bu risklerden ilkinin göze alan kadın politikacılara ‘başkanın kadınları’ diyebiliriz. Söz konusu konumda olan bir kadın politikacının ise seçici siyasi elite yapabileceği pazarlık şansı çok sınırlı oluyor ve kendisi için itaatten ve ona çizilen sınırın dışına çıkmamaktan başka seçenek kalmıyor.

Sessizce siyasetteki mevcut güç odaklarını onaylama konumunda kalan kadın politikacılar; bu ‘sadakatlerinin karşılığında eril iktidardan elbette paylar alıyorlar’; bazı konumlara gelip önemli güçler ve ayrıcalıklar elde edebiliyorlar. Ama bu konumlarda kalmaları yani tekrar seçilebilmeleri tamamen iradeleri dışlarında, kendilerine ait olmayan, yine aynı erkek seçicilerine ait olan gücün vereceği karara bağlıyor.

İşte kendi ekonomik ya da kültürel sermayesine ve bunun oluşturacağı seçmen desteğine sahip olmayan kadın politikacı, bütün bu açılardan, kendi benzeri olan erkek politikacıdan her zaman ‘daha güçsüz kalıyor; kırılğan ve güvencesiz bir konuma düşüyor. Bazı erkek siyasetçiler de benzer güçsüz konumlarda

bulunabilirler elbette. Ama onlar seçildiklerinde farklı erkek politikacılardan siyasal güç transfer edebilir ya da onlarla iş birliği yapabilirler. Bu tür durumlar, mevcut yapıların, zaten erkekleri kayıran koşulları nedeniyle, çoğu zaman, kadın ve erkek politikacılar için farklı fırsatlar sunar. Çünkü siyasal partiler kendi aday listelerini oluştururken mutlaka o seçim çevresinde partiye oy getirecek en tanınmış, en güçlü ve en çok seçmen desteği olan erkekleri devşirmek isterler. Ama aynı kriterleri kadın adaylar için kullanmaları genellikle gereksiz ve anlamsızdır. Burada oluşan süreçlere daha yakından bakıldığında ‘cinsiyet temelli ayrımcılık yaratan bir mekanizmanın’, açık ya da görünmez varlığı ile karşılaşılır. İşte ‘cinsiyetçi ayrımcılık’ olarak tanımlamamız gereken mekanizma budur. Değiştirilmesi gereken şey işte her koşulda erkekleri kadınların önüne geçiren bu tür mekanizmalar, zihniyet, strateji ya da ‘patriarkal reflekslerdir’.

Siyasette Atipik ve Kimlik Göstereni Olan Kadınlar

Ama her zaman bu profile uymayan aykırı kadın profilleriyle de karşılaşılabilir. Özellikle sol ya da etnik temsile dayalı siyasal partilerde, ‘atipik kadın’ profillerine yer vardır. Örneğin, HDP’nin kadın politikacı profilleri, bu konuda bize ilginç örnekler sunuyor. Taşradan gelen, genç, politik olarak bir siyasi davaya angaje, yoksul, az eğitilmiş kadınlar bu partide yer bulabiliyor. Özellikle etnik veya kültürel kimlik siyasetine dayanan siyasal partilerde gördüğümüz bu tür atipik kadınların içinde ‘bedel ödemiş olanlar’ da yer alabiliyor: siyasi görüşleri nedeniyle hapis yatmış, çocuğu devletçe kaybedilmiş, ‘faili meçhul’lerin anneleri, eşleri, çocukları gibi. Yani devlet baskısı karşısında hala siyasi ya da etnik kimliğini koruyabilenler, özel olarak siyasal temsil konumuna seçilebiliyorlar. Bu bağlamda TBMM’de yer alan HDP kadın vekillerin bir kısmı atipik kadınlara örnek gösterilebilir. HDP, cinsiyet kotası, eşbaşkanlık ve ‘Kadın Meclisleri’ mekanizmasını hayata geçirerek, birçok atipik kadını, Kürt siyasetinin kadın temsilcileri olarak parlamentoya taşıdı. Bu kadınların bir kısmı, bir yandan ülkenin en az gelişmiş yerlerinden gelen, genç ve elit olmayan kadınlar olma özelliği gösterirken; diğer yandan da Kürtlerin modernliğinin ve kültürel özgünlüğünün sembolü olarak Kürt siyaseti içinde önemli bir ‘kimlik göstereni’ işlevi gördüler.

Eşit Temsile Giden Yol Haritası

Tam da bu aşamada sorulması gereken soru şudur: Siyasete katılması istenen adayların seçiminde erkeklerin farklı siyasi güçlere sahip olanları tercih edilirken; neden benzer güçleri olan kadınlar siyasete devşirilmiyor da deneyimsiz ve güçsüz kadınlar seçiliyor? Bu soruyu, toplumda erkeklerin sahip olduğu güçlere sahip olan çok az sayıda kadın varlığı ile yanıtlayabilir miyiz? Unutmamak gerekir

ki önemli siyasi çıkar grupları, kültürel, dini ya da bölgesel siyasi farkların temsil edilmesini isteyen çevreler, kendi içlerinden bazı kadınları, kendilerini temsilen aday olarak öne sürebilir ve siyasi partilere bu konuda baskı yapabilirler. Bu kadınlar önemli oranlarda siyasete katılabilir ve kendi sosyal bağlarının gereğini temsil edebilirler; bunda başarılı da olabilirler. Böyle bir gelişme, cinsler arası temsil ve katılım adaletsizliklerinin önemli bir kısmını çözer. Ayrıca, kadın-erkek eşitliğini sağlamak için harcanacak çabalar sadece kadınların yararına değildir; bir bütün olarak siyasal parti yapılarını, kamu politikalarını ve toplumsal ilişkileri dönüştürücü ve *demokratikleştirici* niteliktedir. Bu nedenle siyasal liderlerin ve partilerin popülerliğini artıran önemli bir siyasal hedef haline gelmesi gerekir; işaret edilen gereklilik, siyasal partilerin kitlesel bağlarını yenileme ve temsil sorunlarını çözenin kaçınılmaz bir uğrağıdır. Türkiye’de siyasal parti liderlerinin mevcut konumlarını koruyabilmek uğruna bu tür demokratikleşme strateji ve politikalarına kuşkuyla yaklaşmaları, aslında kendilerinin ve partilerinin başarılarını tehdit eden en önemli faktörlerden biridir.

Buraya kadar aktarılanlarda kadınların siyasete katılabildiklerini ama bu gelişmenin kadın hakları ihlallerini önlemek için gerekli siyasi iradenin oluşma koşullarının garantisi olmadığını söyledik. Öyleyse toplumun farklı kesimlerinin temsilcilerinin siyasal karar süreçlerine devşirilmesine benzer kriterlerle ‘kadın hakları savunucularının da siyasal karar süreçlerinde temsili’ gerektiğini söyleyerek ilerleyelim. Kadın hakları için çalışan siyasi, kültürel, yerel ya da dini örgütlerinin, kendi içlerinden deneyimli, bilgili ve mücadeleci kadınları aday göstermeleri ve bu adayların siyasal parti aday listelerine alınması da cinsiyet eşitliği politikalarının geliştirilmesi için gerekli ve zorunlu bir koşuldur. Dünyadaki başarılı örnekler bunun bize ne kadar kaçınılmaz olduğunu gösteriyor.

Bütün bunlardan yola çıkarak şunu söyleyebiliriz: kritik sayısal eşiğı aşmadan az sayıda kadının da siyasal süreçlerde var olması, aslında eril iktidar mekanizmalarını çok etkilemiyor. Kadınlar siyasette varlıklarını sürdürebilmek için seçici erkeklerin vesayet isteklerine çok da direnemiyorlar. ‘Eksik katılım nedeniyle kadınların bulunduğu kırılğan konum’, kadınların siyasette bir tür var oluş modeline dönüşüyor. Bu da adeta ‘eril tahakkümün sürmesinde önemli stratejilerden biri’ haline geliyor. Siyasal iktidarı elde tutmanın *eril reflekslerini* uygulayanlar ise yüzyıllardır deneyimlerle geliştirdikleri tahakküm pratiklerini, atadan miras bilgisine sahip olarak gerektiğinde bunları kullanmaktan geri durmuyorlar.

Biyolojik Temsilden Nicel Eşitliğe: Eşit Katılım ve Eşit Var Olma Hakkı

Siyasal parti yönetimlerinde ve görünür konumlarında kadınların sınırlı sayıda

var oluşu tamamen boşa gitmiş bir gelişim olarak görülemez. Bu gelişmeler, belirli anlamda da olsa, kadınların kamusal görünürlüğüne ötesine geçerek, söz söyleme ve toplumsal meseleler hakkında görüşlerini dile getirmelerine kapı aralar. Örneğin son zamanlarda, TBMM’de grubu bulunan iki önemli partinin (HDP ve İyi Parti) genel başkanının kadın olması; CHP ve AKP’nin genel başkan yardımcılarında güçlü kadın politikacıların yer alması; Türkiye İşçi Partisi (TİP) gibi küçük bir partinin, tek bir kadın milletvekiliyle TBMM’nin en etkili ve ses getiren muhalefetine yapması bu değişimlerin önemli göstergelerindendir.

Ama siyaset mecralarında kadınların görünür hale gelmesinin neden yetmiyor olduğunu yine de sıklıkla açıklamak gerekir. Kadınların siyasette görünürlüğüne artması ile ‘eril estetiğe alışmış gözleri terbiye etme’ ötesinde, gerçekten de kadınların kendi adlarına söz söyleyebilir hale gelmeleri gerekiyor. Bunun için siyasette azınlıktaki cins olarak kadınların, karar vericiler içinde belli bir sayıya ulaşması şart. Bu sayısal katılım eşiği, Türkiye’de iyi anlaşılabilir ve dolayısıyla gerçekleşmiş de değil. 1990’lı yıllarda başlayan kadınların siyasal partilerin görünür konumlarına devşirilmesi süreci bu açıdan bir noktada tıkanıp ve kırılıma yaşadı. Dönemin kadın hareketi de bu konudaki mücadeleyi daha öteye taşımayı ve gündeminde tutmayı stratejik hedef haline getirmedi. Daha doğrusu bu konuyu birincil önemde gören örgütlerin güç kaybettikleri gözlemlendi. Mevcut örgütler ise siyasete eşit katılmadan önce, kadınlara yönelik erkek şiddetini görünür hale getirip bir siyasal mücadele gündemi oluşturmaya daha çok çaba harcadılar; hâlâ da öncelikli gündem kadınlara yönelik şiddetin önlenmesi.

Kritik Koşul: Kadın Hakları Siyasetinin Temsili

Siyasal kararların belirlenme süreçlerinde cinslerin eşit temsili ve eşit katılım hakkının en kritik koşulu, eksik temsil edilen cinsiyetin sayısal olarak en az yüzde kırk varlığını sağlamaktır. Buna ‘temsilde kritik eşik’ diyoruz. Bu oranın nasıl saptandığı konusunu burada uzun boyutlarıyla tartışmasak da ‘kritik eşik’, ayrımcılığa uğrayan, yaşadığı eşitsizlikleri yeterince dile getiremeyen kadınların kendi yaşamını ilgilendiren kararların verildiği konumlarda sayısal olarak var olma sınırını gösterir. Kadınların her tür kamusal alanda görünürlüğüne, biyolojik cins olarak siyasette az da olsa varlığına rağmen, eğer siyasal temsil kurumlarında, karar süreçlerinde karar vericilerin en az yüzde kırkını oluşturuyorlarsa orada görüşlerinin yeterince dikkate alınmasını sağlayamıyorlar. Böyle bir durumda ‘eksik siyasal temsil’ veya ‘eksik siyasal katılımdan’ bahsetmek kaçınılmaz hale geliyor.

Siyasal temsilde eşitliğin sağlanması sadece eksik temsil edilen cinsin en az yüzde kırk katılımıyla çözülmüş olmuyor. Bütün bunların sonuç verebilmesi için eksik

temsil edilen cinsin yaşadığı eşitsizlikleri ve bunlar için önerdikleri çözümleri dile getirecek kadın hakları savunucularının da siyasete katılımı gerekli. Söz konusu kadın haklarını koruma siyasetinin evrensel ilkeleri, normları, stratejileri ve politikaları olan geniş kapsamlı bir bilgi ve deneyim alanı olduğunu belirtmiştik. Bunları başarıyla uygulayan ülkelerin örnek alınacak sayısız deneyimleri de var. Bu bilgi ve deneyimlere sahip kadın temsilcilerin siyasal süreçlerde yer alması ve tanımlanan sorunların çözümleri ile dikkate alınması eşitsizliklerin aşılmasındaki kritik adımlardandır.

Siyasal temsilde cinsiyet eşitliğinin stratejik aşaması, 'kadın hakları siyaseti'nin siyasal kararlara içerilmesidir. Bu elbette kendiliğinden gerçekleşmeyecektir; bunun için farklı kadın hakları örgütlerinin, diğer hak temelli örgütlerin, eşitlikten yana siyasal grupların geniş ittifaklar yaratarak bir araya gelmeleri ve bütün farklılıklara rağmen 'ortak gündem siyaseti' oluşturmaları gerekmektedir. Kadınların kendi yaşam gereksinimleri hakkında eşit karar verebilme gücünü elde edebilmeleri için uygulanması önerilen kadın hakları siyasetinin birkaç kritik olmazsa olmazı vardır. Bu kritik gereklilikler/ feminist politika önerileri şu şekilde sıralanabilir:

- Toplumsal cinsiyet eşitliğinin temel bir norm olduğu 'Anayasa'da yer almalı' ve eşitliği gerçekleştirmekle yükümlü aktörleri (devlet kurumları, siyasal partiler, yerel yönetimler, üretim şirketleri, sivil toplum aktörleri, vb.) anayasa ya da yasalarda tanımlanmalıdır;
- 'Temel yasalar' (seçim, siyasal partiler, belediyeler yasaları, devlet personel yasası, milli eğitim yasası, vb.) 'toplumsal cinsiyet eşitliğine duyarlı' hale getirilmelidir;
- Seçim yasası ve siyasal partiler yasasında 'cinsiyet eşitliği için özel düzenleme yapılmalıdır' (aday listelerinde cinsiyet kotası uygulanması, hazine yardımlarında cinsiyet eşitliği şartının konması, vb...);
- 'Kamu yönetiminde', ekonomik ve sosyal örgütlerin yönetiminde ve sivil örgütlerde cinsiyet eşitliğinin dikkate alınmasını sağlayacak özel düzenlemeler geliştirilmelidir;
- Kamu yönetiminde stratejik önemi olan 10-15 kurumda, eşitlik birimleri oluşturularak 'kurum faaliyetleri toplumsal cinsiyete duyarlı hale getirilmeli' ve buna yol gösterecek eylem planları uygulamaya konmalıdır;
- 'Toplumsal cinsiyete göre ayrıştırılmış ulusal veri' mutlaka derlenip yayınlanmalıdır;

- Bütçe hazırlık süreçlerinde ‘toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe tekniği’ uygulanmalıdır;
- Eşitlik ihlalleri şikâyetlerinin takibi için ‘kamu denetçiliği birimi’ (ombud) kurulmalı ve cinsel şiddet ve aile hukuku davaları için özel mahkeme/ yargılama usulleri oluşturulmalıdır;
- Erkek şiddetinin önlenmesinde sadece mağdur kadınları dikkate alan politikalar değil; bunun yanı sıra, fail erkekleri de önlemeye yönelik, ‘toksik erkeklik’ pratikleriyle mücadele eden politikalar uygulanmalıdır;
- Evrensel standartlar olarak önerilen bazı kota, kadın aday havuzu hazırlama, eşbaşkanlık, siyasal partilerin içinde kadın politikacıların güçlenmesini sağlayacak özel kurumsal yapılar oluşturma gibi çözümlerin uygulanması teşvik edilmelidir;
- Toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının planlanıp uygulanmasından, izlenip düzeltilmesinden sorumlu, en üst siyasi düzeyde ‘icracı yetkilere sahip bir siyasi mekanizmanın’ yani bakanlık düzeyinde bir sorumlu kurum oluşturmalı ve bakanlık uygulama sorumluluğunu üstlenmelidir⁶.

Sonuç

Türkiye’de siyasal partilerin karar organlarında kimlerin yer alacağı, genel kurullarda seçimle belirlenmekte ama milletvekili aday listelerinde yer alacak kişileri belirlemek ise son aşamada, parti yöneticileri eliyle olmaktadır. Türkiye’de parlamentoda grubu bulunan siyasal partilerde ‘aday listeleri’ oluşturmak, şekilsel usuller dışında, yazılı bir demokratik kurala bağlı değildir. Siyasal partilerin ‘aday seçicileri’ karar verirken, kendi tercihlerine uygun olarak, aday kişinin ülkedeki bölgesel, sınıfsal, mesleki, etnik, siyasi, dini vb. farklılıkları bir biçimde temsil edeceğini düşündüğü bir bileşim oluştururlar. Siyasal seçiciler, her bir seçim bölgesinden daha önce seçilen/seçilemeyen politikacıların tavsiyeleri, yerel güç odaklarının lobileri ile desteklenen adaylar arasından tercihlerini yaparlar. Bu kanallar ve güç-çıkarm-temsil ilişkileri aracılığıyla öne çıkan adaylar, sürecin sosyolojisi gereği, genellikle erkektir. Çünkü söz konusu güç ve çıkar çevreleri genellikle erkeklerden oluşur.

Erkek politikacıların siyasal partilere devşirilme ölçütleri içinde sınıfsal ve bölgesel farklılıkların, farklı meslek ve çıkar gruplarına mensup olmanın, farklı etnik/kültür gruplarından gelmenin, farklı yaşta ve siyasal görüşlere sahip olmanın önemi vardır. Seçilecek erkek sayısı ne kadar çoksa erkek politikacıların farklı toplum kesimlerini temsil etme olasılığı o kadar çoktur.

Siyasal partilerde kadın adayların seçilmesinde adayları seçen liderler, erkek politikacıları belirlerken kullandıkları ölçütleri kadınlar için genellikle kullanmazlar; çoğu zaman bu zaten olanaksızdır. Çünkü kadınlar erkeklerin yaşamlarını sürdürdükleri sosyal, siyasi ve ekonomik çevrelerin içinde bulunmazlar; erkeklerin bu çevrelerden adaylığa yükselmek için elde edecekleri gerekli desteğe sahip olma şansları da yoktur. Bu nedenle, kadın adayların belirlenmesinde ne tür ölçütler kullanılacağı belirsizdir; kurallara bağlı değildir, keyfi ve konjonktürelidir. Böyle bir durum, kadınların, siyasal partilerin karar organlarına ve milletvekili aday listelerine, aynı düzeydeki atanmış/seçilmiş erkeklerden genellikle, tamamen farklı ölçütlerle atanmasına ya da seçilmesine yol açar. Bu olgu, Türkiye’de ana-akım siyasal partilerin ideolojisine göre genellikle çok da fark göstermez. Sadece parlamentoya girme şansı bulamayan, küçük ve sol partilerde bundan daha farklı bir kadın politikacı adaylık/seçilme süreci olduğunu görebiliriz.

Öte yandan, siyasal partilerde atanmış/seçilmiş kadınlardan, erkek politikacılardan farklı görevler beklendiği ve erkek politikacılar ile kadın politikacılar arasında cinsiyet ayrımına dayalı bir farklılaşmanın varlığı sorunun diğer bir boyutudur. Kadın politikacılar; siyasal partilerin kültür, sanat faaliyetlerini, çocuklarla, yaşlılarla ve engellilerle ilgili çalışmalarını yürüterek en temel siyasal rejim meseleleri olan güvenlik, dış politika, ekonomik ve mali kararların konuşulup sonuçlandırıldığı mecralarda dolaşmadan, asıl kararları alan (çoğunlukla) erkek politikacılardan ayrı parti kulvarlarında çalışırlar. Diğer yandan da bu ‘seçici’ler eşliğini hiç aşamayan kadın aday profiline de tipik özellikleri vardır: kadın hakları savunucuları, kadın örgütlerinin önerdiği deneyimli ve temsil gücü yüksek kadınlar, siyasal deneyimi olan bağımsız ve güçlü kişiliği olan kadınlar, alt sınıftan, yoksul, az eğitilmiş, mesleksiz olup taban siyaseti hareketlerinin önderleri olan ‘markasız kadınlar’...

Öyleyse Türkiye’de eğer demokratik bir siyaset olacaksa bunun en temel eksikliklerinden biri olan cinsiyet eşitsizliğini aşmak; bunun için de iki temel şartı yerine getirmek zorunludur: yani siyasal karar süreçlerinde kritik eşik aşmak için kadın temsil oranının en az %40 olmasını sağlamak ve bunun yanı sıra kadın hakları ihlallerini önleme politikalarını siyasete taşıyacak kadın hakları savunucularını karar süreçlerine katmak gerekir.

Sonnotlar

1 Bu normlar, stratejiler ve politikalar hakkında daha detaylı bilgi için bkn: Sancar, S. 2021, *Toplumsal Cinsiyet Eşitsizlikleriyle Baş Etme Strateji ve Politikaları*, CEİD Yayınları, <http://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1416>;

Sancar, S. 2020, *Siyasal Kararlara Katılımda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması 2018-2020 Güncellemesi* <http://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/1251>.

Sancar S. 2018. *Siyasal Kararlara Katılımda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması* <http://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/176>.

2 <https://www.ipu.org/resources/publications/infographics/2020-03/women-in-politics-2020>.

3 <https://data.ipu.org/women-ranking?month=11&year=2021>.

4 Buradaki veriler ve daha fazlası için bkn: Sancar S, 2022. "TBMM'nin Yüzüncü Yılında Türkiye'de Siyasal Yaşamda Cinsiyet Eşitliği", *Türkiye Büyük Millet Meclisi Yüzüncü Yıl Armağanı*, Der. Bertil Emrah Oder, Anayasa Hukuku Araştırmaları Derneği; 833-860.

5 Kadın örgütlerinin platform kuruluşu olan EŞİK'in, TBMM faaliyetlerinin kadın hakları ve cinsiyet eşitliği açısından yaptığı izlemenin raporları için bkn: <https://www.esik.org.tr/meclis-izleme/>

6 Bu politikaların hukuki çerçevesi, uygulama alanları ve teknikleri konusunda daha geniş bilgi için bkn: Sancar S. 2018. *Siyasal Kararlara Katılımda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması* <http://dSPACE.ceid.org.tr/xmlui/handle/1/176>; 35-57.

“Tanrı”, Savrulan Saçlarımızda Gizlidir: İran Kadın Hareketinin Bağlam ve Tarihsel Süreci¹

Sara Baherirad, Bağımsız Araştırmacı ve Sosyolog
E-Posta: sbaherirad@gmail.com

Elinizdeki makale, 1975-2023 yılları arasındaki İranlı kadınların bıraktıkları izleri görme çabasıdır. İran’daki kadın hareketi, var olan tüm kadın hareketleri gibi farklı bağlamlarda ele alınabilir. Siyasal ve sosyolojik olaylara gebe olan İran toplumu, kadın hareketiyle her daim etkileşim halindedir. Kadın hareketi, zaman zaman küresel olaylardan etkilenmiş hatta Batı feminizminin bir kopyası olarak tıpkı bir çocuk gibi batıda üretilen kavramları tekrar etmiştir. Tarihin farklı dönemeçlerinde ise toplumsal olaylarla ivme kazanmış; bazen de bir kenara itilerek gelişimi engellenmiştir. Ancak İran’da kadın hareketi, tüm engellere rağmen hiçbir zaman pes etmeyerek farklı bağlamlardan beslenmiş ve kendini bu bağlamlardan var etmiştir.

2022 yılının Eylül ayında Mahsa Amini’nin vefatıyla başlayan ve hâlâ devam etmekte olan protestoların ana sloganı: “Kadın, Yaşam, Özgürlük” tür. Bu slogan, bir slogan olmaktan çıkarak toplumun amacına dönüşmüştür. Artık bir cümbüş veya protesto değil; bir devrimin eşiğindedir. Bu metin, söz konusu kadın hareketinin tarihsel sürecini gözden geçirerek bu hareketin özelliklerini belirtip feminist mücadele yöntemlerini ele almayı hedefliyor. Bu amaca ulaşmak için tabii ki son aylarda şahit olduğumuz protestoların daha yakından incelenmesi gerekiyor.

İran ve Türkiye’deki kadın hareketinin çok benzer tarihsel süreçlerden ve bağlamlardan geçmesi; iki ülkenin kültürel ve tarihsel yolculuklarının taşıdığı ortak özellikler ile açıklanabilir. Esasen bana göre, özgünlüğü kılan yan, mücadele yöntemlerinde saklıdır. Bu anlamda, Türkiye ve İran üstüne düşünerek hazırladığım bu metni kaleme alırken defalarca yazdığım bir şiiri tekrar hatırladım: “Acaba sen mi benim geçmişimsin? Yoksa ben mi senin geleceğim?” Kadın hareketini ve bu hareketin tarihini irdelerken bazen hangi ülke hakkında konuştuğumuzu karıştıracak kadar benzerlikler görebiliyoruz. Örneğin, örtünme, her iki toplumda da kadın hareketi için bir sorunsal haline gelmiştir. Türkiye için aksi mümkün olabilse de devletin kadın bedeni

üzerindeki müdahilliğinin çarpıcı bir örneği olarak İranlı kadınların ‘kapatılması’ ve ‘açılması’ siyasi bir sembol haline gelmişken; zorunlu örtünme konseptini ele almadan İran’daki kadın hareketini tahlil etmek mümkün değildir. Bu denli mühim bir meselenin her iki toplumda da kadın hareketi için son derece önemli bir yer tutuyor olmasına rağmen akademik camiada bu benzerliklerin yeterince işlenmemesi üzücüdür. Bu sebeple, bu makalenin kadın çalışmaları alanında daha çok soru işareti yaratmasını ve derin saha çalışmalarına yol açmasını umut ediyorum.

Tarihsel Süreç

İran’da kadın hareketi ve zorunlu hicap² 1918 yılında kavramsal açıdan ilk kez bir araya geldi. Yüzlerce kadın, Tahran’da -bir camide- eylem gerçekleştirdi. Saçı açık bir şekilde camiden çıkabilene kadar burada kalacağız, dediler. Bu eylem, o anda maddi bir sonuç veremedi ancak ülke çapında büyük bir yankı uyandırdı. 1918-1925 yılları arasında birçok gazeteci, hicap karşıtı yazdığı yazılardan dolayı tutuklanma veya gazetelerinin kapatılması gibi cezalandırılmalara maruz kaldı. 1935 yılında Şah Reza Pahlavi, “Keşfi Hicap” Kanununu imzaladı; böylece ülkede zorunlu hicap yasaklandı. Bu yıllar içerisinde kadının bedeni ve saç modernleşmenin sembolü haline geldi. Kadın, kamusal alanda ilerici ve modern bir toplumun göstergesi sayılıyordu. ‘Açık’ kadın, özgür ve modern; ‘kapalı’ kadın ise gerici ve geleneksel sayılıyordu. Keşfi Hicap Kanunu; 1941 yılında, Şah Reza Pahlavi’nin oğlu Mohammad Reza Pahlavi zamanında, yürürlükten kaldırıldı.

İran toplumunun devrime gebe olduğu yıllarında kadın hareketi; demokrasi, siyasi özgürlükler ve cumhuriyet etrafında örgütlenerek sol ve sağ radikal örgütlerin bir bileşeni olarak kendini var etti. Devrimden önceki kadın hareketi ise çoğunlukla küresel kadın hareketinden esinlendiği için liberal batı feminizminin bir kopyası olarak kaldı.

Ruhollah Khomeini, 1979 devriminden yirmi gün sonra, “devrimin rehberi” olarak yürürlükte olan Aile Koruma Kanunu’nun gözden geçirilerek şeriata uygun bir hale getirilmesi gerektiğini söyledi. Buna göre artık kadınların bakanlıklarda İslami kurallara göre bulunmaları gerekiyordu. Kadın örgütleri, tehlikeyi hissedip harekete geçmeye karar verdi. Kadınlar, ilk kez Dünya Kadınlar Günü’nü kutlamak için fırsat bulmuşlardı; ancak bu toplantı, kutlama havasından ziyade gerçekleştirilecek protestolar için bir örgütlenme fırsatına dönüşmüştü.

8 Mart geldiğinde kadın örgütlerinin çağrısıyla on beş binden fazla kadın, Tahran caddelerinde sloganlar atarak kaygılarını dile getirdikleri bir yürüyüş

düzenlediler. Bu protestolar, başkentle sınırlı kalmayarak birçok büyük şehirde düzenlendi. O günlerin en çarpıcı sloganı ise “Özgürlüğün şafağında özgürlüğün yeri boş” idi. Bu eylemler; yaklaşık altı gün sürdü ve Khomeini’ye yakın isimlerin zorunlu hicap hakkındaki açıklamalarıyla sona erdi. Kadınlar ise İslam Devrimi ile bu devrimin getirdiği kısıtlamalara başkaldıran ilk grubu oluşturmuş oldular. Fakat devrimi eleştiren ilk kesimi oluşturdukları için dış mihrakların maşası veya Şahçı olma gibi ithamlarla karşı karşıya kaldılar. Bu protestolardan birçok kare, dünya basınına yansıdı ve o günlerin röportajlarında yer alan kadınlar biz devrimi bunun için yapmadık cümlesini çok kere dile getirdi.

1983 yılında meclis tarafından onaylanan Zorunlu Hicap Kanunu’nun yükümlülüklerine göre, hicap kurallarına uymayan kadınlar için artık hapis cezası uygulanacaktı. Dahası Aile Koruma Kanunu da bütünüyle yürürlükten kaldırılacak ve kadınların tüm haklarına el konulacaktı. Bu durumda kadınlar, ya ekonomik gelirlerinden vazgeçip işlerini bırakacak ya da İslam’a uygun davranacaklardı. Sonuç olarak Hicap Kanunu’nun meclisten geçmesiyle artık iyiden iyiye siyasallaşmış ve kamusallaşmış bir İslam’ın baskısı, gündelik hayatta kadınlar tarafından ciddi bir şekilde hissedildi.

Devam eden süreçte ülke, savaşa sürüklendi ve toplumun ana akım söylemi İslam’ın tehlikede olmasına dönüşerek milliyetçilik çizgisine kaydı. Kadınların yükselen itiraz sesleri ise baskılardan dolayı duyulmadı. Kadın bu kez ‘devrimin vitrini’ olarak görülerek ‘İslami devrimin ihracatını’ hedefleyen devletin ideolojik bir simgesi haline geldi. Böylesi durumda kadın hareketi, kendi içine kapandı; kadın örgütleri ise bir kozalağın içine sıkıştı. Bu kozalağın içinde kalınca Batı’dan ve küresel feminizm hareketinden uzaklaştı ve İslam Cumhuriyeti’nin baskısı altında kendi mücadele yöntemlerini geliştirdi.

İran Modeli Feminizm

Patriyarkal sistem; siyasi ve dini iktidarla birleşerek kadın haklarını yok saydı, İslami kuralları tartışmasız ve kutsal tanımlayarak İranlı kadını kamusal alanın dışına itti ve kadının en temel insani haklarına erişimini engelledi. Yaşanan bu siyasi baskılar, kadın hareketini iki şekilde ilerlemeye itti: Gündelik hayatta her gün bir adım atmak ve İslami kuralları fıkha hâkim olarak sorgulamak.

Öte yandan İslami kadın örgütleri içinde yeni oluşumlar ortaya çıktı ve İslami literatürü tarayarak kadın için yeni bir kimlik inşa etme çabasına girdiler. Bu çabada, kendilerini feminist olarak adlandırmayan ama kadın haklarını savunan ve İslami cemiyetlerde örgütlenen kadınların çok önemli bir payı vardı. Bu kadınların birçoğu İslami literatüre hâkim, Kur’an derslerine katılan ve Hoze

Elmie'de³ İslami fıkı öğrenen kadınlardı. Bu mevcut bilgi birikimi, İslami kuralları sorgulamakla daha da zenginleşti.

Diğer bir taraftan, bu yıllarda kadın görünmez bir varlık haline gelmişti. Kamusal alan tamamen ikiye ayrılmış ve kadının kamusal alanda yapabilecekleri çok sınırlanmış durumdaydı. Birçok kadın, zorunlu hicaba uyararak yeni bir hayata başladı. İç ve dış dünya katı sınırlarla çizildi ve her kadın iş yerine giderken veya ekme almaya çıkarken farklı bir kimliğe bürünmek zorunda kaldı.

Yıllar içinde iki farklı kadın kimliği oluştu: birisi devletin onayladığı ve dünyaya İslami devrimin bir getirisi olarak göstermek istediği kadın; diğeri ise neredeyse tüm İranlı kadınları kapsayan gündelik hayatlarında bu kurallara direnen kadındı. Fakat bu direniş ve başkaldırıları o kadar yavaş ve bireysel bir biçimde toplumun görünür katmanının altında yürüyordu ki kimse bunun bir eylem olduğunu bile fark edemiyordu. Örneğin, yasaklarla geçen lise yıllarımızda giydiğimiz, koyu renkli üniformaların bir düğmesini dâhi spor yapmak için açamıyorken geldiğimiz noktada Tahran'ın mağazalarında düğmesi olan bir ceket bulmak bile zor oldu. Aslında 'bad hicap' olarak dolaşmak ana akım haline gelmiş ve bir tür sivil itaatsizliğe bürünmüştü. Bu vesileyle bir ideolojinin moda haline getirilerek nasıl tüketilebildiğine de şahit olduk. O yılın moda anlayışına göre şalların rengi değişiyor, giydiğimiz mantolar vatkalı oluyor veya boyları kısalıp uzuyordu.

İranlı kadınlar; yaşanan tüm bu baskılar altında gündelik hayatının bir parçası olan başörtüyü kurallardan bağımsız ve bilinçli bir eylemlilik haliyle bir aksesuar haline getirdi. Renkli şallar, açık renkte mantolar veya boyalı saçlarla bir ideolojiyi modaya dönüştürdüler. Hükûmetin bununla baş etme mekanizmaları ve caydırıcı kararları ise asla işe yaramadı. Aslında, baskı altında ve ağır aksak biçimde örgütlenmiş kadın hareketi hicaba uymayan kadınlardan bir "biz" oluşturdu. İranlı her bir kadın, yıllar içerisinde gündelik hayatında birçok bireysel eylemde bulundu. Bu eylemler, her ne kadar kitlesel bir harekete dönüşmemiş olsalar da tarihi hafızamıza kazımayı başardı ve dünyalarımıza cesaret verici izler bıraktı. En önemlisi de toplum, aydınlar ve muhalefet tarafından bu konunun önemi kabullenildi.

1993 yılında, Tahran Üniversitesi'nde çocuk psikiyatrisi alanında doktorluk ve aynı zamanda başhekimlik yapan Homa Darabi, yıllarca evde kalarak Hicap Kanunu'nu protesto ettikten sonra bir sabah Tahran'ın en meşhur meydanında başörtüsünü ve kendisini yakarak intihar etti. 2014 yılında ahlak polisi, hicap kurallarına uymayan kadınları tutuklamaya başladı. Sadece 2021 yılında 3 milyon kadın, ahlak polisi tarafından uyarıldı. ⁴

2017 yılında Vida Movahhed, elektrik direğinin üstüne çıktı ve başörtüsünü açarak zorunlu hicabı protesto etti. Bir ay içerisinde on sekiz ayrı kadın bu eylemi devam ettirerek “Devrim caddesinin kızları” olarak adlandırıldılar. Ve zorunlu hicabın reddi, artık çoğu kadın tarafından başladı. Bu bölümün sonunda kadının bedeni üzerindeki baskıyı örneklendirmek adına bir kadının bana sıradan bir olay gibi anlattığı hikâyeyi burada paylaşmak istiyorum:

Bir sabah okuldan dönerken yaramazlık yapmak istedim ve annemin çantasından aldığım pembe ruj dudaklarıma sürdüm ve evin yolunu tuttum. Devrim muhafızlarının Jeep arabası önümü kesti. O zamanlar komite diyorduk o arabalara. Genelde sivil kıyafetleri olurdu fakat silah taşırlardı. Arabaya bindirdiler beni. Çok korkmuştum ve ağlamaya başladım. Pembe bir dosya çıkardılar, peçeteyle dudağımı sildiler ve ruj izi olan peçeteyi kimliğimle beraber dosyaya zımbaladılar. Karakola gelip ifade verirsin dediler. Korkudan titriyordum. Ertesi gün abimle karakola gittik ve yalvararak kimliğimi alabildik. (V.B, 1982)

“Kadın, Yaşam, Özgürlük” Haykırışı

İran toplumu, devrimden sonra, tüm siyasi baskılara rağmen her fırsatta bir itiraz dalgası yarattı. Bu itirazlardan sesi en çok yükselenleri, son on yıl içerisinde gerçekleşti. 1998 ile 2010 yıllarındaki kalkışmalar; üniversite örgütleri önderliğinde gerçekleştirildi ve daha çok siyasi talepler etrafında toplandı. 2018 ve 2020 yıllarında ise tüm şehirlerde boy gösteren protestolar gerçekleşti. Bu kalkışmaların hedefi çoğunlukla ekonomik sıkıntılardı. Bu yıllar arasında belki de her ay farklı bir itiraz sesine şahit olduk. Bu itirazlara kimi zaman bir örgüt kimi zaman da halk rehberlik ediyordu. Bazen de sadece çok dar çerçevedeki siyasi veya ekonomik talepler, mesela hava kirliliği veya öğretmenlerin sosyal-ekonomik koşulları gibi konular, dile getiriliyordu.

İranlı kadınlar, bu eylemlerde kendilerini göstermekten çekinmeden caddeler boyu seslerini duyurdular. Fakat siyasi baskı ve ekonomik koşulların yarattığı kötü atmosfer o kadar fazlaydı ki kadınların dile getirdikleri özgürlük, hak ve yaşam talepleri öncelik sıralamasına giremiyordu. Bu algının yaratılmasında ise İranlı reformistlerin çok büyük bir payı vardı.⁵

Henüz on dokuz yaşındaki Jina Mahsa Amini, 2022 yılında abisiyle Tahran’a gezmeye gelmişti. Ahlak Polisi⁶ tarafından tutuklandı ve annesinin “Benim kızım hasta götürmeyin!” demesine rağmen polis karakoluna götürüldü. Mahsa, bu olaydan sadece iki saat sonra beyin kanaması nedeniyle komaya girdi. Ve Mahsa’nın vefatı, ertesi gün bir kadın gazeteci⁷ tarafından haber ajanslarına

servis edildi.

Mahsa, bardağın taşan son damlası gibi kadın hareketine ciddi bir ivme kazandırdı. Hükümet panik bir şekilde olayı örtbas etmekle meşgulken; kadınlar, caddelerde başörtülerini yakmaya başladı. Saçlarını keserek bir ağıt olarak yaşamı haykırdılar. Birçok kadın saçlarını açtı ve çok kısa zamanda protestolar tüm şehirlere yayıldı. Siyasi baskılar nedeniyle bu oluşumlar genelde gizli tutuluyor olsa bile İran kadın hareketi yıllar sonra tekrar ve çok daha güçlü bir biçimde örgütlenmeye başladı. Bu cesaret ve haykırış sosyal medya etkisiyle oluşmuş birçok akımdan farklıdır. İranlı kadınlar, aslında kültürel değişimi ve patriyarkayı sorgulamaya çok uzun zaman önce başlamışlardı. Kırk dört yıldır her gün siyasi bir eylemin bir parçası olarak kendi kimliklerini yeniden inşa ederken toplumun da hızla değişmesiyle İranlı kadın kendini artık görünür hale getirmişti. Mahsa Amini'nin adıyla taçlandırılan bu protestonun kadın haklarını dile getirmesi ise bu protestoyu eski protestolardan ayıran en önemli özellikti.

İlk kez protestoların ana isteği kültürel değişiklikler olmuştu. İlk kez kadınlar sadece erkeklere eşlik etmiyor; protestoların önderliğini üstleniyorlardı. Ayrıca kadının kırılğan ve korumaya muhtaç tasviri kaybolmuş, onun yerine kadının cesareti konulmuştu. Mahsa Amini, milyonlarca İranlı kadına benziyordu. Bu konu, İranlı kadının kolektif bilincini ortaya çıkarmıştı.

Bir önemli nokta da Mahsa Amini'nin Kürt olmasıydı. Bu konu, birçok yazar ve sosyolog tarafından ırklar arası tartışmaya kadar indirgendi. Fakat burada altını çizmeliyiz ki Mahsa'nın Kürt bir kadın olması ve İran'ın Kürdistan eyaletinde toprağa verilmesi hükümeti ayrıca endişelendirdi; ancak bu protestolar ırk meselesine indirgenemeyecek kadar derin, tarihsel ve ciddi bir olgunun sonucudur. Her ırktan, her şehirden ve her sınıftan bu protestolara destek verildi. Elde edilen kazanımlar, ırk ve sınıf ayırt edilmeksizin bütün İranlı kadınların eylemleri sonucunda gerçekleşti.

İran toplumunun kronikleşmiş bir özelliği olan hükümet ve halk arasındaki güvensizlik, hükümetin baskı ve korku mekanizmalarını kullanması bu protestoları bir devrime sürükledi. İran halkının belleğine geçmişten unutamayacağı bir devrim nakşedildi. Halk arasında yer alan "Sonuçta devrim bir gecede olmadı." yorumu, hafızalarımızdaki tarihin yansımasıdır.

İran toplumunun şifresi; hükümet ile halk arasında oluşan büyük fark ve bu farkın hükümet tarafından inkâr edilmesidir diyebiliriz. Toplum, kültürel olarak küresel dünyanın değerlerini benimsemiş; fakat bu değerler, siyasi İslam

değerleriyle karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle halk ve hükümet arasındaki kopuş, son aylarda oldukça somut bir şekilde gözlemlenebilmiştir.

Artık dinin dışladığı yaşam ve benlik kavramları tekrardan üretildiği bir toplum gözlemleyebiliyoruz. Dini kavramlar kadınların perspektifinden yeniden üretiliyor. Söylemden daha ziyade eylemsel bir toplumla karşı karşıyayız. Bu görüşler teolojiden uzaklaşıp daha çok yaşamı önemsiyor. Yani toplum, bu aşamada, mevcut olan geleneksel ve muhafazakâr dini okunuştan ziyade yeni bir arayış içerisinde.

Son protestolarla ilgili en önemli soru ise “Bu bir kadın devrimi midir?” sorusudur. Gerçek şu ki bu protestolar, toplumda büyük dalgalar yaratarak İran toplumunu daha büyük olaylara gebe bıraktı. Bu devrim, sadece kadın haklarını savunmak için ortaya çıkmamıştır; fakat çıkış noktası ve ana akımlaşması kadın hakları etrafında gerçekleşmiştir. En azından bu konuda hem fikir olabiliriz; bu devrimle birlikte feminist değerler ve kadın hakları toplumda yaygınlaştı. Dahası da gelecektir...

İranlı kadın, kırk dört yıldır kendi kendine bir mücadelenin içindeydi. Örgütlenmenin yasak olduğu kapalı bir ülkede yeni bir kimlik inşa etmiş ve ortak bir konseptin etrafında toplanmıştır. Bu ortak konsept, zorunlu hicapın kaldırılmasıdır. Siyasi açıdan gündelik hayattaki bu küçük adımlar asla hafife alınamaz. Eskiden giyim ve saç açmak moda ve kişisel zevkle bağlantılı olsa da günümüzde saçları göstermek ve başörtüsünü açmak ağır sonuçlar yaratabilen siyasi bir eylemdir. Hatta bu yazıyı yayınlamak bile benim için kendi ülkeme gitmemi ve ailemi görmemi engelleyebilecek bir harekettir.

Sonuç olarak eşliğinde olduğumuz devrim, zorunlu hicap meselesini bir bileşen olarak kabul etmiştir. İranlı kadının eşit bir dünyada yaşayabilmesi için aslında gitmesi gereken daha çok yol vardır. Fakat İran kadın hareketi, çok önemli bir hususta bir araya gelmiş durumdadır. Ki bu husus, devrimden sonra, hükümetin kırmızı çizgi olarak gördüğü noktadır.

Birçok gazeteci tarafından sorulan bir soruyu da burada cevaplamak isterim: İran kadın hareketinin lideri kim? Peki liderin olmaması bu devrim için zararlı mı? Aslında bu soruların kendisi, eril kültürün birer yansımalarıdır. Kadın hareketinin lidere ihtiyacı yok ve gücü de buradan doğuyor. İktidar, kiminle baş etmesi gerektiğini bilemiyor. İlkokula giden yedi yaşındaki kız çocukları bile okul yollarında başörtülerini havaya doğru sallayarak “kadın, yaşam, özgürlük” diye bağırıyorlar. Oğlu gözaltında işkence sonucu öldürülen yetmiş altı yaşındaki

Goher Eshghi, elli yıl sonra kadınlara destek vermek için sosyal medya hesabı üzerinden saçını açıyor. Fırına giden bir yaşlı kadın veya bir grup lise öğrencisi... Karizmatik ve tek sesli liderler ortada yok; yerlerini kolektif bir bilinç almış. Herkes bağımsız olarak direniyor ve gündelik hayatın her anında bir kadın cesaret sergiliyor. Tanımadığımız bir kadın ama yarasını iyi bildiğimiz birisi.

Devrimden önce şayet başörtüsü takmak, siyasi bir görüş belirtisi sayılıyorsa; günümüzde artık bu örtüyü takmamak ve havada savrulan saçlar devrimci bir eylem sayılıyor. İran kadın hareketi, dalgalarıyla, derin ve yavaş bir değişimi başlatmıştır; bu değişim, elbette aniden olmayacaktır. Gündelik hayatın içerisinde, yaşamı sorgulayarak tıpkı bir halıyıilmekilmek örmek gibi gerçekleşecektir.

Sonuç

İran ve Türkiye'deki kadın hareketleri arasında tarihsel ve siyasi anlamda benzerlikler vardır. Bu benzerliklerin en önemlisini kadın bedenine müdahaleye karşı yapılan mücadele oluşturmaktadır. İki hareketi birbirinden farklı kılan yönler ise mücadele yöntemleridir.

İran'daki siyasi baskı nedeniyle İslami feminizmin türemesi ve dinin kadınlar açısından yorumlanması bu farklardan biridir. Bu bağlamda İslami feministlerin en büyük katkıları, şeriatı ve şeriatın çıkmaz sokaklarını sorgulamak olmuştur. Ülkeler arasındaki diğer fark ise İran'daki kadın hareketinin yaygınlaşarak daha kapsayıcı bir hal almasıdır. İran'daki kadın hareketi zorunlu örtünme konusuyla tüm kadınlara ulaşmış; protestoların yarattığı fırsatı değerlendirerek diğer konuları öne sürmeyi başarmıştır. Eğer yaygınlaştırmayı ve bilinçlendirmeyi feminizmin bir hedefi olarak sayarsak İran kadın hareketi bu anlamda daha başarılı görünüyor diyebiliriz.

Başka bir deyimle Türkiye'de daha çok özel bir profile hitap eden feminizm, İran'da yaygınlaşma evresiyle feminist değerleri toplumun farklı kesimlerine ulaştırabilmektedir. Öte yandan Türkiye'deki kadın hareketinin güçlü bir örgütlenme ile daha kolektif bir şekilde adım atabilme fırsatı varken; İranlı kadınlar örgütlenmenin tadını yeni almaktadırlar. İslami feminizmin çabaları sonucunda İran'da birçok kadın, şeriatı kadın meselleri konusunda bir çıkmaz sokak görüp dinin irfanı boyutlarını öne sürerek dini kavramlar ve feminizm değerleri bir arada yaşamayı denemektedirler.

Türkiye'de bu konuda en çok rastladığım sorular ise şunlardır: Türkiye'deki kadın hareketinin İran kadın hareketine nasıl bir katkısı olabilir? Sizin için

ne yapabiliriz? ... Bu soruları soran herkesin gözünün içine bakarak sadece bir cevap verdim: “Kendi haklarınızı savunun!” İranlı kadınlar en ufak insani haklarına ulaşmak için her gün yılmadan bir adım atıyorlar. Bu adım, Türkiye şartlarında belki feminist somut bir eylem sayılmayabilir ancak onlar her gün özgürlük için bir şeyler yapıyor.

Batı ise ironik bir şekilde her zaman destekliyor gibi görünse de arka planda petrol ve gaz fiyatlarıyla daha çok ilgileniyor hatta kadın hareketini zedeliyor. Örneğin bu satırlar yazılırken İsviçre elçisi, İran’ın Qum şehrini ziyareti esnasında simsiyah bir çarşaf giyerek kameralar önünde poz veriyordu. Belki de bizim Batı’dan tek beklentimiz yıllar boyunca şu oldu: ‘bizim ülkemizde zorunlu hicap kuralına uymayın!’ Ne yazık ki onların otantik bulduğu bu giysi, benim ülkem için bir baskı aracıdır. Oysaki onlar bu kurallara uymazlarsa siyasi çekinceler sebebiyle İran devleti tarafından çarşaf giymemeleri kabul görecektir.

Bitirirken belirtmem gerekir ki Mahsa Amini protestoları başladığı zaman, İranlı kadınlara dünyanın her köşesinden destek geldi fakat en etkili ve moral verici destek Türkiye kadın hareketinden geldi. İran kadın hareketi, her zaman Türkiye’deki kadının durumuna bakmış ve ondan esinlenmiştir. ‘Laik’ ve ‘Müslüman’ olarak Orta Doğu’da yer alan tek ülke olan Türkiye, İranlı kadınlara her zaman şunu hatırlatıyor: Yaşamak mümkün.

Bu nedenle Türkiye kadın hareketi, daha gerçekçi ve İranlı kadınların yoluna ışık tutabilir bir konumdadır. Fakat bu ışık; saç kesme veya “hashtag”lerden ziyade Türkiyeli kadınların kendi haklarını savunmasıyla mümkün olacaktır.

Her iki ülkede de kadın olmak cesaret ister ve başlı başına bir mücadeleyi gerektirir. Fakat tüm zorluklarına rağmen kadın hareketi kendi yolunu kendi buluyor ve özgün mücadele yöntemlerini kendi seçiyor. Görünen o ki önümüzdeki yıllarda İran kadın hareketini daha çok konuşacağız. İranlı ve göçmen bir kadın olarak kız kardeşlik adına daha çok konuşmayı, bu konuları yaygınlaştırmayı ve var olan hakların korunup çoğalmasını dileyerek yazımı sonlandırıyorum.

Sonnolar

1 Yazının redaksiyonunu yaparak yayına hazır hale gelmesini sağlayan Yağmur Ülken’te teşekkür ederim.

2 Hicap kelimesi Arapça ’da perde anlama gelir ve İslami literatürde Kadının eşi, baba ve kardeşleri (mahrem) dışında başka erkeklerin yanında kapanması gerektiğine işaret eder.

3 Hoze Elmiye: İslami Eğitim veren bir resmi kurumdur. Bu kurumda yıllar içerisinde fıkıh ve Şii şeriat eğitimi alarak İctihad mertebesine ve dinde bir merci haline gelmiş olunur.

4 İran Polisinin resmi veri açıklamasına göre.

5 Muhalefet reformistler, İslam Cumhuriyeti'nin modifiye edilmesi gerektiğini öne sürerler. Devrim ıslah edilirse kadın problemleri kendiliğinden düzelecek diye düşünüyorlar.

6 Ahlak Polisi aslında Ahmedi Nejad zamanında yürürlüğe girdi ve kadınların hicaba uymaması durumunda ceza kesilmesini hedefliyordu. Ahlak Polisi Cumhurbaşkanlığı'na bağlı olan polisin bir paçasıdır. Şehir merkezlerinde ve önemli meydanlarda birkaç arabada bekler ve geçen kadınları uyararak en yakın polis karakoluna götürür. Kadınlar psikolojik bir şiddete maruz kaldıktan sonra başka bir aile ferdi veya bir yakını "uygun" kıyafet getirene kadar beklerler. İslami kurallara göre giyinmelerine yazılı olarak taahhüt verdikten sonra Şeriatın hicapla ilgili hadisler ve ayetleri eğitimine zorunlu olarak katılmaları gerekiyor. İranlı kadınlar bu konuda bir dayanışma içerisinde birbirlerine Ahlak Polisinin meydanda olup olmadığını haber verirler. Özellikle bu haberleşme için bir aplikasyon üretilmiştir.

7 Nilufer Hamedi halen hapistedir.

Var Olan Her Şeyin “Acımasız” Eleştirisi ve Feminist Yeniden İnşa İçin...

Emel Memiş, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü
ORCID: 0000-0002-9087-4726
E-Posta: ememis@politics.ankara.edu.tr

2022 yılının sonuna sadece birkaç gün kala, zamansız kaybettiğimiz sevgili hocam ve yol arkadaşım Prof.Dr. Nilüfer Çağatay'ın ardından, Mülkiye Dergisi Feminist Politika Özel Sayısı'nda, onun iktisat biliminin sınırlarını aşan feminist ideallerini ve o ideallerin bir gün hayata geçirilmesine yönelik umudumuzu bu yazı aracılığıyla sizlerle paylaşmak isterim.

Nilüfer Çağatay'ı tanımayanlar için birkaç cümleyle, özgeçmişe yazılan başarılarından bahsedeyim. Nilüfer, 1955 yılında hukukçu memur bir ailede, Ankara'da doğar. O dönemlerde memur çocuklarının erişebildiği olanaklarla, başarılı öğrenciliği sayesinde Robert Kolejini bitirir ve üniversite eğitimi için ABD'ye gider. 1978 yılında Yale Üniversitesi'nde İktisat lisans derecesini alır. Daha sonra ise Stanford Üniversitesi'nden kabul almayı başarır; yüksek lisans ve doktora derecesini yine İktisat alanında tamamlar. Doktora öğrenciliği sırasında araştırma görevliliği yapar ve New School'da akademik kariyeri başlar; Uluslararası İktisat, İktisadi Düşünce Tarihi, Politik İktisat derslerini verir. 1990'ların ilk yıllarında New School'da Korkut Ertürk ile tanışır ve birlikte Utah Üniversitesi İktisat Bölümü'ne girerler ve derslere orada devam ederler. Aynı zamanda yol arkadaşı ve çok değer verdiği dostu feminist iktisadın mimarlarından Günseli Berik de aynı bölümde çalışmaya başlar. Bugün düşündüğümde; Nilüfer o hiç sevemediği, yıllar geçmiş olsa da alışamadığı, Salt Lake City'ye gelme kararını almamış olmasaydı, belki de onu tanıma fırsatım hiç olmayacaktı... Benim Nilüfer'le tanışmam ve buluşmam ise 2001 yılında Utah İktisat doktora programına katılmamla oldu.

Doktoranın ilk yılında henüz onun verdiği Feminist İktisat, Toplumsal Cinsiyet ve Uluslararası Ticaret, Toplumsal Cinsiyet ve Kalkınma derslerini almamıştık. Nilüfer her zaman yaptığı gibi Türkiye'den gelen öğrencileri bir araya getirmiş ve evine davet etmişti. O günden hiç unutmadıklarım arasında capcanlı renkli bir elbise, kırmızı ruj, Latin rock ve füzyon caz cd koleksiyonları vardır. Bir de kolundaki burgulu altın bilezik, üstelik de akademide pek de alışık olmadığımız türden. Nilüfer, inanılmaz özenli hazırlardı yemekleri, bu

defa da böyle olsun demek imkansızdı onun için, saatlerce sürerdi hazırlık. Bambaşka ülkelerden getirdiği baharatları kullanırken anlatırdı; yemeklerin çağrıştırdığı kitaplardan söz eder, ilk o yemekleri kimlerle nerede yediğini anlatır, isimlerini iktisat kitaplarında okuduğumuz iktisatçılara dair, hem de ne anılar aktarırdı. Çok keyifli geçerdi mutfak sohbetleri. Yaşam enerjisini, doğrusu her zaman öyle güzel aktarırdı ki sevdiklerine, unuttururdu memleketin uzaklığını, yalnızlığı ve de şehrin ruhsuzluğunu... Daha sonra defalarca kez bulunduğumuz her davette olduğu gibi o azalmayan özenini hiç unutamıyorum: pişireceksem eğer pırasa yemeğini aroması çok kuvvetli olmayan zeytinyağını ne kadar zor olsa da ABD’de bulmalı, boca etmeliydim, kolay olmamalıydı. Nilüfer’in hazırladığı pırasa yemeğiydi o ne de olsa.

İktisat Biliminin Feminist İnşası

Bir feminist, bir iktisatçıydı ama her şeyin ötesinde Ali Cem’in annesi. Mutlak insan deneyimine dayanan bilginin, bilime nasıl bir zemin hazırladığını oğluyla sohbetlerinde şaşırtıcı örneklerle aktarırdı. İktisadi mesele, tartışılan konu ne olursa olsun, farklı deneyimlerden çıkartılan bilginin ne kadar güçlü olduğunu öğrenmiştim ondan. Bunun somut bir örneğini birlikte hazırladığımız Feminist ve Post-Keynesyen uzlaşma makalesinin girişinde yer aldığı şekliyle meraklısı için son notta aktarıyorum¹. Devam edeyim. Çoğu zaman eleştirilen, hatta yerle bir edilen iktisadın aslında feminist yaklaşımla ne kadar da bilimin çıkış amacına hizmet ettiğini ve ne denli alanı zenginleştirdiğini Nilüfer’den öğrenecektim. Nilüfer’in benim orada bulunduğum yıllarda programda sunduğu dersin adı toplumsal cinsiyet ve ekonomi değildi, FEMİNİST İktisattı. Bu ayırım, bilenler için çok önemlidir çünkü alanın bilgi üretiminde verilen mücadelede önemli bir kazanımdır. İlk derste, şu anda tam anımsayamıyorum nasıl başladığını ama Engels ve Marks’ın aile üzerine okumalarına dair tartışıyorduk, bir yerde şöyle bir soru yöneltmişti Nilüfer sınıfa: düşünelim şimdi “sınıf” ve “toplumsal cinsiyet” sizce bugünün toplumsal eşitsizliklerini çözümlemeye, bir sıralamaya tabii midir, önceliği olan var mıdır? Biz elbette Kapital I ve II tedrisatından geçip gelmişiz, aynı anda sevgili dostum Özge Özay’la birlikte “sınıf” yanıtını vermiştik, gülümseyip beklemişti. Nilüfer’in ders okumaları bugünden geriye dönüp baktığımda, iktisat literatürünün mihenk taşları diyebileceğiniz ve hatta paradigma dönüşümlerini izleyebileceğiniz okumalardan oluşurdu ve tabii ki radikal bir paradigmanın, feminist iktisadın inşasını oluşturan okumalardı. Bugün ben de öğrenci arkadaşlarımla bu okumaları paylaşıyorum.

Lisans ve doktora dereceleri sayesinde hem anaakım iktisadın hem de Marksist iktisadın temellerini, metodolojik ve kuramsal açıklarını çok

iyi bilirdi Nilüfer. Size çok bilindik gelen iktisadi kavramların gerisindeki varsayımların sorununu öyle tespitlerle anlatırdı ki böylelikle feminist yöntemin ve yöntemibilim bilgisini de aktarmış olurdu. Bir bilim felsefecisi gibi yaklaşırdı tartışmaya, çıktığı koşulları, ideolojik temellerini, çıkarımlarını anlatırdı. Aklıma gelen sıradan örnekler mesela iktisadi büyüme, tasarruf, ücret kavramı, yatırım, üretkenlik kavramı... Kısacası, iktisatta neyin hangi kurguyla tanımlandığı ve ölçülediği ve bu sırada hangi unsurların göz ardı edildiğini ortaya koyardı. O basitleyici varsayımlar sandığımız ön kabullerin, aslında meselenin kökeninde olduğunu gösterirdi. Ödüllerle mükafatlandırılan kuramların, kuramcıların yazdıklarını okur ve onun sıkça kullandığı tabirle “absürtlüğü” de okumayı öğretirdi. Nilüfer feminist bir iktisatçıydı fakat yazılarında kapitalist gelişmeye ve sistemin işleyişine Marksist eleştirel yaklaşımı ve yapısalcı yöntemibilimi bir kenara itmezdi. Aksine, o geleneğin iktisadi temelleriyle feminist ideallerle iktisat biliminin yeniden inşa edilmesi için mücadeleye katkı veren makaleler ve tartışmalar kaleme almıştı. Böylece iktisat bilimcilerin başlangıçtaki yani inceleme öncesi vizyonlarının sınırlı olduğu ve bu nedenle olsa gerek kaçırdıkları, kör kaldıkları noktaları görünür kılabilmıştı.

Makaleleri, yazdıkları, seminerleri, doktora araştırmasında olduğu gibi onun her zaman Türkiye’de bıraktığı kendi toplumu ve meselelerini dert edindiğini gösterir. Daha ilk mezun olduğu yıllarda Türkiye’den Almanya’ya göçmüş kadınların, ırk, cinsiyet ve sınıf olmak üzere katmanlı sömürü koşullarını yazar. Benzer şekilde emek ve çalışma standartlarını, özellikle de serbest ticaret bölgelerinde çalışma koşullarının kadın emeği bakımından ne ifade ettiğini sorgular: Orta Amerika’daki devrim ve kadınlar ve eşitsiz ticaret üzerine yazdıklarında da olduğu gibi.

Akademideki ilk yıllarında Türkiye’de 1980’lerde hızlanan, Şirin Tekeli ve diğer feminist araştırmacılar tarafından yürütülen tartışmalara da destek verir; uluslaşma ve feminizm üzerine yazdıkları o döneme rastlar. Yine aynı dönemde Günseli Berik’le birlikte birçok makaleye de imza atar: sanayileşme, ihracata yönelik sanayileşmeye geçişin öngörülenin aksine istihdam koşullarını kötüleştirdiği, kadınların yaşamlarını ipotek altına aldığını, yapısal uyum politika ve programlarının feminist eleştirilerini birçok yerde yazına sunarlar. O yıllarda 1980’ler Washington Mutabakatının büyümeyi getireceği, büyümenin de yoksulluğu azaltarak kontrol edeceği öngörüsü piyasanın toplumsal yapısı üzerindeki egemenliğinin güçlendirilmesi aracılığıyla iktisadi verimlilik ve iktisadi büyüme ekonomi politikalarının en temel iki amacı haline gelmişti. Söz konusu politikaları; Dünya Bankası’nın birçok ülke için hazırladığı yoksulluğun azaltılması ve sosyal politika ve programları kapsamında “toplumsal cinsiyet ve yoksulluk” ve onu izleyen

“ticaret, toplumsal cinsiyet ve yoksulluk” makalelerinde, acımasızca eleştirir.

Makro İktisadın Sınırlarını Aşan Feminist İdeali

Nilüfer Çağatay'ın feminist iktisat alanına onun çalışmalarını diğerlerinden belki de en çok ayıran katkısı o döneme değin sistematik olarak ortaya konulmamış olan feminist makro iktisat yaklaşımıdır. 2000'lerin başında, o döneme değin iktisadi büyümenin önceliklendirildiği, fiyat istikrarının temel hedef olarak belirlendiği makro iktisadi politikalara karşı, bir yandan kavramsal ve kuramsal eleştirel fikirleri yaygınlaştırmak bir yandan da yapısalci makro modelleri oluşturmak amacıyla feminist iktisatçıları buluşturduğu bilgi ağını kurarlar. Bu ağ, ilkinin 1995 ikincisini ise 2000 yılında *World Development* dergisinde feminist iktisadi büyüme ve bölüşüm modellerini sunan feminist makro yazınının en önemli iki özel sayısını hazırlar. Hatta orada yer alan takip edenlerin çok iyi tanıdığı Marksist feminist iktisatçı Diane Elson'la birlikte kaleme aldıkları “Makro İktisadi Politikaların Toplumsal İçeriği” başlıklı makale Rusça, Japonca, İspanyolca ve Lehçeye de çevrilmiştir. Bu makalede öne sürdükleri temel fikirlerden biri, sosyal politikaların makro iktisadi içeriği yerine artık makro iktisadi politikaların sosyal sonuçlarının merkezi olması gerektiğidir. Yıllarca sosyal politika kapsamına hapsedilen gelir eşitsizliği ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına yönelik politikaların makro iktisadi tartışmaların önceliği olmamasını eleştirirler. Bu meselenin koşullarını ortaya koyarlar ve sosyal politikaların makro istikrara yönelik maliyetini ölçümleme çabasını ve sosyal politikaların makro içeriğini önceleyen IMF ve diğer kuruluşların gelir eşitsizliğine baktığı merceğin tersine çevrilmesi gerektiğinin altını çizerler. Aynı zamanda, deflasyonist daraltıcı politikalarının eşitsiz yükünü ve toplumsal cinsiyet yanlı sonuçlarını da sistematik bir biçimde aktarırlar.

Nilüfer, Diane'le birlikte piyasaların toplumsal eşitsizliklerini değiştiren veya en iyi ihtimalle eşitsizlikleri taşıyıcı kurumsal yapılar olduğunu politik iktisadi yaklaşımla savunur ve dolayısıyla iktisadi dalgalanmalar ve krizlerin ancak piyasa ve piyasa dışı iktisadi yaşam bütünlüğü içerisinde anlaşılabilceğini pek çok yerde açıklar. İktisadi büyüme ve istikrar takıntılı makro iktisadi politikalara ve dayandığı modellere karşılık sınıfsal ve toplumsal cinsiyet ayrımında bambaşka etkileri analiz edilmesine imkan sağlayan feminist makro modelleri ve politikaları geliştirilmesi idealini taşır. Örneğin emeğin cinsiyetçi yapısı ile makro iktisadi değişkenler arasındaki karşılıklı ilişkiyi tartışır². Nilüfer'in danışmanlığında Türkiye üzerine yaptığı tez araştırmasında Özge İzdeş de işte bu döngüsel değişimlere dair farklı hipotezleri inceler.

Nilüfer'in kurucuları arasında öncü olduğu toplumsal cinsiyet ve makro iktisat ağının (GEM-IWG) üyeleri farklı platformlar aracılığıyla yapısal makro modeller üzerine araştırmaları ve tartışmaları genişletmeye devam ediyor, bu alandaki katkılarına dair daha çok yazılacaktır. Ben son olarak, Nilüfer'in akademik bilgi üretim sürecinin ve bilgi mirasını gelecek nesillere nasıl taşıdığı ve zamanda nasıl köprü olduğundan söz etmek istiyorum.

Donald Harris'ten Ekin Değirmenci'ye

Nilüfer 1986 yılında Stanford'da Donald Harris danışmanlığında tamamladığı doktora tezinde, Türkiye imalat sanayiinde sınıflar arası ve sınıf içi bölüşüm ilişkilerini inceler. Tezi, kapitalist sistem çerçevesinde gelişme ve büyümenin öngördüğünün aksine gelir bölüşümünün kötüleşmesin ardındaki dinamikleri anlamaya adanmıştır. Akli da yüreği de Türkiye'de olduğundan, kuramsal tartışmayı izleyen bölümlerinde Türkiye imalat sanayi verileriyle sınıfsal ve sınıf içi gelir eşitsizliğini analiz eder. Kalecki'nin fiyat kuramını temel aldığı tez çalışmasında kullandığı modelde ücretlerin belirlenmesinde sendikal gücü temsil eden faktörleri de dahil eder.

Otuz yıl sonra, Nilüfer Çağatay'ın danışmanlığında tamamladığım benim doktora tez araştırmam ise onun tezinin devamı niteliğini taşır. Bu kez, Türkiye imalat sanayiinde kâr oranlarını hesaplayarak, kar oranı ve ücret belirleyicilerini, bölüşümde değişen dış rekabet koşullarının etkisini farklı bir dönemi ele alarak incelemiştik. Türkiye imalat sanayiinde, dış rekabet gücünün etkisiyle, özellikle devletin özel sektör getirilerini sağlamadaki doğrudan rolü azaldığında sınıfsal çatışmanın yoğunlaşması ve gelir bölüşümünde, sınıflar arasında ve örgütlülüğün zayıf olduğu koşullarda sınıf içinde ne tür değişikliklere yol açtığını tartışmıştık. Tezin devamı olabilecek çalışmalar için de ortak planlarımız vardı. Nilüfer emekli olup Türkiye'ye döndüğünde üzerine konuştuğumuz konuları yazacaktı hatta kitap yazma planı vardı, feminist makro kitabı ve mutlaka Türkiye ekonomisi üzerine olmalıydı o kitap.

Benden yaklaşık 15 yıl sonra, doktora tez çalışmasını birlikte yürüttüğümüz Ekin Değirmenci, Türkiye imalat sanayiinde teknik değişim yönelimini inceleyen ve bölüşüm dinamiklerini alt sektörler itibarıyla ele alıyor. Nilüfer'in tezime dair konuşurken hissettiği heyecanı çok iyi hatırlıyorum fakat bugün Ekin sayesinde o heyecanı gerçek manada yaşıyorum ve Ekin'in de onu heyecanlandıracak nice öğrencileri olmasını diliyorum.

Sevgili hocamın anısına sevgi ve saygıyla...

Not: Yukarıda yer verilen çalışmalarının künyesini aşağıda bulabilirsiniz:

Nilüfer Çağatay (2003) "Engendering Macroeconomics and Macroeconomic Policies" in *Macroeconomics: Making Gender Matter* (der.) Martha Gutierrez, Zed Press, Londra. (İspanyolca çevirisi için: "Incorporacion de Genero an la Macroeconomia" *Macroeconomia, Genero y Estado*, Departamento Nacional de Planeacion con el auspicio (içinde) BMZ y la GTZ, Bogota, Kolombiya.

Caren Grown, Diane Elson ve Nilüfer Çağatay (2000) "Introduction: Growth, Trade, Finance and Gender Inequality", *World Development, Special Issue on Growth, Trade, Finance and Gender*, Temmuz.

Diane Elson ve Nilüfer Çağatay (2000) "Social Content of Macroeconomic Policies", *World Development, Special Issue on Growth, Trade, Finance and Gender*, Temmuz.

Nilüfer Çağatay (1998) *Gender and Poverty, Social Development and Poverty Elimination Division Working Paper Series 6*, Bureau for Development Policy, United Nations Development Programme: New York <http://www.undp.org/poverty/publications/wkpaper/wp5/wp5-nilufer.PDF>

Nilüfer Çağatay (1996) "Gender and Trade" in *Asian and Pacific Developing Economies and the First WTO Ministerial Conference: Issues of Concern ESCAP*. United Nations: New York.

Nilüfer Çağatay (1996) "Gender and International Labor Standards in the World Economy," *Review of Radical Political Economics*, Eylül (Yeniden yayınlanmış – (içinde) *Women and the Economy : A Reader* (der.) Ellen Mutari and Deborah Figart M. E. Sharpe, 2003)

Nilüfer Çağatay, Diane Elson ve Caren Grown (1995) "Introduction: Gender, Adjustment and Macroeconomic Models" *World Development, Special Issue on "Gender, Adjustment and Macroeconomic Models,"* Vol. 23, No. 8, Kasım.

Nilüfer Çağatay ve Şule Özler (1995) "Feminization of the Labor Force: The Effects of Long-term Economic Development and Structural Adjustment," *World Development*, Vol. 23, No. 8, November (içinde) *The Changing Nature of Work: Frontier Issues in Economic Thought V.4* (der.) Frank Ackerman, Neva Goodwin, Kevin Gallagher (der.) ; Tekrar yayınlanmış *Gender and Development* (der.) Lourdes Beneria and Savitri Bisnath, E. Elgar.)

Korkut Ertürk ve Nilüfer Çağatay (1995) "Macroeconomic Consequences of Cyclical and Secular Changes in Feminization: An Experiment in Gendered Macromodeling," *World Development* Vol. 23, No. 8, Kasım.

Nilüfer Çağatay (1994) "Themes in Marxian and Post-Keynesian Theories

of International Trade: A Consideration With Respect to New Trade Theory.” Competition, Technology and Money Mark Glick (der.), Edward Elgar, Brookfield, Vermont.

Nilüfer Çağatay (1994) “Turkish Women and Structural Adjustment” (içinde) The Strategic Silence: Gender and Economic Policy, Isabella Bakker (der.), Zed Books in association with the North-South Institute, Ottawa.

Nilüfer Çağatay ve Günseli Berik (1994) “What Has Export-oriented Manufacturing Meant for Turkish Women?” Mortgaging Women’s Lives: Feminist Critiques of Structural Adjustment, (der.) Pamela Sparr, Zed Press, London for and on behalf of the United Nations.

Günseli Berik ve Nilüfer Çağatay (1992) “Industrialization Strategies and Gender Composition of Manufacturing Employment in Turkey,” Issues in Contemporary Economics, Volume 4: Women and Work in the World Economy Bina Agarwal, Barbara Bergmann, Maria Floro ve Nancy Folbre (der.), MacMillan, New York. (Proceedings of the 9th International Economic Association meetings, Athens).

Nilüfer Çağatay ve Günseli Berik (1991) “Transition to Export-Led Growth in Turkey: Is There a Feminization of Employment?” Review of Radical Political Economics v. 22 No.1 ve Capital and Class, special joint issue on Beyond the Nation State: Global Perspectives on Capitalism.

Nilüfer Çağatay (1990) “Labor Standards and Development: Turkey” (içinde) Labor Standards and Development in the Global Economy, Stephen Herzenberg and Jorge F. Perez-Lopez (der.), U.S. Department of Labor, Washington, D.C.

Nilüfer Çağatay ve Yasemin Soysal (1990) “Uluslaşma Sureci ve Feminizm Üzerine Karşılaştırmalı Gözlemler” (Comparative Observations on Feminism and the Nation Building Process) (içinde) Kadın Bakış Açısından 1980’ler Türkiye’sinde Kadın Şirin Tekeli (der.), İletişim Yayınları, İstanbul; Almanca çevirisi yeniden yayınlanmıştır: (2010) “Frauenbewegungen im nationalen Einigungsprozess: Die Turkei und andere Lander des Nahen Ostens im Vergleich” in Aufstand Im Haus der Frauen: Frauenforschung aus der Turkei, Ayla Neusel, Şirin Tekeli, Meral Akkent (der.) Orlanda Frauenverlag, Berlin, 1991; İngilizce çevirisi yeniden yayınlanmıştır: “Comparative Observations on Feminism and the Nation-building Process,” (içinde) Women in Modern Turkish Society Sirin Tekeli (der.) Zed Press, London (1994).

Nilüfer Çağatay (1987) “Tariffs and Quotas,” (içinde) The New Palgrave Dictionary of Economics, John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman (der.) MacMillan Press.

Nilüfer Çağatay (1987) "Beggar-thy-neighbor," (içinde) The New Palgrave Dictionary of Economics, John Eatwell, Murray Milgate, Peter Newman (der.) MacMillan Press.

Nilüfer Çağatay ve Jo-Anne Scott (1983) "Women in Central America," (içinde) Revolution in Central America, SCAAN (der.) Westview Press, Colorado.

Nilüfer Çağatay (1980) "Triple Jeopardy of Sex, Race and Class: The Case of Turkish Women in Germany" in MERA Forum (Forum for Middle East Research in Anthropology) Vol. 4, No. 4.

Sonnotlar

1 2016 yılında Saim Işık ve Fatih Cin tarafından derlenen Post Keynesyen Yaklaşım Alternatif Parasal İktisat kitabının içinde yer alan "Feminist-Post Keynesyen Uzlaşının Birikim ve Bölüşüm Tartışmalarına Katkıları" başlıklı ortak makalemizden alıntıdır: "Feminist iktisadın ne olduğuna biraz ışık tuttuğumu düşündüğümüz bir anekdotla başlamak istiyoruz. Salt Lake City, Utah'da yaşayan Nilüfer Çağatay ve o zaman 12 yaşında olan oğlu Ali Cem arasında geçen bir konuşma bu. "Sıcak yaz günlerinde çocukların limonata satması gözde bir gelenektir. Çocuklar bu sayede erken yaşlarda bir şey için uğraşmanın değerinin yanı sıra kapitalizmin temel ilkelerini de öğrenirler. Bu gelenek Charles Schultz'un çizdiği "Peanuts" adlı bant karikatürlerde de ölümsüzleşmiştir. 12 yaşındaki oğlum Ali Cem, 11 yaşındaki arkadaşı Ada ve Ada'nın 8 yaşındaki erkek kardeşi Doruk ile birlikte mahallede limonata stantları kurmaya bayılırlar. Genelde ya ben ya da Ada'nın annesi Pınar gerekli malzemeleri alıp çocukları standı kuracakları yerlere arabayla götürürüz, aynı zamanda da yaptıkları işe "nezaret ederiz". Çocukların kazandıkları para onlara kalır ve parayı aralarında nasıl paylaşacaklarına da onlar karar verir. Her seferinde kimin en çok iş yaptığını ve kimin ne kadar para alması gerektiğini aralarında tartışırlar. En son limonata maceralarından birinde, Pınar bizleri limonata standını kuracağımız mahalledeki sokak panayırına götürüyordu. Yolda Ada kapitalizm konusunda sorular sordu ve öğretmenin bir de "sosyalizm" diye bir şey olduğundan bahsettiğini söyledi. Kapitalizm ve sosyalizmin farklarını çocuklara anlatmaya çalışırken bir de "anne-izm" diye bir şeyin olduğunu söyledim. Çocuklar lafımı kesti ve anne-izmin ne olduğunu bildiklerini söylediler: "Anne-izm annemizin bize bakıp her istediğimizi yaparken karşılığında hiçbir şey istememesidir, çünkü annemiz bizi sever!!!" Daha sonra Ali Cem, anne-izm hakkında düşündüğünü ve benim hayatı boyunca ona bakmayacağımı anladığını söyledi. Büyüdüğünde (limonatacilik değil de başka) gerçek bir mesleği olacağını o zaman da hem bana hem de kendi çocuklarına bakacağını söyledi. Tüm yaşamım boyunca çalışmak zorunda kalmayacaktım, o büyüdüğünde artık o bana bakacaktı."

Feminist iktisadın öyküsü aynı zamanda anne-izmin yeniden ortaya çıkarılması ve

yetişkinlerin çocukken bilip unuttukları şeyleri tekrar hatırlamalarının öyküsüdür. Bilgi deneyimseldir ancak çocuklukta kazanılan bilgiler daha sonra ideoloji tarafından silinebilir. Bu yazı sevgiyle Ali Cem'e, Ada'ya, Doruk'a ve anne-izm bilgisini yeni yeni öğrenen Emel'in oğlu Deniz'e ithaf edilmiştir. Hiçbir zaman çocuklukta edindikleri bilgiyi unutmamaları umuduyla.”

2 Üç farklı hipotezle açıklar bu ilişkiyi: (i) tampon emek stoku (ii) segregasyon ve (iii) ikame hipotezi. Tampon emek stoğu hipotezine göre, kadınlar ücretli işe emek gücünde yaşanan daralma anlarında girerler ve iktisadi daralma sonrası artan işsizlikle birlikte işgücünden ayrılırlar; yani, konjonktürel hareketlere bağlı olarak yedek işgücü ordusu meydana getirirler. Segregasyon, emeğin toplumsal cinsiyet temelinde görülen değişikliklerin, üretimin niteliğinde meydana gelen değişimleri takip ettiğini ileri sürer. İkame ise kadınların, zaman içinde erkek işi olarak nitelenen işlerde erkeklerin yerini aldıklarını öne sürer. Böylelikle üç farklı etki ve iktisadi dalgalanmalar çerçevesinde, üretim, tasarruf ve yatırım gibi makro büyüklüklerle bağlantılarını kurar.

Küresel Güney’de Patriyarkanın Politik Ekonomisi¹

Yasemin Dildar, California State University San Bernardino, Department of Economics.

ORCID: 0000-0002-3718-8567 _

E-posta: Ydildar@csusb.edu

Küresel Güney’de Patriyarkanın Politik Ekonomisi², yazarın hem çoklu sömürü sistemleriyle ilgili yeni bir teorik çerçeve geliştirdiği hem de patriyarkal emek sömürsünün kapitalist kalkınma süreçlerini nasıl etkilediğini Türkiye örneğinde verilerle incelediği iddialı bir kitap. Ece Kocacıçak, bu kitapta her şeyden önce feminist hareketlerin bütün gücüne ve görünürlüğüne rağmen neden hala toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin inatla ayakta kaldığını ve hatta her toplumsal krizden güçlenerek çıktığını anlamaya çalışıyor. Bunu yaparken de toplumu dönüştürecek ve kalıcı kazanımlar elde edebilecek feminist stratejilerinin geliştirilememesinin sebebinin sosyal teorinin zaaflarında arıyor.

Kitap üç ana bölümden oluşuyor. İlk bölüm, kitabın teorik katkısına odaklanıyor. Önce kapitalist kalkınma teorilerinin eksiklerini, daha sonra feminist araştırmacıların patriyarkal emek sömürsü kavramını terk etmelerinin yarattığı problemleri tartışıyor ve son olarak da patriyarkal emek sömürsünün yeniden özgün bir kavramlaştırmasına girişiyor. İkinci bölüm, bu teorik çerçevenin Türkiye’nin kapitalist gelişme sürecine uyarlandığı ve patriyarkanın türlerinin gelişiminin Türkiye örneğinde incelendiği detaylı bir vaka analizinden oluşuyor. Son bölüm ise farklı tahakküm biçimleri ve sömürü sistemlerini anlamak için tarihsel materyalizmin Hegel’in bütünlük anlayışı çerçevesinde yeniden yorumlanması ve daha etkili feminist stratejilerin bu temel üzerinde geliştirilmesi gerektiğini savunuyor.

Yazara göre kalkınma ile ilgilenen sosyal bilimciler, Marksist politik iktisatçılar dahil, kapitalist dönüşümde toplumsal cinsiyete dayalı mülkiyet ilişkileri ve emek süreçlerini göz ardı ediyorlar. Buna devletin toplumsal cinsiyete dayalı bir analizinin eksikliği eklenince, toplumsal değişimi analiz ederken ya sermaye-indirgemeci ya da kültürel/dini özcü yaklaşımların tuzağına düşüyorlar. Feminist araştırmacılar da bu sorunlardan azade değil. Kocacıçak, iki yaygın teorik çerçevenin eleştirisini yapıyor. Bunlardan

birincisi, Sylvia Walby'nin geliştirdiği "toplumsal cinsiyet rejimi eşitleri" (varieties of gender regimes) yaklaşımı; diğeri "toplumsal yeniden üretim teorisi" (social reproduction theory). İlk yaklaşımda, toplumsal cinsiyete dayalı ezilme dört kurumsal alana (ekonomi, politika, sivil toplum, şiddet) yayılmış bir eşitsizlik rejimi olarak analiz ediliyor. Toplumsal yeniden üretim (TY) teorisi ise kadınların ezilmesini yaratan koşulların kapitalist sistemin yeniden üretim ihtiyacıyla açıklanması gerektiğini savunuyor (Bhattacharya, 2017; Federici, 2004; Arruzza, 2016; Ferguson, 2008). Kocabaak, TY teorisinin üç temel problemi olduğunu iddia ediyor: i) kapitalist ve patriyarkal emek ilişkileri arasında tek yönlü bir belirlenim, sermaye indirgemeciliği; ii) biyolojik belirlenimcilik ve iii) Batı'daki kapitalist gelişim sürecinin, ücrete bağımlılık ve mülksüzleşmenin, evrensel kabul edilmesi. Her ne kadar bazı TY analizlerinde üretim ve yeniden üretim arasındaki ilişkinin karşılıklı birbirini belirleyen diyalektik bir ilişki olduğu vurgusu yapılırsa da kapitalist gelişmenin bütün üreticileri üretim araçlarından kopardığı varsayımı hala kullanılıyor (Yaman, 2020; Acar-Savran, 2019). Böylece yeniden üretim alanı piyasa-dışı işlerle özdeşleştirilip kadınların üretime patriyarkal emek süreçleri içerisinde yaptıkları doğrudan katkı göz ardı edilmiş oluyor. Kocabaak'a göre, bu katkının görünür kılınması için 'patriyarkal emek sömürüsü' kavramına ihtiyacımız var. Kavramın son yıllarda feministlerce terk edilmiş olması büyük bir hataydı çünkü erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünü ancak sömürü kavramı ile anlayabiliriz. Kavramın terki sömürü ve tahakküm arasındaki nedenselliğin bulanıklaşmasına ve çeşitli indirgemeci yaklaşımlara sebep oluyor. "Toplumsal cinsiyet rejimi eşitleri" yaklaşımı çerçevesince yapılan analizlerin temel sorunu da patriyarkal sömürü kavramını bir analitik araç olarak terk etmiş olmaları.

Kocabaak, kendi teorik katkısını en nihayetinde "toplumsal cinsiyet rejimi eşitleri" yaklaşımı içerisinde konumlandırıyor fakat temel farkların altını çiziyor. En önemli farklardan biri heteroseksüel aile içerisinde patriyarkal emek sömürüsüne yapılan vurgu. Walby, son analizlerinde (2009; 2020) ailenin fonksiyonlarını dört kurumsal alana ayırarak inceler: ekonomik alanda bakım işleri, politika alanında yeniden retilimin yönetişimi, sivil toplum alanında cinsellik ve şiddet alanında ev içi şiddet. Kocabaak'a göre, ailenin fonksiyonlarını bu şekilde dağıtmak patriyarkal emek sömürüsünü cinsiyet eşitsizliğinin birçok yönünden birine indirgeyerek farklı kurumsal alanlarda cinsiyet eşitsizliğinin nasıl sürdüğüne ilişkin nedenselliği bulanıklaştırıyor (Kocabaak, 2022: 49). İkincisi, patriyarkal sömürünün hüküm sürdüğü temel alan olarak ailenin göz ardı edilmesi kamusal patriyarkanın neoliberal ve sosyal demokrat versiyonlarında süregelen cinsiyet eşitsizliğinin gözden kaçırılmasına yol açıyor. Son olarak, Walby'nin yaklaşımında, ev içi patriyarkadan kamusal patriyarkaya geçiş

sürecinde kapitalist dönüşüme hala çok fazla önem atfediliyor. Kocacıcak bu problemleri üç teorik müdahale ile aşmaya çalışıyor: i) patriyarkal emek sömürüsü kavramını yeniden işlevselleştirerek, ii) erkekleri patriyarkal kolektif özne olarak kavramsallaştırarak, iii) heteroseksüel aileyi patriyarkal bütünlüğün (Hegelci Bütünlük) temel dolayım aracı olarak analiz ederek. Yani Kocacıcak'ın "toplumsal cinsiyet rejimi çeşitleri" yaklaşımından temel kopuşu metodolojik ve yöntemi de tarihsel materyalizmin Hegelci Marksist yorumuna dayanıyor.

Kitapta geliştirilen teorik çerçeveye göre, emek sömürüsü toplumda hükmedengruplarına ezilenlerin ürettiği artığa el koyduğu bir sosyal ilişki olarak tanımlanır. Patriyarkal emek sömürüsünde ezen/ezilen ayrımı toplumsal cinsiyet ekseninde belirlenir. Kadınların ürettiği ve erkekler tarafından el koyulan artık çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabilir. Sınıf ve etnik konumun da belirlediği şekilde kimi aileler için ev içi üretim maddi gereksinimlerden kimileri için de maddi olmayan, eğitimle ilgili ya da psikolojik, duygusal gereksinimlerden oluşabilir. Ayrıca ev içi üretim kullanım değeri üretmekle sınırlı kalmaz; tarımda ve küçük aile işletmelerinde kadınların karşılıksız emeği doğrudan değişim değeri de üretebilir. Patriyarkal emek sömürüsü, erkekler arasında dayanışmaya sebep olur. Erkekler bu sömürüden kişisel düzeyde doğrudan faydalanırken kolektif çıkarlarının bilincindedirler. Bu yüzden, patriyarkal kolektif özneyi oluştururlar (Kocacıcak, 2022: 63).³ Heteroseksüel aile patriyarkanın erkeklerle kadınlar arasındaki sömürü ilişkisini düzenleyen ve kadınların kolektif özne olarak hareket etmesini geciktiren en önemli dolayımıdır. Nasıl serbest piyasa, artığı üreten ve ona el koyanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyip, özel mülkiyetin kapitalist sömürüyü ayakta tuttuğu gerçeğini bulanıklaştıran bir dolayım ise aile de patriyarkal sistemi sürdürmek için aynı fonksiyonu yüklenir. Sömürü aile içinde görünür olamayan bir artılla, aşk ya da sevgi maskesi altında doğallaştırılır.

Bu yöntemsel kopuşa rağmen Kocacıcak, kitapta Walby'nin kullandığı kurumsal alan analizini muhafaza ediyor ve kadınların kurtuluş mücadelesi için vizyonunu ev içi patriyarkadan kamusal patriyarkaya geçişle sınırlı bırakıyor. Halbuki bu iki sistemden, kapitalizm ve patriyarkadan, kurtuluş çok daha radikal bir strateji gerektirir. Örneğin, patriyarkanın temelini sarsılması ailenin ilgasını/ortadan kaldırılmasını gerektirebilir: Hegelci anlamıyla radikal biçimde dönüştürme şeklinde ilga.

Kitaptaki teorik çerçeveyi kısaca özetledikten sonra bu analitik araçların Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecine nasıl uygulandığına baktığımızda hem çok zengin bir tarihsel inceleme hem de detaylı bir ülkeler arası karşılaştırmalı analiziyle karşılaşırız. Her şeyden önce ülkenin geçirdiği

sosyo-ekonomik dönüşümü toplumsal cinsiyet dinamiklerini göz ardı etmeden analiz ettiği için kitap önemli bir boşluğu dolduruyor. Kocacıcak'a göre, Türkiye patriyarkal diye niteleyebileceğimiz bir tarımsal dönüşüm sürecinden geçti.⁴ Kırsal bölgelerde patriyarkal özne olarak erkek çiftçiler, devletle de müzakere içerisinde politik güçlerini kullanarak ücretsiz aile emeği sayesinde piyasanın yol açtığı mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinden kaçabildiler. Bunu da kadınları toprak mülkiyetinden ve başka gelir getirebilecek işlerden dışlayarak yaptılar. Toprak mülkiyetinden dışlanma kırsal kesimlerde modern-öncesi ev içi patriyarkayı; istihdamdan dışlanma ise kentlerde modern ev-içi patriyarkayı yarattı. Modern-öncesi ev içi patriyarka, kırsal dönüşümün karakterini belirlemekle kalmadı; kentlerde de kapitalist dönüşümü çeşitli şekillerde etkiledi. Örneğin, kırdan kentte göçün yapısını cinsiyetçi bir biçimde etkiledi, erkekler (eğitim ya da iş için) daha erken göçebilirken kadınların göçünü geciktirdi. Sadece erkek küçük üreticilerin mülksüzleşme ve işçileşme sürecinin geciktirmekle kalmadı; kadınlarınkini de engelleyerek kentlerdeki emek arzını olumsuz etkiledi. Bütün bunlarla ilişkili biçimde yönetici sınıfın sermaye birikim stratejilerini ve devlet oluşumunu da etkiledi. Böylelikle yazar, Türkiye'nin endüstrileşme sürecine yönelik öne sürülen klasik argümanı, tarımda mekanikleşmenin düşük üretkenlikli küçük üreticiyi ortadan kaldırdığı ve kentlerdeki istihdam olanaklarının tarımdan boşalan bu işgücünü absorbe etmeye yetmediği tezini tersine çeviriyor. Kentlerde kadınların ekonomik kaynaklardan yoksun oluşunu işgücüne olan talebin kısıtlarıyla açıklamak yerine; erkeklerin kadınların tarım emeği üzerindeki tahakkümünün kadınların göç hareketliliğini ve dolayısıyla kentlerdeki emek arzını kısıtladığını savunuyor. Yani, Türkiye'nin endüstrileşme sürecinde patriyarkanın dolayımının kapitalizm ve ırkçılıktan daha yüksek bir karmaşıklık düzeyine sahip olduğunu iddia ediyor. Yazarın son bölümde daha net ortaya koyduğu teorik çerçeveye göre patriyarka ve kapitalizm farklı dolayımlarla çalışan iki ayrı sistem. Herhangi bir tarihsel konjonktürde en yüksek karmaşıklık düzeyinde dolayımınla çalışan sistemin somut bütün üzerindeki etkisi diğerlerinden daha belirleyici oluyor. Yazar, patriyarkanın dolayımının daha karmaşık olduğunu ve önce kapitalist gelişme sürecini (kapitalist bütünlüğü), en nihayetinde de somut bütünlüğü şekillendirdiğini iddia ediyor.

Bu argümana göre, Türkiye'deki yapısal dönüşüm sürecinin benzer gelişmişlik seviyesinde olan diğer ülkelerden (Arjantin, Brezilya, Sili, Meksika, Güney Afrika, Malezya) farklı olmasının temel sebebi modern-öncesi ev içi patriyarkanın varlığı ve proleterleşme sürecine etkileridir. Küçük-orta ölçekli tarımsal işletmelerde kadın emeği sömürsü erkek çiftçilerin ücrete bağımlılık ve mülksüzleşmeye daha uzun süre direnebilmesine olanak sağlar. Bu sırada kadınların kırdan kente göçünü sınırladığı için kentlerdeki emek

arzını olumsuz etkiler. Emek arzının yetersiz oluşu kapitalist sektördeki ücretleri yukarı çeker ve imalat sektörü buna çalışma saatlerini uzatıp, sermaye-yoğun yatırımlara yönelerek yanıt verir (Kocacıbağ, 2022: 156). Fakat bu argümandaki nedensel ilişkilerin daha ayrıntılı bir ampirik analizle kanıtlanması gerekiyor. Çünkü 1960’larda imalat sanayide ücretlerin yüksek olmasının bir sebebi de ithal ikameci sanayileşme modeliydi. Yerli endüstriyi geliştirmeye yönelik bu stratejide alım gücünün yüksek tutulması yerli sanayi ürünlerine talebi canlı tutmak için gerekliydi. Bu sebeple, sadece Türkiye’de değil başka birçok gelişmekte olan ülkede ithal ikameci stratejiler “aile ücretiyle” beraber görüldü. Yani bu dönemdeki ücret artışlarını emek arzı kısıtlarıyla mı yoksa sanayi politikası ile mi açıklamak gerektiği tartışmaya açık. Öte yandan, sanayicilerin emek-yoğun teknolojiler yerine sermaye yoğun teknolojilere yönelmesinin sebebi de ithal ikamesi ile alakalı. Yerli üretimde gerekli olan ithal ara mallarını ucuza satın alabilmek için kur, bilinçli bir şekilde aşırı değerli tutuldu ve böylelikle sermaye-yoğun teknolojiler tercih edilir oldu. Sanayiciler, aşırı değerlenmiş kur sebebiyle emek-yoğun teknolojileri tercih etmediğinde, talep ve endüstrinin tarımdan boşalan emeği istihdam etme kapasitesi azaldı. Peki ev-içi patriyarkanın sürdürülmesinde hangi mekanizma daha belirleyiciydi? Kadınları iş gücüne çekecek talebin yukarıda sayılan sebeplerle yaratılamamış olması mı yoksa tarımdaki patriyarkal emek sürecinin kadınların emek arzını kısıtlaması mı? Bu soruyu cevaplamak daha detaylı bir ampirik analiz gerektiriyor.

Kadınlar bu süreçte onları kentlerde istihdamdan tarımda toprak mülkiyetinden dışlayan bir toplumsal cinsiyet sözleşmesine direnmekte neden başarılı olamadılar? Devlet neden erkek çiftçileri destekledi? Kocacıbağ, Türkiye’de kadınların patriyarkanın ev içi karakterini değiştirememesini (ev içi patriyarkadan kamusal patriyarkaya geçemeyişi) üç etkenin bir araya gelmesiyle açıklıyor: erkeklerin kolektif gücü, feminist hareketin stratejik zaafı ve devletin patriyarkal kolektif özneye desteği. Fakat bu açıklamada eksik olan, yeni ortaya çıkan bir kapitalist devletin biyopolitik ihtiyaçları. Cumhuriyet’in ilk yıllarında patriyarkanın ev içi karakterinin yeniden inşası sadece feminist hareket ve erkeklerin mücadelesi ekseninde gerçekleşmedi. Devletin erkek çiftçilere desteğinin arkasında popülizm ve koalisyon arayışı olduğu kadar, toplumsal yeniden üretimle ilgili kaygılar vardı. Cumhuriyet’in kuruluşundan 1960’lara uzanan dönem nüfus politikası açısından açıkça pro-natalist bir dönemdi. Devletin toplumsal yeniden üretimin yükünü kırdada kentte de kadınlara yıkıp nüfusu yenilemek gibi bir ajandası vardı. Hatta bu sebeple, bütün modernleşme vurgusuna rağmen kadınların toplumsal hayata katılımı ancak ulus inşasındaki asıl rollerini, kapitalist devletin ihtiyaç duyduğu eğitilmiş işgücünü yetiştirmek, ihmal etmeden teşvik ediliyordu.

Kitabın katkılarının yanında, ampirik analizdeki kimi eksiklikler görece önemsiz kalıyor. Kocacıbağ, kadınların ezilmesinin maddi temelini yeni bir teorik çerçeveye yaklaşarak çoklu sömürü sistemleri analizlerini zenginleştiriyor. Bana göre, bu teorik çerçevenin, yazarın sürdürdüğü “toplumsal cinsiyet rejimi çeşitleri” geleneğinin açıklamadan çok betimlemeye yatkın doğasını aşabilecek bir potansiyeli var. Bu teorik perspektifin Küresel Güney ülke deneyimlerinden geliştirilmesi de ayrıca değerli. Kalkınma, toplumsal cinsiyet, feminist teori ve hareketler gibi konularda çalışan sosyal bilimciler kitabın hem tarihsel ve veri analizi kısımlarından hem de teorik tartışmalarından faydalanabilirler.

Sonnotlar

1 Ece Kocacıbağ (2022). *The Political Economy of Patriarchy in the Global South*. London: Routledge

2 Kitap henüz Türkçe’ye çevrilmediği için hem başlık hem de metin içi alıntılarda kendi çevirilerimi kullanıyorum.

3 Kolektif özne kavramsallaştırmasının ardında bilincin Hegelci anlayışı yatar. Köle-efendi diyalektiğinde Hegel bilincin iki momentini birbirinden ayırır, “kendinde-bilinç” ve “kendisi-için-bilinç”. Toplumun ezilen kesimleri için bağımsız bir “kendisi-için-bilinç” geliştirmek sömürü ilişkisini ortadan kaldırmak için gereklidir. Toplumdaki baskın grup “kendisi-için-bilinci” çoktan geliştirdiği için “ilk kolektif öznedir”. Ezilen kesimler için kendinde-bilinçten kendisi-için-bilince geçiş sistemin çeşitli dolaylımlarıyla geciktirilir. Bu yüzden ezilen kesimler “sonradan gelen kolektif öznelerdir” (Kocacıbağ, 2022: 175).

4 Burada yazar kapitalizme geçiş sürecinde tarımsal dönüşümün seyrine ilişkin literatürde tanımlanan farklı yollara, örneğin İngiliz tipi toprak ağaları aracılığıyla gelen kapitalizm, Rus tipi tepeden inme kapitalizm ya da Amerikan tipi tabandan gelen kapitalizm gibi farklı dönüşüm şekillerine patriyarkal tarımsal dönüşümü ekliyor (Kocacıbağ, 2022: 17).

Kaynakça

Acar Savran, G (2019). %99 için Feminizm Manifestosu Üzerine. *Çatlak Zemin*. <https://www.catlakzemin.com/%99-icin-feminizm-manifestosu-uzerine/>

Arruzza, C (2016). “Functionalist, Determinist, Reductionist: Social Reproduction Feminism and its Critics.” *Science & Society* 80 (1): 9-30.

Bhattacharya, T (2017) “How not to skip class: Social reproduction of labor and the global working class.” In Tithi Bhattacharya (ed.), *Social reproduction theory: Remapping class, recentring oppression*. London: Pluto, pp. 68-93.

Federici, S (2004). *Caliban and the Witch: Women, the Body, and Primitive Accumulation*. New York: Autonomedia.

Ferguson, S (2008). Canadian Contributions to Social Reproduction Feminism, Race and Embodied Labor. *Race, Gender & Class* 15 (1-2):42-57.

Walby, S (2009). *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. London: Sage Publication Ltd.

Walby, S (2020). Varieties of Gender Regimes. *Social Politics* 27(3): 414-431.

Yaman, M (2020). Toplumsal Yeniden Üretim, Birleşik bir "Feminist" Teori?. *Praksis* 53, 9-38.

“Feminizm, Ekoloji, Toplumsal Direniş”: Alternatif Bir Dünya Arayışı

Gülçin Özge Tan, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

ORCID: 0000-0001-7490-609X

E-Posta: gulcinozgetan@gmail.com

Karl Marx'ın yaşadığı yüzyıla refakat ettirdiği ‘komünizm hayaleti’ belki de çok gerilerde kalmışken; 21.yüzyılda pek çok “hortlak” yalnızca Avrupa’yi değil karış karış yer küreyi dolaşmakta ve yurttaşları adeta nefessiz bırakmaktadır. Kapitalizmin, radikal sağ popülizmin, otoriterliğin, ırkçılığın, cinsiyetçiliğin korkunç çehrelerinin hâkim ifadeler haline geldiği günümüz siyaseti, çoğu kez de demokrasilerin içinden demokrasileri eritip yok ederken dünyayı iklim krizinin sonuçlarıyla da baş başa bırakmış ve kendini bu krizin müsebbibi görmeyi dahi reddetmiştir. Dünyanın içinde bulunduğu bu ahval, akademisyenleri, araştırmacıları, aktivistleri tartışma sahasına sürüklemiş; demokrasinin direncini artırmak, yaşanabilir bir dünya kurmak, eşit ve özgür bir hayat inşa etmek gibi ortak temalar üstünden, tanıdık ama ahir zaman için bir o kadar da yeni anlamlara gelen, yeni formlara bürünmüş mücadeleleri açığa çıkarmıştır. Feminizm, Ekoloji ve Toplumsal Direniş¹ kitabı tam da böylesi bir mücadelenin kolektif ifadesi olarak okurla buluşmaktadır.

Şemsa Özar’a armağan olarak derlenen kitap, birçok armağan kitabın ötesine geçerek aslında farklı yöntemleri bir araya getiren yarı biyografik bir metin olma özelliği de gösteriyor. Kitaptaki hemen her metin, bir şekilde Şemsa Özar ile yan yana gelen anılar, anlatılar, akademik kuramlar ve direnişler ile donatılırken; tercih edilen yöntem, editöryal çalışmayı, sıradan bir armağan kitap çalışması olmanın çok dışına çıkarıyor. Handan Çağlayan ve Kaner Atakan Türker editörlüğünde hazırlanan kitap, farklı metin türlerini bir araya getirdiği için biraz eklektik bir tarza sahip olsa da birçok araştırma yöntemini içermesi bağlamında zor olanı yapmayı hedefliyor. Araştırma makalelerinden saha çalışmalarına, söyleşilerden otobiyografik anlatılara kadar farklı yazı türlerini bir araya getiren editörler, yazılar arasındaki geçişliliği türler arasında herhangi bir bağlantı kurmadan yapıyor. Bunda okuyucuyu zorlayan bir yan olmakla beraber, her bir yazının ihtivasının ayrı oluşu ardındalık beklentisini boşa düşürüyor. Bu bağlamda belki de bir

eleştiri olarak sunabileceğim tek şey, Nurcan Baysal'ın yazıları arasındaki sıralamadır. Baysal'ın gazeteci kimliğini de elden bırakmadan kaleme aldığı otobiyografik anlatısı, Baysal ile gerçekleştirilen söyleşiden önce verilseydi, söyleşinin zemin hazırlığı çok daha rahat bir şekilde sağlanabilirdi. Kitap boyunca okumalara eşlik eden kişisel fotoğraflar ise direnişe adanmış bir ömrün izleri olarak kitabın biçimsel formatını içerikle birleştirirken, okuyucular için de foto-belgesel bir anlatıya görsel olarak kapı aralıyor.

Hakikatin her boyutunu ve her katmanını görmek ve göstermek çabasının etik olduğu kadar, yaşamsal da olduğunu; bu yüzden de hakikati katman katman ortaya dökmek, farklı açılardan bakmanın, farklı insan gruplarını nasıl etkilediğini açıklamanın gerekliliğinin altını çizen “Şemsa Hocanın” (Bianet, 2018), gerek kuramlara gerek yapılara olan muhalif yaklaşımının, akademiyle, kentlerle ve sokaklarla buluşmasının açık bir yansıması olarak hocanın öğrenci ve arkadaşları da kitaptaki yazılarında hakikati farklı düzeylerini ortaya koymak ve yeni bakış açıları sunmak için en az hoca kadar gayret göstermekte ve benzer minvalden hareketle yazılarını kaleme almaktadırlar.

Kuram ve eylemin ayrılmaz olduğu anlarda açığa çıkacak gücün farkındalığıyla yaşanmakta olan bir hayata armağan edilen kitap, Gülay Günlük-Şensesen'in sunuş yazısıyla başlamaktadır. Sunuşu takip eden ilk yazı, Feryal Saygılıgil'e ait. “Ben Fikriye” başlığı taşıyan yazı, sosyal bilimlerin kör kaldığı noktalara, kadınların sosyal olayları, geçmişi nasıl yaşadıklarına bakma iddiasıyla bir yaşam anlatısını, bütün çıplaklığıyla sergiliyor. Kesişimsellik bazında ele alınabilecek bir yaşam pratiğini aktaran Saygılıgil'in, 'Kürt, Alevi, Göçmen, İşçi, Kadın' kimliklerine sahip Fikriye'nin tanıklıklarını yazması, yazarın geleneksel yazı yazma, arşiv tutma, kayıt altına alma pratiklerine belgeselciliğinin hüneriyle belirgin bir karşı çıkma girişimi olarak görülebilir.

Serap Güre, “Akademi ile Feminist Eylemciliğin Birlikte Yolculuğu: KEİG Platformu” isimli ikinci yazısında, Şemsa Özar'ın çok yönlülüğünü, kadın emeği ve kadın istihdamı konuları özelinde akademik bir potada damıtarak; bilgilerini bir platform (Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi) etrafında kadınlara nasıl aktardığını ve ilgili bilgileri kadınların nasıl kullanılabileceğine ilişkin rotalar çizmesini, sürecin şahidi olarak anlatmaktadır. Marmara Depreminin ardından Kocaeli'nde yürütülen saha çalışmasının işaret ettiği eksikliklerden doğan platformun oluşum süreci, yaşanan felaketlerde kadınların hem afetler sürecinde hem de felaket ardılı süreçte erkeklerden daha fazla etkilenmesine yönelik doğan ihtiyaçlara karşı gelişen bir reflektir.

Bugün, etkilerini ve yıkımını uzunca süre üstümüzden atamayacağımız 10 ili korkunç bir şekilde etkileyen ilki, Kahramanmaraş merkezli olan Şubat 2023 depremleri, ne yazık ki kadınlar için Marmara Depremi'nin etkilerine benzer ve hatta muhtemelen çok daha derin krizlere gebe. Bu anlamda, böyle bir platformun, Güre'nin yazısında belirttiği özeleştiriler göz önünde bulundurularak çalışmalarını aktive etmesi, kadınlar için ekonomik süreçlere müdahil olması ve ekonomiyi kadınlar lehine anlaşılır kılması, şimdilerde yepyeni bir önem kazanmıştır.

Kitabın üçüncü yazısı olan "İklim Krizi Kapıda, Zengin ve Yoksul Ülkelerde İklim Değişikliğine Feminist Perspektiften Bakış" başlıklı makale, Gülay Toksöz ve Emel Memiş'in akademik yol arkadaşlığının güzel bir örneği olarak beliriyor. Toksöz ve Memiş, iklim değişikliklerinin tahribatlarını iklim adaleti çerçevesinde küreselleşen kapitalist sisteme feminist bir alternatif arayışıyla irdeliyor. Karşılaştırmalı verilerle beslenen metin, iklim değişikliğinin risklerinin olası sonuçlarının halkın farklı kesimlerinde ve farklı bölgelerde farklı anlamlara gelmesi gerçekliğinde, toplumsal cinsiyet boyutunu ekofeminizmle birlikte tartışıyor. Yazının en çarpıcı yanıysa yazarların, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı, durum tespitinin ötesine geçerek Küresel Kuzey ve Küresel Güney kıyasıyla 'bakım' işini merkeze alan ve 'bakım emeğini' kadın odağından çıkararak 'bakım kolektifi' gibi politika önerilerinde bulunmalarıdır. Toksöz ve Memiş'in bıraktığı yerden devam eden Begüm Özkaynak ise "Yeşil Ekonomi'nin Ötesinde Düşünebilmek, Feminist Politik Ekoloji" isimli çalışmasında, feminist perspektifin bir adım öne geçtiği yaklaşımla öncelikle 'yeşil ekonominin' yeter(siz)liğini tartışmaya açıyor. Özkaynak tarafından alternatif olarak sunulan feminist politik ekolojinin anaakım kalkınma model ve stratejilerine karşı olan eleştirel tavrı, bir yandan erkek egemen düzene meydan okurken bir yandan da kadın hareketini çevre mücadelesiyle eklemlenmektedir. Yazarın akademi-aktivizm birlikteliğinin sonucu olarak nitelendirdiği analitik arayışı, iki mücadeleyi ortak bir paydada birleştirebilmesi açısından son derece çarpıcıdır.

Adil ve sürdürülebilirliğin sağlanması adına atılan adımlardan birisi olarak alternatif gıda topluluklarını gündemine alan ve inceleyen Zeynep Kadirbeyoğlu'nun yazısı, kitabın ekoloji ile doğrudan bağı olan son yazı. "Alternatif Gıda Toplulukları: Üretim, Dağıtım ve Tüketimi Yeniden Düşünmek" başlığını taşıyan yazı, diğer yazarların da yaptığı gibi alternatif oluşturma gayesini sürdürürken; Türkiye'den örneklere başvurarak tarım ve gıda faaliyetlerinin üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerine çoklu açılardan bakmaktadır. Alternatif gıda topluluklarını, tekelleşmiş ve şirketleşmiş tarım ve gıda rejimine, ekolojik tahribata, kalitesiz ve sağlıksız

gıdaya karşı geliştirilen bir çözüm olarak değerlendirilen Kadirbeyoğlu'nun dikkatleri çektiği bu konu, iklim krizi ile birlikte düşünüldüğünde daha da önem kazanmakta ve 'gıdaya erişim kısıtının artması', 'kıtlık', 'susuzluk' vb. gelecekte yaşanması öngörülen problemlere ön ve belki de ucu yakalanmazsa son bir öneri niteliği taşıyor.

Kitabın altıncı makalesi olan "İyi Yaşam Hakkı Bakımından Pandemi Süreci ve Alınan Önlemlere İlişkin Bir Değerlendirme" başlıklı yazı, Emel Memiş ve Murat Koyuncu'nun Covid-19 pandemisinin büyük yaransıması olarak patlak veren ve iyice derinleşen toplumsal eşitsizlikleri anlamayı amaç ediniyor. Kitabın ruhuna uygun biçimde, yazılarının salgının ilk günlerinde Şemsa Özar ile birlikte yazılan bir çalışmanın devamı olduğunu dile getiren yazarların diğer felaketlerde olduğu gibi salgının da 'insan yapımı' olması vurgusu, makaleyi pandemi odağından deprem odağına taşıyabilecek ipuçlarını verir durumdadır. Memiş ve Koyuncu'nun yazılarının temel vurgulamalarından olan iktisadi ve sosyal politikaları şekillendirmesi beklenen 'iyi yaşam hakkı', yaşanan deprem felaketinde iyiden iyiye 'hayatta kalma şansına/kaderine' evrilirken; yazarların pandemide uygulanan ekonomik paketlerdeki krizin ötelendiğine dair saptamaları da deprem felaketiyle birlikte ötelemeye bile zahmet edilemez hal almıştır. Yazarların post-pandemi dönemi için uluslararası standartlara ve insan hakları belgelerine dayanarak talep ettikleri, devletin sorumluluğunun altını çizdikleri ve özellikle dezavantajlı grupların yaşadıklarına dair yaptığı uyarılar, deprem felaketinde hepten elzem ve vazgeçilmez olmuştur. 'İyi yaşam hakkının' neredeyse 'sadece yaşam hakkına' dönüştüğü bu günlerin atlatılabilmesinin belki de değişmez yolu, bu anlamda Memiş ve Koyuncu'nun pandemi özelinde ele aldığı ancak bütüne yayarak söylenebilecek olan şey, 'DEVLET' sorumluluğunun yeniden hatırlanması ve hatırlatılmasıdır. Aksi bütün vaziyetler, esasen, Ece Ayhan'ın *Meçhul Öğrenci Anıtı* şiirinin acı bir tekrarı olacaktır:

Buraya bakın, burada, bu kara mermerin altında,
Bir teneffüs daha yaşasaydı,
Tabiattan tahtaya kalkacak bir çocuk gömülüdür
Devlet dersinde öldürülmüştür (2017: 123).

"Başka Bir Dünya İçin: Barış İktisadı" isimli yedinci sıradaki makale, Gülay Günlük-Şenesen'in yazarlığında, feminizm, ekoloji ve toplumsal cinsiyet tartışmalarını ortak kesen bir orijinden vücut buluyor. Yazı, politik ve akademik bir tercih olarak savunma iktisadı yerine 'barış iktisadını' gündeme alarak barış ortamının sunduğu iktisadi getirilerinden bahsediyor. Bu bağlamda, makalenin girift bir yolla da olsa, savaş ekonomisi karşısında

barış ekonomisini konuşarak yaşamsal bir yapı-söküm rasyonalitesini gündeme getirdiğini söylemek mümkün. Bu makaleyi izleyen “Bütçenin Hukuki Niteliğine Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Bakmak” makalesi, toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeleme yaklaşımını tartışmaya açan Mustafa Şahin tarafından kaleme alınmış. Hukuk metinlerinin eril yapısı içinden, mevzuat-bütçe ilişkisini anlamaya çalışan Şahin’in, kamu hizmetlerine dair olan vurgusu, devlet bütçesinin toplumsal cinsiyetler arasında eşitsizliğe yol açan kaynağı işaret etmesi hasebiyle temel bir handikapı gün yüzüne çıkarmaktadır. ‘Kamunun’ anlamını yitirdiği neoliberal düzen içinde başta kamuyu/ kamusal hizmetleri talep edecek toplumsallığı sonra da buna bağlı olarak kurgulanacak kamu idaresinin inşası için, Şahin’in devlet bütçesine dair feminist kavramsallaştırması alternatif ve eşit bir yol olarak gözükmektedir.

Kitabın bundan sonraki bölümleri, araştırma makalesi türünde olmayan ve bu doğrultuda da aslında, kitabın yöntemsel zenginliğini kuvvetlendiren yazı çeşitlerinden oluşmaktadır. Söz konusu yazılardan ilki, Damla Pinçe, Tülin Arman, İlke Ercan ve Aylin Varyantan’ın anlatılarına dayanan, “Boğaziçi Üniversitesi’nde Cinsel Tacizi Önleme Çalışmaları Sürecinde Şemsa Özar’la Yol Arkadaşlığımız” başlığını taşıyan yazıdır. Yazıda, Özar’ın çok yönlülüğünün, insanlara alan açan kişiliğinin ve kolektif olanla buluşmasının bir örneği olarak Boğaziçi Üniversitesi Cinsel Tacizi Önleme Komisyonu CİTÖK’te, hoca ile birlikte çalışma deneyimleri anlatılmaktadır. Kişisel deneyim aktarımları bu bağlamda, üniversite yönetimi tarafından işlevsizleştirilmiş bu birimlerin yapısına ve yatay hiyerarşik ilişkilene biçimlerine dair çok şey söylemektedir. ‘Şemsa Hocanın’ üniversiteyle olan buluşma biçimlerinden önemli biri olarak CİTÖK’e yer ayıran bu yazının sonrasındaki yazıda ise Özar’ın Uluslararası Feminist İktisat Birliği ile olan bağlantısını Handan Çağlayan’ın Ebru Kongar ile yaptığı söyleşiden öğreniyoruz.

Toplumsal direnişin temel değini maddelerinden biri olduğu kitapta yer alan bir diğer söyleşi, Kaner Atakan Türker’in Yahya Mete Madra ve Ceren Özselçuk ile yaptığı söyleşidir. Kitabın geneli boyunca sunulmaya çalışılan alternatif yaklaşımlardan birinin daha önerildiği söyleşide, alternatif ekonomi modeli olarak Kürt Hareketi ile ilişkilendirilen Demokratik Ekonomi modeli sunulmaktadır. Söyleşi alternatif ekonomi modeline ek olarak bir okuma grubundan çalıştaylara ve son kertede Demokratik Ekonomi Konferansı’na uzanan kolektif bilgi üretimine meraklı insanların konferansa uzanan zaman diliminde yaşadıklarını ülkenin siyasi tarihiyle birlikte okuyucuya aktarıyor.

Nurcan Baysal ile yapılan söyleşi, kitabın son söyleşisi olmakla beraber,

sıralamada hemen bu söyleşiden sonra Baysal'ın kaleme aldığı yazıyla birlikte ele alındığında birbirini perçinleyen ve okuru, deyim yerindeyse vicdanından yakalayan satırları var ediyor. Kitabın editörlerinin gerçekleştirdiği söyleşi daha çok Baysal'ın Şemsa Özar ile olan dostluğunu merkeze alırken; söyleşinin satır araları birlikte verilen birçok hak mücadelesini de dile getiriyor. “Hoca”nın Baysal üzerindeki etkisinin aktarıldığı söyleşinin ardından, on üçüncü yazı olarak verilen ve Nurcan Baysal tarafından hazırlanan “Ev Yıkıldı” yazısı, yazım türü açısından kitabın en ayrıksı yazısı olarak değerlendirilebilir. Hikayeci anlatımın ön plana çıktığı yazı, mekân hafızasını kolektif hafıza ile birleştirerek bir büyüme öyküsünü, şehrin (Diyarbakır) değişen siyasi çehresi üstünden anlatmaktadır. Gazeteci gözlemiyle zihne kaydedilenlerin, şehirden birisi olmanın verdiği içtenlikle ama aynı zamanda büyük bir gerçekçilikle cümlelere dökülmesi, yazıyı biyografik bir anlatının dışına çıkarmaktadır.

Kitabın editörlerinden Kaner Atakan Türker'in, yazar olarak karşımıza çıktığı “Bu Kadar Yıl Biriktirdiğimiz Deneyimle Biz Evimizde Oturursak Ayıp Etmiş Olmaz mıydı?: Kürt Siyasi Hareketi ve Kültür ve Sanat Kurumları” başlıklı yazı, Türker'in saha deneyimlerine dayanması itibarıyla yine yeni bir yazı biçimini, yöntemini sunuyor. “Şemsa Hoca”nın akademik yönlendirmesinin altını çizen Türker, makalesinde Kürt kültür ve sanat kurumlarının dönüşümünü saha çalışması özelinde veriyor. Kitaptaki diğer makalelere benzer şekilde alternatif olanın izini süren Türker, alternatif eğitim kurumları olarak yerelde örgütlenmeye başlayan ve aslında bir diploması, denkliği olmayan, hiyerarşiyi reddeden bu kurumları, kendisi “akademik bir makale olarak düşünmeyin” dese de akademik bir incellemeyle ele alıyor.

Kitabın son yazısı olan “Boğaziçi Üniversitesi Direnişi” başlıklı yazısında Zeynep Gambetti, son zamanların en önemli direnişlerinden biri haline gelen Boğaziçi Üniversitesi eylemlerini, akademik özerklik çerçevesinde zaman zaman çeşitli öz eleştirilere de yer vererek aktarmaktadır. Şemsa Özar'ın da baştan beri direnişçisi olduğu eylemlilik, bana göre, aslında yeni bir “ötekiliğin” inşasını da gerçekleştirmesi bağlamında ayrı bir ilgiyi hak etmektedir. Makro bir siyasi hikâyenin mikro ölçeği olarak Boğaziçi Üniversitesi'nin akademik ve idari özerkliğine yöneltilen baskının türettiği ve ‘öteki’ olarak işaret ettiği Boğaziçililik kimliği, kutuplaştırıcı siyasetin adeta yeni kutbu, ‘düşman’ öznelerinden biri haline gelmiştir. Gambetti'nin yazısında belirttiği üzere kendi organik entelektüellerine ihtiyaç duyan iktidarın kendini var etme gayesi, Boğaziçi Üniversitesi'nde yaşananları anlamlandırmada önemli bir girdidir. İktidarın kültürel hegemonyasını inşa edemediği anlarda su yüzüne daha belirgin olarak çıkan ve ‘halka

yakın olmakla' ilişkilendirilen popülist anlayış, Boğaziçi özelinde yeni bir kutuplaşma yaratmaktadır.

Feminizm, Ekoloji, Toplumsal Direniş kitabı, bir armağan kitap olması hasebiyle merkezine Şemsa Özar'ın çalışma ve ilgi alanlarını alan, ancak Özar'ın çoklu akademik ve kişisel yaşantısının zenginliğine paralel olarak farklı birçok konuyu işleyen kitap olma özelliği taşımaktadır. Ayrıca yazılar üç temel başlık altında gruplandırılmış olsa da hemen her metnin arka planında yer alan alternatif arayışlar, yalnızca yazarların çalışma alanlarına, kişisel yaşamlarına dahil olan konuların ele alınışı değil aynı zamanda büyük bir özlemin yazıya dökülüşü; eşit, adil, çevreye duyarlı birlikte kurulacak alternatif bir dünyanın da yol haritasıdır.

Sonnotlar

1 Çağlayan H ve Türker K A (der) (2022). *Feminizm, Ekoloji, Toplumsal Cinsiyet*. İstanbul: NotaBene Yayınları.

Kaynakça

Akademisyen Yargılamaları: Şemsa Özar'ın Beyanı. (2018, Ekim 12). Bianet.org: <https://m.bianet.org/bianet/ ifade-ozgurlugu/201618-semsa-ozar-in-beyani> adresinden alındı

Ayhan E. (2017). *Bütün Yort Savul'lar! : Toplu Şiirler 1954-1997*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (Committee on Publishing Ethics) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : XXXXXXXXXXXX (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca “Yazar” ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin ‘Özellikler’ seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının ‘Dosya’ bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (“ ”), vurgulama için ise tek tırnak (‘ ’) kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve

sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri kullanılmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl kullanılmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10’u ETA’yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayıncının adı (İtalik), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (The Economist, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayının yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından

çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

- i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.
- ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.
- iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.
- iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). 1968: The Year That Rocked The World. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). Komünist Manifesto. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). Türk Dış Politikası. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl. Çev. T U Bilge ve E

Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), Bilim ve İktidar, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), Türk Dış Politikası, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. Doğu Batı Düşünce Dergisi, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. Theory, Culture and Society, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. Mülkiye Dergisi, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. Radikal, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.